JOSIP HORVAT

KULTURA HRVATA KROZ 1000 GODINA

KULTURA HRVATA KROZ 1000 GODINA

JOSIP HORVAT

KULTURA HRVATA KROZ 1000 GODINA

II. IZDANJE

ZAGREB 1939

„TIPOGRAFIJA" D. D. U ZAGREBU

»Htio sam da ne smetam nikome, a da poslužim po slaboj svojoj snazi istini, kojoj sve znanosti treba da dvore.«

Vladimir Mažuranić

Rekoše: »Vi ste uv'jek bili roblje,
A pov'jest vaša nalik je na groblje
Na kome niti pravog krsta nema:
Ponegdje ploča, bez imena, n'jema;
I korov svuda! Uza sve su pute
Otaca vaših kosti razasute!
U rodnu tlu mrtvaca san ne dr'jemlju:
Pognojili su kao đubre zemlju
I nestade ih pustih... bez pomena!
Svu prošlost vašu zastrla je sjena,
I ovio je mrak!«

Dă, to nam kažu.

A sve u meni nato kliče: Lažu!
I ako nema rakâ, spomenikâ,
Zidinâ, pločâ, pergamenâ, slikâ,
Ja ipak znam što bje, i kako bje.
Ne razasute na sve četiri strane,
Već u mom t'jelu leže ukopane
Otaca mojih pŭt i kosti sve!
Propao nije ni duh im ni lik:
Pognojili su tlo iz koga nikoh,
Njivu što gradim puteve što svikoh:
— Njih mrtvih ja sam živi spomenik!
— — — — — — — — — — — — — — — —
A drugi vele: »Više nego ljudi
Mi svi smo. Jagnjad. Golubinje ćudi.
Slaveni! Pčele što med kupe s cv'jeta
U podivljalim vrtovima sv'jeta!

Iz naših rana, mjesto krvi, teku
Suze što ne će nit mogu da peku,
U njima jer se, kao dúga, blista
Lik našeg drevnog Daboga i Hrista.«
... Govore: »Mi smo stado što u mraku
I miru pase po božjem pašnjaku,
Da u dan gladi, žeđe i leleka
Razlije Zemljom bujnu r'jeku ml'jeka.«
... I kažu: »Živ smo rudnik, vječno vrelo.
Iz kojeg — netom kakvo zlo ih smelo —
Narodi drugi novu snagu crpe.
L'jek i stup mi smo onih, koji trpe.
To nam je zvanje.«

A na r'ječi te

U meni kipi i buni se sve.
Ne, nije tako! — I mi smo varvari
Što život svoj su sebi darovali.
Iz mraka džungle banuli smo i mi
Na sunce da nas širno polje primi,
I dok u nama svijest se ne rodi,
Da ognjen bog nas pustinjama vodi.
Plam nečist još u našoj krvi tinja.
I sad u nama kunja životinja
Što pradjedima našim pandže dade
I zub i rog za kavge i zavade.
... Ni golubi ni janjci! Priča pũka
Legenda ta je o našemu zvanju:
I mi smo ruke mastili u klanju

U b'jesnoj trci narodâ i puka
Do cilja što ga jošte ne viđamo;
I mi smo znali bol i smrt da damo.
Sinovi divlji jednog mračnog doba,
U sebi netom svladali smo roba,
Za dugim sramnim služenjem i plačem,
Zemlju smo i mi stali orat mačem;
A kad nas jači nisu u jad vukli,
Med sobom smo se ko Kajini tukli.
— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — *I mi bjesmo sveđ*
Tek ljudi: holost! b'jes! I glad! i žeđ!
I mrak kroz koji otkad dokad bljesne
Blistava zraka zvijezde nebesne!
... Ni robovi, ni heroji — tek ljudi!
Ko takve samo Zemlje su ih grudi
Hranile pušteć da po njima gaze,
Divljaju, bjesne, grče se i plaze.
I našem pretku Zemlja u sva tkiva
Otrov i melem svojih uli njiva;
I njega — uz roj pukâ i narodâ —
Iz rùkû pusti, pa nek sâm prohoda
Po grebenju i šipražju života,
Kroz pleter slavâ, bolî i sramotâ,
Dok sam prokletstvo, gr'jeh istočni, digne
Sa duše svoje, sa ramena svoga,
Te jednom — ko i drugi puci — stigne
Do cilja svog, pred lice našeg Boga.

Vladimir Nazor: Hrvatski kraljevi.

Narodi se ne stvaraju dekretom. Narodi su posljedak tisućljetnih djelovanja dijelom znanih, a još većma neznanih duhovnih i materijalnih snaga života.

Na postanak i razvitak rijeke nalik je postanak i razvitak jednoga naroda. Od mirijada kapljica vode što se probijaju kroz zemlju i izmedju kamenja primajući u se vidljive i nevidljive sastavine njihove, radjaju se živi izvori; sitan curak slijedeći puteve najmanjega otpora radja potoke, koji udružujući svoje snage, obilazeći, a po nuždi i rušeći zapreke, hite naprijed, dok daleko od izvora ne zašumi snažna bujica. Promatrajući njezinu širinu, sluteći joj dubine, ćuteći moć njezine struje, tko će uočiti i pronaći sve vrutke njezina postanka? Pa ipak, silan uvir njezin samo je zbroj njezinih izvira.

Tako je i s narodima. Možemo slijediti njihov nastanak do izvjesnoga stupnja prošlosti, znamo da im je sadašnjost samo zbir svega prošloga — no izvori njihovog postanka, čas stapanja prvih kapljica ljudske sebesvjesnosti u sićušnu prvu zajednicu, prva njezina vidljivost, prva afirmacija, to nam je zastrijeto nepronićnim mrakom.

Kao kod voda, geografske i klimatske prilike prvenstveno oblikuju i čovjeka i narode. One im odredjuju i rast i snagu i boju puti, zvanje i zanimanje i daju biljege njihovoj kulturi. Narod i kultura dva su neodjeljiva pojma, jednoga nema bez drugoga, jedno proizlazi iz drugoga. Narod je zajednica ljudi povezanih sviješću o zajedničkoj pripadnosti i po tome zajedničtvom težnja, koje u svakidašnjem životu nazivamo idealima. Narod se radja kad se porodila ta svijest zajedinstva — u istom trenutku pojavila se je i njegova kultura: ta spoznaja, taj osjećaj svijesti zajedinstva prva je njezina manifestacija i afirmacija. Kultura je po tome duhovnost jedne ljudske zajednice, jednoga naroda. Religija, umjetnost, pravni poredak, društveni uredjaj, sve su to samo vidljivi rezultati kulture, djela misli, osjećaja, djela duha jednoga naroda. Duh je u stalnoj borbi s materijom, on je nastoji savladati, svojim težnjama prilagoditi djelovanje njezinih snaga; on ih oblikuje, od njih stvara svoju predodžbu o svi-

jetu, odredjujući odnos svoj prema njemu, drugojačije od ostalih narodnih zajednica. Duh jednoga naroda njegova je kultura.

Povijest kulture jednoga naroda obuhvaća po tome svu njegovu prošlost. I politička povijest njegova samo jedan je ogranak povijesti kulture; naziranja i težnje duha jednog naroda, njegova individualnost, izrazuju se jednako u stvaranju i provadjanju političkih odluka kao i u umjetničkoj tvorbi, oblikovanju pravnoga i društvenog poretka, izgradnji etičko-religioznih shvaćanja i mjerila. Svagdje je prisutan vječan Duh Stvaralac.

Svemir i čovjek neprekidno su gibanje. Život je stalna mijena, neprestana revizija jučerašnjice. I povijest, kao sve, neprestano se mijenja. Univerzum pozitivističkoga svijeta XIX. vijeka pretvara se u četvrtom desetljeću XX. stoljeća u imaterijalan i tajnovit; dok su još naši oci gordo vjerovali da su već dokučili bit svih stvari, ušli u trag svima tajnama prirode, postali njihovi gospodari, mi, njihovi unuci stojimo pred novim nepoznanicama. Jučerašnji egzaktni atom ustupio je mjesto zagonetnom, nepoznatom, nedefiniranom elektronu. Jučerašnje znanstvene izvjesnosti pretvaraju se u današnje znanstvene sumnje. Uostalom, kako reče talijanski učenjak Luigi Einandi, »znanost živi samo zato, jer dvoumi, jer nijednu istinu ne smatra nikad potpunom i konačno utvrdjenom ni onda kad je zajamčuje potpis prvorazrednoga autoriteta; svaki je problem uvijek otvoren, a revizija najrazglašenijih i najrasprostranjenijih teorema svagda je moguća.« Zbiva se to i u povjesnoj nauci; ni ona nije statična, zato nema konačnosti. Jučerašnje povjesne predodžbe — istine danas su već sasvim izmijenjene, čekajući da nam sutra vjerojatno otkriju opet novo obličje.

Premda povjesne istine s razvitkom znanosti postaju sve relativnije, povjesno znanje danomice postaje sve veće. Nove znanosti i vještine priskaču povijesti u pomoć. Starim njezinim pomoćnicama arheologiji, numizmatici i lingvistici pridošle su paleografija, antropologija, etnologija, sociologija, biogenija, a pridolaze još i svedjer nove: röntgenologija, mikroskopija, agronomija, kemija, fotografija, dapače i avijacija, pomažući otkrivati poglede u prošlost, o kojima se nije moglo ni slutiti prije nekoliko desetljeća. Pojedini odsjeci prošlosti postaju sve bogatiji pojedinostima, od kojih svaka, ma kako malena, može postati odlučna za poznavanje i pojedinog vremena i njegovog slijeda. Tako se neprestano mijenjaju slike života čovjeka i naroda u prošlosti.

Odakle smo došli? Kakvi smo bili? Šta nas je učinilo onakvima, kakvi smo danas? Šta smo primili, a šta smo dali drugima, kakva je bila uloga pojedinaca, kakva zajednica, i konačno, šta je ono što nas je održalo u krutoj tisućljetnoj životnoj utakmici naroda da sačuvamo svoje bivstvo? — na sva ta pitanja odgovara povijest kulture. Pitanja su zamašita, odgovori sudbonosni i za sadašnjicu i za budućnost. Ona nam otkrivaju prošle staze, kojima su kročili desetci naraštaja, po njima samo možemo nastojat naslutiti, moguće i odrediti svoje buduće pute, jer snage, koje su nas pokrenule u predavna vremena, još i danas žive u nama.

Samo po svojoj kulturi, po svojoj duhovnosti, narodi živu i održaju se u životu. Život je vrijeme, a bezvremenstvo je bezsudbinstvo. Ima naroda, koji imaju samo izvanjsku povijest, a nikakvu unutarnju. Ta poznaje samo dogadjaje, a nikakvu sudbinu, a sudbine su ideje, njihova spoznaja. Preko dvanaest vjekova hrvatski narod ima svoju kulturu, jer je bio svjestan svoje sudbine. Duhovnost njegova nastojala ju je po svom oblikovati. Kako ju je oblikovala, to nam otkriva povijest njegove kulture.

OLUJE NARODNIH SEOBA

Povjesni razvitak ljudstva u mnogom pogledu nalik je na razvitak geološki. I tu i tamo zbivaju se promjene nevidljivo, nečujno, lagano kroz milijune godina, koje su na pr. bile potrebne da bi se staložile gigantske gore vapnenca iz dna davnih mora. Ali uz to, i u historiji, kao i u geologiji, bivalo je i eruptivnih, trenutnih, katastrofalnih promjena, koje su se nezapažene spremale u dugim davninama. Tako se i život ljudi i naroda razvija redovno laganim tempom, ali uvijek negdje zaplamsa koji pritajeni vulkan, dok ne dodje čas da elementarnom silom bukne golema provala. Samo u grču bola ljudstvo se probija naprijed. Takova erupcija bila je ono golemo komešanje ljudstva, koje je povijest nazvala kasnije seobom naroda, pa onda križarski ratovi, takva je katastrofalna mijena u životu ljudstva bio konačno i posljednji svjetski rat. Svi ti dogadjaji iz temelja mijenjaju odnošaje medju narodima, čineći životne uvjete sasvim drugojačijima nego što su prije bili. Stari slojevi propadaju, na površinu izbijaju novi s novim vrednotama. U historijskoj erupciji seobe naroda i hrvatski se narod pojavio u svijetlu historije.

Nauka danas još uvijek ispituje uzroke pojave seobe naroda, osjetivši svu njezinu važnost za sudbinu ljudske kulture. Tu su postignuti posljednjih decenija novi rezultati. Seoba naroda bila je posljedica jednako stalnih geografskih i klimatskih prilika kao i ljudske volje. Kroz tisuće godina prahistorije područje, koje se stere od Mongolije kroz cijelu Aziju na zapad preko ruske ravnice sve do Karpata i Alpi bijaše klijalište bezbrojnih ljudskih zajednica, što se onamo probile iz toplih zona preko Irana vodjene iskonskim obretničkim nagonom čovjeka. Poput gejzira izbijale su tu ljudske grupe, koje je instinkt za održavanjem sveudilj gonio za novim povoljnim uvjetima života. Kakav je život bio tih sitnih ljudskih zajednica, nije teško dokučiti. Stari gejzir naroda naime još je uvijek aktivan. Kao i pred dvije hiljade godina i danas još postoje u azijskim stepama takve zajednice, uvijek se javljaju iz nova i iz nova većinom nestaju

u viru zbivanja. U neprestanom su pokretu još i danas ti azijski narodi; skromne su njihove potrebe, ali ih ne mogu namiriti u stalnom boravištu. Još uvijek su na prvom stupnju civilizacije, živući od gotovih darova prirode; stekli su već znanje pripitomljivanja stada — ali još nijesu naučili svojemu pokretnom blagu u prkos prirodnim silama osigurati stalan opstanak. Za novom pašom neprestano se miču te silne ljudske zajednice, začetci budućih naroda; zimi kreću u toplije krajeve gdje nalaze zelen, ljeti se vraćaju u snosljivije zone; oštre mijene godišnjih doba odredjuju im život i opstanak. Mjeseci suše kao i neočekivana duga stroga zima mogu uništiti bez traga takve nomadske zajednice. A kad im uspije izbjeći tima povremenitim katastrofama, nagon za opstankom goni ih da drugima, sretnijima ljudskim zajednicama otmu ono čega im ne dostaje. Tisuće godina vrije taj ljudski vir, neprekidne neizmjerne struje ljudstva izbijaju iz njega razlijevajući se na sve strane tražeći život.

Negdje tamo u trećem vijeku prije Krista ta neiscrpna bujica ljudska iz neznanih razloga morala je naročito ojačati. Stala je ugrožavati krajeve, gdje se njihovi pretci već zasjeli u zemlju, gdje se kultura već uspela na visok stepen. Užitnici te visoke kulture bili su prisiljeni smišljati kako da se obrane od tih povremenih poplava razornih nomada. U godinama 228.—210. prije Krista Shih Huang Ti, »prvi car«, utemeljitelj kitajske dinastije Ch'in dao je duž granica svoje države izgraditi »veliki zid«, do sad najveću gradjevinu ljudskih ruku. Mišljenje je istraživača kitajske povijesti da je ideja velikim zidom zaustaviti bujicu nomada još mnogo starija, da je zid već prije postojao u fragmentima, a Shih Huang Ti samo da je tu osnovu dokrajčio. Svakako to djelo je jedan od najvećih pothvata ljudskih u borbi s prirodnim silama, po sudbinu ljudstva zamašitije od egipatskih gradnja, kojima se reguliralo poplave Nila, elementarnu nesreću pretvorilo u izvor blagostanja. »Gradnja velikoga kitajskoga zida, veli s pravom istraživalac prapovijesti Ujfalvy, bijaše dogadjaj od najvećih posljedica i može se bez pretjerivanja reći da je snažno pridonijela preranom padu rimskoga carstva.« Gradnja kitajskoga zida odredila je današnju sudbinu Europe i svijeta.

Ljudska bujica, koja je prolijevala iz azijskih stepa iznenada se na svom putu na istok, k najbližim plodnim i civiliziranim područjima, našla pred neprolaznom branom. I ljudski život podložen je zakonima mehanike. Kao što Golf-Stream na svom putu iz Mexicanskoga zatona udarivši o obale Grönlandije po zakonu

priboja i odboja mora skrenuti na istok, tako su i struje nomada morale promijeniti pravac svoga gibanja; udarivši o veliki zid na Istoku, odbile se i stale vraćati na zapad, slijedeći naravski pri tome opet pute najmanjega otpora. Tek neznatne grupe zastale su u pojedinim izoliranim područjima, kao što nakon poplava zaostaje voda u jarugama i vrtlima. Kitajski povjesnici iz davnine mnogo pričaju o nekima stasitim borcima, bjeloputnima, modrookima i rusoglavima, koji živu u istočnom Turkestanu — jamačno su to ostanci jedne grupe tih nomada, koji su u vrtlogu lutanja prodrli preko Urala i gore Tijanšanske u blisko susjedstvo Kitaja i tamo zaostali. Kitajski povjesnici nazivlju ih Tokharima a jezik njihov služio je u srednjem vijeku kao književni jezik u Centralnoj Aziji; jezikoslovci smatraju ih identičnima s jednom grupom Skita. To ime treba zapamtiti, neprestano će se javljati u bujici narodnih seoba.

U godine kad se gradi veliki kitajski zid, koji će svojim djelovanjem preobraziti lice svijeta, Europa vodi već jedan veliki boj za svoju sudbinu. Rim, od grada seljaka-vojnika razvio se već u predvodnika Apeninskoga poluotoka i ojačavši morao sebi stvarati nove prostore za život. Buduća postojbina budućih Hrvata prviput se javlja u historiji 230. godine prije Krista; rimski senat šalje svoje poslanstvo Teuti, kraljici Ilira, naroda pomoraca, koji drže u svojoj vlasti Jadransko i Jonsko more. Početak to je rimskog osvajanja istočne obale Jadrana; ilirski rat trajat će od 229. do 215. godine prije Krista i završiti s rimskom pobjedom. Ali bila je to tek jedna faza u tadašnjem rimskom rješavanju svjetsko-povjesnog problema. Ratom protiv Ilira Rim si je morao osigurati zaledje za svoj obračun s Kartagom. Za Rim je to bila borba o bit ili ne biti. Godine 218. prije Krista — kitajski veliki zid već je u gradnji — počinje drugi punski rat; u arenu ulazi Hanibal, vodi se borba zbilja sudbonosna: hoće li životu mediteranskih naroda dati biljeg kultura Afrike ili će se održati tip europske helensko-rimske civilizacije. Rim pobjedjuje, njemu jedinom pada uloga oblikovati život Mediterana i Europe kroz budućih pet stotina godina.

A za sve to vrijeme, odbivši se od velikog zida-granice Kitaja ljudska bujica korak po korak napreduje prema Zapadu. Stotina godina trajat će to njezino putovanje; ali već za podrug vijeka oćutit će se njezin pritisak i u Europi, na granicama rimske države. S onu stranu njihovu zapaža se s godinama sve to jače komešanje. Ista je to pojava kao u trećem vijeku prije Krista na

granicama kitajskoga imperija; iste pak pojave prouzrokuju i iste posljedice. Dosegavši maksimum svoga proširenja u Europi pod konac prvoga vijeka poslije Krista, to komešanje u prostorima s onu stranu granica postaje za Rim životnim pitanjem. I Rim — kao i car Shih Huang Ti — počinje graditi svoju vrstu »velikoga zida« da obrani svoje područje od novih naroda — gradi se »limes«, gorostasni obranbeni bedem, koji se protegao jednim ogrankom izmedju Rajne i Dunava, od današnjega Koblenza do Regensburga, a drugim dalje uz Dunav sve do današnje Dobrudže.

Dva umjetna bedema, izvedena s najvećim tehničkim iskustvom svoga vremena, učvrstiše na Dalekom Istoku Azije i na Zapadu civilizirane Europe prirodne brane, zabrtviše sve ventile slobodnom europsko azijskom prostoru. Ogroman je taj prostor — rodilište novih ljudskih formacija, proteg mu iznosi hiljade i hiljade kilometara. Sveudilj se tu gomilaju nove ljudske snage. Pravac njihovoga kretanja sad je konačno odredjen; kruta klima s oskudicom životnih uvjeta brani im put na sjever; onamo je uspjelo probiti se samo najotpornijima i najsnažnijima; pustinje i neprohodne planine brane prilaze k europsko-azijskom jugu, uostalom i tamo su već moćne državne organizacije, koje ih suzbijaju; većini preostaje samo put na Zapad. Instinkt vuče ljudske gomile za suncem. Sunce — ćute u svojim primitivnim dušama — darivatelj je života, gdje ono gasne, sahne i život; staze sunca su staze održanja. Slijedeći put sunca, postepeno, pod pritiskom novih pokoljenja novih gomila, valovi naroda, potiskujući jedan drugoga, klize polagano k Zapadu. I dolaze do zapadnoga velikog zida; taj ih zaustavlja, odbija — no gomilanje snaga neprestano raste; katkad se preliju preko rimskih bedema, ali poslije takvih povremenih provala, »limes« se opet zatvara. Europsko-azijski nizinski prostor postaje sve više nalik na parni kotao; prije ili poslije mora nastupiti trenutak kad će pritisak sputane energije postati jači od otpora stijena — kotao će morat prasnuti.

Pod kraj drugoga vijeka poslije Krista, za vladanja cara-filozofa Marka Aurelijana uslijedio je medjutim jedan dogadjaj, koji se nije mogao predvidjeti. Nepredvidivosti uvijek odlučno djeluju na pravac dogadjaja. 176. godine poslije Krista buknu u Rimu kuga, vjerojatno donesena iz azijskoga jugozapada. Ta kuga stvarno odlučuje sudbinom Rimskoga Carstva. Uz male prekide harala je punih dvadeset godina. Pučanstvo carstva je desetkovano; posječeno je za uvijek korijenje rimskoga ljudstva, gospodskoga soja, senat rimski mora se popunjavati bogatim došljacima

s Levanta; opustješe cijele pokrajine, mõra bolesti pobila je desetke tisuća radnih ruku. Izniknuo je životni problem: carstvu treba nove radne snage.

Od vremena triumvirskih ekspanzija problem radne snage nije bio za Rim ni težak, ni zamršen. Osvajalački ratove na Levantu, u Maloj Aziji i Africi stalno su snabdijevali Rim robljem. No u drugom vijeku poslije Krista Rim postaje prisiljen na defenzivu i u Aziji i u Africi, priliv robske snage sustaje, a poslije kuge zatajuje i sistem unutarnje kolonizacije u europskim provincijama, sistem učvršćivanja rimske vlasti pomoću naselja isluženih vojnika-legionaša. Marko Aurelije prisiljen je prekinuti s tradicijom da carevina ne smije primati ni naseljivati tudjinca; on se odlučuje u nuždi na opasan eksperimenat — on otvara »limes«, pušta iz europske »barbarije« nove narode da napuče staru zemlju. Naseljuje ih kao poljodjelce, djelomice kao »slobodne seljake«, dapače i kao pogranične stražare. Kasnije će se osjetiti sva kobnost toga postupka: čim suplemenici tih novih naseljenika opet provale na rimsko tlo, nalaze u njima saveznika. Ali rimska politika zadovoljna je s tim riješenjem. Sedam decenija poslije Marka Aurelijana car Probo naseljujući Gepide, Ostrogote i Vandale sretan se hvali u svojoj poruci senatu: »Već svi barbari vam oru, vama siju i na vojsku idu protiv unutrašnjih plemena«. Naseljuju se ti »barbari« duž pograničnih velikih rijeka Rajne i Dunava, tu počinje unutar »limesa« nicati nov nerimski etnički živalj. To naseljivanje po nuždi teče kroz naredno stoljeće; Rim sad ne treba samo radnih ruku novih kolonista, nego i barbarskih mišica za vojsku. Car Valentije i njegovi savjetnici naseljuju 200.000 oružanih Vizigota; udvorice u vijeću kazuju Valentiju da mu sreća iz dalekih krajeva dovodi »tolike novake, da će on imati nepredobitnu vojsku kad složi u jednu svoju i tudju snagu, a blagajnama da će primetati grdan novac, koji svake godine plaćaju pokrajine kao vojnički prirez«. Kao slobodne saveznike, vojnike i naseljenike prima Rim te nove narode; samo tokom vremena ti saveznici postat će većina u carstvu, iz saveznika prometnuti se u gospodare. Jer Rim nije više kadar doseljene barbare sebi čvrsto pripojiti i polatiniti ih. Koncem četvrtoga vijeka poslije Krista prva faza seobe naroda već je završena; novi narodi, dijelom u lokalnim borbama, dijelom rimskom politikom koloniziranja proželi su sve sjeverne provincije; i komanda rimske vojske dijelom već je u rukama oficira barbara.

Šarenu etničku sliku pružaju ti došljaci; na zapadu većinom su to germanska plemena najrazličitijih imena. Njih je Rim prve upoznao, jer tvore prvi val narodnih seoba. Rimska politika svojski nastoji upoznati njihove značajke. Tacit pod kraj prvoga vijeka poslije Krista u svojoj »Germaniji« ostavio nam je temeljitu studiju karaktera, običaja, uredjaja germanskih plemena. On veli za njih da »rodnosti i širini tla ne prilažu truda, kako bi voćnjak zasijali, livade odlučili i vrtove natopili; od zemlje se ište tek žito« t. j. intenzivne obrade polja ne bijaše nigdje kod germanskih plemena, i Rim ih prvenstveno uzima u vojničke službe. Drugi su bili dakle narodi, koje su carevi od Marka Aurelija dalje primali kao poljodjelce da njima napuče na sjeveru i sjeveroistoku zemlju na ugaru. Za Germanima zaista je dolazio, potiskujući ih pred sobom, drugi val najrazličitijih naroda koji su morali biti podesniji za kolonizatorne svrhe. Bila je tu potrebna očito selekcija jer dolazili su ti narodi pomiješani, i narodi ratnici i narodi poljodjelci. Ratnička plemena na svojim seobama, koje su trajale generacije, vukla su sa sobom narode i plemena ratara jamačno da im služe. Rimski kroničari nazivlju te narode Gepidima, Sarmatima, Skitima. Oskudni, magloviti su nam sačuvani podatci rimskih kroničara, po njima je teško stvoriti jasne razlike medju tim narodima. Imena Sarmati, Bastarni, Skiti, Georgi kazuju nam malo ili ništa. Ne znamo niti njihovu brojčanu snagu, donekle samo možemo razabrati etape njihovih migracija dok ne stigoše u područje Istočne Europe s onu stranu Visle i Karpata, kojemu danas povjesnika nauka nametnu ime »sarmatske nizine«.

Najviše podataka o tim Skitima i Sarmatima pruža nam Herodot; po njemu znamo da su se ti zagonetni narodi, živjeli u području današnje Rusije već u 5. vijeku prije Krista; šest vjekova trajalo je dakle njihovo pomicanje do srednjega Podunavlja. Herodot dijeli već Skite na ratare, koji živu na Zapadu i nomade-ratnike, »kraljevske Skite« na Istoku. U općem previranju i gibanju naroda ti se Skiti takodjer miču, primaju u se elemente novih naroda. S Kavkaza, uskim prolazima uz Kaspijsko i Crno more polagano dolaze struje novih došljaka iz Medije i Irana; prema jednoj hipotezi od tih došljaka i istočnih Skita nastaju Sarmati, koji postepeno postaju vodstveni narod u stepi. Ti narodi s južnih strana nose svoju kulturu, karakteristike koje se još danas mogu odrediti. Herodot je zabilježio nekoliko riječi skitskoga jezika, po kojima se fragmentima utvrdjuje da je skitski

jezik imao jako iransko korijenje; a mogućna je takodjer i hipoteza da su Skiti došavši iz azijske ravnice u europsku osvojili neki narod, koji je govorio iranski, pa sami s vremenom poprimili jezik svojih podložnika. Natpisi, koji su iskopani na području starih grčkih kolonija na Crnom Moru: Olbije, Tanaisa, Pantacapeuma takodjer su iranski. Ali u skitskom jeziku nalazimo i riječi, naročito imena božanstva, koje su čini se ugrijanskoga porijetla. Narod i njegov jezik neprestano se mijenjaju tokom seoba.

Sačuvan je spomen i na neke druge skitske karakteristike. Narod se skitski dijelio na potkraljevstva, ova opet na manja organizaciona tijela, družine, kojima su na čelu stajali neke vrsti župani. Te družine uredjuju svoj život, stvaraju odluke na godišnjima županijskim sastancima. Sam sistem vladavine je despocija, ali vlast despota često se silom obara; županije su izvor takvih pobuna. Religija Skita ne pozna ni hramova, ni žrtvenika; čini se da je vrhovno božanstvo božanstvo rata, njemu u čast pale se krijesovi, lomače, o koje vješaju krvav mač. Odličnici se pokapaju u mogile a s njima — po iransko-mesopotamskom starom uzoru — i njihove žene i svojta, mladići-službenici i pedeset konja, koji su, kao kod svih nomadsko-ratničkih naroda, svete životinje. Konfiguracija njihove zemlje odredjuje im i način vojevanja; prvenstveno su konjanici, glavno oružje im je luk i strelica, kratak mač, koplje i sjekira; bodeži, nadjeni u skitskim grobovima isti su kao kratki perzijski mačevi, prikazani na skulpturama u Perzepolisu; pobjede se slave gozdbom, kod kojih vodje-župani piju iz neprijateljskih lubanja.

Na svom putu prema zapadu Skiti dolaze pod dominaciju sjevernih germanskih Gota; sastaju se s njima vjerojatno u današnjoj brandenburškoj marki, s njima zajedno jamačno dolaze i u Podunavlje. Jak je morao biti uticaj Gota na njih — tragovi mnogih germanskih riječi nalaze se sad u skitsko-sarmatskom jeziku. Svi ti narodi na svom vjekovnom putanju upijaju u sebe najrazličitije uticaje i jezikoslovlje, arheologija koješta nam otkrivaju. Ali zapravo nam sve to pruža vrlo malo uporišta po kojima bismo pouzdano mogli zaključiti kakvi su se sve to narodi krili pod imenom Skita i Sarmata. Jer kako veli veliki pronicavi kulturni povjesnik Burckhardt, ova imena obuhvaćaju cio niz prvotno jednobitnih, ali davno rastavljenih plemena, civilizacija kojih predstavlja sve moguće stupnjeve i nijanse, koji leže po srijedi izmedju gotovo rimske gradske kulture i divljega lovačkog života. Za Dioklecijana Sarmati su već u Podunavlju, oni su nje-

gova stalna velika politička briga; njihova pojava uz zapletaje na jugo-istočnim granicama rimskog imperija uzrok su razdiobe carstva na dvije pole.

I Burckhardt kao i naš Nodilo naslućuju da su s tim posljednjim valom prve seobe naroda stigle u Podunavlje i prve mase Slavena; u tom skitsko-sarmatskom svijetu jedan jak ogranak bila su jamačno i slavenska plemena.

PRVA POJAVA SLAVENA

Cijeli srednje-europski prostor preplavili su i dijelom naselili ti različiti narodi medju kojima bijaše i prva slavenska migracija. Na sjevero-zapadu najbrojnija je bila oko Labe i Saale u današnjoj Saskoj; tu su iskopana svjedočanstva o boravku slavenskih plemena već u prvom vijeku poslije Krista: otkriveni su grobovi, ti najtrajniji biljezi bivstvovanja jednog naroda, a u njima nadjeni željezni noževi, zemljano posudje s valovnom ornamentikom — kasnije ćemo istu ornamentiku susresti na loncima u starohrvatskim grobovima u Dalmaciji! — djerdani iz stakla, prstenje, naušnice iz bronce ili lošega srebra pa oružje: noževi, mačevi, koplja, lukovi, sjekire, kacige, oklopi, štitovi. Na zapad sve do preko Rajne doprijela je prva slavenska plima. Današnji Verdun zove se u IV. vijeku poslije Krista »Urbs Clavorum«, zapravo Slavorum, Sclavorum, »gradom Slavena«; misli se da je rimsko carstvo naselilo tu Sarmate-Slavene da brane Galiju od navala Germana. Bio bi to najstariji trag imenu slavenskom.

Razmeću se tako ta plemena i narodi po cijelom prostoru od Kavkaza do Dunava, Visle i Rajne. Neizmjerno im je teško slijediti pute, jer malo ostaviše traga o sebi: nekoliko grobova, naziva gora i rijeka. Predaje i kronike suvremenika, u koliko preživješe taj golemi etnički ciklon, više nam odmažu nego pomažu, jer spominju ih pod najrazličitijim imenima i nazivljem. Više po čuvenju nego po vlastitom opažanju bilježe pisci grčki i rimski svoje podatke o tim narodima, a znanosti danas u glavnom preostaje na temelju tih podataka graditi svoje hipoteze. U seobama narodi mijenjaju imena a i način života. Dok je Herodotova Skitija imala izrazite atribute države: prilično odredjen teritorij i čvrst sistem vladavine, Sarmatija u II. vijeku poslije Krista u doba geografa Ptolomeja kao država ne postoji — isključivo je geografski pojam, gdje se u neprestanom pokretu nalaze narodi različitih imena, njih do pedeset. Već Tacit, Plinije, pa poslije Ptolomej spominju imena Ligijaca, pa Veneta, Vinita, Venda; u Ligijcima nazrijeva danas nauka slavenske Lese, poznije

Poljake, u Cissima buduće Čehe; Veneti, Viniti, Vindi susreću se na cijelom srednjeeuropskom prostoru; oni su čini se od svih slavenskih plemena prvi ugledali tople vode Mediterana; po sudu talijanskih antropologa tragovi im se nalaze u padskoj ravnici i kod današnjih Mlečana po njima se još susreće fizičko obilježje slavenskoga tipa. U osvit pak VI. vijeka stari kroničari sve češće bilježe sve te narode pod imenima Slavena i Anta.

Grčki i rimski pisci različitim imenima nazivlju te narode, ali u njihovoj karakterizaciji svi se prilično slažu od Plinija i Tacita preko bizantinskog cara Mauricija, kroničara Prokopija sve do Konstantina Porfirogeneta, prvog vjestnika pojave Hrvata. Ocjenjujući te podatke i stvarajući iz njih zaključke važno je imati jedno u vidu: rimsko-helenski svijet nazivlje sve te narode »barbarima«. Prvobitno ta riječ znači: narodi drugojačiji od naroda grčko-rimske civilizacije; za antikni svijet barbari su i svi narodi Istoka; Perzijanci, Babilonci, Egipćani — premda stupanj njihove kulture nije niži od stupnja antikne civilizacije. Tek poslije sloma rimskoga carstva riječ »barbari« konačno će označivati sve što je surovo, okrutno, neobrazovano. Zaista su ti barbari bili drugojačiji od rimsko-grčkoga svijeta i po svom obličju i po običajima, po svojoj kulturi. Da je pak bila na zamjernom stepenu, da je u nje bilo snage duha, da je mogla stvoriti organizaciju svjedoči to da je uspjela pobijediti do tad najbolje organiziranu državu.

»Svi su visoka stasa i velike jakosti, a tjelesima i kosom ni mnogo bijeli ili plavi, niti se to njima obrće u pravo crno, već su crvenkasti«, opisuje Slavene Prokopije, koji je u ratu protiv Gota imao prilike susresti prve Slavene. Nijesu tako krupni kao Germani, premda su im drugojačije slični; od njih su i brži i gibljiviji. Naravski, način njihovog života ne može se uporediti sa životom rimskim. »Žive surovo i zapušteno, i jednako natrpani su svagdje nečistoćom, — veli opet Prokopije, — a borave u kukavnim kolibama, nastanjeni medju sobom razdaleko, pa često mijenjaju i svoje naselje«, jamačno u potrazi za plodnijim dijelovima zemlje. Svi grčki i rimski pisci zapazili su jednu veliku razliku, koja dijeli Germane od Slavena. Već Tacit uporedjujući s Germanima njihove negermanske susjede spominje da su izrazito ratari; za razliku od Germana vole uzgajati voćke. Uostalom obilje praslavenskih riječi za sve oznake u poljodjelstvu, za vrste žita i seljačko orudje svjedoče o visokom stepenu poljodjelstva

kod njih. Uzgajaju raž, ječam, pšenicu, zob, proso, konoplju, gra=
šak, leću, bob, repu; osim šljiva goje jabuke, kruške, orah, višnju,
trešnju. Te voćke su iranski i helenski koloniste udomili na oba=
lama Crnoga Mora, njihov uzgoj jamačno slavenska plemena
nose sa sobom u svojim seobama. Tisuće godina treba da od
nomada=stočara postane ratar. Slaveni na svom gibanju prema
zapadu bili su očito u procesu nastanka nomada=stočara u ratara
svakako i stočarstvo moralo je biti kod njih razvijeno; stoka je
konačno za narod u pokretu, dobro, koje se može prenositi. Obilje
slavenskog korijenja u nazivima za stoku takodjer je znak da
su u srednjeeuropsku nizinu došli s poznavanjem timarenja stoke.
Predmeti obrta kod slavenskih plemena većim dijelom su import.
Željezo su u ruskom prostoru dobivali s Juga, jamačno od Grka
i južnoazijskih naroda, a isto tako i srebro; tekstil su poznavali,
znali su sami tkati platno od konoplje i lana i valjati sukno od
vune. Novac jamačno nijesu poznavali, kao mjerilo vrijednosti
dobara i cijena izmjene služila je stoka; još danas i kod nas
riječ »blago« znači i stoku i dragocjene vrednote. Sve to potvr=
djuje neizravno car Mauricije kad veli: »U izobilju je njima svako=
vrstno žito i snoplje zemaljskoga ploda, naročito proso i bar«.

Prostor, kroz koji su se gibali na svojim seobama, odredji=
vao im je oblike života: u glavnom to su ravni plodni proplanci
sred djevičanskih šuma; tlo se lako obradjuje, radja obilje, koje
odlučuje karakterom ljudi; stari pisci opisuju ta slavenska ple=
mena kao veselu čeljad, koji voli pjesmu i gozdbu, odlikuju se
gostoljubivošću. Kao u svakom seljačkom ambijentu bujno je
razvijen porodičan život, izgradjeniji nego u antiknom svijetu.
Porodica je jedinica plemenska i narodna, porodica drži ljude
na okupu; terminologija slavenska za rodbinske odnose bogatija
je nego i u kojega drugog naroda.

Obitelj, rod jedina im je čvrsta organizacija. Stari pisci tome
posvećuju veliku pažnju, udara im to u oči kao bitna karakteri=
stika Slavena. Tu je sve zbilja drugojačije nego kod ostalih po=
znatih naroda. Poražava ih što Slaveni za razliku i od Grka i
Rimljana, Gala i Germana, Inda i Iranaca uz Sarmate jedini Arijci
nemaju plemstva ni striliških razlika u svom pučanstvu. Prokopije
veli za njih u prvoj polovici VI. vijeka: »Ovi narodi, Slaveni i
Anti, ne pokoravaju se jednom samom čovjeku, nego od starine
žive u demokraciji, i zato u njih koristi i štete svakog posla pa=
daju na svu zajednicu. I jednim i drugim ovim barbarima sve je,

tako reći, jednako, i ustanovljeno od pamtivijeka«. Izravna je to posljedica oblika ekonomskog života kod njih: rod je jedinica, posjed je zajednički cijelom rodu; ostanak takvog oblika vlasničtva sačuvao se je tako reći sve do naših dana, do ruske revolucije, u velikoruskom »miru«, zajedničkom uživanju zemlje. Ne mogavši steći ekonomskih ličnih preimućstava, pojedinac nije mogao steći ni političke nadmoći nad ostalima svojim suplemenicima. Vodstvo pripada po tome onima koji su najstariji, najiskusniji — oni upravljaju rodom, njegovom sudbinom u miru i u opasnosti. Jamačno se ti starješine nad jednim, a kasnije nad više rodova, od starine zovu župani. U toj praslavenskoj demokraciji uzrok je i njihove političke slabosti, koju spominje i car Mauricije veleći: »Nemajući vodstva, a mrzeći se medju sobom, niti reda drže, niti se brinu da zajednički boj biju«; i car iz toga povlači zaključak za bizantsku politiku: »Kako su njima mnogi župani, a medju sobom nesložni, ne će biti s gorega poneke izmedju njih, a naročito one, koji su medjama najbliži, i pohadjaju druge, primamiti ili nagovorom ili darovima, kako ne bi neprijateljstvo (na nas) sve njih sklopilo u jedinstvo ili monarhiju«, — savjet, koji je politika Bizanta neko vrijeme vješto provodila.

Društveni uredjaj, ekonomski oblik života uz ćud i naziranje odredili su i načine vojevanja. Po starim piscima slavenska plemena nijesu ofenzivna, glavno njima bijaše obrana. Rodovi daju vojsku, koja se pojedinačno bori. Nemaju zidanih gradova, za obranu bi sred župe, po mogućnosti sred močvare, podigli grad okružen zemljanim utvrdama i pleterom, kuda bi u času opasnosti sklanjali stoku i obitelji. Relativno kasno došavši u dodir s antiknim svijetom, nijesu poput Germana mogli si prisvojiti taktiku rimske vojske, a niti steći njezino oružje. Glavno su im oružje strijele i sulice, glavni rod vojske pješadija. »Kad do boja dodje, — bilježi Prokopije — većina idu pješke na neprijatelja, držeći u rukama male štite i sulice, a nipošto ne navlače pancira. Neki pak nemaju ni halju ni kabanicu, već jedino gaće široke pridjenuv do srama, staju ovako pred neprijatelja . . .« Vješti su skrivati se ispod kratke stijene ili kakvoga drveta, te grabiti neprijatelja. Vrlo su vješti ratovanju u močvarnom kraju i zato car Mauricije preporučuje ratovanje protiv Slavena zimi, kad mraz zaledi zemlju, a ogoljeno drveće ne može da ih krije, a i sam snijeg odaje stope bjegunaca, jer »najvoliju ograšje s neprijateljima svojim u šumi, u klancu i u vrleti«.

Ali nada sve su važni podatci, koje nam pružaju ti stari pisci o tragovima duhovnoga života Slavena, o njihovim etičkim zasa= dama. I tu su podatci vrlo skromni, ali nam pružaju koji taj puto= kaz do njihovog izvora, do stranih snaga, koje su svojim uticajem odredile značaj njihovom razvitku. Prokopije i Mauricije gledaju slavenski život na strateške naočale, zapažajući prvenstveno ona svojstva, koja su im važna za vojničke odnose prema njima. I tu zapažaju prirodno u prvom redu ono čime se slavenska plemena razlikuju od ostalih poznatih naroda. »Koji su kod njih u sužanj= stvu, — veli car Mauricije, — ne drže ih u robstvu na vrijeme neopredijeljeno, kako narodi drugi, već odredjujući njima rok, stavljaju im na volju, hoće li se nekim otkupom vratiti kući, ili će tu ostati slobodni, a i prijatelji«. Nov je to akord, koji se doslije ne ču u dotadanjem svijetu, kojemu se cio sistem te= meljio na instituciji robstva, posljedici nazora na svijet i na medjuljudske odnose. Taj rudimentarni ugodjaj humanosti pro= žimlje sav taj novi slavenski svijet. Car Mauricije dalje spomi= nje vanrednu njegovu prijaznost prema strancima, pa kazujući, kako ih oni lijepo ispraćuju od naselja do naselja, spominje, da kad bi se strancu zbog čijeg nemara nesreća dogodila, prvi će gostitelj »na nj dići oružje, neuklonivom dužnošću smatrajući osvetu gosta«. I Prokopije, koji napominje prljavost tih »barbara« veli za Slavene da nijesu »nipošto zli ili opaki«. Taj isti odnošaj vidi se kod slavenskih plemena i u odnosu prema ženama. I tu ima nešto sasvim novo za ostanke antiknoga svijeta, koji u načelu ženu stavlja izmedju slobodna čovjeka i roba. Žena je kod sla= venskih plemena ravnopravna muškarcu. U svakoj legendi ima realna baza a u mnogim slavenskim legendama spominju se žene kao starješine u plemenu, vodilice naroda pri seobi. Baza odnosa muža i žene kod slavenskih plemena svakako je monogamija, do= kazuje nam to i obiteljsko nazivlje za sve stepene srodstva, koje, kako je zapazio i Nodilo, kanda isključuje poligamiju. Svi stari pisci hvale odanost žena muževima, tako Mauricije ističe: »Posve mimo ljudsku narav žene su im tako privržene, da mnoge od njih smrt muževu smatraju vlastitom i svojevoljno se dave, cije= neći da je život udovo vjekovanje«. Germanski pak pisci čude se preoštrim kaznama za preljub kod poganskih Slavena. Negativne strane slavenskih plemena takodjer su uočene kod starih pisaca; kod svih se podudaraju podatci o lakomislenosti i nepostojanosti njihove ćudi; rastrojeni na župe i plemena glože se medju sobom i pravdaju; samo velika opasnost od neprijatelja može ih složiti,

ali čim ona mine trenutni savezi odmah se razriješe; pomanjkanje smisla za organizaciju stari pisci zapažaju naročito u vojevanju; Mauricije, u svojoj knjizi o strategiji, kad govori o neuredjenoj kojoj vojničkoj množini, iznosi kao prekorni primjer toga »Slavene i Ante i slične narode bez vodstva i reda«. I svi ti stari pisci, »koji se čude broju Slavena, okretnosti njihova jaka tijela, vojnoj uzdržnosti njihovoj s malo hrane, jednako se čude i divljem njihovom razdoru, neobuzdanoj strasti, što im ne da, da dodju do moći, premda su u slobodu zaljubljeni, a i voljni za nju sve pregorjeti. Slaveni se ravnali po onoj: moja kuća, moja sloboda. Izvan te kuće ni slobode, ni obzira. Kipte osvetom. Krvavo im je pred očima na svaku crvenu krpu, što im se prebaci, na svakoga, ko im se ispriječi. Lako se utišaju, ali se i lako razdraže i razjare. Kad Slaveni u VI. vijeku, pritisnuv dugu crtu Save i Dunava, stadoše se rasprostirati po Meziji, Traciji, Macedoniji i Iliriku, te i dalje po Epiru, Tesaliji i Peloponezu, njihova surovost i bjesomučnost zapanji Grke. Napadna im moć nije bila jednaka germanskoj, ali je zadavala časovitog većeg trepeta. Germani, već kršćani većinom, po katkad se u tamanjenju ustezali od potajnog straha pred svecima kršćanskim, dok Slaveni, svi listom još pogani, ne štedili ni crkve, ni groblja, ni svetinje koje. A ne samo pustošili, već i ubijali bez samilosti. (Nodilo).« To je oteščavalo i održavanje medjunarodnih odnošaja s njima. Mauricije ih bijedi ,da su »sasvim nevjerni i u pogodbama nepouzdani, a da više njima može strah, nego li dar«. Tu nepouzdanost on obrazlaže: »Pošto medju njima vlada različito mišljenje, oni, ili ne će pogodbu učiniti, ili ako je uglave, odmah će to drugi prekršiti, jer su svi medju sobom rasplamćeni, te nitko ne će da popusti drugome«. Stare pak kršćanske kronike, govoreći o Slavenima žigošu njihovu neobuzdanu strastvenost i u drugim prilikama. Monogamija, premda u navadi, ne regulira njihovih ćudorednih odnošaja: neobuzdan im je spolni život, neobuzdano gospodarenje, rasipni su i odani piću. 593. u velikom ratu protiv Slavena i Avara rimski vojskovodja Priscio zateče jednoga slavenskoga kneza i njegovu vojsku mrtvo pijane — knez je naime upravo dao posmrtnu daću svom nedavno preminulom bratu; kneza uhvati živa a vojsku mu sasiječe.

Kod svakog naroda religija je najbitniji izraz njegove kulture; religija kod primitivca kao i kod naprednih naroda uskladjuje odnošaj pojedinca prema bližnjima, prema prirodi i prema sna=

gama života. U religiji se prvo otkriva opće mjerilo kulture, naime smisao za vrednote, koje mogu imati samo oni, koji su sposobni žrtvovati vidljiva i neposredna dobra za ona, koja su vrednija, udaljenija i redovno još nevidljiva. »Kulturniji je onaj narod, kako veli engleski povjestnik kulture Clive Bell, koji više voli učiti kako treba živjeti, nego kako treba sticati.« Religija je neiscrpan majdan znanja o kulturi svakoga naroda.

TRAGOVI STARIH VJEROVANJA

Oskudni su podatci o religiji starih Slavena, oskudniji nego oni o njihovom svakidašnjem životu. Nauka, nastojeći dati suvislu sliku njihovoga vjerovanja našla se pred problemom, koji još nije uspjela riješiti, a malo je vjerojatno da će ga ikad uspjeti sasvim rasvijetliti. Naš Nodilo, koji je dobar, gotovo pretežni dio svoga znanstvenoga istraživalačkoga rada posvetio upravo proučavanju vjerovanja starih Slavena, osjetivši da se u njemu kriju odgovori i objašnjenja o mnogim pojavama narodne prošlosti i sadašnjosti, morao je sam rezignirano priznati da su »na živoj muci oni, koji su voljni u sustav da sklope staru vjeru Slavena«. »Jer ni najspremniji istraživalac mita, — kako s pravom reče Vladimir Mažuranić, drugi naš veliki učenjak, koji je spoznao zamašitost proučavanja izvora religije za shvaćanje duše naroda, — ne će moći neosporivimi dokazi utvrditi svaki posljedak svoga truda. Nitko neka ne traži matematičke sigurnosti. Nove se sveudilj mogu roditi sumnje. Radi se o hipotezah«.

Prvi istraživači slavenske davnine u XIX. vijeku ponijeli su u svoja nastojanja nesvjesno težak balast: predodžbe stečene svojom humanističkom naobrazbom. Vjerovanja predkršćanskoga svijeta nijesu mogli zamisliti drugojačije nego kao nov obrazac formule klasičnoga Olimpa, tražeći i nastojeći stvoriti slavenskoga Zevsa, Aresa, Afroditu i cijelu vojsku ostalih bogova i polubogova. I tako se pojavio slavenski Perun, Davor, Lada, čini se, stvarno nepoznati većini starih slavenskih plemena. Drugojačije ne bi moglo ni biti, jer stari su Slaveni prekratko vrijeme bili pod direktnim uticajem klasičnoga svijeta da bi dospjeli helenizirati ili romanizirati svoja vjerovanja; tek se tu i tamo zapažaju tragovi zapadno-europskih uticaja u njihovim religioznim shvaćanjima. Vjerojatno je tako pod uticajem germanskih i nordijskih naroda nastalo Svantovidovo svetište na Rujani, o kojemu pišu sjeverni kroničari Helmold i Sakso Gramatik; to je jedino poznato nam praslavensko stalno svetište s izgradjenim hramom, kipom boštva, istančanim ritualom bogoslužja. Sigurno, kako za-

paža Vladimir Mažuranić, nikoše kao i kod inih arijskih plemena, i u našeg naroda, ratarskoga, ali i bojevita, kosmogonske i teogonske prvotne sile o pozvanju čovjeka, o višem tvorcu i o neumoljivih silah prirode.

No tek u novije vrijeme nauka je pošla stazama ispitivati primjenom novih metoda vjerovanja drevnih slavenskih plemena. Ona otkriva ostanke starih vjerovanja u drevnim pričama i pjesmama, u obredima i običajima, koji su se sve do naših dana sačuvali u dubini pučke duše, u imenima i nazivlju gora i voda, u jeziku i njegovom blagu uopće. Ispitujući pak izvore svega toga nauka počinje slijediti i utvrdjivati etape gibanja slavenskih plemena u vremenima davno prije nego što se sudariše s antiknim mediteranskim svijetom, utvrdjivati dokaze uticaja, koje istraživaoci u prošlom stoljeću nijesu mogli znati, ispitivat njihovu vjerojatnost te njihovu logičnu povezanost s iverjem starih vjerovanja, koje se sačuvalo do naših dana, — dolazi do onih prvih izvora iz kojih se u maglena vremena natopiše vjerovanja svih arijskih naroda, do kolijevke religija u koju staviše svoj prilog i Sumerićani i Babilonci i drevni Misir.

Iz azijske svoje pradomovine poniješe i slavenska praplemena prvo sjeme vjerskih oblika. Na svojim lutanjima kroz euroazijski prostor do svoga dolaska u srce Europe usisaše mnoga ta strana shvaćanja i poglede: postepeno se izgradjivao njihov nazor o svijetu, prirodi, čovjeku. Danas znamo da su praslavenska plemena, prije dolaska u svoju vidljivu historijsku etapu izmedju Visle i Dnjepra, živjela u području koje se stere od Dona duž Crnoga Mora sve do Kavkaza, a koje je bilo pod jačim ili slabijim uticajem iranskoga kulturnoga kruga, oštro odvojenoga od grčko-latinskoga svijeta. Dok je još Helada u nastajanju, iranski svijet izgradio je već u sistem svoja naziranja u dotjeranoj religiji, koju pripisivahu davnom proroku Zaratustri. Prastara arijska vjera u dnevnu i godišnju borbu bogova svijetlosti s bjesovima tame, nastala kao odraz jakih kontrasta prirodnih sila i krajine — taj potresni zapažaj, koji je od iskona zatravio čovjeka stvorivši iz njegove strave u spoznaji vlastite nemoći temelj svih religija počamši od Misira i Sumerije — tu se u iranskom svijetu izoštrio u najsavršeniji dualizam s izvjesnim etičkim smjerom, koji jedini daje svakoj vjeri njezinu dinamičku snagu.

Instinktom su prvi Iranci spoznali plodonosnost Sunca, nosioca svijetla, priznali ga božanstvom. Pozdravljalo se svakog jutra njegovu pojavu, zapazilo u proljeće rast njegove snage, koja

budi sve zadrijemale izvore prirode. Očekujući njegov dolazak u mraku i studeni pale na vrhuncima ognjeve, kao malu sliku njegove svemoći. Ali ni Sunce, koje daje sve Dobro, nije svemoćno — uvijek ga svlada na neko vrijeme Tama, Zlo, — vječno se bije boj izmedju Svijetla i Tmine, Dobra i Zla, vječno kreću njihala zbivanja. U toj njihovoj vječnoj borbi sve živi — i čovjek pojedinac, i narodi i vasiona, u svemu su dva carstva, svime vladaju dva načela. Jedno je carstvo čiste svijetlosti i po tome dobra s vladavinom Gospoda-Sveznaloga: Ahura-mazda, kasnije Ormuzda i njegovih dobrih duhova, angjela; drugo je carstvo tmine, dakle zla, pod vladavinom Zlo-mišljenika: Agro-manyja, kasnije Ahrimana i njegovih pomagača zloduha. Ta suprotnost Svijetla i Tmine, Dobra i Zla, najoštrije formulirana u Iranu, ima srodne zvuke u svima religijama, djelovala je kroz maloazijski prostor i na sam kršćanski svijet sredovječja s njegovim dramatiziranjem borbe angjeoskih i djavolskih legija za dušu čovječju.

Sva ta religiozna osjećanja Iranaca Zaratustra stavlja u sistem, dajući mu etički smisao, izgradivši jednu od najapstraktnijih religija staroga svijeta. Poklonici Ahura-mazde ne trpe ni idola ni hramova — počituju ga u njegovom zemaljskom simbolu: ognju, jer ovdje na zemlji ni u čemu se kao u ognju ne odrazuje nebeska snaga Ahura-mazde Ormuzda; bogoslužje vrši se na visokim vrhuncima gdje plamti neugasiva vatra, gori »vječno svijetlo«. Pomoćnici Ahura-mazde su »Yarate« vrsta angjela, snaga svijetla, koji se bore na njegovoj strani; ratna tradicija Iranaca tu si je stvorila nadzemaljske zaštitnike, a predodžba o njima putovat će s iranskim osvajačima, dolaziti u vezu sa stranim kulturama. Zaratustra na vjeri u Svijetlo i Dobro gradi cijeli sustav državnoga i društvenoga života Iranaca. U svom spisu »Avesti« traži od vjernika da budu istiniti, da se čuvaju kao grijeha najvećih kradje, prevare, duga lakoumnoga, kršenja riječi. Glavno je istina i vjera i čistoća duše, čiste poput ognja. Boštvu pak najprijatniji je onaj, koji svojski kuću svoju kući, koji najljepše zemlju svoju radi. Po Zaratustri obradjivanje zemlje najdostojnije je zvanje čovjeka. Svaki je vjerski reformator ujedno i političar-sociolog, pa tako i Zaratustra. Zaslugom njegove nauke iranska Perzija postaje u starom vijeku jedna od naplodnijih zemalja, prvim uzgajalištem svih plemenitih plodina; znalačkim obradjivanjem zemlje uskladjuje se ratnička ćud naroda, stvara ekonomska baza za narodnu ekspanziju. Na spritualizmu mazdaističke vjere, koja ima jasnu predodžbu o besmrtnosti duše, stvara

se kao kasnije kod islama i politička snaga i disciplina naroda. Dušu svakoga vjernog poklonika Ahura-mazde čeka prijestolje svevišnjega; radost drugoga svijeta zaslužuje svak onaj koji vrši zakon Zaratustrin, uklanja nečistoći, zatire gamad, gaji zelen i voćku i bori za zajednicu. Snažno je uspjelo Zaratustrina nauka oblikovati duše svih Iranaca, uskladiti pojedinca u organizaciju cjeline; ona stvara pojam vladarskoga poslanja; Iran prvi ima vladare koji vladaju po »milosti Ahura-mazde«, »po milosti Božjoj« i dobivaju »hvareno« vrst nebeske ognjene aureole, svetačke krune, simbol autoriteta. Čitavo se čovječanstvo za Iranca kretalo u tijesnom okviru morala i vjere mazdejske; žrtvujući ognju, on uklapa u molitvu, uz vladara i narod svoj: »Bog i Perzijanci!«

Nesumnjivo su ta iranska vjerovanja morala snažno djelovati na praplemena slavenska, koja živu u doba prvog svog formiranja u iranskom krugu. Pojam o višem životu Praslaveni očito dobivaju od Iranaca, oni im daju i Boga i Djavla; sama slavenska riječ »Bog« iranska je, od staroperzijskog »baga«, kao što je i zao duh, djavao, iranski »daeva«; još u jednoj starohrvatskoj čakavskoj duhovnoj pjesmi, sačuvanoj u rukopisu iz XV. vijeka, dok je pjesma svakako još starija, djavao se naziva »devom« (»Bog se rodi v'Vitliomi — D'evlju silu tagda slomi«). Dualizam, suprotnost Svijetla-Dobra i Tmine-Zla osnova je, kako su već zapazili i svi prvi istraživaoci praslavenske davnine ne uhvativši samo niti veze, temelj svih vjerovanja i vjerskih koncepcija starih Slavena. Ahura-mazda kod Slavena postaje Svante-vid, »sveti«, »jaki vid«, ime onoga koji je najvidljiviji, a to je samo Svijetlo. Njegov suprotnik sasvim je jasno odredjen; iranski Agro-manyja, Zlomišljenik, kasniji Ahriman, kod Slavena je Črn-bog, vladar Tmine, od koga dolazi sve Zlo. Nosioci obaju principa, Dobra i Zla jednako su moćni, jednako se počituju, u neposrednoj blizini nalaze se uvijek njihova svetišta, zapravo oba svetišta tvore jedno svetište. Istraživalac staroslavenskoga dualizma prof. Peisker utvrdio je njihove značajke: većinom to su brda ili humovi, od kojih je jedan posvećen bogu svijetlosti i dobra, te stoji na lijevoj strani vode, dok je drugi posvećen bogu tame i zla, vodi na desnoj strani. U svoju posljednju postojbinu slavenska su plemena donijela tu svoju vjeru, stvorila svoja svetišta, značajka kojih se sačuvala u nazivlju gora i voda, makar je kršćanstvo pregazilo vrlo brzo stara vjerovanja. Dr. Pilar lokalizirao je mnogo takvih mjesta u svima našim krajevima od Alpi

do kraja današnjega slavenskog teritorija na Balkanu. Samo su nazivi starih božanstava kristijanizirani, jer kad se je obraćalo pogane na kršćanstvo apostolat se najuspješnije vršio po uputi bule pape Grgura I. Velikog: neka se po mogućnosti primjenjuju nauke prave vjere običajima pučkog poganskog vjerovanja; »ne uspinjemo se skokom na vrhunac jedne gore, nego pomalo, korak po korak... U prvom redu treba izbjegavat rušiti hramove idola; dovoljno je oboriti idole, a onda svetom vodom poškropiti hramove i u njih staviti svete moći... Ako su hramovi dobro gradjeni, dobra je i koristna stvar da predju iz službe demonizma u službu pravoga Boga; jer narod videći tako preobražena svoja stara svetišta po navici bit će sklon dolaziti onamo poštivati pravoga Boga...« I tako se redovno Svante-vid preobrazio u Sv. Vida; ali nije samo Sv. Vid bio kršćanski surogat za staroslavenskoga boga sunca i svijetlosti, nego je ovu ulogu podijelio s još dva kršćanska sveca, crkve kojih se javljaju na starim Svantevidovim svetištima: to su Sv. Ilija i Sv. Ivan Krstitelj. »Ivanjski krijesovi«, koji se sačuvaše do naših dana jeka su staroslavenskog kulta svijetlosti, sunca i ognja, a kršćanski Ilija, »gromovnik« je, iskra svijetla, kao i stari Svantevid. Stara pak svetišta »Deva« sačuvana su takodjer; samo dok su stari Slaveni i njihovi potomci, kako vidimo iz stare hrvatske pjesme, pamtili pravo značenje iranske riječi »deva-djavola«, boštva tmine i zla, postepeno se staro značenje izgubilo i povezalo s domaćom slavenskom riječi »deva«, »diva«, »djeva«, »djevica«; ostao je spomen na ta stara svetišta u brojnom nazivlju brda i pećina »Djevin skok« — na prastaro značenje nakalamila se legenda o dobroj, čistoj djevici koja skače u ponor gonjena nekim zlom. Tih »Djevinih skokova«, kako je utvrdio dr. Pilar svojim istraživanjima, ima razasutih uz različita imena po cijeloj našoj državi. Ali kršćanstvo je starim svetištima »deva« našlo i druge svoje religiozne nadomjestke. Na mjestima ili blizu njih, koja su nekoć bila posvećena boštvu tame, nalazimo kapele i svetišta Sv. Mihajla Arkandjela ili Sv. Jurja, obojice legendarnih pobjednika deva-djavla, duha tmine. Takvih shematičnih svetišta našli su Peisker i Pilar i po Sloveniji, kod postaje Kamanje na pruzi Karlovac-Ljubljana, u najjužnijoj Dalmaciji kod Kaštela Lastve (danas Petrovac), u blizini Sušaka na Rječini kod t. zv. Lucinskoga vira, u srednjoj Dalmaciji kod sela Bogetića u općini Oklaja na rijeci, u Kaštelanskom zaljevu nad Kaštel-Lukšićem, u blizini Makarske ponad Živogošća, u okolici Nina, u Vinodolu, izmedju Bribira i Novoga, svetište Vidovo nalazimo i

na otoku Pagu, (Pag — otok pogana — Insula Paganorum!) dok mu se nasuprot nalazi brdo Krišna!

Taj iranski religiozni uticaj, koji je od Slavena jamačno stvorio prvenstveno ljude-ratare, naravski nije bio jedini. Iransku komponentu dualizma, premda ovaj ostaje temeljem njihovoga vjerovanja, preobrazuju oni po svojemu. Svantevid i Črn-bog imaju svoju pratnju, niz drugih boštava, utjelovljenje prirodnih sila iz dnevnog narodnog života. Sama imena glavnog dvojnog boštva mijenjaju se tokom vremena kod pojedinih slavenskih ogranaka; Svantevid postaje i Belbog, Daždbog, Dabog, Davor, Jakobog; snage proljeća dobivaju svoje boštvo u Ladi, Vesni, personificiraju se dobri i zli bjesovi, imena kojih su preživjela formalnu pobjedu kršćanstva sačuvavši se u pjesmama njihovim pripjevima (»Hoje, Lero, Dolerije . . .«, »Oj Lado le . . .«) Onda, na seobama, dolaze i uticaji inorodnih religija; tračko-grčka Semele veže se sa slavenskom riječi »zemlja«; od europskih naroda uče se Praslaveni stvarati kipove božanstva; Svantevid dobiva na Rujani svoj hram i kip od drveta i zlata; a jamačno je iz toga posljednjega doba slavenskog poganstva i ona zagonetna plastika nadjena u blizini Sevida Vačanskoga u Dalmaciji, čuvana danas u kninskom muzeju, a koja primitivno isklesana iz kamena prikazuje troglavoga idola, vjerojatno troliku glavu Svantevidovu?

Ratarima učinio je iranski uticaj Slavene, pa se tragovi vegetacionoga kulta najobilnije sačuvahu u običajima i pjesmama narodnima uz ostanke glavnoga ritusa svih religija, posmrtnih i pogrebnih ceremonija. Narodna daća, sedmina, podušje i karmine vežu se s triznom i stravom starih Slavena, kao i narikače, pokajnice i tužkinje i drugo, što sve ima bez sumnje svoj korjen u starom bajoslovju. Put iz života u zagrobni svijet u starim slavenskim pričama, ostancima drevnih vjerovanja, vodi preko duge. Narodu prirode i obradjivanja zemlje priroda pruža materijal za religiozne oblike i tumačenja. Ali još važniji od momenta smrti, pobjede Črn-boga, momenat je stvaranja, radjanja života, pobjede Svijetla. Proljeće i žetva središta su bila vjerskih obreda što se do naših dneva sačuvaše pretočeni u narodne običaje. Dani sunčanih mijena danas još su dnevi narodnih svetkovina, kod kojih ples predstavlja vrhunac svečanosti, kao i u vremena Nestora Ljetopisca, koji bilježi »shožahu sja na igrišča, pljasanje i na vsja besovskaja igrišća«. A još danas ima »Igrišća« po cijelom slavenskom Balkanu u nazivima mjesta i gorskih vrhunaca; po-

stoji mjesto Igrišće u stubičkoj općini u Hrvatskom Zagorju, Igrišće se zove zaselak blizu Kuršumlije, jedno selo do Makar-ske, jedan zaselak kod Nikšića, jedno brdo kod Vareša u Bosni, drugo južno od Sarajeva u Jahorini, povisica kod Skugnića nad Jadrom. Igrišče zove se brdo kod Velikog Kalnika u Hrvatskoj, kao i jedan gorski vrhunac u Podrinju. Prokopije pak spominje kod slavenskih plemena posebice kult stabala, duba, lipe, sve samih svetih drveta. U svim ostancima starih obreda drvo, kao simbol života, igra veliku ulogu. Na Djurdjevdan, kad se pale i krijesovi, a za koji dan je uopće kod svih slavenskih naroda povezan ostanak proljetnih prirodno-religijskih kultova, ima na pr. običaj, koji se susreće još danas u neposrednoj okolici Za-greba, u Turovom Polju, u nekim selima oko Karlovca. Još rano u jutro na Djurdjev-dan sastanu se dvije djevojke i jedan momak. Jedna djevojka uzme u ruku zelenu rakitovu ili vrbovu šibu, a momak na suhom drvcetu nosi svezan crven rubac kao zastavu. To su tako zvani »jurjaši«; oni zaredaju od kuće do kuće pjeva-jući i sakupljajući darove, nekadanje žrtve novom proljeću. I tu se u pripjevu vidi kako se stari poganski obredi stapali s kršćan-stvom. Pjevaju »jurjaši« slaveći zelen i — kukavicu, simboličnu pjesmu uskrsnuća prirode od zimskoga mrtvila:

Ovo se klanja, zeleni Juro, zeleno drevce, kiroles
(crkveno: Kirie eleison!)
I u žute čižme i u kune kape, u plave hale,
I u bričke sable, pisanomu pasu
(svečano odijelo turopoljskih plemića)
Kukovačica zakukovala u rano jutro
V zelenom lugu, na suhom drugu
Na rakitovom i na borovom.
Jura mi ima zlatnu jabuku
On mi ju tače u rano polje
U rano polje i crne gore
U crne gore, u divojaštvo.
Komu jabuka, tomu divojka!
Jure jabuku, Jure divojku!
Dever deverek snašice budi;
Stante se gore, mlade snašice,
Pak nadelite nas devojčice,
Nas devojčice i zelena Jurja
Zelena Jurja z daleka puta,
Z daleka puta našega truda — trudnoga hoda.

U vezi s proljetnom svetkovinom poganstva jamačno je u vezi i obredni običaj t. zv. maja, moguće preuzet iz germanskoga svijeta. »Uoči 1. maja popodne sastanu se momci i podju tražiti u šumu »maje« kod kajkavaca »majuš«; uzimaju obično brezovu ili hrastovu granu odugo je i potanko isklaštre, osim vrhunca na kojem je granje ostavljeno na način krune (simbol phallusa?) Po njoj, objese raznobojne vrvce i tako ukrašenu obično usade kod zdenca pred kućom, gdje ostane kroz cijeli mjesec. Kad se »majuš« zabode u iskopanu rupu u Samoboru zapjevaju: »Marijo svibnja kraljice (obična pojava kristijanizacije prirodnoreligijskih ostanaka). Inače su pjesme, koje se tom prigodom pjevaju obično erotičkoga sadržaja kao: »Pod onom gorom zelenom — i pod najvišom planinom — vrani se konji igraju — dok se junaci povernu — dok ljubam maje naberu — maje su ljubam radostne«, ili: »Poranili sivi sokolovi — sokolovi mladjahni junaci... tražeć dvore malenoga Lada — budili ga s majom okrunjenom — okrunjenom s cvietom nakićenom« (Dr. P. Bulat: Pogled u slovensku botaničku mitologiju. Narodna Starina br. 27.) U ostanak vegetacijskih kultova spadaju takodjer i brojni običaji kad selo za vrijeme suše ophodi moleći kišu. Ti običaji, u formuli isti, susreću se i u Srbiji i u Slavoniji pod nazivom »dodola« a u Primorju kao »prporuše«. Kad zavlada suša sastane se nekoliko seoske čeljadi, obično djevojaka, pa idu po selu od kuće do kuće pjevajući — Jedna se djevojka svuče do košulje sasvim, pa se ovako naga uveže i obloži različitom travom i cvijećem, u Otoku u Slavoniji brezovim lišćem, tako da se nigdje ne vidi ni malo, a to se zove »dodola«. (Otuda je u narodu i postala poslovica »načinila se kao dodola«, što se veli za djevojku ili ženu, koja se mnogo nakitila na glavi). Ustavljajući se pred pojedinim kućama i dvorištima »dodola« pleše, a njezina pratnja se postavi u red i pjeva dodolske pjesme. Na to izlazi obično domaćica ili reduša u starim zadrugama s punim kablom vode i izlijeva je po dodoli, dok ona dalje pleše, a pratnja njezina pjeva:

Naša doda Boga moli, oj dodo! oj dodole!
Da udari rosna kiša! Oj dodo! Oj dodole!
Da natopi naša polja,
Naša polja i livade...

Prastari taj običaj već danas izumire, a gdje se u Slavoniji još povlači, ne idu više u dodole seoske djevojke, nego tu ulogu obično vrše ciganke. »Prporuše« su poznatije i raširenije u pri-

morskim stranama, a ima ih i u Istri. U Bukovici i u Kotarima u Dalmaciji kad izmedu Djurdjeva i Petrova okrene suša, sastane se deset do dvanaest momaka i svaki od njih usiječe po hrastovu granu. Jednoga odaberu za kolovodju i on se zove »prpac«; takodjer nosi granu, a uvijena je pavitinom, dračom, dovolozom, s ovnujskim zvonom oko pasa. Idu od kuće do kuće kao dodole i žene ih polijevaju vodom, naročito prpca, a pri tom ih obično darivaju vunom solju, sirom, skorupom, maslom, jajima i t. d. Momci pak pjevaju:

Prporuša odila
Ter je Boga molila,
Ne bi l' kiša udrila
Ne bi l' proja rodila
I šenica bjelica
I vinena lozica
I nevjesta djetića
S desnu stranu ognjišća
Do prvoga Božića . . .

U Dubašnici na Krku obavlja se taj obred u dvoje . . . I narod vjeruje da trećeg dana nakon što je prporuša prošla kiša treba da pane. (Dr. P. Bulat: Pogled u slovensku botaničku mitologiju).

Vjekove su preživjeli ti drevni poganski obredi prilagodjujući se samo mjestimice, u riječima, novim vremenima. Uz proljetne svetkovine najvažniji obred praslavenski bila je svetkovina žetve, dneva prinošenja žrtava-zahvalnica. Motivi tih žrtava javljaju se poslije hiljadu godina dolaska slavenskih plemena u današnju postojbinu u Gundulićevoj »Dubravci«, a živu danas, dašto izmijenjeni u narodu sviju krajeva. Na pr. u Loboru u Hrvatskom Zagorju, kad svrši žetva, jedan od žetelaca baca posljednji snop u vis i kliče: »Bog dej tak visoku pogaču«. Zatim žeteoci spletu vijenac od klasja i poljskoga cvijeća pa ga metnu na glavu najljepšoj žetelici, odjevenoj u svečano ruho. Uz nju ide momak s kiticom cvijeća za klobukom i žetelice, koje pjevaju:

Dime ideme, Boga molime,
Boga zmožnoga, suca oštroga
Je l' so nam doma visoka gospoda
Nosimo dare, pšeničin venčec,
Bodo nam dali forent prezenta . . .
Lepe zafaljujeme mi žnalice,
I ona ista ka ga je rihtala
I mi si skupa lepe falime . . .

Kad dodju pred gospodarevu kuću, ovaj ih dočekuje i daruje novcem djevojku i momka, ostale počasti vinom i tek onda se ulazi u dom na blagovanje.

Sačuvali su se do naših vremena ostanci i drugih običaja slavenskih plemena. Seljacima na Vlašić planini kod Travnika još i danas, navodi dr. Pilar prema podatcima dr. Nikole Mandića, u jutro nije običaj prekrstiti se ni izmoliti očenaša, nego se kod izlaska sunca okrenu prema Istoku, raširе ruke i govore: »Pomozi nam žarko sunce i sveta nedjelja!« Franjevci su od vajkada ustajali protiv toga nekršćanskog običaja, ali ga do danas ne iskorjeniše. U kultovima svih ratničko-nomadskih naroda konj je posvećena životinja, i još danas je u Turopolju kraj Zagreba sačuvan običaj blagoslivljanja konja na dan Sv. Stjepana mučenika. Krvav mač vješao se nakon bitke o lomače, na kojima se palilo tjelesa poginulih boraca, jamačno se predavalo krvav mač ognju u znak pobjede mira. Svjedoče pak stare hrvatske kronike da se je krvav mač nosao kroz naselja kao znak na ratnu uzbunu. Ta predaja nije ugasla sve do nedavnih vremena, pa kad su 1903. buknuli u Hrvatskoj ustanci seljaka protiv vladavine grofa Khuena Hedervaryja, iz maglice sjećanja i predaja uskrsnuo je taj običaj, prozborio stari jezik simbola, nemušt gradjanskom svijetu: seljaci izdjelaše mač iz drveta, namazaše ga crvenom bojom i proniješe po selima, pozivajući njime narod na odmazdu. (Podatak Vl. Mažuranića.) Za stare Slavene zna se da su djeci rezali kosu kao žrtvu »rodjenicama«; još danas narod u Bosni reže kosu u znak tuge za dragim pokojnikom. S dalekim davnim Iranom veže nas još i danas ornamentika narodnoga veziva. Na ledjima prsluka i haljetaka iz okolice Obrovca u Sjevernoj Dalmaciji susreće se šareno vezen motiv t. zv. životnog stabla. »Iz posude izlazi stablo u obliku palmeta, na kojima je sa svake strane po jedna ptica. Motiv je stiliziran, ornamentiran, kako to odgovara umjetničkom izražaju seljaka. Taj motiv nije ograničen samo na taj kraj, i ako se ovdje — osim stilizacije — sačuvao tipični orientalni oblik, već ga susrećemo na tekstilu i drvorezbarijama po cijeloj Dalmaciji, a proširen je i po cijeloj Jugoslaviji. Samo što svuda nema iste oblike i isti tip i nema sve sastavne dijelove: stablo, posudu i životinjske likove . . . »Isto takvo stablo nalazimo na području iranske kulture, tako iz godine 2500. prije Krista na ploči koja prikazuje kralja Gudeu pred najvišim božanstvom, susrećemo ga dalje na jednom kamenom reliefu iz doba Ašurnasirpala (oko godine 850. prije Krista). »Stalno se opetuju

izvjesni brojevi u »granju« toga stabla; broj 12 i 7 upućuje na broj mjeseci i dana sedmice, brojevi 3 i 9 odnose se na broj sedmica staroarijskoga mjeseca i dana u tjednu (3 puta 9), kao i na tri zaključna dana« (M. Kus Nikolajev: Motiv životnog stabla na obrovačkom koporanu. Narodna Starina br. 39.)

Od prvoga do četvrtoga vijeka poslije Krista s ostalim migracijama polagano mili i prvi sloj Slavena po srednjeeuropskom basenu, stalaže se sa svojima vjerovanjima, svojim načinom života, dolazeći čas kao najamnik da obradi opustjele zemlje, čas kao radnik-pratilac ratničko-nomadskih naroda, čas sam opet kao vojnik-osvajač. Kao pretežno ratari ti se prvi Slaveni lijepe za zemlju. I slijedi neminovno: miješaju se s ostancima starosjedilaca, ruso-plavi njihov tip počinje dobivati tamnije nijanse puti.

No plima narodnih seoba još uvijek raste. Katkad ih ti novi došljaci preplave odlaze dalje, a iza poplava opet ostaju na zemlji slavenski ratari barem njihov dio. Čini se da su jedina stalnost u podunavskim stranama; plodna crnica čvrsto ih drži. Prolazi tako preko njih val Vandala, val germanskih Wisigota (ne West-Gota, Zapadnih Gota, već »Hrabrih Gota«), pa onda Ostrogota (Ne Ost-Gota — Istočnih Gota, nego »Sjajnih Gota«); jamačno je od tih germanskih bujica ostao mnogi talog u slavenskoj etničkoj počvi, i u jeziku, religiji, moguće od njih poprimiše prve znakove spoznanja, zametke budućega pisma — tko će to znati!

Rim je slab, ne može se oduprijeti tim poharama, i rimska politika iz zla tvori krepost, misli goniti djavla Belzebubom, služi se formulom da jedne barbare izgoni s drugima stvarajući tako nove migracione oluje. Da progna Gote, služi se pojavom novih barbara, Huna, koji koncem IV. i početkom V. vijeka dijelom porobljuju slavenske naseobine, dijelom ih raspršuju poput pljeve u nove južnije strane kuda bježe sa svojima dojučerašnjima gotskim gospodarima. Od Kaspijskoga mora do Rajne i Dunava hunski vodja Atila stvara velevlast, koja medjutim nije preživjela ni jedan ljudski vijek. 451 u krvavoj bitci na Katalaunskim poljanama (kod današnjega Châlons-sur-Marne u Francuskoj) zapadno-rimsko carstvo, etnički već germansko, bije svoju posljednju veliku borbu i superiornošću stare rimske taktike sustavlja hunsku bujicu i time odlučuje sudbinu europske kulture. Hunska vlast ne preživljuje smrti svoga vodje 453.

Duboko se zasjeklo u pamćenje slavensko to gospodovanje Gota i Huna. Još poslije hiljadu godina, 1493. čestiti neki hrvatski pop-glagoljaš bilježeći u novljanskom časoslovu turski porob i

pogibiju Hrvata kod Udbine spominje kako »nalegoše na jezik hrvatski i bi skrb velja u stranah sih, jakož nest bila od vremena Tatarov, Gotov i Atelija nečastivih«.

Dvadeset i tri godine poslije Atiline smrti, 476., svršeno je i sa zapadno-rimskim carstvom. Posljednji legitimni car Julije Nepos mora pobjeći u dalmatinsku Salonu, užitnika pak državnog udara u Rimu Romula Augustula ruši s prijestolja German, oficir carske garde Odoakar; njegovi ga drugovi po germanskom običaju okrune kraljem, Italija postaje germanskim kraljevstvom. Ali ne za dugo. Drugi Rim, Bizant, sam nemoćan zagrabiti u dogadjaje u Europi zaokupljen borbama na jugoistočnoj granici, ponovno primjenjuje formulu: barbare goni s pomoću barbara. Nagovorom cara Zena vodja Ostrogota Teodorik obara 493. Odoakerovo kraljevstvo, ali na njegovom mjestu uspostavlja moćnu gotsku vlast, koja obuhvaća ne samo Italiju, nego i pokrajine istočno-rimskoga carstva Dalmaciju i Panoniju. Četiri desetljeća kasnije morat će Justinijan povesti boj da vrati carstvu te krajeve. Ali vrzino kolo teći će dalje; za Gotima doći će prvo kao saveznici Bizanta Avari, vjerojatno dijelom preostali dio Atiline armade, za ovima pak nov val novih plemena, medju njima i Hrvati.

IZ IRANA DOLAZE HRVATI

Na prvi pogled teško su razumljivi vojnički uspjesi tih novih došljaka protiv vojske do tad najmoćnijega imperija svijeta. Ali vojska već onda nije jedini elemenat snage državne: dotrajalo je carstvo, izmijenilo se njegovo pučanstvo i njegove stvaralačke sposobnosti, njegova naziranja, ekonomski i socijalni sistem prestao je biti čvrstim temeljem političkoga stvaranja. Krilatica da je kršćanstvo podrovalo moć Rima samo je krilatica. Strategijska kratkovidnost careva poslije Marka Aurelija bila je moguće najodlučnija, ona je pospješila slom. Nova vrst vojske, velike konjaničke armade protivnika, donijele su odluku, — momenat važan i za prosudjivanje afirmacije Slavena u novoj postojbini.

Dva najprimitivnija roda vojske pješak su i konjanik; prvi je karakterističan za rano-europsko, drugi za azijsko vojevanje. Pješak-legionaš, rimski gradjanin, stvorio je carstvo: azijatski konjanik ga je oborio. Južna Europa t. j. zemlje na jug i zapad od Dunava i Rajne imale su od davnine malo vrsti konja sposobnih za vojničku upotrebu. Azijska stepa odgojila je bojnoga konja. I grčka i rimska kavalerija bile su nuzgredna, pomoćna vrsta vojske, kao i tehničke čete ratnih strojeva. Prve pojave stranih naroda nametnule su rimskom carstvu veliku vojničku reformu, koja postizava za Dioklecijana svoj vrhunac; konjaničtvo, koje je prije činilo tek desetinu rimske vojske, za Dioklecijana broji već 160.000 momaka, trećinu rimske vojne snage. Ali ta masa novog oružja stvorena je na brzu ruku, povučena je iz pješadije i što je bilo najkobnije, nijesu poznate njezine taktičke prednosti, već je rasporedjena uz granice tvoreći pogranične straže. Time je izgubljena njezina ofenzivna snaga i sve taktičke mogućnosti. Formiranje rimskoga konjaničtva osim toga oslabilo je pješadiju: tu odsele tvore listom barbarski plaćenici. Rimljanin carstva uživa samo još plodove uspjeha svojih djedova, njemu se kao gospodskom sloju ne vojuje; a plaćenicima strana je svaka politička ideja, koja bi mogla davati borben zamah. Rimska vojska gubi ideju za koju bi ginula i mora slijediti neminovno: dok disciplina

popušta, vojničke plaće stalno rastu, a nova ta pješadija otklanja oklop radi njegove težine. Rimski vojnički stručnjaci opazili su i shvatili te zloguke pojave; Vegecije, vjerojatno u dane cara Valentijana II. (375—392), na domaku velikih ratova s barbarima, zahtijeva korjenitu reformu, veleći: »Oni, koji nalaze da je staro oružje tako teško, moraju ili primati rane na svoje golo tijelo i umirati, ili, što je još gore, izvrgavati se ropstvu, ili pak izdati zemlju bijegom. Tako izbjegavajući napor dopuštaju da ih ubijaju poput stoke sramotno«. Odjeljivanje konjaničtva od pješadije bijaše uz to velika tehnička pogreška, glavni taktički uzrok propasti rimske vojne snage. Rimsko konjaničtvo, bez uporišta u pješadiji, izvježbano samo kao pogranična policija, ne može se mjeriti s barbarskim borbenim konjaničkim masama. U bitci kod Drinopolja 378. car Valens s vojskom od 40.000 pješaka pada pod udarom gotskoga konjaničtva, koje je gurnulo rimsko desno krilo, kako veli kronika »poput groma koji udara u vrh gore i obara sve što mu stoji na putu«. Rim uopće nema taktike konjaničkog boja, koji traži ne samo pokretnost oružanih masa nego i brzu kombinatoriku duha stratega. Pod naglim udarcima drobi se rimska vojska a konjaničke mase novih naroda preplavljuju carstvo, pustoše krajeve, razaraju gradove, kao magnet ih sve privlači razvikano bogatstvo Rima.

U vrzinom kolu pojava i propadanja naroda koje juri kroz cijeli V. i VI. vijek dolazi prvi puta na europsku pozornicu i ona skupina, kojoj su životni zakoni odredili da postane korjenom hrvatskoga naroda.

Hunska bujica osujetila je formiranje prvih slavenskih naseobina u Srednjoj Europi u čvršće državne oblike, što bi prirodno sigurno uslijedilo. Ali hunska bujica povukla je sa sobom prema zapadu najrazličitije azijske i kavkaske narode, medju njima i dio kavkaskoga roda Anta, »Kasaze« i »Hu-urvathe«. Bila su to od starine iranska ratnička plemena, koja su na svojim brzim konjima kao i Huni prešli preko južno-ruske stepe i došli u slavenska područja. Huni su prodrli u Podunavlje, dok su Anti zastali za Karpatima, jamačno da drže na uzdi slavenske naseobine. Oni su to i činili, ali pri tome i sami postali Slaveni.

Prve vijesti o slavenskim Antima bilježi gotski kroničar Jordanes, a te vijesti potiču po sudu povjesnika iz nekoga starijeg izvora tamo iz V. vijeka, kad ih se prviput spominje oni su već istočni ogranak Slavena. »Alpama, (današnjima erdelskim Karpatima) lijevo na sjever, — veli Jordanes — naselio se od izvora

Visle po neizmjernim prostorima ljudima bogat narod Veneta, kojih se imena doduše mijenjaju već prema različitim rodovima i mjestima, no ipak se oni u glavnom nazivlju Slaveni i Anti. Slaveni stanuju od mjesta Novijetunskoga i jezera mursijanskoga (naime ušća Dunava) sve do Dnjestra i Visle na sjeveru. Anti opet, koji su najhrabriji medju njima, šire se od Dnjestra i od obluka Crnoga Mora sve do Dnjepra, a te su rijeke jedna od druge znatno udaljene«. Daljnje podatke o Antima-Slavenima pruža opet Prokopije. Anti su najprije počeli provaljivati u istočno-rimsko carstvo, ali, poslužīvši se opet starom formulom, Bizant će ih u dogledno vrijeme predobiti za saveznike u borbi protiv drugih naroda. 540. Justinijan ratuje s njima protiv bugarskih plemena, malo kasnije bore se kao bizantinski plaćenici u Italiji proti Gotima. Tad su već sasvim poslavenjeni. Prokopije veli da govore istim jezikom kao i Slaveni, imaju isto državno uredjenje, vjerovanje i običaje, pa i tjelesnim tipom da su im jednaki. Iz spisa bizantinskog pisca Menandra Protektora razabire se da je država Anta morala biti relativno snažna, da je neko vrijeme suzdržavala avarsku bujicu, koja se počela već micati prema Zapadu, a kojoj su konačno podlegli, čini se najviše radi nesloge. Slično piše o njima i arapski pisac Masudi u X. vijeku. Ta država Anta, kako utvrdjuje najzaslužniji istraživač drevne povijesti Hrvata prof. Ljudmil Hauptmann, nije bila ograničena samo na južnu Rusiju, težište svoje moći imala je upravo na Bugu i Visli zadrijevši sve do današnje Južne Šleske. Od Odre pa do Crnoga Mora protezala se oko 550. prije provale Avara velika federativna država slavenskih Anta. Tu na Visli, u krilu antskoga organizma, formira se posebna grupa, poseban teritorij, »Velika ili Bijela Hrvatska«, koje su se, kako u X. vijeku svjedoči Konstantin Porfirogenet, Hrvati u svojoj današnjoj postojbini sjećali kao svoje pradomovine.

Tko je, odakle je došao taj rod Hrvata, koji nam dade naše narodno ime? Stotine godina bila je naša povjesna nauka u potrazi za njegovim izvorom. Jedna je hipoteza obarala drugu. Danas je nauka vrlo daleko odmakla od prvih rezultata prvih istraživalaca. Erudiciji i pronicavosti profesora zagrebačkoga sveučilišta dr. Ljudmila Hauptmanna uspjelo je razagnati velike magle prošlosti. Njegova istraživanja proizvela su pravu revoluciju u poznavanju prvih poglavlja prošlosti Hrvata.

»Hrvati stanovahu, — pripovijeda Konstantin Porfirogenet u svom djelu »De administrando imperio« pisanom oko 948. do

952. godine, — u ono vrijeme (naime u doba razorenja Salone 614. godine) s onu stranu Bagibareje, gdje su sada Bjelohrvati. Jedan njihov rod, naime petero braće Klukas, Lovelos, Kosences, Muhlo i Hrovatos i dvije sestre Tuga i Buga, odijelivši se od njih skupa s narodom svojim, dodjoše u Dalmaciju i nadjoše ondje Avare, koji držahu tu zemlju. I neko vrijeme ratujući jedni s drugima, nadjačaše Hrvati i jedne od Avara poklaše, a ostale prisile, da im se pokore. Od tog doba obladaše tom zemljom Hrvati. A ima još jednako u Hrvatskoj potomaka Avara i pozna im se, da su Avari.«

Kroz pedeset godina nauka je kritički ispitivala vjerodostojnost Porfirogenetove zabilježke. Mnogi su učenjaci sumnjali u njezinu točnost, radi mnogih etnografskih pogrešaka u Konstantinovim djelima. No prof. Hauptmann nakon kolebanja priklonio se konačno mišljenju da su Porfirogenetovi navodi točni, uzevši ih za polaznu točku i čvrsto uporište za svoja istraživanja. On zahvaća odlučno u vrzino kolo svih podataka i predaja o seobama naroda i uz pomoć jezikoslovstva hvata niti, koje će ga dovesti do prakolijevke Hrvata. Posluživši se pravcem koji je prvi naznačio Niko Županić, Hauptmann tražeći značenje imena Hrvat, kod koga se u prvi mah raspoznaje da nije slavensko, odlazi u Kavkaz, tu rodnicu svih europskih naroda i jezika, te ustanovljuje da Porfirogenetova riječ »Horouathos« potiče iz iranske riječi »Hu-urvath« što znači »prijatelj«. Prvi trag toga imena otkriven je na obalama Azovskoga mora; u gradu Tanaisu, tamo gdje je danas grad Azov, našli su ruski arheolozi u natpisima iz II. i III. stoljeća poslije Krista lično ime Horoathos i Horouathos. Tanais bio je grčka kolonija, kuda su dolazili ljudi susjednih naroda radi trgovine, pa je valjda po neki njihov čovjek ostao tamo, aklimatizirao se, a poznato je da je gotovo pravilo nazivati doseljenike tudje narodnosti jednostavno imenom naroda iz kojega su došli.

Iranska riječ »Hu-urvath« vodila je na Kavkaz; ali drugi putokaz, koji je isto tako vodio onamo, bijaše za prof. Hauptmanna ime jednoga od petorice braće, koji su prema predaji doveli Hrvate na jug — Kosences. To ime dovodi prof. Hauptmann u vezu sa starohrvatskim »Kasazima« ili »Kosezima«. Naselja tih »koseza« ili »kasaza« bila je u davnini puna Koruška, Štajerska i Kranjska, a u blizini tih »kasaza«, zapravo imanja hrvatskih plemića naselja su s izrazitim hrvatskim imenom. Njemačka vlast, koja je uskoro zahvatila te krajeve držeći ih devet

stoljeća, izbrisala je dobar dio tih naziva i imena, starim riječima dala nov svoj oblik, stara značenja pretočila u svoj jezik. Ali ipak je ostalo mnogo toga. Tako blizu Konjica kraj Celja nalazimo pored Edlinga (Edling očito je njemački prevod slavenske riječi »plemenit«) i Kasaza na Chrawate; Edlinga ima kod Leibnitza, Graza, Weiza, Krowota kod Weiza, »Krabaten, Krabaterberg, Krabersdorf« k istoku od Leibnitza kod Gleichenberga i »Kraubat« sjeverno od Leibnitza kod Wildona. U Gornjoj Štajerskoj upravo u murskoj dolini gdje su kasazi najgušći, ima jedan Kraubart blizu Leobena, a u Kranjskoj, k jugu od kasaza Iške Vasi i Dolge Njive poznata je Hrvača kod Ribnice, koja se još g. 1241. spominje kao Chrawaczak. U Koruškoj, zapadno od Cjelovca je staro sjedište kasaza Moosburg. Sjeverno odavle dolazi se do Edlinga kod Steierberga, (kotar Feldkirchen), odavle u Edling kod Weitensfelda, a uz Krku u Edling blizu Kraste. Prema jugu slijedi Pokrčje i Blažja Vas, domovina ona kasaške porodice, koja je uvodila novog vojvodu u vlast; tu neposredno pred Cjelovcem, dva tri kilometara južno nalaze se kazaze — Harbach, a unutar toga velikoga kruga diže se Gospa Sveta, gdje su se kasazi skupljali da ustoličavaju svoga vladara. Cijela ta pokrajina, veli prof. Hauptmann bila je prava župa kasaza. A za sedam sela sjeverozapadno od Gospe Svete, veli se u desetom stoljeću, da leže u »hrvatskoj župi«; današnja pak imena — Krabathen kod Glanegga, Krautkogel medju Gospom Svetom i Timenicom, Krabathen kod Porkča i Krabathen k istoku od Otmanja — svjedoče da se »hrvatska župa« prostirala još dalje, preko istih krajeva kao i kasaška, dakle da je Kasaz i Hrvat isto. Stare glagolske listine iz 15. vijeka spominju u ličkoj županiji takodjer selo Kasezi.

Jezikoslovna istraživanja potvrdila su hipotezu prof. Hauptmanna, identificiravši »Kasaze« s Hrvatima. »Kosences-kasendz« zvučilo je prije »Kaseng« a u početku »Kaseg«, a to dolazi od iranskoga »Kasakos-Kasagos« što znači — Čerkez. Jezikoslovac Vasmer našao je ime Kasagos blizu stare Olbie, malo sjevernije od današnje Odese, nedaleko kraja, gdje se je najprije pojavilo ime Horouathos. A jedno je i drugo blizu zavičaja kavkaskih Iranaca i Čerkeza — i prof. Hauptmann stvara iz toga zaključak: da su iranski »Horouathi« već negdje u pradomovini pohrvatili dio Čerkeza i kao »Kasaze« ih doveli na jug. Protumačivši tako izvor imena »Hrvat« i značenje »Kasaza« i »Koseza« prof. Hauptmann objasnivši ime »Ant« razotkrio je i pute njihove migra-

cije. Riječ »And« čerkeski znači »narod« i još je i danas generička oznaka za Čerkeze. U narodnim pjesmama Čerkeza ima mnogo uspomena na borbe njihovih predja s Gotima i Hunima. Prof. Hauptmannu uspjelo je Ande-Čerkeze dovesti konačno u vezu sa slavenskim Antima V. i VI. stoljeća. Iz njihovih predaja naime proizlazi da kavkaski Anti nijesu mogli doći u vezu sa Slavenima prije propasti gotske crnomorske države, a to je bilo u III. i IV. vijeku. Nakon poraza Gota zavladaše stepom Huni. U vir hunski zapao je i dio kavkaskih Anta, »Kasaza« i »Hu-urvatha«; došavši u slavensko područje Anti se poslaveniše. »Snažna i svježa kavkaska krv, veli mladi naš povjesnik S. Sakač, sljedbenik nauke prof. Hauptmanna, proizvela je u jednom dijelu primitivne slavenske mase poduzetan i junački eurazijski tip, koji je imao više smisla za državnu organizaciju od slavenskih individualista i više inicijative od pasivnoga čistoga Slavena. Uz Slavena ratara našao se i poslavenjeni gojitelj konja i stoke; uz pješaka konjanik. Još je trebalo, da taj novi narodni organizam bude prekaljen i očeličen u borbi za opstanak. To se zbilo nakon provale Avara.«

Šest decenija vladaju srednjeeuropskim prostorom Avari, pozvani opet od Bizanta prvobitno da potisnu Gote — koji se kao klin zabiše u slavenski etnički humus. Središte im je u Podunavlju u okolici Tise. Kroz pukotinu prodora, koji Avari stvoriše provaljuje dalje na jug s njima i mimo njih i slavenski elemenat. Dva najveća stara rimska grada, Sirmium i Salona meta su njihovih ofenziva u poznijem ratu s Bizantom; Slaveni ratuju s njima dijelom kao saveznici dijelom kao njihovi podložnici. Drugi Rim, Bizant prirodno privlači k sebi avarsku silu.

Na tom svom prodiranju poplavljuju Avari sa svojim slavenskim podložnicima cijelu zapadnu polu Balkana, dopiru do u Epir, Tesaliju. Čini se da je već svanuo posljednji dan Heraklijevoj Romaniji, koja je uz to u stalnom teškom boju na Istoku s Perzijancima. Ali 626., tako reći pod samim Carigradom, avarska ofenziva bude suzbijena, a poraz Avara radja pobunom njihovih slavenskih podložnika; većina njih ne slijedi na uzmaku avarsku vojsku već ostaje u područjima do kojih ih je dovela. Stubokom se izmijenila situacija: još jučerašnji pobjednik pretvorio se u poraženika. Taj obrat u položaju stvorila je pojava nenadanoga novog protivnika Avara.

Sigurno na poziv bizantske politike — u skladu s njezinom starom formulom — u zaledju avarske vlasti, iz Bijele Hrvatske

digla se nova vojska, pleme ratničkih Bijelih Hrvata. Njihova je navala imala izvršiti pritisak na avarsku snagu, stvoriti novu frontu, paralizirati avarsku ofenzivu protiv Bizanta. Samo taj udarac Bijelih Hrvata bio je kudikamo snažniji svojim zamahom nego što je vjerojatno računala bizantska diplomacija. Plemena Bijelih Hrvata — po Porfirogenetu bilo ih je sedam — zadaju samrtan udarac Avariji, teško ranjenoj već pod Carigradom; oni je formalno likvidiraju u južnom Podunavlju i na Balkanu; ostanak njihov zadržat će se u gornjoj madžarskoj ravnici do u IX. vijek. Mnogo toga nam otkriva taj hrvatsko-avarski rat. Hrvatskim plemenima uspijeva u razmjerno kratko vrijeme sasvim uništiti silu, koja je ozbiljno ugrozila sam Bizant. Brojčana snaga jedne i druge vojske naravski sasvim nam je nepoznata. Ali iz razmjerne kratkotrajnosti rata možemo zaključiti koješta. Prvo da je sigurno u avarskoj državi, koja je jamačno bila na zamjernom stepenu tehničke organizacije, vladala jedna ratnička manjina nad podložnom slavenskom većinom, naseljenom u Podunavlju još za prvih seoba; čim je vladalačka manjina poražena oslabljena, podložna većina otpada od nje. Slomiti pak do kraja tu manjinu, zatrijeti joj gotovo svaki trag, mogla je vojska iste vrste, to će reći izrazito konjanička vojska. Samo vojska konjanika mogla je u kratkom roku pobjednički savladati razmjerno velike udaljenosti od Karpata do Jadrana.

Bijeli Hrvati brišu Avare iz povijesti na Balkanu i postaju gospodari njihovima ostancima (ti zaostaju u glavnom u brdovitom području od Drine do Jadranskoga mora, ali ne ispod toka Neretve), ali i njihovima dojučerašnjim slavenskim podložnicima. Od ta tri etnička elementa: Bijelih Hrvata, ostanaka Avara, njihovih Slavenskih podložnika, uz ostanke romanskih doseljenika i balkanskih starosjedilaca, uz nanose budućih migracija, stvorio se kroz deset vjekova današnji hrvatski narod.

Taj ratnički osvajalački rat — seoba Bijelih Hrvata izvršen je početkom VII. vijeka. Od svih slavenskih plemena, ti Bijeli Hrvati, nastali od Vislanskih Slavena i kavkaskih Iranaca i Anta-Čerkeza, probijaju se najdalje na klasični jug, izbijaju na topli Mediteran. Dolaze kao čvrsta organizacija i vojnička i društvena, jer prvo ne postoji bez drugoga, dolaze sa svojim vjerovanjima, nastalima u iranskom svijetu, a koja se samo na novo oblikovala u retorti dugih migracija, sa svojim osebujnim pravnim poretkom, sa svim onim, što daje elemente za kulturno stvaranje, što pruža temelj smjernicama daljnjeg narodnog održanja.

SEDAM PLEMENA BIJELIH HRVATA

Prva pola tisućljeća povijest Hrvata sliči krajobrazu prekrivenom debelim slojem magle. Iz jednolične nepronićnosti strši tek po koji viši hum zbivanja. Sami po sebi oni malo kazuju, još teže otkriti je medju njima vezu. A veliko je to razdoblje, jednako od prilike kao doba od cetinskoga sabora na početku XVI. vijeka kad Hrvati odlučiše ući u državu Habsburgovaca, pa do naših dana. Nikad ne ćemo moći steći suvislu sliku o zbivanju u tih pet vjekova, kao što ne bismo mogli rekonstruirati ni dogadjaje posljednjih četiri stotina godina kad bismo o njima imali samo nekoliko ivera činjenica. Tko bi mogao objasniti život Hrvata za posljednjih četiri stoljeća kad bi na pr. imao samo podatak o smrti Krste Frankopana pod Varaždinom, nekoliko stranica spisa iz doba protureformacije, par privatnih kupoprodajnih ugovora recimo iz vremena tridesetgodišnjega rata, jednu ili dvije bilješke o dubrovačkoj književnosti, slučajni izvještaj o kojemu okršaju s Turcima na kordunu, par pukih imena, recimo Gašpara Alapića, Rittera-Vitezovića, pa odmah zatim Jelačića i Strossmayera uz nekoliko stranica novina iz pod kraj XIX. stoljeća? Tako po prilici stoji s podatcima o prvih petsto osudnih godina hrvatske prošlosti, osudnih zato, jer je u to razdoblje valjalo stvoriti narodnu i državnu formaciju, koja će odoljeti, a koja je i odolila svima onim krizama, koje stvarahu i medjunarodne prilike i geografski položaj, karakter zemlje i ljudi. Za tih pet stotina godina javile su se mnoge, trenutno i snažnije narodne skupine da nestanu u vremenu bez jačega traga, dok su se Hrvati pored svega uspjeli održati kao narod.

Na rijetko su posijane čvrste činjenice iz te prve hrvatske prošlosti. Ne možemo se dovoljno nadiviti maru naših povjesnika XIX. i XX. vijeka, kojim su ih oni uspjeli otkriti i sabrati, pronicavosti, kojom su znali po njima stvoriti ma i nepotpunu sliku onih vremena, ljudi i njihovih težnja. Sigurno, dobrim dijelom se na skromnim podatcima mogu graditi samo hipoteze i kojima valja vjerovati tako dugo dok ih ne obore novi neprije-

porni dokazi. Takve dokaze još uvijek može donijeti slučaj. Neslućene mogućnosti novih podataka najbolje nam može ilustrirati zgoda s istraživanjem sudbine hrvatskoga kneza Zdeslava, za kojega je suvremeni kroničar Ivan Djakon pribilježio da je koncem svibnja 879. poginuo kao žrtva političke akcije kneza Branimira. Povjesnici su nastojali objasniti potankosti te malo jasne političke drame i kad je 1886. marni don Frane Bulić prigodom arheoloških iskapanja u selu Biskupiji kod Knina našao dva kamena odlomka s ostancima nekoliko uklesanih riječi, iz njihovoga latinskoga teksta iskombiniralo se da je to svjedočanstvo o smrti Zdeslavovoj koji da je poginuo oboren strelicama. Činilo se da je taj nalaz ubacio pramen jarkog svijetla u davnu minulost obasjavši potresne detalje i ljudske i političke tragedije. Ali pola vijeka kasnije slučaj stubokom mijenja cijelu tu sliku. 1936. seljak neki prodaje kninskom muzeju opet jedan kameni ulomak s par uklesanih slova. Arheolog dr. Gunjača, ispitujući taj nalaz utvrdjuje, da taj ulomak točno pristaje izmedju ona dva fragmenta po natpisu kojih se iskonstruiralo potankosti Zdeslavove smrti; samo sad upotpunjeni natpis govori sasvim drugojačije — nema nikakve veze ni sa Zdeslavom niti ne spominje kakvih strelica, koje mu dokončaše život. Ta sitna epizoda otkriva nam sve poteškoće, sve opasnosti, na koje nailazi i s kojima mora računati povjesna nauka, nestalnost slika, koje nam uskrisuje.

Samo nagadjati možemo tako staze, kojima su Bijeli Hrvati došli u svoj novi zavičaj. Znano nam je prilično točno gdje se nalazila njihova sjeverna »Bijela Hrvatska«; Bijela Hrvatska je, prema posljednjim naučnim istraživanjima, Gornje Povislje, t. zv. Mala Poljska, jezgra buduće poljske države sjeverno od karpatskih Beskida, a protezala se je jamačno sve do izvora Buga. Nakon što je iz nje krenulo sedam hrvatskih plemena na jug, ona je i dalje postojala pod istim imenom sve do X. vijeka, utonuvši konačno u poljskoj državi Boleslava Hrabroga godine 999., kad je već postojala snažna nova Hrvatska na Jadranu. Kušajući slijediti pute Bijelih Hrvata potrebno je uzeti u obzir karakter vojske Hrvata i njihovih plemena, relief tla, kojim su kretali, komunikacione veze kao i neposredne strategijske ciljeve. Hrvati su pleme ratnika, i to pleme ratnika-konjanika. Eurazijska nizina formirala im je taktiku i strategiju. U velik rat-seobu išlo je cijelo pleme, ratnici i njihova svojta, noseći sa sobom svu svoju pokretnu imovinu. Oni su pozvani od Bizanta kao savez-

nici na ratni pohod protiv Avara. Avarska vlast imala je svoje sjedište na području izmedju Dunava i Tise, tu je negdje bio i centar avarske vlasti, kanov hring. Prema kratkim opisima bizantskih kroničara, koji su onamo zalazili po diplomatskom poslu, taj avarski hring nije bio puki skup ratničkih čadora, već drven grad, utvrdjen po tadanjima pravilima ratne tehnike; avarska vojska, a i Slaveni u avarskoj vojničkoj službi oboružani su kao i bizantinska armada šljemovima i oklopima iz pletenih željeznih karika, pancirima; bizantinski poklisari susreću u hringu Latine u avarskoj službi, valjda kao specijaliste, tumače, kancelare, oružare; arheolozi naišli su na terenima, gdje se sterala vlast, ostanke zlatnog i srebrenog nakita dijelom importiranog, a dijelom, po sudu nekih stručnjaka, domaće izradbe, urešenog ornamentikom t. zv. keszteljske kulture, porijetlo koje nije utvrdjeno, ali je moguće ispravno mišljenje nekih specijalista, da se tu radi o ostancima hunsko-avarske umjetnosti.

U vrijeme kad Hrvati započinju svoju akciju protiv Avara, hring je svakako bez jake obrane — vojska je na pohodu proti Bizantu. Operacija Hrvata, da postigne efekt, morala je biti brza, hrvatska vojska morala je najkraćim putem doći do središta protivničke vlasti, napasti ga i razoriti. Najkraći put vodi iz Bijele Hrvatske kroz relativno prohodne Beskide, kroz Duklanski klanac. Prevalivši jednom prelaze karpatske, sišavši u nizozemlje hrvatska konjanička vojska mogla je razviti svoju snagu. Vjerojatno ubrzanim napredovanjem, ostavivši za sobom ženu, djecu, blago plemena, konjanici napadaju i osvajaju hring, kuda za njim pristiže gros plemena. Time je postignut taktički cilj, ali daleko još je do strategijskoga riješenja problema, taj ostaje djelo narednih godina, moguće decenija. Valjda negdje kod Dunava i Drave sukobljuju se hrvatska plemena s vojskom avarskom, koja je na uzmaku od Carigrada i sudeći po daljnjem kretanju hrvatskih plemena, dio njezin goni i potiskuje na jug u stari Ilirik i Dalmaciju, gdje će ga konačno uništiti. Terenski relief otkriva nam vjerojatnosti te seobe-ratovanja. Kakogod je tu teren brdovit, prijašnje seobe utriješe im već pute duž starih rimskih cesta, koje su bile doduše zapuštene, (solidnost njihovu još danas dokazuju njihovi ostanci) na pojedinim dijelovima valjda i oštećene, ali još uvijek prohodne. Slaveni, avarski podložnici služili im sigurno kao provodići i informatori, od njih su mogli vjerojatno i čuti o bogatstvu gradova uz more, njihovo blago moralo je privlačiti ratnička plemena. Svi pravci njihovog

kretanja upravljeni su na jug k moru. Prešavši iz Potisja Dunav, Dravu i Savu u više pohodnih kolona prodiru po starim rimskim drumovima, koji svi vode k jednoj polaznoj točki — Saloni.

Put im je bio, čini se, u glavnom slobodan — osiguraše im ga prethodnici razorivši nekadašnja rimska tvrda vojnička uporišta, dok se starosjedilačko pučanstvo sklanja u planinske krajeve, podalje od komunikacija. Dodjoše tako plemena Hrvata do mora i tu naidjoše na prvu čvrstu branu na svom pohodu: stare rimske gradove, Zadar, Trogir, Split, tad pod vlašću bizantinskoga carstva. Pred njihovima zidinama zastadoše, moguće zato jer je tu konačno bila vlast Bizanta, na poziv koje krenuše na svoj pohod, a moguće i zato jer je tu bila organizirana vojnička snaga, k tome još poduprijeta flotom, sila s kojom se oni, iscrpenim dugom ratnom migracijom ne mogoše uhvatiti u koštac. Prema tumačenju prof. Hauptmann navodi Konstantina Porfirogeneta da se tu »jedan dio odcijepio i zaposjeo Ilirik i Panoniju«, taj njihov dio koji se »odcijepio« od braće, otišao je na zapad gdje danas živu Slovenci i na razvalinama avarske vlasti »osnovao Treću Hrvatsku, Karantansku«.

Hrvatski val prekrio je postepeno cijelu polu zapadnoga Balkana od Alpi pa duboko dolje gotovo do Egejskoga mora. Svjedoče to tragovi sačuvani u imenima naselja. Susrećemo hrvatsko ime i u današnjoj Grčkoj, na domaku same Atene, ima ga na Prespanskom jezeru, u Novom Pazaru kao i na području današnje Crne Gore; tamo imamo u srezu kolašinskome, općini lipovskoj mjesto koje se zove Hrvatske Livade, u srezu studeničkom, općini pavličkoj ima selo Rvati, u srezu deževskom, općini vračevskoj ima selo Rvacka, u srezu cetinjskom, općini riječkoj, selo Rvaci. Pozniji politički i vjerski uticaji, kako veli prof. Milivoje Matović, potisnuli su Hrvate na sjever; S. Milutinović u svojoj povijesti Crne Gore tvrdi da su crnogorska plemena Vasojevići, Kuči i Bratonožići sve do 1675. godine bili u katoličkoj vjeri. »Hrvatin« stara je gradska četvrt Sarajeva, a kraj od Travnika k sjeveru zove se Hrvatska. Na zapad u alpinskim krajevima susrećemo hrvatsko ime u Tirolu u okolici Merana, gdje se cijeli jedan kraj zvao još u XII. vijeku Croatia, a uza nj bilo je i ime Dalmacije, Thalmatiana.

Porfirogenet, govoreći o odcjepljenju jedne grupe hrvatskih plemena, koja kreću na sjever nakon dolaska u Dalmaciju veli, da su ti Hrvati, koji obvladaše Ilirikom i Panonijom imali svoga samosvojnoga arhonta, vladara, koji bi slao prijateljske darove

arhontu Hrvatske. Po tome bi se moglo zaključiti kao da su uz Dalmatinsku Hrvatsku bile osnovane još jedna ili moguće i dvije hrvatske državne organizacije u Iliriku i u Panoniji. Sam prof. Hauptmann uz Dalmatinsku i Panonsku Hrvatsku stvorio je hipotezu o Trećoj, Karantanskoj Hrvatskoj. Medjutim dr. S. Sakač na temelju Hauptmannovih istraživanja, a uostalom i posvema u skladu s Porfirogenetovom navodu da je došlo na jug sedam plemena Bijelih Hrvata, mnije, da je osnovano sedam državnih organizacija, što se uostalom poklapa s duhom pojma plemena u hrvatskom državnom pravu, po kojemu državu ne stvara teritorij, nego upravo ljudi plemena. Prema tome prvotna državna organizacija hrvatska dijelila bi se na sedam skupina: 1. Korušku, Karantansku Hrvatsku sa središtem na Gosposvetskom polju sred »Hrvatske županije«; 2. Posavsku Hrvatsku sa sjedištem na starom rimskom naselju Sisku, koja je obuhvaćala i »kazaška« naselja u dolini Save sve do njezinoga izvora i uz savske pritoke u današnjoj Kranjskoj; 3. Dalmatinsku Hrvatsku sa središtem oko područja razorene Salone i s »obrovcima« t. j. osvojenima i pohrvaćenim avarskim garnizonama od Like kroz Bosnu sve do Rogatice i Konjica, a moguće i do Rudnika i Kolubare; 4. Neretljansku Hrvatsku izmedju Cetine i donje Neretve; 5. Zahumlje sa sjedištem, čini se, u Blagaju na Buni; 6. Trebinjsku s Konavlima i 7. Dukljansku na Zeti i Skadarskom jezeru.

Hrvati donose prvi u ove krajeve poslije rimske vlasti državnu organizaciju, kako naglasuje S. Sakač, pola vijeka prije Bugara, vijek i po prije Karla Velikoga, a oko dvjesta godina prije nego li se počela spominjati Raška Srbija.

Mnogo toga donose u nov zavičaj Bijeli Hrvati iz svoga staroga kraja. Kao svi narodi u prvom redu nadijevaju gorama i rijekama nove domovine ista ona imena koja su im bila znana o nekadašnjem zavičaju; na području sjeverne Bijele Hrvatske do naših dneva sačuvaše se imena, koja nalazimo danas na Slavenskom Jugu: Bistrica, Sana, Morava, Samobor, Ribnik, Trebinje; zapadno od Krakova nalazi se i danas željeznička postaja Trzebinia. Samo kratka ekskurzija po zemljovidu može svakoga uvjeriti o tome. Donose naravski i svoja vjerovanja, svoj jezik. Ali donose u svoju domovinu i još nešto važnije: izgradjen, staložen svoj osebujni državni ustroj, svoju plemensku organizaciju, sa svojim posebnim pravom, ekonomskim zasadama i običajima. Sve to će dati vjekovni biljeg i političkom i društvenom razvitku Hrvata. Da je ta politička i društvena organizacija Bijelih Hrvata

bila rezultanta jednoga dugotrajnog procesa, da se je hrvatski svijet duboko s njom saživio, dokazuje to da ga Hrvati pridržavaju i nakon što su došli u dodir s drugojačijima političkim i društvenim sistemima, da je stari sistem odolijevao njihovim uticajima kroz stoljeća i da se postepeno stao mijenjati i gasnuti samo pod pritiskom velikih obrata medjunarodne politike. Može se reći da je hrvatski plemenski sistem punom snagom živio sve do prodora osmanlijske ofenzive na Savu; prinuždeni tražiti politički naslon na habsburšku vlast, ulaze Hrvati u srednjo-europejski politički i kulturni krug, koji likvidira stare plemenske organizacije; od njih se ipak sve do naših dana sačuvale krhotine u plemićkim slobodnim općinama turopoljskoj, draganičkoj, cvetkovićkoj, do pred jedan vijek još i u poljičkoj. U čuvanju tih svojih društvenih i političkih oblika Hrvati su do krajnosti konzervativni, razlikujući se upravo tom svojom konzervativnom vjernošću svojem načinu života od ostalih naroda i plemena doba narodnih seoba. Ostali osvajalački narodi politički podjarmljuju starije narode ali postepeno poprimaju od njih njihove institucije, društveni i politički uredjaj, dapače i jezik. Kod Hrvata je drugojačije. Njihova je individualnost tako jaka da kroz prvih pet vjekova u glavnom cijeli njihov politički sistem i društveni uredjaj ostaju netaknuti; premda pod udarom superiornih kulturnih uticaja održavaju svoj jezik i stvaraju jedan sasvim rijedak fenomen u ono vrijeme, stvaraju u svojim državnim formacijama socijalni dualizam. Oni se i narodno i društveno dijele od starijih stanovnika zemlje, ostanaka prasjedioca, prvih slavenskih doseljenika i poslavenjenih Avara, vladajući njima kao plemstvo. Naročito se to razabire u Karantanskoj Hrvatskoj, gdje postoje kasaška naselja i do njih — hrvatska. Starosjedioci se nacionalno asimiliraju, postaju dio hrvatskoga etničkoga naroda, ali politički narod samo su pripadnici i odvijetci bjelohrvatskih plemena. Ta čuvaju političke tradicije, izvor »hrvatskoga državnoga prava«, na koje će se vjekovima pozivati.

POSTANAK HRVATSKOGA PRAVA

Nikola Tomašić, sam posljednji odvjetak plemena Mogorovića, duboko proniknuvši u bit duha drevnih hrvatskih institucija, dao je jezgru značajke hrvatskoga prava: »Pravo naše je originarno. Ono je *vlastito* naše, *nitko nam ga nije podijelio* i *nitko uzeti ne može*. Samo našom voljom može se ono mijenjati i prilagodjivati okolnostima i vremenu. Nu kako se u životu volje pojedinaca križaju, tako i u životu naroda, koji zajedno živu, dolazi do sukoba. Jača može da potisne slabiju, ali s pravnim učinkom može tek onda nadjačati, kad joj suprotna volja izrijekom ili muče privoli, da se ustvari. U tom slučaju velim da se mijenja pravo. Vlastito dakle pravo može se mijenjati tek borbom«. Kao u orahovoj ljusci sadržana je tu jezgra ne samo političkoga nego i kulturnog iživljavanja Hrvata.

Hrvatsko pravo proizašlo je iz plemenskog ustroja naroda. Pleme je vojnička, pravna i društvena jedinica. Ni u kojega europskoga naroda ne nalazi se razmjerno toliko tragova prastarom ustroju bratstva i plemena, koliko ih pružaju naši izvori, jer i nigdje drugdje nije se to ustrojstvo održalo tako dugo. Iz plemenskoga života izvire kod Hrvata sve. Pleme oblikuje društvo, stvara pravila za odnošaje medju pojedincima, iz plemena izviru političke ideje, pleme im daje pravac, ono nameće političku taktiku; pleme daje biljeg ekonomskom životu, tvori narodnu obranu, pleme stvara etičke norme za cjelinu, pleme je promicatelj i čuvar kulturnih nastojanja svojih prvaka.

U najdrevniju davninu seže postanak bratstava i plemena. Skup nekolicine rodova i obitelji, koje barem po općenitoj ustmenoj predaji potječu od zajedničkoga praoca, zove se pleme. U ljudsku je narav duboko usadjen instinkt solidarnosti najbližih srodnika. U primitivna vremena kad su medju ljudima vladali kruti odnošaji prava jačega, pojedinac se mogao održati samo snagom zajednice. Ta bratska, plemenska zajednica čuvala je i branila pojedinačne i skupne interese.

Jedno je važno, to je temelj svoga plemenskoga sistema: ne može se zamisliti ni postanak ni trajan obstanak bilo kakve skupine rodova, koji živu u tjesnijoj ili široj zajednici, a da nijesu manje više ravnopravni i slobodni. Samo po volji zajednice, koju svi slobodno i jednako izriču, moguće je sačuvati plemenski sistem, koji u sebi predstavlja prvi zametak principa moderne demokracije. Tu se odmah zapažaju i odlike ali i slabosti plemenskoga sistema. No ako se vrijednost sistema očituje u vremenima krize, onda je taj plemenski sistem dugo odoljevao svima kušnjama; kakogod je jamačno u mirna vremena bilo unutar plemena medju pojedincima zadjevica i takmičenja, u časovima opasnosti pleme je čvrsto, nagon govori svima da se zajednički i pojedinačni interesi mogu sačuvati samo solidarnošću prema drugome. Taj drugi, ini, — u očima plemena — drugojačiji ljudi, druge skupine daju neizravno snagu plemenskom uredjaju. One su plemenu tudje, kao i njihovi interesi, oni su nepoznati. Jer kad se nekome veli: »Taj i taj je od toga i toga plemena«, tad se već time utvrdjuje, da dotičnik pozna barem neke svoje predke, i da su ti njegovi predci općenito poznati i drugima.

Plemenski sistem je originaran. Koristi i probitke koji proističu iz slobode i jednakosti, nitko ne može nikome podijeliti bez pristanka samoga plemena. Ta spoznaja gordošću ispunja hrvatska plemena, ta gordost daje njihovom životu dinamičnu snagu. Oni znaju, ponose se time, čuvaju tu svoju prednost, da nijesu plemstvo ni po čijoj milosti, da nijesu imenovani plemići, »nobiles creati«, već od pamtivijeka, »ab immemorabili«, bez kraljeve volje, po rodu svome, članovi plemena odabranih. To nam uostalom potvrdjuje da su plemena Hrvata iz Bijele Hrvatske bila čista ratnička plemena, jer samo je snaga mogla stvoriti to plemensko pravo, sačuvati ga od tudjeg presizanja. Po tom pravu bili su politički narod, to pravo srž je njihove individualnosti »ab immemorabili«.

Pleme ima svoje vodstvo. Sukladnost svih podataka govori a proizlazi to konačno i iz same institucije plemenske, da vodstvo nije nasljedno, nego izborno; po tome je vodstvo nužno samo izvršitelj volje i odluka plemena. Ti vodje, koji su se zvali »župani« (najstariji spomen te riječi potiče iz g. 777.) kao starješine »župe«, koja u prvom redu znači zemljište, teritorij u vlasničtvu skupine ljudi, koji stoje u krvnoj vezi, i živu u istom kraju, a katkad »banovi« (ta riječ, zabilježena prvi put u X. vijeku poimence kao hrvatska institucija, svodi se na perzijsku,

iransku riječ »bajan«, što će reći »vodja«), koji je naziv moguće vojničkoga značenja, uvijek su se birali. Ta izbornost vodstva i časti daje zaseban karakter cijelom hrvatskom političkom sistemu osnovanom na plemenima kao političkom narodu. Izbornost vodstva i poglavara duboko se zasjekla u narodnu dušu. Povjesna vrela svjedoče da je i kneževska, poslije kraljevska čast načelno bila izborna; sigurno su kod izbornog procesa odlučivali različiti momenti, dapače i sila, ali i kod manje slobodnoga izbora, i u slučaju stvaranja gotovih činjenica tražilo se barem formalan pristanak predstavnika narodnih — konačna odluka uvijek je kod plemena. Sve do Kresimira bansko dostojanstvo donekle je samostalno, nezavisno od imenovanja kraljeva. Kralj je banu, ili banovima, istina vrhovnik, ali moguće je sve do Zvonimirovih dana ban kralju u mnogom pogledu i takmac. Još u XVIII. vijeku na otočiću Zapuntello blizu Zadra, u susjedstvu nekadašnjega hrvatskoga krunidbenog grada Biograda na moru — kako se vidi iz putopisa pustolova Josepha Pignata — sačuvao se narodni običaj »izbora kralja«; sam Pignata veli da se tu radi o »sjeni od kraljevstva« što ga je u Dalmaciji »Slavoncima« priuštila mletačka republika, da vladavina takvoga »kralja« traje svega tri dana, za kojih smije izabranik »natrag pozvati svoje prognane zemljake« i da »venecijanskom namjestniku nije bilo slobodno uložiti bilo kakav prosvjed protiv toga«, a sam običaj da se vršio po pravom pravcatom ceremonijalu kraljevske krunidbe. Sigurno je tu odraz sjećanja na izbornost hrvatskih kraljeva. Izbornost plemenskih poglavara konačno se sačuvala sve do XIX. vijeka u izboru velikih župana na županijskim skupštinama u Hrvatskoj, kao što su hrvatske županije bile uopće relikvije sistema davne plemenske uprave. Borba protiv kršenja tih plemenskih institucija i njihovih prava sadržaj je vascijele političke prošlosti Hrvata. Starješine, župani, banovi, knezovi, kraljevi vodje su u ratu, vrhovni upravnici i suci u doba mira.

Pleme kad zahvati jedno područje, ono dijeli zemljište medju svoje članove. Zemlja, u ono doba i u onom kraju, koje još ne pozna novca kao mjerila materijalnoga dobra i blagostanja, izvor je snage i moći. Članovi plemena stvaraju naselja, grade »vasi«, ali svagda je uz vas i velika općina, lug, gaj, paša, sve zajedničko, ali nerazdijeljeno dobro plemena. Stečena zemlja prelazi kao baština od naraštaja k naraštaju. To dobro se zove plemenšćina ili djedina plemenita; plemenšćina obuhvaća sva nepokretna dobra. Čvrsto se saživjeli ljudi hrvatskih plemena sa svojim ple-

menšćinama, duh narodni čuva ih kao zjenicu oka, ćuti u njima jamstvo narodne snage. Plemenit čovjek, čovjek plemena slobodan je na svojoj plemenšćini, ali pleme je toj slobodi postavilo granice. Pojedinac može slobodno raspolagati sa svojom plemenšćinom, može otudjiti njezine dijelove bilo uslijed vlastite ekonomske potrebe, bilo da njezin dio i cijelu plemenšćinu dade za dobro svoje duše kao zadušbinu. Ali da se pleme, vodjeno instinktom samoobrane, sačuva od prodora stranoga elementa u svoje interesno područje, da stečena zemlja ne dospije u tudje ruke, u vlast ekonomski moćnijih, pojedinac može otudjiti, prodati, odstupiti dio svoje plemenšćine — otudjivanju cijele plemenšćine u prvim vjekovima hrvatske države gotovo nije moguće misliti, jer bi pojedinac, odijelivši se od zemlje i plemena, preselivši se u novi kraj praktični gubio svoju bazu, gubio svoje prednosti plemenitoga čovjeka — samo unutar plemena, kojemu drugom plemenskom bratu. A i to otudjenje moguće je samo po odobrenju predstavnika cijeloga plemena. O tim otudjivanjima, kupoprodajama odlučuju plemenski sudovi, koji budno paze na interese plemena, sude po drevnim običajima plemenskoga prava.

Dugih osam vjekova, unatoč uticaja jakih protivnih snaga, održao se taj sistem, koji je čuvao ekonomsku, a po tome i političku i nacionalnu snagu plemena. Održao se protiv svih presizanja budućih stranih vladara, pobjedio je u borbi sa sistemom feudalizma, koji ojačana vladarska moć i strani kulturni uticaji, kušaju kod nas stvoriti po zapadnim uzorima. Tek kad se pokrenuše velike historijske sile izazvane prodiranjem osmanlijske moći, drobi se drevni sistem plemenšćina. Pod stalnim udarcima osmanlijskih provala ljudi hrvatskih plemena, prepušteni većinom sami sebi u nejednakom boju, moraju napuštati svoje plemenšćine. Kao u potresnoj drami zbore nam isprave iz prve polovice petnaestoga vijeka o tom rastanku hrvatskih plemena sa zemljom. Potomci hrvatskih plemena postaju iskorjenjeni i malakše njihova snaga, koju su crpjeli iz zemlje, — tek sad će strana vlast moći ojačati. Bogat izradjen jezik je tih dokumenata, svaka fraza je svjedočanstvo vjekovnoga izgradjivanja i dozrijevanja — jezih tih spisa nosi plemenitu patinu dugih vjekova kulture. Otrgnut od zemlje, seleći se u nove strane, taj naraštaj izgubivši čvrsto tlo pod nogama postaje neotporan, postat će neminovnom žrtvom stranih uticaja, zaboravit će svoje narodno pismo, jezik će mu se postepeno izobličavati, sve više gasnuti.

U XVI. vijeku taj proces odjeljivanja od zemlje i narodnog jezika i način života već je pri završetku. Iz 1556. ima dokumenat o diobi imanja roda knezova Peranskih, od plemena Šubića. Dijele se stric Gašpar i sinovac Gabrijel Peranski; na dijelnom listu stric se još potpisuje glagolicom »Ja Gašpar Peranski podpisah se svojom rukom i tvardim vse to, ča je u tomu listu pisano«, dok se sinovac već potpisuje latinski: »Ego Gabriel Perney manu propria confirmo«, — bio je jamačno već u tudjem svijetu odrastao, tudjim duhom odisao. Ali neka o toj velikoj narodnoj drami Hrvata progovori jedna epizoda sačuvana u dokumentima, iz nje ćemo i najbolje osjetiti svu snagu i dotjeranost plemenskoga sistema:

»Mi Dragovola grašćak Rmanjski i knez stola Lapačkoga, i Šimun Mrmonjić, Damjan Sičić i Grgur Ratković, suci rotni stola Lapačkoga, damo viditi po ovom našem listu vsim i vsakomu, komu se dostoi i pred koga obraz pride, da gdi mi sijahomo u puni stoli na dan zakonni pitanja, pravde i dlgovanja pitajuće i odlučujuće prihodećim pred nas, totu pride pred nas plemeniti Juraj sin Karlov iz Strižić govoreći: Turci nas su oplinili i požgali; nemogu živiti na mojej plemenštini: pitam vas zakona, mogu li moju plemenštinu komu prodati i založiti? Totu mi dogovorivši se odlučismo po našem zakoni, govoreći mu: ako ti hote tvoja bratja Strižići dopustiti, da moreš; tako njim najprvo, ako te oni kupiti, ako li nehtit oni, a ono ini Lapčanin ali ini plemeniti rusaški človik, komu oni dopuste. I poslasmo š njim našega rotnog pristava Matija Dujmovića, da vidi i pitanje njegove brate Strižiće vsih, ako se ki hoće za svoje blago pohititi za njegovo imanje; ako li oni nehtiti, da pita, ako inomu komu dopuštaju mu prodati je ili založiti, i ako mu dopuste, da nudi po zakonu njih i ine Lapčane. A kada bi na sedmo pitanje, tada pride pred nas rečeni naš pristav rotni i š njim rečeni Juraj Karlović, i š njim Petar Božilović s sini, Ivan Kenlić s sinom, i Mihovil brat mu ... i Dragiša Mutilić, Radoslav Staričko s sini, Blažeta bratučed njegov s sini, Martin Tulavčić s sini, Paval i Ivanić Krčelići s sini, Juraj i Martin Baldačići, i Ivaniš Livak vsi iz Strižić. I povida nam naš rotni pristav, da je hodil vele krat s rečenim Jurjem Karlovićem i da je pital rečenih Strižić 'vsih, ako hoće ki ono imanje kupiti ali u zaklad vzeti, ili ako oni nete, ako mu dopušćaju inomu komu prodati ali založiti, i da je takoje nudil on Juraj pred njim ine Lapčane; i Strižići ni ini Lapčane da je nisu hotili kupiti ni u zaklad vzeti, a da su rečeni Strižići vsi dobrovoljnim zakonom

dopustili rečenomu Jurju Karloviću, da more prodati vsu svoju plemenštinu i imanje, navlastito plemenitu mužu Mikuli, sinu Gašparovu, pače... pred nami u puni stoli z gora rečeni Strižići vsi imenom i u kipih vsih svojih, brat'e bratučedov, stricev i sinovac, bližnjih i dalnjih unu... n'nih i vsako brime i težkoću na se vzimljući... ostanak, ako bi u zdola pisanih i zgora ne htil stati tko od njih, dopustiše u vike kupiti... i udržati rečenomu Mikuli i njegovu ostanku, a o svoju prav i pristojanje, ku i ča imahu ili bi naprid oni ali njih ostanak u onom imanji mogli imati ili bi na njih s'selo, rečenim' Mikuli daše ju u vike i darovaše njemu njegovu ostanku. Rečeni Juraj Karlović prid nami u puni stoli z dopušćenjem svih Strižić i inoga plemena proda i da u vike vsu svoju plemenšćinu i imanje, ku imaše u Strižićih i u kotaru Strižićskom, rečenomu Mikuli, a to u ime cine i za broj pinez 250 dukat dobra zlata i pune potege. Ki broj pinez pred nami u puni stoli prija i bi plaćen i kuntent za nje od rečenoga Mikule. A rečenomu Mikuli z gora rečeni broj pinez vsu svoju plemenšćinu zemlju i imanje, ča sad ima i ča bi poslij nanj vsidalo ili s'selo v Strižićih i u kotari Strižićskom, da i proda zakonom vikuvičnim i neodazvanim, sa svom koristju, kotarom, počtenjem i pristojanjem, a rečene zemlje imanja, kim sebi, ni svomu ostanku neostavljajući ni shranjujući, nego vse rečenomu Mikuli i njegovom ostanku i naposlidku proda i dopusti držati, uživati, vladati, radovati i moći za dušu i za milo suditi i odati kako rič svoju vlašću. Ošće takoe rečeni Juraj Karlović zajedno s zgora imenovanimi Strižići za se i za svoj ostanak, imenom i u kipih kako zgora, prid nami u puni stoli prijaše i zavezaše se, da hote rečenih Mikulu i njegov ostanak u smirni gospoctvi i držanja zgora rečene zemlje i imanja i pristojanja nje održati i protiv njim nigdar nikakor otaj ni očito po sebi ni po inih u njem neučiniji, i oda vsakoga, tko bi ih hotil urečenom imanji brižiti, utiskati ili usiloviti, vlastitim svojim trudom i traćenjem u parbi i izvan parbe braniti i is'tupiti. Ka sva zgora rečena prida rečeni Juraj Karlović i Strižići vsi i imenom i u kipih kak zgora, prid nami u puni stoli dobrovolnim zakonom i hotinjem prijaše i zavezaše tvrda, kripka i neporočna održati i u njih stati, pod zarok 50 grivan' gdnu a takoj strani, rečenim Mikuli i njegovu ostanku; ki zarok plaćen ili neplaćen, vsaka zgora rečena li prebudite tvrda i kripka. Na kih vsih zgora rečenih svidočanstvo i vikovičnju tvrdinju ov'naš list otvoren pod pečati našimi knežimi i sudačkimi i zakon'nimi za prošnju stran'rečenih učinismo izlisti.

Dan' v Rmani u našem stoli pitanom', u četvrtak prvi posli bla- žene Katarine dive i mučenice, v litih gdnih 1448. lito.

Rod Karlovića napušta tako svoju plemenšćinu; jedan Kar- lović steći će Medvedgrad kao nov dom postati čak i banom, ali agonija roda u punom već je jeku. A slično nestaju nebrojeni i ugledniji i skromniji rodovi — zemlja postaje pustim bojištem.

Oprezno je, kako vidimo iz toga spisa, to plemensko pravo. Kao svako pravo stvorila ga je nužda, prilike gospodarske i poli- tičke, iz svake riječi čuje se tu govor iskustva zajednice. Sve je tu predvidjeno, sve promišljeno. Strogo se kontrolira suglasnost s otudjenjem vlasničtva i bližnjega i daljnjega roda, cijeloga ple- mena, dugi su rokovi postavljeni dok kupoprodaja postaje pravo- valjanom — očito se svakome htjelo dati dovoljno vremena da dobro promisli što to znači dijeliti se od djedovske zemlje. Svak član plemena ima pravo prigovora, svak ima pravo prijekupa. U pravilu tri puta valja da se proglasi javno pred svijetom, tri ne- djelje uzastopce da se kani odsvojiti nekretnina. Prigovor se ima podnijeti u roku od trideset dana nakon oglasa, odsutni pak ima pravo roka od tri mjeseca. U nekim krajevima kupac mora još priseći da kupuje za se, a ne za drugoga.

Pleme je zatvorena cjelina, tolike su prednosti i blagodati plemenske zajednice da se najpomnjivije pazi da stranac ne udje u taj zatvoreni krug. Vanplemenski čovjek može postati pleme- nitim samo pristankom plemena. Tu je i kraljevska vlast nemoćna. Sačuvalo se je to pravo do 19. vijeka; stranci koje su Habsburgi naseljivali u hrvatskim zemljama, da postanu politički pripadnici njihovi, morali su steći odobrenje od sabora, t. zv. »indigenat«. Jer pleme od starine veže u zajednicu krv »krvna veza« je bitna. Da netko postane »plemenitim bratom« mora ga pleme »pobra- titi«; članom plemstva može se postati, naravski uz pristanak ple- mena i ženitbom i posinjenjem; i sin plemenite majke udate za neplemenita stiče plemenštinu; u plemena bivaju primani čini se i inorodni elementi, tako biva na pr. primljen u plemensku vezu i neki Hlevljanin Tatar, vjerojatno potomak pojedinaca zaosta- lih od tatarske invazije.

Velika su prava plemenitih ljudi. Prije nego što su Englezi izvojštili sebi svoju »Magna charta libertatum« njezine blagodati uživaju članovi hrvatskih plemena; ta prava su jamstvo njihove slobode. I kad bude sistem plemenski već davno dotrajao pod vlašću Habsburga, politički predstavnici pozivat će se u svima političkim borbama, na svoje davno davno plemensko pravo,

svoje »staro hrvatsko pravo«. Plemenitoga čovjeka ne smije nitko pozivati bez zakonitoga poziva pred nadležni plemeniti sud, zaustaviti u osobi, smesti u imetku; iznimku čini samo veleizdaja, zločin zatečen na činu, samo vladar može biti posljednja sudska instanca plemenitom čovjeku; plemenit čovjek nije dužan nikome činiti službe ni davati daće, ni mitnice, ni ikakve carine unutar medja države, koje idu u kraljevsku kesu. On ima vojevati samo unutar granica svoje države, o svom trošku — vojuje li izvan granica države, onda ima to biti o trošku kraljevom.

O poslovima plemena i svojima plemeniti ljudi raspravljaju na svojim plemenskim, kasnije županijskim skupštinama; kasnije kad će se plemenske organizacije zbližiti u čvršću državnu zajednicu pod vodstvom kraljeva, plemenske zajednice na svojim skupovima biraju svoje predstavnike, koji će sudjelovati u saborima. Način vijećanja, predlaganja i glasovanja u vijećima, zborovima i sastancima bratstava, župa, gradova odvija se prema posebnom pravilniku što ga je stvorilo iskustvo. Pazi se svakako na red i stegu govornika — odlučuje naravski većina, ali čini se da se voli izbjegavati glasovanje, najradije se stvaraju zaključci jednoglasno.

Pleme ne daje samo političku i ekonomsku organizaciju, ono je uopće zakonodavac, koji uredjuje cjelokupni život svojih pripadnika. Najstariji hrvatski zakonici, kao novljanski zakon, vrbnički statut, poljički statut samo su zbroj pravnih običaja izgradjenih životom u plemenskom sistemu. Za čine pojedinaca svojih »bližika« odgovara i jamči cijelo pleme; time je dan plemenu zadatak držati u zaptu svakoga svog člana. Vrijedi to pogotovo za djela protiv životne sigurnosti, ubojstva, ranjavanja. Takvi čini jamačno su u najstarija vremena rješavali kao kod svih primitivnih naroda krvnom osvetom; medjutim plemenski sustav Hrvata već u prva stoljeća opstanka hrvatske države svladava tu baštinu primitivnosti. Mjesto krvne osvete dolazi t. zv. vražda. Pleme, jer jamči za svaki čin svoga člana, odgovara i za njegova nedjela, ono ih nadoknadjuje, i to plaćanjem vražde oštećenome. Vražda je kazan, koju snosi pleme, ali kazna koja služi kao mir, vražda je ona cijena, koja valja položiti da se smiri stanje nemira i ukloni daljnja osveta. Vraždom se ne likvidiraju samo krvna djela, već i sve druge »sile«, imovinski delikti i t. d. Vrijeme je razradilo točnu primjenu ideje vražde u svakidašnjem životu; precizno je odredjeno kako se ima kazan vražde izricati, koliko iznosi u pojedinim slučajevima, kako se ima isplaćivati. Nalazimo

FRESKO-SLIKA IZ SAKRISTIJE ZAGREBAČKE KATEDRALE, XIII. VIJEK. KOPIRAO ZLATKO PRICA.

je izgradjenu u strog sistem već u prvim hrvatskim zakonicima, sigurno je dakle djelo davnih naraštaja. Ona je najljepši spomenik kulture Hrvata, dokaz jednoga visokog poštivanja vrijednosti ljudskog života, što je najpouzdanije mjerilo svake kulture. U svakoj zgodi pravni običaji Hrvata nastoje štititi ljudski život, a ta humanost naročito odskače kad se duh toga prava uporedi s vremenima njegovoga nastanka, kad su manje više svagdje mač i okrutnost bili sredstvo održavanja pravnog poretka. U poznijim stoljećima strani uticaji osjetit će se i tu, nastat će izvjesne promjene u pravnim shvaćanjima, ali duh plemenskoga prava ostat će temeljem pravnoga osjećanja Hrvata.

Došavši u svoju novu postojbinu Bijeli Hrvati nijesu zatekli zemlju pustu. U gradovima živu Latini, u planine se sklonili manje više romanizirani potomci starosjedilaca, u krajevima koje nijesu direktno dirnule vojničke operacije sjede naseljenici iz prvih narodnih seoba, slavenski živalj, koji je prije došao pomiješan po svoj prilici s različitima drugim etničkim grupama. Sav taj svijet postaje *politički* podložen novim gospodarima, ali čini se ekonomski manje više slobodan. S vremenom stapat će se s novim ljudima, stvarat će se rodbinske veze, neke grupe ući će vjerojatno i u plemena, koja će za pet vjekova ponarasti na njih dvanaest ili trinaest. Jamačno ti politički podložnici rade za nove gospodare, oni su njihov fiskalni objekt. Tu je onda još jedan društveni sloj, baština rimskog sistema: robovi. Ropstvo će postepeno iščezavati pod uticajem katoličke crkve, ali živjet će još i za vrijeme narodnih vladara.

Od svih slavenskih ogranaka Hrvati su najjače izgradili plemenski život, održavši ga unatoč jakih vanjskih uticaja. Tragovi plemenskih institucija najbolje udaraju medje dosega Hrvata; zahvaćaju Bosnu, Hum, Dubrovnik i Zetu. Ima sva sila analogija u prilikama staleža plemenitih ljudi Hrvata i Bošnjana. Brojni rodovi bosanskih i humskih plemića svjesni su svoga porijetla i narodne pripadnosti još koncem XV. vijeka kako to proizlazi iz isprave bosanskoga kralja Stjepana Ostoje, po kojoj se vidi kako je kralj dao ispitivati porijetlo plemstva župe Hlivno s gradom Bistričkim; posebni kraljevi povjerenici imali su ispitati »da povidu pravo što jest tko u Hlivni«, tko je u toj župi pravi hrvatski plemić od korijena, to jest od onih dvanaest plemena staroga plemstva. I prisegoše da potječu od »du na desete plemenu« (stari dual: od dvu na desetu, dvanaest) naših Hrvata. Još u 17. vijeku franjevac Jakošić nalazi u samostanu u Fojnici sačuvani

prepis, koji je kasnije jamačno propao, staroga popisa plemića, sastavljen pod kraj XV. stoljeća, a naprotiv tragova plemenskih institucija, kojih je prvobitno sigurno bilo, kod Srba se ne nalazi: neposredan i jak bio je uticaj Bizanta. U Dušanovom zakonu riječ pleme, plemenit nigdje već ne dolazi.

Bijeli Hrvati naselili su buduću domovinu Hrvata u vrijeme, kad je taj dio zemlje predstavljao mrtav prostor u tadašnjoj konstelaciji europske politike. Formalno bila je zemlja dijelom teritorija bizantinskoga carstva. Samo za Bizant ta zemlja u ona stoljeća nije politički interesantna; fronta bizantske politike okrenuta je na istok i jugoistok. Upravo u doba dolaska Bijelih Hrvata na jug stvara se na jugoistočnim granicama bizantskoga imperija nova snaga: Muhamed izvršio je već svoju vjersku i političku reformu, iz sjemena njegove misli nikao je već zametak, oko kojega će sve većma rasti snaga, koja će revolucionarizirati cijeli istok, dat narodima bliskoga istoka novu dinamiku, odlučiti sudbinom i Bizanta i — Hrvata. Na zapadu i sjeveru u doba dolaska Bijelih Hrvata takodjer je sve u vrijenju, nema još snage, koja bi mogla djelovati na sudbinu nove hrvatske zemlje. Franačka država još je u nastajanju, a Rim područje i ličnih i idejnih borbi; katolička crkva pape Grgura Velikoga, koji joj daje prvi izrazitu svjetsko-političku misiju, prolazi u svom razvitku kroz razdoblje zastoja.

Ali zemlja sama, koju Hrvati osvojiše, krila je u sebi britke probleme. Neprohodne visoke planine dijele u više dijelova područje, koja nastaniše Hrvati: velebitska kosa cijepa teritorij na dvije jednake pole, dinarske planine, težak relief terena zapadne Bosne ostavljaju hrvatska plemena, koji u njoj zasješe, bez veze s ostalom plemenskom braćom: od prvih dana živjet će ta plemena sasvim svojim životom. Ostali pak hrvatski teritorij sa svojim vjekovnim geografskim dualizmom, sa svojom klimom, razlikom u karakteru tla, odredjivat će političku i kulturnu sudbinu Hrvata. Ali tu je već i drugi jedan dualizam: politički. Stara rimska naselja, tvrdi gradovi, povezanim udobnim morskim komunikacijama, čvrsto su uporište strane vlasti, oštra, bolno osjetljiva granica dvaju svjetova: slavenskoga, hrvatskog i romanskog. Te geografske i političke opreke tražit će sve glasnije svoje rješenje već za podrug vijeka nakon dolaska Bijelih Hrvata u novu domovinu. Za ta podrug vijeka stubokom će biti izmijenjen položaj oko zemlje Hrvata.

POD ZAŠTITOM KRSTA

Bijeli Hrvati došavši na jug osnovali su nov svoj zavičaj na teritoriju, koji je pravno bio dio Bizantinskoga Carstva. Ali u isto doba na tom je području postojala još jedna vlast, naime duhovna vlast Rima, to će reći katolička crkva; cijeli Ilirik spada pod patriaršijsku jurisdikciju Rima. Ta je duhovna vlast i po svojoj snazi duha i neposrednosti jača od političke vlasti Bizanta. Ubrzo nakon formiranja svoje prve državne organizacije, Hrvati dolaze u odnošaje s katoličkom crkvom. Iz podataka o tim odnošajima najviše saznajemo o političkom i kulturnom životu Hrvata u prva dva, drugojačije prilično maglovita vijeka njihovog opstanka u novoj postojbini.

Za Bizant su Bijeli Hrvati prvobitno bili samo saveznička vojska, iskorišćena u skladu s aksiomom bizantske politike da se jednu opasnost barbara najlasnije uklanja pomoću novih naroda. Narodi su tako dolazili i odlazili uzajamno se istrebljujući, dok je Bizant ostao. Bizantinska diplomacija vjerojatno je računala da će i novi hrvatski saveznik, izvršivši zadatak koji mu je ona namijenila, nestati u vremenu kao što su nestali i drugi slični bizantinski saveznici. Bizant svakako nastoji još u prve decenije dirigirati daljnje seobe hrvatskih plemena, naravski u skladu sa svojim političkim potezima. Prema podatcima kroničara Pavla Djakona hrvatska vojska 641. prelazi na talijanski poluotok; valjda dijelom kopnenim putem, a većim dijelom morem; bizantska flota prevozi je do Siponta, odakle ona operira po Apuliji; tu je hrvatska plemenska vojska potukla beneventskoga vojvodu Ajona, uhvativši ga i pogubivši, uzmaknuvši tek pred pristiglom novom vojskom furlanskoga vojvode Radualda. Pavao Djakon daje o tim dogadjajima zanimljive podatke; on pripovijeda da je Raduald prije bitke nagovorio hrvatsku vojsku u vlastitom njezinom jeziku, time je smeo, navodno savladao i svakako prinudio na povratak. U tom pothvatu sigurno je sudjelovala samo vojska jednoga ili dva plemena, iz neposrednoga susjedstva bizantskih gradova — ostala plemena čvrsto su stala

na osvojenom tlu, prekriživši račune bizantske politike. Odnosi prema katoličanstvu, koji postaju sve tjesniji, nesumnjivo su bili onaj faktor, koji je dao Bijelim Hrvatima snagu stabilizacije, ukotvio ih na novoj zemlji.

Prirodno je do toga došlo, jer je crkva povela prema Hrvatima od prvoga dana sasvim drugojačiju politiku nego Bizant. Doduše u te godine papinska vlast u Rimu u teškim je krizama, ali crkva ima već svoju jasno izradjenu političku ideju. Malo vrijeme prije dolaska Bijelih Hrvata na jug, 604. umro je papa Gregorije I. Veliki, koji je uspio sagraditi čvrst temelj katoličanstvu, dati mu unutrašnju organizaciju, provesti duhovno pročišćenje i postaviti smjernice za budući razvitak. Porijetlom Rimljanin, najprije rimski gradski prefekt, a onda monah, on je utjelovio u sebi iskustvo političara-upravnika s gorljivošću vjernika ideologa. On daje katoličkoj crkvi snagu, kojom će oblikovati nov svijet i duhovno i materijalno. Po Gregoriju I. crkva prima u baštinu rimstvo s njegovim duhom stvarnosti i strogosti nasuprot grčkoj blagoglagoljivosti i filozofskoj skepsi. On unosi u crkvenu organizaciju disciplinu, stvara nove metode djelovanja, daje apostolatu dinamiku, čini crkvu u svemu nasljednikom rimskoga duhovnoga a po tome nužno i političkoga predvodničtva.

Od svih zemalja, dapače i sjevernih talijanskih gdje još na pr. biskup u Ravenni ne priznaje prvenstva rimskoga biskupa, Dalmacija je najtjesnije povezana Rimom. Vežu je i tradicije i relativno lake komunikacije morem. Dalmatinci postaju prvosvećenici Sv. Petra, a to još pojačava njihov interes za dogadjaje na istočnom Jadranu. Ljudi crkve očito su obaviješteni bolje od državnika Bizanta o novim došljacima, njihovoj snazi, sklonostima, točnije ocjenjuju njihove buduće mogućnosti — i oni ih ne potcjenjuju. Crkva je prva vlast, koja neposredno stupa u dodir s vlašću Bijelih Hrvata, priznajući je tako kao gotovu činjenicu. Neizravno nam to ujedno dokazuje da je ta hrvatska vlast morala biti dobro organizirana, kad crkva pokazuje za nju interes i računa njome. Papa Ivan IV., sam rodom Dalmatin, koji vlada od 640. do 642. šalje u nove hrvatske krajeve svoga poslanika. To je opat Martin, kojemu je formalan zadatak otkupljivati zarobljenike, prikupljati svete moći a sigurno uz to i razviditi situaciju, ocijeniti mogućnost za stvaranje normalnih odnošaja izmedju Crkve i novih došljaka. Opat Martin putuje nesmetano po cijeloj Dalmaciji, koja tad ima veći teritorij od današnje; bilo je to provedivo samo uz susretljivo dopuštenje i pomoć vodja ple-

mena Bijelih Hrvata. Za nasljednika pak Ivana IV., a nasljedjuje ga čini se upravo onaj opat Martin, koji prvi odlazi kao papinski izaslanik medju Hrvate, učvršćuje se i proširuje rad na uskladjenju tih odnošaja.

Već za tih prvih decenija opstanka plemena Bijelih Hrvata na jugu mnogo toga se promijenilo i u samoj novoj hrvatskoj zemlji, a isto tako i u medjunarodnoj politici. Romansko pučanstvo, koje se za avarsko-hrvatskih ratova sklonilo na otoke, vratilo se u stara rimska naselja; ostanci stanovnika razorene Salone sklanjaju se u Dioklecianovu palaču, osnovavši Split. U zidinama starih gradova buja nov život, rastu i razvijaju se, tim romanskim naseljima sve potrebnije postaje neposredno zaledje, koje je u hrvatskim rukama. Djeluje tu, ma i rudimentarno, diktat svakidašnjega ekonomskog života. Plemena pak Bijelih Hrvata upoznaju se sa starosjediocima, njihovim načinom života, njihovima tečevinama civilizacije. Izmedju došljaka i starosjedilaca razvijaju se skromne trgovinske veze. Ti romanski gradovi vezani su s ostalim svijetom odakle im dolaze dobra, mnoga nepoznata, i zato baš privlačiva za Hrvate; a mnogo toga je od stare civilizacije i preživjelo sve ratove; različite sitne dnevne udobnosti, kućni uredjaj, oružje, orudje. A onda tu je more, koje magičnom snagom privlači svakoga; plemena došla iz Zakarpaća samo od starosjedilaca mogu naučiti kako se slijede njegovi zakoni, spoznaju njegove tajne, od njih otkrivaju njegovu vrijednost. Interesi romanskih gradova i njihovoga hrvatskog zaledja sve više se isprepliću.

Postepeno se mijenja i medjunarodni položaj. Istina, caru Herakliju uspjelo je satrti Perzijance, ući pače u Jeruzalem, avarska moć postala je izoliran otok u današnjoj madžarskoj ravnici, nemoćna za svaki zamašniji potez. No za Heraklijevih nasljednika Bizant zapada u nove i unutrašnje i vanjske krize, javlja se snažna arapska opasnost. Bizant se ne može mnogo brinuti za Dalmaciju. Sve to jača uticaj Rima, koji je uz to skroz duhovan i zato uspijeva neposrednije djelovati.

Već pola vijeka nakon svoga dolaska na jug Bijeli Hrvati primaju krštenje. Najzamašnija je to odluka za njihovu i političku i kulturnu budućnost. Katoličanstvo odsele će oblikovati Hrvate, davati pravac razvitku njihovih robustnih energija, pruživši im više tumačenje smisla života, ispuniti ih svjesnošću o njihovoj sudbini, usadivši u njihovo bivstvo kaleme zapadne misli i osjećaja, dati nov poticaj stvaranja. Sigurno, a i sasvim je pri-

rodno, pod uticajem katoličanstva kod njih će mnogo toga za- mrijeti, ali za uzdarje mnogo toga bit će mu i dano; katoličan- stvo otvorit će k Hrvatima koji taj put i nacionalno nepovoljnim uticajima, ali će stvoriti kod njih i čvrstih novih uporišta, vjerno svojoj temeljnoj misiji: nastojat uzeti u svoje ruke duhovno vodstvo svagdje gdje prijeti kaos, naučati vjeru u boljitak svagdje gdje dvoumica počinje ubijati ljude.

Nemoguće je sasvim točno utvrditi godine pokrštenja Hrvata, sve prilike koje su stvarale taj dogadjaj kao i sve faze, kroz koje je taj proces tekao. I tu su djelovali jednako relief tla nove hrvat- ske zemlje, kao i političke prilike, a ništa manje ni duhovni ugo- djaji. Dr. Sakač, koji se od naših povjesnika najintenzivnije bavio pitanjem pokrštenja Hrvata stavlja pokrštenje Hrvata u drugu polovicu VII. vijeka, veli, da su prvi primili krst sinovi a moguće i unuci onih plemenskih vodja, koji su rod Bijelih Hrvata poveli iz zakarpatske Bijele Hrvatske. Prvi vodja, koji se pokrstio, imao bi biti knez Borko, vjerojatno unuk jednoga od petorice braće predvodnika.

Prirodno je da su krst primili najprije oni članovi hrvatskih plemena, koji su se nastanili u neposrednom krugu romanskih gradova. »Oni su prvi upoznali, dr Sakač s pravom primjećuje, ne samo financijalnu moć crkve, već pomoću ove takodjer nje- zino karitativno djelovanje i njezinu moralnu veličinu. Mogli su isporedjivati dva najviša autoriteta na zemlji, cara i papu, te praviti razliku«. Morali su spoznati da ih samo kršćanstvo može izjednačiti sa svijetom romanskih gradova, učiniti užitnicima nji- hove civilizacije. Jamačno su ti gradovi oteščavali dolazak i bo- ravak nekršćanskih Hrvata unutar svojih naselja, slično kao što je Dubrovnik, sve do propasti svoje republike, branio nekatoli- cima noćiti unutar svojih bedema, sticati tamo nepokretna dobra. Krst je otvarao Hrvatima vrata i u život romanskih gra- dova i u svijet uopće. A onda tu je bila i sva prodornost Kristove nauke, koja upravo za papinstva Gregorija I. stiče svoju fasci- nantnost za duše. Dualizam, koji je prožeo dokršćanska slaven- ska vjerovanja, u biti svojoj je okrutan i sumoran, čini čovjeka nemoćnom žrtvom neodoljivih snaga. Svijetla i Tmine, siječe granice snazi čovječjega duha, jer po dualizmu Zlo je jednako moćno kao i Dobro, Črn-bog ravan Svantevidu. Kršćanstvo sa svojom vjerom u višu pravdu, izvršeno otkupljenje čovjeka, či- neći sve ljude užitnicima nepobjedivoga Svijetla, oslobadja ih od möre pesimističkog dualističkog fatalizma, neprestano sijući

moćno sjeme nade. Skladan, bolji život romanskih gradova u očima Hrvata bio je takodjer posljedica kršćanske misli. I onda konačno: morali su spoznati oni vodje, koji se prvi pokrstiše, da im kršćanstvo daje novu snagu opstanka, jer ih čini ravnima romanskom življu.

Pokrštenje Hrvata bilo je dugotrajan proces. Dugo je trajao sam akt prelaza Hrvata na kršćanstvo, a još dulje prožimanje s duhom kršćanstva. Psihološki je nevjerojatno i nemoguće, govoreći o političkom paktu što ga je Borko u času krštenja sklopio s papom, veli dr. Sakač, da bi se za vladanja jednog jedinog pape — makar taj vladao 13 godina kao Honorije — cijeli jedan ratoboran narod obratio na kršćanstvo i postao tako krotak i ponizan, da bi mogao i sklopiti jedan proturatni ugovor, osnovan na čisto religioznim motivima. Opće prilike u doba cara Heraklija baš nisu bodrile na takvu krijepost. Krštenje primaju sigurno u prvom redu vodstveni faktori plemena, i to onih najbližih romanskim gradovima. Kasnije će u susjedstvu s franačkim carstvom pod kršćanstvo preći Hrvati u »Trećoj, karantanskoj Hrvatskoj« i oni u zoni Kvarnera; posljednje pak od svih hrvatskih plemena, tek oko 830., pod pritiskom političkih prilika, pokrstiti će se pleme Kačića, koje se nastanilo u neretljanskom području. Plemena u unutrašnjosti, odijeljena od uticaja Zapada neprohodnim gorama, živu dalje u vjeri svojih predja, polagano prodire onamo kršćanstvo, zahvaćajući samo površinu, prilagodjujući se samo starim vjerovanjima. Oblik tla bit će tamo razlog mnogih političkih i duhovnih kriza. Kako je kršćanstvo sporo prodiralo u unutrašnjost hrvatske zemlje svjedoči i to da se prigodom osnutka zagrebačke biskupije izrijekom isticalo, da je biskupija potrebna da pruži uporište za suzbijanje poganskih zabluda. Dok se u krajevima duž mora gradile već crkve Kristove, u kontinentalnoj Hrvatskoj po bosanskim planinama, po Gvozdu još su plamtjeli ognjevi Svantevidovi.

Konstantin Porfirogenet bilježeći pokrštenje Hrvata napominje: »Ovi pak pokršteni Hrvati ne će ni da s kim ratuju izvan svoje zemlje jer su primili nalog i zabranu od rimskoga Pape, Sv. Agatona. Oni naime Hrvati poslije krštenja sastaviše vlastoručni ugovor i tvrdom se i nepokolebivom vjerom Sv. Petru zakleše, da ne će nikada provaljivati u tudje zemlje i ondje ratovati, već da će radije živjeti u miru sa svima, koji budu htjeli. A od pape su Sv. Agatona zato dobili molitvu, da će se za njih boriti i na pomoć im biti Bog Hrvata, kadgod drugi narodi provale na

hrvatsko zemljište, a Petar, Kristov učenik, da će ih obdariti po⸗
bjedom«. Taj Porfirogenetov podatak sve do naših dana kamen
je spoticanja za povjesnike⸗učenjake, podijeljene na dvije grupe:
prvu, koja uopće ne poklanja vjere Porfirogenetovim tvrdnjama,
i drugu, koja je osvjedočena da je bizantski car⸗povjesnik pisao
svoje djelo na temelju pouzdanih podataka, samo ih tu i tamo
uljepšavajući na korist bizantske slave. Glas o ugovoru pape
Agatona s Hrvatima, koji predstavlja po svom duhu preteču mo⸗
dernima mirotvornim paktovima o nenapadanju medju narodima,
sam po sebi može se činiti zagonetnim, ali postaje uvjerljivim čim
se njegov postanak poveže s tadašnjim dogadjajima, uklopi u
tadašnju medjunarodnu političku situaciju, kako je to učinio dr.
Sakač. Za ciglih pedeset godina iza hedžire sljedbenici Muhame⸗
dovi uspjeli su poraziti perzijsko carstvo, Bizantu oteti istočne i
južne pokrajine, sa svojom mornaricom izvesti napadaj na sam
papin zavičaj Siciliju. Pred zajedničkom opasnošću papinski Rim
i Bizant predaju zaboravu baštinjene političke raspre. Papa Aga⸗
ton razvija diplomatsku akciju velikoga stila sa ciljem da iz za⸗
jednice kršćanskih naroda ukloni razdore i ratove, kako bi tako
ojačana mogla dočekati nove nasrtaje islama. Tu je već u za⸗
metku ideja pokreta križarskih ratova. O toj akciji govori i po⸗
slanica koju je papa Agaton uputio caru Konstantinu Po⸗
gonatu sa crkvenog sabora u Rimu o Uskrsu 680, a koju je pot⸗
pisao sam sa 125 prisutnih biskupa. Papa u toj poslanici navodi
kako je bio izaslao mnoge od svoje braće biskupima medju
Langobarde i Slavene, Franke, Gale, Gote i Britance, gdje se
»neprestano raspituju da saznaju što se čini u pitanju apostolske
vjere«. Ta apostolsko⸗politička akcija izrijekom zahvaća i »Sla⸗
vene«. Ti »Slaveni« pak mogu biti samo plemena i vlast Bijelih
Hrvata na Jadranu, i nikoji drugi. Jer samo nova hrvatska zemlja,
jedina od svih tadanjih slavenskih zemalja, po svom je geograf⸗
skom i političkom položaju važan faktor za sve tadanje političke
osnove. Prostor što ga uzeše u svoju vlast Bijeli Hrvati, sa svojim
položajem na moru i čvrstim bazama u teško pristupačnom
kopnu, protegao se od Sjevera na Jug kao neka brana presije⸗
cajući sve drevne, i tad još vrlo žive i jedine sigurne komunika⸗
cije izmedju srednjeeuropskoga Istoka i Zapada. Otkako je sara⸗
censka flota stala harati po Mediteranu još je poskočila važnost
toga prostora, jer njime protiče jedini sigurni put do Bizanta;
sigurnost pak njegova ovisila je samo od prijateljske sklonosti
ratničke snage Bijelih Hrvata. Zaista tim putem u VI. pa sve do

X. vijeka kretati će sva diplomatska poslanstva Rima u Bizant. Još u IX. vijeku, 870., Neretljani će tako zarobiti papinske poslanike na povratku iz Carigrada. Neminovna je dakle potreba bila za papinsku veliku vjersko-političku koncepciju da u svoj sistem privuče Bijele Hrvate; njihovo vodstvo prima krštenje, sklapa savez s papom, a za to dobiva jednu najvećih političkih tečevina što ih jedan narod u formiranju svoje države može steći: medjunarodno priznanje vlastite države. Pokrštenje mu donosi to priznanje de jure, a nosi s time i sve blagodati i političke i kulturne: kao ravnopravan član ulazi u zajednicu europskih naroda i država.

Prvi deceniji idile od dolaska Bijelih Hrvata na jug, kad im je osvojena zemlja bila u zavjetrini od velikih političkih potresa, time ujedno ulaze u nepovrat. Hrvati ulaze u arenu europske politike, odlučnost njihovoga geopolitičkoga položaja pružat će im i snagu i slabosti. Položaj se naglo mijenja. Na zapadu pod franačkim vodstvom nastaje moćna država, koja pod Karlom Velikim svoju materijalnu snagu ujedinjuje s duhovnom snagom Rima, postajući sve opasnijim takmacem Bizantu. Obnavlja se stara borba Zapada i Istoka za prevlast u europskoj politici. Zemlja Hrvata postaje frontom, borilištem izmedju ta dva svijeta, dviju kultura, dvaju metafizičkih sistema. Sve manje zavidan bivat će taj geopolitički položaj zemlje Hrvata — odredjivat će njezinu sudbinu za vjekove.

NOVA UMJETNOST NA STAROJ ZEMLJI

Dodir dviju različitih civilizacija izazivlje pojave slične dodiru dviju različitih kemijskih grupa; nastaje proces stvaranja izvjesne dinamičke sile koja u previranju, prožimanju, izjednačavanju svojih svojstava radja nešto novo. U kemiji redovno je moguće unaprijed znati kakav će biti konačni posljedak spajanja dviju različitih grupa. Sasvim je drugojačije kod procesa, koji nastaje dodirom dviju različitih civilizacija; tu se rezultat ne može predvidjeti, naprijed izračunati prema stalnoj iskušanoj formuli. Jer pozornica toga procesa ljudska je duša. Istina, diferenciranija kultura uvijek manje više premoćnom snagom djeluje na jednostavniju, redovno je takav kontakt polazna točka razdoblja novog ubrzanog napretka. No sve konačno ovisi o snazi primanja i davanja, snazi preobličavanja novih dojmova i iskustava, o stupnju prilagodivosti ljudskih grupa. I u dušama i u tijelu bije se otajni boj izmedju staroga i novoga, baštinjenih naziranja, žudnja za novim lagodnostima; svoj udio u tom procesu imaju i klima, i političke snage, ekonomski probitci, ljudska taština, a konačno nemalen udio stvaraju i antropološki momenti.

Obično se kaže: došavši u novu svoju postojbinu Hrvati ubrzo primaju s pokrštenjem i zapadnu kulturu. Za tom kratkom, odsječenom konstatacijom kriju se mnoge neobjašnjenosti. Proces primanja i preobličavanja elemenata zapadne kulture kod Hrvata, koji je tekao uporedo s primanjem kršćanstva, niti je bio brz, ni jednostavan, ni jednoličan. Može se reći da taj proces nije dovršen još ni do naših dana. Danas je samo ljestvica različitih stupnjeva kulture i njihovih varijacija veća i bogatija nego prije hiljadu godina. Ali još i danas možemo naći i stepene civilizacije, koji se mnogo ne razlikuju od onih prije deset-dvanaest vijekova, da u udaljenosti od par desetaka kilometara nadjemo opet oaze sasvim suvremene civilizacije.

Razmjerno su mali prostori bili prva pozornica sljubljivanja Hrvata s duhom i načinom života zapada, ograničeni krug oko romanskih gradova. Lako valovita ravnica što se stisla izmedju

mora i obronaka Kozjaka i Mosora, solinsko polje, teren kaštelanskoga zatona svakako su svjedoci prvog susreta Bijelih Hrvata sa svijetom Zapada. Nekako u isto doba, a moguće i nešto malo kasnije, isto se dogadja oko Zadra, još kasnije u manjoj mjeri oko novog naselja ostanaka stanovnika Epidauruma, na zemlji buduće dubrovačke republike. Poslije, kad se hrvatskim krajevima primakla ojačana franačka vlast, to će se dogoditi na području Kvarnera.

Kraj oko današnjega Splita u ono doba još je prepun rimske civilizacije. Mnoga gradjevina — Rimljani su bili solidni graditelji — odoljela je ratnim nedaćama, u razdobljima zatišja novi ljudi obnoviše stara zdanja prilagodivši ih svojim potrebama. U posjed tih naselja — arheološka iskapanja svjedoče da je cio kraj bio posut rimskim zaselcima, vilama mogućnika, majurima njihovih podložnika — ulaze novi gospodari. Postepeno upoznaju novu kulturu tla, nove plodine, znane im dosele samo po čuvenju. Sigurno je mnogo toga bilo zapušteno, ali rimski plug jednako je snažno preobražavao zemlju kao i rimska politika. Novi podložnici postaju učitelji novih gospodara. Uče ih šta je loza, šta je maslina; stare rimske turnjačnice tište im ulje (sl. br. 9); stari mlinovi na Jaderu melju nove vrste žita; i more postepeno otkriva svoje dare. Narod nomadskih ratnika preobrazuje se postepeno u narod poljodjelaca i ribara i pomoraca.

Ljudstvo Splita, zaklonjeno medju čvrste bedeme Dioklecijanovoga dvora, preuzelo je nasljedstvo tradicije i uljudbu velegradske Salone. Tu su spašeni ostanci stare duhovne i materijalne kulture. Kao što geolog po jednoj okamini može rekonstruirati uvjete i značaj života od prije stotine tisuća godina, tako i tu po nekoliko stvari, spašenih do naših dana, možemo predočiti životnu razinu tadanjega Splita. U dane prvih dodira Hrvata s romanskim svijetom Splita radi tamo lokalna pisarska škola, uskrsla u vezi s obnovom crkvenoga života pod prvim nadbiskupom Ivanom iz Ravenne. Ta škola je mala tvornica knjiga, sigurno se tu prepisuju stari spašeni rukopisi, a izradjuju i knjige za nove potrebe. Nije jamačno slučaj da se upravo u blizini Splita, u Trogiru našlo poslije hiljadu godina fragmente Petronijevoga »Satirikona«, a danas još se čuva u Splitu evandjelistar, ispisan u one dane — vjerojatno su na to remek-djelo mjestnoga pisarskog umijeća polagali prisege budući hrvatski kraljevi, poimence Dmitrije Zvonimir prigodom svoga svečanoga krunisanja u Solinskom polju. Obnovljeni su u tim romanskim gradovima i

stari obrti. Crkva tu nastupa kao velik učitelj naroda. Benedik⸗
tinski red, osnovan u šestom vijeku, postao je pouzdanim instru⸗
mentom crkvene politike, kako je zasnovao papa Gregorije Ve⸗
liki. Iz središnjice reda na Monte Cassinu razilaze se u sve strane
svijeta vjerovjesnici i nosioci staro⸗nove civilizacije. Red spa⸗
šava duhovno blago stare kulture; benediktinski samostani⸗škole
sistematske su prepisivaonice knjiga. Ali benediktinci su i uči⸗
telji materijalne kulture; svaki je samostan, kako bismo danas
rekli, jedno uzorno dobro, gdje novi narodi stiču znanje o meto⸗
dama obradjivanja tla, upotrebi surovina, uče pismo ali i zanate,
poimence graditeljstvo. Iz Ravenne prima Split prvog svog nad⸗
biskupa, veze preko Jadrana nijesu samo političke i vjerske, nego
i trgovačke. Hrvatski vladari već kroz nekoliko naraštaja otvarat
će širom vrata upravo benediktinskom redu; kako su jake i stalne
veze bile izmedju slavenskoga istočnoga Jadrana i zapadnoga
romanskog najbolje svjedoči da se na Termitima, nedaleko
Monte Gargano, na glavnom otočiću San Niccolo, gdje je bio
čuveni benediktinski samostan, još u XVI. vijeku spominjala
luka s karakterističnim imenom Schiavonesca.

Predodžbe poznijih vremena prečesto su iskrivile i zamutile
poglede u prošlost. Crkva u to doba sredovječja nije samo kon⸗
zervativna ili pače reakcionarna moć bez života i smisla za pro⸗
gres, naprotiv vjekovima izbijaju iz nje jaki poticaji; samo upravo
narednih stoljeća nakon dolaska Hrvata na Jadran uslijed snažno
usječenoga rimskog biljega ona će steći i izvjesnu krutost i usko⸗
grudnost. To rimsko u njoj — kako je zapazio njemački kulturni
povjesnik Bühler — uvijek goni k racionaliziranju iracionalnoga,
k juridičkom uredjivanju religioznoga doživljaja, koji se konačno
ne može uobličiti ni u kakve norme. Nada, onaj vrhovni napon
duše što izbija iz vjerskoga osjećanja, kušat će se utisnut u jedan
pravni postupak, gdje se grijeh i pokora, zasluga i plaća točno
odmjeruju na dinar i paru. Slavenskom duhu to je strano i tu
će kasnije izbiti izvori vjersko⸗političkih sukoba i kriza.

Isprva samo socijalna elita u tim malim područjima oko ro⸗
manskih gradova prima način života, uticaje i naziranje zapada.
Dok se iz interesa ili ukusa političari, diplomate, velmože pribli⸗
žuju Latinima, narod jamačno i u tim malim zonama ostaje po
strani, u duši gleda sve novo s nepovjerenjem; pojedinci bit će
s novim prilikama i prikraćeni i u svojim interesima. Sigurno ne⸗
vidljiva u prvo vrijeme radja se oporba protiv zapadnjačtva;

vidljivom će postati tek do dva, do tri vijeka, crpsti svoje snage iz zaledja, slabo tronutoga romanskim latinaškim uticajem.

Graditeljstvo je prvo umijeće, iz njega su proistekle sve ostale umjetnosti. Čim jedna ljudska grupa prestaje biti nomad, gradi si stalno zaklonište, stvara si dom. Život na stalnom mjestu staloženiji je od nomadskoga života, stalnost boravišta oslobadja niz duhovnih i materijalnih energija čovjeka. Čovjek želi svoje stalno boravište učiniti najprije što sigurnijim, a onda što udobnijim i što ljepšim. Graditeljstvo radja vajarstvo, koje ukrašuje pojedine dijelove zgrade; estetske potrebe se razvijaju, nastaje prvo slikarstvo da stvori iluziju proširenja prostora. Ostanci graditeljstva uvijek su prvi svjedoci kulturnog uspona prostora. Ostanci graditeljstva prvi su svjedoci prožimanja Hrvata s kulturom zapada.

Doprijevši do pod bedeme romanskih gradova Hrvati naseliše zatečene stare rimske naseobine. Potrebe traže da ih prošire, a rimske razvaline davat će još kroz stoljeća novim došljacima gradjevni materijal. Ti prvi domovi Hrvata stalno se mijenjaju već prema potrebama vremena, prema razvitku tehnike; momenat sigurnosti, momenat vojnički tu je odlučan; uslijed toga malo što je ostalo od njihovih prvotnih oblika, u koliko su uopće ta naselja ostala sačuvana u historijskim olujama. Ostala pak zdanja dnevne potrebe, gospodarske zgrade, gradile se od drveta. U ono doba Dalmacija još je šumovita zemlja; dalmatinske neprohodne šume spominju još francuski križari u svojim putnim bilješkama; naravski, drvene gradjevine su morale propasti u vremenu.

Vremenu je odolio samo kamen. Iz kamena su sagradjeni i prvi spomenici gradjevnoga umijeća Hrvata, brojne male crkve. Katoličanstvo dalo je poticaj i zamah razvitku stare hrvatske arhitekture. Razlog je tome jednako idejni kao i praktični. Crkva nije samo božji dom nego i zborište za cijeli okoliš. Crkva je i vijećnica, pa još daleko u XVI. vijek velik broj političkih skupština Hrvata, sabori, održavaju se u crkvama. Stekavši kršćanstvom pojam o vječnom spasenju graditelji tih crkvi u njima si žele postaviti spomenik. Crkva je vidljiv znak njihove odanosti i prilog iskupljenju grijeha, crkve se grade za spas duše. Sve te stare hrvatske crkvice su zadužbine, na svakoj bio je uklesan spomen imena onoga mogućnika, koji ju je dao sagraditi. Bilo je tad tako u cijelom kršćanskom svijetu. U godinama općega previranja duboka skrušenost zahvatila je duše; spoznaja grijeha ih je pekla, hlepte za otkupljenjem. Osnutak svake crkve

povezan je još darovima u zemlji za njezino izdržavanje, kako bi sveti ljudi mogli davno poslije smrti darovatelja moliti za spa= senje njegove duše. Crkvice su nastale iz elementarne žudnje čovjeka nadživjeti svoju fizičku smrt.

Nijedan ogranak hrvatske drevnine nije toliko uzbudio uče= njake, koliko ostanci prvih tih arhitektonskih spomenika. Zna= nost po njima nastoji odgonetnuti vrijeme i snagu stranih uti= caja, njihovo porijetlo, traži u njima znakove vlastitoga, origi= nalnog stvaralačtva. O nastanku tih spomenika graditeljskog umijeća, jedna se hipoteza reda za drugom. Nameće se tu stotinu pitanja. Jesu li te prve spomenike graditeljstva stvarali domaći ljudi ili stranci? Jesu li stvoreni prema uzorima sa zapada ili istoka, iz Italije ili Bizanta? Traže se ti uzori na sjeveru, u pra= domovini hrvatskih plemena, traže dapače u dalekoj Perziji. Jer svakako osebujne su od reda sve te gradjevine, imaju svoj za= sebni stil. A stil nije samo estetski, umjetničko=tehnički pojam, nego suma izražaja jednoga vremena, produkt isto toliko du= hovnih snaga kao i tehničkih mogućnosti, ekonomskih, dakle i socijalnih i političkih sila. Proučavanje svih stilova vodi do za= mašitih problema poimence kulturne povijesti, jer kod svake umjetnine, kod svakog stila prvenstvo je interesantno koliko nam otkriva čovjeka, njegovo vrijeme, njegovo naziranje, koliko je svjedočanstvo jedne političko=socijalne epohe.

Svakako su Bijeli Hrvati u svojoj pradomovini imali neku arhitekturu. Oštra kontinentalna klima vlada u Zakarpaću, čovjek instinktivno traži stalno sklonište. Bujne šume pružaju obilje gradje, zemlja, drvo i pleter materijal su graditelja u sjevernoj Bijeloj Hrvatskoj. Materijal odredjuje i dimenzije i graditeljske oblike. Naravski sva je ta drvena arhitektura propala — ali kakva je mogla biti? Više je nego sigurno da još danas vidimo i nala= zimo njezine temeljne oblike u primitivnim seljačkim kućama naših dana, manje više jednakim od Baltičkoga mora pa do kraskih krajeva. Prvi stan nomada je šator — i kad dojučerašnji nomad gradi sebi prvi stalni stan iz čvrste gradje instinktivno oponaša konstrukciju i oblike šatora. Na šator su nalik visoki krovovi seljačkih kuća; strmi su jer to traže i česte i jake sni= ježne oborine. I onda kad dodje u blaže podneblje ostaje vjeran graditelj toga roda starim naslijedjenim oblicima. Za vrijeme rata na jednom odsjeku ruske fronte vojnici=seljaci gradili su iz drveta crkvu, sami bez uputa školovanog graditelja: ta crkvica dobila je sa svojim svedenim linijama oblike velikog šatora, na=

ličila donekle na bizarnu istočnjačku pagodu, kojoj je prauzor
sigurno bio mongolski šator. Jamačno je moralo koje to gradi⸗
teljsko iskustvo iz pradomovine naći svoj izražaj u prvima ka⸗
menitim spomenicima hrvatskog graditeljstva na obalama Ja⸗
drana, premda je graditelj morao graditi iz novog materijala:
kamena. Prvi ti graditelji hrvatski vole kupolu, koja im kon⸗
strukciono sigurno zadaje većih poteškoća, pogotovo kad se radi
o većoj gradnji; jednostavnije bi im bilo na četiri zida postaviti
drvene balvane, prekriti ih lišćem, busenjem ili slamom. Ali očito
podsvjesno u njima djeluje predodžba šatorskoga svoda i strp⸗
ljivo mu nastoje oponašati oblik i onda kad grade, kao još i
danas, svoja zakloništa t. zv. bunje i čemere, i kad grade svoje
prve crkve. Na kamen je nastojao primijeniti i tehniku rezbar⸗
skog ukrašivanja drveta. Pleterna t. zv. hrvatska ornamentika,
koju nalazimo na prvim graditeljskim spomenicima Hrvata u Dal⸗
maciji nije medjutim samo neki hrvatski specijalitet; značajka je
cijeloga razdoblja narodnih seoba, nalazimo je i s onu stranu
Jadrana. Novi narodi iz sjevernih strana, gdje je drvo prvenstveni
gradjevni materijal i gdje je rezbarenje drveta, stvaranje ispre⸗
pletenih ornamenata geografsko⸗klimatska tečevina, u novom
materijalu nastavljaju svoje drevno umijeće. Hrvati u novoj po⸗
stojbini nalaze mnoštvo starih rimskih gradjevnih spomenika,
koji im u prvo vrijeme služe za njihove potrebe. Ali čim počinju
sami graditi — sudeći barem po sačuvanim objektima, — oni ne
kopiraju slijepo njihove oblike, odnosno kad kušaju slijediti
strane uzore unose, ma i nesvjesno, u svoja djela svoje naziranje,
svoja shvaćanja, grade ih po svojim potrebama i daju im svoj
izražaj. Drugojačije ne može ni biti, djeluju i tu vječni neumitni
zakoni umjetničkoga stvaranja. Svaki, pa i najskromniji graditelj⸗
umjetnik, prije nego što počne izvoditi djelo u materijalu, stvara
mu najprije u sebi uzor; svaki graditelj daje oblik prostoru po
neumolnim i nesvjesnim zakonima svoje duše u vremenu. Zato
su jamačno graditeljski spomenici najvjerniji dokumenti jednoga
doba. Po njima, po tome kakav daju oblik prostoru, kako ga oni
osjećaju možemo odgonetnuti njihova opća naziranja, htijenja,
ritam iživljavanja i u materijalnom i u transcedentnom. Filozofija
kao vrhovna znanost od postanja kuša riješiti pitanje prostora i
vremena, pa zato je i arhitektura izražaj filozofije svoga vremena.

Svaki narod, svako vrijeme osjeća prostor drugojačije. Prvi
gradjevinski spomenici Hrvata po svemu su drugojačiji i od sta⸗
rijih rimskih i od suvremene arhitekture susjednih zemalja,

upravo sa svojom osebujnošću svjedoči da su djelo domaćih majstora ne-Romana. Tek u detaljima vidi se jaka sjećanja na uzore vidjene drugdje. Moguće je koji taj graditelj vidio strane gradjevine s onu stranu Jadrana, u Italiji, kasnije moguće se koji zaletio čak i do Bizanta; ali ponijeli su ti graditelji iz drugih strana samo reminiscence, nadahnuća a ne gotove predloške, koje će ropski oponašati. Najbolji poznavalac stare hrvatske arhitekture dr. Karaman s osvjedočenjem i s pravom naglasuje: »Crkvice iz ranog srednjeg vijeka (IX.—XI.) u hrvatskoj Dalmaciji svakako su naše, starohrvatske. Naše su one po tome, što su ih podignuli hrvatski župani, knezovi, kraljevi, biskupi i moćnici i što su njima služile; to nam svjedoče natpisi, što se našli u tim crkvicama, ili sačuvani dokumenti o njima. Naše su te crkvice i po tome, što su ih bez sumnje gradili domaći majstori, a ne graditelji iz vana, to nam opet svjedoči bitna razlika u tehnici, u tlorisima i u konstrukciji tih crkvica prema suvremenoj arhitekturi drugih zemalja. Te su crkvice pače, i po mojem mišljenju, u uzročnoj vezi s dolaskom Hrvata na jug; jer je tekar dolazak Hrvata u Dalmaciju bio stvorio u toj zemlji nove prilike kulture, po kojima je Dalmacija trgnuta od uskog dodira s evropejskom civilizacijom i time za neko vrijeme izazvana pojava vrlo zanimljiva lokalnoga dalmatinsko-hrvatskoga graditeljstva slobodnih originalnih oblika«.

Malene su to, na prvi pogled sirotinjske crkvice iz najstarijega doba hrvatskoga graditeljstva, kao ona Sv. Križa u Ninu (sl. br. 2), a koju je dao sagraditi župan Godeslav oko godine 800., i u kojoj se nekoć jamačno nalazila i krstionica kneza Višeslava, a koja je danas u Mlecima (sl. br. 1); duh prastaroga izbija iz ostanaka osebujnih crkvica Sv. Donata (sl. br. 3.) i Sv. Krševana na Krku (sl. br. 4); za kneza Trpimira izmedju 845. i 860. sagradjena je crkvica Sv. Martina nad Porta Ferrea u Splitu (sl. br. 17), moguće sagradjena kao crkvica za hrvatsko pučanstvo splitske okoline; tu je monumentalna gradjevina crkve Sv. Barbare u Trogiru, najstarije bazilike u tri ladje u našim krajevima, (sl. br. 18), pa onda mala crkvica Sv. Petra u Priku kod Omiša (sl. br. 20), koja se dokumentarno spominje doduše tek u XI. vijeku, ali koja je sigurno mnogo starija. Kod svih se tih gradjevina osjeća da su ekonomske i tehničke mogućnosti odredjivale njihove razmjere. Ali dimenzije u umjetnosti nijesu važne. Kod svih tih vanjštinom skromnih starih hrvatskih crkvica, jedno se osjeća: graditelji njihovi imaju jednu jaku stvaralačku crtu pravih umjetnika,

umiju sabrati pogled, izbjegavajući nemir i rasijanost. Crkva Sv. Križa u Ninu sitna je razmjerima, ali i u toj malenoj gradjevini sadržana je majestoznost jedne katedrale. Plemeniti su joj razmjeri, nenametljivo raspodijeljen ures; sama kupola ima više dekorativno-idejni nego konstrukcioni značaj: hvata neizmjernost nebeskoga svoda, kuša ga dokučiti. S profinjenim osjećajem primjenjena je ornamentika na glatke plohe kamena dovratnika; mirna je ta ornamentika, ne odvraća pogled od cjeline, dajući samo okvir natpisima, moguće slijedeći inspiraciju uresa minijatura. Tek kasnije postat će ornamentika živa i bujna, postati sama sebi svrhom. Fantazija umjetnika iživljuje se onda u svedjer novim kombinacijama pleternih ornamenata, počinje unositi u tu ornamentiku nove elemente, animalne i vegetabilne, moguće zapažene u životu, a moguće primijenjene iz ostanaka rimske umjetnosti, kojih je bilo mnogo naročito u okolici stare Salone. Razmjerno kasno susreće se u toj plastičnoj ornamentici prikazivanje ljudskoga lika. Neznan nam je ugodjaj vremena u kojima su radili ti drevni kipari — ne nalazimo prikaza ljudskog lika ni u kiparskoj umjetnosti ostale Europe. Tumači se to obično oskudnim tehničkim znanjem, ali to objašnjenje ne može sasvim zadovoljiti. Moguće je tome razlog i odjek pokreta ikonoklasta u Bizantu, pokreta protiv prikazivanja ljudskog lika uopće, a koji se pokret morao osjetiti u cijelom mediteranskom području.

Sigurno su veze izmedju stare Hrvatske i Ravenne bile intenzivne mnogi taj domaći majstor kao i mogućnik vidio je prikaze ljudskoga lika u ravenatskim mozaicima — pa ipak nikoga te slike ne nadahnjuju — očito je branio to jači diktat. Tek kasnije, kad je definitivno likvidiran crkveni uticaj Bizanta počinju se javljati ljudske figure u kamenoj ornamentici. Imamo poznat lik hrvatskog vladara iz ograde u splitskoj krstionici (sl. br. 21), gdje je umjetnik jamačno dobio nalog prikazati darivatelja, imamo ulomke prikaza jednog ratnika (sl. br. 25) i jednoga svećenika iz Crkve u Biskupiji i konačno lik Gospin (sl. br. 13) s trokutnog zabata iz biskupske katedrale sv. Marije u Biskupiji, profinjeno djelo snažnoga majstora, koji u kamen prenosi čisto slikarsku kompoziciju, jamačno zapačenu u nekom mozaiku.

Neugledne, skromne su vanjštinom te prve hrvatske crkve u Dalmaciji. Ali taj njihov karakter nije odredjivao samo ekonomski momenat i tehnika. Upravo tom svojom jednostavnošću govore one o svom vremenu. Rano kršćanstvo hoće i svojim graditeljstvom dokazati kako treba misao odijeliti od vanjskoga

sjaja. Crkvena gradjevina vidljiva je manifestacija tadanjega kršćanskoga naziranja. Taj ugodjaj prožeo je i tadašnje Hrvate. Iz vanjskoga svijeta ušavši u crkvu, vjernik se tu unutarnjim uredjajem uvodio u vjersku ideju, unutrašnjost crkve dočaravala mu je nezemaljske vizije produhovljenosti. Vrijeme je većinom zatrlo unutrašnjost tih starih hrvatskih crkvica, od njih je ostao samo kostur. Ali sigurno su njihovi svodovi sa svojim slikarijama (arhitrav jedne crkve iz starohrvatskoga doba, nadjen u Splitu na Poišanu, urešen pleternom ornamentikom, govori u svojem natpisu: »† Aspicite depictu conscripta legalia D(e)o dicata« (Pogledajte ono što je slikom napisano po zakonu Bogu posvećeno); jamačno su — kako ističe prof.. Karaman, — stijene ove crkvice, koja je netragom nestala, bile urešene freskama najstarijim bar posredno dokazanim slikarijama u srednjevjekovnoj umjetnosti Dalmacije) otkrivali vjernicima čudesne perspektive; ostanci mozaikalnoga poda koji nalazimo tu i tamo u iskopinama Solina, Biskupija, pa onda fresko-slika nekog vladara ili sveca u crkvi Sv. Mihajla u Stonu (sl. br. 26), reliefi i ornamentika iz kojih je u igri svijetla i sjene svijeća izbijao nezemaljski život, sve nam to može dati neku predodžbu o tome, kako je djelovala ta graditeljska umjetnost na suvremenike, šta im je značila, šta im je davala.

Originalnost najstarije hrvatske arhitekture kida se naprečac, iznenada u X. i XI. vijeku nema više traga nekom njezinom daljnjem razvitku. Odgovor na to pitanje nije težak. Promijenile su se opće prilike, hrvatska država izlazi iz svoje političke i kulturne izoliranosti, sve jači bivaju strani uticaji. U hrvatske krajeve dolaze na poziv vladara redovnici Sv. Benedikta. Oni nose sa sobom i svoj način gradnje crkava, koje se slagahu s njihovima pravilima, to su bazilike. Čim je taj uticaj benediktinaca bivao jači, tim se je više i gradilo po njihovom načinu — zapadni uticaj preteže, daje cijelom životu svoj biljeg, pa i graditeljstvu. (sl. br. 24). Vladari iz političkih razloga pogoduju tom uticaju. Tako nastaju naročito u splitskom okolišu brojne crkve, zadužbine hrvatskih vladara (sl. br. 6, 7, 19.) ostanci kojih medjutim svjedoče da su se i u tim novim donesenim arhitektonskim kompozicijama sačuvali u detaljima originalni oblici najstarije graditeljske umjetnosti.

LEGENDE I ZBILJA GLAGOLICE

Najveća revolucija u povijesti ljudstva bijaše izum pisma, kojim je čovjek riješio problem kako da svoj govor prikaže vidljivim znacima. Rješavanje toga problema bijaše dugotrajan, vjekovan proces. Bezbroj naraštaja moralo se izmijeniti dok su ljudi počeli razlikovati pojedine zvukove svoga govora, a još veći dok su pronašli za svaki pojedini zvuk odredjeni znak. Nijedno pismo svijeta nije i ne može biti izum jednoga jedinog čovjeka.

Sigurno su slavenska plemena prije svoga dolaska u današnja svoja stalna boravišta imala neke svoje znakove spoznanja, koja su uvijek praizvor pisma. Takve znakove spoznanja imaju konačno i danas narodi, koji su na nižem stupnju civilizacije nego što su bili slavenski narodi prije svoga dolaska na jug. Izvjesni predmeti, izvjesni znakovi označuju izvjesne pojmove. Postepeno se ti znakovi usavršuju, postaju stalni, svima poznati. U jednoj frazi, koju bilježi Daničić u svojemu riječniku vjerojatno je sačuvan neki trag pismenosti Praslavena. Fraza glasi: »Napiši na remenu od topole«; u neko vrijeme, tko zna kad, očito se običavalo rezati remenje od lika, ličja, donje kore topole. Topola pak je drvo, koje obiluje više u sjevernoj nego u južnoj Bijeloj Hrvatskoj.

Nekoliko ureza u drvenu šipku, izvjesne njihove kombinacije dobivaju svoje značenje. Pismena se kasnije kod Hrvata zovu bukvice, jamačno odraz sjećanja na davna vremena kad se znaci spoznavanja rezali u bukove prutiće; uostalom i Nijemci zovu slovo »Buchstabe«, dakle prvobitno »bukov prut«. Još i danas analfabeta reže rovaš kao znak za pamćenje nekih pojmova. Rovaši se s vremenom slažu u ornamente, od kojih svaki ima svoj zasebni govor. Ornamentika u drvetu, ornamentika u vezivu još danas ima u narodu svoj posebni jezik, tvoreći vrstu slikovitoga pisma, kojemu samo sve to više zaboravljamo značenje.

I stara germanska plemena, kako svjedoči Tacit, imala su svoje znakove spoznanja koji su sličili na pismo. Germani prije

svoga doticaja s Rimom nijesu mogli susresti nijedan narod, koji bi poznavao pismo. Drugojačije je sa slavenskim plemenima. Na jednom dijelu svojih putovanja dolaze ona u dodir s narodima, koji su visoko odmakli od njih u civilizaciji. Tu su u prvom redu grčke kolonije duž obala Crnoga Mora, a tu je i uticaj Irana. Goti pak, pokretna snaga kojih vuče sa sobom Slavene, imaju svoje pismo, imaju dapače i pisani prevod Evandjelja na svojem jeziku. Približujući se Podunavlju upoznavaju se Slaveni s bizantskim svijetom; prirodno je da je koji taj istaknutiji slavenski pojedinac upoznao, čak i naučio grčka pismena, svoje umijeće dodavao drugima svojim zemljacima, barem svojim najbližima rodstvenicima. Svakako je takvom pojedincu poznavanje stranih tajni davalo zaseban, ugledan položaj medju suplemenicima. Moguće ga naučao dalje svoje najbliže, ovi opet druge, pismo se prenosi i naravski uz to mijenja u svom obliku, kao i ornamenat u primitivnoj umjetnosti. Samo sve je to prekriveno mrakom vremena, i tu su moguća samo nagadjanja.

Primanje kršćanstva stvara obrat i u pismenosti kod Slavena, poimence Hrvata. Da ni tu nije kršćanska kultura našla neku »tabulu rasu« može se zaključit već po tome, što relativno brzo, za dva vijeka, nalazimo spomenike pismenosti. Moguće je bilo i starijih, samo što su propali, to se nikad ne može znati. Ti spomenici u toliko su osebujni što u njima nalazimo sasvim nove elemente, strane mediteranskom svijetu, koji slavenskim došljacima nesumnjivo mnogo daje, ali mora pri tome i preobličavati koješta što je donosio.

Romanski svijet bolje je morao poznavati te slavenske došljake nego što bi se moglo zaključiti prema sačuvanim spomenicima. Poznavao je svakako dobro njihov jezik. Spomenuto je već kako je furlanski vojvoda Raduald u VII. vijeku slavenskim jezikom oslovio hrvatsku vojsku, koja je provalila u Apuliju, a sigurno je i elita Hrvata znala ili brzo naučila jezik romanskoga svijeta, drugojačije se ne mogu sasvim objasniti vrlo rani diplomatski pregovori i sporazumi Hrvata s papama. Primanje krsta moralo je pojačati potrebu proširenja uzajamnoga jezičnog sporazumijevanja. Neobično morao je djelovati na romanski svijet taj hrvatski jezik sa svojim zvukovima sasvim drugojačijima od grčkoga i latinskoga. Jezik, riječ je najživlje svjedočanstvo svih vremena. Jezik se istina vjekovima mijenja, u razvitku svih jezika ćuti se težnja k njihovom preciziranju i time pojednostavnjivanju, ali korijeni njihovi preživljuju sve te izvanjske mijene.

Stari slavenski jezik sa svojima zasebnim zvukovima sačuvao se u spomenicima do naših dana — znamo ga i tim lasnije možemo dokučiti muku, koju su morali ljudi romanske kulture savladati našavši se pred mnoštvom zvukova sasvim stranih njihovom uhu, nosnih zvukova, pa obilja silaba. Pogotovo pak našli su se na muci nastojeći prenijeti te zvukove u znakove svoga pisma, za=datak, koji se još danas teško svladava u transkripciji slaven=skih riječi u zapadno=europske jezike. A da su pokušali riješiti taj problem, svjedoče nam tri spomenika, tri prva sačuvana spo=menika našeg jezika, od kojih prvi potiče već iz godina oko 800. U sva ta tri spomenika, krije se jedno najzanimljivije pitanje naše stare kulture, valjda sitan iverak postanka naše pismenosti.

U natpisu nadvorja najstarije hrvatske sačuvane crkvice Sv. Križa u Ninu, sagradjene oko godine 800. — po sudu stručnjaka moguće nešto prije, a moguće i nešto kasnije — veli se da je crkvicu dao sagraditi župan Gode=av, koga se obično nazivlje Godesav, Godeslav, Godežav, i to — kako je utvrdio dr. Kara=man, — sasvim s nepravom. Naime izmedju slova »e« i »a« u tom imenu nalazi se jedno neobično slovo, neki čudan vijugasti znak. Sličan znak nalazi se opet u jednom natpisu, koji je mladji go=tovo tri stotine godina, u dokumentu, kojim se zasvjedočuje da je djakon Dobre, koji je živio oko godine 1080. podigao crkvu Sv. Julijane zajedno sa svojom braćom Fuskom i Domčem. (?) Ime ovoga posljednjega dr. Karaman piše sa znakom pitanja, jer se i u tom imenu izmedju slova »m« i »e« nalazi opet isti neobični vi=jugavi znak. Treći puta nalazi se opet taj znak u natpisu nekog Ljubomira u Kaštelima u crkvici Sv. Petra iz vremena 1088.—1089. godine i to u hrvatskom nazivu Ljubomirove dvorske časti »tep=i«, čast, za koju obično držimo da se je hrvatski zvala »tepči«, čin za koji nijesmo sasvim sigurni kakvu čast i dužnost obuhvaća: svakako bio je dotičnik kao dvoranin nosilac izvjes=nog znaka kraljevske vlasti; neki učenjaci misle da je bio predstavnik sudske vlasti, da je nosio bat, štap, šibiku, koja je znak sudstva, neki pak misle da je »tepčij« bio glavar nad skupom tepaca, paževa na kraljevom dvoru, nadzornik mladih plemića. Naziv iste časti prenosi se kasnije i na dvorove Bosne, kasnije je svakako tepčij dvorski sudac. Tri puta sačuvano je ovo neobično slovo u natpisima sastavljenima na latinskom jeziku, ali u hrvat=skim vlastitim imenima, odnosno u hrvatskom nazivu dvorske časti, pa se nesumnjivo radi o znaku za glas hrvatskoga jezika, koji se nije mogao prikazati latinskim slovima. Odakle je znak

došao, koji je glas označavao? Je li preuzet jednostavno iz nekih propalih znakova spoznavanja, kojim se Hrvati služili za svoju unutarnju porabu, a koje je pismo medjutim propalo? Dr. Karaman upozorava da taj znak sliči slovu »z« u onovremenom beneventanskom pismu, kojim se pismom pisale povelje i crkveni kodeksi starohrvatske dobe u Dalmaciji. Taj »z« se upotrebljava u tim poveljama kad treba zabilježiti č, ć i c u riječima i imenima hrvatskoga jezika, dok se hrvatski zvuk »z« bilježi slovom »s«. Ali mogla bi se u tom znaku naći i neka, istina daleka sličnost s elementima staroslavenskoga glagolskog slova »Ž«, samo osovljenog i nejasno naznačenog, moguće uslijed tvrdoće materijala i nevještva klesarevoga. Na svaki način, po spomenutim spomenicima vidimo da je to slovo živjelo u porabi kroz puna tri stoljeća. Što nam odaje to zagonetno slovo, koje se prviput javlja već na izmaku VIII. vijeka? Kazuje nam da je već u ono vrijeme romanski svijet morao po svojoj potrebi intenzivno proučavati jezik Hrvata, da je to proučavanje moralo već prilično uznapredovati kad je urodilo stvaranjem pismena za glasove nepoznate Romanima. Kazuje nam dalje da su ti znakovi pisma jamačno morali biti općenito poznati i Romanima i Hrvatima jer ih nalazimo u javnim ispravama, natpisima na područjima izvan romanskih gradova, što će reći, da se je i neromanski svijet služio njima za svoje dnevne potrebe. Stvarima pisma bavili su se pak u ono vrijeme prvenstveno ljudi crkve. Razmjerno brza afirmacija katoličanstva u primorskim hrvatskim stranama može se objasniti samo propagandom vjere na jeziku, koji je obraćenicima na kršćanstvo bio razumljiv, održanje i proširivanje kršćanstva vršenjem obreda na jeziku, koji je razumljiv novim vjernicima. A sve se to posvema poklapa s duhom instrukcija pape Gregorija I., koji traži da se apostolat prilagodjuje čim više novim narodima. Sigurno su za liturgijske svrhe bile potrebne knjige iz kojih se vjera mogla naučati tako da bude razumljiva novom narodu. Splitska pisarska škola moguće izradjuje takve priručnike, kombinira za slavenske zvuke nove znakove. I tako jamačno po praksi vjerovjesničtva, na temelju smjernica Gregorijevih, kojih se crkva u ono vrijeme drži po tradiciji, potkrepljenoj uspjehom iskustva, slavenski jezik očito via facti ulazi u kršćansko bogoslužje.

Svi nas ti momenti dovode do najvažnijega i najtežega pitanja hrvatske kulture, do glagolice, pisma s kojim se Hrvati saživjeli za vjekove, koje je i po svom značaju, duhu i upotrebi

postalo njihovim narodnim pismom, najdragocjenijom tečevinom njihove kulture.

Već stotinu godina znanost nastoji objasniti postanak gla=golice, kroz labirinte vjekovnih legendi doprijeti do povjesne istine. Najvrsniji jezikoslovci i strani i naši na čelu s Vatrosla=vom Jagićem gonetahu tajnu glagolice. Mnoge su faze njezinog razvitka osvijetljene, ali postanak njezin još uvijek je zagonetka, barem psihološka.

Legenda veli da je glagolica izum Sv. Ćirila, odnosno da mu je Bog objavio slavensku abecedu, po kojoj da je on odmah složio govor, u koji je njegov brat Sv. Metodije u roku od šest mjeseci preveo s grčkoga čitavo Sveto pismo. Utvrdjeno je da su te le=gende nastale u XIV. vijeku, pet stotina godina poslije smrti svete braće.

Ćiril i Metodije sinovi su visokoga bizantskoga činovnika u Solunu, rodjeni početkom IX. vijeka. Solun je u to vrijeme grčki otok u slavenskom etničkom moru: europski dio bizantskoga carstva ima slavensku većinu pučanstva, dapače u to vrijeme dolazi na prijestolje carsko Vasilije I. osnivač nove dinastije, sin siromašnoga seljaka iz okolice današnjega Drinopolja, prema nekim bizantskim kronikama odvijetak slavenskih naseljenika. Državni jezik carstva je grčki, ali u europskom njegovom dijelu jezik dnevnog života svakako je slavenski. Slaveni će slijedećih vjekova davati karakteristiku svakidašnjosti Bizanta; još u XII. vijeku bizantski pjesnik Theodore Prodromo, u svojoj burlesk=noj poemi, pisanoj pučkim jezikom priča kako se jednom zgodom zaodjeo na slavensku stavivši na glavu slavensku vunenu crven=kapu. Ćiril i Metodije kao Solunjani poznavali su slavenski jezik, poznavali su dobro svoje slavenske susjede i njihove običaje. Oba su brata odgojena na carskom dvoru, stiču znanje kod prvih uče=njaka svoga vremena, medju njima i kod patrijarhe Fotija, naj=učenijega čovjeka svog vremena i uzročnika crkvenog raskola. Oba brata primaju svećeničke redove, u crkvi je u ono doba usre=dotočen sav naučni život. Radi svoga poznavanja stranih jezika i kao svećenici braća služe u bizantskoj diplomatskoj službi. Po=litika Bizanta, kao i politika Rima, kao uopće vas život onoga doba, odvijaju se na vjerskom području, diplomacija i vjera idu ruku u ruku. Braća odlaze na diplomatske misije u južnu Rusiju, pa k Bugarima. O njihovom poslanstvu kod Bugara zabilježena je jedna zanimljiva potankost. Da predobije bugarskog kneza za kršćanstvo i da ga vjerom priveže za bizantsku politiku Metodije

mu pokazuje slike, koje prikazuju muke prokletnika. Bile su to jamačno minijature, koje su svojom živom izrazitošću, mračnim strogim karakterom bizantske umjetnosti morale potresno djelo- vati na sve, koji su ih gledali. Svakako morale su biti snažne umjetnine, s jakim akcentom prirode i istinitosti. Prvi bi to bio zabilježeni slučaj umjetnosti u službi propagande, a i dokaz agi- tacione spreme braće. Na tim svojim putovanjima braća su sva- kako još proširila svoje znanje o jeziku i običajima slavenskih naroda.

Vladar Bizanta morao ih je smatrati najboljim diplomatima i najspremnijim propagatorima, kad ih je odredio za misiju u Moravsku. 862. šalje moravski knez Rastislav izaslanstvo u Bizant s molbom da mu se pošalju misionari vješti slavenskom jeziku. Uzrok te molbe bio je skroz političke naravi. Država Moravaca brine veliku brigu za svoju nezavisnost, teško osjeća pritisak su- sjedne moćne Franačke države, koja je izmirena s Rimom tako da u svojoj politici ima i njegovu vjersku potporu. Rastislav na- stoji stvoriti protutežu tome franačko-njemačko-rimskom uticaju tražeći naslon na Bizant, hoće se emancipirati i od njemačko- latinskog crkvenog uticaja. Ćiril i Metodije najozbiljnije se spre- maju na tu misiju. Prema legendi Ćiril smišlja novo pismo, glago- licu, i to godine 863. prije polaska u Moravsku. Potrebno je istak- nuti tu godinu 863., jer iz pola vijeka prije toga puta svete braće, imamo spomenike-dokaze o pismenosti Hrvata u Dalmaciji.

Legende dalje vele da su sveta braća u Moravskoj u tri go- dine obavili potpunoma svoju misiju, pokrstili narod, stvorili oko sebe krug učenika s kojima zajedno nastavljaju izradjivanje li- turgijskih knjiga na slavenskom jeziku, a poslije toga da odlaze u Rim na poziv papin da mu referiraju o svom misionarskom radu. Uz put da su se zadržali još kod panonskoga kneza Kocelja, koji da je takodjer zavolio slavensku knjigu. U Rimu papa da je blagoslovivši slavenske crkvene knjige odobrio slavensku li- turgiju. Ćiril, boležljiv, — veli dalje legenda — sklonio se u Rimu u samostan gdje je umro 869. Nakon bratove smrti Metodije se vratio u Kocelju u Panoniju, odakle da je opet išao u Rim gdje da ga je papa još iste godine postavio za panonskoga nadbiskupa i za apostolskoga legata za širenje kršćanstva medju Slavenima. Time da su papa i Metodije došli u sukob s franačkom državom i njemačkim biskupima. Svakako franačka njemačka država po- duzima u te godine akciju protiv slavenskih državica u Podu- navlju i to prvo protiv panonske slavenske kneževine, vjerojatno

prvenstveno zato likvidira u zametku svaku mogućnost da se tu učvrsti politički uticaj Bizanta. U tim borbama Franci zarobiše Metodija, koji čami u sužanjstvu sve do 873. kad je oslobodjen na intervenciju pape Ivana VIII. Metodije se nakon toga sklanja u Moravsku, ali njemački biskupi ga optužuju u Rimu da je krivo= vjerac i Metodije mora u Rim na opravdanje. Posvema je pri= rodno, da su Metodije i njegov apostolski rad silno sumnjivi Rimu, Metodije je Bizantinac, bizantski emisar, — uz to lični učenik Fotijev, a crkveni raskol izmedju Rima i Bizanta u punom je jeku, jedna i druga strana bore se za područja, uzajamno po= bijajući protivničku agitaciju. Zahvaljujući svojem teološkom znanju kao i diplomatskoj vještini, Metodije se u Rimu oprav= dava i opravdan, vraća se, ali preko Bizanta, u Moravsku gdje u Velehradu umire 885. uoči velike akcije protiv Metodijevog djela. Godinu dana kasnije moravski vladar Svatopluk, došavši pod protektorat Franaka izgoni Metodijeve učenike iz svoje zemlje, od kojih se neki prolazno sklanjaju u hrvatsku državu.

Kao sve legende, tako i legende o svetoj braći ne podnose kritične analize. U njima nalazimo mnoge i materijalne i ljudske nemogućnosti. Ljudski je nemoguće, — bez obzira na to da ni= jedan čovjek nikad nije sam izumio jedno pismo i to za jezik, koji mu nije materinski — da u kratkom roku od šest mjeseci prevede na nj ogromnu knjigu kakva je sveto pismo, da slije= dećih triju godina bude na taj jezik prevedena tako reći cijela tadanja crkvena literatura, i da za te tri godine u stranom svijetu, u Moravskoj, braći uspijeva stvoriti krug učenika, koji će s njima zajedno nastavljati taj književni rad. Jer za tri godine nije moguće od nepismenih ljudi stvoriti književnike, koji će svladati ne samo tehniku jezika, nego upoznati i jezik izvora, sa= živjeti sa svijetom evandjeoskih ideja. Uspjeh legendarnoga djela svete braće moguć je samo onda ako su u Moravskoj našli već spremljene ljude, koji su poznavali i vjeru i pismo i jezike — što će reći da je taj slavenski svijet već prije njih imao svoje pismo, koje su braća eventualno samo u detaljima dotjerala. Ali i to je nadljudski posao, koji se racionalno ne može objasniti. Le= genda dalje veli da su braća pozvana iz Moravske na opravdanje u Rim i da su sa sobom ponijela svete liturgijske knjige ispisane glagolskim pismom. To stoji. I kako najnoviji istraživalac porije= tla glagolice prof. Bare Poparić primjećuje, »kad zdravi razum ne dopušta utvrditi da su sveta braća do poziva u Rim, tri godine poslije svoga dolaska iz Soluna ili Carigrada, imala toliko raspo=

loživoga vremena, za tako golem posao kao što je prevod (i pisanje, a sama tehnika izradjivanja knjiga bila je mukotrpan, dugotrajan posao) svetih liturgičkih knjiga, ne može se ne priznati, kad su ih donijeli u Rim, da su oni te svete knjige od nekuda ipak morali da dobiju. A od koga? Svakako od naroda, koji je bio srodan Moravljanima i već kršten, pa je liturgiju vršio na svojemu narodnom jeziku, iz knjiga napisanih vlastitom narodnom azbukom, uz izričiti ili mučki pristanak Svete Stolice«. Prof. Poparić dokazuje i uvjeren je, da su te knjige mogle poticati samo iz Hrvatske, jer nijedan drugi slavenski narod nije bio još u to vrijeme pokršten osim Hrvata.

Učenjaci, ispitivači porijetla abecede uopće, mišljenja su da je glagolica načinjena prema grčkom pismu IX. vijeka i da su se slavenski narodi i prije svete braće služili grčkim, a u Dalmaciji, gdje je bio ipak odlučan latinski uticaj, latinskim brzopisom, stapajući strana pismena po dva i tri zajedno kad je trebalo prikazati neki zvuk, koji grčka odnosno latinska abeceda nijesu poznavale. Dalje neki ispitivači porijetla glagolice nalaze u njoj pozajmice iz avestiskoga, jermenskog i georgijanskoga, uopće kavkaskih pismena, dapače i židovskog i koptijskoga. Tumačenje nije neprirodno, jer svako se pismo razvija kao i svaki jezik, primajući u se elemente stranih kultura, s kojima dolazi u dodir, pregradjujući ih po svojemu. Bez obzira na eventualne uticaje sa seoba, samo bizantinsko carstvo i u srijedi svojoj balkanskoj, kao i na periferiji u Dalmaciji bilo je živ, vječno promjenljiv mozaik svih mogućih kulturnih uticaja.

Slavenski narodi u stepenu civilizacije kad su stvorili svoje pismo manje više govore očito još jedan te isti jezik. Samo tako je glagolica mogla postati pismom i na Slavenskom Jugu i kod Zapadnih Slavena i u Rusiji. Ali upravo u IX. vijeku slavenski narodi i njihove države ulaze u veliku talionicu historijskih sila, gdje se preobličuju ne samo njihove državne formacije, nego i jezik, a po tome i pismo. Iz glagolice, ili pak uporedo s njom nastaje ćirilica. Dok je glagolica izrazito fonetsko pismo, imajući svoj znak za svaki poznati glas svoga jezika, stara ćirilica ima slova, za koje hrvatski, odnosno srpski jezik nema svojih glasova. Glagolica sve više postaje s razvitkom dogadjaja pismo posebice Hrvata uz Jadran i njegovo neposredno ekonomsko-političko zaledje, dok ćirilica hvata kontinentalni dio slavenskoga područja na Balkanu, njome se služe tu i Hrvati i Srbi.

Preko hiljadu i dvjesta godina živi glagolica kao izrazito hrvatsko pismo u zemlji uz Jadran, unatoč premoćnog pritiska stranih kultura uspjela se održati. Bilo je to moguće samo zato jer je zaista postala narodno pismo. Pred hiljadu godina narod je shvaća kao svoje neotudjivo dobro, kao svoju bitnu narodnu oznaku. Već prva borba za glagolicu u X. vijeku svojom žestinom i upornošću otkriva, da je glagolica bila starija od stotinu godina; narodi ne kreću u takve borbe za novotarije. Ali i strani svijet je osjetio istovjetnost glagolice i narodnosti hrvatske, pa su svi napadaji na političku snagu Hrvata uvijek praćeni jurišem na glagolicu. Vjekovima Hrvati ne mogu odijeliti glagolicu od pojma narodnosti. Osvjedočeni su o njezinoj prastarosti, uvjereni su da je ona njihova od iskona, pozivajući se na predaje iz XIII. vijeka, da je glagolica izum ne svete braće nego Dalmatinca Sv. Jeronima.

Legende o postanku glagolice nisu važne. Važno je da je glagolica vršila odlučnu funkciju u životu hrvatskoga naroda i kao izražaj i kao čuvar njegove narodnosti; dok još nema nacionalizma u modernom smislu, glagolica je stvarno njegova manifestacija kod Hrvata. Ona je zajedničko dobro naroda bez razlike stališa; njom se služe hrvatski vladari kao diplomatskim pismom, kako to svjedoči baščanska ploča kralja Dmitrije Zvonimira (sl. br. 5.), uz to vladar koji je provodio najizrazitiju latinašku politiku; njome se u pravnom životu služe primorske i velebitske, pokupske i pounske strane hrvatskih zemalja; glagolicom su zabilježeni 1368. najstariji sačuvani umjetni stihovi kneza Novaka Krbavskoga na hrvatskom jeziku; glagolicom vodi u početku XVI. vijeka svoju političku korespondenciju knez Krsto Frankopan, njome još u početku XVII. vijeka dopisuju, nazivljući je izričito »horvackim« pismom, službenici bosanskoga paše u saobraćaju s krajiškim zapovjednicima; u svakidašnjem životu priprostih ljudi u Hrvatskom Primorju upotrebljuje se ona još u prošlom vijeku.

Sve se mijenja, pa i oblik pisma. Do prve polovice XII. vijeka vlada prvi, obli, t. zv. staroslavenski tip glagolice; njezini spomenici potiču iz panonskih i makedonskih strana, obli joj oblik vjerojatno je posljedica pisarskog alata, pera iz trske i papira. Drugi tip glagolice t. zv. uglasta označuje se i kao hrvatska glagolica — morala je nastati mehanikom pisanja u materijalu koji ne podnosi obline. Dalmatinska Hrvatska stara je rimska provincija, a svaki provincijski milieu je konzervativan, čvrsto se

držeći i starih običaja i starog orudja. Još dugo poslije prestanka rimske vlasti sačuvalo se u tom kraju rimsko orudje, pa i pisanje tvrdim metalom na navoštenim pločama. Samo je takav ili sličan pisarski materijal i tehnika — rezanje u ploču — mogao odrediti oštre uglate oblike hrvatskoj glagolici; oblik joj ostaje i onda kad je piše pero na papiru. I prve štampane hrvatske knjige štampane su glagolicom 1483. Mijenja se njezin oblik, ali misija joj ostaje ista — ona spašava jezik, njegove oblike, bilježi sva razdoblja njegovoga razvitka. Braneći narodni jezik, glagolica je jamačno najviše pridonijela da su Hrvati premda malen, narod, izvrgnut uticajima premoćnih kultura, sačuvali svoju narodnost i njezin duh kroz najkritičnije doba srednjega vijeka, bez obzira na političke granice.

PRVE KULTURNE AFIRMACIJE

Kroz tisuće godina ljudi se zapravo nijesu ništa promijenili, ljudska narav uvijek je ista. Jednaki su uvijek motivi ljudskih nastojanja i u tim nastojanjima uvijek jedno te isto uzrokuje i bol i radost. Većina ljudstva u znoju lica svoga zaradjuje kruh svoj svakidašnji, svi jednako žude sa čim manje napora steći čim više lagodnosti. Želja za većim posjedom, koji omogućuje lagodniji život, stvara vlastoljublje, jer vlast je vječni izvor bogatstva. Želja za vlašću čini ljude krutima i bezobzirnima, da je stekne, ne biraju se sredstva.

U tom procesu, koji je jednak kod svih naroda, već od prvih početka države Hrvatske bilo je i pojedinaca i plemena, koja se ugledom i materijalnom svojom moći uzdigla nad ostale rodove. Pogotovo je tako moralo biti kod naroda, koji je u ratničkom pohodu stekao svoju novu zemlju. Iz vojničke hijerarhije morala se razviti politička. Pojedinci se bore za vlast i vodstvo u plemenu, pojedina pak plemena za predvodnički položaj u narodu. I kod Hrvata proliveno je mnogo krvi u borbi za vlast, bilo je urota, državnih udara, prostih ubojstava. Tako nastaju vladari koji izdignuvši se u plemenu, već za to da ga udobrovolje, nastoje vlast toga plemena proširiti na račun ostalih. Plemena prihvaćaju instituciju vladarstva, ulaze s njom u kompromis, jer u naravi je ljudske zajednice da naročito u časovima opasnosti povjerava vodstvo i odluku jednom čovjeku. A opasnosti će naglo ponarasti.

Geografske prilike bile su uzrok da i pored općih opasnosti nije bilo moguće formirati odmah jednu vlast. Ekspanzija franačke države likvidira hrvatsku plemensku vlast u Karantaniji još prije nego što se mogla učvrstiti. Sjeverno od Velebita do Drave plemena stvaraju jednu obranbenu državnu cjelinu pod vodstvom prvaka poimenačno neznanoga nam plemena. Ljudevit Posavski sa sjedištem u Sisku vladar je te Panonske Hrvatske, koja izvršuje svoju historijsku misiju primivši na se udarac cijele franačke moći. Panonska Hrvatska bude doduše u desetoj

franačkoj ofenzivi poražena, ali svojim porazom spašava netaknutu snagu južnih hrvatskih plemena s onu stranu Velebita i Dinare. Za stotinu godina Južna Hrvatska moći će proširiti svoju vlast opet sve do Drave, ujediniti hrvatske zemlje, očuvati kontinuitet narodni.

Južna Hrvatska živi u relativnoj zavjetrini od tih teških oluja medjunarodne politike u VIII. i IX. vijeku. Mijenja se doduše formalno strano vrhovničtvo, već prema situaciji stvorenoj u diplomatskim pogadjanjima Bizanta i Franačke, kao što je to bilo uradjeno mirom sklopljenim u Aachenu 803. godine, kad bizantinski car Nikifor I. prepušta sve hrvatske zemlje Karlu Velikom zadržavajući za se samo primorske gradove i otoke, ali to strano vrhovničtvo na području dalmatinske Hrvatske ostaje u glavnom teorija. Život njezin nesmetano teče dalje, u unutrašnjim borbama medju plemenskim prvacima i plemenima samima oblikuje se sve čvršća vladalačka kneževska vlast, koja će osiguravati mir a time i kulturno iživljavanje.

Ona se prvo učvršćuje u Ninu, podalje od dosega bizantske vlasti, ali već polovicom IX. vijeka knez Mislav seli svoje sjedište u Klis, i strategijski i komunikaciono idealno uporište. Hrvatska vlast je time doduše odmaknuta od mora, ali je ujedno i nedokučiva svima novim protivničkim snagama, koje se medjutim pojavile, a to su Venecija i — Saraceni. Klis je uporište i za obranu i za napadaj, brani prilaz u unutrašnjost zemlje i drži pod okom cijeli primorski kraj oko Splita, da u pogodnom času oživotvori ideal svih hrvatskih vladara bez razlike: dobiti u svoju vlast primorske gradove. Prvi korak u tom cilju već je učinjen: vlast u Klisu drži pod kontrolom ekonomski život cijeloga splitskog kraja. Split će sve teže živjeti bez zaledja. Mislava nasljedjuje knez Trpimir, koji u Klisu ima svoj dvorac i koji sebe naziva »s pomoću Božijom knez Hrvata« kako se veli u njegovoj ispravi od 4. ožujka 852. i koja je najstariji poznati nam hrvatski diplomatički spomenik.

Trpimir doduše priznaje vrhovničtvo cara Lotara, ali sam nastupa u punom vladalačkom sjaju. Njegov dvor u Klisu uredjen je izvanjski po bizantinsko-franačkom uzoru. On je već vrhovnik nad plemenskim županima, koji borave uz njega, ali ne samo kao pratnja nego i kao savjetnici, s kojima u teoriji barem dijeli vlast kao s predstavnicima naroda, t. j. plemena. Ti župani s odobrenjem kojih stvara zaključke tvore neku vrst parlamentarnog kabineta. Sačuvana su imena tih župana: Kojičin,

Predilo, Nemisl, Žarketa, Ludovik; knez ima osim toga svoga komornika Negotina, kao posebni odličnici, jamačno lični kneževi dvorjani, spominju se neki Ozamulo, Zlo, Potjeha, Ljutomisl i Damaj, ima svoga dvorskog kapelana Martina. Knez je jednom zgodom išao izvan granica svoje države na hodočašće u Čedad (Cividade) u akvilejskoj patrijaršiji; njegov posjet zabilježen je na jednoj stranici rukopisnog evandjelja, za koji se vjerovalo da ga je ispisala ruka samoga sv. Marka; zabilježen je kao »domni Tripimero«, »gospar Trpimir«.

Isprava sačuvana iz Trpimirovoga vremena otkriva nam mnoge potankosti o tadanjem ustroju hrvatske države, položaju vladaočevom i snazi starih plemenskih institucija. Trpimir ima vanjske atribute vladalačtva poprimljene iz vana, ali on očito nije apsolutni vladar; odluke može stvarati samo u suglasju s predstavnicima plemena, hrvatski knez vlada po ustavu, doduše valjda nepisanom, ali zato ipak tako snažnom da sputava vladarsku vlast. Proizlazi to iz Trpimirove isprave, kojom odlučuje sagraditi u blizini svoga dvora, u današnjim Rižinicama uz potok Rupotinu samostan sa crkvom. I za tu odluku, na oko politički nevažnu, mora imati pristanak plemena, kao što će kasnije još u XV. vijeku, svaki pojedini član plemena, želeći otudjiti svoju plemenšćinu, morat tražiti najprije pristanak predstavnika cijeloga svoga plemena. »Ne znajući kad će doći posljednji dan i čas, i veoma zabrinut za spas svoje duše«, — veli knez Trpimir u svojoj ispravi, — »posavjetovavši se sa svojim županima« odluči »podići samostan i u nj smjestiti zbor braće, da me njihove revne molitve i moja česta molitva (naime u toj samostanskoj crkvi) oproste grijeha pred Gospodom«. Redovnici, kojima je Trpimir sazidao samostan, mogli su biti samo benediktinci. »Samostan bio je smješten u pitomom zaklonjenom kraju, nasadjenom maslinama, lozom i smokvom. Kad je samostan bio dovršen zajedno sa crkvom, u kojoj se pred oltarom dizala kamena ograda s natpisom, koji je očito pozivao pobožne duše, da se pomole pognuvši glavu svoju u strahu Gospodnjem za kneza Trpimira — »Pro duce Trepim[ero] ... [prec]es Christo su[b]mitta[tis] ... [et inclinata hab]ete cola trem[entes]«, (vidi sl. br. 10.) — obuzela ga je želja, da samostanskoj crkvi dade i neke potrebne stvari. Ali kako nije imao na raspolaganje dovoljno srebra, da od njega dade načiniti crkvene posude, obrati se na Splitskoga nadbiskupa Petra I., s kojim je podržavao prijateljske veze — šta više, nadbiskup kao da bješe krsni kum

njegova sina Petra — da mu uzajmi jedanaest funti srebra, što on i učini. U znak blagodarnosti knez Trpimir potom odluči, da će nadbiskupa darovati, i upita ga, što bi želio. Nadbiskup Petar, koji je nešto prije kupio za sebe neka zemljišta u Lažanima i Tugarima, u okolici splitskoj, poželi, da bi sada knez Trpimir ispravom potvrdio, da su ove zemlje vlasničtvo splitske crkve, a ujedno još da knez potvrdi nekadanje darovanje njegova prethodnika Mislava. Dne 4. ožujka 852. dakle sastali su se knez Trpimir i Nadbiskup Petar u Biaćima, na kneževu posjedu, i ondje je svečano izdana u zboru hrvatskih župana i ostalih kneževih odličnika isprava, koju je napisao knežev kapelan Martin, a u smislu nadbiskupove želje, pa i sam je Trpimir pored desetine kliškoga kneževskog posjeda i crkve Sv. Djurdja u Putalju (danas kaštel Sućurac) darovao još i oveći komad zemljišta s kmetovima na njemu oko iste crkve »za uveličenje svete solinske crkve« (Šišić: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara).

Knez je očito ekonomski najjači u svom plemenu, ima posjeda i u okolici Klisa i u Kaštelanskom zatonu; ima i pokretnoga imanja, srebra, samo nema ga dovoljno da njime obdari novi samostan, pa ga uzimlje, odnosno stvarno kupuje od splitskoga nadbiskupa. Izmedju romanskoga Splita i hrvatskog teritorija živi su trgovački odnošaji, zemlja se prodaje za zamjenu, očito za manufakturu. Split ima svih mogućih obrtnika i zlatara-umjetnika, koji će za knežev račun izraditi crkveno posudje. Samo svi ti poslovi ne mogu se obavljati bez odobrenja hrvatskoga kneza, Splićani traže to odobrenje crno na bijelo i za stare poslovne zaključke, još iz vladavine prijašnjega kneza, opet znak da je snaga hrvatske plemenske države morala biti jaka, da je mogla prkositi romanskoj vlasti u svakidašnjem životu, osporavati prije stečene probitke. Trpimir je medjutim u velikom prijateljstvu sa splitskim nadbiskupom, koji je predstavnik ne samo vjerske nego i političke moći na svom teritoriju. Napokon iz Trpimirove isprave saznajemo mnogo i o socijalnim prilikama u hrvatskoj državi: spominju se robovi, privezani uz kneževo zemljište u današnjem kaštelanskom polju. Jedna pak listina, šesdeset i šest godina mladja, iz 918. godine, pruža nam daljnje podatke o položaju robova, poglavito pak o njihovom porijetlu. Ta isprava je oporuka zadarskoga kneza Andrije (njegovom je sinu ime Dobroša, dokaz da su se Hrvati već pomiješali s pučanstvom romanskih gradova, zauzeli u njima pače vodeća mjesta), kojom on ostavlja označenim nasljednicima

medju ostalim svoju stoku, zajedno s »pastirima«, te »robove i sluškinje«: nabraja ih poimence, pa medju njihovim imenima nalazimo romanskih, ali i hrvatskih — Pribina, Prisnak, Tehamila, Milica i t. d., dok za spas svoje duše oslobadja od robstva roba Maruna zajedno s njegovom ženom i kćeri.

Iz tih podataka razabiremo da se pučanstvo tadašnje Hrvatske — kao uostalom svagdje u mediteranskom području, a i u dobrom dijelu ostale Europe — dijelilo na slobodne i neslobodne ljude. Kod slobodnih ljudi dolazi do izražaja onaj socijalni dualizam, koji daje zasebnu karakteristiku društvenoj strukturi Hrvatske. Ljudi plemena naravski su slobodni, uz svoju ličnu i ekonomsku slobodu, oni jedini imaju politička prava. Slobodni su, ali ne uživajući političkih prava, gradjani gradova, koji su se našli unutar hrvatske države, slobodni su naravski doseljenici, slobodni su svećenici i monasi, slobodni su seljaci. Jamačno ti seljaci su oni Slaveni, koji su se nastanili u hrvatskim zemljama prije dolaska Bijelih Hrvata. Njima je potpuno osiguran posjed zemljišta, mogu njime raspolagati po svojoj volji; u pogledu sudstva imaju sve povlastice slobodnoga čovjeka, prilaze i sudu kao svjedoci, što je opet bilo pravo samo slobodnog čovjeka. Dapače ti seljaci imali su svoju zasebnu organizaciju, imali svoje slobodne župe, svoja bratstva, koja su bila središte njihove uprave, sudstva, — samo nijesu imali prava suodlučivanja u političkim stvarima. Ekonomske prilike vjerojatno su prisilile pojedince od tih seljačkih bratstava da rade i na tudjem zemljištu, ali uz slobodnu pogodbu. Tek kasnije, kad se pojedini rodovi osiliše, oni će nastojati te seljake učiniti ovisnima, ali ne samo te slobodne seljake, nego i koju tu svoju osirotjelu plemenitu braću. S feudalizmom taj će se proces ojačati, cijela naselja odvjetaka iz dvanaest plemena bit će nasilu pokmećena.

Neslobodni ljudi bili su robovi, oni su roba kao i pokretno i nepokretno dobro. Instituciju robova Hrvati su sigurno poznavali i prije dolaska na jug, ratni sužnjevi svagdje su postajali robovi. Došavši u Dalmaciju našli su izgradjen sistem robstva i trgovine robljem, premda se crkva borila protiv robstva. I tu se robovi regrutirali od ratnih sužnjeva, roblje je nastajalo dalje kupnjom ili prodajom radi duga, katkad i dobrovoljnom prodajom, poglavito crkvi i samostanima, a kupovalo se roblje i na tržištima. Trgovina robljem bila je vanredno razvijena upravo u primorskim stranama, a organizirali su je na Jadranu Mlečani, razgraniše te poslove sa Bizantincima i Saracenima. Pohodi sara-

censke flote imali su gotovo isključivu svrhu nabave ljudske robe. Poglavito su bili u cijeni eunusi i jedan je povjesnik nazvao Veneciju »najvećom fabrikom uškopljenika« tadanjega svijeta. I Hrvati su se bavili s tim poslom, poglavito plemena, koja su zahvatila vlast u neretljanskom području; zatekli su tamo sigurno grupu starosjedilaca-pomoraca, od kojih primaju njihovo znanje. Ti neretljanski Hrvati već za par generacija postaju vrstni i smioni pomorci, koji zadaju mnogo jada Veneciji, ugrožavajući njezine pomorske veze. Neretljani dat će poznijem hrvatskom kraljevstvu ratnu flotu, njihov starješina bit će joj stalno admiral, »župan morski«. Neretljani, pleme Kačića, gusari su ali i prvi pomorski trgovci Hrvata; iz sačuvanih dokumenata razabire se da je živahan promet morao biti izmedju našega primorskog kraja s jedne, i obale Italije, sjeverne Afrike i Iberskoga poluotoka s druge strane, pogotovo kad saracenska vlast zasjede u današnjoj Španiji.

Plodnost je značajka svih slavenskih naroda. I Hrvati, nastanivši se u novom zavičaju, morali su se jako množiti, sudeći po tome da već u IX. vijeku pretičak pučanstva traži nova područja za život. Uz to ne valja zaboraviti, da su Bijeli Hrvati od iskona bili pleme ratnika, kojima je u krvi nemir, smionost, pustolovnost, koji se sporo prilagodjuju staloženom životu zemljovlastnika. Mač se uvijek teško zamjenjuje plugom i krv ratnika-nomada vuče u strane svjetove. Tu je jamačno unutarnji uzrok seoba hrvatskih ratnika u tudje službe, u Egipat, Španiju, premda je nesumnjivo jedan dio njihov dospio u tudje strane i kao roblje Saracena, koji prečesto robe hrvatske primorske krajeve. Ali vojske hrvatskih plaćenika u Španiji broje često i do deset tisuća ratnika, tolik broj nije mogao dospjeti onamo kao roblje, morali su stupiti u tudju službu po svojoj volji. Moguće se izvjesni uzroci tih iseljivanja mogu tražiti i u vjerskim momentima; kršćanstvo još nije uhvatilo kod Hrvata čvrstog korjena, a u vjerskom previranju islam se morao ratnicima-nekršćanima činiti pristupačnijim i privlačivijim od kršćanstva.

Udara u oči kako od tih prvih Hrvata-iseljenika razmjerno velik broj postizava sjajne, istaknute, vodstvene položaje. U stranom ambijentu pozitivna svojstva izbijaju svom snagom u životnoj borbi, pojava, koja će se zapažati u svima hrvatskim iseljeničkim pokretima, sve do modernih vremena. Kao suvremeni Mihanovići, Baburice, Seljani, iseljenici iz Hrvatske u IX., X. i XI. vijeku stiču najviše političke i vojničke položaje kao

što u Egiptu X. stoljeća Slaven Džauhar postaje regentom, neki Slaven Abu Džafer graditeljem najvrednijega dijela mošeje u Kordovi, a neki plaćenici-ratnici u Španiji, stekavši moć, postaju osnivači malih dinastija, dok će u XVI. vijeku Dubrovčanin Melek Jaša u Indiji postati osnivačem prevažnoga trgovačkog emporija, stvarnim vladarem njegovim, prkositi kolonijalnim osvajanjima Portugalaca.

Pokojni Vladimir Mažuranić zadužio je hrvatsku povijest upozorivši na veze prve hrvatske države s islamskim svijetom, ukazao pravac za buduća istraživanja, sam rasvijetlivši koju nepoznatu epizodu i ličnost. Još uvijek su nedovoljno istraženi spisi arapskih pisaca, koji obiluju podatcima o Slavenima; doduše vjerojatno je da se medju tim Slavenima nalaze i ne-Hrvati, konačno i grčke obale, cijeli solunski zaton bili su u IX. i X. vijeku napučeni slavenskim rodom, bit će tu moguće i Slavena iz crnomorskog područja, ali ipak se može uzeti kao sigurno da je najveći broj tih emigranata, svejedno bili oni dobrovoljni ili nedobrovoljni, poticao iz naših strana; jedini Hrvati od svih slavenskih plemena živu kao narod na moru.

Ti hrvatski iseljenici-ratnici služe kod saracenskih vladara kao njihova tjelesna straža. Veze izmedju saracenske Španije i Hrvatske morale su uopće biti intenzivne; za vrijeme Abderahmana III., koji je vladao u doba kralja Tomislava, bilježi njegov učeni dvoranin Židov Chisdai ben Šapruth, da su u Kordovu stigli poslanici kralja »Gebalima« t. j. Hrvata koji su kalifu donijeli iz Hrvatske darove; u pratnji s njima dodjoše i dva Žida iz Hrvatske, Mar-Saul i Mar-Joseph. Ovi se izjaviše spremnima posredovati u jednoj diplomatskoj misiji, odpremiti kralju Kazarskome jedno političko pismo; oni rekoše: »Daj nam tvoj list, mi ćemo prenijeti taj list kralju »Gebalima«, za volju da tebi učini uslugu on će taj list dati dalje u zemlju »Hungarin odatle će biti odnesen »in Rus« odanle »in Bulgar« (na Volgi) a tako će prispjeti onamo, kamo ti želiš« — put preko Hrvatske time je sasvim jasno označen. Abderahman pak izgradio je svoju moć na vjernosti svojih hrvatskih četa, glavni mu je »hadžib« t. j. prvi ministar, zamjenik Slavenin Badr. Ti hrvatski ratnici plaćenici, prema podatcima arapskih kronika, živu u sjaju i izobilju, okruženi slugama i robovima, a kako su veze sa starom domovinom morale biti intenzivne, sigurno je da su sveudilj dolazili novi doseljenici u »novi kraj«. Privlačiv bijaše taj svijet i život arapske Španije, kojemu povijest nalazi sličnosti samo s raz-

dobljem renesanse u Italiji; cvate znanost, književnost, galanterija, trgovačke veze donose bogatstvo. A ti hrvatski najamnici u tom bujnom životu očito igraju ulogu renesansnih condottiera, često su gospodari političkih sudbina, uz to i užitnici svih kulturnih tečevina zemlje. Arapski kroničari prilično potanko opisuju te hrvatske vojske. Slavenska garda kalifa naročito je odjevena: nosi turbane iz najfinijega tkiva, pancire, jaši divne konje, opremljene zlatnom ormom, narešene brokatom. Hrvatski tip u saracenskom svijetu je naočit; za nekog arapskog velmožu veli se da je dobio nadimak »El Sakalaw« (Slaven) »jer je bio plavook i plavokos, a tanka struka«.

Arapskim kronikama zahvaljujemo i prvi bogati podatak o književnom životu Hrvata, o svjetovnoj umjetnosti na hrvatskom jeziku. Ta je svakako starija od religiozne književnosti, samo po naravi stvari ova je posljednja sačuvana. Ti Hrvati ratnici, koji odlaze u tudje službe, ne mogu prekinuti s duhom i životom svoje domovine. Uostalom tako je bivalo i kasnije; još 1509. na zarobljenim egipatskim ladjama, kako spominje Osorius, nadjeno je mnogo knjiga »latinskih, toskanskih i dalmatinskih«, u XVI. vijeku naš primorski žívalj odlazi u tudju službu, kao i u X. vijeku, i knjiga im je stalna veza s domovinom. Arapski kroničar el-Makkaria zabilježio je doslovce: »I tada bijaše u Kordovi množ razvraćenih mladih ljudi, koji su stekli opsežnu naobrazbu. On (t. j. onaj, odakle je to el-Makkari izvadio) govori: »i ja sam vidio djelo jednoga od njih, koji je znan pod imenom Habib; ovaj je to djelo sastavio, odnosno preveo pod naslovom: »Knjiga pobjede (slavodobića) i borbe proti onima, koji ništa ne znadu o vrlinama Slavena«. On je u tom djelu pozvao se na množinu njihovih pjesama, ljetopisa, i pustolovnih (viteških) čina (djela)«.

Taj drugojačije malo poznati Habib, jamačno sam posaracenjeni Hrvat, ili sin jednoga takovoga, piše neku apologiju, obranbeni spis u korist Hrvata, koje je domaći saracenski živalj, valjda iz političkih razloga klevetao, i u toj apologiji, za dokaz njihove kulturnosti, naobrazbe, njihovih vrlina, prilaže ili neku antologiju njihove književnosti ili je samo u izvodu prikazuje. Dragocjeno nam je to svjedočanstvo o propaloj najstarijoj hrvatskoj književnosti. I to nesumnjivo umjetnoj književnosti. Svaki narod ima od iskona svoje opstojnosti svoju pučku, narodnu pjesmu, koju stvaraju neznani pjevači, koja se predaje od naraštaja k naraštaju; Habib jamačno uvrštuje u svoje dokaze i ovu,

ali ljetopisi, koje on spominje, pa »pustolovni, viteški, čini, djela« svakako su produkt umjetne, individualne književnosti, posljed= nji moguće neka vrst viteških pustolovnih romana ili eposa. Obi= lovala je njima i arapska i bizantinska književnost, a dubrovački kroničar Lukarević, iz XVI. vijeka pozivajući se moguće na neki izgubljeni izvor spominje da su Dubrovčani još prije XI. vijeka pjevali pisme o slavi hrvatskih vladara; veliki historijski dogodjaji uvijek su uzbudjivali fantaziju ljudsku, nadahnjivali pjesnike; Lukarevićev suvremenik Eusebije Caboga spominje narodnu popijevku, što su je pjevali u Slanom o pomorskoj ne= sreći Aleksija Komnena.

Moguće je takodjer da dio tih književnih djela, koje spo= minje Habib, nije donesen iz domovine, nego je djelo upravo hrvatskih ratnika=iseljenika u Španiji, moguće se radi o djelima nastalima u bujnoj intelektualnoj i artističkoj klimi saracenske Španije, ali djelima svakako pisanima hrvatskim jezikom, o vla= stitim temama, s vlastitim motivima i obradbom — konačno svi iseljenici snivaju snove o starom kraju. Sam Vladimir Mažu= ranić, donoseći prve podatke o Habibu, potiče našu nauku na daljnja istraživanja; moguće će jednom uporedba djela arapske književnosti s našom najstarijom knjigom uspjet utvrditi koju tu dodirnu točku, koji taj zajednički motiv, moguće pače otkriti djela na koja se je Habib pozivao. Da su intelektualne veze Hrvata u Dalmaciji sa saracenskim svijetom, s našim iseljeni= cima u Španiji morale biti žive svjedoči najbolje to da im se spomen sačuvao još u dalekim poznijim stoljećima. Još u XVI. vijeku Baraković u svojoj »Vili Slovinki« ne zaboravlja spome= nuti: »Živu Saražinke vile, slovuć neumrle«. El=Makkari sa svojih par rečenica o Habibu, apologeti i antologičaru najstarije hrvat= ske kulture bacio je jak, ma i kratkotrajan pramen svijetla u naj= stariju našu duhovnu prošlost, otkrivši ako ništa drugo, da i za Hrvate IX. i X. stoljeća vrijedi opći zapažaj, da je narod ratnika ujedno i narod pjevača.

No ima i drugi još koji taj podatak koji potvrdjuje točnost Habibovih tvrdnji. Već od IX. vijeka uporedo živu i literatura na hrvatskom i literatura na latinskom jeziku, naši se ljudi služe i jednim i drugim jezikom. Knjiga nije nepoznata. Polovicom IX. vijeka kažnjen je radi širenja heretičke nauke po Dalmaciji i Panoniji neki Godescalcus na taj način, da je uz tjelesnu kaznu, morao sam spaliti »sve svoje knjige«. 1075. neki monah piše na Rabu monografiju o čudotvornim djelima Sv. Kristofora, zaštit=

nika Raba, u kojoj se spominju važni dogadjaji na Jadranu prigodom provale Normana u Hrvatsku. Iz zaključaka splitskoga sabora 925. vidi se da su postojale škole za višu naobrazbu, jer se saborskim zaključkom propisuje njihov nastavni program; propisuje se da se mora učiti gramatika, retorika i dijalektika, zatim aritmetika, muzika, geometrija i astronomija. Te škole postoje u doba Tomislavovo, živu još u doba Dmitrije Zvonimira, kako nam svjedoči Petar Crni, bogati i uticajni splitski gradjanin, koji u svojoj oporuci veli, da je kupio kao roba jedno djetešce po imenu Zloba, onda ga oslobodio a kasnije dao na nauke, pa je zaredjen za svećenika. U to isto doba hrvatski ljudi vješti su latinskom stihotvorstvu. U jednoj parnici, koju je vodio spomenuti Petar Crni, a koju je presudio kralj Slavac na sudskoj raspravi održanoj u crkvi, ili pred crkvom Sv. Petra u Priku kod Omiša (Sl. br. 20.), nastupa kao svjedok djakon Dabro. Taj djakon Dabro sastavlja prijatelju svome, moguće i meceni, Petru Crnome nadgrobni natpis u metričkim stihovima, kod kojih polustihovi asoniraju — djakon Dabro zapravo je prvi poimence poznati pjesnik naše zemlje u srednjem vijeku.

Što su nam o životu onoga vremena prešutile kronike i isprave, i natpisi, to nam odaju grobovi. Nalazi u grobovima sa svojim pojedinostima iz svakidašnjega života mogu upotpuniti općenite predodžbe o hrvatskom ljudstvu i njegovom karakteru. Od VIII. do XI. vijeka potiču ti grobovi, a najviše ih je otkriveno na području od Cetine do Zrmanje, tadašnjem kulturnom i političkom središtu hrvatske države. Ti nalazi u prvom redu svjedoče da su Hrvati bili pleme ratnika-konjanika, oružje i oprema konjanička glavni je nalaz u tim grobovima. Glavno oružje nadjeno u starohrvatskim grobovima je mač; po obliku svojemu (Sl. br. 27.—28.) ne razlikuje se od tipa mačeva, koji su bili općeniti u tadašnjoj Europi; to su mačevi s dvosjeklom oštricom, kratkom nakrsticom na balčaku, dok im je vrh drška splošten ili nalik gljivici. Nauka nije na čistu s time da li su ti mačevi dobavljeni iz vana ili domaće izradbe. Karlo Veliki 805. zabranjuje prodavati Slavenima mačeve i pancire, ali baš ta zabrana dokazuje, da je trgovina oružjem morala cvasti; s druge strane može se po tome zaključiti i da su, radi obustave uvoza, Hrvati bili prisiljeni sami fabricirati oružje. Uz mačeve Hrvati su se služili kao oružjem i sulicom za bacanje, sjekirama i strelicama. I toga se oružja nalazi u starohrvatskim grobovima (Sl. br. 33.), ali pri tome je značajno da se sulice, strelice i sjekire nikad ne nalaze u grobovima, u kojima

su pored mačeva nadjene i konjaničke ostruge — vjerojatno su mač i ostruga znak viših ratnika, poglavica plemena, oružje kavalerije, dok su sulicom, sjekirom i strijelama ratovale pomoćne čete, saveznici plemenske vojske. Kao sve vojske onoga vremena i hrvatski su se ratnici služili štitom; tih nije nadjeno, jer su bili jamačno napravljeni iz drveta, presvučeni kožom, pa su istruhli u zemlji; na nekim reliefima nadjenima u splitskoj okolici prikazani su ratnici s okruglim štitom. Najinteresantniji i najoriginalniji predmeti iz starohrvatskih grobova su ostruge (Sl. br. 29.). Te ostruge su fino, umjetnički izradjeno djelo, načinjene iz srebra i bronce, presvučene jakom pozlatom; obzirom na materijal i bogat ukras spadaju medju jedinstvene nalaze u Europi. Ima ostruga koje su se s klinom pričvršćivale u čizmu, ima ih, koje se sapinjale remenom, saponi su izvrstno sačuvani; u jednom grobu ispod kasnije crkve Sv. Marije u Biskupijama nadjene su i malene ostruge, takodjer pozlaćene, jamačno su služile dječaku ili ženi. Na jednim ostrugama, danas pohranjenima u kninskom muzeju, uz ostali ukras izradjen je u ornamentu i križ. Značajno je takodjer da za razliku od nalaza ostruga kod drugih slavenskih naroda, uvijek nalazimo u starohrvatskim grobovima ostruge za obe noge.

Dok se ratniku stavljalo u grob oružje, žene se pokapalo s njihovim nakitom. Iz starohrvatskih grobova sakupljen je u prvom redu prebogat nalaz naušnica. (Sl. br. 34.). Našlo ih se je i u nekim grobovima muškaraca. I danas još nose muškarci u nekim krajevima jednu naušnicu u lijevom uhu. Nakit nadjen u najstarijim grobovima, po sudu stručnjaka, sigurno je import iz susjednih zemalja. Vjerojatno iz Bizanta. Ali s vremenom očito naučiše zlatarski zanat, razvijajući prve uzore po svojemu. Taj zlatarski zanat čini se da je naročito cvao u našim stranama, bio jedan od najunosnijih. 1080. spominje se poimence, opet u jednoj ispravi Petra Crnoga, neki naš zlatar Grubiša, koji prodaje neku zemlju blizu Trogira Petru Crnome. Porijetlo oblika i tehnika dolaze iz Bizanta, ali kako veli dr. Karaman, »ove starohrvatske naušnice, na tijesno omedjenom teritoriju izmedju rijeke Cetine i Zrmanje javljaju se s takovim bogatstvom nalaza i takovom raznovrsnošću izradjenih, u brojnim primjercima navlas opetovanih tipova i samostalnih varijanata, kojih drugdje nemamo, ni u Bizantu, ni u zemljama bizantinskoga kulturnog utjecaja i trgovačkog eksporta, da se ne mogu oteti utisku, da u njima imamo proizvod onoga kraja u kojemu ih nalazimo«. U tim naušnicama,

od kojih se manje nose u uhu, a veće ili upliću u kosu ili nose na viticama uz lice, u bezbroj varijanta ponavlja se motiv jagode, izradjen sad masivno, sad u filigranu. S tim nakitom narod se saživio — motivi i tehnika ostali su isti do naših dana. Puceta nadjena u grobovima su jednaka pucetima, koja i danas nosi narod u Dalmaciji.

Materijal iz kojega je taj nakit, a uz naušnice nalazimo još prstenje, kopče, kojima se očito pričvršćivalo plašt na ramenu, djerdane, dijademe (Sl. br. 36.), bio je srebro pomiješano bakrom, a rjedje zlato. Prstenje je različitog oblika i izradbe, ima spletenog od žice, ima prstenja i sa staklenim zrnom u okviru. Djerdjani se izradjivali ili iz dragocjene kovine ili iz zrna staklene paste, koja su dobavljena trgovinom iz istoka. Dijadem, nadjen u jednom grobu u Biskupiji kod Knina izradjen je iz pozlaćena srebra, koje je potavnilo i koje je ostavilo trag na kosti lubanje. Taj dijadem, koji je očito pridržavao koprenu prebačenu preko glave, pripadao je ženskom čeljadetu od svojih dvadeset godina; lubanja je simetrična, ortognothna, brahikefalna. U nekim grobovima nadjeni su i ostanci tkanina; bit će da je ta tkanina bila importirana, po načinu tkanja vjerojatno djelo Istoka; tkanine su protkane kovnim žicama, jamačno nekoć pozlaćenima. Nadjeno je dalje u grobovima kovnih krajeva remena — očito se njima stezala odjeća o pasu. Za razliku od germanskih grobova u starohrvatskim grobovima nalazi se malo fibula, kojima se kopčio plašt na ramenu — takvo puce nadjeno je samo u jednom grobu nekog velikaša; očito se u staroj Hrvatskoj nijesu rabili, radi relativno blage klime u Dalmaciji bili su suvišni. Plašt nosi samo vladar na reliefu u splitskoj krstionici, dok i liku hrvatskog dostojanstvenika iz ogradne ploče iz Biskupije (Sl. br. 25.) prikazuje nam čovjeka u kratkoj odjeći, stegnutoj u pasu, o kojem visi mač i neki drugi predmeti; odjeća je porubljena nekim širokim vezivom. Na svim tim prikazima muževi nose uvijek dugu bradu.

Životom, kojim su živjeli Hrvati izmedju Cetine i Zrmanje, odakle potječe većina nalaza, jamačno su živjeli i Hrvati u ostalim krajevima. Iz doba narodnih vladara nema doduše u današnjoj Hrvatskoj i Slavoniji nikakvih spomenika — materijal stvaranja bio je sigurno najvećma drvo. Ali da je ta starohrvatska umjetnost sezala i preko Velebita imamo ipak dokaza, makar oni bili skromni. Pleternu ornamentiku u kamenu nalazimo u Srijemu,

kod Iloka, u Careviću bio je još prije par decenija jedan fragment s pleternom ornamentikom u podrumu nekoga seljaka. Tako je po tim spomenicima i današnja uža Hrvatska povezana sa životom i kulturom dalmatinske Hrvatske.

HRVATI IZMEDJU ISTOKA I ZAPADA

Iza svih velikana nastaje nenadoknadiva praznina. Pogotovo iza graditelja velikih država. To leži u ljudskoj naravi. Nakon napora i stega, koje nameću svakom pojedincu razdoblja velikih političkih pothvata, izmorenoj ljudskoj volji godi dati maha svojim slabostima, pa makar i propala jučerašnja veličina. Imperij Karla Velikoga postepeno se drobi za njegovih nasljednika. U Italiji borba za karolinšku baštinu dobiva izvjestnu oštricu italskog nacionalizma protiv germansko-franačke prevlasti. Bizant se upliće u tu borbu računajući da će u općem vrijenju vratiti si stare pozicije. Ta europska politička kriza u posljednjoj četvrti IX. vijeka morala je odlučno djelovati i na cjelokupni život Hrvata.

Oni iskorišćuju to opće previranje pa likvidiraju franačko vrhovništvo premda ono, čini se, nije praktički toliko ni dolazilo do izražaja u matici hrvatske državnosti izmedju Zrmanje i Cetine. Svakako se za tim pokretom u Hrvatskoj osjeća djelatnost Bizanta. Zdeslav, sin nekadašnjega kneza Trpimira, kojega je ili po izboru ili prepadom naslijedio Domagoj, vraća se iz Bizanta gdje je vjerojatno proživio posljednje godine kao politički emigrant; priznavši vrhovništvo bizantinskoga cara Vasilija obara Zdeslav s vlasti Domagojevoga nasljednika Iljka, sam zahvaća prijestolje i — što je najvažnije — podvrgava Hrvate vrhovnoj duhovnoj vlasti Carigrada. Time je morao izazvati protuakciju katoličkoga Rima.

Po prvi puta sad jasno zapažamo u hrvatskoj prošlosti pojavu dviju političkih stranaka, koje ne predstavljaju samo dvije suprotne političke, nego i dvije različite kulturne orijentacije. U hrvatski život vidljivo ulazi antagonizam Istok-Zapad, Bizant-Rim i djeluje poput fermenta i na društvenom i na vjerskom području. Reakcija je žestoka. Zdeslav ne vlada niti dvije godine, nestaje vjerojatno kao žrtva urote, na njegovo mjesto dolazi za kneza Branimir, koji smjesta vraća zemlju u krilo katoličanstva, stekavši za to posebni blagoslov papin. Medjutim izmedju Rima i Bizanta upravo se tih godina radi saracenske opasnosti sklapa

primirje, užitnikom kojega postaje i Hrvatska; Bizant se odriče vrhovničtva nad Hrvatskom, zadržavajući svoju juridičku vlast samo nad dalmatinskim gradovima gdje stvarnu vlast pak vrši crkva. Time Hrvatska postaje i pravno sasvim nezavisna država.

Steći te dalmatinske gradove bit će odsele glavni cilj politike svih hrvatskih vladara. Taj politički cilj diktira im i orijentaciju njihove kulturne politike, čim jači naslon na Rim i katoličku crkvu. To nam objasnjuje zašto je sva politika svih hrvatskih vladara morala postati, kako vele naši politički povjesnici, »latinaškom«, pogotovo kad već narednih desetljeća vlast crkve postaje i politički sve to jačom.

Ove vanjsko-političke težnje morale su neminovno prouzročiti krize u unutrašnjoj politici. Jedna politička koncepcija izazivlje drugu, jedna stranka radja protustranku. Na ustuk latinaškoj politici, koju vode vladari i koja mora nositi sa sobom i sve to jače promjene i u dnevnom, društvenom i kulturnom životu, javlja se druga stranka, koju je politička povijest nazvala »narodnom«. Mogli bismo tu narodnu stranku nazvati i konzervativnom; nose je jamačno ljudi plemena, nezadovoljnih gledajući kako se postepeno jača lična vladarska vlast, koja teži sputati moć plemena, proisteklu iz starih institucija; dolaze novi običaji, a sigurno i novi tereti; strani novi ljudi dolaze do izražaja u javnom životu, istisnuvši u službama kojega tog plemenskog čovjeka; a sigurno i mase s nepovjerenjem gledaju sve te novotarije. To mora uroditi nezadovoljstvom i opozicijom. Ova će sve više rasti da napokon u dane Dmitrije Zvonimira, kad ta narodna stranka posta premoćnom, izazove dramatski obrat u hrvatskoj političkoj i društvenoj zbilji.

Rijetke su godine kad izmedju obih stranaka dolazi do primirja i suradnje. To se zbiva samo u časovima najveće opasnosti, kad pritisak iz vana ugrozi sve. Tako biva u doba Tomislavovo, kad bugarska i madžarska ofenziva stavlja na kocku i opstojnost države, tako će biti kad Koloman dodje na Dravu zaprijetivši osvajalačkim ratom. Onda se javlja solidarnost, iz koje niče čvrsta odbojna snaga. Značajno je, da ta otpornost dolazi samo onda kad opasnost zaprijeti s kopna, sa sjevera ili s istoka. To nam odaje kako su bile terenski raspodijelene snage obih hrvatskih stranaka; primorska Dalmacija područje je latinaške stranke, sva unutrašnjost, a to je veći dio države, neprijeporna je domena narodne stranke. Unutrašnjost ne pokazuje previše interesa za krize primorske Hrvatske, drži se ravnodušnom i prema prodo-

rima Venecije i Bizanta i Saracena, gotovo se čini, kao da su starješine kopnenih plemena zlurado promatrali te krize, u kojima se prvenstveno slabila protivnička stranka. Naprotiv, na sjevernu i istočnu opasnost reagira se brzo i djelotvorno; plemenske vojske pasivne i inertne u borbama za romanske gradove, pružaju djelotvoran i uspješan otpor i bugarskoj i madžarskoj invaziji. Rijetki su momenti kad bi uspjelo uskladiti te protivštine, premostiti jaz, koji dijeli primorsku Hrvatsku od njezinoga kontinentalnog zaledja. Većina hrvatskih vladara, fascinirana romanskim gradovima, s pogledom vječno upravljenim na zapad i jug, nije čini se uopće osjetila važnost toga zaledja, spoznala da se tamo nalazi kičma državne snage; oni nijesu ozbiljno ni pokušavali privući ga, uskladiti interese stvarno različitih područja. Uspjelo je to na čas Tomislavu i odatle njegova snaga da prvi od svih slavenskih vladara stekne sebi kraljevsko dostojanstvo.

Kontrasti života primorske i kontinentalne Hrvatske, uvjetovani geografskim položajem, rastu sve naglije pa će biti sve teže postići medju njima ravnotežu. Jačaju se i kulturne i društvene suprotnosti. Do toga je moralo doći. Otkriva nam to već tempo razvitka načina života hrvatskih vladara od Trpimira pa do Tomislava i njegovih nasljednika. Trpimir još ima svoj stalan dvor u Klisu, uz bok su mu kao savjetnici, a moguće i kao kontrola, plemenski župani. Taj Trpimirov dvor u Klisu, premda već u njemu nalazimo dvorske časti po stranom uzoru, jamačno još odiše patrijarhalnim duhom. I područje Trpimirove vlasti nije tko zna kako veliko. Pozniji vladari nemaju više stalnoga dvora, proširila im se i vlast i bogatstvo. Kralj je manje više uvijek na putu jer vrši lično vrhovnu sudačku vlast, ali na put ga vodi i nadzor nad velikim ličnim imanjima, ubiranje i uživanje privredjenih dobara. Imutak vladara biva sve to veći; šire ga sigurno i kupnjom, ali ga uvećavaju jamačno i zahvatom dijelova plemenskih imanja. Katkad silom, a katkad po duhu novoga rimskoga prava, koje počinje bivati sve odlučnije, čim se više hrvatska država sljubljuje sa zapadom: kraljevi počinju uzimati sebi ošastne zemlje, imanja izumrlih rodova, a pogotovo imanja onih, koji su kruni postali nevjerni, poraženih svojih političkih protivnika. Vladari i dvor sve više se priklanjaju rimskom pravnom shvaćanju i radi svojega odgoja, života u romanskom ambijentu, a ponajviše sigurno radi toga, jer u njihovoj moći više koristi pružalo rimsko pravno shvaćanje od starih hrvatskih plemenskih tradicija. Njihovo se hrvatsko-romansko duhovno dvoj-

stvo otkriva i u imenima; hrvatski vladari otkako stekoše kra⸗ ljevsku vlast, pored narodnog imena nose i po jedno latinsko. Sve je to bilo razlog stalnih trvenja kraljevske vlasti i plemena, koja su pak najosjetljivija kad se radi o otudjivanju plemenske zemlje. Drevnom pravnom osjećanju hrvatskom opiralo se da se dio plemenšćine otrgne od roda, bratstva ili plemena, sve ako je i koji plemenski brat postao krivcem nevjere, odnosno veleizdaje. U zapadnoj Bosni, gdje su se kasnije sačuvale najviše tradicije plemenskoga običajnog prava Hrvata, vladari u darovnicama mo⸗ raju izričito zajamčiti, da se zemlja ni za nevjeru ne će odnijeti rodu, ako pak pojedinac bude kriv s nevjere, da samo »glavom svojom plaća onaj, koji zgriši«. Iz dokumenata se zna da je takvih kritičnih sukoba izmedju kralja i plemena radi otudji⸗ vanja zemlje bilo baš 1066. za Petra Kresimira, koji kralj izri⸗ čito prijeti plemenima, da je sva zemlja podvrgnuta njegovim zakonima.

Bogatstvo zemljom omogućuje vladaru da stalno jača redove svojih pristaša, zapadnjački feudalizam počinje si tako polagano krčiti put u hrvatski život. Vladar veže pristaše uza se darivanjem zemlje, koju nadareni i njegov rod uživaju samo tako dugo dok su odani kralju. Kraljevi tražeći radi svojih političkih težnja oslon u crkvi, posebice darivaju svećenstvo i redove; duhovna vlast crkve važno je uporište za vladare i u njihovoj unutrašnjoj po⸗ litici, u borbi s plemenima. Ta politička taktika urodit će daleko⸗ sežnim posljedicama; narodna stranka, plemena postat će sve žešći protivnici crkve (kršćanstvo je tad još izrazito religija grad⸗ skog življa!), odnosno latinskog dijela njegovog svećenstva, koje opet teži da čim više proširi područje svoje vlasti, dalje od terito⸗ rija romanskih gradova, u samo tijelo hrvatske zemlje. Donosi to pučanstvu i nove terete — crkvi pripada pravo na desetinu, porez, koji je plemenima nepoznat, pa je širenje katoličanstva značilo i stvaranje novih fiskalnih podavanja; uz politički, taj ekonomski momenat (novi porezi nigdje na stvaraju oduševljenje) opet dalje jača otpor plemena prema kraljevskim novotarijama i njihovim štićenicima, prema svim idejama, koje nosi kraljevska, latinaška stranka.

Sama organizacija dvora po franačko⸗bizantskom uzoru mo⸗ rala je stvarati pregrade izmedju vladara i patrijarhalnoga života plemena. Od Trpimira do Tomislavovih nasljednika vladarska svita se povećava, veći je broj dvorskih častnika od onoga skupa predstavnika plemena, koji su bili savjetnici prvih knezova, tvo⸗

reći neku vrst njihovoga političkog kabineta. Istina, sve te dvorske časti od reda obnašaju Hrvati, osim katkad časti dvorskoga kancelara i kapelana, medju kojima se susreću i romanska imena, sve časti imaju čisto hrvatsko nazivlje, ali to ipak nije politički moglo promijeniti stanja: to dvorsko častničtvo sigurno se već odbilo od duha plemenskih tradicija, ono je srž latinaške stranke.

Četiri su glavna dvorska zvanja na dvoru hrvatskih vladara, a pored njih je i čitav niz nižih od sporedne važnosti. Dvorske časti nijesu političke, ti dvorani su službenici vladarevi, oni upravljaju njegovom imovinom. Kao prva dvorska čast spominje se dvorski »djed«. Učenjaci se razilaze u mišljenju o njegovom značaju i o njegovim dužnostima. Vladimir Mažuranić nazrijevao je u »djedu« ostanak nekoga državnog, odnosno narodnog dostojanstvenika a ne čistog službenika kraljevskog dvora, moguće da je on neki prvak narodnoga sabora, kako bismo danas rekli predsjednik parlamenta ili senata; drugi istraživači ustavnog prava hrvatske narodne države kao dr. Lanović mišljenja su da je »djed« starješina svih dvorskih službenika, upravnik dvora po franačkom uzoru, »senescalcus« ili »maiordomus«; njemu su jamačno bili podredjeni nosioci ostalih triju glavnih dvorskih zvanja: posteljnik, peharnik i konjušnik, odnosno volar. Posteljnik je dvorski službenik, koji se na franačkom dvoru zvao »cubicularius«, odnosno »camerarius« ili kod Merovinžana »thesaurarius« (rizničar); on je vodio brigu prvobitno o stanbenim prostorijama, pokućstvu, odijelu, a zatim dragocjenostima, blagajni, uopće o svim pokretnostima vladarskog doma. Potrebno je tu istaći, da hrvatska država pod narodnim vladarima nema svoga novca; ali u cijelom mediteranskom području, upravo u cijeloj Srednjoj i Istočnoj Europi vladari onoga vremena još ne kuju svoj novac, svagdje je u prometu novac Bizanta, jedinog tad posjednika zlatnih zaliha i glavne trgovačke vlasti. Peharnik, koji se u jednoj ispravi zove i »vinotoč« vrši nadzor nad kraljevskim vinogradima i podrumima, moguće nad imanjima uopće; loza je onda kao i danas bila glavno vrelo ekonomije u Dalmaciji; opseg vinogradarstva morao je od IX. vijeka dalje biti vrlo velik; spominju se vinogradi obradjivani navlastito u »sadovno ime« t. j. uz pogodbu podavanja dijela priroda; kao Kresimirov »vinotoč« spominje se 1062. neki »Dadovit«. Za konjušnika spominje se i hrvatski naziv »volar«; on vodi nadzor nad dvorskim stajama, brine se za jahaće konje i za volove, koji su glavna pokretna snaga za podvoz; on regulira putovanja, neke vrsti je kraljev-

skoga ministra saobraćaja; stare rimske ceste još su očito dobro sačuvane, moguće su sagradjene i nove; po jednoj ispravi iz doba Dmitrije Zvonimira razabiremo da se tad nazivalo te ceste na hrvatskom jeziku »kolnici«. U listini kneza Muncimira iz 892. spo= minje se u časti konjušnika župan Prvan; kasnije se u listinama to dostojanstvo više ne navodi; to ne mora značiti da je dosto= janstvo propalo; ali moguće je i to da je »župan konjušnik« bio u prvo vrijeme vrhovni komandant kavalerije, koja je komanda kasnije prešla lično na kralja. Osim tih četiri glavnih dvorskih službi ima još i nižih. Tu je »ubrusar«, koji se brine za opskrbu dvora, tu je »vratar«, kojemu samo ime kazuje funkciju, pa onda dvorski častnici vojničkoga karaktera, vjerojatno zapovjednici kraljevske tjelesne straže: mačonoša, štitonoša i buzdovanar; spominje se i župan sokolar — jedan župan sokolar, neki Aprić, kad mu kralj Kresimir dolazi u goste, dariva kralja konjem i slugom, kraljicu najboljom »diklom«, a kraljevoga štitonošu šti= tom i sulicom, — i župan psar, sve časti, koje odaju da je lov, kao svagdje u tadašnjoj Europi, bio glavna razbibriga mogućnika. Političke poslove obavlja dvorska kancelarija, kojoj je, za vri= jeme knezova na čelu dvorski kapelan, a poslije, pod kraljevima, posebna je čast kancelara, koju isprva vrši opat samostana Sv. Bartola kod Knina, a kasnije sam hrvatski biskup, ninski, od= nosno kasnije kninski. Sačuvana su nam u ispravama i imena tih nekih dvorskih službenika, sve od reda slavenska; tako Muncimi= rova isprava iz 892. godine spominje dvorskog župana Budimira, župana=ubrusara Prizmu, župana konjušnika Prvana, župana po= steljnika Zelista (Zelića?), župana peharnika Želideda, štitonošu Tuginu.

Kad poslije kralj postaje sve više izvor i utok svake vlasti, kad mu se vlast teritorijalno proširila, izvršuju je u pojedinim dijelovima države u njegovo ime banovi; oni su upravnici, po= glavari pojedinih područja, koja obuhvaćaju više plemenskih župa. Prema jednoj bilješci iz XII. vijeka bilo je u Hrvatskoj, u posljednje razdoblje samostalnoga kraljevstva sedam banova; od upravnika postali su mogućnici, prema toj ispravi oni biraju kralja. Tih sedam banova bili bi slijedeći: hrvatski, bosanski, sla= vonski, požeški, ramski, albanski i srijemski; banovima mogu pak postati samo pripadnici nekih plemena i to plemena Kačića, Ku= kara, Svačića, Čudomirića, Mogorovića i Šubića; — vjerojatno se samo iz tih plemena bira i kralj; poimence se spominju 1062. go= dine kao banovi: Stjepan, Godimir, Prasko, Gojić, Gojslav, Zvo=

nimir, Svačić i Pribimir; od ovih, Zvonimir i Svačić, jamačno najuticajniji medju njima, vodje stranaka, postat će i kraljevi, jedan i drugi tragično zaglaviti.

I vladarice imaju svoju posebnu pratnju, svoj dvor, svoga dvorskog župana, svoga buzdovanara, po tome sudeći valjda i svoju posebnu tjelesnu stražu. Koliko se vidi iz najstarijih poda⸗taka o životu Slavena, kod njih je žena bila ravnopravna mu⸗škarcu. U nezavisnoj hrvatskoj državi sačuvao se taj položaj žene, čini se pače i ojačao. Uz tradicije morao je na ulogu žene u javnom životu djelovati i primjer Bizanta, gdje upravo žene⸗vladarice daju državnom životu osebujnu karakteristiku. Hrvat⸗ske vladarice imaju svoj dvor, po tom se već može zaključiti da utiču na javni i državni život. Nadgrobna ploča kraljice Jelene iz 976. godine (Sl. br. 22) odaje nam njezinu popularnost i ugled, kao i ulogu koju je vršila na humanom i socijalnom području; natpis je nazivlje »majko kraljevstva, zaštitnicom siročadi i udova«. Druga Jelena, »Kraljica Lepa«, žena kralja Dmitrije Zvo⸗nimira zahvatila je snažno i u političku sudbinu zemlje. I nakon propasti državne nezavisnosti Hrvatske, taj položaj žene, njezina politička ravnopravnost s muškarcem, ostaju nepromijenjeni. »Gospodja Margarita, kneginja cetinska i kliška«, udova bana Pavla Šubića izdaje u svoje ime diplomatske isprave; još u XVI. vijeku pleme Bužana priznaje kao svoga starješinu neku neznanu »gospoju banicu«. Konačno sve do likvidacije stališkoga hrvat⸗skog sabora 1848., udove visokog plemstva imaju politička prava, navlastito pravo sudjelovanja u saborskom radu, koje pravo istina ne vrše izravno, nego preko svojih zastupnika. Uz politička prava žena plemena ima kao i muškarac i ekonomska prava, ba⸗štinsko pravo, pravo sasvim slobodnog raspolaganja svojom imo⸗vinom, pravo darivanja, dapače i pravo otudjivanja nekretnina.

Kako je borba za romanske gradove Dalmacije bila glavni cilj politike hrvatskih vladara, prirodno je da su oni morali pola⸗gati veliku važnost na razvitak svoje pomorske snage, jer samo je flota mogla pružiti sigurno uporište toj politici. Hrvati su se raz⸗mjerno brzo saživjeli s morem; već u trećoj generaciji nakon svoga dolaska na Jadran oni su neprijeporni gospodari većeg dijela njegovih voda. Tu saživjelost s morem odaju nam i poli⸗tička povijest kao i jezični spomenici. U XI. vijeku na pr. nazivi morskih riba slavenski su, upravo isti koji i danas, odnosno su latinski ali već poslavenjeni nazivi; ribari dapače u okolici Zadra, gdje je romanska vlast vrlo jaka, već 1056. sami su Hrvati, zovu

DR. BRANKO ŠENOA: STARA ZAGREBAČKA KATEDRALA.

se »Petulej, Podboj, Supana«. Ribarenje dužnost je kmetska, ribarenje važno je vrelo prihoda, riba je trgovački artikl sigurno već u doba hrvatskih vladara; odmah nakon nestanka hrvatske samostalnosti, prva uvozna roba, koja se spominje u pisanim spomenicima iz prvih stotinu godina opstanka Zagreba, najraznovrsnije su usoljene morske ribe.

Car Konstantin Porfirogenet sačuvao nam je spomen o vojnoj snazi hrvatske nezavisne države, pa uz 100.000 pješaka i 60.000 konjanika — udara uoči da konjaničtvo tvori preko polovicu hrvatske vojne snage, soj ratnika-konjanika čvrsto se još drži! — navodi 80 velikih brodova, sagina, sa 40 ratnika na svakoj (pri tome naravski nije uračunata posada mornara ni veslači) i 100 manjih brodova, kondura, s 10 do 20 ratnika. Tolika flota — a bizantinski car-ljetopisac nije imao razloga uvećavati njezinu snagu — predstavlja nesumnjivo i veliki ekonomski i tehnički napor. Iz bizantinskih kronika onoga vremena možemo steći pojam o dimenzijama tih ratnih ladja. I Bizant i Saraceni raspolagali su s razmjerno velikim brodovima, koji su mogli ukrcati u slučaju nužde i do hiljadu duša, prevoziti ih na velike udaljenosti, naravski noseći za dugo putovanje i potrebnu hranu i piće, — računa se da su ti brodovi imali 1000—2000 tonelata nosivosti. Hrvatska ratna flota raspolagala je jamačno s manjim brodovima; razvedenost obale, distance, svrha sve je to odredjivalo njihovu veličinu i tip, morali su svakako biti brzi i spretni za manevriranje; sigurno su bili na tehničkoj visini svoga vremena, opremljeni ratnim strojevima, jer u nekoliko navrata hrvatska flota zadaje teške udarce mletačkoj mornarici.

Zapadnjački običaji počeli su naročito preuzimati maha za nasljednika Tomislavovih u XI. vijeku, kad hrvatski vladari ulaze u rodbinske veze s Romanima. Petar Kresimir sin je kćeri mletačkoga dužda, kao i otac mu odgojen je u Mlecima, a po svojoj mletačkoj svojti Orseola on je u srodstvu i s bizantinskim carevima. Te rodbinske veze mogle bi nam objasniti koji taj uspjeh njegove politike. Samo ti vanjsko-politički uspjesi stvaraju sve dublji jaz u unutrašnjem životu Hrvatske, unutrašnje borbe neminovna su im popratnica.

HRVATSKA U VIHORU VJERSKO-POLITIČKIH KRIZA

Na prelomu izmedju IX. i X. vijeka odigrala se je u Podunavlju politička promjena, usudna za Hrvate. Posljednji val narodnih seoba donosi ovamo ungaro-finsko ratničko pleme — Madžare. Još početkom IX. stoljeća doprli su madžarski ratnici-konjanici do dunavske delte; kao prije tri vijeka Bijeli Hrvati došli su i Madžari na poziv Bizanta; po staroj prokušanoj formuli bizantske politike Madžari preuzimaju zadatak pasti za ledja novoj moći Bugarske, koja ugrožava opasno Carigrad. Polovicom pak IX. vijeka njemačka vlast, sama nemoćna osujetiti učvršćenje podunavsko-slavenskih država, doziva u pomoć protiv njih madžarska plemena. Panonska i moravska slavenska država lomi se pod njemačkim političkim pritiskom i udarcem madžarskih ratnika; 894. ubijen je moravski knez Svatopluk, 907./908. moravska je država prestala bitisati. Madžarski klin zabio se u dotadanju slavensku etničku cjelinu, koja se protezala od Visle do Jadrana, odlučivši njezinom sudbinom za budućih hiljadu godina.

Taj se etničko-politički potres namah osjetio u hrvatskoj državi, koja upravo u te godine konačno postizava svoju čvrstu formaciju. Madžarska invazija ne ide dalje od Drave; Hrvatsku spašava od nje vojnička snaga Tomislavove države, geofizički njezin položaj, a moguće i iscrpljenost i razmjerna malobrojnost madžarskih osvajača, koji će tek dvjesta godina kasnije, učvrstivši svoju političku organizaciju, pokušat nastaviti svoju ekspanziju na jug. Pred madžarskom najezdom, prema svjedočanstvu Konstantina Porfirogeneta, suvremenika tih dogadjaja, jedan dio slavenskoga pučanstva iz Panonije i Moravske sklanja se u Posavsku, odlazi i u Dalmatinsku Hrvatsku; medju bjeguncima nalazi se i dio slavenskoga svećenstva iz Moravske, učenici i sljedbenici Ćirila i Metodija. To je prva veća migracija u zemlji Hrvata, koja mijenja sastav njezinog pučanstva. To je za sad jedina promjena koju je u život Hrvatske unijela pojava Madžara; Drava od toga doba ostaje ipak etničkom i političkom granicom izmedju madžarskoga i hrvatskoga svijeta.

Proces stvaranja madžarske državnosti u mnogom je pogledu sličan stvaranju hrvatske države. Kao i Bijeli Hrvati tako su i Madžari prvobitno manjina medju starosjediocima svoje nove postojbine; samo velika etnička razlika onemogućuje brzo stapanje osvajača i osvojenih; još kroz dva buduća vijeka panonski Slaveni vidljivo tvore većinu pučanstva madžarske države, slavenski jezik dominira još i na Kolomanovom dvoru, a Stjepanova kruna u svojoj ornamentici, napisu nosi izrazito slavensko obilježje. Poslije prvih neuspjelih ispada prema Zapadu Madžari se smiruju, ubrzo poprimaju kršćanstvo, to im donosi, kako bi se danas reklo, medjunarodno priznanje njihove države i time postaju odlučna snaga za politički i kulturni život Podunavlja i Balkana. Pokrštenjem Madžara rimska crkva stiče u njihovoj državi važnu poziciju.

Crkveni raskol izmedju Rima i Bizanta morao je aktivizirati političku djelatnost katoličanstva na svim područjima. Prvotni i glavni cilj rimske crkve: vlast nad dušama moguće je postići i sačuvati jedino političkim sredstvima i zato Rim postaje sve više pokretačem političkih akcija na svima europskim sektorima. Hrvatska država, tako važna po svom geopolitičkom položaju, medju prvima osjeća tu novu djelatnost politike Rima. Otkriva nam sve to crkveni sabor, koji se je 925. sastao u stolnoj crkvi u Splitu. Uporedo sa crkvenim saborom, na poziv Tomislavov, sastali su se u Splitu na skupno vijećanje »Chroatorum et Serborum proceres«, »hrvatska i srpska gospoda«, koja priznaju Tomislavovo vrhovničtvo.

Tih godina vlada na Stolici Sv. Petra papa Ivan X. Do njegove vladavine, kroz posljednjih četrdeset godina papinstvo je proživljavalo tešku krizu, posljedicu propasti karolinške velevlasti. U Rimu i u crkvenoj državi bori se za prevlast političko stranČarstvo; 898. oduzet je crkvi i sam izbor pape, koga od sad, kroz stotinu i četrdeset godina, biraju senat i puk rimski; kandidat za tiaru odredjuje se prema pripadnosti ovoj ili onoj političkoj stranci, koja je mislila sad na germanske, sad na italske interese, a sad opet na koristi pojedinih moćnih rimskih obitelji. Rim živi u stalnoj nesigurnosti, Saraceni gospodare Južnom Italijom zalijećući se i u samu rimsku okolicu. Kaos vlada i s onu stranu Alpi, a ništa bolje nije ni u Francuskoj, kuda iz Skandinavije dolaze Normani na plijen i porob; pretežnim dijelom Pirinejskoga poluotoka vladaju Mauri. Zanimljiva je činjenica, koju ističe i biskup-povjesnik Josip Srebrenić u svojoj raspravi o »Odnoša-

jima pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima na Balkanu«, da je upravo pod vlašću maurskih kalifa katoličanstvo živjelo još najmirnije; oni ostavljaju kršćanima mnogo slobode, nesmetano u Španiji živi stara gotska liturgija, slično kao u Hrvatskoj hrvat= sko bogoslužje. Na Balkanu pak Rim i Bizant bore se za svaki pedalj uticaja.

Papa Ivan X. želi kročiti stopama papa Grgura Velikoga i Agatona; on ima izgradjene i vjerske i političke koncepcije. Osjeća da je mir preduvjet za uspjeh Kristove nauke i misijom svoga pontifikata smatra vratiti Italiji i Europi mir i red; on osjeća političku snagu novih država i želi uskladiti odnose crkve i države; njegova je misao prilagoditi crkvenu organizaciju držav= noj, jer takva jedinstvena crkvena organizacija po državama moći će postati najbolje jamstvo i za uspjeh vjersko=moralnoga života naroda, a dalje u budućnosti takva će organizacija stvoriti i po= uzdan instrumenat za provadjanje papinske europske politike. Ivan X. za tu svoju politiku traži saveznika i medju prvima ga nalazi u hrvatskoj državi; on priznaje Tomislava kao kralja Hrvata, jamačno mu šalje i kraljevske insignije; upravo uoči prvoga splitskog sabora piše on poslanicu, u kojoj ga oslovljuje »dilecto filio Tomislao regi Croatorum« (premilom sinu, Tomi= slavu kralju Hrvata).

Tomislav prihvaća ponudjenu ruku rimskoga pape, jer vanj= sko=politički momenti postaju sve osjetljiviji za Hrvatsku; Tomi= slavu je uspjelo doduše zadržati madžarsku opasnost, ali ta nije zato uklonjenja; aktuelnom postaje opasnost ekspanzije Simeu= nove Bugarske, koja prkosi i samom Bizantu. Od Bizanta Tomi= slav se ne može nadati nikakvoj pomoći — preostaje zato samo papinski Rim, koji nudi svoje posredovanje. Sve to nameće hrvat= skom vladaru i njegovoj politici da uredi odnose s rimskom crkvom. Sam Tomislav traži od pape uredjenje crkvenih pitanja u Hrvatskoj, daje inicijativu za splitski sabor.

Odlučivši se jednom za orijentaciju prema Rimu, Tomislav je morao tu politiku konzekventno provoditi i radi vlastitog održanja. Kako se razabire iz toka splitskog sabora protiv kra= ljeve političke orijentacije postojala je jaka opozicija. Upravo zato da ne dodje do otvorenoga sukoba medju obim strankama, da stare suprotnosti i vjerske i društvene koje još vjerojatno nijeti Bizant ne porode gradjanski rat, koji bi mogao biti koban radi vanjske opasnosti, Tomislav žudi za kompromisom a taj i očekuje od splitskog sabora. Da su pak vjersko=političke suprot=

nosti morale postići najviši stupanj napetosti razabire se i iz papinskih pisama što ih donose papinski legati; tu se izrijekom zamjera crkveno-političkim vlastima u Hrvatskoj njihova »dugotrajna zajednica sa carigradskim patrijarhom« i spominje da se po njihovim biskupijama zbog njihova nemara širi neka nauka »koje nema u svetim knjigama«, naime »nauka Metodijeva« — optužba sa shizme bačena je sasvim nedvoumno.

Tok splitskog crkvenog sabora i njegovi zaključci u velike osvijetljuju društvene i kulturne prilike Hrvatske u početku X. vijeka. U njima se već ćute izvori budućih potresnih kriza. U skladu s temeljnim smjernicama politike pape Ivana X., koje Tomislav prima pod svoje, glavni zadatak splitskoga sabora bijaše stvoriti jedinstvenu crkvenu organizaciju za čitavu državu; praktički je to značilo urediti pitanje jurisdikcije splitske nadbiskupije. Ali u tom problemu sabrala su se sva tadašnja aktuelna politička i kulturna strujanja, snage, koje su ih pokretale, koli iz unutrašnjega hrvatskoga života toli iz vana.

Crkvena organizacija u Hrvatskoj bila je do tad dvojaka. U dalmatinskim gradovima i na otocima sačuvala se je stara crkvena organizacija još iz rimskih vremena pod vrhovničtvom splitske metropolije; bile su to stara solinska, sad splitska nadbiskupija, te biskupije zadarska, rabska, krčka, osorska, stonska, dubrovačka i kotorska. Politički su te biskupije doduše pripale Bizantu, ali su po svom duhu ostale latinske. Ostali hrvatski krajevi, a to je stvarno sav teritorij hrvatske države, bio je crkveno organiziran u posebnoj hrvatskoj biskupiji sa sjedištem u Ninu; kako se daleko prostirala u praksi crkvena vlast Nina nije točno poznato, jamačno je sezala sve do Gvozda; pravno je zahvaćala i sve ostale hrvatske krajeve i preko Gvozda i Dinare — samo ti su krajevi po svoj prilici još i u X. vijeku bili slabo tronuti od kršćanstva, ono je zahvatilo vjerojatno samo neznatnu njihovu površinu; stare biskupije u Sisku i Duvnu spominju se 927. izrijekom kao nepopunjene. U vjerskom pogledu Hrvatska Tomislavovih vremena predstavlja tri zone: latinaško kršćanstvo u starim rimskim gradovima i otocima organizirano pod vodstvom splitske nadbiskupije predstavlja prvu zonu; ninska biskupija priznajući vrhovničtvo rimskoga pape, ali s hrvatskim jezikom kao bogoslužnim, druga je zona, dok u trećoj zoni, preko Gvozda i Dinare ljudstvo vjerojatno živi većinom još u svojoj staroj slavenskoj vjeri; tek u većim naseljima ima tu kršćanskih otoka nastalih ili propagandom ninske crkve ili propagandom došljaka

iz Panonije i Moravske. Te tri vjerske zone predstavljaju i tri različita kulturno-društvena područja: u gradovima službeno vlada latinski jezik, rimsko pravo, premda je pučanstvo već jako poslavenjeno; u području ninske biskupije vlada hrvatsko bogoslužje, kraljevska vlast uvodi romanske običaje, ali čim dalje od mora, snažne su još plemenske hrvatske institucije; u trećem području latinskom uticaju nema ni traga, plemenski život je neokrnjen, način života, njegov standart patriarhalan i u poredbi s latinsko-dalmatinskim gradovima primitivan.

Prvaci splitske nadbiskupije, u skladu sa smjernicama aktivne papinske politike zahtijevaju odlučno na splitskom saboru da se splitska nadbiskupija obnovi »kako je nekoć bilo«, naime da obuhvati cijeli teritorij nekadašnje solinske biskupije, a to će reći da uzme pod svoju crkvenu vlast svu zemlju do Gvozda, da Splitu, latinsko-dalmatinskoj crkvi pripadne vjersko-crkveni primat, da ninska biskupija postane područnicom splitske nadbiskupije i tako da se likvidira dvojstvo crkvene organizacije u Hrvatskoj. U igri nijesu bili samo vjerski momenti, nego i politički i ekonomski. Crkveni primat nosi i jak, upravo neograničen politički uticaj, a politički uticaj donosi ekonomske probitke. Već oskudna teritorijalna rasprostranjenost splitske nadbiskupije kraj prostranosti područja ninske biskupije odaje nesrazmjer njihovih prihoda. To objašnjuje dobrim dijelom žestinu, koja se unosila u saborske diskusije, snagu sudara splitskog nadbiskupa Ivana i njegovog suprotnika biskupa Grgura Ninskoga. Strastvenosti sukoba pridonose sigurno i komponente ličnoga prestiža, stare suprotnosti latinaške i hrvatske kulture, onaj osjećaj, koji danas nazivljemo nacionalizmom, a koji je i onda morao postojati, premda riječ »nacionalizam« nije još bila izumljena, osjećaj instinktivnoga otpora prema ljudima drugog jezika, drugih običaja, drugih shvaćanja.

O toku splitskoga sabora i njegovim zaključcima postoji razmjerno velik broj dokumenata. Ipak povjesnici nijesu sasvim na čistu o njihovoj vjerodostojnosti, pa slika splitskog sabora ne može biti sasvim precizna. Jedan je ponajglavnijih izvora o splitskom saboru kronika Tome Arcidjakona Splićanina, pisana u XIII. vijeku, nesumnjivo prema nekim dokumentima. Toma Arcidjakon, sam pristaša latinaške stranke i veliki splitski lokalni patriota unio je u svoju kroniku mnogo lične strastvenosti i aktuelnih političkih tendencija tako da dio naših povjesnika ne poklanja punu vjeru svakoj njegovoj tvrdnji. Dok jedna grupa

naših povjesnika, onih starije škole pa sve do suvremenog povjesnika stare hrvatske države dr. Šišića prima u glavnom u cijelosti navode i dokumente Tome Arcidjakona o splitskom crkvenom saboru, mladji povjesnici kao biskup Josip Srebrenić mišljenja su da je u prikazivanju najvažnije epizode splitskog sabora 925. rasprave o hrvatskom bogoslužju Toma Arcidjakon podmetnuo, odnosno premjestio u godinu 925. akciju protiv slavenskoga bogoslužja, koja je bila pokrenuta na splitskom sinodu ali tek 1060. Tumačenje povjesnika-biskupa Josipa Srebrenića uvjerljivije je, jer je u skladu s vremenom i političkim snagama. 925. nije moglo biti u interesu papinske politike, koja želi privući Tomislavovu Hrvatsku u svoju političku i vjersku interesnu sferu da joj posluži kao uporište za akciju protiv Bizanta, da u tom istom trenutku pokreće i delikatno pitanje jezika u bogoslužju. Papinska politika vrlo je dobro obaviještena o prilikama u Hrvatskoj, pa mora znati, da bi pokretanje pitanja jezika u bogoslužju samo pogodovalo interesima Bizanta, da bi u posljednjoj konzekvenci to pitanje moralo izazvati vjerski rat u hrvatskoj državi, — upravo u zametku osujetiti sve ciljeve papinske politike. Istina, i biskup-povjesnik Josip Srebrenić dopušta da je na splitskom saboru moglo biti riječi o hrvatskom bogoslužju; sigurno je latinsko-dalmatinski episkopat zazirao od hrvatskog bogoslužja, pa je na svoju ruku potezao i jezično pitanje, u stvari jedno obredno pitanje samo da time oslabi pozicije ninskoga biskupa; moguće se pokušalo — kao što su franačko-njemački biskupi isto pokušali prije četrdeset godina u Moravskoj u borbi protiv Metodija — osumnjičiti hrvatski ritual kao shizmatički, kao nanos bizantinske hereze, ali svakako bio je to sporedni problem na saboru, umjetno, iz taktičkih razloga ubačen na dnevni red. Najbolje uostalom to potvrdjuje činjenica, da je nakon splitskog sabora ostao u pogledu hrvatskoga bogoslužja status quo — dok je glavni saborski zadatak, pitanje jedinstvene crkvene organizacije u državi riješen u skladu s težnjama papine politike, koja ima puno odobrenje kralja Tomislava: ninska hrvatska biskupija podvrgnuta je u organizacionom pogledu splitskoj metropoliji. Grgur Ninski uložio je kod pape prosvjed protiv zaključaka splitskoga sabora, te je sa svojim prosvjedom djelomice i uspio; papa nije potvrdio saborskih zaključaka, odlučivši pozvati preda se predstavnike i latinsko-dalmatinskoga episkopata i ninskoga biskupa, kako bi cijeli spor prosudio rimski sinod. Tek dvije godine kasnije kad su uklonjene vanjsko-poli-

tičke komplikacije a naročito bugarska opasnost, na drugom
splitskom saboru bivaju uzakonjeni zahtjevi latinsko⸗dalmatin⸗
skoga episkopata, a sam Grgur Ninski izmiruje se s ovim stanjem
i priklanja i volji papinoj i politici kralja Tomislava. U praksi
vlast splitske metropolije nad svima hrvatskim krajevima nije
čini se neposredno došla jače do izražaja. Naime u politici pa⸗
pinskoga Rima dolazi uskoro do preloma; u srpnju 928. upravo
nakon drugoga splitskog sabora, koji rješava pitanje crkvenog
primata u Hrvatskoj, papa Ivan X. bude svrgnut, utamničen i
doskora umire u tamnici; papinski Rim zapada u stare krize i
njegov politički utjecaj slabi.

Ipak splitski sabori i njihovi zaključci predstavljaju velik
obrat u životu Hrvatske. Ojačan je položaj latinsko⸗dalmatin⸗
skoga svećenstva, uspjelo mu je prodrijeti u hrvatsku unutraš⸗
njost, gdje do tad nije imalo vlasti i ono će se sve više koristiti
tim svojim položajem; splitski nadbiskup, a ne više biskup ninski,
odnosno kasnije kninski, bit će odlučni vjerski, a po tome i poli⸗
tički i kulturni faktor u Hrvatskoj. Kasnije, za dinastičkih kriza
koje otvaraju vrata uplitanju Venecije latinsko⸗dalmatinsko sve⸗
ćenstvo ići će rukom o ruku s politikom Venecije i politička pi⸗
tanja sve britkije će se iživljavati — kao uostalom i drugdje u
tadašnje vrijeme — na području vjerskome. Kroz stotinu i četr⸗
deset godina tinjat će suprotnosti izmedju latinaša i narodnjaka,
upijajući u se ne samo ritualno⸗jezične nego i političke, eko⸗
nomske i društvene protivštine; vladari većinom se oslanjaju na
latinsko⸗dalmatinsko svećenstvo gradova, po njemu žele steći
vlast nad gradovima i otocima, to svećenstvo obasiplju daro⸗
vima i povlasticama; hrvatsko svećenstvo povlači se u narod,
nije očito ekonomski dobro dotirano, nema mogućnosti naobraz⸗
be. Oko 1060. za vladavine Petra Kresimira davne, pridavljene
suprotnosti — pod uticajem iz vana — izbijaju u velikoj poli⸗
tičko⸗vjerskoj krizi. Ta je kriza alarmantan simptom; otkriva
svu dubinu raskola u hrvatskom svijetu; hrvatski vladari očito
joj nijesu shvatili domašaja, zadovoljivši se njezinom prividnom
likvidacijom. Ali pokrenute sile natopljene mržnjom nevidljivo
će djelovati dalje — dovesti do sloma državne samostalnosti.

Dugo treba dok iz žira izraste hrast, dugo treba da se oži⸗
votvori jedna ideja. Moralo je proteći šest stoljeća da ideja Sv.
Augustina o »Božjoj državi« doživi u XI. vijeku grandiozan smion
pokušaj svojega oživotvorenja. Kroz stotinu i četrdeset godina
poslije smrti pape Ivana X. crkva se trza u teškim krizama i kao

organizacija i kao duhovna institucija. Političke borbe u Europi i u samom Rimu rastaču idejnu srž crkve. Pape postaju objektom uticaja različitih političkih snaga i razvija se tako prvi divovski boj izmedju crkve i države. Nastaje borba za hijeratsku organizaciju svećenstva. Državni poglavice žele uzeti crkvu pod svoju kontrolu, uticati na popunjavanje biskupskih stolica i opatija. To je t. zv. pravo investiture koje je stvorila karolinška vlast. Pravo investiture pak radja zlom simonije, korupcijom kod popunjavanja crkvenih časti, njihovim kupovanjem. U toj krizi razvraćuje se i život klera; većina svećenika ili je oženjena ili ima konkubinu; za ostavštinu papa i biskupa vode se redovno krvave borbe; crkva prestaje biti organizacijom duša, pretvara se u pomoćnicu političkih stranaka, zaraženu korupcijom i nasiljem. I prosječni čovjek počinje sve više osjećati nesklad izmedju svijeta kakav jest i svijeta kakav bi trebao biti prema crkvenoj nauci, crkva sve više gubi moć nad ljudskim dušama.

I tad se pojavljuje na svjetskoj pozornici jedan gorljivi monah po imenu Hildebrand, koji odluči reformirati crkvu i oživotvoriti ideje Sv. Augustina o Božjoj državi na zemlji. Hildebrand sniva o tome kako da crkvu učini baštinicom staroga Rima, suverenom vlašću u svijetu koja će gospodovati nad svim državama, uzeti ih pod svoju kontrolu, jer crkvi kao vladarici duša, papi kao Božjem Namjesniku na zemlji, pripada prvenstveno pred državnom vlašću — crkva treba tako postati vrhovna zemaljska vlast. Imajući pred očima tu divovsku koncepciju, Hildebrand spoznaje da to crkva može postići samo onda, ako se očisti od svih dotadanjih zala, ako se reformira u glavi i u udima. Hildebrand po planu izgradjuje svoju zamisao; kao kardinal vrši odlučni uticaj na pape Leona IX., Nikolu II. i Aleksandra II., da napokon kao njihov nasljednik pod imenom Gregorija VII. sam udje u odlučnu borbu sa najmoćnijom svjetovnom vlašću, s njemačkim carem. Kolika je u toga čovjeka bila snaga kroćenja neobuzdanosti ljudskog duha, koliko je energičan bio njegov rad na reformi crkve, koliko mu je uspjelo da vrati duhovnoj vlasti crkve prestiž odaje dramatski sukob njegov sa carem Henrikom IV., koji odjeven u kostrijet tri dana kleči pred Canossom tražeći od Gregorija VII. oproštenje i pomilovanje.

Lateranski sinod 1059., za pape Nikole II., stvara zaključke potpunoma u skladu s Hildebrandovim idejama. Zaključcima toga sinoda uklanja se korupcioni način popunjavanja crkvenih časti, uvodi stroga disciplina u život klera, napose se pak dokraj=

čuje svećenička ženidba; odredjuju se dužnosti laika prema crkvi, crkveni porez, uredjuju uopće crkvene financije; svećenstvo se izuzimlje ispod sudovanja svjetskih vlasti, a posebice se pak ure⸗djuju nova načelna pravila za sklapanje braka, braneći brak svojte sve do sedmoga koljena. Zaključci lateranskoga sinoda obznanjuju se svima državama, a u Hrvatsku je došao kao po⸗sebni papinski izaslanik opat Mainardo; on je imao ne samo proglasiti zaključke lateranskoga sinoda, nego i urediti specijalne prilike koje su vladale u odnosu izmedju crkve i države u Hrvat⸗skoj. Do tog vremena u Hrvatskoj brak kod klera ne samo da je bio veoma raširen, nego je vjerojatno bio i općenit; šta više i sam splitski nedavni nadbiskup Dobraj imao je ženu i djecu. Da je provedba reformi odmah nakon sinoda primijenjena upravo u Hrvatskoj, uzrok je tome da je Hrvatska bila za papinsku politiku vrlo važna jer je tu uticaj istočne crkve morao biti pri⸗lično jak, a suprotnosti izmedju istočne i zapadne crkve bile su tih godina u punome jeku. Taj uticaj istočne crkve bio je vidljiv u Hrvatskoj u mnogim običajima: svećenici ne samo što su se bili ženili, nego su po običaju istočne crkve nosili bradu i dugu kosu. Osim toga za vrijeme tih stotinu i četrdeset godina nakon splitskih crkvenih sabora, hrvatska se crkva odnosno hrvatsko bogoslužje vrlo proširilo, zahvativši dapače i nekadašnja područja latinsko⸗dalmatinske crkve, naročito otok Krk i njegovu bisku⸗piju. I to nam indirektno dokazuje, da na prvim splitskim sabo⸗rima nijesu stvoreni bili nikakvi stvarni zaključci protiv hrvat⸗skog bogoslužja, odnosno u koliko je i bilo borbe protiv hrvat⸗skog bogoslužja, ta borba nije uspjela. Papinski poslanik opat Mainardo, sastaje se u Biogradu na moru s kraljem Petrom Kre⸗simirom, koji odgojen u Veneciji, a uz to fasciniran starim ciljem svih hrvatskih vladara zavladati dalmatinskim gradovima, pruža svaku potporu papinskoj politici. Iz Biograda na moru, jedinom gradu što ga na moru osnovaše hrvatski kraljevi i učiniše svojim krunidbenim gradom, papinski poslanik odlazi u Split gdje se 1060. sastaje sinod svega dalmatinsko⸗hrvatskog episkopata i sa⸗mostanskih opata. Tu su proglašeni lateranski zaključci, a osim toga prihvaćeni još posebni kanoni za posebne hrvatske prilike.

U prvom od tih kanona zabranjuje se kleru nositi u buduće bradu i dugu kosu; tko tu odredbu prekrši ima mu se zabraniti ulaz u crkvu i podvrći ga kanonskoj kazni prema njegovom crkve⸗nom stepenu, drugi pak kanon glasi: »Zabranjujemo pod kaznom prokletstva uzvisivati Slavene ako nijesu vješti latinskoj knjizi

u svete redove, a tako i podvrgavati svećenika kojega mu drago stepena bio, laičkom podložništvu ili plaćanju svjetovnoga poreza«. Time je izveden izravni udarac protiv hrvatskog bogoslužja, zabranjeno je zaredjivanje svećenika hrvatske liturgije i zabranjeno vršenje crkvenih funkcija već zaredjenim hrvatskim svećenicima. Toma Arcidjakon koji potanko izvješćuje o toku splitsko-crkvenog sinoda, izričito spominje kako je latinsko svećenstvo tvrdilo da je glagolicu iznašao neki heretik Metodije koji je nekoć mnogo toga lažnog napisao na slavenskom jeziku protiv propisa katoličke crkve; hrvatski kler objedjen je s hereze i cijela crkveno-administrativna reforma prebačena na polje dogmatike. Nova politika tražila je i novoga čovjeka pa je za splitskog nadbiskupa izabran dotadanji osorski biskup Lovro, koji će kroz blizu četrdeset godina u životu Hrvatske igrati veliku, u kritičnim časovima dapače odlučnu ulogu.

Papinski legat Mainardo svakako s odobrenjem kraljevim nastoji vidljivo dati znaka obnovljenoj moći crkve. Sam lično nastupa u jednom slučaju, istina u Zadru koji još nije bio pod vlašću hrvatskoga kralja, kao sudac u sporu crkvene osobe i jednoga gradjanina, bivšeg zadarskog priora Grubine, svakako nov način sudovanja za pučanstvo koje je već onda u latinskim gradovima pretežno slavensko.

Proglašenje tih crkvenih reforma moralo je raspaljivo djelovati na stare protivštine izmedju naroda, hrvatskog klera i latinskog klera. Da su tu već prijašnjih godina vladali napeti odnošaji, svjedoči još jedna odluka splitskog sinoda koja živo ilustrira tadašnje prilike: »Ako odsada tkogod od gradskih priora ili laika, bud kojega dostojanstva iliststališa, uhvati biskupa ili ga udari, ili silom otjera iz njegovog sjedišta, a taj inače nije kanonski osudjen, bit će prokleti začetnici i pomoćnici tako teškog zločina, a posjedi njihovi predat će se zauvijek crkvi. Ako se koji laik drzne, da to učini kojem svećeniku ili kleru nižega stepena, podvrgnut će se kanonskoj pokori i svrgnut sa časti, a bude li tvrdokoran, bit će proklet«. Takve odluke, naročito sa svojima materijalnim sankcijama, bile su u oštroj protivštini sa cijelim duhom hrvatskoga plemenskoga prava, naročito osjetljivoga kod otudjivanja zemljišnoga vlasništva. To, pak činjenica da pretežna većina hrvatskog svećenstva nije znala latinski, da je svećenstvo bilo još i oženjeno, pa se — ljudski sasvim shvatljivo — nije htjelo odvajati od svojih porodica, odredbe o zabrani brakova izmedju članova jednog te istog plemena, a vje-

rojatno i stroge odredbe o davanju desetine i darova biskupu i kleru što je u Hrvatskoj kao i u istočnoj crkvi bilo nepoznato, da su sve hrvatske crkve, svakako s odobrenjem i pomoću državne vlasti, zatvorene, a svećenicima hrvatskog obreda zabranjeno bilo misiti — sve je to prirodno moralo izazvati revolt i teške zapletaje. Pritajene zadrijemale suprotnosti izbijaju sad u elementarnom zamahu: hrvatsko svećenstvo, za kojim svakako stoji stara plemenska organizacija, ustaje protiv tih reformi i protiv kraljevske vlasti u otvorenu bunu koja zahvaća čitavo kraljevstvo.

Toma Arcidjakon splitski ostavio nam je o tome opširan izvještaj iz kojega, premda je pisan žučljivo i strastveno, možemo ipak razabrati i tok dogadjaja i njegov dubok zamašaj. Toma Arcidjakon pripovijeda kako je u to vrijeme »jakih smutnja« došao u Hrvatsku neki svećenik-došljak imenom Vuk, koji da je narodu govorio, kako sve to što se dogodilo — zatvaranje crkvi i zabrana hrvatskim svećenicima vršenja službe — nije uslijedilo s voljom papinom. Toma Arcidjakon priznaje da su se na to sastali narodne starješine, sigurno u prkos kraljevoj volji i posavjetovavši se na svom saboru zaključili poslati papi u Rim posebno odaslanstvo sa spomenutim Vukom na čelu, sa smjernom molbom da bi se stanje crkvi i svećenika u hrvatskoj državi povratilo u prijašnje stanje. Iz Tomina pričanja se razabire da je Vuk u svojoj misiji doista došao do pape, koji medjutim nije htio rješavati molbe Hrvata, jer da sam ne može ništa učiniti na lahku ruku protiv onoga što su odredili legati apostolske stolice, nego uputi odaslanstvo da s papinskim pismima podje splitskom nadbiskupu, hrvatskom kralju i ostalim legatima, koji neka u toj stvari pošalju u Rim dva biskupa. Moguće se Rim i pokolebao pred mogućnosti otvorenoga crkvenog rata u Hrvatskoj. Papa je očito želio primiti u toj osjetljivoj stvari oficijelnu misiju ovlaštenu od vladara, čekao službeni korak hrvatskih vlasti. Ali toga nije bilo; da je uslijedio, moguće bi poznije krize bile barem ublažene. Odaslanstvo plemena uvjereno da za svoju stvar ne će naći potpore kralja Petra Kresimira — jer njihovo odaslanstvo pošlo je u Rim samovoljno upravo u prkos kraljevoj politici — vrativši se kući i podastrijevši svoj izvještaj nekom forumu hrvatskih plemena, saopći da je misija uspjela, da je papa odobrio da se crkve otvore, svećenici vrate na mjesta, i da si narod izabere biskupa od svoga bogoslužja i da ga pošalje papi na posvetu. Takav izvještaj odaslanstva plemena vjerojatno nije bio namjerna prevara; spor je u neku ruku bio još

sub iudice, dakle se moglo smatrati da odluke još nijesu definitivne. Na temelju toga izvještaja bude izabran za biskupa neki Zdeda ili Zdedrug, koji zajedno sa spomenutim Vukom i nekim opatom Potjehom podje u Rim. Drugo odaslanstvo naidje kod pape na oštar otklon; nepoznavanje latinskog jezika a i brada Zdedina bile su uzrokom, da je papa Aleksandar II. odbio njihovu molbu; Toma Arcidjakon dapače veli, da je sam papa odsjekao Zdedi nekoliko dlaka iz brade i zapovijedio svojim ljudima da ga po rimskom crkvenom običaju obriju, glede zahtjeva pak za uspostavu slavenskog bogoslužja, izjavio je papa odaslanstvu da je već mnogo puta čuo za njihove zahtjeve, ali — kako veli Toma Arcidjakon — »zbog arijana koji izmisliše takovu liturgiju (naime slavensku hrvatsku) ne smije dopustiti da na svome jeziku vrše službu božju«. Optužbe latinsko-dalmatinskoga klera da je hrvatsko bogoslužje heretičko, arijansko, imale su u Rimu uspjeha. Papa je Zdedi i njegovim drugovima naložio neka se pokore splitskim sinodalnim kanonima, a shvativši da se u Hrvatskoj razbuktao jedan opasan pokret obeća da će k njima poslati svoje legate, da povrate zemlji i narodu vjerski mir.

Kad su se Zdeda i njegovi drugovi vratili kući, buknu otvorena buna. Toma Arcidjakon priča s očitom zlobom, da su Zdeda i drugovi na povratku prevarili narod, odnosno one koji su ih poslali rekavši, da je papa Zdedu zbilja posvetio za biskupa; bit će medjutim protivno, da su upravo Zdeda i drugovi obavijestili svoje pristaše o svom neuspjehu i da su ovi radi toga prešli na direktnu akciju. Žarište i glavno područje te krize, kako proizlazi iz pričanja Tominog, bio je otok Krk, a valjda i susjedno hrvatsko kopno, gdje je već uslijed distanca uticaj splitskog ambijenta morao biti slabiji. Buntovnici protjeraše s Krka latinskoga biskupa Jurja i postaviše na njegovo mjesto Zdedu, koji odmah preuze sve biskupske funkcije, posvećujući crkve, redeći hrvatske svećenike, i naravski otvorivši opet za službu hrvatske crkve, zatvorene na temelju zaključka splitskoga sinoda.

Taj crkveni udar na Krku morao je snažno odjeknuti u cijeloj državi, jer sam Toma priznaje, da su nakon toga svagdje uslijedili »veliki nemiri« — vjerske suprotnosti morale su se ispreplesti sa političkima, buna protiv latinsko-dalmatinskoga svećenstva sigurno se mjestimice pretvarala u bunu protiv kraljevske vlasti, koja zaštićuje latinsko-dalmatinsku crkvu. Svakako i rimska crkva i kraljevska vlast smatraju taj pokret zajed-

ničkim neprijateljem i kraljevska državna vlast daje crkvi na raspolaganje svoju oružanu moć. Dogadjaji u Hrvatskoj alarmantno su djelovali i u Rimu, koji u hrvatskim smutnjama opet vidi uticaj raskolničkoga Bizanta, jer papa hitno šalje u Hrvatsku kao svoga legata kardinala-biskupa portuanskoga Ivana. Samo silom bilo je moguće savladati taj vjerski pokret; potankosti tih borbi nijesu poznate, zna se samo njihov rezultat: vlasti je uspjelo uhvatiti vidljivoga kolovodju toga pokreta svećenika Vuka koji je dopraćen u Split, lišen svećeničkoga čina, izbatinan, ošišan i tako žigosan i proklet bačen u tamnicu gdje je još poslije dvanaest godina tamnovao. Papinski legat bacio je na Zdedu kao i na opata Potjehu i sve njihove privrženike »vječno prokletstvo«. Čini se da ni crkvenima ni političkim vlastima nije uspjelo uhvatiti ni Zdedu ni Potjehu, dapače Zdeda je ne odrekavši se svoje biskupske časti, živio još neko vrijeme na Krku gdje je i umro; Krk je politički tih godina još uvijek pod vlašću Bizanta, pa je tamo i vlast rimske crkve i vlast hrvatskog kralja bila nemoćna. Hrvatsko bogoslužje nesmetano dalje živi na krčkom otoku.

U granicama hrvatske države pokret je svakako silom ugušen, ali nije skršen; snage koje su ga iznijele nijesu slomljene već naprotiv produbljivati će se i proširivati njihovi izvori.

Liturgijski spor pretvorio se u unutrašnju političku krizu. Dogadjaji tih godina iskopaše jaz imedju kraljevske vlasti i širokih narodnih slojeva. Kraljevska vlast pred opozicijom plemena još jače nego prije upirat će se na snage izvana; splitski nadbiskup Lovro, sigurno jaka političko-diplomatska glava, postaje narednih decenija glavnim savjetnikom i prijateljem hrvatske krune. Suvremenici pak tih dogadjaja kojima su rodjaci, očevi, braća postradali u tim borbama, sigurno gledaju u Lovri zloduha hrvatskoga života, uzročnika svih i političkih i njihovih ličnih nedaća. Mržnja tinja ne samo protiv dalmatinskih Latina nego i protiv kralja Petra Kresimira, hraneći i njegujući snage budućih otpora.

Opasno je u ocjenu i prosudjivanje davnih dogadjaja unositi suvremena mjerila. Hrvatski povjesnici nerijetko su prelomili štap nad t. zv. latinaškom strankom kod Hrvata i njezinim vodjama, a to su bili kraljevi. Vidokrug latinaške stranke bio je svakako širi od vidokruga plemenskih konzervativaca narodne stranke, latinaška stranka provodi politiku realizma, računa sa snagama zbilje, bolje vidi i jače ćuti uticaje vanjskih sila nego

predstavnici plemena i narodne stranke u unutrašnjosti hrvatskoga kopna, latinaška stranka uz to je svakako nosilac suvremenog napretka, cilj joj je likvidirati ono što smatra zastarjelim, učiniti državu jednakom u svakom pogledu ostalim političkim snagama na Mediteranu. Politika Petra Kresimira protiv narodnog konzervativizma donijela je i uspjehe; pet godina poslije bune Petar Kresimir oživotvoruje ideal svih svojih kraljevskih predšasnika — proširuje svoju vlast na dalmatinske gradove. Bizant je 1071. pretrpio katastrofu u ratu sa Seldžucima, doživjevši samrtni čas svojega velevlasnoga položaja. Tu situaciju Petar Kresimir iskorišćuje; dalmatinski gradovi ostavši bez političkoga zaštitnika predaju se u vlast hrvatskome kralju. Svakako odlučnu su riječ pri tome imali predstavnici tih gradova, a to su u prvom redu bili biskupi i priori; pomoć koju im je kralj pružio u borbi s hrvatskom crkvom, oni mu sad uzvratiše. Petar Kresimir u jednoj ispravi ponosno sad može istaknuti, da mu je »Svevišnji proširio državu i na moru i na kopnu«. Za njegovog su vladanja granice hrvatske države bile najšire: od Drave do Neretve i od mora do Drine.

Ali kao uvijek vanjsko-politički uspjesi, porast prestiža sami po sebi ne donose državi trajne snage. Deset godina nakon velike bune, 1073. umro je Petar Kresimir i bi sahranjen u atriju crkve sv. Stjepana pod Klisom; još u XIII. vijeku postojao je tamo njegov sarkofag. Odmah nakon njegove smrti svom snagom izbija opet, svakako pospješena vanjskim dogadjajima, stara unutrašnja politička kriza Hrvatske, stvarno kriza njezine kulturne orijentacije.

DRAMA DMITRIJA ZVONIMIRA

Iste godine 1073. kad je umro hrvatski kralj Petar Kresimir na papinsku stolicu uzadje monah-kardinal Hildebrand kao papa Gregorije VII. Dok Gregorije VII. preuzevši papinsku vlast netremice kroči k realiziranju svoje ideje: stvaranju svjetske papinske vlasti, kojoj treba pripasti vrhovna politička moć, koja će svagdje voditi brigu o kraljevskom dostojanstvu i upravljati njime, zahtijevati od kraljeva bezuvjetnu poslušnost, što nosi sa sobom da papa odredjuje kome će pripasti koja kruna, da papa kažnjava prokletstvom i gubitkom prijestolja one vladare, koji bi se usudili usprotiviti njegovim odredbama, za koju vlast ne postoje narodi sa svojim osebujnostima i tradicijama nego samo vjernici crkve — u Hrvatskoj dolazi na vlast narodna stranka, koja se već dvadeset godina odupire upravo uticaju svjetovne papinske politike. Sukob izmedju dinamičnoga papinstva i Hrvatske pod vodstvom narodne stranke postaje neminovan. Hrvatska je uz Bizant jedina država, koja dobacuje izazov Gregoriju VII. Borba mora postati bezobzirnom.

Samo snagom i metodama apsolutiste-diktatora mogao je Petar Kresimir obuzdati otpor plemena i njihove konzervativne stranke protiv svoje latinofilske politike. No sa smrću kralja-diktatora pada i cijeli sistem. Nestanak Petra Kresimira otkriva kako je otpor protiv njegove politike bio zahvatio cio državni teritorij i kako se duboko bio ukotvio u narodu; Petru Kresimiru uspjelo je silom svladati bunu, koja je radi hrvatskog bogoslužja buknula na sjeveru države, na krčkom otoku; nakon njegove smrti revolta protiv sistema izbija na jugu, na neretljanskom području, u borbenom plemenu Kačića. Za vladavine Petra Kresimira Kačići očito su se pritajili, provode taktičku politiku oportunizma; ali oni imaju i poseban položaj, po kojemu su manje ranjivi od ostalih plemena, oni tvore srž flote, njihov knez Rusin ujedno je i »morski župan«, admiral kraljevstva. Narodna stranka očito pod vodstvom Kačića, koji raspolažu oružanom silom, gura u stranu posljednjega odvijetka stare dinastije hercega Stje-

pana, koji se, milom ili silom, mora skloniti u samostan Sv. Stjepana pod Borovima kod Splita, i za kralja izabire Rusinovog brata Slavca ili Slavića, a koji je zabilježen za vladavine Kresimirove kao jedan medju banovima.

Tim državnim udarom Slavac je došao na vlast, upirući se na svoje pleme i na narodnu stranku. Latinaška stranka, a to su primorski gradovi, ne priznaju ga za kralja; sigurno ga ne priznaje ni ban Zvonimir, tad već valjda uz Slavca najmoćniji velikaš, gospodar sjevernih strana, šurjak madžarskoga kralja i vjerojatno vodja latinaške stranke. Latinaška stranka osjeća se slabijom; po svoj prilici nije ni ušla u otvorenu borbu protiv novoga kralja jer nije imala mase za sobom, a uz to je novi kralj sigurno raspolagao i s flotom, domenom plemena Kačića, koja može ugroziti trgovinu gradova. Novi kralj svakako u prvoj godini čvrsto drži vlast, prema hrvatskim tradicijama vrši po zemlji sudovanje, izričući u pratnji bana Petra i župana Zarube pred crkvom Sv. Petra u Priku kod Omiša presudu u sporu o nekoj zemlji izmedju Tugara i splitskoga odličnika Petra Crnoga. Ali latinaška stranka već je povela akciju protiv vladara narodne stranke; nemajući sama snage oboriti novo stanje, obraća se papi za pomoć, javivši mu da su hrvatskom državom zavladali »heretici«. Gregorije VII. odlučuje se brzo na energičnu akciju protiv države, kojom zavladaše »heretici«, protiv vladara, koji je mimo njegove volje kao predstavnik protulatinaške stranke došao na prijestolje. U Rimu pada odluka za politiku oružane intervencije.

Intervencija se sprema pomnjivo i oprezno. Pripreme traju skoro godinu dana, intervencioniste očito ne potcjenjuju snagu hrvatske države, a osim toga trebalo je i prethodno se sporazumjeti s onim, koji će intervenciju provoditi. Gregorije VII. pomišlja hrvatsko pitanje radikalno riješiti, postaviti u Hrvatskoj za kralja čovjeka svoga posvemašnjeg povjerenja, koji ne će trebat uzimati obzira na igru prilika u samom narodu, a to može biti prvenstveno čovjek drugog naroda. U siječnju 1075. Grgur VII. obratio se na danskog kralja Sweina II. Estridsona pismom u kojem se veli: »Uostalom želimo da po tvom pouzdanom poslanstvu saznamo još i ovo: ustreba li sveta mati rimska crkva protiv bezbožaca i neprijatelja Božjih tvoje vojničke i oružane pomoći, čemu se ona može nadati od Tebe? *Ima naime nedaleko od nas bogata zemlja uz more, kojom obladaše prostački i kukavni heretici*, u toj

zemlji želimo da bude vodja, vladalac i branič kršćanstva jedan od tvojih sinova, dadeš li ga na raspolaganje svetoj stolici, da vojuje s izvjestnim mnoštvom ljudi, koji bi mu bili vjerni vojnici, a jedan je biskup tvoje zemlje već izjavio, da ćeš ti to htjeti učiniti«. Ta kombinacija je propala jer je prema nekim verzijama danski kralj medjutim umro, ali intervencija je ipak uslijedila; kao instrumenat intervencije poslužiše normanski vitezovi plemena Amika, koji zasješe tad u Apuliji. Formalni poziv za intervenciju došao je od dalmatinskih gradova i potkraj ljeta 1075. grof Amiko sa svojom vojskom podje na ekspediciju. Potankosti toga pothvata nijesu poznate; vjerojatno nije bilo došlo do nekog velikog rata — samo jedna isprava, sastavljena u Splitu u studenom 1075. bilježi da je grof Amiko »zarobio hrvatskoga kralja«.

Narodna stranka nakon toga je poraza obezglavljena; njezina suprotnica latinaška stranka preuzima punu vlast i kraljem postaje njezin vodja, Kresimirov ban Dmitrije Zvonimir; herceg Stjepan, posljednji Trpimirović, dalje je prisiljen živjeti u sustjepanskom samostanu; latinaška stranka ne uzima ga u kombinaciju; nov poredak stvoren svjetovnom papinskom vlašću prelazi preko dinastičkog legitimizma, koji je posljednjih stotinu godina donekle vladao u Hrvatskoj, jednako kao što prelazi stvarno i preko starog hrvatskog plemenskog prava kraljevskog izbora. Dmitrije Zvonimir u cijelosti prihvaća smjernice politike Gregorija VII., jer to je preduvjet za njegov uzlazak na prijestolje; da je tome prethodio politički sporazum s papom vidi se sasvim nedvoumno iz njegove prisege-zavjernice, izrečene prigodom krunisanja 9. X. 1076. u bazilici Sv. Petra u Solinu (Vidi sl. br. 7.), koje je krunisanje izvršio papinski poslanik Gebizon. Ta krunidbena prisega, prvenstveno položena papi a ne narodu, ogledalo je cijele političke i kulturne situacije, kao i dnevnog života tadašnje Hrvatske, najvažnije pisano svjedočanstvo o staroj hrvatskoj državi, a ujedno i najvažniji dokumenat iz epohe Gregorija VII. uopće. Ta prisega doslovno glasi:

»Ja Dmitar, drugim imenom i Zvonimir, Božijom Milošću knez Hrvatske i Dalmacije, od tebe gospodine Gebizone — ovlaštena na to od *našega gospodara pape Grgura* kao njegova legata — zastavom, mačem, žezlom i krunom ovjenčani i ustoličeni kralj, pošto me je pravilno izabrao u bazilici Sv. Petra u Solini *čitav kler* i sav narod vladaocem kraljevine Hrvata i Dalmatinaca, obećajem, dajem ti riječ i zavjetujem se

tebi, da ću nepromijenjeno izvršiti sve, što mi bude naložila tvoja časna svetost, to jest, da ću u svemu i svačem održati vjeru apostolskom prijestolju i štogod su u ovoj kraljevini budi apostolski prijesto budi njegovi legati odredili ili će još odrediti, sve ću to neopozivo čuvati; gojit ću pravdu; branit ću crkve; starat ću se oko prvijenaca, desetina i svega, što pripada crkvama; gledat ću da biskupi, svećenici, djakoni i subdjakoni čisto i dostojno živu; štitit ću siromahe, udovice i sirote; sprečavajući nedopuštene brakove medju rodjacima, bdjet ću nad tim, da se vjerenice po zakonu udaju prstenovanjem i svećeničkim blagoslovom i ne ću dopuštati, da se tako ispravno sklopljeni brakovi razrješuju; opirat ću se prodavanju ljudskoga roblja; i pokazat ću se Božijom pomoći valjan u svemu, što je pravo.

Svake ću godine na Uskrs za predanu mi kraljevinu plaćati pristankom sviju mojih odličnika Sv. Petru danak u iznosu od dvije stotine bizantinskih zlatnika i želim, potvrdjujem i tražim, da tako čine i moji nasljednici. Povrh toga poklanjam, darujem i potvrdjujem apostolskom prijestolju samostan Sv. Grgura, imenom Vrana, sa svim njegovim blagom; srebrni kovčeg u kojem su moći od svetoga tijela istoga blaženoga Grgura, dalje dva križa, kalež i patena, dvije zlatne crkvene svjetiljke ukrašene draguljima a u obliku krune, evandjelje ispisano srebrenim pismenima, i sva ostala pokretna i nepokretna imovina; sve to neka bude isključivo vlasništvo legata Sv. Petra, a samostan njihov hospicij, ali tako, da nikad ne može preći u druge ruke, već da ostane za vječna vremena posjed Sv. Petra; čuvat ćemo ga ja i moji nasljednici da bude slobodan i osiguran od svakoga čovjeka. Nadje li se ipak tkogod, koji bi, nagnan smjelom drskošću, ugrabio spomenutom samostanu štogod od navedenoga blaga, neka sluša onaj užasni glas sudije, što će ga čuti djavo sa svojim andjelima.

Kako vladati znači koliko i služiti Bogu, prisižem na ruke tebi kao zamjeniku Bl. Petra i našega gospodara pape Grgura i njegovih nasljednika, ovu prisegu vjernosti: Ja Dmitar Zvonimir, Božjom Milošću i darom apostolskoga prijestolja kralj, od toga časa bit ću vjeran Sv. Petru i mome gospodaru papi Grguru i njegovima kanonski izabranim nasljednicima i ne ću ni savjetom ni sudjelovanjem pomagati, da budi on, budi njegovi nasljednici, budi njegovi legati izgube život ili koje udo svoga tijela ili slobodu; i ne ću nikad nikome svjesno na njihovu

štetu prokazati tajne, koje bi mi povjerili. Državom, koju primam iz tvoje ruke, gospodine Gebizone, vjerno ću upravljati i nikad ne ću ni nju ni pravo na nju naumice oteti papinskom prijestolju. Moga gospodara papu Grgura, njegove nasljednike i legate, kad dodju u moju državu, primat ću svečano i postupat ću s njima častno, a tako ću ih i otpremati natrag; i kudgod bi me oni zvali, da im služim, učinit ću im to točno i bez prigovora, kakogod znam i mogu«.

Slovom te prisege Zvonimirova Hrvatska postaje ne saveznikom nego protektoratom papinske svjetovne vlasti, jer pod njezinu kontrolu potpada odsele hrvatska i vanjska i unutarnja politika, gubeći svoju samostalnost opredjeljivanja. Novo stanje predstavlja odlučan, konačan pokušaj prekida sa svima dotadašnjim tradicionalnim smjernicama hrvatskoga političkog života. Snagom izvanjske intervencije skršen je uticaj političke vlasti plemenskoga sistema na sudbinu države barem u dotadašnjem središtu državnosti Hrvata izmedju Cetine i Zrmanje. U znak političkoga podložničtva Zvonimir se obvezuje plaćati stalni godišnji danak papinskoj svjetskoj vlasti — i splitski nadbiskup Lovro postaje u neku ruku predstavnikom vlasti protektorata, on je prvi savjetnik krunin i stvarni motor hrvatske politike. Naravski u prvom redu kulturni život mijenja obilježje u smislu novoga stanja; hrvatsko bogoslužje, koje je bilo žarište svih borbi kroz stotinu godina stvarno je likvidirano u ovom području; novi režim jamačno uvodi i nov sistem državnih financija, sputavajući i tu vlast plemena; uvode se, odnosno ukrepljuju novi porezi u korist crkve, koji se očito do tad nijesu mogli ustaliti, gradovi, uvozne luke, dobivaju nove povlastice za uvadjanje carina. Feudalizam, koji je u Zvonimirovo doba u cvatu u zapadnoj Europi počinje se snažnije afirmirati u Hrvatskoj, opet na uštrb plemenskih zajednica; stara plemenska čast župana, koja se prije i u latinski pisanim listinama bilježila sa svojom slavenskom oznakom, sad se zamjenjuje oznakom »comites«, pa i »barones«; uz plemstvo po rodu od pamtivijeka, po pripadnosti plemenu, javlja se očito prvi puta i dvorsko plemstvo, stvoreno milošću vladara.

Novo stanje stopostotna je pobjeda — ne toliko hrvatske latinaške stranke, koliko upravo politike vodja romanskih gradova Dalmacije. Bila je to cijena kojom je Dmitrije Zvonimir, nesumnjivo uzurpator, jedino mogao steći krunu, dobiti potporu i protiv volje plemena i protiv nasljednih dinastičkih prava her-

cega Stjepana. U svojoj prisezi Zvonimir izrijekom veli da prima državu iz ruke papinskoga legata, Gregorija VII. naziva svojim gospodarem, njemu i njegovim nasljednicima priznaje pravo na Hrvatsku, nema tu ni traga spomenu o volji plemena, o tradicionalnom saborskom izboru. Taj sabor je doduše održan, ali jamačno uz apstinenciju predstavnika plemena, narodne stranke — sabor bio je očigledno samo skupština latinaške stranke.

Takav radikalan obrat u životu Hrvatske mogla je izvesti samo jedna jaka ličnost, puna smionosti. Tko je bio ta ličnost, Dmitrije Zvonimir ili splitski nadbiskup Lovro, kojega Toma Arcidjakon, još podrug vijeka poslije naziva u svojoj kronici rastom »sitnim čovjekom, ali snažna duha«? Je li Zvonimir bio samo marioneta u rukama Lovrinim, koji znalački iskorišćuje njegovu žudnju za krunom, pojačanu moguće slavohlepnom taštinom Jelene Lepe ili je Dmitrije Zvonimir zaista bio neki »božji čovjek«, uvjereno zanesen za ideje Gregorija VII. o novom poretku u svijetu? Ne znamo i nikad to ne ćemo moći znati. Ali sve ako i jesu zamisli nove politike Hrvatske niknule u mozgu Lovrinom, provodio ih je u djelo Dmitrije Zvonimir, a za to je trebalo i snage volje, odlučnosti, svakako i bezobzirnosti, jer valjalo je prkositi volji jakog dijela naroda, provoditi radikalne nepopularne reforme, što uvijek izazivlje otpor. Svakako, rodbinske veze sa susjednom madžarskom dinastijom morale su mu osigurati izvjesnu slobodu akcije u kopnenoj Hrvatskoj, i aktivno i pasivno čuvati zaledje. Jedno je sigurno: bolje nego ljudi narodne stranke postavio je Dmitrije Zvonimir diagnozu trenutne vanjsko-političke situacije i povukao iz nje zaključke, jer u onoj političkoj konstelaciji u Europi druga politika van kompromisne nije bila moguća. Svakako, druga je stvar je li Zvonimir u toj politici prešao potrebne granice popuštanja ili ne. Papinska svjetovna vlast je tih godina na vrhuncu svoje moći, kapitulacija Henrika IV. u Canossi morala je djelovati potresno i na najotpornije duhove, a udar Normana protiv Zvonimirovoga predšasnika otkrio je da ta vlast raspolaže ne samo moralnim pritiskom, nego u slučaju potrebe i mačem. U svemu u ličnosti Zvonimirovoj razabire se izvjesna crta političara-realiste. Uz lična svojstva, kod uspona Zvonimirovoga na prijestolje, sigurno je zamjernu ulogu igralo i njegovo bogatstvo — bogati darovi, kojima obasiplje samostan u Vrani i koji se spominju u prisegi, odaju da je Zvonimir bio mogućnik ne samo po političkom nego i po ekonomskom položaju.

I predaja i kronika pamte vladavinu Dmitrije Zvonimira kao »zlatno doba« hrvatske narodne nezavisnosti. Kronika Popa Dukljanina, pisana u XIII. vijeku veliča Zvonimirov režim: »... I osta kraljem Zvonimir, koji počteni kralj, sin dobroga spomenutja, poče crikve veoma čtovati i ljubiti. I poče dobre pomagati, a progoniti zle. I bi od svih dobrih poljubljen, a od zlih nenavijen, jere ne mogaše zla viditi. I tako ne biše on za Hrvate, zašto oni ne će biti dobrom dobiti, da, bolji su pod strahom. I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se bogati da ga izji bogati, a nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin, jere kralj svih branjaše, zašto ni sam prezpravdeno ne posidaše, tako ni inim ne dadiše. I tako veliko bogactvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravednoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakog blaga i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih, a i na konjih, ner i nada sve imanje. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar ne bojaše, ni jim nitkore mogaše nauditi, razmi gniv gospodina boga, koji dojde svrhu ostatka njih, kako pismo govori: oci zobaše kiselo grožđje, a sinovom zubi utrnuše«.

Iz hvalopojke Popa Dukljanina, pristaše latinaške stranke, prilično vonja oficijelni propagandistički tamjan, ali nam odaje ona mnogo toga što se poklapa s drugim podatcima. Pod moćnom zaštitom papinske svjetovne vlasti Zvonimiru uspijeva sačuvati državu od većih vanjsko-političkih zapletaja i ratova. Kroz dvanaest godina, koliko traje Zvonimirovo vladanje, zemlja živi u miru a mir sam po sebi donosi blagostanje. Zvonimir uz to kao uzurpator, koji želi postati osnivačem nove dinastije — iz dokumenata razabire se da je imao sina Radovana, kojemu se kasnije gubi trag i kćerku Klaudiju, koju udaje za nekog Viniku od plemena Lapčanina, očito plemenskog odličnika — nastoji steći popularnost, izgraditi sebi i svojoj dinastiji oslon u narodu. Vodstvo narodne stranke sigurno je u nemilosti, moguće, u koliko se nije pritajilo ili sklonilo na sigurna mjesta, čak i progonjeno, ali narodu se nastoji ugoditi, učiniti novu kraljevsku vlast privlačivom.

Poboljšava mu se uprava, kako iz kronike Dukljaninove vidimo, prvenstveno sudstvo; zemlju se želi, kako bismo rekli suvremenim jezikom, ekonomski, privredno pridići. Iz Zvonimirovih vremena sačuvano je prvo ime jednoga domaćeg meštra-graditelja ili nekog umjetnika kipara ili klesara, i to nekog Šestaka, kojega kralj posebice nadaruje za njegov posao — kralj očito pro-

miče gradjevnu djelatnost. Za Zvonimirovih vremena posebnu važnost počinje dobivati Knin, u blizini kojega Zvonimir gradi sebi dvorac, gradi crkve; Knin, je za Zvonimira odlučno strateško mjesto na spojnoj liniji Primorske Dalmatinske Hrvatske, Dalmatinskog Zagorja i Gornje kopnene Hrvatske, bivše Zvonimirove banovine pod Petrom Kresimirom. Posebice bogato obdaruje Zvonimir crkve; pri tome taktično obdaruje i one krajeve, koji očito nijesu oduševljeni njegovom politikom; dariva i crkvu svete Lucije na starom buntovnom glagoljaškom Krku. Odluka o tom darivanju uklesana je glagolicom u kamenu ploču, sačuvanu do naših dana pod imenom »Baščanske ploče« kao najstariji spomenik na hrvatskom jeziku (Vidi sl. br. 5.). Ta najstarija sačuvana isprava na hrvatskom jeziku glasi: »† 1100. U ime Oca i Sina i svetoga Duha. Ja, opat Držiha, pisah ovo o ledini (= zemljištu), koju dade Zvonimir, kralj Hrvatski, u svoje vrijeme svetoj Luciji. I svjedoci su mi župan Desila Krbavski (i) župan u Luki Prbnebga (?). Ovaj posla Vitoslava na otok, da: tko to porekne, da ga prokune Bog i Božja sila i četiri evandjelista i sveta Lucija, amin (i) da tko ovdje živi, moli Boga za njih. — Ja, opat Dobrovit, sazidah ovu crkvu sa svojom braćom s devetoricom u vrijeme kneza Kuzme, koji oblada cijelom Krajinom. I bješe u to vrijeme Mikula (= samostan sv. Nikole) u Otočcu sa svetom Lucijom (= crkvom svete Lucije) jedno (t. j. po jednim opatom)«. Baščanska ploča pisana je poslije smrti Zvonimirove, u doba kad je narodna stranka opet na vlasti, kad se hrvatska glagolica opet mogla slobodno širiti; prema Kukuljevićevim podatcima nadjen je jedan glagolski natpis iz istoga vremena i u Subockoj u Slavoniji; original je propao, ali Kukuljević bilježi natpis, koji da je glasio: »počiva vod Bu(di)mir sin (Pri)bibla Sudemi(rova) 1095.« U dnevnom životu vladavina Zvonimirova mora računati s tradicijama, izagnana iz crkve, glagolica živi u svakodnevnoj praksi dalje.

Najbogatije darove dobivaju splitski kler i splitski redovnici. Dinamična snaga svih kulturnih akcija je nadbiskup Lovro. Tomo Arcidjakon ga karakterizira kao časnog nesebičnog čovjeka, koji nije išao za tim da sebi ili svojemu rodu steče blaga, nego je sve davao crkvi. U nadbiskupu Lovri po svemu nazrijevamo markantnu ličnost, velik karakter, preteču onih revnitelja vjerske misli, koji će do par desetljeća ustalasati duhove svijeta idejom križarskih ratova. Lovro je i političar-državnik, upravnik i zaštitnik književnosti i umijeća. Njegovom zaslugom buja inte-

lektualni život u Splitu, koji kao važna točka pomorskih prometnih linija postaje stjecištem zapadne i istočne kulture. Biskup Lovro šalje — Toma Arcidjakon bilježi taj značajan detalj kulturnoga stvaranja — jednoga svog čovjeka na Istok (Toma veli čak u Antiohiju, što suvremena historijska analiza stavlja u sumnju) da tamo izuči umjetno zlatarstvo i srebrenarstvo; vjerojatno je, po mišljenju prof. Karamana, taj štićenik Lovrin pošao na umjetno-obrtne studije u koje bliže mjesto Bizanta, gdje je cvala škola antiohijskoga umijeća, jer je upravo u ono doba Antiohija stradala pod upravom Turaka Seldžuka. »Kad se taj, već dobro izučen, pripovijeda Toma Arcidjakon, vratio, dade mu častni biskup da skuje od srebra velike i druge manje ručne svijećnjake, veliki i mali vrč i posudu za pranje ruku kod službe Božje, kalež i moćnik, biskupski štap i krst, i drugo štošta, sve skulpturnim ručnim radom u stilu antiohijske umjetnosti«. Spominje se već iz vremena Petra Kresimira jedan domaći zlatar po imenu Grubiša, znak da je zlatarski posao cvao i da je imao tradiciju. Ali veće dragocjenosti od srebra i zlata bile su u ono vrijeme knjige, one su najdragocjeniji dar; knjige u skupocjenim koricama urešenima smaragdima, spominju se kao dar nekoga bana Stjepana već 1042. svega osamnaest kodeksa; knjižnica Sv. Petra u Selu imala je četrdeset osam kodeksa, knjižnica Sv. Benedikta u Splitu dvadeset — a svaka knjiga predstavlja u ono doba vrijednost cijele jedne plemenščine. Sam biskup Lovro podstiče književno stvaranje. Toma Arcidjakon pripovijeda, kako je u vrijeme Lovrino stigao u Split, polazeći u Atenu na grčke nauke »neki Adam Parižanin, odlično upućen u umjetnosti«. Taj Francuz, Adam Parižanin, sticajem prilika izvršuje prvi umjetni književni rad zabilježen u hrvatskoj državi. »Kad ga je nadbiskup Lovro častno primio i upitao, dali bi »Muke« (passiones) svetih mučenika Dujma i Anastazija, koje su još od starine bile opisane nedotjeranim jezikom, htio preraditi tako, da će se odlikovati krasnom kompozicijom, on rado pristane i uzevši gradju iz starih historija, obnovi legende o oba mučenika u dotjeranoj dikciji. Sastavio je himne i sve što se pjeva uz glazbu o sv. Domniju, napisao je u stihovima«. Taj splitski kulturni krug, kojega latinski jezik veže sa cijelim ostalim suvremenim civiliziranim svijetom, objasnjuje nam takodjer u izvjesnom stepenu uzroke afirmacije latinaške stranke kod Hrvata, konstruktivnost njezinih težnja izjednačiti život Hrvatske s ostalim mediteranskim svijetom, uči-

niti je njemu ravnopravnim; ima nešto u tom latinaštvu epohe Dmitrije Zvonimira crta reformatorstva Petra Velikoga u Rusiji.

Samo taj reformatorski eksperimenat nije uspio. Snage u svijetu opet su se izmijenile. 1085. umire u progonstvu papa Gregorije VII., svjetovna vlast carstva pokazala se jačom od papinske. Udarac je to i za Zvonimira. I nada u osnutak nove dinastije se izjalovila — poslije 1083. nema više traga Zvonimirovom sinu Radovanu.

1089. Zvonimir je prisiljen sazvati sabor, skupštinu predstavnika svih plemena, koja se sigurno nije sastajala u punom opsegu za cijelo vrijeme njegove vladavine. Koji su razlozi bili da se je Zvonimir morao odlučiti na taj korak, nije sasvim jasno. Prema kronici popa Dukljanina sabor je sazvan radi toga jer je Zvonimir pozvan od pape Urbana II., sigurno pozivom na njegovu prisegu prigodom uspona na prijestolje u kojoj se izričito veli »kudgod bi me oni (naime papa Gregorije, odnosno njegovi nasljednici) pozvali da im služim, učinit ću im to tačno i bez prigovora«, da se pridruži koalicionom ratu papinske vlasti i Bizanta protiv Seldžuka. Bio je to jamačno jedan razlog, ali ne i jedini; vladajući kroz dvanaest godina kao autokrata mogao je Zvonimir odijeliti dio svoje vojničke snage, pogotovo flotu, koja je prvenstveno dolazila u obzir, i bez pristanka narodne skupštine. Samo nesredjen unutrašnji položaj, nezadovoljstvo moralo ga je nagoniti da ipak potraži prije jednoga rata odobrenje predstavnika plemena, da im ponudi kompromis u unutrašnjoj politici. Zvonimir svakako nije potcjenjivao tu opoziciju, koju je očito obuzdavao samo oslanjajući se na vojsku, jer se vidljivo boji da će — ako dio vojske ode u rat izvan granica države — unutarnji protivnici ugroziti njegov položaj. Moguće je želio za slučaj rata na saboru regulirati i pitanje nasljedstva, steći, uz cijenu nekih koncesija, apsolutorij za dosadašnju politiku. A moguća su i godine nerodice pojačale nezadovoljstvo u narodu. Svakako režim se morao osjećati oslabljenim kad traži sazivajući sabor izmirenje s narodnom strankom.

Na saboru, sazvanom u Kninskom polju, zvanom i Kosovim, ubijen je kralj Dmitrije Zvonimir. Stariji hrvatski povjesnici u glavnom su kolebali priznati tu činjenicu, gledajući u tom dogadjaju ljagu u narodnoj povijesti; sumnjalo se u istinitost opširnoga pripovijedanja kronike popa Dukljanina koji navodi dapače upravo precizne mjestopisne podatke. Bez obzira na unutarnju logiku zbivanja, koje je moralo neminovno dovesti do katastrofe

vladavine Dmitrije Zvonimira, upravo ti precizni mjestopisni podatci potvrdjuju da su Dukljaninovi navodi točni. Sabor se održao kod »pet crikvah u Kosovi«, veli Dukljanin, a u ožujku 1939. uspjelo je arheologu dr. Gunjači u području zvanom »Biskupije« kod Knina, na protegu od jednog kilometra, otkriti uz do sad otkrivene ostanke četiriju crkvi i temelje do sad neznane pete crkve.

»Po ovi način i u to vrime zgodi se, — priča doslovce pop Dukljanin tu tragičnu zgodu, — da cesar rimski (naime bizantinski) s voljom svetoga oca pape posla posle i listove svoje ovako dostojnomu kralju Zvonimiru proseće i moleće, kako draga brata i meju kralji krstjanskim kralja počtovanoga: »Oto te molimo i prosimo, da skupiš k sebi svu gospodu zemlje tebi podložne i svih od vridnosti. I kada bude skupščina, da pročtiš meju svimi ovi drugi list, koga s tvojim listom šalje se od strane naše gospodstvu vašemu moleće, kada pročte, da odgovore i da dadu nam na znanje volju svoju i odlučenije, ko učine vitezi i baruni s voljom gospodstva tvoga«. I tako dobri sveti kralj Zvonimir primjaše listove od pape i cesara, zapovidi po sve kraljevstvo svoje, da bude skupščina i sa hodom u petih crikvah u Kosovi da svaki bude do dan dvadeset i pet. I prišadše vrime, da pride mnoštvo veliko. I legoše vojske i narediše straže. I kada dojde dan, učini slavni i dobri kralj Zvonimir otvoriti listove pape i cesara velikog grada Rima, s voljom svetoga oca pape, koji kazahu: »Brata našega Zvonimira molimo s vlasnici i pukom zemlje i kraljevstva njegova, da bi hotil odlučiti i s nami biti zajedno s pomoću ine gospode krstjanske, koji ovake listove imaju od nas, i oni da odluče volju njih, i da nam dadu na znanje, jesu li k volji našoj pristali, ča jest z dopuščenjem božjim i sina njegova, koji jest porojen od dive Marije i muku i krv prolio da drivo križa i na njem umoren, koja smrt bi otkupljenje svita i oslobojene svetih otac iz limbene tamnosti. I tako z dopuščenjem njegovim i s pomoću u njega virujućih jesmo odlučili osloboditi mista, koja je za ljubav našu okrvavio i gdi je pridao duhu ocu kroz muku i trud i greb, u kom bi položeno prislavno tilo njegovo«. I čuvši bogom prokleti i nevirni Hrvati, ki ne mnogo prija daše pomoć hudobnomu sinu njih dobroga gospodina kralja Radoslava iz kraljevstva njegova izagnati i s oružanom rukom s nemilostivim sinom njegovim iz zemlje prognati. Tada čuvši toj nevirnici, ne dadoše ni listove dočtiti i skočiše ne samo da bi pristali na dostojnu molbu svetoga oca pape i cesara rimskoga, da

sveta mista iz ruk pogana izuzmu i oslobode, da, oni bogom kleti počeše kričati i vikati na svetoga kralja, tužeći se i vapijući jednim glasom, kako na Isukrsta Židove, da on išče izvesti njih iz domov njih i žen i dice njih, i s papom ter s cesarom otimati mista, gdi je bog propet i gdi je greb njegov. »A što je nam za to?« I nevirni Hrvati vezaše zlu misal i nepravden svit, i meju sobom zlo viće učiniše i sebi i ostatku svomu rasap i vičnje pogrjenje. I tako počeše upiti kakono Židove vapiše na Isukrsta, kada reče poglavica: »Bolje da jedan umre, nere tolik puk da pogine«. I tako sramotni i nevirni Hrvati počeše govoriti, vapiju i kako psi ali vuci: »Bolje da on sam pogine, ner da nas iz didine naše izvede cića boga i inim mista toliko daleko obujimati, zemlje i gradove«. I ne inako, nere kako psi na vuke lajući kada idu, tako oni na dobroga kralja Zvonimira, komu ne dadoše ni progoviriti, nere z bukom i oružjem počeše sići njega i tilo njegovo raniti i krv prolivati svoga dobroga kralja i gospodina, koji ležeći u krvi izranjen velicima bolizni, prokle tadaj nevirne Hrvate i ostatak njih bogom i svetim njegovimi, i sobom, i nedostojnom smrtju njegovom i da bi veće Hrvati nigdar ne imali gospodina od svoga jezika, nego vazda tuju jaziku podložni bili. I tako izranjen ležeće a Hrvate proklinjući izdahnu, i pojde duh njegov, po milosti onoga ki sve može, s andjeli veseliti u vike vikom«.

U prikazu svakog historijskog dogadjaja valja lučiti činjenice od tumačenja, kritike i tendencije. Nalaz pete crkve kod Biskupija potvrdjuje istinitost činjenica Dukljaninove kronike; tumačenje njihovo predstavlja reakciju latinaške stranke na dogadjaj, koji je za njezinu politiku bio katastrofalan poraz. Kako se ubojstvo Zvonimira dogodilo u proljeće 1089. a križarske vojne, o kojima zbori kronika, oficielno počele tek sedam godina kasnije, 1096., povjesnici su nazrijevali netočnosti u podatcima Dukljaninovima. Ipak, bit će da su Dukljaninovi navodi sasvim točni; prvi krstaški rat započeo je doduše 1096., ali njegovo diplomatsko-političko pripremanje moralo je uslijediti prije. U tim pripremama Zvonimirovoj Hrvatskoj radi njezinog geografskog položaja bila je namijenjena svakako velika uloga; dramom u kninskom polju svi su ti planovi poremećeni i moguće je upravo smrt Dmitrije Zvonimira razlog da je prvi krstaški rat odgodjen, da je mogao započeti tek sedam godina poslije. Trebalo je toliko vremena da se organizira pohod ratnika iz zapadnih država, stvori kod masa potrebni psihološki ugodjaj, koji posao preuzima agitacija redovnika; svakako, značajno je da Hrvati ne sudjeluju u

prvom krstaškom ratu, a u glavnom ni u poznijim krstaškim po-kretima; osjeća se i tu odraz snage, koje su dovele do pogibije Zvonimirove.

Sam tekst kronike Popa Dukljanina daje naslutiti da su pro-tivnici politike Zvonimirove, a to su očito plemenski vodje iz kopnene Hrvatske, znali iskoristiti situaciju za svoj obračun sa Zvonimirovim režimom. Ratovi, pogotovo izvan zemlje, za ci-ljeve, koji su morali biti tudji puku, pogotovo onom iz unutraš-njosti zemlje gdje se latinsko kršćanstvo i njegove težnje gledalo kao političkog protivnika, nijesu mogli biti popularni. Potporu masa morao je zadobiti svatko tko je znao pobijati opasnost rata, ukloniti njegovog zagovornika.

Dmitrije Zvonimir sahranjen je vjerojatno u kninskoj stolnoj crkvi. Njegovom smrću sahranjena je i politika latinaške stranke. Politička vlast prelazi na predstavnike plemena.

PACTA CONVENTA

Ubojstvo Dmitrije Zvonimira, protivno svemu onome što bi se očekivalo po Dukljaninovom dramatskom opisu, nije urodilo za suvremenike nikakvima potresnim političkim posljedicama. Kao da je Zvonimirova smrt donijela opće olakšanje, primljena kao neizbježivo riješenje krize, teret kojeg su svi teško osjećali. Sam dogadjaj u Kninskom polju morao se odigrati vrlo brzo, jamačno je ubojstvo bio atentat dobro pripremljen urotom nekolicine — nitko nije stao na obranu kralja, nitko nije pokušao osvetiti njegovu smrt, kazniti ubojice — drugačije bi se o tome jamačno sačuvala predaja sve do Dukljanina. I politički i lično Zvonimir u času svoje smrti bio je već od svih napušten. Ne reagiraju ni latinaška stranka, ni najbliži Zvonimiru u gradovima, svi koji su uživali njegovu milost — svi se poimence susreću već narednih mjeseci u sviti novoga kralja. Nema što je najznačajnije za ocjenu dogadjaja poznijih godina, ni intervencije iz vana — ni sa strane svojte ubijenoga kralja iz Madžarske, ni iz Rima.

Smrt Zvonimirova uspostavlja naime stanje, koje je bilo u času smrti Petra Kresimira, uspostavlja legitimni poredak. Odmah nakon Zvonimirovoga nestanka, na prijestolje dolazi herceg Stjepan, sinovac Petra Kresimira, koji je posljednjih petnaest godina proživio u sustjepanskom samostanu blizu Splita. Posljednji Trpimirović živio je u samostanu ne kao monah, nego kao laik — čini se da je u samostanu bio na silu interniran. Odagnao ga je onamo državni udar narodne stranke nakon smrti Kresimirove kad je na prijestolje doveden Slavac; latinaška stranka, oborivši Slavca, ne vraća zakonitog nasljednika na prijestolje, vlast zahvaća kao drugi uzurpator Zvonimir. Očito već kao starac dolazi Stjepan na prijestolje iz samostana; kao kralj sjeća se svoje internacije gotovo s mržnjom; u jednoj listini spominje oskudicu, koju je morao tamo patiti, jer mu je Zvonimir vjerojatno zahvatio očevinu; priča kako je jednom prilikom bio prisiljen uzajmiti od samostanske braće »stotinu i više zlatnika«, koje je mogao vratiti, »ne bez stida«, tek kad je zasio na prijestolje. Krunu prima radosno, najbolji dokaz da je u samostan otišao

protiv volje; gordo, s izvjesnim prikorom prema dvojici svojih predšasnika na prijestolju, ističe da dolazi »na prijestolje mojih otaca, djedova i pradjedova s pristankom sviju plemenitih Hrvata i Dalmatinaca«. Obnovljene su tako tradicije, kralj je iza= bran na saboru u kojem sudjeluju sve stranke; latinaška i na= rodna stranka očito se izmirile u tom času. Značajno je da po= lažući prisegu narodu Stjepan ne ponavlja Zvonimirove vazalne prisege papi. Nije pak ni bez značenja da je krunisanje novoga kralja Stjepana ovršio, sudeći po svemu, upravo — splitski nad= biskup Lovro.

Nikola Tomašić prvi je zapazio da su krive bile predpostavke nekih povjesnika, da je Stjepan bio slab i nemoćan vladar. Upravo u trenutku dramatske krize nakon Zvonimirove katastrofe, vla= davina Stjepanova uspostavlja mir, vraća državni život u normalu, granice državne ostaju nepromijenjene. Podrugodišnja vladavina Stjepanova osim toga je dokazom da se mogu smatrati legen= dama i tvrdnje da je poslovična nesloga Hrvata skrivila slom staroga kraljevstva Hrvata; suprotnost političkog naziranja ne znači neslogu, unutrašnjih pak borbi ima svagdje, jučer i danas, nijesu one neka specifično hrvatska pojava; dolazak Stjepanov na vlast, održanje državne skupnosti, izmirenje stranaka, odluč= nost prema inozemstvu, sve to upravo dokazuje protivno. Kriza će nastupit tek kasnije kao posljedica premoći izvanjskih inter= vencija, nove konstelacije europske politike, Stjepan II., koji je sam iskusio svijetla i sjene života, morao je biti oprezan, razborit, a pri tome ipak odlučan državnik, koji je jasno ocijenio prave uzroke kriza posljednjih decenija i stvorio odlučan zaključak. Iz jedne njegove isprave iz godine 1089. razabiru se smjernice nje= gove politike; on prekida sa sistemom ličnih režima, kakve su uveli Petar Kresimir i Zvonimir, uspostavlja tradicije, priznaje plemen= ski sabor, koji je došao u času njegovoga uzlaska na vlast očito da s njim posavjetuje »zbog ... javnih potreba opće koristi našega kraljevstva«, potvrdjuje stare privilegije, iz dokumenata se raza= bire radost što su oko kralja opet okupljeni cijelo plemstvo i na= rod. To normaliziranje općih prilika, politika, koja gleda samo na opći interes, donosi unutarnji mir. Samo to stvaralačko razdoblje tragično se ubrzo prekida smrću kralja Stjepana negdje koncem 1090. ili početkom 1091.

Nakon smrti Stjepana II. uslijedilo je ono što je prirodno moralo uslijediti: borba za prijestolje. Sporazum izmedju lati= naške i narodne stranke, postignut poslije Zvonimirove smrti

time se razvrgava. »I tako nasta, kako svakako točno bilježi Toma Arcidjakon, medju svim velikašima kraljevine teška nesloga i budući da su bili pocijepani medju stranke, čas ovaj, čas onaj prisvajaše iz pohlepe za vlašću sebi vlast nad zemljom«, političke smutnje radjaju općom nesigurnošću. Latinaška stranka, ne samo što je manjina, nego očito nema ni jače ličnosti na vodstvu; nadbiskup Laurencije u budućim krizama ne dolazi, koliko bar znamo, do izražaja, moguće su već ljeta učinila svoje; latinaška stranka se drobi, gradovi priželjkuju nakon izvjesnog kolebanja vlast Venecije. Sam Split, koji je pod vodstvom Lovrinom vršio tako odlučnu intervencionističku ulogu posljednjih decenija, u najkritičnijem času, kad dolaze Madžari, pruža novoj vlasti najodlučniji otpor; on ne će Kolomana za kralja, jer im se, kako veli Toma Arcidjakon, »ne da da okušaju gospodstvo nepoznatoga i tudjeg naroda«.

Narodna stranka medjutim je dobila novog suprotnika prijatelje Madžara. Na mjestu stare latinaške stranke pojavila se nova madžarofilska stranka. Nakon smrti Zvonimirove najuži njegov krug pristaša morao je jamačno iskusiti svu gorčinu poraza. Od progona nije ostala, uz nedašnju kamarilu, poštedjena ni Zvonimirova žena, kraljica Jelena. Pritisak na istaknute ličnosti Zvonimirovoga kruga morao je ojačati poglavito poslije smrti Stjepanove: kraljica Jelena sad svojata za se krunu i traži pomoć od svoga brata. Kraljica je svakako imala malu družbu pristaša, i medju hrvatskim velikašima i medju odličnicima grada Splita. Ovi izabraše jednu deputaciju koju je predvodio neki Petar od plemena Kakauntova; ta deputacija krišom podje u Madžarsku, putem predobivši za svoju misiju nekog Petra od plemena Gusića; deputacija ponudi madžarskom kralju Ladislavu vlast u Hrvatskoj. Toma Arcidjakon veli da je oružana intervencija Ladislava imala uspjeha, ali da je Ladislav zahvativši zemlju, najprije je povratio svojoj sestri, a tek kasnije, s pristankom kraljičinim da ju je podložio svojoj državi.

No svi ti podatci Tome Arcidjakona mutni su u svojoj oskudnosti, ne poklapaju se sasvim sa činjenicama poznatima iz drugih vrela. Madžarska akcija s pozivom na baštinsko pravo nije imala trajnoga uspjeha. Madžari pod Ladislavom svakako nijesu dospjeli dalje od Gvozda; prema jednoj verziji Ladislav je morao obustaviti ekspediciju jer su medjutim u Madžarsku provalili Kumani; Tomašić je mišljenja da je Ladislav zahvatio uopće samo Slavoniju, zemlju izmedju Drave i Save i postavio tamo svoga

brata Almoša za kralja i to zato jer je Slavonija bila samo provincija hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva, neka vrst kraljevoga teritorija, a ne zemlja u vlasti plemena, pa je tu provinciju Ladislav mogao zahvatiti po baštinskom pravu. Vladimir Mažuranić pak naslućuje da Ladislav uopće nije poduzeo svoju intervenciju protiv Hrvatske po rodbinstvu, nego kao vazal papinske svjetovne vlasti, koja apostolskom kralju daje mandat za intervenciju protiv države odmetnika-heretika. Od smrti Stjepana II. pa do 1093. Hrvatska je zaista čini se stavljena van zakona — uporedo s madžarskom intervencijom provodi se i intervencija Normana u Primorju a za račun Bizanta koji u gradovima obnavlja carsku vlast. Ipak sve te intervencije imale su uspjeha samo na periferiji države. Od, 1093. Hrvatska, u kojoj je čvrsta vlast plemenskoga sistema, ima svoga kralja Petra, jamačno vodju narodne stranke. Taj Petar, koji je ušao u povijest s pridjevkom Svačić, odnosno Značić — moguće je taj pridjevak latinskom transkripcijom iskrivljeno ime plemena Kačića — svakako je vodja jednoga plemena; Šišić misli da je sin nekadašnjega Kresimirovog morskog župana Rusina, sinovac bivšega kralja Slavca. Vlast je njegova morala biti čvrsta, pod njegovom vladavinom opet je zavladao mir jer se u doba njegovog vladanja održaje u Zadru 1095. provincijalni sinod čitavoga dalmatinsko-hrvatskoga klera. Vlast Petrova vjerojatno je sezala sve do Gvozda, dok je područje sjeverno od Gvozda očito pod vladavinom Madžara, koji u Zagrebu osnivaju negdje izmedju 1091. i 1095. biskupiju s misijom, kako se veli u ispravi o njezinom utemeljenju, »da biskupovo nastojanje one, koje je zabluda idolopoklonstva otudjila od štovanja pravoga Boga, privede na put istine«; i po toj tvrdnji moglo bi se zaključiti da je ekspedicija Ladislavova u Hrvatsku imala karakter akcije protiv krivovjeraca, koji se »otudjili od štovanja pravoga Boga«.

1095. naslijedio je Ladislava njegov sinovac Koloman. Prvu godinu svoje vladavine Koloman je zaokupljen prolazom prvih križara kroz svoju zemlju; križari smatrajući već Madžare nevjernicima, protiv kojih su pošli u sveti rat, izazivlju niz oružanih sukoba. Tek kad je prošla križarska bujica Koloman se odlučuje raščistiti situaciju na jugu. Ne postoje nikakve potankosti o samom ratu. Prema verziji madžarskih suvremenika došlo je kod Gvozda do bitke, u kojoj je poginuo kralj Petar Svačić; Mletčanin Dandolo pak veli da je Koloman dao ubiti Petra, što bi moglo značiti da je Petar poginuo vjerojatno kao žrtva neke urote, aten-

tata ili prepada valjda ljudi iz nekadašnje Zvonimirove okoline, pristaša madžarske orijentacije. Činjenica je da Kolomanova vojska (sam Koloman nije sudjelovao u ratu) sad bez zapreke prodire do Dalmacije, premda mora napredovati kroz teren pun strateških prednosti za otpor Hrvata; toga otpora nema, moguće zato jer nema glave, koja bi njime upravljala. Bilo je to negdje u kasno proljeće 1097.

Plodovi te ekspedicije madžarske vojske bili su kratkotrajni. 1099. Madžari su pretrpjeli strahovit poraz u ratu s Rusima kod Przemysla. Istodobno su vjerojatno i hrvatska plemena smlavila madžarske garnizone u Hrvatskoj, koje nijesu mogle biti brojne i uz to na rijetko posijane, valjda držeći pod kontrolom samo komunikacije od Drave do mora. (Poslije pogibije Petra Svačića dolazi do mora madžarska vojska od svega 3000 konjanika, sve neznatna sila da bi mogla upokoriti cijelu državu — koja je mogla dići na noge armadu od 100.000 pješaka i 60.000 konjanika) Hrvatska plemena oslobodiše posvema zemlju od uljeza, spasivši time svoju državnu individualnost. Koloman ne može više pomišljati na osvajanje Hrvatske, makar se sam stavio na čelo svoje vojske. Izmedju Hrvatske i Madžarske dolazi do pregovora, koji svršavaju s t. zv. Pacta conventa. Sklapa taj medjudržavni ugovor kralj Koloman s Hrvatskom državom, a to su predstavnici plemena, to će reći narodna stranka.

U času pregovora hrvatska vojska drži liniju Drave; ta nam činjenica govori da pogibija Petra Svačića kod Gvozda nije mogla biti povezana s jednom ratnom katastrofom, u kojoj bi vojna snaga Hrvatske bila uništena; naprotiv ta snaga je tolika da joj je uspjelo ne samo uništiti Kolomanove garnizone južno od Gvozda, nego i likvidirati kratkotrajnu vlast madžarsku u cijeloj Slavoniji, opet pomaknuti granice na krajnji sjever države. Snaga te vojske diktira Kolomanu politiku pomirljivosti. Prema starom zapisu inicijativa za pregovore dolazi sa strane Kolomana, koji izjavljuje spremnim utanačiti s Hrvatima »ugovor, kako budu sami htjeli«. O prijedlogu Kolomanovom vijećaju predstavnici svih plemena, — opet dokaz da se na Dravi našla snaga čitave zemlje, svih, i najjužnijih plemena, da su sva plemena bila nosioci i potpora narodne stranke; vjerojatno se taj plemenski sabor sastao u Križevcu.

Sabor izradjuje ugovor, u njegovo ga ime potpisuju: prvi župan Jura od plemena Kačića, očito najmoćnijega plemena; zatim župan Ugrin od plemena Kukara, župan Mrmonja od ple-

mena Šubića, župan Pribislav od plemena Čudomirića, župan Juraj od plemena Svačića, župan Petar od plemena Mogorovića, župan Martin predstavnik plemena Karinjana i Lapčana, župan Pribislav od plemena Plečića, župan Obrad od plemena Lačničića, župan Ivan od plemena Jamometića i župan Mironja od plemena Tugomirića. Politički sadržaj ugovora što ga sklopiše predstavnici hrvatskih plemena s Kolomanom bio bi ovaj: Hrvatski narod izabire Kolomana i njegove potomke za svoga kralja kao hrvatsko-dalmatinskoga kralja po redu prvorodstva; Madžarsku i Hrvatsku vežu zajedno samo dinastija i ništa drugo i Koloman svojemu naslovu »Rex Ungariae« dodaje samo onda još: »Chroatiae et Dalmatiae« kad izdaje isprave o odlukama za Hrvatsku, dok se u ispravama za Ugarsku i dalje služi samo naslovom »Rex Ungariae« ili Ungarorum. Hrvatsko kraljevstvo nije podjarmljeno, već svojevoljno prima novu dinastiju i narod t. j. plemena će za to sav svoj posjed u punom opsegu zadržati; drugojačije kad je u ono doba neprijatelj zauzeo zemlju, pobjeditelj bi uzeo stanoviti dio posjeda pobijedjenom narodu, a samo jedan dio bi ostavio starosjediocima. Hrvatski narod ostaje kao i dosele poseban narod u političkom smislu tako da će se prema Pacta conventa na njegovom teritoriju i Ugrin smatrati tudjincem; »ne ću dopustiti — veli izričito Koloman u trogirskoj listini, koja sadrži u sebi članke Pacta conventa, prepis kojih su dobila sva plemena i svi slobodni gradovi, — da stanuju u vašem gradu koji Ugrin ili inorodac, van kome biste vi sami privoljeli«. Ova je zavjera Kolomanova, veli Nikola Tomašić, od vanrednoga državopravnog zamašaja, te ima sa pravnog gledišta mnogo veće znamenovanje nego li se obično misli. »Ova nam zavjera prikazuje golotinju bajke, da se je i sam Koloman smatrao osvojiteljem Hrvatske. Ta kako bi mogao ugarski kralj pobjednik kao osvajač u novo stečenoj zemlji smatrati članove svoga roda i naroda tudjincima, koji ne smiju prebivati u osvojenoj zemlji, van ako kojemu pojedincu pobjedjeni privole? To je ne samo nesavremeno za shvaćanje onoga doba, već i po sebi neprirodno. Ovako je mogao govoriti samo novo izabrani hrvatski kralj, za umiriti svečanom zavjerom tom novi narod svoj, da ga ne smeta činjenica, što je on podjedno i kraljem ugarskoga naroda. Kralj će štititi novi narod svoj na njegovom području protiv svakom Ugrinu upravo kao i proti svakom drugom tudjincu«. Kralj se ima posebno kruniti za kralja hrvatskoga i položiti zavjernu prisegu, da će držati sloboštine kraljevstva. Poslove hrvatskoga kra-

ljevstva ima kralj obavljati na saboru hrvatskom. Hrvatsko kraljevstvo imat će nadalje svoje posebno zakonodavstvo i u svjetovnim i u crkvenim poslovima i svoje posebno kućanstvo, svoju financijsku samostalnost. Konačno, hrvatski narod ne će biti dužan ići u boj, van u interesu svoje vlastite domovine. Ne će stoga biti dužan sudjelovati u kakom navalnom ratu Ugarske protiv drugoga kog naroda. Ako bi pako neprijatelj navalio na Ugarsku, to će Hrvati u vlastitom svom interesu, imajući s Ugarskom istu osobu za kralja, u takom obranbenom ratu ugarskom kraljevstvu u pomoć priteći tako, da će svako hrvatsko pleme na vlastiti svoj trošak do granice hrvatskoga kraljevstva, to jest do rijeke Drave, otpremiti najmanje po deset oružanih konjanika, koje će onda imati dalje uzdržavati kralj na svoj vlastiti trošak do konca vojne. Sklopivši takav ugovor povedoše plemena Kolomana u Biograd na moru gdje ga okruniše hrvatskom krunom nakon kojega čina se tek izabranik smatra kraljem.

Pacta conventa puna su pobjeda politike narodne stranke. Njihov značaj može se potpunoma ocijeniti samo kad se postavimo u doba njihovoga postanka. Činjenica da su Hrvati uzeli tudjinca za vladara, što poznija povjesna ocjena smatra istočnim grijehom hrvatske tadašnje politike, dokazom pomanjkanja narodne svijesti, u tadašnjem shvaćanju nije bila važna; uostalom i Madžari kasnije zajedno s Hrvatima uzimlju za kraljeve francuske Anžuvince, poljske Jagielone, njemačke Habsburge; još u XVIII. vijeku nacionalno već svjestni Englezi uzimlju sebi njemačku hanoveransku dinastiju. Pun značaj Pacta conventa otkriva se tek onda kad se uporede sa Zvonimirovom krunidbenom prisegom, onda postaje vidljivo da su Pacta conventa za narodnu stranku značila najveći politički uspjeh, može se reći upravo oživotvorenje programa narodne stranke. Unutrašnja politička kriza Hrvatske XI. vijeka izbila je na problemu kulturne orijentacije: prodiranje zapadnjačkoga naziranja, nošeno prvenstveno snagom latinsko-dalmatinske crkve zadire u temelje interesa plemena; čim je pritisak protiv duha tradicije i sistema plemenskoga jači, biva jačim i njihov otpor. Najdrastičniji prodor u te interese izvršio je Dmitrije Zvonimir, zato je i reakcija bila tako žestoka. Pacta conventa zajamčuju plemenima i njihovim interesima sve ono što im je Zvonimirova vladavina oduzela. Koloman se izrijekom obvezuje da će držati sloboštine kraljevstva, a to su plemena, i da će poslove njegove obavljati na hrvatskom saboru, tečevina, koju su očito Petar Kresimir i Zvonimir i kršili

i izigravali, odriče se vladati kao autokrata kakvi su bili u očima narodne stranke Kresimir i Zvonimir. On jamči plemenima posjed njihove plemenščine, a za Petra Kresimira znamo da je i tu kušao nametnuti plemenima svoju volju. Dok Zvonimir u svojoj prisegi daje pravo eksteritorijaliteta predstavnicima papinske svjetovne vlasti, sam im dariva nekretnine, ujamčuje puno pravo boravka i djelovanja, Pacta conventa izričito zajamčuju zabranu boravka stranaca na hrvatskom teritoriju. Dok se Zvonimir obvezuje u svojoj krunidbenoj prisegi za se i za državu, da će »kudgod bi me oni pozvali da im služim, učinit ću im to točno i bez prigovora«, plemena si u Pacta conventa zajamčuju da ne će sudjelovati ni u kakvom navalnom ratu Ugarske. Dok Dmitrije Zvonimir prima obvezu da će »nepromijenjeno izvršiti sve« što mu bude naložila papinska svjetovna vlast. Pacta conventa na minimum ograničuju vlast kralja Kolomana u Hrvatskoj. I zaista, došavši u Hrvatsku, Koloman od reda potvrdjuje i gradovima a po tome i plemenima sve stare povlastice i zemljištne posjede. Sve ono za što se je narodna stranka, za što su se plemena borila protiv režima Kresimirovoga i Zvonimirovoga to im daju Pacta conventa. Po njima uspijeva plemenima, političkom narodu Hrvata sačuvati svoju individualnost, svoje bivstvo u svima manifestacijama, u ideji i u dnevnom životu.

SOCIJALNA REVOLUCIJA U HRVATSKOM SREDOVJEČJU

Pacta conventa pobjeda su politike narodne stranke, pobjeda kulturno-političkih težnja hrvatskih plemena, kojima je bio cilj u prvom redu održati stari hrvatski sistem, po kojemu vlast ostaje u rukama plemena; plemena su sa svojim skupštinama izvor i utok cjelokupne političke vlasti nasuprot težnji vladara uvesti sistem po uzoru europskog zapada, koji donosi ojačanje vlasti kralja i njegovih štićenika. Ciljevi se nikad ne ostvaruju stopostotno, pa oživotvoreni ideal za neke njegove pobornike uvijek donosi razočaranje. Konačnih riješenja političkih i kulturnih pitanja stvarno nema, snage koje ih nose i oblikuju djeluju dalje mijenjajući se pod uticajem novih konstelacija i njihovog odraza na ljude. Ni Pacta conventa nijesu mogla zadovoljiti sve Hrvate ni u samoj narodnoj stranci. Ima znakova da se ubrzo rodila oporba protiv njih, ali kako se nezadovoljnicima borba protiv novoga stanja morala činiti bezizglednom, uslijedilo je ono što uvijek donose takvi veliki obrati kakav je bio nesumnjivo izbor Kolomana Madžarskoga za hrvatskog kralja: javljaju se politički emigranti. Putevi su im bili valjda utrti već za minulih kulturno-političkih potresa: sigurnost se tražilo i nalazilo u manje pristupačnim krajevima, a to su bile županije u današnjoj Bosni. Dok se u Hrvatskoj pod vladavinom kraljeva iz dinastije Arpada sve brže i jače javlja onaj proces, koji su Pacta conventa prvenstveno imala spriječiti: prodiranje i učvršćenje feudalizma, ojačanje kraljeve vlasti, koja potiskuje plemenski sustav države, u Bosni se on održaje, razvija, učvršćuje; dok u Hrvatskoj dolazi do izražaja u javnom životu sve više latinština, konačno prirodan jezik sporazumijevanja izmedju Hrvata i ugarske krune — u Bosni hrvatski jezik i hrvatsko pismo isključivo su u porabi; u Bosni živu i razvijaju se i značajke starohrvatske umjetnosti — a sve to ukazuje da su ti dotad kulturno zaostaliji krajevi morali steći priliv novih stvaralačkih snaga. Nekompromisni pobornici hrvatskih tradicija u Bosni nesmetano dalje djeluju.

Ima tragova emigracije i u drugim pravcima. Obitelj knezova napuljskih della Rocca d'Aspro iz kuće Cito-Filomarino do naših

je dana sačuvala predaju da izvodi svoje podrijetlo od nekoga »Pietro Cito, poglavice jednoga hrvatskog plemena iz g. 1102.«, — godine sklapanja Pacta conventa. U dokumentima o Pacta conventa spominje se kao njihov šesti potpisnik Petar »de genere Murithorum«, što je jamačno hrvatski Mohurić, Mogorić, Mogorović; ali u nekim aktima taj isti Petar spominje se kao župan plemena »Cithorum«. Vladimir Mažuranić pripominje kako ne bi bilo ništa neobično, da su se Mogorovići ili Mogorići zvali u različito, ili pače u isto doba dvojakim imenom. Imena takova nijesu nepromjenljiva, o tome imamo silu primjera. Upravo u X. i XI. vijeku kod Hrvata je običaj nositi uz latinsko-kršćansko i jedno narodno ime. Po Mažuranićevom mišljenju Cit ne će moguće biti drugo nego Cviet, Cvjet, Cvet, Cvit, Cjet, Cit, — dok ime Mogor valjda potiče od latinsko-kršćanskoga imena Hermagoras, pa konačno veli: »golem preokret, kad se Koloman okrunio hrvatskom krunom, mogao je ponukati kojega župana, povrijedjena u svojim osjećajima i nadama, da ostavi domovinu, premda je moguće i sam pomagao sklopiti na Dravi nagodu«. Pleme pak Mogorovića u doba Pacta conventa živjelo je, kako je utvrdio Klaić, u okolici Biograda na moru, u susjedstvu Zadra, preselivši se tek u XII. i XIII. vijeku poslije provale Tatara preko Velebita u današnju Liku — iz biogradskoga kraja pravac emigracije svakako je najprirodniji preko Zadra u Italiju.

Doba od sklapanja Pacta conventa pa do rata s Tatarima tvori jednu kulturno-političku cjelinu, u kojoj se odigrala velika socijalna revolucija sredovječne Hrvatske. Tri pojave djeluju kroz to razdoblje na hrvatski život. To je u prvom redu doba punog zamaha križarskih ratova, koji iz temelja mijenjaju i naziranje i društveni poredak i dnevni način života i tehničke tečevine Srednje i Mediteranske Europe; druga pojava, koja trajno utiče na hrvatski život, bezobzirne su borbe članova dinastije Arpadove za krunu, posljedica čega je opće slabljenje državne moći što opet izazivlje treću pojavu: strane intervencije.

Crkva nije uspjela u svojoj težnji da postigne svjetovnu vlast nad državama; ali to nastojanje, koje se je upiralo na budjenju vjerskih osjećaja, zatalasalo je milijune ljudi, stvorilo ekstazu želje za pobjedom kršćanske misli nad nekršćanskim svijetom, konkretno za oslobodjenjem onih mjesta gdje je kršćanstvo niknulo. Križarski pohodi otkrivaju ljudima zapadne Europe nov svijet, viši po civilizaciji, tehnici, naobrazbi: ljudi zapadne Europe proširuju svoje znanje, upoznavaju duhovne i materijalne

tečevine Istoka, poprimaju običaje, radja se nov ukus, nove životne potrebe. Neprimjetljivo se mijenja uslijed toga cijeli društveni i politički i vojnički poredak. Borbe s pokretnima vojskama istoka, koje operiraju prvenstveno s lukom, strjelicom i kopljem, oružjem savršene djelatnosti, mijenjaju opremu vojske i tehniku ratovanja Europe. U zapadnoj Europi vojno umijeće u rimskom smislu stvarno je nestalo, jer feudalni sistem brani običnom čovjeku sudjelovati u »plemenitom ratnom zanatu«, koji vrše samo plemeniti ljudi. Kako je Europa u glavnom ostala bez komunikacija, kavalerija postala je dominantnom vrstom oružja. Početkom IX. vijeka staru vojnu organizaciju Rima zamijenile su relativno malene čete vitezova u pletenima željeznim košuljama, pancirima, praćene gomilom slugu, koji pljačkaju. Za Karla Velikoga vitez u panciru postizava svoj zenit; dok ne bi susreo jednako naoružanog protivnika kombinacija njegove pokretljivosti i zaštićenosti činila ga je taktički neodoljivim — premda je rijetko dovodila do strateških rezultata. Susret s vojskama Istoka nameće promjenu i taktike i tehnike naoružavanja. Velika je probojna snaga istočnjačkih sabalja; kovači sabalja na istoku bolje poznaju umijeće kovanja od zapadnjaka, njihovo oružje je tvrdje, oštrije i neslomljivije. To odlučuje naoružanjem; sredovječni vitez mjesto pletene željezne košulje navlači na se oklop u pločama, koji ni strijela — dok se tehnika luka opet za sto godina ne usavrši — ne može probiti, a niti mu može nauditi sablja ni mač; mjesto mača i sablje postaju odlučnije oružje dugo koplje i buzdovan, koji razbija željezne ploče oklopa. Unatoč slabe discipline i oskudnog znanja taktike križarski vitezovi u prvim ratovima su nepobjedivi — njihovi gubitci u bojevima su razmjerno vrlo maleni (u bitci kod Hazaratha 1125. Baldouin izgubio je svega 24 čovjeka, dok su Turci izgubili 2000 ljudi, u bitci kod Jaffe 1191. ubijena su svega dva krstaša, dok gubitci Turaka iznose 700 momaka). No uslijed sve jačih i sve težih oklopa kavalerija postaje sve glomaznija i ne može uslijed slabe svoje pokretnosti igrati na bojištu odlučnu ulogu; pogotovo postaje vitez nemoćan, ako mu protivnik ubije konja — uslijed toga postepeno mora se promijeniti taktika, borac-pješak doći do izražaja.

Taj razvitak tehnike naoružavanja mora dovesti do velikih ekonomskih i uslijed toga društvenih promjena. Naoružavanje postaje sve skuplje, ratna oprema proždire često dobar dio imutka viteza. Kako je skupa bila vojnička oprema vidi se i iz Pacta

conventa po kojima jedno pleme, kad ga vladar pozove na ratnu službu, mora opremiti svega deset vitezova, konjanika-oklopnika. U XI. i XII. vijeku samo bogataši mogu raspolagati oružanom snagom, pojedinci u plemenima stoga teže k čim većem imutku, primaju ga gdjegod ga mogu steći, bilo zahvatom imutka svoje slabije plemenske subraće, bilo milošću kraljevom.

Tu je jedna glavnih snaga koja stvara feudalizam. Samo vrijeme pogoduje stoga feudalizmu; feudalizam postaje oblik života koji odgovara tehnici doba — protiv njegovog prodiranja, kao protiv pritiska svega onoga što se nazivlje »duhom vremena« teško se je boriti — ni Pacta conventa u Hrvatskoj nijesu dovoljno jak štit protiv tadašnjega feudalnoga modernizma. Ali tehnika naoružavanja radi svoje skupoće stvara još jednu pojavu. Imutak odličnika razmjerno se brzo iscrpljuje u vrijeme križarskih ratova; rat je uvijek skupa stvar, da steknu mogućnosti za novo naoružavanje plemići-vitezovi postepeno su prisiljeni prodavati svoje zemlje; kad nema nepokretnoga imutka, prodaje se moralno dobro: povlastice, prava; prodaje se to onima, koji imaju novaca, a to su gradovi. Pogotovo oni uz more, kojima u križarskim ratovima pripada važna, ali i unosna funkcija transporta. U križarskim ratovima krije se izvor bogatstva i moći Venecije, Genove, stvara se nov snažan stališ gradjana-trgovaca-pomoraca. U prvom sredovječju dok je državna vlast slaba a crkva bila još najjača institucija, kako je crkva svagdje bila manje više nepovrediva, ljudi su crkvama i samostanima povjeravali svoj novac i blago u polog ili pak u gotovini uz uvjet isplaćivanja godišnje, često i doživotne rente. Crkve i redovi time udaraju temelj bankarstvu i kreditnom poslovanju; naročito se je templarski red bavio bankarskim poslovima i iz njegovih se dokumenata razabire da se je bavio manje više svima novčanim operacijama, kojima se bavi i moderno bankarstvo. 1148. osniva se prva banka u sredovječnoj Europi, banka San Giorgio u Genovi, 1157. osniva se prva banka u Veneciji prisilnim zajmom državi. Trgovac, novčar, brodar postepeno postaje takmac u moći viteškom plemstvu, ulazi u politički život.

Od Kolomana pa sve do provale Tatara, a to razdoblje obasiže okruglo podrug stoljeća, u dinastiji Arpad vode se bezobzirne okrutne borbe za krunu, koje pogoduju stranim intervencijama. Venecija — glavni prevoznik križarskih vojski na Istok, pokušava se okoristiti situacijom i zahvatiti dalmatinske gradove kako bi osigurala svoje komunikacije od iznenadjenja. Latinaška

politika hrvatskih vladara imala je jedan jak uspjeh — otvorila je širom vrata hrvatskom življu u dalmatinske gradove; u doba Pacta conventa ti su gradovi, kao i dalmatinski otoci skroz pohrvaćeni; pravno povjesni dokumenti, posebice iz Zadra, spominju čisto hrvatske nazive za zemlje, položaje, imena, nadimke kao Moimir, Dražilo, Ljudina, Miroslav, Vukan, Črnonja, Velisaly, Hudislav, Vlčeta, Grdimer, Vraneško, Koleda, Predislav, Odola, Zorislav, Dotleživ, Tolimir, Disislav i t. d.; u Trogiru je gradski prior neki Dobronja, a u trogirskom samostanu su braća Andrija, Mirko, Bogobojša, Dobro i Vitača; isto je i na otocima; tako na pr. na Hvaru gospodari pleme, odnosno bratstvo Slavogosta. Taj hrvatski živalj pruža borben otpor ofenzivnim udarcima Venecije; očito je hrvatska ratna flota još u punoj snazi, jer kad Mlečani kušaju pod duždem Ordelafom Falierijem zahvatiti Zadar, budu hametom potučeni i sam dužd pade u borbi; osvetio ga je njegov nasljednik dužd Dominik Micheli varkom zahvativši Split i razorivši kraljevski Biograd. No bili su to prolazni uspjesi, koji nijesu mogli slomiti hrvatskog otpora protiv prodiranja Zapada pod novim oblikom, ni onda, kad je dužd Henrik Dandolo prisilio 1202. francuske križare na putu na četvrtu križarsku vojnu da mu osvoje Zadar u ime neplaćene prevoznine. Poslije toga traje guerilski gusarski rat protiv ofenzive sa zapada.

Neposredno su najjače djelovale na novo oblikovanje društvenoga života u Hrvatskoj borbe u dinastiji za krunu. U tim borbama hrvatska kruna igra važnu, često odlučnu ulogu; vladari, da je osiguraju, za života krune njome svoje sinove kao hrvatske kraljeve, koji im katkad postaju i takmacima za ugarsku krunu. U tim borbama vladari i pretendenti na prijestolje nastoje steći pomoć moćnih pojedinaca u hrvatskim plemenima; da ih predobiju za se, daju im nove povlastice i vlast nad njihovom plemenskom subraćom. Ojačani, prvi feudalci, kad se kraljevi nadju u stisci, kasnije iznudjuju im daljnje povlastice, izravnjujući svoju moć s kraljevskom; tako je nastala »Zlatna bula« Andrije II. Zarazno djeluje tu primjer Slavonije, zemlje izmedju Save i Drave, koja po Tomašićevom sudu nije bila plemenska nego kraljevska zemlja; vladar tu raspolaže sa sredstvima darivanja, zemljom, stvara prve feudalce, moć, bogatstvo i ugled kojih onda nastoje nasljedovati i prominenti u hrvatskim plemenima. Pojedinci se izdižu po kraljevskoj milosti nad svoju plemensku braću, dijele se od svoga plemena, postaju velmožama. Jedna od glavnih pravnih povlastica, koje si takvi novi velikaši ishodiše ili iznu-

diše je pravo da im sudi samo kralj, a ne plemenski sud; kao protuuslugu kralju preuzimlju dužnost da vojuju s više vojnika, sa svojom ličnom vojskom, i po tome ulaze u vijeće kraljevo, ako i nemaju u njemu neke naročite službe. Kralj im te povlastice rado daruje, upravo traži priliku za darivanja, jer na taj način ojačava svoju oružanu snagu; postepeno oprema, vitez u oklopu, koji vojuje kopljem, postaju oznaka plemenitoga čovjeka, gospodina. Ti pojedinci koji se osiliše otvaraju nanovo vrata pritisku zapadnjačkih, romansko-germanskih pravnih načela na domaće pravo — jednako kao što su to prije stotinu godina činili kraljevi. Većina pak plemstva mora zauzeti držanje prema tima novim pojavama. Plemstvo, naročito siromašnije živi u zajednici, prilagodjujući se političkim i gospodarskim prilikama, bori za svoje stare pravice i redovno ta borba svršava tako, da i plemena počinju tražiti od krune zaštite od osiljene svoje subraće. Cijela neka plemena, bratstva, župe, od starine slobodne, utiču se sad pod zaštitu kraljevske moći, kraljevskih gradova, druga pak pod zaštitu novih velikaša; neki gube svoju slobodu, neki dojučerašnji plemići postaju dapače kmetovi, drugima plemićkim zajednicama kraljevi potvrdjuju prava plemenska; tako su na pr. Turopoljci bili neko vrijeme pod zaštitom kraljevskoga grada Zagreba kao njegovi »gradokmeti« da konačno ishode svoje stare plemenske pravice. Većina toga malog plemstva živi primitivnim životom, u stvari su seljaci, izravnavajući se sve više sa »neplemenitim ljudima« i u načinu života i u kulturnim potrebama.

Nužda uvijek stvara institucije. Feudalizam radja društvenim diferenciranjem, stvara u današnjem smislu staleže, od kojih svaki nastoji čim bolje osigurati svoj položaj i prema gore i prema dolje; kako kod uredjenja svih odnošaja odlučuje u prvom redu snaga, to pojedini stališi suprotstavljaju pravu sile jačih i viših staleža silu prava, koju traže u kralju. Kraljevska vlast time automatski raste. A gdje je pak kraljevska vlast slaba i nedokučiva, pojedini staleži spremni su priznati svaku vlast, koja im je voljna ujamčiti i koja može zaštititi njihove interese; zato naročito dalmatinski gradovi tako često prema prilikama mijenjaju barjak zaštitnika. Njihove povlastice, izgradjene na temeljima još rimskih municipija, najopsežnije su — oni su u stvari male države za sebe, koje živu svojim specifičnim životom, sa svojim običajima, svojim posebnim zakonodavstvom, svojim financijama, svojim carinama, svojom posebnom trgovinskom po-

litikom. Privilegija dalmatinsko-primorskih gradova, u času kad ih potvrdjuje Koloman, upozoruje Šišić, takova su da je u ono vrijeme jedini London imao nešto slična, dapače da su londonski privilegiji zaostajali za ovima dalmatinskih gradova.

Kao i pod vladavinom hrvatskih narodnih vladara ti gradovi su po prirodi stvari ne samo središte i mjesto izmjene privrednih dobara, nego i kulturnoga stvaranja. Dominira tu naravski sredovječna latinština, koja stvara sve čvršće duhovno jedinstvo Europe, koje će razbiti tek za dva i pol vijeka njemačka reformacija, taj preteča-sijač modernoga nacionalizma. Ali uz latinsku knjigu u gradovima, živi očito i narodna knjiga; drugojačije nije moglo ni biti, jer pučanstvo je premoćno hrvatsko. Imamo traga jednom prvih spomenika književnog stvaranja u monografiji o čudotvornim djelima Sv. Kristofora, zaštitnika Raba; ta stara kronika čudesa sačuvana je doduše u jednoj redakciji iz prve polovine XIV. stoljeća, ali po nekim izrazima može se zaključiti da je prvobitno bila napisana hrvatskim jezikom; kronika govori o provali Normana u hrvatske strane, nazivajući ih Varagi, valjda vragi, vrazi, što će reći neprijatelji. I u kronici Tome Arcidjakona, pisanoj latinski ima fraza, poslovica, uporedbi, koje su doslovni prevod hrvatskih fraza.

Prodiranje feudalnoga sistema u Hrvatskoj slijedi sa sjevera i zapada. Prve izrazite feudalce susrećemo u Posavini i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj; pedeset godina trebat će da feudalizam uhvati korijena na kopnu stare Hrvatske u Dalmaciji. U posavskoj Hrvatskoj prvi rod, koji se priklanja feudalizmu su Babonegi, Babonigi, Babonići. Utemeljitelj roda Babonega u početku XIII. vijeka je sin kneza Stjepana Goričkoga; s 250 konjanika-oklopnika (dokaz njegove ekonomske moći!), prati on kralja Andriju II. na križarsku vojnu. S Babonegom je povezana uspomena na prvo veliko krivotvorenje isprava, koje po sebi takodjer karakterizira vrijeme i ambijenat, težnje tadašnjega svijeta; Baboneg je s tom listinom htio povezati svoje pleme s rimskim Orsinijima — što konačno najbolje dokazuje da su Babonegi bili svjestni svoje pripadnosti hrvatskom plemenu; služeći kralju uzdigli su se po običaju tadašnjega vremena nad svoju braću i bližike, a kad su se osilili i utvrdili svoju vlast u svojoj okolici i nad susjednim plemenima, pokušavaju oteti se ispod banske vlasti kao neki slobodni knezovi, pozivajući se na srodstvo s grofovima rimsko-njemačkoga carstva.

Po istom receptu stvara se druga feudalna obitelj: knezovi Krčki. I sam vrstni povjesnik roda Krčkih knezova Klaić morao je priznati tamnost njihovoga porijetla. Pučanstvo otoka Krka je hrvatsko jamačno već od drugog vijeka dolaska Bijelih Hrvata u novu postojbinu. Krk je tvrdinja hrvatskog otpora u bogo-službo-jezičnom sporu, najstariji hrvatski jezični književni i pravni spomenici potiču iz Krka; još 1248. spominju se na otoku Krku četiri hrvatska bratstva: Doganići, Šubinići, Tugomirići i Zudinići. Krk, premda etnički hrvatski, politički je pretežno kroz prvih pet stotina godina od dolaska Hrvata pod vlašću Bizanta; u gradovima je, poimence u gradu Krku, romansko pučanstvo, koje će svoju osebujnost jezika, poseban romanski jezik (ne latinski ni talijanski) sačuvati sve do konca XVIII. stoljeća. Iz grada Krka potiče rod, po porijetlu svome vjerojatno romanski, ali ubrzo pohrvaćen, koji će po svom uticaju, snazi i bogatstvu zahvatiti vlast nad cijelim otokom, pa kad Krk polovicom XII. vijeka u naletu Venecije na istočnu obalu Jadrana, dolazi pod vlast Venecije, mletačka vlast kao krčkog kneza potvrdjuje Dujma I. Otok je krčki jedan od najbogatijih na Jadranu stapajući u sebi sretno uvjete i za pomorsku i za kontinentalnu ekonomiju; bogat je stokom, a u srednjem vijeku bile su na glasu njegove konjušnice; krčki konji na mletačkom tržištu spominju se kao »cavalli crovati«; izvor ekonomske moći gospodara Krka su velike solane u skrajnjem kutu dobrinjskoga zatona gdje se još i danas nalazi selo Soline. Sam položaj pak veže otok Krk uz kopno, i tko želi trajno osigurati sebi otok u vlastnosti, mora svoju moć protegnuti i na susjedno kopno. Krčki knezovi, premda mletački podanici, u dobrim su odnosima sa susjednom vlasti na hrvatskom kopnu; raspolažući s flotom krčki knezovi Vid II. i Henrik pomažu Andriji II. Arpadoviću u njegovoj križarskoj vojni i u njegovim drugim križarskim operacijama, koje poduzima na poziv pape Honorija III. protiv Neretljana, plemena Kačića, ozloglašenih kao heretičara a koji su stvarno ugrožavali gusarsko-guerilskim ratom trgovinu Venecije. Za te usluge Andrija II. dariva 1225. krčkim knezovima i njihovim nasljednicima u Slavoniji svu zemlju, koja se nazivlje »Wynodol et Modros« (Vinodol i Modruš) sa svim što im pripada i sa svima dohodcima. Krčki knezovi tako proširuju kao feudalna gospoda vlast svoju na hrvatskom kopnu, postajući istodobno podanici dviju državnih vlasti: mletačke i hrvatske. Time feudalizam sa svima beneficijama latinsko-madžarskoga sistema čvrsto zasjeda u Hrvatskoj. Tek pod

kraj vijeka formalno će steći sva prava feudalaca i porodica Šubića, bribirskih knezova.

Feudalni sistem učvrstit će se i ojačati u velikoj krizi, koja će sredinom XIII. stoljeća pola Europe zahvatiti pojavom Tatara. Tatarski rat otkrit će vladarima i mogućnicima slabosti sistema, defekte njihove tehnike vladanja, koje će onda nastojat ispraviti čim mine kriza.

Prvi glasi o Tatarima stigli su u Europu 1221. Nova križarska vojna, pokrenuta na inicijativu pape Honorija III., u kojoj sudjeluje i Andrija II. hrvatsko-ugarski kralj s vojskom knezova Babonega, svršila je s katastrofom; uzalud je papa okrunio carskom krunom Fridriha II. Barbarosu uz uvjet da podje u pomoć križarima ugroženima u Egiptu; novi car nije ispunio obećanja, i sa strepnjom Europa čeka crne vijesti s Istoka. U tom očekivanju stigoše s istoka od križarskog propovjednika ptolomejskog biskupa Jakoba Vitryjskoga četiri pisma, od kojih je jedno bila upućeno papi, drugo austrijskom vojvodi Leopoldu, treće engleskom kralju Henriku III., a četvrto pariškom sveučilištu. Javljao je biskup u tim pismima čudnu vijest: pojavio se nov zaštitnik kršćanstva; neki kralj David s Istoka udario je neizmjernom vojskom na nevjernike, već se nalazi u blizini Bagdada i Mosula, uputio je već ultimatum kalifu da mu odstupi svoju zemlju. Svijet si je doveo na to u pamet staru jednu legendu, po kojoj da se negdje daleko na Istoku nalazi jedna kršćanska vlast, koju da je osnovao neki svećenik Ivan, sin kralja Izraela. Samo u tom pismu Jakoba Vitryjskoga potkrala se kobna pokreška; mjesto »rex Indorum«, »kralj Indijaca« (za sredovječnu Europu pojam Azije poklapao se s Indijom) napisao je ili su adresati pročitali: »rex Iudeorum« (kralj Židova) i cijeli tadašnji europski svijet sa svojim biblijskim uzgojem nestrpljivo stade čekati dolazak vojske-potomaka biblijskih junaka da porazi nevjernike. Medjutim je iz Azije uporno nastupala vojska Mongola Džingis-kana.

Petnaest godina kasnije saznalo se već da ne dolaze vojske koje će pomoći osloboditi sveta mjesta; 1235. ili 1236. poslao je hrvatsko-ugarski kralj Bela III. (IV.) nekoga dominikanskoga patera Julijana preko Carigrada u Rusiju da tamo prikupi podatke o »starim Madžarima« nastanjenima negdje u krajevima istočno od Volge. Julijan se prvi vratio u Madžarsku s vijestima da se Džingis-kanovi Mongoli spremaju osvojiti Europu. Prve pak informacije o europskim prilikama daju Tatarima Mletčani,

oni ih nastoje svratiti na južne obale Crnoga mora — samo da tako napakoste svojima trgovačkim takmacima Genovežanima, koji su tamo osnovali svoje trgovinske kolonije.

Još danas poslije šest vjekova europska kampanja Džingis-kanove vojske zapanjuje povjesnike. Danas je već opsežno naše znanje o državi Džingis-kana i njegovih nasljednika, koja nam se otkriva kao prvi svjetski imperij u povijesti, država najsuperiornije kulture onoga vremena, vanredne političke organizacije, uravnoteženih društvenih prilika, ekonomskoga poleta, izgradjene ideje, neslućene snage koja je prirodno tražila puteve izbitka za svoje energije. Džingis-kan nije samo državnik i ratnik nego i poklonik umjetnosti i duha; sačuvano je jedno Džingis-kanovo pismo iz 1219. upravljeno kitajskom mudracu-filozofu Chang Chun Kiu, koje predstavlja jamačno jedan najvećih povjesnih kurioziteta; u tom pismu ozloglašeni strašni ratnik otkriva nam se kao blag učenik mudrosti, skroman i jednostavan, gotovo sokratski u ispitivanju samoga sebe, pristupačan najdubljim istinama života i vladavine. Samo sve će to Europa saznati tek pola vijeka kasnije, kad se iz dalekih strana Istočnoga Sunca vrate smioni putnici-obretnici, članovi obitelji mletačkoga podanika Marka Polo, porodica kojega je vjerojatno hrvatskoga porijetla (Polo — Polić?); tradicija veli da je porodica Pola rodom iz Korčule, a jedan podatak tvrdi da je otac Polov došao u Mletke iz Šibenika. Mletčani su se, kako primjećuje Vladimir Mažuranić, koji je uvjeren o hrvatskom porijetlu Pola, umjeli izvrstno služiti bistroćom uma naših zemljaka, navlastito onim darom ljudi slovjenske rase, da se neobično lako umiju priučiti tudjem jeziku — Marko Polo vladao je svima narječjima tadanje Azije. I onda mnogi će pričanja putnika smatrati još dugo izmišljotinom, tako će se slika o kulturnoj moći Istoka biti nevjerojatna za europske pojmove, makar je Europa tad već upoznala njezinu vojničku snagu. Ta vojska koja se srušila na Europu, koju suvremeni kroničari nazivlju vojskom okrutnih »pasoglavaca« bila je najbolja i najdisciplinirانija vojna organizacija što ju je svijet vidio poslije rimskih vremena. Sila može mnogo, ali uspjesi tatarske kampanje u XIII. vijeku u Europi nijesu bili rezultat samo sile, brojčano dapače slabije od protivničkih europskih vojski; uspjeh je odlučio tu duh na višem stepenu razvitka nego što je bio tad duh Europe, duh Azije koji je umio stvoriti bolju organizaciju, nadmoćnije oružje, umješnije se njime znao služiti i koji je konačno — prema rascjepkanoj Europi — mogao suprotstaviti jedinstvenu,

jaku ideju. Džingis-kan prvi kuša oživotvoriti jedinstvenu svjet-sku državu, koja će se prostirati od Pacifika do Atlantika.

Hiljadu godina stvarala se je snaga Džingis-kanove Mongo-lije tamo u evrazijskoj ravnici zapadno od velikoga kitajskoga zida, gdje je neprestano bila u akciji ona motorna snaga, životna energija, koja je tjerala na zapad neprekidne valove narodnih seoba. Odbivši se od izvora, narodi na seobama mijenjaju svoje značajke, Mongoli ih sačuvaše i vjekovnim procesom usavršiše. Teren izoštruje njihove odlike i sklonosti; dok Europejci postaju moreplovci uslijed razvedenosti europskih obala, Mongoli postaju savršeni konjanici-ratnici. I onda je došao Džingis-kan da tom ljudskom materijalu dade duh organizacije.

Kvaliteta, a ne kvantiteta tajna je niza njihovih čudesnih uspjeha. Džingis-kanova vojska, koja je podvlastila cijeli jedan svijet, nije brojila više od 150.000 momaka. Mongoli su jedini od svih sredovječnih i novovjekih vojski do Napoleona, kako utvr-djuje danas najautoritativniji vojnički povjesnik Liddel Hart, shvatili bit strategije, dok im je taktički mehanizam bio tako savršen da su im više strategijske zamisli, obzirom na inferior-nost protivnika, bile gotovo suvišne.

Kampanjama, koje se vode formalno pod vodstvom carevim, rukovode stvarno iskusni generali. Organizacija vojske bazira se na decimalnom sistemu; najjača jedinica im je »touman«, divi-zija od 10.000 momaka, koja je mogla operirati sasvim samo-stalno; armiju su stvarale tri takove divizije; svaki »touman« sa-stoji se od 10 pukova, od kojih se svaki dijeli na deset eskadrona, a svaka eskadrona na 10 četa po 10 ljudi. Osim toga postojala je i elitna divizija, garda, koja je obično tvorila rezervu u rukama generalissimusa. Svaka divizija imala je uz to i pomoćne, tehničke čete.

Oprema i oružje mongolske vojske dotjeraniji su i praktič-niji od opreme tadašnjih europskih vojski bez razlike. Dok su europske vojske nepokretne uslijed težine oklopa, dok medju njima nema smišljene organizacije pa je sva borbena sposobnost povjerena u bitci individualnoj snazi borca pojedinca, mongol-ska vojska predstavlja brz, vanredno pokretan mehanizam. Oklop mongolskoga vojnika izradjen je od učinjene tvrde kože, koja je posebice lakirana da spriječi vlagu; umijeće lakiranja staro je umijeće Dalekoga Istoka, nepoznato tadašnjoj Europi. Vojska je izvježbana da u borbi ne upotrebljuje štit, koji čini ratnika de-fenzivnim, njime se borac osigurava samo na straži. Oružje mon-

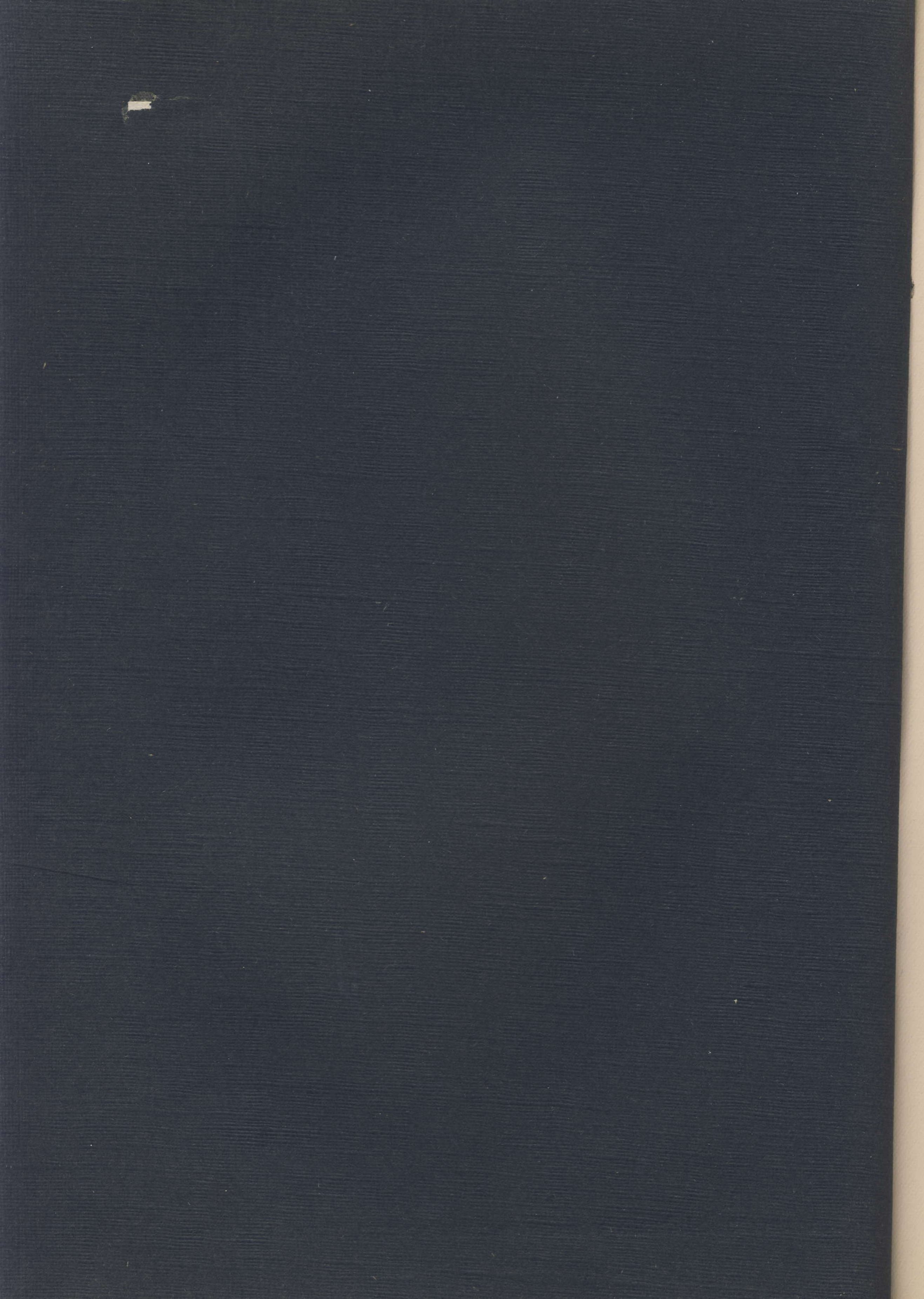
golskoga vojnika je ofenzivno: koplje, savijena zašiljena sablja i dva luka: jedan manji za gadjanje iz sedla, drugi, veći i pre=cizniji za borbu pješice. Svaki vojnik ima tri tulca sa strelicama, različitoga kalibra za gadjanje na različite udaljenosti; jedna vrst može probiti i željezni oklop, druge su namijenjene manje za=štićenom ili nezaštićenom protivniku na različitim udaljenostima. Svaka divizija ima i svoju artileriju, strojeve za bacanje projek=tila, mangonele i katapulte; ti su strojevi bili pokretni, sposobni i za pomičan rat, njihova posluga umjela je paliti i brzo i točno. Svaki vojnik nosio je sa sobom i tehnička pomagala: taborsko orudje, svoj kotlić, željeznu pričuvu hrane; nosio je sa sobom u nepromočivoj vrećici i pričuvno rublje, a koja se vrećica mogla naduti i pomagati tako kod prelaza preko voda. Mongolska voj=ska bila je stroj, koji je radio precizno poput sata; to i velika pokretnost učinila je nadmoćnom i jačem i brojnijem protivniku. I samo tako je moguće razumjeti da je mongolska armada u roku od trideset godina uspjela podvlastiti sebi i azijski i europ=ski kontinent od Žutoga mora pa do Baltika i Jadrana.

U europskom ratu Mongola može se nazrijeti jedna sasvim suvremena politička ideja. Da je cilj mongolskoga prodiranja bio puko osvajanje, sticanje plijena, prirodno bi bilo da su, već radi terenskih prilika, njihove vojske krenule naprijed uz sjeverni rub Karpata u današnju njemačku nizinu, kroz koju bi relativno lako izbili na Sjeverno more; naprotiv mongolska vojska forsira karpatski bedem, mora proći kroz manje povoljan teren; Ma=džarska im je svjestan cilj — Madžari su jedina tursko=mongol=ska rasa, koja se još nalazi izvan vlasti Džingis=kanove države — osvojenjem Madžarske postignut je politički ideal jedne drža=ve, jedne rase, jednoga vodstva. U roku od mjesec dana preva=lila je mongolska vojska preko 600 kilometara — rijetko kad je u ratnoj povijesti postignuta ta brzina napredovanja i to u borbi.

O bitci na rijeci Šajo, u kojoj je mongolski general Sabutai porazio ugarsku vojsku, postoje prilično pouzdani podatci su=vremenika iz kojih se može stvoriti sliku o silnom dojmu, koji je taktika Mongola morala vršiti na protivnike; naročito su ih iznenadjivale dvije činjenice: prvo brzina, posvemašnja tišina i mehanička savršenost njihovoga manevriranja, koje se izvodilo pomoću znakova bijelo=crnih barjaka eskadrona, a drugo smrto=nosnost njihove paljbe. Protivnici su im, prema riječima suvre=menoga kroničara »padali desno i lijevo poput lišća na vjetru«. Signaliziranje zastavama, stvar tad nepoznata europskim voj=

BERNARDO BOBIĆ: LADISLAV RAZMATRA NACRTE GRADNJE ZAGREBAČKE KATEDRALE.

skama, osujećivalo je zakašnjivanja i zbrku, koje nastaju obi- čajnim akustičkim zapovjedima i porukama. Borbena formacija sastojala se iz pet redova; pojedine eskadrone bile su odijeljene prostranim medjutcima; vojnici u prva dva reda nosili su potpun oklop, mač i koplje, konji su im takodjer bili lako oklopljeni; stražnja tri reda bila su bez oklopa, oružje im je strijele i sulice; ti stražnji redovi ispadaju kroz medjutke, izbacuju projektile, dezorganiziravši protivnika svojom paljbom povlače se natrag da nakon njih prednji redovi zadaju odlučan udarac protivniku. Mongoli obaraju time sva pravila dotadanje europske taktike, koja je poznavala samo direktan udarac na protivnika oružanom masom cijele vojske. Kako veli suvremenik Plano Carpini. Mon- goli su »ranjavali i ubijali ljude i konje, a tek onda kad su ljudi i konji bili oboreni strijelama, zahvaćaju u borbu okom u oko«.

Kao vihor razgone mongolske čete vojsku hrvatsko-ugarskoga kralja Bele; preko Posavine uzmiče kralj u Dalmatinsku Hrvat- sku; progoneći kralja mongolska vojska spalila je Zagreb, koji je tad star tek podrug stoljeća; goni dalje kralja starom vojnič- kom cestom uz Unu do Splita i Trogira čini se bez većih borba. Onda iznenada slijedi obrat, koji se suvremenicima morao činiti čudom. Mongolska vojska naglo okreće natrag. Uzmak mon- golske vojske iz Hrvatske nije bio posljedica nikakvoga poraza; vodstvu je stigla vijest o smrti velikoga kana Ogdaija u Karako- rumu — u roku od trideset dana stigao je glas iz Mongolije do Ja- drana znak izvrstno organizirane doglasne službe! — i vojska se vraća, jer je u Mongoliji nastalo medju kanovim nasljedni- cima natjecanje za baštinu; bez ikakvih većih smetnja, sistemat- ski mongolska vojska evakuira Hrvatsku i Ugarsku; vjerojatno su tek pojedinci od te vojske, koja četa zastali u gorskim krajevima.

Panika je obuzela vas svijet zapadne Europe pred pojavom Mongola. Grozničavo se pokušava organizirati otpor, koji bi za- držao mongolski pohod. Jamačno to teško uspijeva — brzina i lakoća kojom Mongoli prodiru naročito kroz Ugarsku i Hrvatsku do mora, unatoč terenskih prilika južno od Gvozda strateški po- voljnih za obranu, daju naslutiti da se pučanstvo pasivno držalo prema zavojevačima vjerojatno samo odmaknuvši se od komuni- kacionih linija. Bilo je i u hrvatskim krajevima panike, koja iza- zivlje jednu značajnu unutarnju migraciju, poglavito u Dalma- tinskoj Hrvatskoj. Svijet s kopna, iz okolice Splita, poglavito iz Primorskih Poljica, sklanja se na otoke gdje i ostaje pojačavši

njihov slavenski etnički karakter, a naselja na kopnu opustiše. Sporovi i borbe izmedju novog feudalizma i staroga plemenskoga poretka oslabile su obranbenu sposobnost državne organizacije. Zato se nastoji djelovati na najšire narodne slojeve, predobiti ih za borbu davanjem koncesija. Značajno je svakako da je upravo u doba mongolskih opasnosti Inocencije IV., koji se drugojačije gorljivo zalaže za borbu protiv heretika na Balkanu, poimence protiv bogumila, 1248. potvrdio biskupu senjskome pravo na upotrebu glagolice i hrvatskoga bogoslužja, koje je tri vijeka do tad bilo izvor svih vjerskih i političkih kriza u Hrvatskoj uslijed upornog otpora papinske stolice. Očito se tom koncesijom želi udobrovoljiti puk za otpor i protiv mongolske opasnosti za koju se još ne zna, da li je konačno uklonjena i spremiti ga za rat protiv heretika-bogumila. Mongolski rat, kakogod je bio razmjerno kratkotrajan, silno je djelovao na sve one, koji su ga preživjeli. U prvom redu na organiziranje države i društva. Učvršćuje se feudalizam. Ratnim nedaćama odoljeli su poglavito tvrdi gradovi — poslije mongolskoga rata niču tvrdi burgovi kao skloništa mogućnika u plemenu, kao njihova politička i strateška uporišta. Gospodari gradina postaju gospodari cijeloga njihovog okoliša — u času opasnosti sklanjaju se u tvrdi grad svi susjedi, sav živalj, bio plemenit ili neplemenit; gospodar tvrdoga grada postaje protektor svojih susjeda, ovi postaju više ili manje ovisni o njemu. Time se mijenja i društveni i pravni poredak. Nastaje potreba da se odnosi izmedju feudalnog gospodina i onih, koji su o njemu ovisni uredi ne samo za sutra, nego za dulju budućnost — tako nastaju prvi zapisani zakoni. Njima se odredjuju prava i dužnosti pojedinaca i skupina, pomnjivo se izgradjuje stroga društvena hijerarhija, narod se počinje oštro dijeliti na staleže, od kojih svaki živi svojim točno odredjenim smjernicama — naroda gotovo nestaje, ostaju staleži sa svom suprotnošću interesa, koje u glavnom uskladjuje i smiruje samo strah od primjene sile.

H R V A T S K O   P R A V O

Pravo je najstvarniji izražaj života jednoga naroda, njegovog naziranja, iskustva, težnja, te njegove političke, društvene i ekonomske snage. Pravni spomenici stoga su ponajvažniji izvor za upoznavanje kulturne prošlosti jednoga naroda.

Organizaciju jedne državne uprave nije moguće zamisliti bez stalnih pravnih načela po kojima se uredjuju odnošaji izmedju pojedinca i zajednice. Ta se načela predaju od oca na sina, zasjecaju duboko u narodno pamćenje cjeline; tako se stvara običajno pravo, koje se prije ili poslije, obično u momentu kad to pravo bude ugroženo, nastoji fiksirati pismom.

Bilo je sigurno i u doba hrvatskih narodnih vladara pisanoga prava, samo spomenici kojega nijesu došli do nas. Kad novi kraljevi iz dinastije Arpad potvrdjuju plemenima i gradovima njihove stare pravice, svakako su u momentu toga potvrdjivanja imali crno na bijelo ono, što se ovjeravalo za buduća vremena. Jedan ponajboljih poznavalaca hrvatske pravne prošlosti Vladimir Mažuranić izriče misao: »Ne tvrdim, ali slutim, da je s propašću hrvatskih biskupija preko Gvozda izgubljeno i formularija, moguće i koja prava zbirka hrvatskim jezikom pisana, koja je sudovima, notarom i strankama služila. Hrvatske zemlje snašla je katastrofa u povijesti rijetka. Na nas su stoga prešli tužni ostaci, ali oni svjedoče, da je pravni život bez svake sumnje bio bujan i posve narodan, duhom hrvatskoga jezika nadahnut. Seže mu poraba bez sumnje sve do doba hrvatske dinastije«. Tradicija potvrdjuje slutnje Vladimira Mažuranića. Do u XV. vijek seže sjećanje na staro hrvatsko pravo dapače u Dalmaciji, koja se tad nalazi pod vlašću Mletaka, kako pripovijeda Lucić, tvrdeći da se tamo živjelo »ad usum Croatiae«. U Hlivnu u zapadnoj Bosni čuvaju se još g. 1400. u tamošnjem kaptolu »lejištromi«, isprave o porijetlu tamošnje vlastele, na kojima temelje svoja prava. Pop Dukljanin pak u svojoj kronici pripovijedajući kako su se i gdje su se uredjivale upravne i sudbene prilike kod Hrvata, stvarali zakoni, veli da se to obavljalo na »saboru jezika hrvatskoga«, »na planini ka se diše Hlivoj« veleći: »... i učiniše

satnike, ki satnici biše nad stotnim ljudi, i te satnike učiniše svake zemlje ljudi i daše svakomu banu sedam satnikov i da budu rešeni satnici s bani puku suditi, a s duži aliti hercezi pet knezov i da š njimi pravo sude puku. I napisaše časti i dohodke banom i hercegom i knezom i satnikom i odlučiše da svaki knez prizove jednoga satnika i da nima prez rečenoga reda nijedan sud biti tvrde«. Da se pravoznanstvo već kod starih Hrvata, i upravno i imovno i kazneno pravo, upiralo na pismene doku- mente, na neke zakonike, opet svjedoči Dukljanin veleći: »tko hoće na puno znati naredbu, ku učiniše, i mejaše i zemljam ime- na: vazmi knjige, ke pri Hrvatah ostaše, a zovu se metodios«. Cijelo pak to staro pravo Hrvata temelji se na misli izrečenoj u Poljičkom statutu, misli koja svjedoči o snažnom i izgradjenom pravnom shvaćanju Hrvata: »Nitko ne ima sam sebi pravo činiti«. A Poljičani do XVII. vijeka čuvaju predaju da su sami Hrvati, »didići, plemeniti ljudi, knezi počtovani«, a rodovi njihovi da imaju »privilegija aliti milosti i od stari prošasni nigda kralja slovinski«.

Ojačanje feudalizma i njegovog poretka da jedan čovjek ili rod postanu gospodari slobode, imutka, sudbine ostalih, moralo je uzbuditi sve one, koji su se osjetili pogodjenima ili slutili da će uskoro biti pogodjeni u svojim interesima. Otpor protiv feuda- lizma je prirodan. Taj otpor bio je općenit, vodio se i protiv novih velmoža-feudalaca, a i protiv eksponenata kraljeve vlasti, od ba- nova pa do zapovjednika kraljevih gradova i utvrda; tu borbu vode i plemena i neplemenski slobodni ljudi i gradske komune u dalmatinskoj Hrvatskoj. U tim borbama još je najpovoljniji po- ložaj gradskih općina; njih štite gradski bedemi, koncentriranost snaga, imutak i stare povlastice. Teži je položaj vangradskoga pu- čanstva. Ekonomskom i političkom moći uz novu tehniku naoru- žanja feudalci su nadmoćni nad slobodnim pučanstvom do tad na- stanjenim u razasutim individualnim naseljima. Taj otpor morao je biti vrlo žilav jer su i najmoćniji feudalci prisiljeni ulaziti u kompromise. Takav jedan kompromis, koji je proizašao iz si- gurno dugotrajne borbe predstavlja t. zv. Vinodolski Zakon, jedan najstarijih, potpuno sačuvanih pravnih spomenika Hrvata.

Mongolski rat pogodovao je učvršćivanju vlasti knezova Krč- kih na hrvatskom kopnu, jer su u velike zadužili kralja Belu pru- živši mu pomoć u zlatu, srebru, floti i oružanoj snazi; kralj Bela im to priznaje u trogirskoj listini iz 1242. potvrdivši im sve da- rovnice svojih predšastnika darovavši im uz stare tečevine i Senj

i dio Dalmacije. Knezovi Krčki, već u stalnim sporovima s Venecijom nastoje na kopnu stvoriti si novo čvrsto uporište i postaju zaista najmoćniji ljudi u hrvatskom kraljevstvu, zaštitu kojih traže i dalmatinski gradovi. Za sve povlastice knezovi Krčki obvezuju se kralju služiti kad i dokle bude boravio u primorskim stranama s dvije ladje, koje se, kako veli latinska isprava, pučki nazivlju »galia et seycca« (galija i šajka), a kad kralj napusti primorske krajeve davat će mu konjanika.

Da knezovi Krčki prvi od feudalne vlastele nastoje urediti pravne odnošaje sa svojim podanicima, razlog će tome biti da je taj što je njihova stečevina već prije njihovog uzlaska na vlast živjela svojim snažno razvijenim pravnim poretkom, baštinom mješavine i romanskih i slavenskih pravnih shvaćanja. Sam otok Krk, najveći i najnapučeniji na Jadranu, uslijed svoje otočne izoliranosti mogao se mirnije razvijati nego kopnena područja; svagdje u zonama mira pravo jača svoju snagu. Po duhu vremena crkva je i na Krku prije feudalizma glavni faktor prava, njegov jamac, čuvar pravnih spomenika. S feudalizmom njezinu ulogu postepeno preuzimlje novi zemaljski gospodar. Jednako je jamačno bilo i na novim područjima vlasti krčkih knezova na kopnu, posebice pak u Vinodolu, koji je ne samo jedna geografska i ekonomska mala cjelina za sebe, nego je jamačno još od prije dolaska vlasti Krčkih knezova tvorio jednu upravnu zajednicu, kao što je tvorio i jednu crkveno-administrativnu cjelinu; moguće je Vinodol bio prvobitno neki vojnički teritorij, organiziran na granici kao obrana od sjeverozapadnih susjeda. Osjećaj zajedinstva Vinodola morao se osjetiti i u otporu protiv nove vlasti, koja se odlučuje na kompromis.

U doba kad je sastavljen Vinodolski Zakon, a po njegovom vlastitom svjedočanstvu, sačinjavale su Vinodolsku zajednicu ove općine: na čelu dolazi Novi-grad, kao sjedište knezova vinodolskih, a zatim slijedeće općine: Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik; u kasnije vrijeme proširene su upravne granice Vinodola i na Delnice i Čabar. Autoritativni tumač Vinodolskog Zakona pravni povjesnik dr. Marko Kostrenčić veli: »Prema svim prilikama Vinodol je u to vrijeme savez slobodnih općina, koje su u nekim znatnijim poslovima zajednički istupale i radile, a inače živjele i upravljale svaka za sebe. Tu njihovu uzajamnu organizaciju ne bismo dašto trebali zamišljati osobito jakom i razvijenom. Zajedničke poslove i prilike rješavali su jamačno na zajedničkim sastancima koji bi se

držali prema potrebi, a na koje bi onda pojedine općine slale svoje izaslanike. Ako bi trebalo svršiti kakav posao, koji se ticao svih općina podjednako, opet bi se izabrali zastupnici svake općine, koji bi onda zajednički riješili posao, koji im se dao u dužnost«. Tako kao u Vinodolu vjerojatno je prije pobjede feudalizma bila uredjena uprava od davnih vremena i u ostalim dijelovima Hrvatske; temelj je toga uredjenja rodovna organizacija, koja je kristalizaciona točka cijeloga društvenog života, rod je najbolje organizirani faktor socijalnoga kretanja; plemenska općina stanica je društvenoga i državnog uredjenja. Odluke se po duhu tradicija stvaraju zajednički, na »stanku«, kako vele stare hrvatske isprave, sastanku, skupštini, saboru; stvara ih na svojem »stanku« i općina, i plemenska župa, i svi predstavnici plemena na svom saboru.

Kako je tehnički nastao Vinodolski Zakon pripovijeda sam njegov tekst uvoda, koji glasi doslovce:

»U ime božje. Amen. Ljeta gospodnjeg tisuću dvjestaosamdeset i osmog, indikcije prve, šesti dan mjeseca januara. — U vrijeme kralja Ladislava, preslavnoga kralja ugarskoga, godine šesnaeste njegovoga kraljevanja, u vrijeme pak velikih muževa gospode Fridrika, Ivana, Leonarda, Dujma, Bartola i Vida, krčkih vinodolskih i modruških knezova. — Budući da su često vidjeli ljude koji čuvaju svoje stare i prokušane zakone, zato dakle i svaki pojedince i svi zajedno ljudi vinodolski želeći sačuvati u cijelosti one stare dobre zakone, što su ih njihovi predji čuvali neuredjene — sabraše se svi u skupštinu, i crkvene i svjetovne osobe, te nakon što su se valjano posavjetovali u Novom Gradu pred obrazom gore pomenutoga kneza Leonarda budu izabrani od svakoga grada vinodolskoga ali ne samo starci, nego i takovi, za koje se znalo da se bolje sjećahu zakona svojih otaca, te onoga što su slušali od svojih djedova — i njima narediše i naložiše točno odredjenim načinom: da popišu sve dobre, stare, prokušane zakone u Vinodolu, kojih bi se mogli sjetiti ili za koje su čuli od svojih otaca i djedova gore rečenih, tako da od sada unaprijed prestanu bludnje u tim stvarima, te da njihova djeca ne sumnjaju o tim zakonima. A od tih ljudi vinodolskih bili su izabrani ovi:

iz Novoga Grada: Črna, dvornik cijeloga Vinodola i gore pomenutih knezova, Žetar plovan i Vlkona Pribohna, satnik; Ranac Saražin, Bogdan Vlčinić;

iz Ledenica: Ratko prvad i Radoslav, popovi, Dobroša, satnik;

iz Bribira: Dragoslav arhiprvad i Bogdan pop, Zlonomer satnik, Jurislav Gradenić;

iz Grižana: Ljuban i Petar popovi, Domjan satnik, Dunat i Dragoljub i Vidomir Vlčić;

iz Drivenika: Dragoljub satnik i Mikula Dragoljub i Pribinig;

iz Hreljina: Raden plovan i Ivanac satnik, Živina sudac i Kliman Nedal;

iz Bakra: Krstiha plovan i Grubina pop, Ivan satnik, Derga Vlčina i Nedrag;

iz Trsata: Vazmina plovan i Nedrag satnik, Dominik sudac i Vieka;

iz Grobnika: Kirin plovan i Slavan satnik i Domjan Kinović, Paval i Slavina Vukodružić.

I ovi svi navedeni, sabrani u skupštinu, zajedničkom voljom, pojedinim pristankom i odredbom primljenom od cijele općine vinodolske (sastavili su zakone) dolje pisane ili koje su slušali od svojih starijih.«

Sigurno ima pravo Vladimir Mažuranić kad stavlja u sumnju sve lijepe navode uvodnoga dijela Vinodolskoga Zakona. Vinodolski Zakon je kompromis izmedju feudalizma i starih plemenskih prava, ali ne može biti sumnje koja je strana kod sklapanja toga kompromisa bila jača, a koja je kao slabija gubila. Nije se moglo raditi samo o tom, kako bi starci »sve dobre stare iskušene zakone činili položiti v pisma«; ima u Vinodolskom Zakonu mnogo novotarija, koje su sužavale i krojile dotadanje interese pučanstva, koje tvore prodor u stare običaje; dapače kao tešku žrtvu, koja ima smiriti jamačno uzbudjene duhove pučanstva, može se shvatiti tvrdnja da su sve od reda stari, prokušani zakoni vinodolski i da su »v njih vsagda živili i njih dedi i njih otci i vsi njih prvi« — Vinodolski zakon samo izravnava donekle opreke izmedju »stare pravde« i »novština«. »Do sad slobodne općine, kako primjećuje i dr. Kostrenčić, koje su se orijentirale prema svojim i svojih članova, vlastitim interesima, koje su pored slabe centralne državne vlasti, koja nije imala mogućnosti, da vrši upravu u širim granicama, bile u znatnoj mjeri neovisne — dobile su odjedared gospodara, kojega je svrha bila eksploatirati novu svoju stečevinu i staviti je u službu svojih interesa. Tu je prirodno moralo doći do trvenja i do protivština. Dok su prije dolaska knezova u Vinodol socijalni odnošaji i socijalne formacije bili jednostavni, tako da je medju pojedinim članovima opći-

na bilo razlika moguće faktičnih, ali ne i pravnih, ovo se stanje od 1225. (godine kad Krčki knezovi stiču Vinodol kraljevom da=rovnicom) znatno promijenilo —: nad stari sloj predjašnjeg pu=čanstva formirao se novi — knez sa svojim službenicima i obi=telju. Borbe na kraju morale su svršiti nekim kompromisom i to se desilo nakon šesdeset i tri godine i Vinodolski zakon rezultat je toga kompromisa«. Do tad slobodni Vinodolci ulaze u prvi stadij kmetskoga podložničtva.

Dok je po »staroj pravici« sva vlast bila usredotočena u skupštini predstavnika općina, prelazi sad ona sasvim na kneza. Knez si prvenstveno pridržaje sudsku vlast, koju su do tad vršili slobodno izabrani suci općina po starom običajnom pravu, ja=mačno stvorenom u nizu generacija još iz doba narodnih vla=dara. Odsele se po Vinodolskom zakonu nijedna osuda ne može izreći bez kneževe volje. Knez si pridržaje pravo nadzora nad općinama, zabranjuje održavati bilo kakve skupštine bez svoga izričitog dopuštenja, odnosno bez prisutnosti svoga čovjeka; očito u narodnim skupštinama nova kneževska vlast gleda leglo otpora, opasnost za se, pa su odredjene najstrože kazne za su=djelovanje na nedopuštenoj skupštini: zapljena cjelokupnog imutka u korist kneževu. Sudske kazne pretežno su novčane — sigurno te su kazne važno vrelo kneževoga prihoda.

Uz sudsku knez preuzima prirodno i svu upravnu vlast. Svaka općina ima kao središte svoga života grad, iz kojega se njome upravlja. Podori tih gradova, uporišta tad nove kneževske vlasti, još su danas sačuvani u Vinodolu. Gospodar grada i njegov krug, a ne više ljudi općine, stvarno sad odlučuju u upravi. Nova uprava ima svoju hijerarhiju, svoje izvršne organe. Knez u Vinodolskom zakonu mora dati narodu i njegovim tradicijama koncesiju, organe uprave narod dijelom bira sam, ali pod kon=trolom kneževom, neke pak knez imenuje sam kao svoje pouz=danike. Najviši organ u općini je skup svih članova općine, koji se sastaje samo u važnim slučajevima, jamačno birajući najvaž=nije funkcionare, općinsko vijeće, koje onda opet bira niže funk=cionare. Općinsko vijeće očito stvaraju »starejši«, a to su vjero=jatno bivši častnici i funkcionari općinski; glavni upravni organ općine je općinsko vijeće, a glavni funkcionar općinski sudac. Daljnji su funkcionari: satnik, graščak, busović; satnik je činov=nik, koji raspolaže s policijskom vlasti, brine se za sigurnost u općini i prema vani; ta funkcija očito je vojničkoga porijetla; graščak je »kastelan«, zapovjednik u gradu, a busović je sudski

podvornik, stražar, pozivač, koji sazivlje puk na okup, obznanjuje nove odredbe. Značajno je da Vinodolski zakon utvrdjuje granice vjerodostojnosti tik funkcionara, pred sudom njihovom iskazu i riječi smije se vjerovati u pogledu činjenica stvorenih za vrijeme njihove uprave samo u roku od godinu dana, nakon što je njihova služba završena, — očito je narod gledao u njima prvenstveno kneževe funkcionare, a ne svoje pa se nastoji obraniti od njihovog djelovanja u budućnosti. Sudac, graščak i busović biraju se svake godine. Uz ove funkcionare postoje i pristavi, koji imaju osebujnu zadaću. Oni su osobe javnog povjerenja, koji interveniraju kod pravnih posala stranaka, sudbenih čina, u administrativnim poslovima — vrše u neku ruku funkciju javnog bilježnika, izdajući vjerodostojne isprave; oni se imenuju od zgode do zgode. Uz pristave Vinodolski Zakon spominje i funkciju odgovornika ili odvjetnika; oni pomažu strankama u sudbenim poslovima, nijesu općinski funkcionari nego ih biraju stranke same vjerojatno medju pismenim ljudima, koji poznaju zakone. Satnik ima na raspolaganju pudare i rotnike, jamačno niže policijske organe.

Vinodolski Zakon, kao uostalom svaki zakonik, vjerno je zrcalo tadašnjega svakidašnjega života, kroz njegove jednostavne suhe rečenice vide se ljudske strasti, poroci, žilave borbe interesa, dnevne brige pojedinaca, njihovo zvanje, imovinske prilike njihove, težnje, nagnuća, kreposti i mane; vidi se život od jučer, ono što je propalo, što je odsele zabranjeno, otkriva nov poredak, sveobuhvatno oko nove vlasti.

Iz Vinodolskog Zakona udara prvo u oči odnos nove vlasti prema crkvi i njezinim ljudima. Crkva koja je prošlih stoljeća bila glavni regulator odnošaja medju ljudima, prisiljena je ustupiti svoju moć knezu. Po Vinodolskom Zakonu crkva ostaje prilično nezaštićena. Uzrok tome može se naći ne samo u duhu novog vremena koje ojačava svjetovnu vlast, nego i u ekonomskim prilikama, koje su stvorile razdorno dvojstvo izmedju višega i nižega klera, a moguće i koji taj refleks starih borba za hrvatsko bogoslužje. U komisiji, koja sastavlja Vinodolski Zakon sjede predstavnici klera, ali sve sami niži svećenici, mjesni župnici, po imenima sudeći, domaći sinovi. Druga strana kod sastavljanja komisije, kneževa, nije uopće previše sklona kleru, naime ne želi s duhovnim svijetom dijeliti vlasti nad narodom. Nema tu više ni traga onom izuzetnom položaju što su ga crkveni ljudi sticali u doba Kresimirovo i Zvonimirovo; ti niži svećenici, mjest-

ni župnici i njihovi pomoćnici izjednačeni su sa svojim srodstvenicima, od kojih su u glavnom i potekli a koji postaju kmetovi. Prema 15. članku Vinodolskog Zakona na pr. pop ima noću držati stražu kao i svaki drugi kmet. Kmetovi i općinski ljudi ne smiju ići prebivati u crkve i samostane vjerojatno upravo zato jer su njihovi stanovnici, popovi, bili oslobodjeni od nekih kmetskih dužnosti; samo u izuzetnim slučajevima može to dopustiti knez. Knez si osim toga pridržaje pravo odluke tko se smije zapopiti, stvara neku vrst »numerus clausus« kod dijeljenja svećeničkih redova. Svećenici, članovi komisije koja redigira Vinodolski Zakon, osiguravši kako tako svoj lični položaj, okoristili su se njime i da se osiguraju prema svojim višim crkvenim vlastima, nastojeći ograničiti prava svojih biskupa, senjskoga i modruškoga. O desetini, koja je išla u korist biskupa, nema u Vinodolskom Zakonu traga, nova vlast kneževska ne želi da visoki kler na njezinom teritoriju bude ekonomski neovisan, odnosno ovisan o svojoj pastvi, ovisan može biti samo o knezu koji će darivanjem privezati viši kler uza se. Po vinodolskom zakonu biskup dobiva za posvetu crkve 40 soldina, ručak i večeru. Od crkvi, opatija i samostana biskup dobiva samo onoliko, koliko mu dobrovoljno daju njihovi kaštaldi. Za vizitacije popovi moraju biskupu dati po jedan objed i večeru, a za vrijeme puta pak dobiva biskup na raspolaganje za se i za svoju pratnju sedam konja i jednoga konja za prtljagu; gdje konači dotični se satnik mora poskrbiti za krmu za blago. Što je najvažnije, biskup nema prava jurisdikcije nad popovima, tu si pridržaje za sebe knez; ako koji pop pane u kakav »dug ili zgrešenje« biskup ga može kazniti s kaznom najviše do 40 soldina; dr. Kostrenčić drži da se tu ne radi o svjetovnim prestupima. Konačno, Vinodolskim Zakonom ograničeni su delikti protiv religioznih interesa. Velike privilegije daje Vinodolski Zakon knezu, njegovoj obitelji i službenicima, povlastice koje je u plemenskoj državi uživao samo vladar; podavanja su dakle sad za narod povećana. Prvo je kneževo pravo da na putovanju njega i pratnju mu općine opskrbljuju mesom; ta su podavanja i prije uživali kraljevi i njihova pratnja, samo što su kraljevi od vremena Pacta conventa rjedje dolazili medju narod u Hrvatsku. I tu se stvara izvjestan poredak: Vinodolski Zakon odredjuje da rekvizicije blaga knez ne smije vršiti sam, već sve ide preko satnika dotičnoga grada; ako pak knez sam oduzima ljudima blago, može to činiti samo uz naplatu. Zakon daje veću zaštitu knezu nego ostalima; tko na pr. povrijedi kne=

ževu, odnosno dvorsku imovinu, plaća sedmerostruku vrijednost ukradene robe, ako pak je stvar kmetska samo dvostruku vrijednost. Izdaja povlači za sobom zapljenu čitave imovine izdajnika i slobodnu osvetu kneževu; u toj odredbi jamačno je najjače izmijenjeno staro hrvatsko pravno shvaćanje, po kojemu je nepovredivost zemlje bila svetinja. Privilegije se protežu i na kneževu obitelj i na njegove službenike, a tražbine protiv kneza zastaruju za godinu dana.

Veliku promjenu prema starom shvaćanju donosi Vinodolski Zakon i u baštinskom pravu; steže se krug baštinika prema običajnom pravu, stari rod se isključuje od baštine, »ošastna zemlja«, zemlja koja je ostala bez nasljednika ne vraća se više rodu, odnosno plemenu, već dolazi u vlastnost kneževu. Red pak baštine je slijedeći: oca nasljedjuje mati, mater muški članovi muške loze u direktnoj liniji, a nema li ovih, dolazi do nasljedstva ženska loza, gdje onda opet imaju prednost muški potomci. Vinodolski Zakon nastoji do u detalj urediti odnošaje i medju najbližim obiteljskim članovima, jamačno se upirući na iskustvo o izvorima čestih sporova; tako primjerice odredjuje točno šta ima djevojka dobiti od očinske kuće kad se udaje, odredba, koja će se održati sve do XIX. vijeka: »sestra s bratom nima dela od očinskog imetka, veće istoj braća zavezani su dati dotu (miraz) u opravi aliti haljinah, jednu slamnicu, dve ponjave suknene i korab; s ovim i ništa drugo, kada bi se udavala, zadovoljna bi bila. Ako pak otac ne bi imal poroda mužkoga, tada imetak spada na spol ženski«.

Velika pažnja u Vinodolskom Zakonu posvećena je globama u kaznenim stvarima, jer su u njima knezovi imali naročiti interes, budući su ove tekle u kneževsku blagajnu; manji interes imali su knezovi na civilnom pravu — tu su prepustili narodu da sasvim živi po svojima starim običajima.

Ti stari običaji, duh pravnih tradicija sačuvan je i u procesualnom postupku, koji je vrlo potanko izradjen u Vinodolskom Zakonu. Temelji toga procesualnoga postupka uz veće ili manje promjene nalaze se u svom starom hrvatskom sudovanju, susreću se i u ostalim plemenskim ili gradskim statutima, prilagodjeni samo mjestnim prilikama i stranim uticajima, poglavito u primorskim gradovima. Po starom hrvatskom pravnom shvaćanju nema suda ako nema tužitelja, bez prave tužbe onoga, koji je oštećen, ni za zla djela nema osude — nema dakle oficijelnoga sudskog postupka, nema ni denuncijacije; vrijedi taj običaj kad

se radi o interesima pojedinca, ali kad se radi o interesima zajednice jamačno je od najstarijih vremena i kod Hrvata postojala dužnost da svaki član plemena ili naroda odmah objavi, ako je doznao da se sprema ili da je učinjeno kakvo zlo na štetu svetinja, slobode i javnih probitaka plemena, naroda ili starješina. Feudalizam donosi tu promjenu — pojedinac-vlastodržac sve više se poistovjetuje s državom, feudalac i njegovo vladanje država je u državi i javlja se prijava, denuncijacija, na temelju koje se vodi sudski postupak; Vinodolski Zakon pogoduje prijavljivanju, ali takodjer i strogo kazni krivu prijavu; tek kasnije koncem XIV. vijeka, pojavit će se i u zakonicima običajnoga prava kao što je Poljički statut služba javnog tužitelja-prokuratora. Tužba se naravski podnosi ustmeno, a optuženoga — važan momenat za hrvatsko pravno shvaćanje u poredbi s germanskim — ne može se siliti na priznanje, pravno shvaćanje Hrvata protivi se od iskona inkvizitornim sredstvima; inkvizicija ući će u sudovanje kod Hrvata tek kasnije pod uticajima stranih vladara i crkve.

Svjedok je najvažnija osoba kod sudovanja i Vinodolski Zakon podrobno odredjuje pravo svjedočenja. Kako se optuženoga ne može prisiliti na iskaz, ne može se ni svjedoka. Žena po Vinodolskom Zakonu ne može svjedočiti mužu, a uzajamno ne mogu biti svjedoci ni članovi najuže obitelji, braća medjusobno ako živu u kućnoj zajednici. Privilegirani su oni svjedoci, koji su u času čina vikali »pomagajte!« Taj javni klič za pomoć važno je pravno dokazalo u svima starim hrvatskim zakonicima; Vinodolski Zakon izričito veli: »Jošće mora zvati vsaki »pomagajte«, ako vidi delajuc niko zlo; i za to se ne ima nijednu penu«; povik se odnosi i na djelo kradje i svaki prestupak sigurnosti, poimence kod ćudorednih delikata poklič daje snagu vjerodostojnosti koli oštećenome. toli svjedoku; Vrbnički statut, koji je mladji od Vinodolskoga Zakona (nastao je 1388.), izričito napominje: »Gde kole ta devica ili žena buduć, kogo kole računa, da ima priti preč dvorove razpletena kličuć »pomagajte«, preje nere pride domov, i opomenuti mesto gde bude sila učinjena«. Ex offo su svjedoci pudari i rotnici — ali njima se vjeruje samo ako su od krivca uzeli kakav znak i taj odnijeli u roku od tri dana pred sud. Ako nema svjedoka ni drugih dokaznih sredstava da bi se parnica mogla riješiti, dosudjuje se jednoj stranci prisega. Prisega je najvažniji čin u sudskom postupku i svi hrvatski zakonici, počamši od Vinodolskoga Zakona posvećuju mu vanrednu pažnju, jer prisega ponajčešće odlučuje sudbinom spora. Sama prisega

je svet čin, zakonodavac joj domišljato uredjuje ceremonijal, kako bi čim snažnije djelovala na savjest pojedinca; prisega se redovno vrši u crkvi pred oltarom i okrećući se oko oltara, kad ima ista stranka više puta prisizati; ako se prisegom ima odlučiti neki spor o zemlji, prisega se vrši na samoj spornoj zemlji, katkad mora dotičnik da se do pasa ukopa na prijepornom zemljištu i tako polagati prisegu; Vinodolski zakon izričito spominje da ima dotičnik »priseći taknuti u sveto evandjelje«; po nekim pak zakonicima ima se kod prisizanja dotaći križ ili svete moći »med dvimi svećam gorućemi«; kasnije se gdjegdje stavljale na stol i male puške i handžari; kokote bi na malim puškama zapinjali, kako bi pištolj sam opalio od sebe na krivokletnika; posebni su kasnije u XVII. vijeku obrasci prisege u Senju za vjernike istočne crkve, koji prisižu: »Ja N. N. prisižem, tako meni prav Bog pomozi i moja vira kršćanska, dvanajst apostolov, četiri evangjeliste i vas dvor nebeski, da ja hoću danas kazivati pravu božju istinu, što budem znal, i na što budem pitan ništar zatajiti, tako mi se ne zatrlo deveto sime: sime od srca, vola, konja i ostaloga blaga, i kruha š čim se človik hrani i žive na ovom svitu; i ako se ja danas krivo zakunem ter ne kažem pravu božju istinu, ne imal u kumu kuma, u drugu druga, u priatelju priatelja i što godi se mučil zaludu se mučil, nego mi se sve rdjom i ča(d)jom stvorilo; i tako nam se naša liturgija (d)žabom ne stvorila; i vodili me bisna i visna od namastira do namastira, i ne moglo mi se lika najti, i na konac konca da bi bekao kao bravče, da bi lajao kao pašče, trisnula me nebeska visina, a proždrla paklena dunbina, kada vrazi pakleni budu mučili dušu moju po sve vikom. Amen«.

Po duhu hrvatskoga plemenskoga prava za svaki čin pojedinca preuzimlje jamstvo i cijeli rod, pleme, pa tako i za prisegu; prisegu nikad ne polaže stranka sama, nego je mora potvrditi još stalan broj suprisežnika, porotnika, rota, pratnja onome koji prisiže; sam rotnik, porotnik o samom činu ne mora ništa znati, on nije izravni svjedok, dužnost je takovoga porotnika osnovana na skroz subjektivnom momentu, na povjerenju u osobu koja prisiže; porotnik prisiže da se onome, koji prisiže, može vjerovati. Prisega s porotnicima obično se je dosudjivala osumnjičenicima, koji su morali »otpriseći« djelo radi kojega su bili optuženi. Broj porotnika se je mijenjao, te je rastao u razmjeru s težinom djela, a bilo ih je pet, jedanaest, dvadeset i četiri ili četrdeset i devet. Posljednji, najviši broj, tražio se da se netko opere

od sumnje da je ubio čovjeka. U jednoj ustanovi Vinodolskoga Zakona, koja se tiče porotnika sačuvao se je trag shvaćanja prisege kao božjeg suda; ako stranka, koja ima priseći s porotnicima nije mogla uopće naći porotnike ili ih nije mogla naći dovoljan broj, odredjuje se da stranka sama može priseći onoliko puta, koliko joj porotnika treba, odnosno koliko joj porotnika fali, ili su opet oni porotnici, koje je stranka našla, imali nadopuniti svojom prisegom ili prisegama broj potrebnih porotničkih prisega; na pr. osumnjičeni s kradje imao je dokazati svoju nevinost s jedanaest porotnika, ali on ih je našao samo pet, trebalo je dakle još šest prisega; koji su pristupili i s njim prisegli. tako da se nadopuni broj propisanih prisega.

U prijepornim slučajevima i nakon prisege sud je mogao po nekim kasnijim zakonicima odrediti »božji sud« tako zvani »boj zatočni«, dvoboj. Taj običaj od davnine bio je kod svih Slavena glavno, najodlučnije sredstvo dokaza o krivnji medju slobodnim ljudima; takav ishod procesa naročito je čest u doba pobjede feudalizma, kad je osuda na dvoboj bila manje više općenita u cijeloj tadašnjoj Europi; na boj se sudi kad ne ima drugih dokaza, a objektivno je dokazano ubojstvo ili umorstvo, izdaja, sila ili drugo koje djelo, koje se kažnjava smrću. Bojište bilo je posebno odredjeno mjesto, jamačno u blizini sjedišta banova, imalo je biti dugo 80 a široko 40 koraka; točno su se odredili rokovi boja, koji se bije pred kraljem, banom ili sucem. K boju dolaze stranke oružane, na konju, svaka se ipak bije po svojoj odluci; prisege polažu obe stranke po tri puta, medju ostalima o dobroj vjeri, ter da nemaju čina (čarolija) na sebi, ni činovata (začarana) oružja. Boj traje cijeli dan. Na polju svaka stranka ima svoje sluge, koji donose hranu i piće koliko treba za cijeli dan; ako bojnik pogine, tijelo mu ostaje na raspoložbu sucu, ako je još živ skine se s njega oružje ter mu se porazbaca po polju, a on je izgubio parbu, te ostaje na milost i nemilost kralja ili njegova zamjenika. Taoci pak njegovi, — svaka stranka ih ima dovesti na bojište — dolaze u pritvor, dok ne bude stranka, koja je parbu dobila bojem, posve zadovoljena. U Hrvatskoj je u XIII. vijeku bilo dopušteno strankama izaslati u boj i svoje zamjenike. Tek u XV. vijeku, pod kraljem Matijašem, ukinuta je ta institucija božjega suda; interesantno je svakako da su gradske općine, kao na pr. zagrebačka, nastojale osigurati si u svojim privilegijama zabranu boja kao sredstva dokaza.

I u Vinodolskom Zakonu sadržana je stara plemenska insti-

tucija vražde, zadovoljivanje novcem drevnog običaja krvne osvete; dio vražde pripada naravno knezu, osim u slučaju usmrćenja kmeta, kad dio kazne prima općina ubijenoga; ako pak zločinac pobjegne, vraždu plaća cijeli rod: plemenski kolektivizam jači je tu od individualizma.

Već Vinodolski zakon pruža nam širok uvid u socijalne odnose i prilike tadašnjega svijeta. Vinodolski zakon u dva svoja članka takodjer uredjuje i prilike u trgovini, koja je svakako na visokom stupnju, jer iz zakona proizlazi da je svaki trgovac već vodio, čini se obvezatno, trgovačke knjige; u svom 44. članku naime Vinodolski zakon odredjuje da »nijedna trgovačka knjiga nije vjerodostojna bez dobrih svjedoka osim do visine od 50 soldina za svaki dug«; a i za taj dug valja prisegom nad evandjeljem potvrditi navode svojih trgovačkih knjiga. Oprezno se postupa i s vjerodostojnošću krčmara, pa se odredjuje da nijedan krčmar nije vjerodostojan bez svjedočanstva ni za jednu vjeresiju, koju bi dao prodajući svoje vlastito vino, osim za deset soldina; a podružnik, t. j. onaj koji prodaje tudje vino vjerodostojan je za 50 soldina, ali ima i glede toga priseći. Vinodolski Zakon odredjuje i troškove sudovanja, pogotovo pak honorar odvjetniku; njemu je odredjena nagrada u najvišem i najnižem iznosu »za odgovorenje« od 5 do 10 soldina; kmet ne može biti odvjetnik za plemenita čovjeka, niti plemeniti čovjek za kmeta.

Uz Vinodolski Zakon, najvažniji je izvor za upoznavanje staroga hrvatskog prava Poljički Statut, pribilježen tek u XIV. vijeku. Poljice, predio uz Cetinju kod Omiša, ostanak su stare hrvatske plemenske župe, kojoj nalazimo tragove još u doba narodnih vladara. Bila je to župa borbenoga plemena Kačića, koje je kasnije u feudalno doba u stalnoj borbi sa Splićanima. Splićani se tuže 1333. kraljici Jelisavi, ženi kralja Karla, kako se Poljičani, kad nešto skrive, ne će pokoravati njihovim zakonima i običajima, jer vele da imaju svoje vlastite zakone, po kojima im se mora suditi. Radi toga je kraljica odredila, da se Poljičanima, ako štogod skrive, sudi »po zakonima i običajima Hrvata«. To je najstariji provjereni spomen o posebnim poljičkim zakonima, koji su valjda u ono vrijeme pribilježeni. I vlast Venecije kad je došla u Dalmaciju, potvrdila je te stare poljičke zakone — koji su ostali na životu sve do Napoleonove okupacije, koja briše taj tisućljetni spomen hrvatske kulture.

O naziranju pak svijeta u XIII. vijeku i o duhu hrvatskoga prava najrječitije govore odredbe o kaznama u različitim hrvat-

skim zakonicima; tu se najviše osjeća razlika koja je dijelila hrvatski svijet od svijeta zapadne i srednje Europe. Ne može se poreći, dokazuju to sami zakonici ,da je hrvatska pravda u to vrijeme mnogo humanija od germanskog i romanskog sudovanja svoga vremena. Manje će to biti uticaj neke naročite čovječnosti, koliko je posljedica plemenskoga sistema, zajedničke odgovornosti. Plemenskom sistemu protivna je bila misao, da državna vlast ubojstva i umorstva, u svadji, afektu, učinjena iz osvete, koja je takodjer konačno jedan duševni afekt, kažnjava javnom smrtnom kaznom, koja zgadja u daljnjim sankcijama cijelo pleme, rod i njegove interese; pravno shvaćanje Hrvata nastoji da sud u takvim slučajevima samo utvrdi krivnju pa po mogućnosti odredi sporazumnu naknadu štete, pokoru, krivicu; stari hrvatski zakoni se zadovoljavaju time da odrede stalne primjerene iznose vražde već prema staležu ubijenoga kao cijenu glave, pa da tako olakšaju pomirbu. Tako je na pr. po Vinodolskom Zakonu za ubijena kmeta vražda iznosila 100 libara — povrh toga 2 libre općini onoga grada, odakle je potekao ubijeni ili moguće gdje je ubijen; knez naprotiv ima punu vlast odrediti vraždu za ubojstvo svojih ljudi; ako ubojicu knez uhvati, neka mu se osveti kako hoće, pleme onda ne odgovara, samo ako uskoči pleme plaća pol vražde knezu u novcu.

Vrbnički statut ima interesantnu ljestvicu kazna za kradje; na pr. za kradju jahaćeg konja plaća se 60 libara, od kojih ide pola gospodaru, pola knezovima; za vola, kravu, ždrijebca ili kobilu — 36 libara; za kokoš ili »peteha« — 27 soldi. Trsatski statut kažnjava kradju u pčelinjaku s 20 libara; tatbina u crkvi, ako je mala, donosi kazan od 50 libara — pol gospodinu, pol crkvi — za veliku tatbinu »gre glava«. Senjski statut odredjuje kazne prema vrijednosti ukradjene stvari — ako počinitelj ne može kaznu platiti, siječe mu se ruka, ili za velike kradje čak i pada glava; u Dubrovniku prvu kradju kažnjavaju četverostrukom, drugu osmerostrukom, treću dvanaesterostrukom osudom; na Hvaru i za kradju postoji inkvizicioni postupak iznudjivanja priznanja mučenjem: vadi se oko, sijeku ušesa, ruke, nos, gornja usna, a smrtna kazan vrši na lomači.

Glavna je svrha sučevoga uredovanja po hrvatskim pravnim pojmovima da se stranke, slobodna braća plemići ili gradjani izmire. Vrijedi to i za manje važne sporove, kao uvrede časti; nastoji se sklonuti pogrdnik da »najde volu« da skrušeno i pokorno podje uz mnogo prijatelja pozdraviti povrijedjenoga (jamačno je

to glasilo kako i sad govore seljaci oko Zagreba: »dojti pred koga na pokoršćinu«). Bit će da je uz opoziv, prema mišljenju Vladimira Mažuranića, bila u običaju formula »Žal mi bilo«. U dalmatinskim gradovima, pod uticajem mediteranskoga svijeta sud izbjegava pomirbu, vjerojatno zato da sud i općina zarade na globi. Vinodolski zakon relativno je vrlo blag u kažnjavanju kradje, dapače i za provale počinjene noću, samo ako nije bilo povika »pomagaj«; posljedica je to što su u vinodolskoj župi bile kradje od davnine vrlo rijetke, da su kradje u glavnom bile djelo prolaznih stranaca; Vinodolski zakon specificira neke posebne slučajeve kradje, kao »tadbu u gradu ali vasi«, pak iz »hrama«, s polja »kopa složena, žito, stojeć o glavi«, sijena iz »stoga«, meda iz »ulnika«, iz »mošune« (staje), na tratini sa »guvna«, iz »malina« (mlina), u »pristaništu«. Stari hrvatski zakonodavci nijesu tvrdokorni teoretici, oni znaju, kako veli Poljički statut da »nevolja nima zakona« a da treba i kod provedbe omjere zakonskih ovlaštenja »niki razgled učiniti, neka kole svak živ biti, jere ništor nije, ča bi vazda bilo«.

Vinodolski zakon stavlja knezu na volju primjenu kapitalne kazne za najveće zločine, medju ostalim za izdaju; za obični kriminal kazna smrti i to paležom na lomači predvidjena je samo za »tvarnice«, trovatelje — jer se taj zločin smatra podlim; ali i tu ima stupnjeva primjene kazne: ako se za jednu ženu dokaže da je »tvarnica« ima prvi puta platiti kaznu knezu od stotinu libara ili se neka sažge ako ne bi mogla namaknuti globe; potrebno je pri tom napomenuti da »tvarnica« nije vještica, već žena ili muškarac, koji se bavi priredjivanjem otrova; pojam delikta što ga čine vještice u XIII. vijeku još nije iskonstruiran. Kazne »kušnje vatrom«, kazan osljepljivanjem, koja se za vrijeme Arpadove dinastije primjenjuje u Madžarskoj, nepoznate su u Hrvatskoj; kasnije, u slijedećem vijeku, u zakonicima na otocima i u dalmatinskim gradovima, kazne su se pooštrile, ali još uvijek će se pretežno ograničavati na globe, primjenjivat će se kazne bičevanja, odsijecanja uha (naročito kazan za okorjele kradljivce); stroge su kazne posebice za čedomorstvo, kao i za krivotvoritelje, koje se gubitkom desne ruke i izgonom kažnjava po Skradinskom statutu, dok je u Zagrebu u XIV. vijeku živ spaljen neki djak-literat Pavao, koji se očito bavio krivotvorenjem isprava na veliko. Za plemenite ljude svakako postoji i kazan »gradjanske smrti«, naime gubitak »slobode«, plemenskih povlastica i gradjanske časti. Inkvizitorni postupak ulazi u hrvatsko pravo tek u XVI. vijeku

pod uticajem habsburškoga zakonodavstva, a vrhunac svoj će taj uticaj doseći u XVIII. vijeku u procesima protiv vještica; prodor stranih pravnih shvaćanja uspijeva tek onda kad hrvatski plemenski sistem uopće počinje propadati u bezizglednoj obrani od osmanlijske ofenzive.

GRADOVI, NOV FAKTOR NARODNOG ŽIVOTA

Feudalizam pogoduje stvaranju gradova. U feudalno doba učvršćuju se stare slobodne gradske općine i stvaraju nove. Gradovi su jedna rezultanta novoga društvenoga, ekonomskog i političkog poretka.

Stvaranje i jačanje gradova u interesu je vladara u doba feudalizma; u gradovima oni nalaze protutežu snazi feudalne gospode, koja sve više raste i dolazi sve češće u sukobe s interesima krune; u tim krizama gradovi su redovno čvrsta uporišta vladara. Drugi veliki promicatelj i zaštitnik gradova je crkva. Kršćanstvo je od ranoga sredovječja prvenstveno vjera gradskih ljudi; svećenstvo je oficijelna korporacija, tvori dio javne službe, dio je državne organizacije; svaki grad dobiva biskupa, koji ubrzo postaje i upravnik njegov, politička vlast. Grad pod crkvenom vlašću pruža svakome u ono doba relativno najveću sigurnost života i imutka; tradicija se održaje, tko želi izmaći sili promjenljive političke državne vlasti zaklanja se u gradove. U gradskoj sigurnosti stvara se bogatstvo, koje može prihvatiti i dalje ponijeti nov ekonomski sistem stvoren u doba križarskih ratova. Grad je producent dobara novih potreba svoga vremena, koja traže i vladari i feudalna gospoda.

Dalmatinski gradovi zaštićeni povlasticama i hrvatskih i hrvatsko-ugarskih kraljeva, pored svih nedaća koje nose političke intervencije iz vana i borbe s presizanjem feudalne gospode, predstavljaju u ono doba područje najvećeg stepena materijalne i duhovne civilizacije u hrvatskom narodu. Ti gradovi, premda se u svom službenom životu služe po tradiciji i radi svoje medjunarodne trgovine latinskim jezikom, u XIII. vijeku sasvim su hrvatski po svom pučanstvu. Dapače i Split, staro središte latinaške stranke i politike, 1239. hrvatski je grad, kako se vidi iz imena njegovih gradjana; ima još romanskih prezimena, ali imena i prišvarci su hrvatski; na pr. konvenciju, koju Split sklapa sa susjednim Klišanima potpisuju sa strane Splićana: Vučina Sagarella, Tomac, Drago Župan, Petrić, Palombella, Formin Konstantinov sa svojim bratom, Jure Sulić, Kanaleja Šole, Binaldo,

Zane Markov, Drago Gumaj, dok sa strane Klišana potpisuju je župan Sraćen i Bratac, kliški sudac, Radonja, pop Petar, pop Dražina, kapetan pomorski Vukodrug, Desina, Tolić, Dežimir, Boleslav, Tolimir, Pomeća, Pinez itd. Split ima u to doba oko 2000 kućnih starješina, dakle je njegovo pučanstvo moralo brojiti do 20.000 duša — Split je tad jamačno najveći grad u hrvatskim zemljama.

Vjekovni razvitak bogat tradicijama svagdje stvara aristokraciju. Aristokratizam nekolicine odličnih i bogatih obitelji, koje drže vlast u svojim rukama značajka je dalmatinskih gradskih općina; patriciji često su s gradskim pukom u borbama i iz tih borbi kao i diktata komercijalnih interesa proizašli su statuti primorskih dalmatinskih gradova. Tima statutima reguliran je vascijeli život grada, statuti daju čvrsto uporište vodjama gradske politike. Ta politika nije laka. Bogatstvo gradova mami osvajače, kojima je moguće odoljeti jedino dobrom organizacijom i pravednim izravnavanjem interesa svih grupa pučanstva.

Još danas nas može, obzirom na tadašnje vrijeme, zadiviti organizacija tih gradova, koja vodi računa o svakom i najsitnijem detalju gradskog života, podnoseći uporedbu i s komunalnom politikom današnjih modernih gradskih općina. Sve je tu predvidjeno, počamši od izbora i vodstva vrhovne uprave, carinske i dažbinske politike na kojoj se osniva bogatstvo i moć grada, pa do uredjenja socijalnih, gradjevinskih, sanitarnih i razumije se samo po sebi, trgovinskih prilika. Oko vlasti budno bdije nad svakom sitnicom; tako na pr. sve isprave o zajmovima i t. d. ureda radi se pregledavaju sa strane vlasti da se ustanovi ne radi li se o lihvi, koja se kažnjava prilično drastičnim globama, dok je dopustivi kamatnjak od 5—6%; posebno je uredjeno školovanje privrednoga podmlatka, utvrdjeno koliko godina mora šegrt provesti u nauku kod majstora, o čemu se opet sastavlja poseban ugovor; tako je u XIII. vijeku neki Hranko Savić iz Vrane dao krznaru Krševanu svoga sina Radina u nauk, koji ima trajati osam godina, o čemu se sastavlja ugovor koji jamče posebni jamci; u Splitu dana je dalje odredba da nijedna piljarica ni žena, koja prodaje mlijeko ili drugu kakvu hranu, ne smije na trgu presti; gradska straža ima slomiti svaku preslicu koju pronadje na trgu — odredba je izdana iz zdravstvenih razloga da se hrana ne zaprlja kučinama. Kako ovi detalji, tako se uredjuju i temeljne smjernice trgovinskoga i ekonomskoga života. Samostalno gradovi sklapaju trgovinske ugovore i sa svojim susjedima —

dalmatinski gradovi medju sobom nijesu poznavali slobodne trgovine, svaki grad je za se individuum — tako i s velikim stranim izvoznicima: Jakinom, Barijem, Sinigagliom, Brindisijem, Molfettom, Napuljem. Razvitak pomorstva i brodogradnje stalna je briga dalmatinskih gradova; brodogradnja morala je biti vrlo dobro organizirana i zamašna sudeći po tome da je splitski načelnik Gargano 1242. mogao ponuditi kralju Beli da će mu izgraditi veliku galiju troveslarku za ciglih dvadeset dana; ti brodovi su morali biti veliki — brod što ga gradi zadranin Pavlović može ukrcati pored posade 70 ratnika, a hvata 1200 »vascella« (bačava, tonelata); brodarstvo stvara užarsku industriju, nameće brigu oko lučkih uredjaja — u spisima se splitskim ponavljaju zaključci za održanje i proširenje lučkoga mola. Pomorska trgovina nije jedino vrelo bogatstva Splita; za zimskih mjeseci pomorska trgovina očito miruje uslijed klimatsko-meteoroloških prilika koje ugrožavaju sigurnost plovidbe; Tomo Arcidjakon trebao je 1239. za put iz Splita u Jakin zimi puna dva mjeseca; uz pomorstvo glavna grana produkcije Splita a i ostalih dalmatinskih gradova svakako je stočarstvo; stoka daje sirovine prvenstveno vunu, tad naročito važan trgovački artikl; stočarski posjedi Splićana su na kopnu, a morali su biti vrlo veliki, što se može zaključiti po tome da je knez Donald 1228. mogao jedne jedine noći oteti Splićanima 30.000 ovaca; deset godina kasnije ote pak humski knez Petar Splićanima iz torova u Bosoljini preko 80.000 ovaca. Ti posjedi vjerojatno su dosizali sve do pred sama gradska vrata, jer jednom odredbom zabranjuje se Splićanima da se za daždа ne ugoni stoka u crkve, ter ne obeščašćuje ni drugim načinom sveta mjesta. Imanja, koja obradjuju sužnjevi i koloni proizvodi obilje vina, ulja, meda i žita; grad zaštićuje svoju vinsku produkciju uvoznom carinom od 10% vrijednosti za strance, a 2 zlatna romanata za domaće uvoznike; izvoznim carinama zaštićuje se opet prehrana pučanstva u godinama slabog prihoda. Upravnicima dalmatinskih gradova problem prehrane, uslijed nerodice i političkih nesigurnosti, zadaje očito mnogo briga, jer ima poseban zakon u Splitu po kojemu grad uvijek mora čuvati zalihu žita od 200 vagona za slučaj krajnje potrebe.

Stočarstvo i njegove surovine razvijaju obrt — proizvodi se mnogo tekstila, u pogonu su predionice vune, stupe, mastionice; razvija se i luksusni obrt, vezivo, pletivo, kožarstvo, stvara eksport i u bližu okolicu i starim rimskim putem sve do Srijema. Jednim važnim tadašnjim trgovinskim artiklom Split čini se nije

trgovao, barem ne u onoj mjeri kao tadašnji Dubrovnik — ljudskom robom, robljem. Toj trgovini u Splitu očito ne pogoduje čvrsta plemenska vlast u njegovom zaledju. Naprotiv, tadašnji Dubrovnik je veliko tržište roblja, koje se dobavlja gotovo isključivo iz područja današnje Bosne i Hercegovine. Donosile su to prilike — crkva je velika protivnica trgovine robljem, zato i pogoduje stvaranju kmetstva, zabranjuje izričito trgovanje kršćanskim robljem; tu odredbu crkve poslovni ljudi su izvrnuli tako da se medju kršćane nije ubrajalo heretike — Bosna sa svojim vjerskim krizama stalno je anatemizirana kao heretična i često se ekspedicije protiv heretika pretvaraju u politička osvajanja i u dobavu roblja. Od 16. VII. 1282. do 7. I. 1284. na dubrovačko tržište dopremljeno je i preprodano i zapisano 95 ropskih glava, ponajviše ropkinja (83 žene, ostalo muški); ropkinje se skuplje prodaju od robova i koliko se može prema današnjem novčanom izrazu opredijeliti, stajaše poprečno jedna ropkinja 91.38 dinara, rob 77.35 dinara srebra, t. j. ropkinja je stajala onoliko koliko i 31 koza s kozlićima ili 260 kg. janjetine ili 490 kg. pšenice; imena robova sve od reda su slavenska; dobavljači robova su bili ponajviše Vlasi, a kupci Dubrovčani, vlastela i obrtnici, pa mnogi Mlečani i Krećani, koji potražuju samo bolju robu. (Dr. G. Čremošnik: Naše roblje u srednjem vijeku. — Jug. Njiva VI. g. br. 1.).

Sistem patricijata u primorskim gradovima nameće i ostalim gradjanima da se udružuju za čuvanje svojih materijalnih i duhovnih interesa. Tako nastaju »bratštine, bratičine, braštine, braščine«, bratovštine, društva ili udruge, kojima je formalno karitativna i religiozna svrha, ali koje nastupaju i kao čvrsta politička organizacija. Članom bratovštine može postati svaki vjernik, bez razlike spola, dobi, staleža, i patricije i obični gradjanin, pa i kmet. Svrha im je da pomažu bolesne, uboge i nemoćne svoje članove, da na ophodne dane sva braća idu zajedno na zajedničke mise, da sudjeluju kod pogreba brata i daju čast pokojniku žganjem svijeća, dijele na ophodne dane milostinju iz godišnjih prihoda. Bratovštine s vremenom stiču zamjeran imutak, koji se onda ulaže u trgovinu — iz bratovština niču prva trgovačka društva.

Gradovi pomnjivo paze na svoju samostalnost i prema opasnosti iz vana, ali i iz nutra. Gradjani su obvezani na vojničku službu u gradu, no oni isto tako paze da se ne bi osilio koji pojedinac, prigrabio sebi svu vlast upirući se na svoj krug srod-

nika i prijatelja. Sam Split stvara stoga već u XIII. vijeku odluku da se za načelnika ima uvijek birati stranac, koji ne će imati u gradu srodnika, ne će moći stvoriti sebi stranke s kojom bi mogao izvršiti politički udar; stranac je jamac za objektivnost gradske uprave.

I zakonski statuti primorskih gradova zbore mnogo o svakidašnjem životu gradjana, njihovim brigama, svadjama, običajima. I po vanjštini gradjanin tih gradova razlikuje se od stanovnika ostaloga kopna; prema romanskom običaju na pr. stanovnici dalmatinskih primorskih gradova većinom briju bradu — u statutima kod povreda časti nije barem predvidjena kazna za onoga, koji svojem protivniku oskube bradu, što se drugdje smatralo, uz obaranje kape, kao velika uvreda časti. U Splitu je dapače zabranjeno u znak žalosti za pokojnikom nositi bradu dulje od mjesec dana — tko prekrši tu odredbu bit će kažnjen globom od 60 solida. Žena uživa u Splitu zamjerne pogodnosti kod suda; žene kažnjava posebni sud, a kazna se izriče za polovicu manja od one, kojom bi se za isti čin kaznilo muškarca; pogotovo pak uživaju zaštitu žene u trudnoći — ne smije ih se za trudnosti uopće podvrgavati sudskom postupku; dapače se razlika izmedju muškoga i žene pravi i kod kmetova, pa dok se kmet za prestupke kažnjava batinom, kmeticu kažnjavaju korbačem i to najviše s 24 udaraca.

Bogatstvo prirodno stvara luksus, dovodi do popuštanja moralnih stega. Iz kronike Tome Arcidjakona se razabire, da je za njegovoga vremena bogatstvo splitskih gradjana bilo veliko, ali i velika pohlepa, lakomost, obijest, zahvativši dapače i kler. Toma žestoko pedepše svoje sugradjane koji zanemaruju uslijed toga interese grada, a svećenstvo interese crkve i javni moral.

Sasvim drugojačiji je postanak i razvitak gradova u kopnenoj Hrvatskoj, poglavito u Posavini. Tu su stara rimska naselja propala, a koliko su se održala još do doba dolaska Hrvata, razvaljena su u borbama s franačkom prevlašću, tako da im nije ostalo ni vidljiva traga, a u koliko ih je i bilo, osnivači novih gradskih naselja ih izbjegavaju, moguće ih smatrajući prokletim mjestima. Rimski gradovi u Panoniji bili su sagradjeni pretežno na rijekama, kod njihovog osnutka uz strateški igrao je važnu ulogu i komunikacioni momenat. Naselja, koja nastaju u vrijeme seoba naroda i kasnije u feudalno doba u susjedstvu nekadašnjih rimskih gradova, upravo kao da se klonu komunikacionih pogodnosti. »Pax romana« više ne postoji i povoljne komunikacije u

sredovječna vremena prvo otvaraju vrata osvajačima. Već za seoba narodnih ostanci pučanstva rimskih gradova zaklanjaju se na manje pristupna mjesta, podaľje od postojećih prometnih žila; dok Rimljani u Panoniji osnivaju svoje gradove u nizini, na rijekama (Siscia, Mursa, Sirmium, Andautonia), sredovječni gradovi niču na brežuljcima odakle puca širok vidik da se već iz daleka može uočiti opasnost i gdje je moguća lasnija obrana. Već doba prije tatarske najezde, X. i XI. vijek, dokazalo je korist takvih gradova; grade ih u Hrvatskoj plemena kao svoja središta, mjesto zbijega u času opasnosti. Tatarski rat a poslije osmanlijska opasnost, učvršćenje feudalizma od XII. do XV. vijeka spliću gustu mrežu utvrda, gradova i kaštela u cijeloj Hrvatskoj. Plemenski gradovi ili dolaze pod vlast kraljevsku ili u njih zasjedaju novi feudalni mogućnici; i ekonomski slabije situirani plemeniti ljudi nastoje čim čvršće zaštititi svoj dom. Na svakom mjestu, koje je zgodno za obranu, pred klancima, sljemenima, gorskim prijelazima, u blizini riječnih brodova niču gradovi; nije im svrha samo obranbena; zgodno postavljeni mogu kontrolirati promet, koristiti se njime, udarajući mostovine, brodovine, mitnice i svakakve druge dažbine, koje njihovi gospodari ubiru katkad za kralja, katkad po privilegijama i za se. Vladari su osjetili u toj pojavi opasnost za svoje interese; u XIII. vijeku odredjuju da se bez njihovog dopuštenja ne smiju graditi tvrdi gradovi; ali oni ipak niču dalje kao divlje kuće u suvremenim velegradovima bez regulatorne osnove, premda kraljevska vlast prijeti da se moraju razvaliti svi gradovi sagradjeni bez kraljevog dopuštenja.

Područje izmedju Drave i Kupe posebice pogoduje u feudalno doba osnivanju gradskih naselja. Plemenski sistem nije tu uspio uhvatiti čvršći korijen, razdrobio se u borbama s Francima, Bizantom i kasnije Madžarima; postoje samo ostanci plemenskih organizacija, oslabljeni, osirotjeli, održat će se kao plemenite općine Draganićka, Cvetkovićka, Turopoljska; ostala prostrana zemlja nije ničija zemlja — dakle kraljevska zemlja, kraljevi iz dinastije Arpadove njome darivaju svoje pouzdanike, novu feudalnu gospodu i crkvu. Uz crkve pak niču gradovi, zametci slobodnih municipija.

Vjerski je momenat svakako bio odlučan kod osnivanja novih naselja u posavskoj Hrvatskoj. Razabire se to iz isprave ostrogonskoga nadbiskupa Felicijana od godine 1134. o osnutku zagrebačke biskupije, gdje se veli da je biskupija osnovana da

pobija »idolopoklonske zablude«. Crkve i samostani su vjerske tvrdjave, uporišta religiozne strategije u borbi s poganstvom odnosno krivovjerjem; ta akcija traje kroz cijeli XIII. i XIV. vijek, kad se u Hrvatskoj stvara jaka obranbena linija, pravi vjerski kordun protiv bogumilske hereze, kako se to vidi iz bule pape Ivana od g. 1414 prigodom osnutka prepoziture u Moroviću.

Osnutak biskupije u Zagrebu prevažan je dogadjaj za politički i kulturni život Hrvata. Biskupija sigurno nije osnovana u sasvim pustom kraju — zagrebačko naselje svakako je starije; jamačno je nastalo od bjegunaca rimskoga grada Andautonije, koji je postojao na okuki Save južno od Zagreba kod današnjega sela Šćitarjeva; arheološki nalazi odaju, da je cijela linija od Šćitarjeva do Vrapča bila u rimsko vrijeme nastanjena, tu su nadjeni i žrtvenici, nadgrobne ploče, skulpture; Jambrešić u XVIII. vijeku piše još o nekim tragovima rimskoga vodovoda, koji bi imao dovoditi vodu iz gore u Andautoniju. Misli se da su se za narodnih seoba bjegunci iz razorenoga Andautonija sklonili pod današnji kaptolski brežuljak i osnovali tamo naselje, pozniju posebnu općinu zvanu Vicus Italicus, Vicus Latinorum, današnju »Vlašku ulicu«. Panični bijeg stanovnika postradaloga Andautonija odlučio je smještajem i sudbinom Zagreba; samo momenat njihove lične sigurnosti bio je važan za te osnivače budućega Zagreba, zauzeli su područje koje nije bilo ni strateški ni komunikaciono interesantno, a tako je ostalo i u buduće; nijedan osvajač nije bacao oko na Zagreb, jer mu njegov položaj nije mnogo pružao; Mongoli ga samo uz put napadaju; pred Zagrebom sustaje i ofenziva Nijemstva i Turaka, dapače ni za Napoleona Zagreb nije zanimljiv — francuski se orlovi zaustavljaju na njegovoj medji. Ali u toj nejunačkoj zavjetrini od svih političkih i ratnih ciklona Zagreb može živjeti, održati se i prihvatiti misiju, koju mu nadaje sticaj novih prilika.

Uz sve crkve, pogotovo pak biskupsku, ljudi se naseljuju, jer im vlast crkve sigura život. Uz to crkva sa svojim svetkovinama u neke dane godine stjecište je ljudstva i iz udaljenijih krajeva, crkveni godovi su kao stvoreni za trgovanje i područje oko biskupske crkve sveudilj privlači nove naseljenike. Uz zagrebačku biskupiju, moguće uporedo s njom, a moguće i prije njezinog osnutka na suprotnom zapadnom brdu formira se još jedno naselje; moguće su se tu naselili novi došljaci slavenski, koji se ne htjedoše ili ne smjedoše miješati s Latinima u Vicus Latinorum; da se tu stvorio grad svjedoči već njegovo najstarije ime

Grad'c, Gradec, Gradic, Gradyz, Grecz. Da nije biskupija osno=vana u tom naselju, koje je kao više strmije brdo obranbeno si=gurnije, moguće je tome razlog etnički i vjerski karakter nje=govih stanovnika, na njih se moguće upravo odnosi ona aluzija da je biskupija osnovana da suzbije neznabožačtvo i krivovjerje; biskup se naseljuje, dobiva crkvu u neposrednoj blizini latinskoga naselja, koje je svakako rimsko=kršćansko.

U doba osnutka zagrebačke biskupije cijeli njezin okoliš nesumnjivo je slavenski; topografija Zagreba i okolice od najpo=znatije drevnine skroz je hrvatska — Vicus Latinorum samotno je malo romansko ostrvo u hrvatskom etničkom moru. Nakon mongolskoga rata Gradac, pozniji Zagreb dobiva 1242. velik pri=vilegij, obilježje slobodnoga kraljevskoga grada, čim je izuzet od svačijega vrhovničtva osim kraljevoga, s pravom patronata, sa=mosvojnoga izbora gradskog suca i uprave, pravo vršenja sudo=vanja uz pravo mača, te pravo ošasti. Slične, ali manje slobode primiše i Samobor, Koprivnica, Križevci, Požega, Jastrebarsko, Krapina, Varaždin, Virovitica, Vukovo, samo što su ovi gradovi i trgovišta u sudskom pogledu podvrgnuti kraljevom zamjeniku. Time ta naselja odsele živu životom slobodnih municipija. Kra=ljevi, ograničeni su u raspolaganju s novčanim sredstvima, ali ne=ograničena je mogućnost njihova darivanja privilegija — privile=gijama tako reći iz ništa stvaraju gradove tamo gdje žele, stva=raju si uporišta svoga uticaja. I ta sloboda, koju gradovi uživaju, motorna su snaga njihovog razvitka; u ono vrijeme ideal je pro=sječnog čovjeka postati pripadnikom slobodnoga grada; u gra=dove navire jednako domaći svijet kao i stranci, koji samo u gradu nalaze zamjernu slobodu privrednog stvaranja i ekonom=skog sticanja, jer tamo jednake slobode uživaju domaći kao i stranci, kojima prema Pacta conventa nema drugdje u Hrvat=skoj mjesta, jer je ostala zemlja plemenita. Po tome se vidi, koliku je političku i ekonomsku važnost imalo za vladare osni=vanje slobodnih gradova i trgovišta posebice u Hrvatskoj; samo u gradovima i trgovištima mogu se naseliti inorodni elementi, koji će obzirom na stečene povlastice biti u svim krizama na strani kraljevske vlasti. Na pr. Zagreb je zaista u svima poli=tičkim borbama od svoga osnutka pa do zrinsko=frankopanske pobune uz vladare — ne moguće iz sentimentalnih razloga, već po krutom diktatu svojih realnih interesa, održanja svojih povla=stica, koje bi pobjednički feudalizam sigurno smanjio. Gradovi su uz to uporišta i ekonomske politike vladara; oni postaju sre=

dištem obrta i trgovine, izvor finnacijske snage kraljeve, koji ih zato i jačaju, često darivajući slobodne municipije zemljom i kmetskim selištima.

Tek nije uspjela politička namisao kroz slobodne gradove naseliti u Hrvatskoj inorodne elemente. Hrvatski temelj svih tih povlaštenih slobodnih naselja — u prkos latinštini, koja oficijelno vlada i u njihovoj upravi i odnosima prema kraljevskoj vlasti i crkvi — od vajkada ima čudesnu, silnu asimilacionu snagu. Kroz dva tri naraštaja strani došljaci već su pohrvaćeni svejedno bili kojega mu drago porijetla. Kroz osam stoljeća ta asimilaciona snaga nije malaksala, premda se ne provodi nikakvima nasilnim metodama. Od stranoga življa zaostaje koji taj naziv, kao što u Varaždinu njemački doseljenici dadoše oznaku »rihtardus« gradskom sucu, ostaje po koji taj običaj; ali i ljudi i jezik se pohrvaćuju. Iz dokumenata vidi se da su i sjeverni i zapadni krajevi Gornje Hrvatske puni samih slavenskih imena. U Zagrebu i okolici dolaze u XIII. i XIV. vijeku imena: Iroslav, Uroš, Boleslav, Budislav, Bonjeg, Boljenjeg, Grdoslav, Ber'voj, Rad'voj, Grdislav, Grdonja, Hrs, Radoš, Njeguš, Nenad, Zora, Svileni i t. d.; i kršćanska imena nastoje se pohrvatiti: Križoslav, Petroslav, Jurislav i t. d.; poslije X. i XI. vijeka prvo u višim staležima počinju se gubiti slavenska imena. Asimilaciji stranih elemenata svakako je pridonosilo to da su se gradske uprave u svojemu unutrašnjem poslovanju odvajkada služile hrvatskim jezikom; pred sudom i oblasti sve teče »in materna lingua«, hrvatski, premda se zaključci u dokumente bilježe latinski. No i ti latinski dokumenti prepuni su hrvatskih riječi, nazivlja zvanja, stabala, predmeta, pojmova; na pr. kao zvanja, koja nam ujedno otkrivaju stanje i razvitak obrta onoga vremena, spominju se hrvatskom riječi u latinskim spisima poglavito Zagreba: ciglar, filarka, brodar, hlebopek, hlebopečica, iglar, kipar, klamfar, kolar, konjar, kovač, kožar, krojač uz šnidar, šnidar po njemačkom Schneider, kramar, kuroredica (po mišljenju Vl. Mažuranića prišvarak ili prezime, značit će peradar), lokotar, lončar, lukar uz bognar, pugnar (obrtnik koji izradjuje lukove), malar, malinar uz mlinar, medovar, mesar uz mesarin, mošnjar uz taškar prema njemačkom Taschner, nožar, oklopar, ostrugar uz šporar, špoljar po njemačkom Sporer, ovčar, pancerar, pasar uz gurtljar, po njemačkom Gürtler, pivar, platnar, poplatar, ptičar, rakar, ribar, rogožar, sedlar, sitar, solar, stražar, strelar, svećar, šćitar odnosno štitar, šnicar (sculptor) šoštar, štacunar, težak, tišljar, tkalec,

trgovec, trubec (trubač), tular (koji pravi tulce, tobolce), uzdar ili vuzdar, varga (madžarski čizmar), voščar, zlatar, zvonar (koji zvoni, ali i lijeva zvonove) i t. d. Od bilja i stabala spominju se u spisima XIII. i XIV. vijeka hrvatski nazivi: brekinja, brest, breza, bukva, cer, črešnja, glog, graber, grabrk, hrast, iva, jalša, javor, klen, kostanj, petrovčica, tepka, leska, praprot i preprot, topol, trepež i druga. Druge hrvatske, odnosno pohrvaćene strane riječi spominju se u latinskim dokumentima istoga razdoblja: biser, biserna parta, bolta, brana, breg, duhna i dusna, dverce (mala vrata), filarščina, gaj, gnjeg i gned (dlaka konja), greben, greda, krivna, grmlje, grot (u mlinu), gudec, hami (orma konjska), hromi (pridjevak), kad (u kupalištu), kita, klet, kletišće, koleduške (svijeće), korito, krošnja, kučka (psovka), kuća uz stariji oblik s nosnim samoglasnikom konča, kuna, kurčar (psovka), ladica, lakomica, lanc, lemeš, lojtra, majec (od žice pleteni pas, od talijanskoga maglia), nalevnica (posuda), naranča, palica, parilo, pastor'k, pasto(u)h, peča, peć, perna (perina), plahta, plavar (neka vrst mreže), podčelica (ženska pokrivača, kasnije poculica), podgorelec (ime stablu, jamačno podpaljenom), ponjva (kuhinjska posuda, bit će u vezi s njemačkom riječi Pfanne), poplati, poplon, pranuk, pravnuk, praunuk, rugutavi (nadimak: koji guta slova), rešetka, sodec, sudec, stopica, stric, strnišće, surlica (vrst odjeće), šantavi (nadimak, isto što i hrom), šćuric (isto što i šturak, cvrčak), šinja, škrinja, štibra, šubara, tetec, tlaka, tratina, tratinščica, trem, trgovec, val (korito ili kalište), velja noć (uskrs), veverica, vidra, vihodnja (zahod), vile, vujec, zapona, zidanica, žalo bilo i t. d.

Ta sloboda doseljivanja stranaca, bez obzira na to što su ubrzo pohrvaćeni, jamačno je urodila važnom jednom posljedicom za razvitak života slobodnih gradova i trgovišta, da se naime nije mogao u tim mjestima stvoriti patricijat kao u primorsko-dalmatinskim gradovima, svi, premda rijetki pokušaji stvaranja oligarhije izazivlju pobunu gradjanstva — u tim gradovima vlada od vajkada potpuna demokracija, puna ravnopravnost gradjana, što opet pridonosi njihovoj brzoj asimilaciji. Prava stranaca poštuju se jednako kao i starosjedilaca. A da je tih bilo posebice u zagrebačkom Gradcu mnogo, da su se ovamo sticali došljaci sa svih strana svijeta, svjedoči sam razvitak gradske uprave. Stanovnici su se u zagrebačkom Gradcu od početka lučili u četiri skupine po narodnosti, kako se onda kazivalo »linguae«, po jeziku. Bile su sclavonica ili sclavonicalis lingua (Hrvati), hun-

garica, hungaricalis (Ugri, što ne znače samo Madžari, nego svi, pa i slavenski došljaci iz Madžarske), lingua latina, latinorum, gallicalis (Latini, Talijani, a uz njih jamačno i koji Francuz s juga) i lingua theutonica, theutonicalis (Nijemci). Za isti jezik ili narod pišu sad lingua latinorum, sad gallicorum, gallicalis, — očito prevodi se s hrvatskoga naziv »vlaški« kadšto po staroj predaji s gallicus. Nije zabilježeno kad je ta razlika uvedena, jamačno je prastara.

Sve etničke i jezične suprotnosti žitelja Gradca izravnavala je i uravnoteživala jednakost uživanja slobode. U XIV. vijeku, a jamačno je tako bilo i prije, bira svaki »jezik«, svaka narodnost, po pet vijećnika (consiliarii) u gradsko vijeće, gradsko zakonodavstvo, a po dva prisežnika (iurati) u gradsku upravu; gradski sudac pak bira se svake godine po redu iz drugoga »jezika«. Sudeći po imenima i nadimcima moglo bi se zaključiti i da su te razlike medju stanovnicima zagrebačkoga Gradca stvarno više državne, nego li zbilja etničke i jezične. »Theutonici« su velikim dijelom Slovenci i zapadni Slaveni, bit će medju njima i Čeha, — ta vladavina Otokara Przemysla seže tako reći do pred gradske medje, — ali svakako i zgoljnih Nijemaca. Latini, uz prave Talijane i po kojega Francuza obuhvaćaju i mletačke podanike hrvatskoga jezika. Ugri su velikim dijelom Hrvati ili drugi Slaveni iz krajeva s onu stranu Drave. Tako je na pr. Gyugek »Hungarus«, Bolye, Vurovich, Zagorch, Res, Peterlin, Vorih su označeni kao Teutonci. Kod te ocjene nesumnjivo valja uzeti u račun i stvaralačku snagu hrvatskog jezika, odnosno hrvatskoga naroda, koji sve strane riječi odmah preudešuje prema svojem shvaćanju, premiještajući, izvraćajući, mijenjajući i sažimljući i glasove i slova, pohrvaćujući naročito židovska, grčka, latinska, romanska i njemačka imena kao: Asel, Osel, Osl, od Anselmus, Stošija, Taža, Taška, Žuna, Stana, Nasta od Anastasia, Balen od Valentinus, Brle, Brne od Bernhardus, Balša, Baoša od Blasius, Hudor od Theodor, Grab od Gabriel, Furjan, Vurjan od Florianus, Ivan, Živan, Žvan i t. d. od Johannes, Kuš, Kušt od Augustus, Pokret od Pancratius, Odrjan od Hadrianus, Mrkuša od Marcus, Pilja od Philippus, Meniga od Dominicus, Vrban od Urbanus i t. d.

Proces pohrvaćivanja tih stranih došljaka može se jasno pratiti u stopu. Već početkom XV. vijeka u gradskom vijeću ima sedam a ne više pet vijećnika od jezika »slavi«, dok istodobno pada broj vijećnika ostalih »lingua« — najbrže se gube »Latini«,

najotporniji su Ugri — dok polovicom XV. vijeka nestaju sve razlike: svi vijećnici i prisežnici biraju se bez obzira na tobožnje jezične razlike — asimilacija je jamačno već prije uslijedila. U tom pohrvaćivanju inorodnih elemenata Zagreb predvodi — u drugim municipijama strancima uspijeva dulje zadržati svoj etnički karakter.

I mimo gradova vrše se u XIII. i XIV. vijeku pokušaji kolo⸗niziranja inorodnih elemenata u Hrvatskoj. Pomoću vojničkih redova božjačkih i križarskih za »jezik njemački« pokušava se, kako ističe Vladimir Mažuranić, osnovati na jugu državina »koja bi imala zatrijeti Hrvatsku, a s njom sveukupno Slovjenstvo na našem Jugu«. Meštar Rembald reda hospitalaca Sv. Ivana godina 1230.—1240. naselio je koloniju pravih Nijemaca u neposrednoj blizini Zagreba, u Čičah preko Save; ta se njemačka naseobina nije održala dulje od XIV. vijeka, a zagrebački gradjani njezine stanovnike uvijek smatraju tudjincima, spominjući u svojim is⸗pravama da su »Theutonici«; spomen na tu koloniju održao se do naših dana, kraj Čičah ima još danas skupina kuća, koja nosi mjestno ime Sasi. Misija tih naseobina bila je naravski političko⸗vjerska: suzbijanje navodne ili prave hereze i poganstva. Sjeća⸗nja na te kolonije nijesu morala biti ugodna; zanimljivo je da je 1715. podnesena hrvatskom saboru molba viteškoga reda mal⸗teškoga da bude opet u Hrvatskoj reinkorporiran, a sabor o toj molbi ne stvara nikakve odluke, neizravno osujetivši time uspo⸗stavu toga reda. Uz te njemačke kolonije u doba kolonizatornih pokušaja u XIII. vijeku nalazimo u neposrednoj zagrebačkoj oko⸗lici traga i jednom češkom naselju, koje isprave nazivlju »Boye⸗morum terra«; od te je kolonije vjerojatno postao zaselak Čehi kraj Zagreba. Kao u gradu, tako i izvan grada naseljeni strani elemenat ne može se održati. Gradjanski i seljački hrvatski živalj jednako je kao i plemeniti ljudi snažan u svojoj etničkoj obrani.

HRVATI U UMJETNOSTI ROMANIKE

Svako vrijeme ima svoj stil. To je onaj karakterističan oblik, koji je duh jednoga razdoblja nametnuo vascijelom zbivanju. Ideje uz materijalne snage, uz skup svih vanjskih faktora koje pokrenuše, daju svemu u svom vremenu zasebno obilježje, kojim se razlikuje od pojava drugih epoha. Svoj zasebni stil ima poli⸗tika jednako kao i likovna umjetnost jednoga doba, svoj stil ima književnost isto tako kao i dnevni ljudski život.

Za kulturnu povijest nije važna estetska vrijednost jednoga umjetničkog djela; važno joj je u njemu samo to, koliko nam to djelo govori o naziranju, težnjama i ugodjaju onih, koji su ga stvarali i onih za koje je stvoreno.

Umjetnički spomenici Hrvata, nastali u doba od posljednjih hrvatskih narodnih vladara pa do vremena poslije mongolske provale, to će reći od dana prvih pojava feudalizma pa do nje⸗gove konačne pobjede, sasvim prirodno nose tragove uticaja svih onih sila, koje su odlučivale i političkom sudbinom Hrvata. I u umjetničkom svom iživljavanju samobitni narodni duh, zbir iskonskih hrvatskih naziranja, mora izdržati pritisak sa svih strana. Prvo je tu uticaj bizantskoga kulturnog kruga; podupiru ga i šire i politički uticaji kao i trgovinske veze; taj uticaj nije intenzivan, ali je ipak trajniji nego što se to čini letimičnom promatraču. Postepeno će postat ograničen na najjužniji dio hrvatske zemlje i na njezinu unutrašnjost. Bizantska država nema nacionalne ideje, u doba čvršćega formiranja hrvatske držav⸗nosti, bizantski uticaj, i politički i kulturni, kako bi se danas reklo, nacionalno je tolerantan, pa podnosi, ne smeta kulturnu afirmaciju novih naroda; pojava i akcija Ćirila i Metoda nije za⸗misliva u tadašnjoj zapadnoj Europi. Uticaj Bizanta u našim stranama ćuti se i u modi i u umjetnosti; na pr. bizantski svijet nosi bradu, zapadna Europa je brije, a kako su te sitnice dnev⸗noga života mogle biti odlučne govori drama biskupa Zdede; i u arhitekturi iz doba hrvatskih vladara ima tragova uticaja Bi⸗zanta; u crkvi Sv. Petra u Prikom kod Omiša dobro je sačuvano pravo starije bizantinsko polukruglasto kube, bez trula oblikom

i unutarnjim uresom slično kubetu carigradske Sv. Sofije, dakako u vrlo sitnom razmjeru. Franjo Radić, ocjenjujući tu crkvu primjećuje da je »sva prilika da su taj oblik kubeta prenijeli u naše obale oni bizantski svećenici, koji su u posljednjoj četvrti IX. vijeka dolazili u Dalmaciju ili domaći kakav umjetnik ili svećenik iz svite bana Zdeslava, koji je putovao u Carigrad.« Ali Bizant se uslijed političkih promjena sve više povlači s Jadrana i njegov kulturni uticaj jenjava; na mahove će se još osjetiti u društvenom previranju Bosne, iskrsnuti kao čudan odraz u poznijim djelima dubrovačkih slikara u XV. vijeku. Dalmatinska Hrvatska ulazi sasvim u kulturnu sferu uticaja katoličkoga Rima.

Sredovječno katoličanstvo potiskuje i briše isticanje individualnosti u životu i to se moralo osjetiti i u umjetnosti. Idejni momenat mijenja i stil arhitekture i likovne umjetnosti, koja dobiva nove propagandističko-uzgojne funkcije. Rasadnici tih zapadnjačkih uticaja u dalmatinskoj Hrvatskoj u prvom redu su benediktinski samostani; uticaj njihov tim je življi, jer se benediktinci ubrzo nacionaliziraju, postaju dapače u pojedinim vremenskim i geografskim odsjecima predstavnici hrvatskih vjerskopolitičkih težnja. Benediktinci u umjetnosti donose u naše strane t. zv. stil romanike. Uticaj je snažan, poglavito uslijed obilate potpore, koju benediktinski red uživa od svih hrvatskih vladara bez razlike, pa romanici uspijeva tako reći preko noći likvidirati t. zv. starohrvatsku umjetnost, najbolje sačuvani spomenici koje su crkvice Sv. Donata i Sv. Krševana na Krku i Sv. Nikole kod Knina, originalnost kompozicije i konstrukcije svakako udara u oči. Benediktinci donose sa sobom i svoj način gradnje crkava, koji se slagao s njihovim pravilima, a to su bila romaničke bazilike; što je uticaj benediktinaca bivao jači, tim se je više gradilo u stilu, koji su oni donijeli. Domaći duh mora se pokoriti diktatu novog vremena; stara tehnika stvaranja zahiruje, povlači se u krajeve kuda nov uticaj nema dosega; tragovi te tehnike sačuvali se, po mišljenju Ćirila Ivekovića, unatoč svih tisućljetnih kulturnih nepogoda Hrvata, u okolici Šibenika u t. zv. bunjama, malim seljačkim i pastirskim zakloništima, sagradjenima iz kamena po istoj tehničkoj formuli, kako se gradile prve originalne hrvatske crkvice.

Sve da su i propali pisani spomenici, arhitektura, likovna i primijenjena umjetnost romanike otkrile bi nam shvaćanja, težnje i osjećaje njezinoga vremena. Kako samo ime svjedoči, romanika je čedo rimskih predaja, koje u baštinu preuzima i

preobličuje katolička crkva. Profanih javnih gradjevina iz prvih vremena romanike malo ima sačuvano u Europi; u koliko ih je i bilo, zatro ih je sve zub vremena. Ali čovjek onog doba malo je i gradio za se trajnijih gradjevina; zadovoljavao se zdanjem iz drveta, pletera, zemlje, sva njegova veća gradjevna djelatnost bila je isključivo namijenjena vjerskoj misli; čovjek je tako neznatan i prolazan, samo ideja Boga je vječna, pa samo Božja kuća, i katkad dom mogućnika, vladara, smiju se graditi iz trajnoga plemenitoga materijala. No kršćanstvo je promijenilo smisao i funkciju dokršćanskoga hrama; Božji dom prestaje biti samo svetište, postaje i zborište, mjesto sastajanja pučanstva jednoga mjesta; crkva je svačija kuća, u njoj su izravnani i bogati i ubogi, plemeniti ljudi i njihovi podložnici; crkva u ona vremena takodjer jedino je mjesto sigurnosti, na pragu kojega zastaju i zemaljska pravda i osvajači, ako su primili znak križa. To da je crkva jedino mjesto sigurnosti u ona nesigurna vremena, uz primjere rimskih gradjevina, koje su još tad postojale i služile kao tehnički uzor novim neimarima, odredjuje njezine oblike. Rimska gradjevna tehnika, proizašla iz fortifikacionih težnja, čini svaku zgradu, pa i novu crkvu, poglavito u doba narodnih seoba, čvrstim gradom, vrstom utvrde. Odgovara to i duhu vjerskoga osjećanja. Gradjevni spomenici romanike odišu prkosnom zatvorenom snagom cijele svoje konstrukcije — svijet tadašnjih vjernika traži u prvom redu zaštitu na zemlji, kako bi se u sigurnosti mogao predati duhovnom iživljavanju. Vanjštinom svojom prvi spomenici romanike stoga su jednostavni, stvaralac njihov radi s golim glomaznim blokovima zidova, koji u slučaju potrebe moraju poslužiti i obrani; visoko se ispeli mali prozori, manje da puste svijetla u zgradu, koliko da preuzmu u opasnosti službu strijelnica. Tek kad se vlast crkve sredila i ojačala može uz praktičnost doći da izražaja i ljepota; braniči kule uz crkve pretvaraju se u tornjeve, s kojih će zvonovi pozivati vjernike i na pobožnost, ali udarajući u stranu, i na uzbunu. I kao uvijek kad se jedan način gradnje staložio, postigao svoju prvobitnu svrhu, prenosi on dalje svoje temeljne formule, umnaža ih, ponavlja; stvaralačka fantazija može sad dati maha ukrašivanju, nove varijante izrazuju se u ukrasima, koji su sami sebi svrhom, punim zamahom hira stvaraočeve fantazije. Nekoć gole plohe i pročelja i unutrašnjosti ukrasuju se ornamentalnim okvirima, plastikom i slikarijama, u glavice stupova uplíću se motivi primitivnoga prikazivanja raslinstva, životinjskih i ljudskih likova. Kiparstvo i slikarstvo dobiva

svoje područje djelatnosti, koje postaje sve važnije: postaju tu-mačem izgovorne riječi svećenika-učitelja — u plohorezbi u ka-menu i drvetu javlja se niz biblijskih epizoda, ilustracije iz po-vijesti kršćanske vjere, stvara se, kako bi se danas reklo, serija religioznih »stripova«, koji poučavaju, govore i onda kad je riječ svećenikova zamukla. Postepeno ta umjetnost dobiva zadatak brzo prikazati, protumačiti puku ne samo vjerske činjenice, nego i moć vladarevu, kao što to danas čine manifesti, proklamacije, radio i film. I sve više se penju zvonici kao jarboli pobjedonosnih stjegova, teže u visine, proglašujući pobjedu suverene moći crkve u novom vremenu. Dok su se crkve prvoga vremena romanike čvrsto upirale, zasjele u zemlju, novi zvonici počinju javljati eks-panzivnu dinamiku vjerske ideje, koja teži za novim prostorima, koja se želi vinuti do nedokučivoga — u romanici već je stvoren zametak ekstaza gotike.

Kod nas je romanika ostavila vidljiv trag, niz vrijednih spo-menika i u crkvenim gradjevinama i primijenjenoj umjetnosti, umjetnom obrtu, predmetima crkvenoga uredjaja, moćnicima, škrinjicama za relikvije, svetim sličicama, dragocjenim koricama za knjige. Prirodno je da je najviše tih spomenika sačuvano u primorskim stranama, dok ih ima razmjerno malo u kopnenoj Hrvatskoj. I sami pisani spomenici malo nam otkrivaju uopće o životu ovih gornjohrvatskih krajeva u doba romanike. Ipak, su-deći po ostancima, morala je i tu biti snažna graditeljska djelat-nost romanike. U Glogovnici, nekadašnjem posjedu templarskih vitezova još danas se sred ladje župne crkve ističu čisti romanski stupovi; romanički je, prema sudu prof. Gjure Szaboa, dio stare župne crkve u Belcu u Hrvatskom Zagorju; tragove romanike u ornamentu nalazimo u gotičkim crkvama u Slavoniji i Srijemu, u crkvi u Babskoj, u ruševinama crkve u Ledincima, Rokovcima kod Vinkovaca, u crkvi u Starim Mikanovcima, te u crkvi na groblju u Moroviću (vidi sl. br. 99). Romanička je u svojoj osnovi crkva Sv. Marka u Zagrebu, romanička je svakako bila i prva biskupska crkva u Zagrebu, koja je stradala za vrijeme mongol-skoga rata; početkom 1939. iskopani odlomci plastike, prikaz bra-datoga ljudskog lika, najstariji sredovječni plastički spomenik nadjen na teritoriju zagrebačkoga biskupskog grada, nosi izra-zite biljege romanike. Najdragocjeniji primjerak pak romaničke umjetnosti iz zagrebačkoga područja svakako je diptihon iz slo-nove kosti, rad iz XI. vijeka (vidi sl. br. 51), naravski stranoga porijetla, koji u reliefnim slikama prikazuje navještenje, rodje-

nje, krštenje, preobraženje Isusovo, posljednju večeru, raspeće, uskrsnuće, dolazak triju Marija na grob i uzašašće Kristovo na nebo; obrisi arhitekture, kostima, dijelova pokućstva u tim relie⸗fima govore nam o dnevnom životu tadašnjice. Ostanci veza iz humerala biskupa Kažotića (vidi sl. br. 50) takodjer su primjerci umijeća kasne romanike koja već prelazi u gotiku, kao jamačno i fresko slikarije, sačuvane, premda znatno oštećene, u sakristiji⸗riznici biskupske crkve (vidi kolorirani prilog br. I.). Te fresko⸗slikarije nastale su pod kraj XIII. stoljeća, kad je nakon mongol⸗ske provale biskup Timotej na novo gradio crkvu; na tamno⸗mo⸗droj pozadini prikazuju uz Sv. Jeronima svece⸗kraljeve zaštitnike crkve: Stjepana, Ladislava i Emerika; ti su likovi prikazani u ko⸗stimu svoga vremena. Jamačno ih je slikao neki strani majstor, po svoj prilici iz Gornje Italije, koji je moguće vidio stare bizantske mozaike u Ravenni; cijela kompozicija lika, postav i gesta odaju koncepciju bizantskih mozaika, samo prenesenu u tehniku freska; ta tehnika pak pomogla je umjetniku da su ti likovi izgubili uko⸗čenost svojih uzora, tonski prelazi su prirodni i neposredni, čime djelo stiče životnu uvjerljivost. Kasnije, vjerojatno u XV. vijeku na zidu, koji je dijelio vanjsku sakristiju od unutarnje bila nasli⸗kana velika kompozicija »Posljednjega suda«, koja je uništena prigodom pregradnje u osamdesetim godinama prošloga vijeka, a od koje je sačuvana malena akvarelna kopija (vidi sl. br. 234). O umjetničkom blagu i bogatstvu crkvenoga života romanike i u hrvatskim stranama govore takodjer male email sličice sačuvane na Rabu, koje su prema predaji dar kralja Kolomana (vidi sl. br. 49), škrinjice za svete moći kao ona sačuvana na Rabu (vidi sl. br. 50), sve sama svjedočanstva smionih nastojanja tadašnjih umjetnika postići onaj najviši umjetnički cilj: prikazati ljudski lik, uhvatiti u njemu izražaj svoga vremena. Te skromne nevješto izradjene slike govore nam sve o svom vremenu: o tome, kako je pojedinac ništetan, jedan drugome jednak kao jaje jajetu, kako prignuto, pokorno mora živjeti pred onima, koji sjede na prijestolju, koji su izvor svake moći. Vladar poprima gestu, pozu i lik Božji, Bog je pak uvijek prikazan u liku vladarskom; sve je strogo, hijeratično, kao što je strog i hijeratičan društveni poredak.

Svi ti umjetnički predmeti, izdjelani iz najplemenitijega ma⸗terijala dokaz su bogatstva crkvi u posavskoj Hrvatskoj. Bogate biskupske i kanoničke službe u Posavju dijelili su ugarski kra⸗ljevi često i prekodravskom svećenstvu, bez sumnje najvećim

dijelom doduše dobrim poznavaocem hrvatskoga jezika, jer su redovno sjevernoga ili južnog slavenskog porijetla (prvi biskup u Zagrebu Duh rodom je Čeh!), ali sigurno prožetim zanosnim osjećajem svoga pripadničtva ugarskoj kruni u vršenju svoje misije. A ta je zamašita i u vjerskom i političkom smjeru. Zagrebačka biskupija je nosilac čistoga zapadnjačtva u Gornjoj Hrvatskoj. Svi ti instrumenti vjerskih obreda, knjige, metode, kojima se u svom apostolskom radu služi zagrebačka biskupija u doba romanike, došli su sa zapada preko Ugarske. Tamo cvatu samostani, koji osnovaše benediktinci iz Francuske — oni dalje daju u Zagreb svoja tehnička pomagala. Na jutarnjoj na Bogojavljenje, kako je utvrdio prof. Fancev, prikazivala se u XIII. vijeku u Zagrebu obredno-liturgijska igra »Tractus stellae« prema »Missale antiquissimum« — koja se je prvi puta izvodila 1060. u Neversu i Rouenu. Religiozni teater, koji se u XI. vijeku prviput javlja u Europi kao zorno živo prikazivanje vjerskih zgoda, ubrzo je prenesen u Zagreb, služeći i tu kao snažno sredstvo vjerske propagande. Bilo je to u duhu vremena, dapače i u raskolničkom Bizantu postoji crkveni teater, kako izvješćuje francuski putnik po Istoku Benjamin de Tudèle spominjući kako se tamo svake godine na dan rodjenja Isusa iz Nazareta daju velike predstave pred carem i caricom, a u kojima jednako uživa i dvor gomile, »uvijek žedne novih predstava« — slično je moralo biti i u Zagrebu, samo naravski u skromnom mjerilu. Ali uz taj premoćni uticaj zapada nalazi se i u samom Zagrebu i tragova istoka; posebni obredoslovnik za zagrebačku biskupiju sadrži mnogo elemenata istočne crkve, kao što su krštenje vode na Bogojavljenje, varijante »vjerovanja«, obredi krštenja, koji se svi odlikuju većom ceremonijoznošću, slikovitošću od rituala zapadne crkve i time jače djeluju na vjernike. Moguće su ti istočni obredi ostanci uticaja panonskog svećenstva, koje se nakon sloma podunavskih slavenskih država sklonilo u hrvatsku Posavinu, priljubilo sasvim uz zapadnu crkvu, zadržavši samo po tradicijama neke naročitosti istočnog obreda. Jer sav nov daljnji odgoj svećeničkoga podmlatka strogo se vrši u duhu zapadne crkve. Naročito se spominje da je i uz zagrebačku biskupiju, kao u svima tadašnjim biskupskim središtima, bila uz katedralu bogoslovija, gdje je cijelo jedno Sveto Pismo bilo u trijemu o zid lancima pričvršćeno, kao vječni udžbenik mladjega svećenstva. Kao i poslije, tako je i u doba romanike zagrebački krug stjecište svih mogućih uticaja svoga vremena; premoćni su oni sa sjevero-zapada, oni mu

daju temeljni biljeg, zasjenivši uticaje s istoka i juga. Svi su ti uticaji tako snažni da pridavljuju domaći elemenat, koji se nerazvijen mora njima predavati, svoje narodno obilježje spasavajući samo u svakidašnjem pučkom jeziku.

Drugojačije je u primorskim krajevima. Tamo se sačuvao do naših dneva, na kopnu i na otocima, velik broj spomenika čiste romaničke umjetnosti, u koju razmjerno rano hrvatski živalj, kulturno dozreliji i snažniji od ovoga u Posavju, unosi svoje bivstvo. Stekavši umijeće romanike hrvatski umjetnici ulaze tu prvi puta u krug velike europske umjetnosti sa svojim ličnim stvaralačkim prilogom.

Najstariji spomenik, odnosno ostanak prve romaničke arhitekture u našim stranama jamačno su razvaline benediktinskoga samostana kod Omišlja na Krku, koje narod danas naziva »Mira« ili »Mirine«; te osebujne ruševine, koje odišu otajnošću, po njihovim dimenzijama sudeći ostanci su cijele jedne velike katedrale, sagradjene vjerojatno na prelazu iz XI. u XII. vijek. Tek gonetati možemo njezin nekadašnji oblik; u zidinama se vide neki otvori, udubine, po kojima se naslućuje da je oko zida u visini tekla neka galerija, svakako drvene konstrukcije; po podatcima prof. Gjure Szaboa slična nešta nalazi se u Pirinejima, u ranoromaničkoj arhitekturi Baska. U doba romanike nastala je, moguće dapače na temeljima jedne starohrvatske crkve, nekadašnja zborna crkva Sv. Gospe u Omišlju na Krku (vidi sl. br. 79) i premda šematizam krčke biskupije veli da je crkva sagradjena 1405. — crkva je po sudu prof. Szaboa starija barem dvjesta godina, kako se vidi i po fragmentima glagolskoga natpisa, i po samoj konstrukciji, jer je u jezgri stara trobrodna bazilika s pravokutno završenim svetištem i polukružnim apsidima u pobočnim ladjama, koje su presvodjene, dok je glavna ladja pokrivena sasvim ravnim stropom, što su sve biljezi rane romanike.

Dok u kopnenoj Hrvatskoj u doba romanike promiču umjetnost vladari u primorskoj Hrvatskoj čine to slobodne gradske općine. Bogati gradovi od Kvarnera do Boke Kotorske natječu se kako će dati u graditeljstvu čim jači i vidljiviji dokaz svojega blagostanja. Prva po vremenu je monumentalna katedrala Sv. Tripuna u Kotoru, nastala godine 1166. (vidi sl. br. 75), zatim benediktinska crkva Sv. Krševana u Zadru, koju obilato darivaju i gradski patriciji i hrvatsko-ugarski kraljevi. Iz toga razdoblja su crkve Sv. Evandjeliste i Sv. Andrije u Rabu i Sv. Marije u Krku; potres 1667. godine uništio je u Dubrovniku ro-

maničku katedralu, koju je prema predaji sagradio Rikard Lav-ljega Srca i koju je u XVI. vijeku, dok je još bila sačuvana ovje-kovječio u latinskim stihovima dubrovački doseljenik portugalski pjesnik Didacus Pyrhus:

Aurea tempa nitent, Regis monumenta Britanni
Quo non exstat opus maius in Illyria.
Macte animo incicto, et rebus Ricarde secundis
Hic tua dependent aurea signa tholo.
Sjaje hram se od zlata, djelo britanskog kralja
Većeg nema od njeg, u Iliriji svoj.
Silan bio ti duh i sreća ti vjerna Rikardo
Sa zlatnog kubeta tu zlatni resi tvoj grb.
(Prevod prof. Gjure Szabo.)

Crkva je imala prema opisima kroničara tri broda s kupo-lom, s bogatim i skupocjenim pokućstvom iz mramora i srebra, s brojnim kipovima i slikarijama, a uokolo duboke i visoke arkade.

Dubrovački potres poštedio je samo divan klaustar Male Braće, koji je sagradio domaći kamenorezac majstor Miha rodom iz Bara u današnjem crnogorskom primorju oko godine 1360. Ro-manika izvodi gorde zvonike u Rabu (vidi sl. br. 101) i u crkvi Sv. Duje u Splitu, stvara katedralu Sv. Lovrinca u Trogiru, naj-ljepšu crkvenu gradjevinu u Hrvatskoj. Neznani su po imenu osnivači i izvadjači tih romaničkih crkvi, ali sačuvana su imena dvojice velikih umjetnika, prvih po kojima Hrvati ulaze u europ-sku umjetničku tvorbu: kipara splićanina Andrije Buvine i tro-girskoga majstora Radovana. Obojica su zreli umjetnici, naročito posljednji koji u svojim djelima postizava u duhu svoga vreme-na savršen izražaj stanja estetskoga zanosa nad zapažajima ono-ga, što ostali njegovi suvremenici nijesu mogli zapaziti ni spo-znati; oni su životodavni umjetnici koji daju novo iskustvo u zahvatu i svladavanju životnih pojava, fiksirajući savršeno ugo-djaj svoga svijeta i vremena. 1214. Andrija Buvina izvajao je u orahovini monumentalna vrata splitske prvostolnice, izdjelavši u njima dvadeset i osam prizora iz života Isusova (vidi sl. br. 54—55). Te dvije vratnice su stranice ogromne knjige, plohorezbe koje potanko tumače evandjeosku dramu. Svećenik naučajući vjerozakon vjerojatno je dovodio svoju pastvu pod ta vrata, palicom ukazivao na pojedine prizore da po njima lasnije za-pamte dogadjaje evandjeoske nauke; svodovi Dioklecianovog

hrama pojačavali su, nadzemaljskim činili glas svećenikov dok su pogledi vjernika bili prikovani na te Buvinine slike, jednostavne, prilagodjene duhu skromnih priprostih ljudi. Moguće je Buvina po predlošcima minijaturnih slikarija uvećavao u drvu te prizore, govori za to linearan i plosnat njegov rez u prikazivanju ljudskih likova; gotovo se čini kao da je majstor nedovoljno vješt u svladavanju materije, ali opet s koliko elegancije i podatnosti vaja ornamentalni ukras okvira svake slike, naslanjajući se na motive stare hrvatske pleterne ornamentike, tu mu materijal ne zadaje poteškoća. Sam Buvina morao je biti istinski pobožan čovjek, koji se u skrušenosti saživio s evandjeoskom dramom; smireni i dostojanstveni su njegovi likovi u najdramatičnijim prikazima muke Kristove — umjetnik u njima hoće kanda već unaprijed dati osjetiti njihovu prolaznost, a sigurnost pobjede. Svi detalji nošnje i pokućstva samo su naznačeni; naravski oblici njihovi su suvremeni — time je povijest Kristova za gledaoce morala postati razumljivijom, bliskom, po tim sitnim detaljima gledalac je osjetio svudašnjost, vječnost Kristovu. Jamačno bez većih priprava, imajući pred sobom predložak minijature, Buvina je rezao u drvu svoje likove; katkad se preračuna u kompoziciji, gomila likove i glave, krajobraz naznačuje samo simbolički; rijeka Jordan kod krštenja Isusova označena je samo s dvije ribe ispod krivulje, koja doseže Isusu do koljena, Maslinsko brdo jednako je veliko kao i sam Krist — ali sva ta primitivnost i tehnička nedotjeranost odišu čarom neposrednosti svoga vremena, govore o jednostavnim dušama prožetima željom za čudesima koja jedina u krutosti zbilje mogu donijeti spasenje. Andrija Buvina je preteča — dvadeset godina kasnije javlja se već u punoj umjetničkoj snazi majstor hrvatske romanike Radovan.

U onim godinama stranih intervencija u hrvatskim zemljama tokom XII. vijeka nakon sklapanja Pacta conventa stradao je i Trogir. Poharali ga 1123. Saraceni, 1171. gotovo sasvim razorili Mlečani. Početkom XIII. vijeka prilike se toliko središte da Trogirani mogu pomišljati na obnovu svoga grada. Za tih godina kriza nestalo je dijela staroga pučanstva na mjesto kojega je u grad došao priliv nove krvi iz hrvatske okolice; 1205., kad počinje obnova Trogira na upravi se grada spominje knez Vučina, dva desetljeća kasnije gradski knez je neki Ilija vjerojatno iz roda Kačića, a poslije će upravljati gradom knez Stipko Šubić. Duhovnu pak vlast u Trogiru drži u svojim rukama kroz cijelu prvu

polovicu XIII. vijeka biskup Treguan, rodom Firentinac, koji je došao u Trogir najprije kao učitelj gramatike, onda postao bilježnikom i arhidjakonom i konačno biskupom; njegov suvremenik Toma Arcidjakon spominje ga kao agilna čovjeka, vješta knjizi. Stare opreke izmedju Hrvata i Latina pripadaju već prošlosti, hrvatsko gradjanstvo, potomci romanskih prasjedilaca i stranac kao crkveni poglavar skladno rade na procvatu grada; nema više što bi ih dijelilo, a spaja ih zajedinstvo interesa.

Uporedo s uredjenjem gradskih bedema počelo se graditi i novu katedralu na mjestu stare, razorene za mletačke najezde; inicijativu daje biskup Treguan, a sredstva pruža grad iz prihoda svojih posjeda. Tko ju je zasnovao i počeo graditi, ne zna se; neki nagadjaju da je to bio moguće majstor Radovan; kiparstvo i graditeljstvo nijesu još u ono vrijeme dvije zasebne discipline umjetnosti. Svakako zna se da je najljepši dio nove crkve djelo Radovanovo, o tom govori natpis na samom portalu: »Ova vrata po porodu časne djevice diže Radovan, od sviju najodličniji u onoj umjetnosti, kako se vidi po kipovima i vajarijama, godine 1240. za biskupovanja Toskanca Treguana iz grada Firence«; računa se pak da je sam portal dovršen godine 1251. Godine su značajne; dok majstor Radovan izvodi svoje djelo, kleše u kamen predodžbe vjerovanja i znanja svoga vremena, stanovnici sa svojih bedema stravično promatraju manevre mongolske vojske koja s kopna opasuje grad, namiješta opsadne strojeve, hara okolicu. Samo odlučnost Stipka Šubića održaje grad i — smrt Ogdaikana u dalekom Karakorumu spašava grad od rasula, a Radovanu omogućuje dovršiti umjetninu.

Radovanov portal, kakav se danas ukazuje oku gledaoca (Vidi sl. br. 56—57), pregradjen je i proširen u XIV. vijeku. Proširenje izvedeno je tako sretno da djelo Radovanovo nije okrnjeno, da prilično pouzdano možemo utvrditi što je u toj umjetnini zbilja njegovo. Radovan je zasnovao samu arhitektonsku kompoziciju portala, on zamišlja obilat kiparski ures njegov, ali ga kako utvrdjuje prof. Karaman u svojoj velikoj studiji o Radovanovom djelu (Rad Jugoslavenske Akademije u Zagrebu, knj. 262. g. 1938) — ne izvodi svega sam svojom rukom; sredovječni umjetnik, graditelj i kipar ne radi obično sam, pogotovo kad se izradjuje jedno veliko djelo, nego mu pomažu i njegovi učenici i pomagači pod njegovim nadzorom i po njegovim uputama klešući najprije kamen u krupnim željenim oblicima; uz dijelove, koje izradjuje onda sam majstor sa svojim dlijetom, ima i dijelova, koje on prepušta do=

vršiti svojim učenicima i pomagačima prema svršenu nacrtu ili modelu. Portal je izradjen iz domaćeg kamena, čuvenog još iz rimskih vremena.

Dva dvostruka stupca nose polukružne lukove; stupci, kao i lukovi nad njima i površina polukružne lunete nad ulazom iskićeni su bogatim reliefnim ukrasom; sa strane uokviruju portal kipovi Adama i Eve, koji stoje na hrptu lavova izdignutih na visokim konzolama; u visini zatvara portal visok zabat, vjerojatno dovršen, odnosno ukrašen kasnije; stupce podupire osam snažnih muških likova; izmedju izvanjskih i unutarnjih stupaca, te unutarnjih stupaca i dovratnika postavljeni su pilastrići; za unutarnje pilastriće uz dovratak tvrdi tradicija da su doneseni iz ruševina starohrvatskih kneževskih dvorova u Biaćima.

Jedinstvenom veličajnošću djeluje cjelina Radovanovog portala još i danas, kad suvremeni gledalac traži u djelu prvenstveno estetsko zadovoljstvo; na ljude sredovječja morao je taj portal djelovati poput dveri što vode u nadzemaljski svijet; njima je tu svaka sitnica zborila svojim jezikom uzbudjujući svedjer iz nova i misli i osjećaje. Misao vremena, koja će tek par decenija kasnije naći svoju genijalnu definiciju u Danteovoj »Božanskoj glumi«, misao spoznaje griješnosti svijeta i spasa u Bogu tu je već sažeta u kamenu u temeljnoj svojoj formuli. Reliefi, kojima je Radovan uresio svoj portal nijesu više niz ilustracija Evandjelja kao u Buvinim vratima, zorni tumač prošlosti; zgode rodjenja, muke i slavlje uskrsnuća Kristova izdižu se iz povijesti, vežu s idejom o smislu svijeta i ljudske sudbine. Vječna dramatičnost ljudskoga života na zemlji u Radovanovom portalu dobiva svoj tumač. Za suvremenike Radovanove i još njihove unuke i praunuke pojedinosti toga portala bile su kruta realnost; bogodani pravi umjetnik to je još naročito naglasio; u pojedinim epizodama gledaoci su sigurno gledali sebe, svoj svakidašnji život, svoju životnu sudbinu — jer umjetnik je svoje junake zaodjeo u odjeću svojih najbližih suvremenika, unio u njihov prikaz prizore svakidašnjice; po običaju trogirske okolice žene nose spuštene pletenice, seljak obrezuje svoju lozu, pastir striže ovce, domaćina priredjuje gozdbu, kao u zbilji na gradskim vratima javlja se tu putnik, s putnom palicom za koju je zapeo tikvicu, stupaju vojnici u suvremenoj opremi, orma konja svetih kraljeva-mudraca što dolaze u poklonstvo Isusu jednaka je ormi koju gradjani Trogira svaki dan vide na trgu; Bogorodica leži u postelji sa zavjesima, kakve se nalaze jamačno u kućama tadašnjih imućnika. Sav taj prikaz

tadašnjice izmiješan je, upravo prožet pojavama iz drugoga svi=jeta, andjelima i djavolima, na zemlji tu je kao i uvijek, pakao i raj. I Krist je tu drugi, drugojačiji nego na dotadanjim sredo=vječnim prikazima; nije više spiritualizirani Propeti, već iznjureno čovječje tijelo koje u grču bola pati svoju smrtnu muku ne na križu, istesanom iz greda, već na mučilu u obliku slova »Y«, isje=čenom iz rajskoga Stabla Života: Smrt i Život postaju jedno. U XIX. stoljeću srednji vijek se obično nazivalo »mračnim«, prika=zivalo kao doba neznanja, čame, krute stege duha, koja je udavila svu ljudskost. Upravo Radovanov portal demantira tu krilaticu. Iz Radovanovih likova izbija još danas traka one radosti, koju do=nosi smirenje duše; u svoj tragičnosti koja prožimlje borbu Ži=vota i Smrti prikazanu na lukovima Radovanovog portala, ima jaka zraka vedrine, puna istinske čovječnosti. Božanstvo nije više nedokučivo, neshvatljivo i strano čovjeku — ono mu se pri=bližilo i čovjek se u tom velikom obratu opet raduje životu i umjetnik slavi fizički rad, prikazuje brige i napore, ali i uspjehe seljaka pognuta nad zemljom. I sam Radovan je nasmijan, pun humora; prvi gledaoci njegovoga portala jamačno se slavodobitno smijali komičnim likovima djavola, koji se u nemoći pred silom božanskom natežu za uši, uživali u otkriću ljudske slabosti, kojom vojnici kraj Kristovoga groba umorni ravnodušno sjede; ništa ljudskoga nije strano više Radovanu i njegovom vremenu, ni na=goća griješnih praroditelja Adama i Eve — Radovan je jedan medju prvima umjetnicima europskoga sredovječja koji ima smio=nosti prikazati nago ljudsko tijelo, izvajati Evu u pozi vječne geste Venere Anadiomene — ni prikazi lovačkih uživanja, ni gusti vijenci kobasica obješenih o strehu, dapače i životinje ne=stašno se igraju: dva ovna objesno udaraju čelom o čelo. Jer sve je to manifestacija Božje milosti, u svemu se ćuti prisutnost Do=broga Oca. Kršćanstvo je upravo u Radovanovo vrijeme doživjelo svoju veliku revoluciju — jamačno su do dalmatinskih žala jek=nule s onu stranu Jadrana zanosne pjesme novoga kršćanskog osjećanja Sv. Franje, koji umire 1226. upravo u doba gradnje nove trogirske katedrale. Čovjek=kršćanin izmirio se s Prirodom. Prof. Karaman pronicavo je objasnio značenje Radovanovog djela: »Skulptorski ukras, koji je rasipnom rukom prosut po portalu, nije izradjen za samu radost očiju. Kao na portalima romaničkih kate=drala u Italiji i drugim krajevima Europe on je i na portalu majstora Radovana odraz osjećanja i znanja onoga doba, i ako u reducira=nom obimu i u slobodnoj preradbi provincijske sredine, daleko

od učenih središta skolastičke Evrope. Po figuralnoj dekoraciji portala povlači se kao zlatna nit misao o Grijehu i Otkupljenju ljudskoga roda. Grijeh predstavljaju kipovi golih Praroditelja Adama i Eve, koji prvi podlegoše iskušenju, Otkupljenje čovjeka predočuje nam niz prizora iz Života i Muke Kristove od Rodjenja do Uskrsnuća u luneti i na dvjema lukovima. Na izvanjskim dvjema stupcima predstavljeni su još apostoli i sveci kao prvorodjeni posrednici Otkupljenja... Grijeh i Otkupljenje od grijeha pitanje je, koje je, u prvom redu, zanimalo, mučilo i zagrijavalo sredovječnoga čovjeka... Crkvena je umjetnost srednjega vijeka namijenjena slavi Krista; ali po vremenu raste sve više štovanje njegove Majke. Oko Krista i Djevice, kao oko dva stalna pola, kreću se osjećaji i misao vjernika i umjetnika. Na srednjevjekovnim portalima staložilo se u konkretnom obliku sve znanje onoga doba. Kako se u vodećim središtima skolastičke učenosti pored vjerskih istina gajila i profana nauka, tako se na portalima romaničkih crkava pored elemenata religiozne enciklopedije nalaze takodjer elementi svjetovne enciklopedije. Na stupcima trogirskoga portala... nižu se mjeseci u godini i znakovi zodijaka, koje su prikazivali i objašnjavali sredovječni ilustrirani kalendari. Sa strane portala čuvaju ulaz u crkvu lav i lavica, za koje omiljela knjiga sredovjekovne životinjske simbolike »Physiologus« priča, da spavaju otvorenih očiju. Konačno, na unutrašnjoj strani stupaca savijaju se bujne lozice s maštovitim zvijerima, a na kasnije umetnutim oblim stupićima izvajani su živi prizori lova u šumi. Sve samo ukraz bez simboličnoga značenja i iskren izliv radosti majstora nad takvim predstavama...«

Vjekovi su tamnom, kao brončanom patinom prevukli djelo majstora Radovana. Danas još živi ono i njegov majstor u njemu, moguće u dane kriza i tmuše otkrivajući kome tome svoje neprolazne istine. Znanje i umijeće svoje stekao je Radovan u susjednoj Apuliji, ali radio ga je za hrvatski svijet s prihodima hrvatske zemlje i unio u nj detalje života hrvatskog dalmatinskog primorja onoga vremena. Romanski i hrvatski svijet, koji je toliko vjekova stajao jedan prema drugome kao protivnik, u Radovanovom djelu časovito se izmiruju, mogućnost plodnosnosti simbioze hrvatske krvi s latinskom, zapadnjačkom civilizacijom. Samo, Radovanovo djelo za dugo ne će imati nastavka: nove političke krize lome daljnji prirodni razvitak kulturnoga stvaranja. Već pedesetak kilometara zračne linije istočno od Trogira za Dinarom živi se sasvim drugojačije, s drugim predodžbama o svijetu i drugim stilom.

DVOJSTVO KNJIŽEVNOSTI HRVATA

Pjesma i povijest kod svakoga su naroda dva prva i najstarija izvora književnosti. Lirska je pjesma izraz trenutnih osjećaja, povijest sjećanja slijeda prošlih dogadjaja, koji su odlučivali sudbinom i pojedinca i zajednice. I pjesma i povijest starije su od pisma. Osjećaji ljubavi, gordost slavodobića nad pobjedom, strepnja pred tajanstvom smrti i nespoznanim višim silama koje je donose — ljubav, rat i vjera, ti vječni motori ljudskoga života, nositelji radosti, tuge i smirenja — stvoriše prve pjesme. Sjećanja na djela očeva, djedova, junačtva roda predaka rodiše predaju, koja je zametak povijesti.

Uvijek je bilo ljudi, koji su imali poseban dar izricanja doživljaja i sjećanja; njihova su kazivanja volili slušati njihovi bližnji, jer su u njima nalazili i svoje misli, opažanja i osjećaje, koje samo nijesu umjeli tako dobro izraziti; slušati takve majstore riječi pružalo im je zadovoljstvo i posebnu radost. U naravi je čovjeka da uvijek želi radost ponavljati i umnažati; riječi se zlatoustih pojedinaca pamtilo, predavalo dalje znancima, sinovima, ovi opet dalje svojim sinovima. Medju ovima našlo bi se opet pojedinaca dobra pamćenja, žive uobrazilje i bogatih riječima, koji su čuveno kazivanje na novo oblikovali, svjestno ili nesvjestno, mijenjali i nadopunjavali. Tako je naraštaj naraštaju predavao pjesme i predaje. Pojedinci-stvaraoci tih pjesmi i predaja brzo se zaboravljaju, živi samo djelo, koje se upotpunjuje, raste, mijenja kroz mijene vremena, primajući u se doživljaje i iskustva cijelih rodova, da tako konačno postane djelom cijele narodne zajednice.

Hrvati su iz starog zavičaja donijeli svoje pjesme i predaje u novu postojbinu, gdje dalje živu i gdje se množe. Španjolski Maur ili pomaureni Hrvat Habib sačuvao je svjedočanstvo o bogatstvu pjesama i predaje najstarije Hrvatske.

Dodir i kasniji sukob Hrvata sa zapadnom i istočnom civilizacijom, jednako kao što je djelovao na cjelokupan život njihov, odredio je sudbinu i njihove književnosti i njezinog razvitka. Ona socijalna elita, koja prima zapadnjački način života, koja

mu se prilagodjuje makar i ne gubila svoga narodnog jezika, morala je prije ili kasnije počet oblikovati svoje misli, naziranja, osjećaje i njihovo izricanje, a to je književnost, prema tim stranim uzorima i običajima. Uslijed toga kod Hrvata nastaju dvije književnosti: prva, koja istina stvara u narodnom hrvatskom jeziku, ali u oblicima zapadnjačkih književnosti i druga, koja se izriče i dalje u formama, kojima su pjevali, kazivali misli i osjećaje od vajkada. Obično se veli za prvu da je umjetna književnost, a drugu se naziva narodnom književnošću. Te definicije nijesu sasvim točne. Bilo je u staroj hrvatskoj književnosti pojedinaca umjetnih pjesnika, premda razmjerno malo (kod pjesnika umjetne književnosti obično se misli na onoga, redovno poimence znanoga književnog stvaraoca, koji je svoju pjesmu stavio pismom na papir, a nije je predavao, širio ustmeno) koji su stvarali svoja djela isključivo u oblicima narodnih tradicija, ne nasljedujući strane uzore, a ima i narodnog pjesničtva, pjesama, kojima je autor ostao nepoznat, koje se nijesu zabilježile pismom, već ustmeno predavale dalje, a koje su stvorene po uzorima stranih književnih oblika. Koji taj dubrovački pjesnik pjeva, odnosno piše svoje pjesme »na narodnu«, sigurno ne zato da stekne neko naročito priznanje svojih prijatelja i ocjenjivača, po duhu tadašnjega vremena i ambijenta za takvu poeziju nije mogao steći nikakvu »slavu«; pjevao je tako vjerojatno jer mu je to iz potsvijesti diktirao duh roda, duh jezika, jer mu je samome »na narodnu« stih lakše, prirodnije tekao. Ima pak i djela narodne poezije iz primorskih strana, koja je po obliku romanska poezija.

Taj proces, koji nosi dvojstvo u književno stvaranje Hrvata, započeo je očito rano u doba prvih prodora latinskoga naziranja u hrvatski svijet, u doba posljednjih hrvatskih narodnih kraljeva, a brzo se jačao da konačno sasvim prevagne. Cijela najstarija sačuvana umjetna književnost u hrvatskim primorskim stranama živi, uvijek mukotrpno, u tudjim književnim oblicima. Kod Marulića i njegovih suvremenika ćuti se u svakom izričaju, u svakom stihu patnja, kojom su stavljali hrvatski živi govor u tudje forme, podvrgavali ga tudjima jezičnim zakonima, tudjem mjerilu stiha, koji se prirodno razvio prema duhu i vrednotama latinskoga odnosno talijanskog jezika. Može se upravo u stopu pratiti koliko tim pjesnicima zadaje neprilika težnja, ritam i zvuk svoga jezika utisnuti u okvire, za nj nepodesne, neprirodne. Kad se pako sred takvih djela, stvorenih po tudjinskim poetičkim uzorima, u tudjim formana naidje na koji odlomak one druge, narodne hrvat-

ske književnosti, kad u Hektorovićevom »Ribanju i ribarskom prigovaranju« dodju primjerci narodne poezije, dojam je čudesan: dahnuo je nov duh neposredne svježine, jezičan izražaj dobiva estetsko savršenstvo, jezik pjeva, snažan živi, jasan je, misao dobiva svoj neminovni, jedini mogući oblik, otkriva se svo bogatstvo, ljepota i stvaralačka snaga hrvatskog jezika, onog istog koji je neizrazit, siromašan, mrtav u stranim književnim oblicima — sva dramatičnost dvojstva književne tvorbe na hrvatskom jeziku mahom postaje bjelodana.

Pod uticajem latinske crkvene poezije bit će da su nastale one hrvatske pjesme, kojima Hrvati Zadra 1177. u svom gradu dočekuju papu Aleksandra III., za koje kroničar izričito pripominje da su se pjevale »in lingua slavica«. Bio bi to prvi dokumentarni spomen o hrvatskoj umjetnoj književnosti. Crkva je rasadnica umjetnoga pjesničtva, pjesma je dio obreda, a obred, da postigne učinak, mora biti naročito u vrijeme vjerske propagande, razumljiv onima, koje se hoće predobiti. Sigurno su se stoga, makar samo i djelomice, izvodile na hrvatskom jeziku i one liturgijske igre, kojima već na početku XII. vijeka zagrebačka biskupska crkva slavi Kristovo uskrsnuće i spomen na poklonstvo Triju Kralja u Betlehemu. Ta umjetna knjiga se razvija i učvršćuje svagdje gdje je jak uticaj crkveni. Ti strani uticaji nijesu neplodnosni — daju nove poticaje. Doći će kasnije književni stvaraoci, koji će jezik učiniti gipkim, obogatiti ga u dodiru s latinsko-talijanskim svijetom, prilagoditi i stranim književnim oblicima.

Uporedo s razvijanjem te umjetne književnosti u tudjim formama, živi i dalje ona druga književnost, živi i održaje se u narodu, koji uopće teško prima sve strane oblike, pa i književne, u naseljima, koji su podalje od uticaja latinskoga, a kasnije talijanskog i germanskoga svijeta. Ta književnost živi, moglo bi se reći, upravo prkosi pismenom vremenu, s pjesmom narod zasladjuje sebi sve zgode, radostne i tužne. Kao Habib u X. vijeku, tako je šibenski kanonik-humanista Juraj Šižgorić početkom XV. stoljeća ostavio dragocjeno svjedočanstvo, ne samo o vitalnosti, nego i o obilju i vrijednosti te druge narodne književnosti na hrvatskom jeziku.

Opisujući običaje svoga šibeničkog zavičaja on pripovijeda doslovce: »Običaje imaju naši gradjani preko zakona, neke domaće, a neke tudjinske, koje upiše od susjeda. Imadu ilirske polovice, koje smo nazvali »dicteria«, te preveli s Ja. Naupleom,

učenim i razumnim čovjekom, iz domaćega govora na latinski. Čini se naime, da nijesu oštroumniji od njih ni zakoni Solonovi, ni što je Numa Pompilije izmislio, ni sama nauka Pitagorina. Žene osim toga na pogrebu pjevaju svoje tužaljke (neniae), goneći i potičući na suze duhove snažnih ljudi, vruće od plača Tetidina i majke Eurijalove, koje naricahu za poginulim sinovima. I na dan vjenčanja pjevaju neke pjesme u kolu (Epithalamia) kakove ne ispjeva ni Katul, ni Klaudijan. Obijesna zatim i pohlepna mladež pjeva snažnim glasom takovu ljubavnu pjesmu noću, kakvu teško da je sačinio ugladjeni Tibul, ili meki Propercije, ili Gal strastveni, ili Lesbijka Safo. A vrteći tijest za ulje izmišljaju »eglogas alternas« kao da Damet i Menalka pripijevaju pred Palemonom«. Na koncu još dodaje, da se u Šibeniku slavi Božić kao u Rimu Saturnalia. Bit će da je Šižgorić čuo sličnu koju pjesmu onoj, koja je zabilježena početkom XV. vijeka u sjevernoj Dalmaciji, koju zapisanu otkri prof. Fancev, ali koja je po njegovom sudu mnogo starija; jedna je to onakvih pjesama, koju bi zaista »teško sačinio Gal strastveni« kako veli Šižgorić — toliko iz nje neposredno izbija vreo nesputani ljuveni ugodjaj, izražen smiono i skladno, u obliku očito iskonsko-narodnom, bez zere uticaja tudjinštine; slobodno, prirodno u njoj pjeva jezik, u skladu s dahom hrvatskoga jezika teče joj izražajan, vlastiti ritam:

»A ti, divojko šegljiva, (nestašna)
Zapni putašca (puceta) do grla,
Da ti se dojke ne vide
Da mene želja ne bude.

Na tvoje dojke gledajuć
Vranoga konja zakovah
I moje družbe ja ostah
I mojega gospodina.

A ti, divojko šegljiva
Vazmi vidarce na glavu
I vidričicu na ruku,
Ter mi dva pojmo na vodu
Kroz te mi luge zelene
Na one hladne studence.

Oni jidoše na vodu
Kroz te mi luge zelene
Na one hladne studence.

Kad dojdoše na vodu
Na one hladne studence,
Još mi govori divojka:
»Hod'mo si mi dva pospati
Za te mi luge zelene!«

Kliče mi reče junak mlad:
»Mi ti smo oba mladjahna
I mi smo oba lujahna,
Mi ćemo zoru zaspati,
I nas će majka karati.«

Kliče mi reče divojka:
»Ja imam slavja u nadrih,
Ti imaš svoga slavića,
Ki će nas rano buditi,
Ne ćemo zoru zaspati,
Ni će nas majka karati.«

Oni jidoše pospati
Za te mi luge zelene;
Svu su se noćcu jigrali
A pak su zoru zaspali.
Karala jih je majčica:
»Ča ste toliko činili
Za te mi luge zelene?«

Kroz deset vjekova poput žive vode teče iz duše u dušu ta narodna pjesma književnost, obnavljajući se svedjer u novim oblicima poput biljke na plodnom tlu. Znamo joj samo bivstvo, davni plodovi njezini propali u nepovrat; tek koji taj je pribilježen sačuvan od toga obilja. U tim spomenicima jezičnog umijeća narod je dao sebe svega: i svoje kreposti i poroke, svoju etiku i bjesove koji drijemaju na dnu njegove duše, svoja vjerovanja i svoje žudnje, svoj nazor na svijet i svoj estetski ideal, svoje običaje i svoj humor.

Habib u svojoj knjizi, kojom je htio upoznati arapski svijet s vrjednoćom Slavena izrijekom spominje uz množinu njihovih pjesama i njihove »ljetopisce«. Kronika Popa Dukljanina potvrdjuje takodjer i sama po sebi i po napomenama svoga pisca, da su takvi ljetopisi postojali. Ta kronika Popa Dukljanina najstariji je sačuvani hrvatski ljetopis. Sastavljen je u drugoj polovici XII. stoljeća, a njegov pisac sam u svojim uvodnim riječima kaže,

BERNARDO BOBIĆ: LADISLAV PREDAJE MONSTRANCU PRVOM ZAGREBAČKOM BISKUPU DUHU.

da prevodi neki slavenski spis na latinski, da je napisao samo ono što je budi čitao, budi čuo pričati od »naših otaca i vremešnih staraca«, obilježivši ovim riječima sasvim jasno da je i prije njega postojalo u hrvatskim stranama povjesne gradje, jamačno oni ljetopisi, koje spominje Habib, pisani slavenskim jezikom.

Ta pojava se ne može dovoljno naglasiti, jer u to vrijeme svi zapadni narodi pišu djela u prozi još isključivo na latinskom jeziku. Pored svega premoćnoga političkog i kulturnog uticaja Zapada hrvatski jezik je čvrst, podesan za književno stvaranje, što je najjači dokaz da je tad postojala jaka svijest o vredno narodnih kulturnih dobara. Kronika Popa Dukljanina najstarije je poznato naše narodno književno djelo. Pop Dukljanin najsta⸗riji je naš poimence poznati književnik.

Kako je istinita stara rečenica da i knjige imaju svoju sud⸗binu, pokazuje nam život Dukljaninovoga djela. Sigurno je ta knjiga išla od ruke do ruke, bila stoljećima vrelo poznavanja prošlosti za vas pismeni svijet Južne Dalmacije, kao poslije Ka⸗čićeva Pismarica. Uz latinski prevod Dukljaninov širila se sigurno poglavito njezina hrvatska verzija za koju Šišić misli da je za⸗pravo original Dukljaninov. Latinski prevod je propao, a saču⸗vao se hrvatski original, koji nalazi u splitskoj okolici, vjerojatno u Poljicama, splitski gradjanin Dmine Papalić početkom XVI. vijeka. Bila je to »jedna knjiga stara pisana harvackim jezikom«, koju Papalić, zatravljen njezinim sadržajem, prepisuje »rič po rič« i donosi svojemu prijatelju, pjesniku, misliocu i piscu tad europskoga glasa Marku Maruliću. Marulić spoznaje vrijednu za⸗nimljivost djela i zaključuje da je potrebno upoznati s tim dje⸗lom strani obrazovani svijet; Marulić odlučuje sam prevesti Du⸗kljaninovu kroniku na latinski. Djelo doživljuje tako rijetku sud⸗binu drugoga prevoda na latinski jezik. Doba je renesanse, gor⸗ljivoga štovanja starina, opće žudnje obnoviti stare vrednote; Marulić sam često šeće »u okolini ruševina slavnoga, čudnog, bo⸗gatog, ali nesretnog grada Salone«, sam prepisuje sa starih spo⸗menika natpise — pa je razumljiv zanos, kojim se latio preva⸗djanja Dukljaninove kronike; jer pored svega počitanja prema klasicima Marulić je svjestan svoga hrvatstva i u Dukljaninu gleda jamačno Livija ili Salusta hrvatskoga roda.

Hrvatski učenjaci dugo su nagadjali kakvo je to bilo »har⸗vacko pismo«, koje spominje Dmine Papalić, da li glagolica ili ćirilica; danas prevladava uvjerenje da se pod tim »harvackim pismom« krije ćirilica, odnosno njezina bosanska verzija t. zv.

bosančica, koju i poljički statut u svom dodatku iz godine 1665. naziva »arvackim« pismom — pojava sasvim prirodna, jer zaledje splitsko, Poljice i susjedna Krajina, čas jače, čas slabije naslanjajući se na Bosnu kroz posljednja dva vijeka prije osmanlijske ofenzive bilo je svakako domena ćirilice, dok se život glagolice kretao poglavito sjeverno od rijeke Krke, na kvarnerskim otocima i po Istri.

Vatroslav Jagić prvi je upozorio da je Kronika Popa Dukljanina u prvom redu književni spomenik, a vrijednost njezina kao povjesničkoga djela da dolazi tek u drugi red. Jagić je osvjedočen da je pisac Kronike složio svoje djelo poglavito iz predaja sačuvanih u pjesmama, koje su, kao i poznije narodne pjesme, veličale umrle junake, njihova djela i pustolovine. Stvaraoci tih pjesama, kao svi narodni pjevači, mijenjali su po svojim simpatijama i sklonostima detalje historijskih činjenica, stoga kazivanja kronike nijesu gola povjesna istina. Ali zato, po osvjedočenju Jagićevom, »zauzima kronika dukljanska važno mjesto u historiji naše književnosti, imenito narodnog pjesničtva... U njoj nam se sačuvalo najstarije izravno svjedočanstvo o davnašnjem pjevanju i pričanju našega naroda. Dakako, ovaj tekst, što ga danas u kronici imamo bilo u starijoj latinskoj formi, bilo u novijoj hrvatskoj redakciji, nije veće poezije, nego kompilacija književna, ali posljednji izvor te kompilacije bijahu bez sumnje većim dijelom narodne pjesme i pripovjetke. Njihove krasote ne poimaše doista onaj ozbiljni monah ili prezbiter, koji se negdje prvi na to dao, da bi iz pjevanja našega naroda o junačkih banovih, knezovih i vojevodah sastavio spomenik književni u formi ljetopisa, i za to izvuče kao suhoparan ljetopisac, po načelih tadašnjeg obrazovanja puka imena i nekoliko dogadjaja s očevidnim nastojanjem, koje sa svijem priliči na karakter hronografije bizantinske, kako bi čitavu onu gomilu narodnijeh junaka, njegovijeh tobožnjih kraljeva, strpao po pravilih genealogije u svezu rodbinsku. Nu mi, kojima je osvijetljen smisao za narodnu poeziju, koji rado prisluškujemo tajnam pjesničke naravi svojega naroda te se nasladjujemo njezinom divotom, naći ćemo bez velike muke i u tom porušenom današnjem obliku kronike dukljanske očitijeh tragova narodne poezije i narodnoga pričanja.«

Pop Dukljanin zaista nije u svojoj kronici dao činjenice historijske istine; najvredniji historijski podatak, koji je utvrdjen kao pouzdan, pripovijedanje o smrti Kralja Dmitrija Zvonimira,

naknadno je umetnut u kroniku u XIV. vijeku i to sigurno u okolici splitskoj moguće po kojem dokumentu, kronici, koji kasnije propaše — ali zato i pored svoje značajnosti književne ima Kronika i za povijest velike važnosti. Dukljanin je pozitivan svagdje gdje prikazuje unutarnji život narodni, karakter njegovih ljudi, običaje, a ima i točnih geografskih podataka. Historijski je drugim riječima važna književna istinitost djela, kao što je to slučaj i sa sredovječnim romanima i narodnim pjesmama; junaci njihovi, idealizirani ili izmišljeni postavljeni su u okvir one više istine, koja je sadržana u svakom književnom djelu. Oni izriču misli i osjećaje svoga vremena, njihovo bavljenje, njihova razbibriga, njihove strasti historijska su istina, imaju moguće veću vrijednost od suhih činjeničnih podataka povijesti — otkrivaju nam sa svojima detaljima svakidašnjice pravi život onoga vremena.

Kronika Popa Dukljanina u našoj je nauci danas ocijenjena samo kao historijski izvor; pogledi, koje je Jagić iznio pred pola vijeka nažalost nijesu razradjeni, nije još dana estetsko-književna analiza djela, raščlanjeni pojedini njezini dijelovi, ispitani motivi, potraženi njihovi izvori. Moguće bi se našao tu koji taj uticaj bizantske suvremene književnosti, naročito srpske, jer te pjesme, i pripovjetke, iz kojih je očito barem Dukljanin djelomice crpio svoje gradivo, po karakteru milieua koji opisuje, nijesu mogle biti samo djela pjevača, koji zabavljaju narod, pojedine epizode daju naslutiti da su se pjevale na dvorovima vlastele gdje bizantski uticaj nije mogao biti neznatan. I u poznijim narodnim pjesmama ima situacija i motiva, koje susrećemo u velikoj bizantskoj epopeji o junačtvima Digenisa Akritisa, bizantskoga Kraljevića Marka. Još i u starom proznom hrvatskom prevodu Kronike na nekim mjestima može se naslutiti oblik i dikcija narodnih pjesama, sitno iverje nestalih bugarštica; na mahove pak djela Dukljaninovih junaka bude sjećanje na prizore Chanson de geste, ispričana su zanosom za junačke viteške megdane — Mediteran je konačno i u XII. vijeku bio neka više manje suvisla kulturna jedinica, srodnost motiva ne bi smjela iznenaditi.

Ali — bit narodna ne da se ni zatajiti, ni podaviti. Sastavljač Dukljanske Kronike je latinaš i po naobrazbi i po simpatijama; samo to latinaško-zapadnjačko i kod njega zahvatilo je samo površinu, narodnost moguće nesvjesno, ali elementarno izbija iz njegovoga djela. Sva zapadna historiografija onoga vremena bila je pod uticajem djela. Sv. Augustina »De civitate Dei«;

autor Kronike svakako je poznavao to djelo, gdje se svi doga=djaji objašnjavaju velikom vjekovnom borbom izmedju Dobra i Zla. I Dukljanin u duhu Augustinovom ističe kazan Božju za učinjena zlodjela, a Božju nagradu za dobra djela. No jedan je važan momenat, koji svjedoči o Dukljaninovom narodnom shva=ćanju u duhu hrvatskoga plemenskoga naziranja; kroz stranice njegove kronike javljaju se i nestaju različiti junaci, ali glavni junak kronike to je sam narod; on uvijek nastupa u odlučnim momentima po svojim starješinama, na svojim saborima, on na=ročito odlučuje kako će se popuniti prijestolje, on bira i odredjuje tko će biti kralj; vladar kad se nalazi pred bilo kojom važnom odlukom, skuplja »sve starce i mudrace gospodstva svoga« da ih sasluša i po njihovom savjetu stvori zaključak.

Mnoga zapamćenja o prastarim vremenima sačuvana su u Dukljaninovoj kronici. Po Dukljaninu vojska i narod uvijek su jedno, vladari i njegovi sinovi vojvode su u ratu — dokaz voj=ničkoga porijetla vladalačtva kod starih Hrvata. Vojska se kod Dukljanina sastoji iz pješadije i konjaničtva, ima trube i rogove kojima daje znakove, a poslije pobjede vojska se vraća kući s obilnim plijenom. U ratu su najvažniji, često odlučni prizori dvoboja protivničkih vodja. O starini Dukljaninovih izvora svje=doči činjenica da on spominje krvnu osvetu, koja je u XIII. sto=ljeću, prema tadašnjim spomenicima kodificiranoga običajnoga prava, svakako takodjer staroga nekoliko generacija, zamijenjena već vraždom, novčanim otkupom. U Kronici se pako Dubrovnik spominje kao uobičajeno mjesto odgoja kraljevskih sinova cije=loga teritorijalnog zaledja.

Samo kroz sve redanje povjesnih činjenica, nabrajanje vla=dara ječi pjesma. Može je se čuti još uvijek, premda je Duklja=nin ozbiljno uklonio sve pjesničke ukrase sa svojih izvora. Kao fragmenti nekih balada djeluju još danas legenda o »Radosalj kami«, kao uvodni stihovi velike pjesni zvuče početne riječi o »mladiću Tehomilu popoviću«, koji »biše vele ljubljen od svoga gospodina, jere biše mnogo jaki u životu i dobar na nogama i brz vele«, i koji »zlosrećom lov loveći udri jednu vižlicu, ka se zoviše »Paluša«, ku ne kteći to lično udriti, zodi se, da ju udri po glavi u takoj misto, da ju ubi to misti. Ciće česa Tehomil po=biže prid strahom, koji imaše od gospodina zašto rečeni mimo sve ine pse cića dobrote ovu vižlicu ljubljaše. I pribiži Tehomil ka kralju Seislavu i on ga drago primi ... « Iskrsava iz Duklja=ninove Kronike, osebujan jedan svijet svom svojom izrazitošću,

zemlja s tajnovitim šumama, modrim pučinama, ljudima vrele krvi i neobuzdanih snaga — te stranice čine se kao pjesnička realizacija života, koji su drugi umjetnici, suvremenici Duklja- ninovi klesali u čudesne relijefe gorostasnih stećaka, razasutih cijelim područjem od Save pa duž Dinare sve do užega zavičaja sastavljača Kronike.

BOGUMILSKA ZAGONETKA

Čim je klonula domaća kraljevska vlast u Hrvatskoj, Bosna počinje živjeti samostalnim državnim životom. Kad hrvatska politička samosvojnost zamire, stupa iz pozadine suvereno, ponosno: »Ja ban bos'nski Kulin«.

Istodobnost tih dviju činjenica nabijena je sudbonosnim pitanjima. Bjelodana je povezanost tih dviju pojava. Uzroci te povezanosti? Može ih se više naslućivati nego dokazati. Premalo ima dokumentarnih dokazala za to vrijeme; prošlost je prečesto nalik na knjigu, kojoj je nestalo nekoliko najinteresantnijih stranica: neočekivano javlja se sasvim novo poglavlje.

Naočiti povjesni datumi nijesu nikakvi neprolazni vremenski bedemi, koji oštro dijele dva razdoblja, kako se to često ukazuje oku poznijih naraštaja. Sile, koje pokreću, nose i oblikuju dogadjaje ne javljaju se niti ne prestaju od jučer na danas, one djeluju i iza meta t. zv. velikih historijskih datuma. Po onome, čime je živjela Bosna kroz tri stoljeća poslije Pacta conventa možemo zaključiti što je prije toga stvorilo njezin osebujan život.

Za hrvatskih dinasta Bosna je dominij hrvatske države. Narod istoga porijetla ima isti društveni sistem, plemensko uredjenje, iste tradicije, jednaka vjerovanja. Harmonija državne i društvene cjeline, u kojoj nema velikih suprotnosti ni ekonomskih ni idejnih, ruši se uslijed stranih uticaja, od kojih uticaj europskoga zapada nije jedini ali je najodlučniji. Geofizički položaj manje više čvrsto je zatvarao hrvatsku zemlju stranim uticajima sa istoka, sjevera i juga, tek su na zapadu uslijed pristupačnosti s mora otvorena vrata političkima, vjerskim i ekonomskim stranim intervencijama; samo ta zona razmjerno je malena uslijed oblika tla: zapadnjački uticaj uspijeva čvrsto zasjesti jedino u zaledju dalmatinskih gradova, teško prohodni gorski krajevi kroz koje nema povoljnih komunikacija u pravcu zapad-istok bedem su i za vojničke i za idejne ofenzive sa zapada. Istočno i sjeveroistočno od Dinare i Velebita hrvatski život i za posljednjih narodnih vladara teče manje više jednako, kao u doba prvih knezova, vjerojatno napreduje polagano u pogledu materijalne civi-

lizacije, ali čuva čvrste baze starih tradicija. Taj položaj mijenja osnutak i ojačanje madžarske države, njezina jaka kristijanizacija, sad i sa sjevera počinje dolaziti strani politički i kulturni uticaj. Vrata i put za taj uticaj postoje. To je stara još rimska cesta, t. zv. via exercitualis, vojnički put rimskih legija, koji siječe hrvatsku zemlju vertikalno, teče od Ptuja preko Križevaca, stare Andautonije gdje je bio brod preko Save, udara dalje na Topusko, Cetin, Bihać i dolinom Une na Knin u srce hrvatske državnosti na more. Tim drevnim drumom nastupali su Avari, sigurno je po njemu dopro u Dalmaciju i dio Bijelih Hrvata. Poslije sloma karlovinške moći ta prometna arterija izgubila je važnost jer na sjeveru hrvatske države ne postoji jaka dinamična politička ni kulturna sila. Ali čim se javi ekspanzija madžarska država, via exercitualis postaje odlučnim činiocem za sudbinu Hrvatske: postaje razdjelnicom za politički kao i kulturni život Hrvata. Njome prodire politička vlast Madžara, a za političkim njihovim nadiranjem slijedi sad preko hrvatskog sjevera zapadni kulturni uticaj, koji je prije morao zastati u zaleđu dalmatinskih gradova. Viteški katolički redovi predstraže su toga kulturno-političkog nastupanja zapada. Oni čvrsto zahvaćaju cijelu liniju via exercitualis, grade za njezinu obranu svoja uporišta: pod prvim vladarima iz dinastije Arpad nastaju božjački samostani u Glogovnici, na ostancima stare Andautonije naseljuje meštar reda Nijemce, od kojih je ostao trag danas još u imenu naselja Sasi, osniva se samostan u Topuskome. Ta nova političko-kulturna fronta, pojačana terenskim prilikama, odsijeca hrvatska plemena u današnjoj Bosni od narodnoga trupa. Bosna počinje živjeti svojim životom i postaje područjem privlačivosti za sve one, koji su nezadovoljni novim stanjem u Hrvatskoj, i kojima život tamo postaje nesiguran.

Sudar zapadnjačtva i hrvatstva odigravao se u duhu vremena prvenstveno na vjerskom području. Samo vjerski problem ujedno je i društveni i ekonomski, po tome i politički. Pacta conventa završno su poglavlje te borbe u užoj Hrvatskoj. Borba koja se rasplamsala na kulturnom pitanju završena je političkim kompromisom. Ali kulturni spor ostaje, samo se povlači sad na manje pristupačni teren Bosne, gdje dobiva uslijed lokalnih prilika i novo obilježje ali i ogroman politički i kulturni zamašaj.

Konzervatizam je kroz hiljadu godina jamačno najjača karakteristika bosanskoga svijeta. Uzrok je tome neosporno njezin geofizički položaj; teško prelazne prirodne granice čine Bosnu

jedinicom za sebe, radi njih ona teško prima tudje uticaje, a kad ih jednom primi, nesmetano ih preobličuje po svojemu i čvrsto drži. Oblici i način života u Bosni uvijek preživljuju daleko svoje vrijeme, stvarajući s prodorima najnovije današnjice mozaik oštrih suprotnosti. Za prvu polu sredovječja potvrdjuju to bogati arheološki nalazi. Uporedo s ostancima različitih kultova, zanijetih u Bosnu u posljednje doba rimske vlasti, nalaze se i spomenici kršćanstva. Najbogatiji su nalazi sredovječne kršćanske umjetnosti u Zenici, gdje su otkriveni tragovi bazilike urešene ornamentikom, srodnom onoj iz starohrvatskih crkava u kninskom kraju u Biskupijama. Tijesna srodnost spomenika ovog doba sa suvremenim, dalmatinsko-hrvatskim dokazuje suvislost s hrvatskom kulturom u doba samostalnosti hrvatske države, a tu suvislost dokazuje, prema mišljenju prof. Ćire Truhelke i činjenica, da ova umjetnost u svom izvornom obliku i u Bosni kao i u Dalmaciji prestaje s onim časom, kad je prestala i politička samostalnost Hrvatske i Bosna počela živjeti samostalnim svojim životom. U Hrvatskoj počinje dominirati romanika, a Bosna i njezina umjetnost starome daje novo svoje posebno obilježje.

Iz zeničke bazilike potiče jedan značajan spomenik s figuralnom kompozicijom »dobroga pastira« (vidi sl. br. 59), davnim motivom starokršćanske umjetnosti. Samo u Bosni taj motiv dobiva već svoju posebnu varijaciju. Po primitivnom svom stilu potsjeća taj relief na prikaz hrvatskog vladara iz krstionice splitske prvostolnice — jamačno je nastao nekako u isto doba. Ali motiv već je neobično obradjen: » dobri pastir«, idilička pojava u starokršćanskoj umjetnosti, simbol smirenosti pobjede, u zeničkom reliefu komponiran je u dramatičnom konfliktu: čuvajući ovce svoje »dobri pastir« je u borbenom obranbenom stavu protiv neprijatelja, koji vidljiv juriša na njegovo stado u obliku zmije i lava. Princip Dobra mora se braniti od Principa Zla. Umjetnik jamačno nije bez razloga ovako iznio stari kršćanski motiv; snage Dobra i Zla morale su biti vidljive, konkretno se osjećati u vjerskom iživljavanju onih vremena. Upravo u doba nakon Pacta conventa izbit će njihova dramatska problematika sasvim jasno u vjersko-političkoj krizi, koja će trajati od XII. do XV. vijeka i odlučiti sudbinom Bosne. To je doba pokreta, koji se u našoj povijesti obično označuje »bogumilstvom«, po imenu sekte, same po sebi čini se malobrojne, ali koja daje

biljeg cijelom zbivanju Bosne kao njegova vidljiva borbena komponenta.

»Bogumilstvo« hrvatske Bosne u svom vremenu nije izolirana pojava. Od XI. vijeka dalje cijeli je kršćanski svijet u krizi. Uzroci te krize sežu duboko u prve vijekove formiranja kršćanstva. U njemu klija vjekovni sukob Istoka i Zapada. Kršćanstvo se prvo organiziralo na Bliskom Istoku, u zemljama grčke kulture i jezika, proževši se sa spekulativnim filozofskim duhom helenizma. Ta helenska komponenta kršćanstva po svemu je suprotna rimstvu, koje daje crkvi njezinu vanjsku organizaciju i s njome svoju juridičku krutost. Akcija velikih papa reformatora od Nikole II. pa do Gregorija VII. i Urbana II. za stvaranjem svjetske papinske vlasti, pretvara latentnu krizu u akutnu. Politička crkva radja otpor. Kao tolikoput u povijesti veliki reformatori-idealiste sa svojom težnjom poboljšati svijet postizavaju obratno; mjesto smirenja dolaze ratovi, mjesto moralnog preporoda dolazi moralna destrukcija, političke borbe dovode do religioznih kriza. Apostolat se pretvara u političku akciju, i svijet počinje vjersku revnjivost mjeriti običajnim ljudskim, svjetskim mjerilima. Sve britkiji biva jaz izmedju riječi misli Evandjelja i postupaka djela njegovih propovjednika. Radjaju se kritika, sumnja, a ove nov otpor. Crkvena i državna vlast, koje u feudalizmu konačno nadjoše svoj modus vivendi, ne podnose kritike. Samovlastne tumače evandjeoskih istina crkvena vlast proglasuje hereticima, a državna vlast pruža svojoj saveznici crkvenoj vlasti brahijalnu snagu za pobijanje hereza. Državna vlast, kod nas ugarski kraljevi, rado se laćaju takovih ovlasti u nadi da će na taj način razmaknuti svoju vlast. Rimska crkva upravo ugarskim kraljevima namjenjuje zadatak da vode križarske vojne protiv hrvatsko-bosanskih heretika, jer načelno zazire u ono vrijeme prije mongolske provale od slavenskoga bogoslužja i hrvatskih svećenika, koji su joj manje više svi sumnjivi s hereze. Ali nijesu samo ugarski kraljevi uvijek voljni nastupati protiv heretika. Srpska država, koja se u to stoljeće osilila, takodjer goni te heretike; u zakoniku Cara Dušana predvidjene su drastične mjere protiv heretika, medju koje istočna crkva ubraja i pripadnike zapadnog obreda: »I za jerez latinskuju, što se obratili hristjani v azimistvo, da se uzvrate v hristjanstvo . . ., ako se najde poluverac . . . ako se obrete jeretik, žive va hristjaneh, da se žeže po obrazu i da se prožeže i ktoli ga ime tajiti, i ta da se žeže.« Sam pak pojam zločina hereze bio je

vrlo promjenljiv; danas je mučno pogoditi na što su glavari crkveni i svjetovni pomišljali objedjujući svoje protivnike s odpadništva, apostazije, inovjerstva, poluvjerstva, krivovjerstva, herezije, dapače i idolopoklonstva i poganstva. Dogodilo se kadšto da su uslijed bludnja crkvenih poglavara proglašena heretičnima kadšto i ona ista načela, koja kasnije crkva prihvaća, pa je tako pariški nadbiskup 20 teza najvećega crkvenog mislioca Tome Akvinskoga 17. III. 1277. proglasio heretičnim i postavio pod ekskomunikaciju. U hrvatskim stranama bilo je pitanje hereze naročito delikatno; katkad mala razlika u obredu, pristanak uz uvriježene običaje hrvatskoga jezika u crkvi, bili su dovoljni da protivnik bude ožigosan kao nevjernik.

Sredovječne hereze nijesu samo stvar doktrine, ma koliko one bile važne i odlučne u doba kad se sav život odvija u vjerskoj razini. Djeluju i socijalni, i ekonomsko-politički momenti; pod izlikom borbe protiv heretika najlakše se nište politički i društveni protivnici, zahvaćaju povoljne ekonomske pozicije — hereze i ratovi protiv heretika takodjer su jedna rezultanta utvrdjivanja feudalnoga sistema. Samo je tako razumljivo, da se ti heretički pokreti javljaju istodobno i na Balkanu i u Italiji i u Južnoj Francuskoj. Izazivlju ih političke i socijalne mijene, izdižući i oštreći njihovu ideju u prvi političko-religiozni protestantizam. Borba izmedju latinaškoga i narodnoga bogoslužja u Hrvatskoj predstavlja prve taktove te vjersko-političke krize srednjega vijeka. Duhovna pak klima pojedinih zemalja, temperamenat narodni, društvene prilike dat će tima herezama svakoj svoje zasebno obilježje.

Bosanska zemlja po svojemu geofizičkom i geopolitičkom položaju kao i po svojoj prošlosti bila je pogodno tlo za tu protestantsku erupciju prozvanu bogumilstvom. Pokušaji stvaranja čvršće centralne svjetovne i duhovne vlasti u hrvatskoj državi pod narodnim vladarima nijesu uspijevali trajno upravo radi vjerskih borba, a kad je i postojala za Tomislava, Kresimira i Zvonimira jaka vlast u Hrvatskoj, njezina se snaga gubi u periferijskoj Bosni. Ni crkvena vlast ne može se tamo ustaliti. U XI. vijeku postoji doduše bosanska biskupija, koja se nalazi u sklopu zapadne crkve, 1195. jedan »izabrani bosanski biskup« dolazi u Dubrovnik da primi posvetu od dubrovačkoga nadbiskupa, ta bosanska crkva služi se hrvatskim bogoslužjem, knjigama pisanim glagolicom, a kasnije jamačno bosanskom ćirilicom; po sačuvanim imenima bosanskih biskupa Vladislava (1141.), Rado-

gosta (1197.), Bratoslava, Dragohne (1209.) i Vladimira bili su ti biskupi domaći ljudi. Kako državno-crkvena vlast iz uže Hrvatske nema snage u Bosni, kršćanstvo tamo poprima svoje zasebne oblike. Sigurno su se u Bosnu sklonuli i mnogi svećenici i pristaše hrvatskoga bogoslužja, kad je ovo u Hrvatskoj suspendirano pod vladavinom Petra Kresimira i Dmitrije Zvonimira. »Bosanska crkva« živi i razvija se izvan dohvata jače kontrole latinskih biskupa. Kad pak kasnije u XIII. vijeku počinje crkvena vlast imenovati strance za biskupe u Bosni, ovi dobrim dijelom niti ne dolaze u svoje biskupije, jamačno zazirući od života, osebujnog, primitivnijega nego u ostalim susjednim krajevima, a sigurno i zato jer se nesigurno osjećali u novoj zemlji. Tu će biti i razlog da je 1239. osnovana biskupija u Djakovu kao sijelo »bosanskoga biskupa« — htjelo mu se zajamčiti barem jedan siguran posjed i utočište.

Narod Bosne, i plemeniti i neplemeniti narod, zazire od aktivnosti latinske crkve, jer u njoj nazire preteču strane politike. Samo obredoslovje na stranom jeziku moralo je djelovati uzbudljivo na pučanstvo, koje uz to uslijed toga što bosanska crkva nije očito bila toliko aktivna propagandistički kao latinska, u koliko je i primilo krst, jamačno još uvijek nesvjesno živi u starim slavenskim tradicijama primitivnoga dualizma. Primitivnost crkvenih prilika u Bosni vidi se i iz jedne rijetkih sačuvanih listina, izdane 8. IV. 1203. »u Bosni kod rijeke na mjestu zvanom Bjelinopolje«, kojom se nekolicina monaha navodnih heretika odriču svoga krivovjerja. Iz te listine vidimo da tu uopće nije bilo krivovjerja, pogotovo ne u dogmi, otkriva nam ta listina upravo da ti navodni bogumili nijesu nimalo živjeli po asketskoj nauci Bogumilovoj, već naprotiv, i u odnosima prema ženama i u nošnji bili vrlo slobodni. Udara uoči da je ta listina, koju izdaju Dragiša, Ljubin, Dragota, Pribiša, Ljuben, Radoš i Vladoš u ime svoje i u ime svoje braće, objelodanjena upravo u doba kad križari iskorišćeni duždem Dandolom, osvajaju i zemljom sravnjuju Zadar; taj je dogadjaj morao daleko odjeknuti, impresionirati i ljude po Bosni, koji živu, kako se veli u listini, pod »zaštitnikom banom Kulinom«. U listini se potpisnici obvezuju da će se držati »uredbe i zapovijedi rimske crkve toli u životu i ponašanju svojemu, koli da ćemo joj poslušni biti i živjeti polag njezinih propisa, obvezujuć se svekoliko od naše družbe i jamčeći, ako bi ikad odsele slijedili krivovjersku opačinu, sa svojim posjedom i cijelim imetkom. Najprije se odričemo razkolju, kojim smo

ozloglašeni i priznajemo crkvu rimsku za svoju majku, glavu svega kršćanskog jedinstva. U svih mjestih naših, gdje imade samostana, imat ćemo bogomolje, gdje će se braća javno sastajati noću na pjevanje jutarnje a danju za pjevanje časova; u svih pako crkvah imat ćemo oltare i križe, i čitat, kao što čini rimska crkva, knjige tako novog kako starog zavjeta. U svih naših mjestah imat ćemo svećenike, koji će bar u nedjelju i blagdane čitati mise po crkvenom obredu, slušati ispovijesti i dijeliti pokoru. Uz bogomolje imat ćemo groblja, u kojih da se sahrane braća i pridošlice, ako bi slučajno ondje umrli. Sedam puta najmanje primit ćemo iz ruku svećenika tijelo gospodnje. Obdržavat ćemo poste... Žene, koje od našega reda budu, bit će od muževa odijeljene, tako u spavalištima kao i u blagovalištima i nijedan brat ne će razgovarati sam sa samom, odakle bi se mogla kriva sumnja poroditi, uostalom ne ćemo primati oženjenoga ili udate, osim da se obojica obrate obećavši čisto živjeti. I kao što se od ostalih svjetskih dijelimo životom i ponašanjem, tako ćemo se razlikovati i odjećom, koja će biti zatvorena a ne šarena, i do gležanja zatvorena...«

Još koncem X. vijeka u Bugarskoj se pojavio neki pop Bogumil, koji dualističke tradicije i ugodjaje balkanskih Slavena privodi u čvrst sistem, nesumnjivo pod uticajem tragova arijanstva, manihejskih i paulističkih sekti Bliskoga Istoka. Iranski dualizam, koji su slavenska plemena ponijela sa svojih migracija, preobličila i stopila sa svojim prvobitnim prirodnim kultovima, sad se galvanizira naukom Bogumila, koji stvara puku pristupačnu mješavinu dualističkih vjerovanja Istoka i kršćanstva. U biti svojoj bogumilstvo, naročito u poznijem svojem razvitku, kao i reformna djelatnost papa, kao i pojava Sv. Franje Asiškoga, pojava Albingeza u Francuskoj, reakcija je na tadašnju crkvenu, političku i društvenu stvarnost; svi ti vjerski reformatori traže preporod duša, povratak k čistom evandjelju, odrješenje vjere od stvari i vlasti ovoga svijeta — samo svagdje posebne prilike posebno oblikuju tu reakciju. Reakcija Bogumila svakako je najdrastičnija.

Prodornost dualističkoga bogumilskoga kršćanstva razumljiva je zato, jer je i kršćanstvo u tim vjekovima poprimilo izvjesne okvire dualističkoga shvaćanja. Kršćanstvo, prvobitno iz lih propagandističkih razloga sve više ističe moć Djavola. Ljudi crkve nemoćni u sklad dovesti svijet kakav je sa svijetom kakav bi morao biti prema crkvenoj nauci, svu krivnju za takvo stanje prebacuju na Djavla; katolički teolozi sami pridajući veliku

moć Sotoni e bi sa strahom krotili opore ljudske duše, nesvjesno podjaruju time stvaranje novih dualističkih vjerovanja. U antitezi Bog i Djavao iživljuje se vaskolik kršćanski svijet onoga vremena, Djavao, Sotona, pali Andjeo-Buntovnik i za kršćanstvo pokretač je zemaljskoga života, glavni je junak Danteovoga »Pakla«. U tom općem mentalitetu i za bogumile Zao Bog, Sotona, — u kojemu mase slavenskoga pučanstva Balkana prepoznaju svojega drevnog Črn-boga, — koji je nadahnuo sve zle strane Staroga Zavjeta, bog je i gospodar ovoga svijeta, svih vidljivih i vremenskih stvari, a naročito vanjštine čovjeka, njegovoga zemaljskog bivstva, smrtnog tijela, puti, zarobljene grijehom i žudnjama. Ovaj svijet stoga je samo čistilište i pakao, suprotnost vječnom svijetu Svijetla, unutrašnjosti čovjeka — tu Bogumil kršćanstvo spaja sa dualističkim poganstvom, — unutrašnjosti koja se dnevno obnavlja, Kristovoga kraljevstva, koje nije od ovoga svijeta. Kako da se čovjek oslobodi tamnice tijela i popravi posljedice svoga pada? — pita Bogumil sasvim prema duhu i metodama kršćanske teologije. Sama smrt ne donosi oslobodjenje ako čovjek ne postane nova tvorevina, nov Adam, kako je to bio Krist, — dok ne stekne darove duha. Ako čovjek umre neizmiren u Bogu kroz Krista, mora proći nov krug utjelovljenja, moguće u ljudskom, a moguće i u životinjskom obliku. To je kazan paklenih muka za griješnike.

Krist, utjelovljenje Dobra, po čitavom bogumilskom shvaćanju, nije rodjen — jer sve rodjeno u vlasti je Sotone, — on je Životodavni Duh. Dosljedno svojoj nauci da je sve od ovoga svijeta zlo, zabacuje hramove, crkve, slike, kipove, sjajne obrede, bogate crkvene odjeće, zabacuje križ nazivajući ga drvom sramote, zabacuje krštenje vodom, primajući nove članove u svoju zajednicu polaganjem ruku, zabacuje Stari Zavjet, uzimajući kao izvor svega vjerovanja samo Četiri Evandjelja.

Stroge obveze nameće Bogumil svojima pravim sljedbenicima. Pravi bogumil ne smije izustiti laži, niti riječima koga prevariti ili zakleti se, poznaje samo evandjeosko »da, da« ili »ne, ne«. Sve što se množi prilegom za Bogumila je sotonski plod, nečisto, dakle ne valja jesti nikakvo meso, ni bilo šta od krvi žive životinje, jedini izuzetak čine ribe; Bogumil brani ubiti svaki živi stvor osim zmije, koja je simbol Djavolji; Bogumil traži od svojih sljedbenika podpunu spolnu čistoću, smatrajući i brak djelom sotonske sile, Bogumil zabacuje sve obrede kršćanske crkve, osim blagoslova hljeba, koji se vrši najjednostavnije: njegovi sljedbe-

nici okupljeni oko stola izmole Očenaš, jedinu svoju molitvu, a onaj, koji je medju njima najstariji na koncu uzima hljeb i veli: »Hvala Bogu našemu i Isusu Kristu, neka Duh bude sa svima nama« — i nakon toga lomi hljeb i dijeli ga svima; takav hljeb Bogumil naziva blagoslovljenim hljebom, ali ne propovije-dajući vjerovanje da je taj hljeb tijelo Kristovo. Uostalom u ka-toličanstvu je tek u XIII. vijeku, upravo u doba kad se Bosnu smatra najheretičnijom, ustaljen konačno obred sv. mise podi-zanjem euharistije, prvi je uveo taj obred 1208. pariški biskup Eudes de Sully, dok je podizanje kaleža uvedeno tek stotinu go-dina kasnije, kao i pojačanje značajnosti obreda kadjenjem tamjana, podizanjem zapaljenih svijeća i zvonjavom zvona. Svetkovina Euharistije, Tijelovo, uvedena je tek 1264. Uvadjanje tih reforma, novotarija, jamačno je takodjer djelovalo na onu oporbu pučanstva, koja se često žigoše kao hereza.

Kroz dva i pola vijeka vodjeno je protiv Bosne, zaražene »bogumilskom herezom«, najmanje petnaest ofenzivnih ratova, od kojih su neki trajali i po više godina, vodile su se, kako veli Vla-dimir Mažuranić, »iz ovamošnje Hrvatske križarske vojne in optima forma proti onim prostranim župam hrvatskim, koje su podvrgnute bile Bosni i podavale najhrabrije, najokorjelije i naj-žešće bojnike patarenom«. O heretičnoj Bosni sačuvani su pisani podatci samo sa strane protivnika hereze, podatci po prirodi stvari jednostrani. Na drugoj strani sama su načela bogumilske nauke i — spomenici stare sredovječne umjetnosti Bosne, oni za-jedno s općim mentalitetom tadašnjega vremena, društvenim pri-likama i političkim snagama mogu mnogo toga objasniti.

Bogumili po svojim načelima najstrože askeze, po svojoj organizaciji mogu biti samo jedan vjerski red. Pravila su im kruta, zahtijevaju od čovjeka teške lične žrtve, odricanje upravo od svih zemaljskih dobara. Bogumili su mogli biti stoga malobrojni, izuzetak od pravila prosječnosti, mogli su predstavljati samo ne-znatan postotak pučanstva. Potvrdjuju to i sačuvani podatci o njihovoj organizaciji. Opća nauka njihova kao i organizacija u znatnoj suprotnosti s oblicima latinske crkve, mogla je biti pri-stupačna narodnim masama. Nema u prvom redu skupe organi-zacije, nema svećenstva, prihodi kojih terete puk, ne nosi mate-rijalne sile, zbori narodnim jezikom u najjednostavnijim predodž-bama, bliskima puku. Vjernici bosanske crkve, koja uz to očito oskudijeva sa svećenstvom, jamačno ne zamjećuju velikih razlika izmedju svoga katoličanstva i bogumilstva. Sam asketski život

bogumilskih redovnika po sebi je strog i uzoran, djeluje na maštu narodnu, u tim korotnicima puk vidi jamačno ljude, koji slijede stope velikih svetih revnitelja, o kojima su moguće nešto i čuli; u sredovječju svetačke legende sa svojom književnom obradbom poznatije su i privlačivije od crkvenih dogma. Ti pravi bogumili medju narodom sigurno su uživali autoritet po primjeru svoga života. I sami podatci protivnika bogumila razlikuju medju njima dvije vrste vjernika: mase tvore t. zv. slušaoce, obične vjernike. Ti slušaoci vjerski sigurno nijesu i ne mogu biti gorljivi, strane su im teologijske finese, jamačno se sami smatrali pripadnicima bosanske crkve, živjeli u svagdašnjici mješavinom baštine dualističkih poganskih vjerovanja i primitivnoga kršćanstva. Značajno je da pop Dukljanin, suvremenik bogumilstva, u svojoj kronici ga ne spominje, premda je neposredni susjed domene bogumila. — Očito sam ne smatra narod bosanske i humske zemlje heretičnim, sam latinaš sigurno bi to bio žigosao. Taj puk Bosne, ti slušaoci, bez poteškoća mijenjaju svoju pripadnost crkvama već prema orijentaciji svojih političkih poglavara. Pripadnici pak reda, stvarni Bogumili, nazivlju se »savršenima, svršiteljima, dobrim kršćanima ili dobrim Bošnjacima«. Oni imaju svoju hijerarhiju pozajmljenu iz kršćanstva i asketsko-mističnih redova istoka: poglavicu svoga, svoga biskupa nazivaju »djedom«, svećenici se zovu »gosti«, a prvi stepen bogumilskoga reda i svećenstva, djakoni zovu se »starcima«. Samo, taj duh bogumilske askeze ostao je ograničen na sam red, na »savršene« i pojedine njihove adepte. Puk je živio dalje po svojemu i u Bosni kao i u ostalim hrvatskim krajevima. Bogumilstvo je kao i katoličanstvo zahvatilo samo površinu, pod kojom kliju dalje stara vjerovanja. Još u XV. vijeku, u području senjsko-modruške biskupije, veli se 1452. u uputama svećenicima-ispovjednicima: »Ako li bi se klanjal slncu ali mesecu, ali inomu stvorenju, i činil molitvu: ki to čini, sagreša smrtno«. Vlastela pak, koja postepeno preuzimaju način života svoje zapadne feudalne braće, ne progone bogumile jamačno jer ih narod radi strogog života smatra »svetim ljudima«, (moguće je koji od njih i predvodnik naroda, pučki tribun), koriste se njihovom agitacijom protiv katoličanstva, koje za gospodare zemlje u prvom redu znači stranu intervenciju, ali sami nijesu nimalo vjerski gorljivi — u slučaju političke nužde, kao i sam ban Kulin, izjavljuju svoju pripadnost rimskoj crkvi... Kulin, optužen s bogumilske hereze, sam gradi crkve, kako svjedoči odlomak njegovoga natpisa (Vidi sl. br. 60), koji veli: »Siju crkv' ban'

Koulin' zida eg (da pl)... jeni Kučev'sko Zagorie i nade na nou grom... u Pod'gorje Sljepičišt' i postavi svoj obraz... pragom' B(og)' dai banou Koulinou zdravie i bani(ci) Voislavi«. Pod natpisom je niz križeva, okruženih svaki kolom, a po njima nalaze se potpisi banova, velikaša i dvorjanika. Tu se čitaju imena: 1. »Pisah' Krile župan' »— 2« Az pisah' Desivoj križe za bana, pisah' az' pisah«, — 3. »Se pisa Radohna Kr'stijanin«, — 4. »Pisa Obrad'«, — 5. »Miogost' pisa«. — 6. U nečitljivom natpisu čita se pouzdano tek ime »Dejan« i na kraju »pisa, bog(m)u dai z'dravie a m'nje život«. Kulin je očito pripadnik »bosanske crkve«, za nju gradi božji hram o čemu zbori ploča; nije dakle mogao biti bo-gumil, koji su načelni protivnici svakih crkvi, prezirući svjetski sjaj i raskoš, a time i umjetnost. Mišljenje da je ban Kulin zidao tu crkvu tek nakon što se odrekao bogumilske hereze, ne će biti točno, jer eto na spomen-ploči crkve ima i potpis »krstjanina« Ra-dohne; bogumilski svećenik-obraćenik jamačno se ne bi potpisi-vao na spomen-ploči katoličke crkve s oznakom svoje heretičke časti; bit će da je oznaka »krstjanina«, »dobrog krstjanina« bila uobičajena u kršćanskoj »bosanskoj« crkvi, proglašenoj katkad heretičnom prema političkim prilikama, kao što se to dogadjalo i hrvatskom bogoslužju u ostaloj Hrvatskoj.

O duhu bosanske vlastele, njihovom dnevnom životu, koji je krajnja suprotnost svakoj askezi, najrječitije pak zbore oni spo-menici bosanske umjetnosti, nadgrobno kamenje, t. zv. stećci ili biljezi (bilig, kamen bilig ili jednostavno kamen), razasuti po svoj bosanskoj zemlji, koje nalazimo svagdje dokle je dopirala vlast bosanskih mogućnika, a koje se obično sasvim krivo smatra spo-menicima bogumilstva. Motivi, prikazani na stećcima, sami odlučno opovrgavaju to mišljenje.

Danas još po gorskim visoravnima i proplancima, daleko od naselja i svakog njihovog traga leže ti stećci, katkad samotni, katkad u grupama njih i do stotinu tvoreći čudne tajnovite nekro-pole kao zagonetni svjedoci nespoznatoga sredovječja. U Herce-govini nabrojeno ih je okruglo 22.000 komada, u samom kotaru Čajniću 6325. Ima ih svuda po visovima srednje Bosne, ali prema sjeveru im broj jenjava — sjever bio je prvi na udaru »antihere-tičkih« akcija.

Svaki taj monolit za sebe jedna je tajna. Njihove vrste ka-mena nema nigdje u cijelom kraju ni blizu ni na daleko, do-premljeni su oni, ili materijal tko zna iz kojih strana. Nekoji su teški i do 30 tona. Tko ih je zamislio, gdje su klesani, kako su

transportirani u zemlji, koja je još sve do nedavno oskudijevala komunikacijama, kakvim su tehničkim pomagalima dopremljeni na visine od često hiljadu metara? Uzor im je rimski sarkofag, kojemu je samo mašta novog ljudstva dala katkad nov oblik, kuće, doma. Preživjeli su vjekove, i još do dana današnjega sačuvaše svoju svrhu — u mnogim selima Bosanskog i Dalmatinskog Zagorja slijedi običaj zakapati mrtvaca pod tim drevnim spomenicima, dok se u drugim mjestima uobličuju nove nadgrobne ploče poput jednostavnih stećaka, — zaboravljena je u vjekovima ona misao kulta, koja je nagonila ljude da mrtva tjelesa kriju pod nepomične kamene blokove, da ih — poput Egipćana — učine nepristupačnima mrtvohulnoj ruci. Sačuvana su imena nekih klesara-umjetnika tih stećaka, koji se sami u natpisima nazivlju »kovačima«; svi su od reda domaći ljudi: Bolašin Bogačić Dmitrije, Dragoje Dijak, Grubač, Grubač iz Janjića, Obrad, Petko Vukčić, Prerad Vojnović, Radoje, Ratko Brativojević, Semorad, Veseoko Kukulamović, Vukadin Dijak, Zekan Morača, Zelija, Nikola Dragoljević, Radić, Radan Hranić, Dragiša, Ugarak i drugi. Po vremenu postanka ide većina stećaka u vrijeme od XII. do XV. vijeka, a gdjekoji moguće još i u prvu polu XVI. vijeka — onda nestaju u poznije godine islamizacije Bosne.

Te stećke postavlja na grob svojim pokojnicima rodbina: žena, braća, roditelji, ali katkad i prijatelji i vjerni. Razabire se to iz natpisa na njima; samo stećaka s natpisima ima razmjerno malen broj, svega oko podrug stotine. U tim spomenicima, njihovim natpisima i reliefima pouzdano je sačuvan dio mentaliteta sredovječne Bosne, proglašene »bogumilskom«, otkriva se naziranje ljudi onoga vremena, barem jednoga društvenoga sloja, svakako onoga, koji je odlučivao sudbinom zemlje, jer te su spomenike, te gorde nekropole namijenjene bezvremenstvu, mogli stvarati samo velmože, bogat svijet. Puk, kao i danas, kao uvijek, stavljao je svoje mrtve u zemlju jednostavno, izravno, kao što to još danas čine bosanski seljaci, obilježivši vjerojatno takav grob nekakvim znamenjem iz drveta ili mogilom.

Osebujni su ti nadgrobni spomenici sredovječne Bosne, sličnih nema u ostaloj Europi. Po naziranju, koje ih je stvaralo, po natpisima i po motivima svojih likovnih prikaza stećci imaju izvjestnu sličnost, zamjerno zajedinstvo s nadgrobnim spomenicima staroga Egipta. Udara u oči da se stećci i pojedinačno i u grupama nalaze na samotnim gorskim mjestima izvan ljudskih obi-

tavališta; mišljenje da se pučanstvo samo tokom stoljeća raselilo iz mjesta gdje danas nalazimo stećke, ne će biti točno; stećke su gradili mogućnici, gospodari tvrdih gradova, zamaka — a ostanaka tih gradova nema u blizini bosanskih nekropola. Drugdje u Europi u to doba već je običaj pokapati mrtvace, pogotovo odličnike u crkvama ili njihovoj neposrednoj blizini — blizu stećaka barem u devedeset postotaka nema ni najmanje traga ostanka kakvoj crkvi. Jamačno je izbor za ta čudna groblja nastao po diktatu nekog drevnog vjerovanja, običaja, kojemu se zameo trag u vremenu. Daleko od naselja u samoj prirodi živi su predavali zemlji svoje mrtve.

Stećci svjedoče o istančanom, izgradjenom kultu mrtvih, a svaki kult mrtvih izražaj je vjere u zagrobni život, vjere i u besmrtnost duše i u trajnost materije. Kultiviranje nadgrobnih spomenika izražaj je težnje za trajnošću preko zemaljskog života, za vječnošću. Svakako je kršćanstvo uzgojilo u ljudima Bosne osjećaj te vjere, natpisi svjedoče o skrušenosti onih, koji su postavljali stećke, nazivlju se oni u njima skromnim »robovima božjim«. Ali ta skrušenost nije pečalna shrvanost, nema u njoj nikakvog mračnog očajničtva ni strave. Život i smrt ne javljaju se kao dva neizmiriva protivnika, nekud se prirodno stapaju i prožimlju. Rječitije još od samih natpisa zbore reliefne slike stećaka — na njima nema amblema smrti, kao na egipatskim grobnim prikazima zemaljski život vedro, nasmijano odvija se tu u svoj bujnosti svakidašnjice. Na jednom stećku iz Nekuka kod Stoca (vidi sl. br. 61.) veselo se pleše kolo; kolovodja se podbočio jednom rukom, vječnom gestom svih i današnjih kolovodja; plesači, muško i žensko, drže se za ruke ili za ramena; plesači su u čizmama, čvrsto potpasana im je kratka odjeća, na glavama imaju neke kalpake s ukrasom, jamačno pernatim, žene su u dugim haljinama sve do tla, gologlave su, kosa im je posebno vještački počešljana, podvezana ili podsječena. Pored sve primitivnosti izradbe, neznani majstor uspio je u tom prikazu plesa sačuvati neposredan ritmički zamah; likovi nijesu shematični, svaki pojedini je zahvaćen u individualnom pokretu, svaki je drugojačiji. Okvir cijelom prikazu daje zasebna ornamentika, primitivno izvedena moguće po nekom predlošku ili klasičnom ili starohrvatskom; uz nabačene linije pleternoga reliefa vije se vijenac bilinskih motiva. Na jednom pak stećku nalazi se skulptura »kovača Semorada« sa simboličkim dekorativnim prikazom mjeseca i sunca; kovač Grubača na stećku Starca Bogavca u Boljunima pri⸗

kazao je drvo, simbol šume, a uza nj životinjske motive. Na drugom stećku istoga kovača Grubače prikazan je lik ratnika (vidi sl. br. 67), koji posiže za mačem iza pasa, a preda se stavlja okrugli štit. Na pročelju stećka Radoje Miloradovića iz Vojvo=dine kod Stoca (vidi sl. br. 66.) prikazan je junak u dolami uzdig=nute ruke a do njega je luk sa strijelom i koso raspolovljen grb s mačem; na tom je stećku natpis, koji veli: »Sie leži dobri Radoe sin voevode Stipana na svoi baštini na Batnogah. Si bilig postavi na me brat moi voevoda Petar«. Najbogatiji i najrječitiji je stećak, golemi spomenik iz Donje Zgošće, koji je prvobitno stajao na t. zv. »Crkvini« neko 2 km. više današnjeg rudokopa Zgošće na pruzi Kakanj=Doboj, a koji se danas nalazi u zemaljskom mu=zeju u Sarajevu. Taj stećak sa svojim nizom reliefa demantira po sebi sve tvrdnje, da su bosanska vlastela bili pristaše bogumilske sekte, mračne, asketske, koja osudjuje svaki sjaj, obilje, sve ra=dosti, kojoj je život teretan, griješan a smrt tek prag preko koga se prelazi u novi sretniji stadij. Kao stari Egipćani bosanska vla=stela daju rezati u svoje nadgrobne spomenike upravo najrados=nije časove svoga života, koji se po tim slikama u mirna vremena kad nema ratovanja odvija u lovu, turnirima, igrankama, zabavi. Na pročelju stećka iz Donje Zgošće (vidi sl. br. 62—64.) prika=zan je na strmoj stijeni velikaški tvrdi grad sa četiri kule i veli=kim vratima na luk i urešenim kamenim dovratkom. Kule u visini imaju prostrane prozore, krovovi su im šiljasti i očito pokriveni crijepom. Pred gradskom kapijom sjedi na prijestolju neki vel=moža, jamačno ban, a do njega stoje dva dvorana; ban je digao desnicu u vis sličnom gestom kao hrvatski vladar na reliefu splitske krstionice. Nadjeno je i jedno takvo prijestolje, kakvo je prikazano na reliefu stećke; pronadjeno je u Hodbini, u dolini Bregave, niže Blagaja, a čuva se danas u zemaljskom muzeju u Sarajevu; na prijestolju je uklesan natpis: »Si kami varda, či li e bio, či li e sade, či li ne će biti!« Tradicija veli da je to bila sto=lica hercega Stjepana, na kojoj bi sjedio, kad bi narodu krojio pravdu na domaku Blagaj=grada, gdje je često stolovao — kao i neznani mogućnik prikazan na stećku. Na jednom prozoru grad=ske kule sjedi neka gospodja valjda banica, vladarica. S desne i lijeve strane grupe vladara i njegovih dvorana stilizirano je pri=kazano vanjsko gradsko platno s nazubčanim rubom, iza grad=skog platna vidi se procvalo drveće. Ispod ove kompozicije dva konjušara drže dva bogato osedlana konja, prikazana majstor=skim crtama; konji poigravaju puni života, nestrpljivo čekajući

da ih gospoda uzjaše. Cijela kompozicija orubljena je ornamentikom motiva, koji se naslanjaju na staro hrvatsku ornamentiku u dalmatinskoj Hrvatskoj. Desna strana stećka prikazuje u dva reda dva prizora: u gornjem je redu slika povorke vitezova; s desna na lijevo jašu petorica jedan za drugim, svi u oklopu, naoružani mačem i kopljem; pozadina je ukrašena nejednako razmještenom ornamentikom, čini se djelomice ostancima shematičnoga prikaza drveća — naoružana povorka jaše kroz šumu. Na donjem dijelu sjajno je prikazan lov u šumi, koju predstavljaju tri stilizirana stabla; u krajnjem desnom stablu se vidi jasno po obliku lišća da je skulptor htio označiti krošnjati hrast. Na lijevoj strani iza drveta lovac s napetim lukom dočekuje jelena, kojega mu dotjerala rulja pasa, okruživši zvijerku sa svih strana; jelen je snažan, viši od čovjeka, nosi bogato rogovlje. Pred srednjim stablom, čvrsto se uprijevši nogama o zemlju plećat lovac kopljem vrši ispad na medvjeda, kojega gone psi. O treće stablo, hrastovo, lancem je privezana životinja duga repa i pjegava tijela, leopard, koji se u srednjem vijeku upotrebljavao u lovu kao pomagač; povrh leoparda leti zmaj. Na lijevoj strani stećka na gornjoj strani u četiri su polja smještene sve po dvije stilizirane zvijezde, konstruirane od kružnica, dok je u petom polju prikazano stilizirano procvalo drvo; u donjem dijelu, u pet kvadratnih polja prikazan je prizor borbe: četiri oklopnika jure u kasu naperivši koplje, u petom polju dočekuje njihov juriš vitez na konju. Stražnja strana stećka urešena je zvijezdama, komponiranima od kružnica. Motivi ornamentike u prugama, koje optaču stećak sjećaju dijelom na starohrvatsku ornamentiku, ali i na ornamentalne motive, kakvi su nadjeni u fragmentima ruševina bazilike u Zenici. Karakteristiku pak toj ornamentici stećka iz Donje Zgošće daju geometrijski motivi, stilizirano cvijeće, kojim se upotpunjuju praznine u pojedinim poljima; ti su se motivi do današnjega dana sačuvali u Bosni u drvenim rezbarijama narodnih rukotvorina. Od heraldičkih motiva na stećku nalazi se samo krin u srednjem polju lovačke scene; isti takav krin nalazimo na nadgrobnoj ploči nekoga hrvatskog mogućnika, nadjenoj u Biskupiji kod Knina (vidi sl. br. 33) — heraldički znak, koji se kasnije susreće često u grbovima bosanskih vladara, sigurno označujući zajedničko njihovo porijetlo — s krvavoga tragičnog kninskog polja neki mogućnik, koji posjeduje krin kao znamenje svoga roda, preselio se očito u Bosnu i tamo izrodio novo plemenito pokoljenje.

Govor natpisa na stećcima poklapa se s duhom, kojim odišu

njihovi reliefi. Oni zbore o gordosti tih ljudi, svjesnosti starih koljenovića. Isto ono shvaćanje, koje prožimlje staro hrvatsko pravo, izrazuje se krepkom jednostavnošću i ovdje: spoznaja i svijest povezanosti plemenitoga čovjeka, pripadnika starog plemena sa svojom zemljom, plemenitom zemljom, u toj ljubavi za zemlju vrije strast, ćuti se kako spoznaše da su ništa bez uporišta u domaćoj grudi — njoj su vjerni i preko groba. Natpis na grobnici Dabiživa Draškovića u Kalesiji, kotar Vlasenica, (Vidi sl. br. 65) veli: »Ase leži Dabiživ Drašković na svoei zemli na plemenitoi. Kada hteh pobiti tada i umrijeh. Sječe na me kami Milutin u Goduši. Napisa Nikola Dragolević«; drugi jedan natpis na stećku iz Veličana glasi: »Ase leži Rać Galčić svojoi na plemenitoi«. Opet jedan natpis iz Kočerine besjedi u staroj karakterističnoj hrvatskoj ikavštini: »Va ime oca i sina svet(a)go d(u)ha amin. Sa leži Vig(a)n Malošević, sluši banu Stipanu i kralu T(vrt)ku i kralu Dabiši i kralici Grubi i krala Ostoju. I u to vrime doide i svadi se Ostoja kral s hercegom i s Bosnom i na Ugre poe Ostoja. To vrime mene Vigna doide kon'čina i legoh na svom plemenitom pod Kočerinom. I molu vas ne nastupaite na me: ja s(a)m bil kako vi este, vi ćete biti kako esam ja«. Nesretan je svijet te sredovječne Bosne kad mora umrijeti i snivati vječni san u tudjoj zemlji daleko od svoje plemenšćine; na jednom stećku iz Zaseoka kraj Zvornika to se posebice ističe: »Ase leži Braja Tvrdojević na zemlji tuždoi a postavi na nem kamen Prjeh'tjen Radosalić, pastorak mu, i Ozr'iko sin mu Dobroživ i umre. Ase pisa Dragoe dijak«. O gordosti tih ljudi svjedoče natpisi kao onaj sa stećka kneza Radivoja Vlatkovića iz Opličića: »† Ase leži knez Radivoi Vlatković. U to vrime najboli muž u Dubravah bih«; na grobu pak Vlatka Vladjevića, jednoga najistaknutijih mogućnika iz pod kraj XIV. vijeka, piše natpis: »† V ime oca i sina i sve(ta)ga d(u)ha. Ase leži Vlatko Vl(dje)vić, koi ne molaše niednoga človeka tak mogna a obide mnoge zemle s doma pogibe. A za nim ne osta ni sin ni brat. A nan usiče kami negov voevoda Miotoš s Lužica božiom pomoćju i kneza Pavla milostoju, koi ukopa Vlatka pomenu b(o)ga«. Ima opet nekoliko natpisa koji odaju duboko i istinsko etičko osjećanje; tako se u odlomku jednoga stećka čita: »... bjeh omrazil zlu ... ni dobru. I kto me znaše vsak me žalaše. Dobr hotjeh junak biti, ali mi smrt prjekrati: oidoh (od) ot'ca veoma pečaona i p(o)služiv dr(u)žini s(a)bl(o)m ... pah k moem ...«; u drugom jednom natpisu iz Gornjega Turbeta ispisanom slovima gotičkoga karaktera veli se:

»... i u tom steće ži(vih) počteno i smerno ere znah da e s(mr)t i
greb učinih (i na)vukoh za svoga života buduće...« A voevoda
Mitoš, onaj isti, koji je s toliko pieteta postavio stećak svojemu
umrlom predvodniku Vlatku Vladjeviću, u svom stećku gordo
proglašuje: »I mnogo ot moe ruke na zemli bi a ja ni ot me(ne)
nikor ne bi mr't'v ne (da)h ga ubit...« A postojao je očito i obi⸗
čaj kad bi netko umro u tudjini,vjerojatno u boju, svojta bi mu
postavila biljeg na rodnoj zemlji, makar on u njoj ne počivao,
barem simbolički mrtvac da bude na svome — kako se to raza⸗
bire iz jednoga spomenika, koji se odvaja od oblika običajnih
stećaka, već je izradjen u formi obeliska, na kojemu piše: »Asi
e bilig počtenoga viteza voevode Radivoja Oprašića. Dok lje bih
počteno i glasito prebih i legoh u tudjoj zemlji a bilig mi stoi na
baštini«. I u svim tim natpisima, pisanim bosanskom ćirilicom,
jezik je sasvim isti istacki i po svojim oblicima i konstrukciji i po
narječju, kojim je svijet govorio s onu stranu Dinare i Une, u
Lici, na Krku, gdje popovi glagoljaši po prilici u isto vrijeme
istim tim narječjem upisuju u molitvene svoje knjige slučajna
opažanja i zabilješke o važnim dogadjajima.

I svi ti tekstovi natpisa kao i značaj života što ga prikazuju
reliefi stećaka suprotni su duhu bogumilstva, njegovom fanatič⸗
nom asketstvu, netrpeljivosti, svemu onome kakav se ukazuje iz
spisa optužnica njegovih protivnika. Sigurno ta vlastela, od kojih
su ostali ti biljezi i koji su pružali oružani otpor stranim interven⸗
cijama krstaškima, nijesu mogla imati nekih naročitih veza s
naukom popa Bogumila, a ni biti njegovim uvjerenim braničima
ni osvetnicima. Bogumili, taj asketski red, koji potsjeća uvelike
na islamske derviše, jamačno su imali jači uticaj na puk nego na
vlastelu, koja s njima baš radi toga uticaja na narodne mase mora
računati u svojoj politici i unutrašnjoj i vanjskoj. Narod, kao i
vlastela pripadnici su bosanske crkve, nasljednice i ogranka hrvat⸗
ske crkve iz dana hrvatske narodne dinastije, saživjeli se s njome
i brane je kao svoju tečevinu upravo kao i glagoljaši za vrijeme
Kresimirovo, tim čvršće jer vide, znaju, da protivnici njezini ne
idu za vjerskim nego političko⸗osvajalačkim ciljevima. U novoj
žestini i novom obliku obnavlja se stari kulturno⸗socijalni sukob
slavenskoga konzervativizma i uticaja zapada. Kasnije, kad se te
križarske intervencije sve više redaju, agitacija ekstremnih nepo⸗
mirljivih bogumila nailazi prirodno na jači odziv u masama, auto⸗
ritet bogumilske družbe mora rasti u očima puka čim više vla⸗
stela iz političkih obzira a često i iz računa u medjusobnim takmi⸗

čenjima i parbama prečesto vode kompromisnu politiku koja opet ne nosi trajnih političkih uspjeha. Sukob će se sve više zaoštravati, zahvaćati narod, popeti na svoj dramatski historijski vrhunac, koji znači konac bosanske samostalnosti, pobjedu Islama. S kulturno-socijalnoga gledišta bosanske tadašnjice islamski osvajač činio se narodu Bosne manjim zlom od zapadnih intervencionista, nacionalno i socijalno bio je tolerantniji, stoga Bosna iscrpljena i razdražena zapadnim intervencijama pod protuheretičkim stijegom bez otpora prima osmanlijsku vlast.

Kroz tri vijeka neprekidno, čas glasnije, čas tiše sipaju se na Bosnu optužbe radi hereze. Od XII. do XIV. vijeka Europa uopće živi u ognjici psihoze i manije protuheretičke. Od sumnje s hereze nitko nije siguran, baš kao što se u doba francuske revolucije svagdje po Europi tražilo, po nuždi stvaralo i progonilo »jakobince«. Pogotovo je sumnjivom rimskom crkvenom svijetu ta nepristupačna slavenska Bosna, gdje još živi po svojemu hrvatsko bogoslužje zabranjeno u dalmatinskoj Hrvatskoj. U papinskim spisima i porukama u XIII. vijeku ima obilje podataka o instrukcijama za pobijanje »heretičke kuge« u Dalmaciji, Raši, Hrvatskoj, Bosni, Istri, Slavoniji. Sumnjiči Urban IV. godine 1264. i samoga dubrovačkoga nadbiskupa s krivovjerja! S hereze je osumnjičen zadarski biskup Nikola, vjerojatno zato jer je prijatelj bana Kulina. S bogumilske hereze optužuju se i oni dalmatinski mogućnici, koji nastoje i na mahove uspijevaju zahvatiti vlast u latinaškom Splitu kao knez Višen od Zvonigrada od plemena Šubića, koji je 1221. izabran za splitskoga kneza, a par godina kasnije Petar knez Humski, tako da Split u doba Tome Arcidjakona zaključuje birati sebi strance za načelnike, jer mu je bilo »previše heretičkih bogumilskih knezova«, jamačno se bojeći kaznenih ekspedicija, koje bi uništile splitsku trgovinu. Pleme Kačića, koje se na moru tare s Mlečanima takodjer je optuženo s bogumilske hereze — a prepadi Mletaka svakako su samo jačali otpor protiv svega što dolazi sa Zapada.

Pod sumnjom su bili mali ljudi, jednako kao i politički mogućnici. Traže se i nalaze na svakom koraku bogumilski agitatori. Iz jednoga spisa se vidi tvrdnja da bosanski bogumili pod izlikom torbarenja nude svoju herezu govoreći o alemima, koje imaju spremne za kupce, bez obzira na to da se u drugim optužbama spočitava bogumilstvo da agitira protiv sjaja i svih zemaljskih dobara. Toma Arcidjakon pripovijeda u svojoj kronici o nekoj braći Matiji i Aristidiju, rodjenima u Zadru od oca Zoro-

babela iz Pulje, nastanjenima u Splitu; veli da su bili izvrstni slikari i zlatari, ali apostoli herezije, koju da poprimiše u Bosni prilikom svojih čestih putovanja u tamošnje krajeve, hvaleći ih uz to da su bili »vješti latinskoj i slavenskoj knjizi« — opasno je dolaziti u vezu s Bosnom, sve što dolazi iz Bosne sumnjivo je.

Optužba s hereze instrumenat je tadašnjih stranačkih borbi. Kad su akcije protiv bogumila najglasnije, u Italiji traju borbe izmedju guelfa i ghibelina: i dvopapstvo u XIV. vijeku, kad jedan papa stoluje u Rimu a drugi u Avignonu medjusobice se proklinjući i odmetnicima proglašujući, imalo je u našim stranama svoj odjek, rodivši opet nove optužbe s hereze dapače i u senjskoj biskupiji, gdje zbor biskupa i senjskih kanonika grmi 1380. protiv »apostate i zloslavni prvadi ki prihodet u Senj«. Kroz tri vijeka ugarski vladari nastoje pod barjakom borbe protiv heretika zahvatiti Bosnu, gdje se od vremena bana Kulina počinje razvijati rudarstvo, gdje su obnovljeni stari rimski rudnici srebra i željeza, tada kao svagda rudarsko blago privlači strane osvajače. Političko-ekonomske snage koje djeluju pod površinom vjerskih krilatica zaoštravaju te borbe, jer Bosna je opet po svojemu ekonomskom karakteru prisiljena tražiti oduška sebi na zapadu — težnja je svih jakih državnika Bosne doprijeti u Primorje, doći do mora. Bosna je izrazito stočarska zemlja, meso je njezina glavna produkcija; soljeno suho meso i govedje i ovnujsko i svinjsko glavni su predmet ljudske hrane u srednjem vijeku — a za tu produkciju potrebna je sol, koja dolazi iz primorskih strana, jer utvrdjeno je da se kroz cijeli srednji vijek nijesu iskorišćivali slani izvori u Soli. Problem soli odredjuje u velikoj mjeri ofenzivne poteze bosanskih vladara, koje zapad suzbija vjerskim parolama kako bi ih kasnije učinio politički i ekonomski sebi ovisnima. Odatle, uz opći duh vremena, stalni ratovi protiv bogumilske Bosne.

Uporne borbe jačaju ekstreme, stvaraju radikalizam, jednako u vjerskom pogledu kao i u političkom i socijalnom. Nastale pod istim ili sličnim uzrocima radikalne struje u svijetu uvijek su se dodirivale, vezale, suradjivale. Taj radikalni protestantizam bosanskih bogumila, ma koliko oni bili malobrojni, nalazio je jeku u drugim stranama tadašnje Europe. Ostanci slavenskoga bogoslužja iz stare Panonije, oni u Moravskoj očito su stajali u nekoj vezi s ovima u Bosni. Jamačno nije slučaj da je t. zv. evandjelje bogumilsko pisao po nalogu tepčije bosanskoga Batala neki »dijak Stanko Kromirijanin«, moguće neki češki monah iz Kromjeriža;

optužen je s hereze kanonik praške katedrale Milić u XIV. vijeku za vladanja Karla IV.; Milić koji prvi u Češkoj propovijeda puku na češkom jeziku, koji je preteča Husov, očito je također odvije= tak srodnosti, moguće i suradnje ljudi bosanske crkve i glago= ljaša u češkoj zemlji. Iz Bosne, kao klijališta slavenskoga vjer= skog radikalizma, ćuti se kako teče, razlijeva se ideja oporbe i dogmatične i političke. Ta revolta dobacuje izazov dvima naj= moćnijim organizacijama tadašnje Europe: rimskoj crkvi i svetom rimskom carstvu njemačke narodnosti, te njihovima političkim eksponentima: državnoj vlasti i viteškim redovima. Na Milića se nadovezuje Hus, dok Poljska u isto doba slavi pobjedu kod Tannenberga nad njemačkim križarskim redom. Ima tragova husitskoga pokreta i u samoj Hrvatskoj, kuda zalaze husitski agi= tatori, moguće tražeći vezu s Bosnom. Spominje se u Zagrebu u XIV. vijeku neki husita Dominicus de Zagrabia, a u sukobima izmedju gradjana Gradca i biskupa na Kaptolu, sukoba, koji ra= djaju i izopćenjem i prokletstvom gradjana Gradca iz crkve, istaknutu ulogu igraju gradjani za koje se izričito veli da su »Bo= hemus«. Snažna morala je biti osjećajna povezanost i spoznaja srodstva izmedju predstavnika slavenskih naroda; na koncilu u Basileji godine 1433. nazivlju se medjusobno Hrvat biskup Stoj= ković i glasoviti češki husita Prokop »conterraneus noster«, da= kle upravo zemljaci. Husitska moravska braća, u svom nazira= nju preuzimajući glavne zasade bosanskih bogumilskih monaha, sa svojim spisima podstiču istup Lutherov, djeluju svojim spi= sima još u XVIII. vijeku na John Wesleya i engleske metodiste. Geografske i političke prilike učinile su Bosnu rodnicom europ= skih protestantskih pokreta, koji teže općeljudskost kršćanstva stopiti s nacionalnom individualnošću.

Sve intervencije protiv heretične Bosne nijesu imale uspjeha, samo su pridonijeli njezinoj islamizaciji. Tek jedno oružje duha pokazalo se uspješnim. Tamo gdje su zatajili viteški redovi, uspi= jevali su i održali se franjevci, zato jer su bili red prosjački, red ubogarski, pa su tako našli pravi put do smućenih duša masa sredovječne Bosne. Dvadeset godina nakon smrti Sv. Franje do= laze već prvi franjevci u Bosnu po misionarskom poslu, tokom vjekova saživjevši se s narodom, preuzevši u neku ruku idejnu baštinu stare hrvatske crkve u Bosni. Ali još u XVII. vijeku isu= sovački vizitatori, koji putuju po Bosni, spominju u svojim izvje= štajima da nalaze ostanke patareških heretika. U neznatnom iverju održat će se oni sve do naših dana u sektama nazarenaca.

KRČKI KULTURNI KRUG

U XIII. vijeku feudalni sistem u Hrvatskoj izdiže do velike moći dva roda: knezove krčke i knezove bribirske. Snažnije od težnja kraljevske vlasti mongolska je najezda pokolebala plemenski sistem u krajevima kojima je prohujala. Pred osvajačima plemeniti ljudi napuštaju svoje plemenšćine tražeći spas u manje ugroženim krajevima, stavljajući se pod zaštitu tamošnjih mogućnika, koji iskorišćuju priliku i čine nove došljake svojima vazalima, katkad i kmetovima. Pomalo se gube imena pojedinih plemena sačuvavši se tek u nazivlju kojega mjesta ili neznatnog roda; spomen na nekad moćno pleme Kukara sačuvalo se u prezimenu nekih obitelji kod Sv. Ivana, od plemena Ladomerića osta spomen u XVI. vijeku u zaselku Ladomir u Varaždinskoj župániji, na pleme Karinjana sjeća do naših dana mjestance Karin. Odoljelo je krizama pleme Mogorovića, Kačići u Dalmaciji, od plemena Domagojića ostadoše jamačno Domagovići kod Jastrebarskoga zajedno sa svojom poseljačenom plemenitom braćom Cvetkovićima i Draganićima, kojima još danas govor odaje prastare tragove, lučeći se od načina govora okolice. Nad svim plemenima sve zvonkije se ističe ime knezova krčkih i knezova bribirskih.

U kolijevci stare hrvatske državnosti rod knezova bribirskih od plemena Šubića izdiže se u XIII. vijeku nad ostalu svoju plemensku braću, postaje njihovim predvodnikom i užitnikom novoga sistema. Jačajući svoju moć, bribirski knezovi od plemena Šubića preuzimlju u novom poretku baštinu političkih ideja stare hrvatske države. Vrhunac svoje snage postizava rod bribirskih Šubića pod banom Pavlom. Poslije izumiruća dinastije Arpad on dovodi na hrvatsko, a poslije i ugarsko prijestolje novu dinastiju Anjou. Rodu Šubića, koji se nazivlje »gospodarima čitave Hrvatske i Slavonije« nova dinastija iz zahvalnosti daje »od Hrvatske i Dalmacije toliko, koliko se (ove zemlje) steru od medja župe Hlivanjske (u Bosni) sve do Senja, Gacke i Modruša sa svima baronima, vazalima, gradovima, tvrdjavama i selima kao i s otocima uz Primorje sa svima pravima i pripacima, da sve to drže i

posjeduju po svojoj volji«. Pavao Šubić ponosno se naziva »ban Hrvatske i Bosne«. Kratkovječnost sudbina je svake zahvalnosti. Za sinova Pavlovih pada moć roda. Dinastija Anjou kuša mije=njati feudalni sistem, pretvoriti ga u apsolutizam, rušeći moć feudalne gospode prvo Šubića. Oni u borbi s kraljem gube vlast, moraju poraženi seliti iz staroga zavičaja u sjevernije preko=velebitske strane — Šubići postaju grofovi Zrinski. Borbu nji=hovu protiv kraljevske prevlasti preuzimaju isto tako zlosrećno njihovi takmaci knezovi Nelepići od plemena Svačića, a posljednji čin drame sukoba feudalne gospode s kraljevskom vlašću odigrava se u buntovnom pokretu braće Horvat i priora vranskoga Ivana Paližne. Nakon sloma pokreta ustanici moraju udariti stazom onih nezadovoljnika, koji su se nakon pobjeda latinaške stranke za vremena narodnih vladara i poslije Pacta conventa sklanjali u Bosnu. Tamo će ideja narodne političke nezavisnosti još jednom kratkotrajno bljesnuti u moći Tvrtka, koji se godinu dana nakon tragedije srpske države na Kosovu gordo prozivlje »kraljem Hrvatske i Dalmacije«.

Drugojačija, povoljnija u prvom razvitku bila je sudbina dru=goga moćnog roda hrvatskoga sredovječja: knezova Krčkih. Od onoga dana 1118. kad je Venecija zahvativši hrvatski Krk pod svoju vlast povjerila vladanje nad otokom knezu Dujmu, njegovi nasljednici knezovi krčki vode sasvim drugojačiju politiku od bri=birskih Šubića. Knezovi krčki ulaze u arenu povijesti bez velikih živih tradicija kao Šubići. Šubići, potomci plemena, koje je biralo kraljeve, smatraju se vladarima uvijek ravnopravnima; raspolažu s oružanom moći, koju po potrebi bez mnogo oklijevanja okreću i protiv vladara, kad ovaj kuša zadrijeti u stara prava. Šubići živu s tradicijama politike samostalne stare Hrvatske, nose jednu višu i širu političku koncepciju. Krčki knezovi nemaju tih tradi=cija, koje bi otvarale šire političke horizonte njihovim težnjama. Njihova je politička djelatnost isključivo namijenjena proširenju moći svoga roda ne stavljajući nikad tu moć ispred vladarske. Skloniji su kompromisu nego borbi, uspjehe za svoj rod postiza=vaju pretežno diplomacijom a ne ratovanjem. Već sinovi Dujma, prvoga Krčkoga kneza, Bartol I. i Vid sklapaju 3. VIII. 1163 u Mletcima ugovor s duždem Vitalom Michaelijem, koji nam ugovor otkriva i mentalitet roda Krčkih knezova i pruža uvid u društveno=ekonomske prilike iz kojih su se izdigli, prilike sasvim drugojačije od onih u ostaloj Hrvatskoj — stiču Krk ne snagom mača, nego diplomacijom izmiješanom trgovinom. U tom se ugovoru veli:

»... budući da znamo da si ti Bartole i brat tvoj Vid sinovi rečenoga kneza Dujma takovi, da možete knežiju krčku mudro ravnati i štititi, stoga vam dvojici braće istu knežiju i sav otok za čitavoga vašeg života dajemo, prepuštamo i povjeravamo, a i onome od vas koji bi preživio, onim načinom i uz one uvjete uz koje ih je pomenuti otac vaš držao za prečasnika naših blage uspomene dužda Domenika Michaelija, Petra Polana, Domenica Malocena, i kako mu je u naše vrijeme potvrdjeno privilegijem. Predajemo vama sa svima prihodima kako ih je otac vaš imao da sve potpuno i neokrnjeno primate i da za sebe pridržite. Ne ćemo samo da barke Krčana teretite daćom, zatim im ne smijete silom otimati magarce, a niti tegleću marvu. Napokon ne smijete po njihovim vinogradima raznašati košare groždja, te vam četiri stvari posvema branimo činiti. Naše poslanike ćete primati i častno ih o svom trošku opskrbljivati, ali ne smijete od svojih gradjana ništa za to uzimati. Svake godine isplatit ćete na blagdan Sv. Mihajla za knežiju i otok, kao i za prihode od njih, toj općini 350 romanata. Suviše morate otok bez naše pomoći pošteno braniti od svih neprijatelja mletačkih izuzev jedino od krunjene glave i njihove vojske. Vi ćete sve to nama točno obdržavati. I to oba zajedno ili onaj, koji bi drugoga preživio. A mi kao i naši nasljednicu držat ćemo vama potpuno sve, dok budete ispunjali što je gori rečeno. Ako pak mi ne bismo svoje činili, dužni smo vam nadoknaditi sa 10 libara zlata, a ova povelja ostat će svejedno u krijeposti...«

Ova povelja, izdana knezovima Bartolu i Vidu, po svom sadržaju upućuje da je varijanta ili čak mjestimice prepis povelje, kojom je Venecija predala Krk u vlast njihovom ocu Dujmu. Ta je povelja više najamnički nego politički ugovor, taj ugovor više sliči na sporazum s nekim poslovnim komercijalnim prijateljem nego s političkim mogućnikom. Očito je Venecija dala Krk u najam Dujmu, čovjeku kojega poznaje još iz vremena dok je Krk pod vlašću hrvatskih kraljeva, s kojim ima veze više trgovinsko-brodarske nego političke. Dujam Krčki bit će neki krčki imućnik, koji u Veneciji ima toliki kredit da može zajamčiti razmjerno visoku zakupninu. Pod vlašću hrvatskih kraljeva Dujmov rod nije mogao biti predstavnik političke vlasti, jamačno nije bio plemenit čovjek, ljudi plemena konačno nijesu se bavili trgovinom, a na samom Krku se bogatstvo moglo steći samo trgovinom. Dok kod bribirskih Šubića postoji vanredno živa svijest o plemenskim tradicijama — Šubići imaju Sv. Ivana Krstitelja kao zaštitnika

svoga roda, slave ga kao krstno ime svoga plemena — Krčki su knezovi bez plemenskih tradicija. Žudnja im je kasnije, kao svih obogaćenih skorojevića, stvoriti si slavne pretke, u XV. vijeku uspijeva im ishoditi od pape Martina V. uvjerenje, da su prema nekim starim ljetopisima potomci rimskoga roda Frangepana, dobivši tad i grb u kojemu dva zlatna lava zajedno lome hljeb. I u cijeloj povijesti roda Krčkih knezova, više nego kod ikojega drugoga roda u Hrvatskoj, zapaža se težnja sklapati rodbinske veze sa svima mogućim odličnim rodovima.

Putem rodbinstva više nego oružjem Krčki knezovi u buduće promiču svoje političke i ekonomske pozicije. Njihovo rodoslovlje od 1118. pa do 1671. kad posljednji odvijetak njihovoga roda Krsto Frankopan gine u Bečkom Novom Mjestu, kroz osamnaest generacija ženidbama i udajama veže se s najrazličitijima velikaškim porodicama bez obzira na narodnost. Žene se s kćerima i mletačkih duždevskih obitelji i talijanskih knezova, hrvatskih i madžarskih, njemačkih i srpskih mogućnika, dapače i s kćerima vladarske krvi. Kneginjom krčkom postaje kći Petra Gradeniga, Paula Maurocena, jedna Nelepićka, jedna Carrara, kći grofa Goričkoga, jedna Gorjanska, jedna grofica Wallsee, kći Ivana Nelepića, opet jedna Maurocena, jedna grofica d'Este, grofica Schaumburg, jedna Blagajska, jedna Henning-Susjedgradska, princesa Aragonska, Pethö de Gerse, Rozgon, Thuz de Lak, jedna Brankovićka, Bočkajka, opet jedna Blagajska, jedna Lenkovićka, jedna grofica Erdödy, kćeri obitelji Berislavić, Forgač, Sforza. Kćeri pak knezova Krčkih udaju se jedna za Petra Šubića Bribirskoga, Hugu od Duina, grofa Stubenberga, Fridriha Celjskoga, kneza Lichtensteina, kneza Krbavskoga, Thurna, Herbsta, Vuka Brankovića, Berislavića Grabarskoga, Blagajskoga, Ivaniša Korvina, markgrofa Brandenburškoga, Pongraza od Dengelega, Perenyija, Nikolu Zrinskoga, Alapića, Kerečenija, Petra Zrinskoga, a posljednja Frankopanka Marija Julijana udaje se za grofa Ferdinanda Ernesta Abensberg-Trauna.

Bogatstvo i rodbinske veze odredjuju kulturno-historijsku funkciju roda knezova Krčkih. Njihove žene inozemke prenose sigurno koju tu stranu kulturnu vrednotu, koji taj strani običaj u naše strane. One odgajajući svoje sinove daju Krčkim knezovima svoj biljeg, da im se živa, podatna krv prilagodjuje ambijentu. Ali bez obzira na porijetlo i stalni priliv strane krvi knezovi Krčki već u drugoj, trećoj generaciji zgoljni su Hrvati. Kad oni dolaze na povjesnu površinu otok Krk ima svoje izradjeno na-

rodno-kulturno obilježje. Vrele buntovne borbe za hrvatsko bogoslužje pod Petrom Kresimirom odaju da su u svijesti naroda postojale vrednote duha, koje se smatralo neotudjivim dijelom zajednice. Jedinstven je primjer u tadašnjoj Europi tako intenzivan kult narodnoga jezika, kakav nalazimo upravo na Krku u XI. i XII. vijeku. I nije slučaj da su se upravo na Krku sačuvala dva najstarija spomenika stare hrvatske riječi, toga najživljeg svjedočanstva svakoga vremena: baščanska ploča i dobrinjska notarna isprava iz godine 1100. Dobrinjska isprava danas je doduše pred nama u jeziku XVIII. vijeka, učinjena prema prevodu, koji je opet izradjen po prvobitnom hrvatskom originalu. Taj original bio je pisan »na karti bumbažinoj« (listu pergamene) istim jezikom kao i baščanska ploča. Pisao ga je »Kirin, sin Radonjin, pisac od komuna Dobrinja« utvrdjujući kako je neki »Slavni Dragoslav ... gospodinu biskupu od Krka ... pred Dobrinjem poli crikve Svetoga Vida (vidi sl. br. 25) ... dal pod rečenu crikvu vse svoje zemlje toli oratne koliko pasišća ... jošće vse svoje kuće, ke ima, tolikajše da budu pod rečenu crikvu ... te ... drugo blago toliko stabilo, koliko mobilo«, što posvjedočiše kao svjedoci »gospodin plovan ... i sudac Stanić, rečeni Domiče Kontie i Širona Rutareški, Paval Klatia, Solkae Karmeli i veće drugih svedok«.

U to plodno kulturno tlo knezovi Krčki unose onaj intelektualni žar, revnivost, koji su bitna značajka civilizacije. Kakogod je politički horizont knezova Krčkih skučeniji od horizonta Šubića, bogatstvo, rodbinske veze, sam položaj Krka sve to čini da su im kulturni vidici prostraniji a kulturne potrebe veće. U skladu s načinom tadašnjega života knezovi su na Krku zaštitnici i mecene crkve. Benediktinski red nosilac uljudbe svoga vremena ima na Krku sedam do osam samostana, koji su svi prionuli uz slavensko bogoslužje. Krčki knezovi darivaju ih bogatim sredstvima. Sjenu predodžbe o moći tih opatija pruža nam još danas samostan na Glavotoku gdje ima prilična knjižnica i starih rukopisa i štampanih knjiga, a u pivnicama se nalaze ogromne bačve za vino, danas bez upotrebe, ima velika spremišta za žito i drvo, sve dokazi nekadašnjeg obilja.

Mecenatstvom knezova otok Krk postaje rasadnikom hrvatske glagolice i njezinim najjačim bedemom. Sve nepovoljne poznije političke prilike nijesu mogle uništiti glagolice. Benediktinci iz Sv. Nikole kod Omišlja 1252. — u godine heretičkih psihoza — zahtijevaju od pape da im ostavi slavensko bogoslužje, jer da

oni imaju i slavensko pismo i slavenske knjige, a latinski ne mogu naučiti. Uzalud daje dvjesta i trideset godina kasnije Venecija uputu svom providuru Fr. Bembu, u kojoj se veli: »Na tom se otoku nalaze neki slavenski fratri, koji služe službu na slavenskom jeziku, pa ih valja s više razloga maknuti s rečenoga otoka. Zato Ti nalažemo da odmah čim na taj otok dodješ te fratre otjeraš i ne dopustiš da se ikad više vrate, pa nijedan od njih ni u koje vrijeme. Pobrini se za druge monahe, koji će se smjestiti u tom samostanu i po našem latinskom obredu službu činiti«, — hrvatski jezik bio je jači, hrvatski ljudi čvrsto su bili povezani sa zemljom, glagolica se u prkos jačim političkim silama održala, spasivši otok i primorske strane narodu. Kao promicatelji hrvatske kulture knezovi Krčki prvenstveno su izvršili svoju historijsku misiju.

Kroz dva vijeka knezovi su Krčki svojom moći pružili Krku i njegovoj neposrednoj okolini zamjernu političku sigurnost, učinivši ga tako kulturnim središtem ne samo za cijelo područje svoga vladanja, nego i za sve ostale hrvatske krajeve, koji su graničili s krčkom domenom, a to je područje kojemu su granica Kupa, Una, Zrmanja. U tom cijelom području Krčki knezovi grade svoje tvrde gradove uz koje se dižu varoši, u susjedstvu se naseljuju samostani. Njihovo brodovlje opći sa svima mediteranskim krajevima — kad nastupe godine nerodice kao 1300. pa 1470. Krčki knezovi dobavljaju hranu iz Napulja, Romagne, Abruzza. Čvrsto nastoje vezati otok sa svojim kopnenim zemljama i kako tvrdi mletački kroničar Vinciguerra u XIII. vijeku knezovi Krčki oživotvoruju smiono tehničko djelo, povezavši Krk preko kanala Maltempo s kopnom u Vinodolu. Kao svi mogućnici svih vremena knezovi Krčki iživljuju svoju moć u graditeljskoj djelatnosti, promicanju umjetnosti svoga vremena.

Kad su knezovi Krčki dosegli najviši uspon svoje snage dotrajao je stil romanike. Dolazi doba gotike, koja sa zapada dopire u XIII. vijeku i do naših strana, kao golem izraz duhovnog raspoloženja onih stoljeća, onoga silnoga nemira, duboke i velike čežnje vinuti se u visine iz kala zemaljskoga — gotika se iživljuje jednako u vjerskim krizama, koje trzaju Europu, kao i u arhitekturi i likovnoj umjetnosti i društvenim mijenama. Dok romanska arhitektura tišti zemlju, dok su njezini proizvodi često više tvrdjave nego crkve, gotika sa svojim gorostasnim, smionim konstrukcijama oduzimlje težinu i misli i gradjevnom materijalu: misao se hoće osloboditi od težine dogme, tvrd kamen postaje imaterijalan. Dok je romanička arhitektura u svojim radovima

staložena, statička, gotika je sva u nemiru, živa je, pokretna, nikad dovršena, bezgranična kao duh u svom zamahu. Gotički svod, gotički toranj sa svojim bezbrojnim elementima i ornamentima uvijek iz nova niče, buja, raste, uvijek se diže, prodire u visine. Gotička crkva okružena je sitnim kućicama prolaznih stanovnika ove zemlje, iz toga kruga ona se izvija kroz stoljeća gotovo nepromijenjena dok se oko nje sve mijenja. Ekstaza duha pokreće djela likovne umjetnosti, svi svetitelji i vladari i mogućnici koje prikazuje nemirni su, napeti u pokretu, glave su im obraćene u visine, ruke im teže gore uhvatiti nedokučivo; izražaj lica izgubio je svu skrušenu ukočenost romanike, produhovljena su, čas zamišljena, čas kao probudjena, zatravljena u svojim unutrašnjim gledanjima.

Kao najčišći ostanak arhitekture gotike u Hrvatskoj razvaline su samostanske crkve u Topuskom (vidi sl. br. 80), djelo cistercitskih redovnika iz Clairevauxa u Francuskoj, koje je doveo u Hrvatsku da budu uporište kraljevske vlasti kralj Andrija II. početkom XIII. vijeka, darovavši im toliki posjed da ga »ni najbolji jahač za četiri dana ne bi mogao objezditi«, naravski na račun slobodnih hrvatskih plemena, s kojima došljaci moraju voditi teške borbe. Kao što su benediktinci prenijeli u hrvatske strane romaniku, tako francuski cistercite donose čistu francusku gotiku. Od opatije do danas se sačuvalo samo pročelje s portalom i velikim prolazom; bila je to sigurno jedna najvećih crkvenih gradjevina u Hrvatskoj, po temeljima vidi se da je bila duga 50.5 a široka 20 metara. Prve crkve, koje pomažu graditi knezovi Krčki imaju još romaničko obilježje, kao primjerice crkva u Omišlju (vidi sl. br. 79), ali već divan oltar u istoj crkvi (vidi sl. br. 81) jedna je najljepših sačuvanih plastika u drvu iz kasnog razdoblja gotike. U gotici je izradjeno bogato crkveno posudje kao zlatna pokaznica iz Ledenica i Bribira (vidi sl. br. 86 i 88), jedinstveni srebreni moćnik iz Bakra (vidi sl. br. 90) te veliki oltar u crkvi u Vrbniku (vidi sl. br. 94) s jakim već biljezima renesanse, na kojem je prema tradiciji u najdonjem dijelu prikazan donator oltara, najtragičniji knez Krčki Ivan VII. sa svojom ženom Elisabetom Maurocenom, knez, koji će u kobnoj raspri s kraljem Matijom Korvinom pozvati Mletke u pomoć, ustupiti im na prevaru grad Krk i otok i jadno umrijeti u Žakanju onkraj Drave. Za taj oltar zabilježio je neki pop glagoljaš u vrbničkom breviru: »1477. miseca sektebra d(a)n 6. bi prinesena likonija (v) Vrbnik, ka likonija biše guštala na mesti v Benetcih dukatov 35.« U duhu

gotike grade i izgradjuju krčki knezovi svoje tvrde gradove i »turne« na otoku i na kopnu, Omišalj, Krk, Vrbnik, Modruš, Brinje (vidi sl. br. 95, 97 i 98); u Brinju prema kronici bila je velika gradska crkva, kojoj se još danas razabiru tragovi; srednji brod njezin bio je urešen freskima, likovima knezova Bartola i Nikole.

Samo od svih tih spomenika i ostanaka graditeljstva te likovne i primijenjene umjetnosti dragocjeniji su spomenici jezika iz tih vremena. Sačuvano je mnoštvo fragmenata crkvenih i nabožnih knjiga, prevoda i originala, u stihu i u prozi, pravnih spomenika, pojedinačnih kroničarskih zabilješki, katkad u samo nekoliko rečenica; sve je to danas nalik na razasute kosti, ali po kojima se može osjetiti da su to dijelovi organizma, nekoć velikoga i snažnog. Hrvatska sredovječna književnost pisana glagolicom na čakavskom narječju, koliko se barem zna po preostalim djelima, nije stvorila djela viših umjetničkih oblika, nije dala ni eposa ni drame; tek u nekoliko ulomaka lirike još danas drhti sva neposrednost istinskoga pjesničkoga doživljaja u originalnom snažnom izražaju; po imenu je neznana većina pisaca glagolske hrvatske književnosti, ali u svom razasutom iverju sačuvala je nešto, što je sigurno najvažnije: hrvatski jezik u punom mu živom bogatstvu, svu njegovu bujnost izraza, raznolikost oblika, ljepotu zvuka i u njemu ono što je u svakom jeziku otajno, što se ne može razčlaniti ni fiksirati pravilima gramatike, prozrijeti jezikoslovnim analizama, ono vječno nepronično što tvori njegovu bitnost, snagu koja ga pokreće, dajući mu njegovu samobitnost: duh narodni, koji se najneposrednije izrazuje u jeziku.

Kroz stotine i pedeset godina, od kneza Dujma I. pa do kneza Ivana VIII., od 1118. do 1486. u zamjernoj sigurnosti koju pružaju moć i diplomatsko umijeće knezova, Krk čuva i razvija, nijeti i oplemenjuje prastari hrvatski jezik, stvara iz njega suptilan i precizan instrumenat izražavanja i kulturnoga stvaranja. U krčkom kulturnom krugu, koji zahvaća cijelu domenu krčko-frankopanskoga roda tako reći sve do na domak Zagrebu, pismo i knjiga smatraju se najvećom dragocjenošću, najvrednijim u ljudskom zbivanju — i to domaća knjiga na narodnom jeziku! Ta pojava zapanjuje, samotna je u tadašnjoj Europi. Latinski jezik kao univerzalno sredstvo izražavanja i sporazumijevanja tad je u Europi na vrhuncu svoje snage, jezik je medjunarodne elite; radjaju se doduše već jezici novih romanskih naroda ali pod povoljnijim prilikama, na bogatoj baštini latinskih tradicija — no ti novi jezici nemaju još pravi pristup u javan život; pis-

menost i knjiga u tadašnjoj su Europi dobro viših društvenih slojeva. Drugojačije je u krčkom kulturnom krugu: unatoč bliskog susjedstva nove talijanštine i univerzalnosti latinštine, hrvatski jezik služi kao jezik javnoga života, njime se pišu javne isprave, na njemu se sastavljaju zakonici, njime se služe podjednako i puk i plemstvo, u prkos svom pritisku održaje se kao jezik bo=goslužni. Knezovi Krčki kao i ostalo plemstvo dobrim dijelom sve do u XVII. vijek služe se čakavštinom, u sjevernijim stra=nama zamijenivši poslije samo glagolicu latinicom, pa Franjo Tahi, general Auersperg pišu još čakavštinom; dapače i vladari boraveći u Hrvatskoj, kao Matija Korvin 1466. izdaju isprave na hrvatskom jeziku. Svakako je postojala na tom jeziku i svjetovna lijepa knjiga, samo joj se u vremenu zatro trag, dok su po naravi stvari ostale sačuvane isprave i crkvene knjige.

Tu pojavu moguće je objasniti veličajnom privrženošću te iskonskom ljubavi tih davnih naraštaja prema svemu što je na=rodno, zaziranjem od svake tudjinštine, koja je spoznajom isku=stva prije ili poslije donosila tom narodu samo zlo, onim što danas nazivljemo nacionalizmom. Samo živa nacionalna svijest i puka i velmoža zajedno mogla je stvoriti to narodno kulturno čudo.

Zamah krčkoga kulturnoga kruga naglo zastaje upravo u raz=doblje kad se u ostaloj zapadnoj Europi oslobadjaju snage duha, kad renesansa afirmira čovjeka=pojedinca, izdiže ga kao kultur=nog stvaraoca iz bezličnosti zajednice. Osmanlijska ofenziva u te godine prodire do sjeverozapadne Hrvatske pretvarajući je u vojničku etapu, dok Krk dolazi pod vlast Venecije. Medjuna=rodni politički obrat osujećuje da krčki kulturni krug postane Hrvatskom Atenom. Tu misiju u isto doba preuzima na jugu Ja=drana Dubrovnik, jer živi u povoljnijoj političkoj i geografskoj zoni.

Vjerski pokreti i krize nastaju samo tamo gdje ima vrelog vjerskog osjećanja. Zdedina drama dokazuje da na Krku u XI. vijeku nije bilo ni vjerskoga ni narodnog indiferentizma. Hrvat=stvo i katoličanstvo prvo se na Krku izmiruje, i to izmirenje nosi književnoga ploda. Poput mrava redovnici na hrvatskim kvar=nerskim otocima sakupljaju sa svih strana književno blago, pre=taču ga u narodni jezik. Nikola, rapski klerik, prepisujući godine 1222. psaltir spominje da mu je kao predložak služio psaltir koji je bio prepisan po nalogu splitskoga nadbiskupa Teodora iz konca IX. vijeka. Važniji je svakako glagolski fragmenat »Mučenje če=

trdesetorice mučenika« iz XIII. vijeka koji je sačuvan na Krku u t. zv. vrbanskom brevijaru, za koji je prof. Stjepan Ivšić utvrdio da je preveden s jednoga staroslavenskoga predloška, koji je opet očito prevod grčke svetačke legende. Marljivi su krčki benediktinci, od njih izučuju umijeće pisanja svjetovni svećenici; izradjuju se u samostanima prvenstveno knjige za crkvenu porabu, ali i druga djela za vjersku propagandu. Te hrvatske glagolske knjige stoje na visini pisarske umjetnosti svojega vremena, ističući se svojim umjetnički izradjenim inicijalima i minijaturama (vidi sl. br. 73., 74., 75. i 118.). Jedan najbogatijih spomenika glagolske pisarske umjetnosti je t. zv. Hrvojev misal, kojega je ispisao pop-glagoljaš Butko. Ta vjerska književnost vodi nas u osjećanje i predodžbe, mentalitet hrvatskoga sredovječnoga svijeta. Hrvatstvo se je izmirilo s katoličanstvom, ali još uvijek se nalaze u tim crkvenim knjigama tragovi starih predodžaba, predkršćanskih običaja, iz poznijih pak knjiga, brevira, bilježaka u njih unesenih razabiremo navike, društvene odnose, duhovnu vezu medju pojedinim stališima. Za službe božje i na domu, kako nas uče hrvatski misali, breviali, rituali, i t. d., čitaju se molitve »za prositi dažd, proti poganom, za plivajuće v korabljah, kada skoti mru, kada ljudi mrut«, posebne su molitve za očito stari predkršćanski običaj striženja kose. U tim molitvama zadržane su sve lične i društvene potrebe, brige, zala i radosti ljudi onoga doba. Posebno poglavlje tvore zaklinjanja. Molitvama se tjeraju »biesi, djavli, demuni«, zaklinju se »drakuni, kačak, duh nečisti u zlu oblaku, angjeli tamni, vukodlaci, vukodlačica, vuhve, vještice«, uopće sve »ča čini zlo žitku čovičanskomu, zviri i stvari na zlo učinjene« kao sva gamad, »zla skot, husi, gagrice, zavijače, gusjenice, črvi; skorovaže, žuželice, hrušti, kobilice, pak grad, led, slana, stud, mraz, magla, voda, trisak, zli oblaci (»oblače i vodo ka si na oblaku«). Molitve se čitaju »protivu neprijateljem da ti ne naškode« protiv tatu, lupežu, zlu, u formuli molitava prave se čini »da ti jedna žena ne more zla učiniti«, pak zapisi od različitih bolesti: od ledav (boli ledja, bubrega), od zimice, trešljike, nižita (nežita), sičca, ustriljenoga vetra, od madruna i t. d.

Na slobodne stranice crkvenih knjiga popovi glagoljaši bilježe katkad upute i propise svojih duhovnih vlasti, iz kojih vidimo društveni položaj i način života i rad glagoljaškog svećenstva i njegove pastve, većinom naličje života. Ljudske slabosti koje se tu otkrivaju upotpunjuju i izravnavaju sliku vremena, jer

svijetlo dobiva svu svoju snagu samo pored sjena. Pop Mihovil iz Poljana u Hrvatskom Primorju zabilježio je 1452. u svoj brevijar naputke, koje su očito svi svećenici primili za vršenje sakramenta ispovijedi. Tu se naročito veli: »... ako bi se klanjal slncu ili mjesecu ali na inu tako tvar, to je velik, težak grih smrtni... ako li bi se klanjal slncu ali mjesecu ali inomu stvorenju i činil molitvu, ki to čini, sagrješa smrtno... ako li bi činil negromanciju... ako bi imal knigi ino umenie... ako bi gdo veroval po fiziki i ganal na planede i govoril: to je srješća to e nesrješća... ako se sumne, da se žene mogu učiniti vješčeje ali muži vlkodlaci, to se nima verovati i grjeh je mali...« Kao grijeh se ocjenjuje i glumstvo, znak da su neki pelivani ili glumci hodili tad po onih stranah, te se veli u jednom krčkom dokumentu iz XIV. vijeka: »Deveta je rasoha (grana grijeha) zalih čini nečastivih dobišt, tako kako je glumstvo, brič'nstvo (moguće besramna šala) i prodajati žene«. Sve težnje za reformom svećenstva u pravcu celibata nijesu kroz četiri stotine godine imale uspjeha ni u ostaloj Europi, pa ni u Hrvatskoj, pogotovo gornjoj. Glagolski spisi sadrže mnogo svećeničkih oporuka gdje oni ostavljaju imutak svojoj ženi i djeci. Svećenički brak nije se odobravalo, ali toleriralo. Tako jedan glagolski spomenik iz Omišlja od godine 1457. izričito veli: »Nijedin redovnik ni žak'n (djakon, kapelan), ki bi obitel imel, da ne smej zazvati ga pred ljudmi ni sinom ni hćerju: moj sin, ali moja hći. Ki bi ga nazval očito, plati penu (globu) libar 20 ter 5.«. Svećenstvo živi istim životom kao i puk, s kojim ga je namjerice izravnao vinodolski zakon. U jednoj bilješci u hrvatskom misalu iz Omišlja u godini 1387. zabilježena je zapovijed biskupa Ivana, koji očito nastoji uvesti stegu medju svećenstvo. Ta zapovijed doslovce glasi: »Prvi kapitul: ki godje od klerag bude klel gospodina boga da plati 4 libri, pol gospodinu biskupu, a pol kapitulu. Drugi kapitul: ki kolje ne pride v crikvi s bratju na oficij, na vs'ko nepriš'stvije 5 soldi plati. Treći kapitul: ako bi žak'n ne hotje pomagati maše peti prvadu plati 5 soldi. Četvrti kapitul: ki kolje žak'n bude psoval gospodina pl'ovana ali koga prvada da plati 5 libar. Peti kapitul: ki kolje redovnik grede v tovernu za vs'ko vljezenje imjej platiti 10 soldi«. Te stroge kazne nijesu očito imale trajnoga efekta, sto godina kasnije opet se uvodi u Omišlju na sličan način disciplina, a uz to se još pripominje: »Ako bi ki pop tancal nego kada se služi mlada misa, ali kada bi kuma ženil, ali kada bi se njegova bližika ženila, plati soldini 40...« Ti glagoljaški popovi dijelili su sa

svojim pukom i radost i tugu, živjeli njegovim životom i odatle jamačno ta snažna povezanost naroda s njegovom vjerom u narodnom jeziku, koji mu žele opet oduzeti u najkritičnije doba kad osmanlijske čete počinju provaljivati u hrvatske krajeve, tako da sam modruški biskup Mikula šesdesetih godina XV. vijeka mora energično, otporno zavapiti: »dok žestoka i divja ruka turaška hara... neki smuščuju misli i srca... da oblast svetih služab našega jezika otačaskoga od crkve katoličaske ni potvr'ena«. Taj isti biskup Mikula morao je dobro poznavati svoje svećenstvo, njegov ugodjaj, njegove težnje, shvaćati njegovu funkciju. Ne želi ga zamarati teološkim finesama, pušta ga da jednostavno propovijeda riječ Božju. Višima je pridržana viša mudrost njegovo je mišljenje kad veli: »Ni sva mudrost v dunati i v doktrinah ni knige gramatikov (ne) mogoše vsu mudrost ovoga svieta imati. Mnoge stvari uzdržaše za se meštri, ko se govore kožmografi, meštri ki se govore aštrulozi, ko se govore filozofi«. I zaista, hrvatska crkvena glagolska književnost ne zalazi u doktrine ni u filozofije, neposredno se na pučki tumači istina Evandjelja. To je sigurno takodjer pridonijelo da je jezik hrvatskih glagolskih spisa narodan, nenatrunjen stranim knjiškim uticajima, neposredno uzet iz života. Jamačno nesvjesno pisci hrvatskih glagolskih spisa sabirali su jezično blago čakavštine, sabrali obilje njegovih sinonima, fraza, narodnih nazivlja svakidašnjice.

Krčka gospoda i ostali velmože smatraju glagolsku knjigu velikim blagom, sami pišu i prepisuju knjige u svojim slobodnim časovima hrvatskom glagolicom. U glagolici sačuvani su i najstariji sačuvani umjetni stihovi na hrvatsko mjeziku i to u Misalu kneza Novaka iz godine 1368. Završujući svoje djelo knez Novak bilježi na kraju: »Ljet gospodnjih 1368. ja knez Novak, s(i)n kneza Petra, vitez sil'noga i velikoga gdna Loiša krala ugr'skoga, nega polače vitez, v to vr(i)me budušči knez na Ugrih šol'gov'ski, i v Dalmacii nin'ski, napisah te knige za svoju d(u)šu, i onoi crkvi da se dadu, v koi legu vekiv(e)čnum ležaniem

i pomisli v'saki h(rist)jenin,
da sa svjet ništare ni,
ere gdo ga vešče ljubi,
da ga br'že z'gubi;
nu ošče pomisli v'saki sada,
ča se naide ot nas tada,
gda se d(u)ša strahom smete,
a dila im se kriti ne te

zato kada im se djela skriti ne te, tada vsaki pridi z dobrimi djeli prjedo strašnoga i sil'noga, vekiv(e)čnoga sud'ca, a sada prošu vsakoga p(o)pa i djevka, ki bude va te knige oficijeti, moli milo=stivoga i dragoga i slatkoga gda v m(o)litvah svojih i moli gdna b(o)ga za nju.«

Od književnoga blaga što ga skupiše knezovi Krčki nije ostalo gotovo ništa. Da je pak knjiga bila dio njihovoga dnevnog života svjedoči sudbina t. zv. »Glagolita Clozianus« jednoga naj=znatnijih spomenika hrvatske glagolske književnosti. Politička drama kneza Ivana VII. spasila nam je taj spomenik. U času kad knez Ivan VII. umire na bijegu iz Madžarske gdje je uzalud kušao u pregovorima s kraljem Matijom Korvinom spasiti dio očevine, u njegovom se posjedu nalazi knjiga homilija Sv. Ivana Zlatoustoga uz druge svete spise pisane glagolicom; knez se očito nije od tih knjiga dijelio ni na svojim uzbudljivim putova=njima. Knjiga bila je uvezana u korice od srebra i zlata, urešene draguljima. Nakon kneževe smrti dragocjeni povez razgrabiše, knjigu razderaše, a jedan njezin dio uze sebi, očito za uspomenu pop Luka de Raynaldis, službenik Ivanove žene knjeginje Elisa=bete i poslije izvršitelj njezine oporuke. Nekoliko listića te knjige darova kasnije de Raynaldis tirolskom vitezu Markvardu Breisa=cheru, koji ih 1487. odnio u svoj zavičaj u svoj grad Maria=Stein. U tom gradu sačuvaše se ti listići sve do 1836. kad gospodar toga grada grof Paris Glotz povjeri slovenskom učenjaku Kopitaru da te ostanke hrvatske stare knjige izda štampom.

Krk je od XII. do XV. vijeka kulturni centar za vascijeli hrvatski živalj, od Splita do Poljica do Kopra i Poreča u Istri; ćuti se uticaj krčkoga centra pismenosti i u dalekom Dubrov=niku, gdje je 1390. osnovana škola za knjigu i pismo slavensko. I Bosna živi s krčkom glagolicom, glagolica pušta korijenje i u zagrebačkoj biskupiji. Juraj Rakički od Pavlovčana iz okolice Ja=strebarskoga piše 1423. svoju oporuku glagolicom i ikavštinom. Glagolica prelazi Dravu, još sredinom XVI. vijeka vrši se služba Božja na hrvatskom jeziku u Štrigovi. Dapače po izvještaju fran=cuskoga putnika Broquièra iz XV. vijeka služila se u današnjem Beogradu misa po obredu rimske crkve na slavenskom jeziku. Glagolica zahvaća dio Kranjske i Južnu Štajersku, a starohrvat=ska država III. reda samostanskoga Sv. Franje od postanka svoga u XV. vijeku do današnjega dana služi se isključivo glagolicom.

Ne samo Hrvati, nego sav zapadni slavenski svijet gleda u Krku izvor pismenosti. Karlo IV. češki kralj odobrenjem pape

Klimenta VI. osniva 1347. u Emausu kraj Praga glagoljaški samo-stan, pozvavši onamo hrvatske glagoljaše; 1390. sličan samostan kao rasadište književno osniva u Kleparzu, krakovskom predgra-dju poljski kralj Vladislav II. Hrvatsko glagoljaško Evandjelje pisano vjerojatno u Omišlju na Krku dospjelo je kasnije iz Praga u Reims, na tu knjigu vjekovima francuski kraljevi polažu pri-segu prigodom krunisanja. Uz strogo liturgijske crkvene knjige krčki pisari i pisci prevode i pišu cijela latinska djela, djelomice kompilacije iz različitih knjiga. Djakon Luka piše ili prepisuje za popa Grgura u Vrbniku knjigu »Zrcalo« vjerojatno prijevod djela firentinskoga nadbiskupa Antonina »Specchio di coscienza«, neki Simon Grblo, Grblić ili Greblić rodom iz Roča u Istri piše 1493. slično djelo pod naslovom »Kvadriga«, knjigu propovijedi »Kvarezimal« te neko »Tlmačenje« muke Isusove. U nekim zbir-kama uz objašnjenja crkvene službe ima crtica iz biblijske povi-jesti, traktata o sedam smrtnih grijeha dapače i priča o Troji. Da je sva ta književnost bila svojina naroda a ne samo društvene elite, da je taj narod bio pismen i čitao glagolicom pisane knjige, da su mu one bile bliske, konačno dokazuje i to da su protestant-ski agitatori Antun Dalmatin i Stjepan Konzul Istranin još u XVI. vijeku štampali svoj prevod Sv. Pisma, namijenjen hrvatskom na-rodu glagolicom, a ne latinskim slovima.

Divnom usrdnošću laćaju se popovi-glagoljaši pisanja knjiga najstarije hrvatske književnosti. Na kraju krčkoga brevira ima opaska: »Ljet gnih 1387. ja Fabijan, komu je zemlja mati, grijesi bogatstvo, a grob otačastvo, pisah siju rubriku, a ne teh knig... Gdo redovnici, ki bude čtili te knigi, da čtuše ispravljaite, ako bi kadi m'ra napisana...« Stotinu godina kasnije 7. VII. 1486. Broz Kolunić dovršio je knjigu Sv. Bernardina za g. Leonarda, plemenom Doljanina, pa primjećuje: »Jošće vas molim gospodo redovnici i žakni, da se spomenete na pritču ovu, da je knjigam teško priti i gdo knige poštuje, ta je knigami poštovan...« Ne pišu knjige samo svećenici nego i svjetovni ljudi, i velikaši i pro-fesionalni pisari, koji za svoj trud dobivaju honorar; pišu se knjige i izmedju dva rata, i u dokolici iz same ljubavi prema knjištvu. Tako 1414. neki Bartol, »pisac plemenščinu Kerbavac« svjedoči da je svršio sam knjigu i veli: »... i beh plaščen po ceni, ka meju nami be... i više ceni pošteno darovan, nimi i mnozimi pohvalen više reda«. Isti pisar bilježi još: »... i egda štati budete sie knigi, ne psuite ni me klanite; poneže ne pisa ih duh sveti, na ruka grešnika i k tomu priobezden misliju vsagda bih poneže

bih prisilen u straničastvo za rat, ku nečistivi Hrvoj z Bosnami i z Benecih i s Turki uzdviže na krala ugarskoga Žigmunda, ki verno staše za čest kerščansku«. Cijeli jedan imutak stoje te pisane knjige. Bilješka mladje ruke na Misalu kneza Novaka Krbavskoga ostavila nam je o tome dragocjen podatak: »Kupljene b(i)še te knigi ot on(e) za Petra, kneza Novaka s(i)na s K(r)bave za 40 zlatih; i kupi je dobr muž župan Ivan, pridjevkom Pirilij s(i)n dobroga muža Črnka i župan Marinj pridjevkom Misulinj. I v to vrime b(i)še Pirilij župan v Nuglje«. A za to isto vrijeme jedna velika plemenščina, imutak cijeloga jednog roda, prodavala se za cijenu od 90 do 120 zlatih! A 1450. u Stomorinu selu pop Petar Paletčić »hotešći poiti v Rim pokajeti se mojih grihov« piše oporuku pa kao za najveću dragocjenost svoju izdaje u njoj odredbe za svoje knjige, ostavljajući medju ostalim crkvi Sv. Petra u Stomori »čtenja nova v kih je ljeenda svetoga Petra«.

U svoje knjige, na njihove rubove i uvodne i zaglavne prazne stranice popovi glagoljaši, često anonimno, upisuju kroničarske bilješke i o svakidašnjim sitnicama svoje okoline i o velikim povjesnim dogadjajima, koji su potresli njihov život. Razasute te bilješke uzete u cjelinu tvore živu kroniku svojih stoljeća. Dok su knjige pisane mješavinom staroslavenštine i živoga tadašnjega hrvatskog jezika, te bilješke pretežno reproduciraju čisti narodni govor, po njima se može najvjernije slijediti njegov razvitak. Iz njih izbija misao i osjećanje naroda, koji — ćuti se — na usta tih pisaca poput antiknoga kora popraćuje svo zbivanje svojim zapažajima i komentarima. Katkad su ti zapisci sasvim kratko nizanje činjenica, kadkad sadrže opća razmatranja, ali uvijek svjedočeći o budnom duhu duboke misaonosti — u njima se ćuti kucaj njihala vremena što vječno putuje amo tamo izmedju rodjenja i smrti ljudskoga života. I najsuhoparnije bilješke imaju svoju kulturno-historijsku vrijednost, bilježeći dnevni život, ovjekovječujući zgode istaknutih ljudi, velike političke potrese sačuvaše trenutne vjerne sličice svakidašnjosti. Tako na pr. neki fratar bilježi u svom breviru: »1411 miseca aprila ide knez Mikula naš gdn plemeniti v Jerusolim k božemu grobu i pride domov ijulija obhodiv dobro i častno« — četiri mjeseca trajao je put bana Nikole s Krka u Svetu Zemlju i natrag; sigurnost na moru morala je biti zamjerna kao i organizacija takvih putovanja, preteča modernoga turizma. Knezovi Krčki toga stoljeća uopće mnogo putuju. U istom breviru krčkome ima dalje bilješka, kojom je zapisana smrt istoga kneza Mikule; sinovi su njegovi u tom času na

dalekim putovanjima. »1432 mri gospodin plemeniti ban Mikula juna 26. dan — veli kroničar, — a nega sin knez Anž biše u krala demorskoga (danskoga), a knez Štefan biše pri krali ugrskom v Seni, ere kral grediše v Rim na cesarstvo, a pomagaše ga vižduka s Milana i Žanuvizi, i gonahu veliki rat s Benetcih na kopni i na mori i toga leta silni Turci (ro)biše (?) Hrvate... o mesopusti, ali se ne bihu mogli vel(ičiti?) s nimi, er te... pomriše ovaslini(?) i vsi sudi do Benetak... mnogo... ča se slišaše...« Iz svih tih bilješki diše veliko počitanje što ga popovi-glagoljaši osjećali prema knezovima Krčkim, počitanje koje premašuje konvencionalne izraze zahvalnosti. Knezovi Krčki zaista na svakom se koraku brinu za život svećenstva i redovnika, umnažaju njihov broj. Tako 9. VIII. 1381. knez Stjepan dariva hrvatskim pavlinima samostana Sv. Spasa kod Senja sve dohotke, koje bi morali plaćati za svoje vinograde u Baškoj drazi, jer »vidivše da je milosrdna prošnja i prava, i smišl'juće kratak život na sem sveti mi im ostavismo i darovasmo ta dohodak više imenovani za naših mrtvih duše, a za naše drav je. A to za to oni se obećaše i priješe boga moliti večno za naših prvih duše i za naše...« Knez Mikula pak dopušta crikveničkim fratrima 1428. da načine »pilu« (pilanu) u crikveničkoj drazi, »ondi kadi su njih maline (mlinovi)«, dokaz da je okolica morala biti bogata šumama. Kroz vjekove sačuvaše popovi glagoljaši tu odanost prema svojim zemaljskim gospodarima, i kad pogiba posljednji Frankopan u Bečkom Novom Mjestu opet se javlja kao odraz narodnog mišljenja neki anonimni glagoljaš, zapisujući dramatsku bilješku: »Kada su dobrog gospodina Petra Zrinskoga Nimci pogubili i gospodina Frangapana Franka, dobru gospodu junaki; nisu ih mogli Nimci viditi. Ti Bože pomozi i divica Marija...«

Zapisuju ti kroničari sve nedaće, koje su bile zemlju, i elementarne i političke. 1323. bilježi neki pop Ivan: »... i u to vrime biše gda va Vinodoli, knez Fedrig Duinov sin i knez Vid Žanov sin. I v to vrime tresiše se zemlja va Vinodoli i v Otoci i gradi se razvalivahu i bihu ljudi pečalni veliko«; 1463. bilježi u hrvatski glagolski psaltir pop Petar Fraščić: »I v to isto ljeto biše po Istrje malo žita i gladno bješe i ja dovoljno krat lačan (gladan) bjah«; u jednom pak brevijaru čita se bilješka iz godine 1431.: »Va to vrime pride Isak voevoda s Turci i porobi Vlahe (bit će Friaul) i Hrvate. Tu zimu pozeboše masline i vse smokve, pšenica pogibe i ina žita pogiboše, malo kadi sime osta i bil o zime velik glad.«

Sve kobniji, dramatičniji bivaju zapisi glagoljaša — na uviru je cvat hrvatske kulture Krka, osmanlijska najezda sve je bliža. Već 1403. neki Andrija Ševatić poklanja sjenokošu fratrima u Hre=ljinu »naspomenajušći se za svoje grihe i da mu je umriti i tuli=kojeje spomenujušći se na svoga sina Jurka, ki va to vrime po=ginu u boju u Turcih...« Zalijeću se turski četnici sve do Grob=nika, svaki takav porob znači ekonomsku propast za desetljeća za pojedine ljude i krajeve. Bilježi tako jedan glagolski kroničar o haranju turskom, koje je zahvatilo bakarsku okolicu: »Vazet je stan gospodina milosti... sobujna živina, što je ovac, koz, janjac, kozlić, vsega glav 1100; pastiri gosp. mil. i kmetov, ki su imali ži=vinicu poli ovac gosp. mil. bilo je 380. Svega je odagnano 5235 glava velike i male živine«.

I onda dolazi katastrofa. Kod Udbine na Krbavskom polju 1493. izgiba u bitci cvijet staroga hrvatskoga plemstva. Bitka je jedan od onih dogadjaja, koji oblikuju sudbinu narodu. S pogibijom plemstva dobiva samrtan udarac i plemenski stari sistem poslije devetstogodišnjega svoga života — sahnut će, sačuvati se još samo u odlomcima. Lomi se politička i ekonomska i po tome i kulturna moć plemenitih ljudi, oni većinom odmiču u sigurnije kra=jeve, sudbina narodnosti prenosi se na anonimnoga kmeta=seljaka, koji će ostati na zemlji u dnevnoj muci i očuvati jezik, običaje i predaje. Pop Martin, »plemenem lapčanin« zapisuje opširno u novljanski časoslov taj osudan dogadjaj: »V vrime svetoga otca v bozje pape Aleksandra šestoga, i v vrime Maksimilijana krala rimskoga, i v vrime krala Vaclava češkoga i ugrskago, i v vrime našega gna kneza Brnardina Frankapana i nega sina kneza Matije i kneza Krštofora i kneza Feranta, i v dohovnom našega gna i oca gna biskupa Krstopora Dubrovčanina biskupa modruškoga i krbavskago i pročje i k tomu budušči mi v skrbi i priobižden mi=sliju vsagda bih za rati velike i nemirje, ježe priključiše se v vri=mena naša, jupe dvigoše Turci sušči od iščedije Zmaila sina Agari rabine Avramle, proti vsej vselenjei zemlji i obujemši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju, nalegoše na jazik hrvatski; posila=jušči zastupi velike, voivode silne, tvorahu brani mnogie s plkom hristjenskim, pobijejušči se na polih i na pasih i na brodih vod, tagdaže roblahu vse zemle hrvatske i slovinske do Save i Drave daže do gore zaprte (Moslavine), vseže dežele kranske, daže do mora, robešče i harajušče, i domi božie palašče ognem, i oltari gne razrušujušče, prestarih že izbijejušče oružiem junoti že, divi i vdovi daže i kveltajuščije čeda; plk božiji pelajušče v tuzje usi=

lie svezani sušči železom, preprodajušči e na tržiščih svojih jekože skotu običaj est i ošče izide baša Rumanie i Vrhobosanie i porobiv v Posave pade pred Modrušu i poče r'vat Modrušu; požgaše ogniem burje oh nie i kloštri ošče i crikve gne. Tagdaže gda hrvatska i bani hrvatski dvigoše voisku protvu im, boi zastupni v poli velikem krbavskom, i tu boriše se branieu velieju; tagdaže pobježdena bi čest hristjanska; tagdaže uhitiše bana hrvatskoga ošče živušča; tagda že ubiše kneza Ivana Frankapana; tagda otpeljaše kneza Mikulu Frankapana; tagdaže ubiše bana ječkoga; tagdaže padoše krjepki vitezi i boritelji slavni v premozenii ih vjeri radi Kristovi; oščeže i pišci izabrani boritelji tu umriše obstrti zastupi v plčenje pola; tuže semrt prieše vjeri radi jekože družba svetoga Mavricija. Tkmože knez Brnardin Frankapan izide ot srjedi boje s malimi i tgda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči mi i bi skrb velije n vsih živuščih v stranah sih jekaže njet bila ot vrimene Tatarov i Gotov i Atelije nečistivih«.

Izmedju osmanlijskoga pritiska i sjaja renesanse u Italiji živi krčki kulturni krug posljednji svoj vijek. Krut je duhovan napon izmedju tih velikih suprotnosti, nosi ljudima britko, mučno iživljavanje. U tom ugodjaju jamačno je nastala jedna najneposrednijih starih hrvatskih lirskih pjesama:

Svet se konča i slnce jur zahodi.
Pravdja gine, ljubv stine, tma ishodi.,
Djeval jure svoju voisku kupno vodi,
Gda se svrši sveto pismo, dan prihodi.
Isuhrist e danas zablen i negov sluga,
Vsaki, ki e z Babilona, nim se ruga.
Gdo to slišah, obuze mi srce tuga,
Ar nesklad krivo gleda drug na druga.
V redovniceh, ki čtu sveto evandjelie,
Imela bi pravda biti i svršenie,
A sad e opačene i prevračene
I vsakomu dobru delu razorene.
Ot istini oči svoi ukloniše,
U pohoteh sego sveta zabljudiše,
K bezakonju srce svoe prikloniše,
Svoemu telu a ne bogu ugodiše.
Grdinali, biskupi i opati
Misle, boga ostaviše, le o zlati
Duhovna reć ot nih se ne more imeti,
Ako im se penezi prie ne plati.

Simuna v tom nasleduju, ki to zače,
— — — — — — — — — — — — — — —
Gdo bi rekal: Zlo činite, zlo ga vlače.

U toj pjesmi ječi vrisak revolte nad hrvatskim zbivanjem onoga vremena, neznani pjesnik u svojoj tjeskobi oslobadja se svih stega; ćuti se u tim neskladnim, ali proživljenim stihovima i jeka pedepsa Savonarolinih dana, i struja pobune duha bogumilske Bosne. Ali i narod je pjevao svoje pjesme. I u njima je sadržan isti duh otpora protiv stranih najezda i s istoka i sa zapada. I te narodne pjesme vjerna su kronika svoga vremena. Tužnu sudbinu kneza Ivana VII. Krčkog kroz stoljeća će narod pjevati u pjesmi, nastaloj sigurno pod neposrednim dojmom dogadjaja, sačuvanoj samo u mladjem jezičnom obliku:

Kad mletačke plavi, sve same galije
Doplove d' Omišlja, iskrca se četa.
Da pozove kneza našega Ivana
Na velo veselje, ko će njemu dati
Na svojih galijah. Kad su oni bili
Rujna vinca pili odploviše s knezom
Priko creskog mora, i Velimi vrati.
Kad to biše kneže gorko opazio,
Da nevirom Mletčić, grdo ga prevari,
Za Glavinom krikne:
»Aj turne moj lipi, lipi ter prostrani,
Kako sam te lipo, lipo sagradio,
A sada ne smijem blizu tebe priti.
Komu te ostavljam?
Ostavljam te ptici, ptici lastavici,
Ka će letnim danom nad tobom letiti;
Meni tužan spomen, a svitu paklensku
Neviru tužiti.

»Človik ob noć rodi se i ob noć pogibe«, korotnički bilježi neki neznani pisac u te dane. Nestalo je političke i ekonomske sigurnosti, mora gasnuti i kulturno stvaranje. Stara plemenita zemlja je poharana, modruški biskup Kristofor, rodom Dubrovčanin, sklanja se pred opasnošću u Novi gdje i umire i gdje je pokopan (vidi sl. br. 136. i 137). Kad će dvjesta godina kasnije Turci napuštati zauzete krajeve Hrvatske senjski biskup Sebastijan Glavinić posjećujući novo stečene dijelove svoje biskupije

nalazit će još tragove stare kulture: nalazi u kamen uklesane natpise, šta više i glagolske brevire, štampane po predaji navodno u ličkom gradu Kosinju; u razvalinama gradova nalazi mozaika, ostanke slikarija. Pred osvajačima spašavalo se šta se spasiti moglo. U prvom redu knjigu, najveću pokretnu dragocjenost. Tako pop Rudeš bilježi 1482. da mu je uspjelo kupiti neke knjige od popa Luke, koji je pobjegao ispred Turaka. Da namakne potrebnu svotu, morao je kupiti u svojoj pastvi dobrovoljne prinose. I puk hrvatski XV. vijeka zna i poštuje vrijednost knjige.

ŠAPTOM BOSNA PADE

Uvijek je nezamjetljiv začetak tragedije i kod pojedinaca i kod naroda. Tek propast protagonista tragedije potresa sve, bio on čovjek pojedinac ili narod-država. Pogotovo katastrofa jedne države. Nesavladivu stravu širi oko sebe na suvremenika takav dogadjaj jer se ljudi nenadano nadju okom u oko sa silom, koja je izvan dohvata njihovoga poimanja, ne mogu je spoznati, do-kučiti joj izvore i domašaj: nište se ustaljene predodžbe i vjera u poredak u svijetu koji sigura manje više desetcima tisuća opsta-nak njihovih interesa, — pred ljudima se iznenada otkrila bezdana praznina. Zato su takvi dogadjaji uvijek najtragičniji u povjesti ljudstva. Većini suvremenika takvih dogadjaja koji odlučuju nji-hovom sudbinom ostaju sakriveni uzroci zbivanja. I pojedinac i zajednice stoje pred takvim obratima kao pred elementarnom katastrofom; volja malakše, ostaje samo osjet potpune nemoći. Takav je morao biti prvi dojam što ga je na hrvatski svijet XV. vijeka učinio pad Bosne.

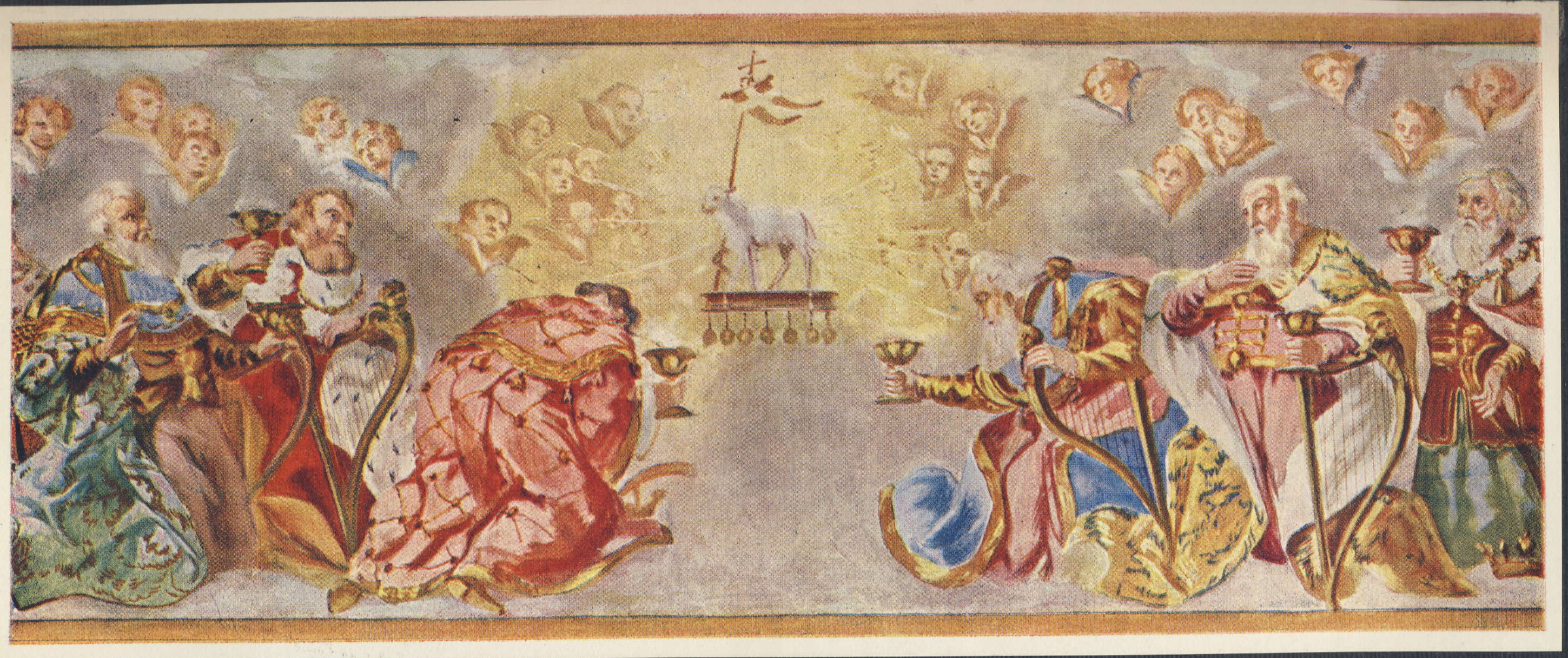
Mongolska najezda u XIII. vijeku bila je za Europu manje više epizoda: bujica je došla, bujica je prošla poharavši mnogo, ali u prvi mah ne izmijenivši dublje sudbinu europskih naroda i država, ni za jednu generaciju. No taj pohod Mongola, nastao pod vječnim pritiskom radjanja novih naroda u eurazijskoj rav-nici, pokrenuo je jednu silu, kojoj bješe namijenjeno da odlučuje kroz pola tisućljeća sudbinom i europske politike i europske kul-ture. Pod pritiskom Mongola oko 1225. iz turkestanske ravnice krenulo je po starim utrenicima narodnih seoba na zapad opet jednom jedno pleme ratnika, svega oko 50.000 ljudi pod vodstvom svoga poglavice emira Sulejmana. To pleme još je u VIII. vijeku poslije Krista primilo islam. Vjera odredjuje pravac njegove mi-gracije. Brzo napreduje taj narod vojnika tražeći nov zavičaj medju ljudima iste vjere i zato skreće u poislamljele krajeve prednje Azije i dolazi u srčiku borbenosti islamske u XIII. vije-ku, u zemlju vlasti Seldžuka. Ala ed-din, vladar Seldžuka prima istovjernike i daje im u leno nekadašnju Frigiju u Maloj Aziji, zapadni dio današnje Anatolije s povoljnim prilazima na more.

Unuk Sulejmanov zove se Osman i po njemu dobiva ime politička organizacija, koju je on stvorio i učvrstio — osmanlijska država. Mlada osmanlijska država Turaka puna je zamaha, snage rastu, sin Osmanov Urban osvaja Brusu i dolazi u neposredno susjedstvo bizantskoga Carigrada.

Države i one najveće podvrgnute su neumitnim zakonima života i njih prije ili kasnije mora stići doba staračke nemoći, predvjestnik skončanja. U XIII. vijeku Bizant već je staračka država; još je tu prestiž nekadašnje moći, premda mu svako stoljeće otpadaju cijele provincije, još ima bogatstva, ali to se još samo troši a ne umnaža, državni mehanizam djeluje, ali sve sporije, održaje se samo primjenjujući formule staroga iskustva, ali bez vidovitoga državnog stvaralačtva. Bizant je rezignirao već na svoje azijske posjede, grčevito se još drži samo stare europske svoje zemlje, kolijevke svoje moći. No tu se upravo u XIII. vijeku javio nov opasan takmac — moćna srpska država Stefana Dušana, koji teži preuzeti baštinu Konstantinovu. Protiv Dušanove srpske snage car Ivan VI. Kantakuzen upotrebljuje opet jednom poslije mnogih vjekova staru bizantsku formulu: »barbare« pobijati barbarima. Vjekovima se Bizant, — velika zajednica stvorena zajedinstvom kulture i komercijalnih interesa ali bez narodne ideje i snage koju ona daje u XV. vijeku sve to više, — borio protiv svih opasnosti vojskama plaćenika. Zlatom se može kupiti sve, dapače i branitelje države — do izvjesnog vremena, kad nova ideja svladava i moć zlata. Protiv Dušanove Srbije car Ivan VI. unajmljuje Turke. Bizantska flota prenosi tursku vojsku željnu akcije na europsko tlo. Bilo je to 1353. — točno stotinu godina kasnije tu turski najamnici učvrstivši se na europskoj zemlji osvojit će Carigrad 1453., likvidirati bizantsko carstvo i preuzeti cijelu njegovu velevlastnu baštinu. Deset godina kasnije 1463. pod Muhamedom II. koji nakon osvojenja Carigrada zamjenjuje naslov »emira« s naslovom »sultana« osmanlijska velevlast uništivši Bosnu pomiče svoju vlast na granice Hrvatske, na Savu, Unu, Dinaru.

Pasivno gleda Europa razvitak osmanlijske moći, pobjede polumjeseca nad krstom. U prvi mah to je nerazumljiva pojava. Jer pobjeda je to iste one snage protiv koje su se prije dvjesta godina pokretale miljunske vojske križara, nošene vjerskim zanosom, zator toga protivnika zazivlju svi propovjednici. I tad se još sipaju plamene riječi, grade veliki planovi da obnove zanos križarski. Ali europski svijet već je drugojačiji, promijenio se za

posljednjih stoljeća i riječi propovjednika govore gluhima. Nestalo je onoga jedinstva kršćanskoga svijeta, o kojemu su snivali veliki pape Gregorije VII., Urban II.; križari četvrte križarske vojne, mjesto nevjernike napadaju hrvatski Zadar, mjesto seldžučke moći ruše bizantsko carstvo. Mjesto jedinstva kršćanskog svijeta stvara se u svima zemljama mediteranskima rat protiv »krivovjernika«, Albingeza, Patarena, Bogumila, konačno u doba kad već turska moć sve dublje prodire u Balkan, samo vodstvo crkve se kala, katoličanstvo ima dvojicu papa, jednoga u Avignonu, drugoga u Rimu. Dok sabor u Kostnici vodi proces protiv Jana Husa, Turci kao najamnici i saveznici Vojvode Hrvoja grome 1415. kod Doboja vojsku ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda. Križarski pokreti su kompromitirani, jer se iz oslobodilačkih ratova izrodili u osvajalačke ekspedicije. Prevagnuo je u pokušajima stvaranja kršćanskoga jedinstva stari kulturno-vjerski spor Rima i Bizanta, ideja univerzalnosti dolazi u sukob s začetcima nacionalnih individualnosti. Dogmatična krutost ne priznaje geografskih ni nacionalnih raznolikosti ni na kojem području, vodstvo crkve ne predobija više pristaše apostolskim uvjeravanjem i ono hoće zapovijedati, nameće uvjerenje bez diskusije. Otpori protiv osvajalačkih težnja pod lozinkama stvaranja vjerskog jedinstva proglašuju se krivovjerjem — u tim krivovjercima, koji stvarno predstavljaju političko-nacionalnu opoziciju, zapad gleda većega neprijatelja nego u nevjerniku. Rim, ideolog tadašnje europske politike gleda u Bizantu svoga takmaca, a rimskoj duhovnoj vlasti pogoduje najjača kršćanska svjetovna vlast u istočnoj poli Mediterana: Venecija, koja priželjkuje postati baštinikom ekonomskih pozicija Bizanta — užitnikom tih suprotnosti postaju Turci. Vjerske krize razdrobile su društvene odnose u balkanskim državama, oslabile svu njihovu političku otpornost. — Turci nesmetano, relativno lako pojedinačno ruše Bugarsku, Srbiju, tako da je početkom XV. vijeka od nekadašnje bizantske velevlasti ostao samo Konstantinov grad s neposrednom okolicom. Sam grad Bizant još uvijek predstavlja strateški poziciju, koja može donijeti obrat. »Ali još i sad, kako veli najbolji suvremeni poznavalac Bizanta Charles Diehl, duhovni šefovi kršćanstva slijedili su samo jednu misao, iskoristiti neprilike i slabosti basileusa kako bi mogli nametnuti ujedinjenje i podvrči grčku crkvu papinstvu. I Bizantinci se, protivnici ujedinjenja crkvi, nijesu nimalo varali govoreći da Zapad i u otvorenom neprijateljstvu i pod prividnom nezainteresiranošću stvarno slijedi uvijek

IVAN RANGER: STARCI APOKALIPSE,
ULOMAK FRESKO SLIKA IZ LEPOGLAVSKE CRKVE, KOPIRAO DR. BRANKO ŠENOA.

isti cilj: razorenje grada, rase i imena grčkoga... I kad je napo-kon zapadno kršćanstvo pustilo pasti Carigrad pod udarcima Turaka, glavni razlog tome ima se tražiti u starim antipatijama, u radikalnim nesavladivostima, koje su onemogućivale svak spo-razum izmedju Istoka i Zapada. Kršćanstvo pustilo je propasti Bizant jer je u njemu mrzilo nepomirljive protivnike, shizma-tične i perfidne, kojima se uvijek spočitavalo da su osujetili kri-žarske ratove i uvijek otklanjali iskreno se vratiti u krilo katoli-čanstva«. Kad Muhamed II. navaljuje na Bizant, posljednji car ni otkale ne dobiva pomoći; miljunski grad brani svega 9000 rat-nika, medju ovima četa genovežana, starih trgovinskih takmaca Venecije; zato jer je posljednji car bizantinski imao savez s Ge-novom, Mletci pasivno promatraju pad Carigrada.

Sudbina Bosne na vlas je slična sudbini Bizanta. Kroz dva i pola vijeka apostolski kraljevi ugarski vode protiv Bosne pet-naest ratova, pod barjakom križa politički žele osvojiti Bosnu, koja goji misao borbene samostalnosti kako proti ugarsko-hrvat-skoj kruni, tako i proti srbskoj i dinastiji Nemanjića. U stalnim krizama ne može se stvoriti snažna središnja vlast, koja bi uskla-dila snage zemlje za obranu, intervencije pak samo jačaju vjerske protivštine. Bosna osumnjičena s bogumilstva, konačno postaje opori protivnik katoličanstva gledajući u njemu pokretnu snagu svih osvajalačkih navala. I u Bosnu prodro je feudalni sistem, državom vlada šaka moćne vlastele, od kojih povremeno poje-dincima uspijeva postati kraljevima, vrhovnicima ostalim velika-šima, ovi pak da obore kraljevsku vlast za kojom žude, dozivlju i primaju strane pomoći, priznajući prema svojim interesima sad ovo sad ono vrhovničtvo. U borbama za krunu nižu se zločini do bratoubivstva i ocoubivstva, a kćeri bizantskih careva, udate za srpske i bosanske vladare, te »Grkinje gospoje«, kako ih naziva narodna predaja, unose u to kolo okrutnosti elemente spletke, perfidije i rafiniranosti osvete. Vječne krize uzbudjuju duše na-roda, koji gledajući kako ga zlo bije sa svih strana konačno još sluša s razumijevanjem riječi samo onih ljudi lično krepostna života, koji bacaju anatemu na svu vlast ovoga svijeta. Sekta bogumilske braće čini se u to doba agonije vlasti jedina vlada masama bosanske zemlje.

U borbi za opstanak svaka je pomoć dobro došla. Hrvoje Vukčić, gospodar Jajca, jedan najmoćnijih feudalaca Bosne, koji je uspio sačuvati baštinu Tvrtkovu na moru, koji stiče vlast voj-vode Splitskoga, unajmljuje sebi po bizantskom uzoru stranu

pomoć. Te pomoćne čete pružili su mu Turci. Radili su tako svi mogućnici onoga vremena, bio je to tadašnji sistem. Balkanom su kroz cijelo sredovječje lutale skupine ljudi koji se unajmljivali pojedincima za ratnički posao. Bili su to od reda potomci starosjedilaca, narod, koji hrvatske listine već u XI. vijeku nazivlju Vlasima. Taj je narod nastao kao i svi narodi, vjekovnim procesom, ostanak je življa koji je preživio veliku narodnu seobu. U tim Vlasima se miješala krv prastanovnika, vjerojatno Pelazga, srodstvenika Etruščana davši novoj etničkoj tvorevini karakteristiku tamnoputnosti, oblika glave, miješala krv ilirskih plemena s najrazličitijim etničkim nanosima rimskih legija i kolonija. Kod narodnih seoba ostanci toga stanovničtva sklanjaju se u gore, dolaze u nove životne uvjete; životno održanje plaćaju gubitkom stečene kulture, od nekadašnjih stalnih naseljenika postaju nestalni stočari, jedino zvanje koje je bilo moguće u novim prilikama a od stočara postaju ratnici po zanatu. najamnici jer sami većinom nemaju svoje zemlje. Većina se postepeno poslavenjuju, kao vojnici-plaćenici ulaze u službe velikaša u doba feudalizma kad nestaju vojske plemena. I Frankapani ih primaju kao vojnike i naseljuju po svojim domenama, u blizini Novoga, Crikvenice, na samom Krku. Ti »Vlasi« su katolici, Frankapani ih nazivlju »dobrim hrvatskim Vlasima«, daju im povlastice, koje im osiguravaju život po njihovim tradicijama. Većina pak tih Vlaha saživljuje se kasnije s istočnom crkvom, počinju se smatrati Srbima; zvanje im je vojevanje, stupaju u službe srbske, kasnije i turske države. Radi tamne puti slavenski živalj ih naziva od vajkada »Crnim Vlasima«, »Moroulahis«, Morlacima, Murlakima. Tek neznatan dio tih Vlaha koji je ostao od pamtivijeka na svojim nekadašnjim selištima, njihovo iverje, tokom stoljeća sačuvao je svoj stari jezik pa je još u XIX. vijeku bilo u Poljicama na Krku njihovih potomaka, koji su molili Očenaš u mješavini hrvatskog i starog romanskog jezika: »Čače nostru, kirle jesti in čer, i t. d.« U strane vojne službe, naročito u godinama mira, davali su i Hrvati pretičak svojih ljudskih snaga. Stjepan Delić u najnovije vrijeme prikupio je mnogo uvjerljivih dokaza za podatak dubrovačkoga analiste iz XVI. vijeka Lukarevića, po kojemu su plemeniti Turopoljci-konjanici služili kao tjelesna straža srpskog kralja Stefana Dušana, naselivši se konačno stalno u okolici Metohije. U Turopolju danas još postoji kao i u XIII. vijeku naselje Kobilić, a naselja Gornji i Donji Kobilić postoje i danas u području Metohije; tamošnji stanovnici jednu svoju zemlju nazivlju

Turopolje, pamte da su im predji bili katolici, a sačuvali su u govoru i ostanke svojega domaćega »kaj«. Od tih turopoljskih ratnika-najamnika bio je po sudu Delićevom i Miloš Obilić, kojega svi stariji izvori nazivlju Kobilićem. Takve migracije Hrvata-ratnika ponovit će se i u XVI. vijeku. Poslije pada Bosne bjegunci, koji se naseljuju uz madžarsko-austrijsku granicu prvobitno su vojnici, pa se iz zapisaka donjo-austrijskoga sabora u XVI. vijeku razabire, da se tima vojnicima-naseljenicima imaju na čelo postaviti hrvatski kapetani, a ne njemački. Car Karlo V. za rata u Flandriji naseljuje Hrvate-ratnike kod Dunquerquea u Belgiji, pa hrvatski putopisac Riječanin Feliks Gladić još u XVII. vijeku nalazi kod Dunquerquea tamošnje Hrvate, te je s njima govorio hrvatski. Tako su i Turci, narod ratnika, odlazili u četama u tudje službe. Kao što su jedni velmože naimali vlaške plaćenike u svoje vojske — pod agitacijom bogumilskih redovnika domaće pučanstvo u Bosni zaziralo je jamačno od vojne službe — tako je Hrvoje unajmio prvi turske čete.

Uz kulturnu krizu kršćanskoga zapada uzročnik uspjeha proširenja osmanlijskoga bijaše i superiornost turske političke i vojničke organizacije, kojoj islam daje prodornu borbenu ideju. Sulejman I. po Koranu organizira svoju državu; nauk Korana izjednačuje sve vjernike u osebujnoj demokraciji; prednosti porijetla koran ne priznaje. Koran ne poznaje crkve ni njezine svećeničke hijerarhije, nema sakramenata ni dogmi, svak smije slobodno tumačiti prorokovu nauku, uz političku nema crkvene moći u turskoj državnoj zajednici, momenat, koji će jamačno mnogo odlučivati kod uspjeha turskih upravo u slavenskom svijetu, koji teško ćuti pritisak dvostruke vlasti i svjetovne i duhovne. Privilegije u turskoj zajednici stiču samo ratnici; konjanici spahije dobivaju na uživanje prihode osvojenih naselja, ekonomske prednosti podupiru političko-vjerski dinamizam. Onda tu su janjičari, vojska koja se sabire od fizički najboljeg neturskoga elementa, poturčenicima otvoreni su puti do najviših, najmoćnijih položaja i sve više raste broj renegata, koji stiču sve privilegije ratničke kaste. Janjičari predstavljaju stalnu sistematski vježbanu vojsku, prvu veliku redovitu vojsku u tadašnjoj Europi, kojoj striliške vojske kršćanske, skupljene prema potrebi, nijesu dorasle; bit će da je snagu janjičarskim četama nad kršćanskim vojskama pružala poglavito disciplina, izvježbanost, a manje vjerski fanatizam. Konačno tu je i umješna primjena nove ratne tehnike; Turci prvi sistematski u masi upotrebljuju topove, tada

skupo oružje, koje si nijesu mogle priuštiti malene i ekonomski slabe kršćanske države; topolivci-tehničari u turskoj vojsci u XV. a i XVI. vijeku od reda su stranci. Metodički turski vladari organiziraju svoja osvajanja; vojničke ekspedicije slijede tek onda kad je teren za operacije psihološki pripravljen, vješto iskoristivši i političke pogreške protivnika, idejne, socijalne i ekonomske krize u njegovom području. U etapama se širi moć turske velevlasti. Na granicama osvojenoga područja organiziraju sultani krajišta pod vojničkom upravom, koja služe ujedno i kao obrana zahvaćenoga terena i kao uporište propagande. Takvo krajište stvoreno je u Podrinju na pragu Bosne; po uzoru tih krajišta kasnije će organizirati Habsburgi protiv Turaka na hrvatskoj zemlji Vojnu Krajinu. U ta se krajišta sklanjaju svi nezadovoljni elementi iz Bosne, tu imaju prilike upoznati tursku moć i upravu, koja im se jamačno čini povoljnijom od one, koju donose zapadni osvajači. Turska vlast u prvom redu vjerski je tolerantna, ne poznaje feudalnih razlika, a prvo vrijeme ostavlja prvenstveno seljaka netaknuta na njegovoj zemlji. Tu se jača prebjezima i vojnička snaga, koju većim dijelom tvore vlaški plaćenici, a koja će snaga biti strašna prethodnica u svim turskim ofenzivama.

Hrvoje je prvi doveo u hrvatske strane tursku oružanu snagu. Nakon njegove smrti Turci su se već učvrstili u gradovima Vrhbosni i Hodidjedu. To i optužbe s bogumilstva bacilo je u povijesti žig na Hrvojevo ime. Jednostrane su uvijek manje više ovakve historijske optužbe. Jer pored toga Hrvoja, koji kao i vas tadašnji svijet u borbi za održanje svoje vlasti prima svako sredstvo koje mu se pruža, ima i drugi jedan Hrvoje, koji se ukazuje kao utjelovljenje hrvatskih vjekovnih političkih i kulturnih tradicija. Uspio je za svog vijeka, makar i s pomoći turskih plaćenika sačuvati kao političku cjelinu stari teritorij hrvatske državnosti, za kratko razdoblje povezati bosansko zaledje s hrvatskim morem. Hrvoje je čuvar kulturnih tradicija Hrvata — to mu je jamačno donijelo optužbu s hereze; njegov glagolski misal opravdava ga od teške optužbe njegovih suvremenika. Hrvojev misal posljednja je vidljiva tečevina duha one borbene hrvatske crkve, koja se je poslije Pacta conventa sklonula u Bosnu, u evoluciji izmirujući latinsko katoličanstvo sa slavenskim hrvatstvom. Samo duboko osjećajan kršćanin, u prkos svima intervencionističkim ratovima, mogao je dati izraditi takvu knjigu. U minijaturi u tom je misalu sačuvan i njegov lik (vidi sl. br. 118). Jamačno je to indi-

vidualan portre. Hrvoje je prikazan na bojnom konju u blistavom oklopu zapadnjačkoga feudalca; samo na glavi mjesto kacige nosi vrst turbana — sličan onima kakve još danas susrećemo katkad kod seljaka po dalmatinskoj Zagori i u zapadnima krajevima Bosne. Lice mu je obrijano, premda staračko ipak čvrsto, gotovo ukočeno kruto; odaje bezobzirnoga i prevejanog čovjeka i ratnika diplomatu, koji se umio vješto koristiti borbama Ladislava Napuljskoga i Sigismunda za ugarsko-hrvatsko prijestolje, ali koji je umio i okrutno udarati protivnike; ne nosi badava u svom grbu čeličnu pesnicu sa zamahnutim mačem, kojim znakom resi dveri svoga tvrdoga grada u Jajcu (vidi sl. br. 189 i 190), sagradjena po uzoru suvremenog umijeća graditeljstva Zapada. U samoj varoši Jajcu do danas se penje u visine romanički zvonik, neočekivana pojava u oporom heretičnom bosanskom ambijentu. U svom tom liku Hrvojinom nema ni traga bogumilskoj askezi, osim moguće prkosa i uporne mržnje prema onima, koji hoće uništiti i zahvatiti ono što je on stekao i stvorio. Taj Hrvoje kakav nam se ukazuje u liku minijature njegovog misala sav je čovjek Zapada; u njemu se nazrijevaju crte srodnosti s ličnostima onih silnika i mecena, koje će uskoro odnjihati renesansna Italija: Hrvoje je već slutnja jakih individualnosti, bujnih karaktera tadašnje nove europske civilizacije.

Još prije konačne pobjede turske bosanska se zemlja raspada; periferija neprestano mijenja vlastnike, prelazi iz jednoga suvereniteta u drugi. Domaća vlastela sve češće uzimaju stranu Turaka, pozivajući ih u svoje raspre i kao pomagače i kao suce. Sa zapadnih i sjevernih strana sveudilj se sipaju anateme protiv krivovjerne Bosne, a posljednji vladari bosanski na svoje molbe za pomoć protiv turske opasnosti, dobivaju ultimativne zahtjeve: najprije sami obračunajte s hereticima, onda tek dobit ćete našu pomoć. A taj obračun s »hereticima« je vladarima nemoguć, znači rat vladara protiv većine pučanstva, koje ne će ni da čuje za pokorenje. Stjepan Tomašević, posljednji bosanski kralj (vidi sl. br. 188) odluči udovoljiti zahtjevu Rima, gdje se nalazi središte protuturske europske politike. Na prijestolje dolazi Stjepan Tomašević pod zagonetnim okolnostima, čini se preko lešine rodjenog oca — da učvrsti svoj položaj, prilazi sasvim k Zapadu. Papa Pio II. daje ga 1461. u Jajcu po svojim legatima okruniti za bosanskoga kralja, legaliziran je tako njegov uspon na vlast. Time je ubrzana katastrofa. Kralj u zemlji ne može više računati ni na koga, a orijentiravši se svojom vanjskom politikom prema

zapadu, napustivši neutralnost u sporu izmedju obiju ideoloških fronta, Zapada i Istoka, Europe i Turaka izazivlje oružanu akciju Muhameda II.

Samo obećana pomoć sa Zapada ne dolazi, dok turska vojska strelovitom brzinom okupira kraljevu zemlju. Bez bojeva je proveden zahvat bosanskoga kraljevstva, pojava sasvim neshvatljiva za sve suvremenike. »Šaptom Bosna pade« ostala je krilatica još kroz stotinu godina u hrvatskom svijetu kao jedini komentar bosanske drame. Velikaši, nezadovoljni s orijentacijom kraljeve vanjske politike ne daju otpor osvajaču, malo plemstvo je dezorganizirano, puk apatičan, a kralj sam ne raspolaže očito ni s kakvom oružanom silom. Predaja veli da je vojvoda Radak, navodno bogumil, glavni vojskovodja Stjepana Tomaševića bez bitke izručio Turcima tvrdi grad Bobovac, ključ ulaza u Bosnu; i ta predaja bit će tek legenda, nastala u želji objasniti neshvatljivi brzi slom, jer Radak poslije predaje gubi glavu, najrječitiji dokaz da nije bio bogumilske stranke, koja listom prelazi na tursku stranu a njezino vodstvo prima islam; vjerojatnije je Bobovac bio zatečen turskom navalom, a obranbena vojska nepouzdana, moguće je sama prisilila Radaka na kapitulaciju. Kralj Stjepan Tomašević uzmiče pred turskom ofenzivom, ali turska vojska napreduje neočekivanom brzinom, uspijeva opasati kralja u gradu Ključu; i kralj je prisiljen na kapitulaciju, kao i Radak gubi glavu u Jajcu. U ona vremena rijetko kad se praštalo poraženom protivniku. Jedino kraljici Katarini (vidi sl. br. 120) uspijeva spasiti se bijegom u Dubrovnik, odakle odlazi u Rim gdje i umire; u Rimu joj se i danas još vidi grob.

Osvojenjem Bosne rukovodio je sam sultan Muhamed II., najbolji dokaz, kako je osmanlijska vlast spoznala i stratešku i političku važnost bosanske zemlje. Osvojenu zemlju radikalno se pretvara u tvrdo uporište islama, bezobzirno se likvidira stari poredak, prisajedinjuje zemlju sistemu carstva. Sad definitivno propadaju ostanci hrvatskoga plemenskog režima i njegovi nosioci u koliko su se još održali u posljednjem vijeku. Ti stari koljenovići hrvatski ma da su izgubili posljednjih vjekova razvitkom feudalizma mnogo od svoje političke moći, budno su morali čuvati svoje plemenske tradicije. Franjevac Josip Jakošić nalazi još u XVIII. vijeku u fojničkom samostanu sačuvan stari popis hrvatskih plemićkih obitelji iz dana pada Bosne, te ga šalje prijatelju dr. Martinu Jurju Kovačiću, koji u Pešti 1789. izdaje djelo »O radu vitezova Božjaka« Gavre Kolinovića iz Šenkvica, neka-

dašnjega hrvatskog naselja u današnjoj Slovačkoj. Jakošić je Kovačiću davao podatke o seobi hrvatskoga življa iz Bosne i Hrvatske u ugarske krajeve te pripovijeda: »Šaljem ti rado stari popis plemića nekada u kraljevstvu Bosni čuvenih po slavi, krvi i djedovskoj hrabrosti, što sam ga slučajno našao. Tko je bio popisivač ne znam, ali mislim da je bio pitomac reda sv. Franje provincije Bosne i da je živio pobožnim životom u samostanu Sv. Duha u Fojnici... Iz popisa razabirem da je bio napisan potkraj XV. stoljeća t. j. malo godina iza toga, što je Bosna opustošena na užasan način od sultana Mehmeda Hana... Treba znati, da nijesu popisane sve porodice bosanskoga kraljevstva, nego samo one, od kojih su nadjeni grbovi, od bijesa turskoga sakrivani i u samostanu Sv. Duha u Fojnici sačuvani. Kad je naime Turčin zauzeo bosansko kraljevstvo, spalio je sve uspomene i uništio grbove, a kod Jajca je poklao 10.000 plemića.« (Prof. Nikola Žic: O nekim nepoznatim Hrvatima i njihovim djelima. Napredak. God. XIV. br. 1.). Turska vlast želi zatrijeti i samo sjećanje na tradicije, koje vežu bosanski svijet sa svijetom onkraj Save i Une, ništi svjedočanstva o porijetlu, sve, koji su sumnjivi novom poretku stavlja pod nož. Dio plemstva, svakako onaj, koji je već prije podržavao veze s Turcima, stavlja se pod njihov protektorat, prelazi na islam i spašava time svoje privilegije i imutak. To je koncesija koju osvajač pruža u Bosni. Koncesija nesumnjivo velika — jedino u Bosni turski poredak ostavlja feudalni sistem, priznaje nasljedno plemstvo kod tih velikaških porodica. U tim hrvatskim porodicama koje su primile islam održao se jamačno najčišći stari hrvatski tip ljudstva; antropološka istraživanja utvrdiše da je medju pučanstvom Bosne plavokosi tip najbolje sačuvan u aristokratskim muslimanskim porodicama.

Spas pred osmanlijskom okupacijom Bosna ne traži u otporu nego u bijegu. Jamačno iz sjevernijih i zapadnih dijelova Bosne, kao i sam kralj Stjepan Tomašević, bježi svijet u sigurnije hrvatske strane, u Dalmaciju, Pounje, Posavinu. U sjeverozapadnom dijelu varaždinske županije u tri naselja, koja leže jedno do drugoga noseći značajna imena: Tomaševo, Bobovec i Radakovo, očito je sačuvan spomen bosanskih emigranata XV. vijeka na tragediju njihovog užeg zavičaja. Migracije bosanskih Hrvata poplavljuju sve susjedne zemlje, prodiru preko ugarskoga »Gradišća« sve do Moravske, gdje su po svojim naseljima sve do naših dana sačuvali u narječju ostanke svoga govora.

Slom Bosne bio je najžešći historijski potres koji je zadesio hrvatski svijet u cijeloj njegovoj prošlosti. Osmanlijska vlast prodrijevši u hrvatski prostor stubokom mijenja čitav sastav i tkivo narodnog života, kida sa svim dotadašnjim, daje sasvim nove pravce iživljavanju i naziranju. Ono što je još jučer bilo sadržaj života, što je životu pružalo ustaljenost i smisao, sutradan po padu Bosne nestalo je u nepovrat. Preko noći niču novi problemi, idejni, društveni, ekonomski, i prema svima treba zauzeti stanovište jer traže bezodvlačno riješenja. Mijenja se sva hrvatska politička i kulturna problematika pod pritiskom susjedstva osmanlijske velevlasti, pune dinamizna, s novim društvenim poretkom, novim kulturnim i vjerskim naziranjima. Pad Bosne nameće reorijentaciju, novo oblikovanje cjelokupnog hrvatskog života. Svime u prvi mah dominira samo jedan problem: održanje gole egzistencije.

Već bujica emigranata, koji šire paniku kuda dolaze, stavlja pred upravljače tadašnje Hrvatske niz čisto tehničkih zadataka. I plemena i feudalci u susjedstvu Bosne primaju bjegunce, ali im mogu malo pružiti, voljni su vjerojatno iskoristiti jedino njihovu ljudsku snagu; dojučerašnji plemenski ljudi postaju ili vojnici-najamnici ili moraju tražiti nova skloništa. Sama pak borba za život uvijek i svagdje sužuje kulturne vidokruge. Kulturne težnje gube aktuelnost, sav napor pojedinca i zajednice upravljen je isključivo na sigurnost. Pad Bosne automatski presijeca kulturni život hrvatskoga glagoljaškoga kulturnog kruga na Krku. Feudalna gospoda moraju podvrći reviziji svoje odnošaje i težnje prema vladaru; traži se pomoć na sve strane i prima gdje se dobije. Kralj Matija Korvin, suvremenik pada Bosne, sigurno iskorišćuje taj obrat da ojača svoju vlast prema feudalcima kakvi su bili Frankapani, a malo plemstvo stoji uz kralja vjerujući da će u kraljevskoj moći naći zaštite od turske opasnosti. Momenat obrane donosi i sve bržu promjenu društvenoga poretka u Hrvatskoj, plemenski sustav sve teže odoljeva pritisku osmanlijske moći, ne može dati dovoljno snage ni ekonomske ni ljudske za vojničke potrebe. Iz ugroženih krajeva ljudi se moraju seliti, pad Bosne polazna je točka golemih narodnih seoba na zapad i sjever, koje će trajati gotovo puna dva vijeka. Ali na seobe se hrvatski plemeniti ljudi teško odlučuju; povezanost sa zemljom daje im čudesnu snagu žilavoga otpora, zemlju daju protivniku samo stopu po stopu. Dio njegov gine u obrani zemlje, manji dio staroga prekogvozdanskoga plemstva seli u Austriju i Ugarsku. U

Ugarskoj dobiše iznajprije uz svoje plemensko ime i oznaku narodnu »Horváth« (tako Horváth-Petričević), ali ga kasnije zanemariše, pa je ponajviše ostalo samo Horváth; isto su tako i u austrijskim zemljama zvali hrvatske doseljenike Krabath (genannt Krabath), samo što se ovdje brzo zaboravio taj dodatak, a ostalo je pravo ime, obično pravopisno izobličeno kao na pr. Kollonitsch. Sjeverozapadni dio Bosne uz Unu, najdulje se odupire osmanlijskom pritisku. Tek stotinu i trideset godina poslije pada Bosne 1593. uspijeva Turcima osvojiti Bihać; sačuvane su nadgrobne ploče s imenima i grbovima branitelja Bihaća: Ivana Vukovića, krasnim grbom urešena, ali jako oštećena ploča nekog plemića Jurja, plemića Nikole Farkašića, plemića Luke Cvitkovića, Ivana Isačića, braće Ivana i Gašpara Kobašića, Bernardina Stivkovića, kojemu je u bitci glava odsječena pa je pohranjeno samo truplo, nekog Petra Rebrovića, te bihaćkog krojača Luke. Preživjeli branitelji Bihaća naseljeni su 1599. na zagrebačkom posjedu u Hrašću, gdje prigodom naseljivanja moraju preuzeti obvezu »od vsake hiže da dadu četvero piščenec i 10 jajec, takajše k Martinju od vsake hiže po jednoga kopuna i dva ovna vse selo«, borci prelaze u stalež gradskih kmetova.

Politička granica nastala 1463. razara kulturno jedinstvo Hrvata, čvršće konture kojega jedinstva su se počele stvarati tokom posljednja dva vijeka, svladavajući staro dvojstvo koje je stvorilo relief terena i političke sile, po kojima malo prije bosanske katastrofe, 1409. Dalmacija dolazi pod vlast Venecije na temelju kupoprodajnoga ugovora Ladislava Napuljskoga za svotu od 100.000 cekina. Od Dubrovnika preko Splita, Krka, do preko Dinare i Drave glagolica i hrvatski jezik stvaraju to jedinstvo. Sad se to jedinstvo lomi. Hrvatski živalj u osvojenoj Bosni dolazi pod uticaj islamske kulture, u dalmatinskoj Hrvatskoj dobiva premoć talijanski kulturni uticaj, a gornja Hrvatska s političkom ovisnošću od Srednje Europe postepeno će odanle crpsti i kulturne poticaje. U tom hrvatskom svijetu, koji je postao bojište i etapa u dvjestagodišnjem ratu izmedju islama i Zapadne Europe, dominirat će samo jedna ideja — ideja obrane. Nema drugih impulza, zamire sve ono što je dosele pokretalo hrvatski život, nosilo napetost stvaranja, davalo dinamiku zbivanju izbijajući iz samoga hrvatskoga kulturno-političkoga medjuprostora izmedju Zapada i Istoka. Od svoga dolaska na jug do pada Bosne Hrvati se otimlju uticajima i Zapada i Istoka, bore za svoju političku i kulturnu samobitnost. Bore se žilavije

nego moguće ikoji drugi narod u ono vrijeme za iskonske svoje oblike života — i u jeziku i u društvenom uredjaju i u pravu, za sve ono što tvori kulturu jednoga naroda. U prkos svima suprotnim snagama ideja kulturne samostojnosti se održaje; Hrvati uspijevaju obraniti životno pravo svoga jezika i na onom području gdje su drugi narodi ustuknuli, na području bogoslužnom; u prkos uticaju snage rimskoga i germanskog prava, hrvatsko pravno shvaćanje neodstupno je dobro narodne zajednice; plemenski sustav održaje se i živi u svoj svojoj bujnosti i raznolikosti. Svi pak ti elementi kulturnoga jedinstva održaju živu težnju za političkim jedinstvom, koja misao uskrisuje uvijek novim snagama u svima pogodnijim situacijama.

Slom Bosne većinu toga podsijeca. Za nosioce hrvatskoga javnog života, a to su plemenski ljudi, bez obzira da li moćni feudalci ili malo plemstvo, preostaje samo jedno: predaja, posvemašnji naslon na Zapad. Time se konzumira sva i vjerska i kulturna problematika minulih stoljeća, sve slabijima postat će za buduća dva vijeka težnje sa vlastitom afirmacijom. Da stekne političku i vojničku pomoć Zapada hrvatski se svijet mora sinkronizirati na Zapad, potomci onih, koji su stoljećima stajali u oporbi proti latinaštvu, sljubljuju se sasvim s katoličanstvom, postaju »predzidje kršćanstva«. Hrvatska biva mrtvom zemljom za samostalno kulturno stvaranje i ostaje takovom sve dok s požarevačkim mirom 1699. ne mine neposredna opasnost Osmanlijskoga Carstva. Samo jednom, u uroti Zrinskih i Frankapana na trenutak će bljesnuti stara tradicija, osjetiti se težnja novih mogućnosti riješenja hrvatske sudbine, pokušaj naći novu političku i kulturnu orijentaciju; bljesnut će samo misao, urotnici će sami ustuknuti pred akcijom.

Tek mala područja na moru, treba priznati pod moćnom političkom zaštitom Venecije, ostaju oaze kulturnog života. U tim malim zonama na Jadranu, municipalna autonomija osigurava opstanak, materijalno blagostanje i duhovno stvaranje; ono se doduše sve više kreće u zapadnim oblicima, ali misao narodne individualnosti nikad ne zamire; pojedinci čuvaju i izgradjuju jezik, proživljuju stare težnje, čuvaju srž ideje narodnoga zbivanja da je predaju u povoljnijim vjekovima novim pokoljenjima.

Ostancima plemena uspijeva zaustaviti ofenzivu Osmanlijskoga Carstva na granicama ostataka nekadašnjega hrvatskog kraljevstva. Fenomen teško protumačiv, zagonetan i politički i strateški, pogotovo kad su sačuvani razmjerno pouzdani podatci

o brojčanoj snazi, koja je zadržavala osmanlijski pritisak. Plemeniti Hrvati u tom nejednakom boju izgibaju, ali, ako i oluja obara snažna debla, šuma zato ne propada. Bitno pak je da je i u toj dramatskoj defenzivi uspjelo spasiti kontinuitet narodne političke ideje. Taj uspjeh skupo je plaćen. U tom dvjestagodišnjem žilavom hrvanju plemstvo, u koliko nije izginulo, kulturno se sve više odnarodjuje, postaje samo nosiocem stranih uticaja, tudje kulturne misli. Postepeno hrvatsko plemstvo, politički narod izmiče time s pozornice kulturnog stvaranja, gubi svakako svoju prvu ulogu — tamo ostaje samo Narod.

Slijepljen sa zemljom, manje više ravnodušan prema barjaku koji se nad njim vije anonimni narod spašava etnički karakter zemlje, čuva stare oblike života, naziranja, običaje, živu riječ. Kao što su neodjelivi šuma i ptice, tako je neodjeljiv narod i pjesma. S ovu i s onu stranu fronte živi ta pjesma, pjeva u istom ritmu kao i prijašnjih vjekova stare i nove jade i stare i nove slave, prima u se baštinu predaka, njihova vjerovanja, njihovu etiku, njihove ideale. Po njoj živi puk, njezin zvuk sve češće slušaju — jer ta pjesma ne pozna pregrade ni gora ni voda — i gospoda pod čalmom i gospoda pod baršunastim baretom, napijaju se njezinom otajnom snagom, ona im pruža gordost sebesvjesti. Kroz dvjesta godišnje političke ciklone što ujaju preko hrvatske zemlje, nezamjetljivo stvara ta pjesma novo kulturno jedinstvo bez obzira na političke granice.

Ima još jedna spona koja odijeljeni hrvatski ogranak u Bosni veže duhovno s ostalom braćom. Jedini od svega Zapada ostadoše u Bosni redovnici Franjevci. Ostali su jer nova sila nema šta oteti redu, koji kao i bogumili, nalazi potpunu slobodu u siromaštvu. Franjevci jer su čuvari hrvatskoga jezika, siromašni kao i puk, izmiruju Bosnu s katoličkom evandjeoskom misli.

DRUGO LICE PADA BOSNE

Politički slom Bosne ima svoje kulturno naličje.

Oni, koji su s ovu stranu fronte gledali pad Bosne i njezin neposredni život pod novom vlašću, u prvom redu su vidjeli povorku bjegunaca sa svim bijedama emigrantskoga života: jučerašnji imućnici postali su prosjaci, od njih su slušali o progonima, pogibiji njihove svojte i znanaca, o krvavim ličnim osvetama kakve pod plaštem političkih i vjerskih borbi uvijek preotimlju maha u danima ovakvih velikih obrata; od njih su slušali kako se srušio sav poredak, koji je i za njih bio neprikosnovena svetinja. Onda bi uskoro upoznali tursku snagu. Osmanlije su svoje vojničke pothvate pripravljali psihološki, još prije borbe nastojeći skršiti moral protivnika. Psihološku ofenzivu izvodile bi prethodnice glavne turske armade, neredovite čete plaćenika i vazala, koje je u turskom taboru želja za pustolovinom i plijenom okupljala iz svih krajeva svijeta. Te prethodnice — glavni dio njihov tvore t. zv. martolozi, većinom Vlasi, ali i Tatari, Sirijci, Grci, prozvani tako po grčkoj riječi »armatolos« (bojnik, oružnik), koja će se riječ po njihovom glasu silnika i okrutnika pomiješati s riječi »armartolos« t. j. griješnik — vrše nagle upade u protivničku zemlju bez odredjenih strategijskih ciljeva, jedino sa svrhom da šireći paniku demoraliziraju protivnika, ostavljajući za sobom prah i pepeo. Takva četovanja ispunjavat će pretežno tristagodišnji rat na hrvatskim granicama.

Ali za tim oblakom tmine, koji dijeli kršćanski i osmanlijski svijet, postoji i uzorna organizacija osmanlijske države, koja uspješno rješava ekonomske, pravne i društvene probleme, djeluje kultura islama sa svim blagom, znanjem i tradicijama Istoka promičući snažno stvaralačtvo duha. Još prije nego što je likvidirana politička samostalnost Bosne, kultura islama privlači bosanski svijet. Elita turska, pogotovo vladari kao Muhamed II. i Sulejman II. Veliki spadaju medju najobrazovanije ljude svoga vremena, poznaju svakako bolje kulturu Zapada nego što Zapad poznaje islamski svijet. Oni nastoje k sebi privući najjače duhove onoga vremena, učenjake, graditelje, tehničare, pogotovo iz Italije. Leonardo da Vinci kao i kasnije Michelangelo dugo kole-

baju bi li se odazvali pozivima sultana. Mehmed II. vlada potpuno u govoru i pismu ne samo turskim, nego i grčkim, latinskim, arapskim, perzijskim i »slavenskim« jezikom. Turski vladari i moćnici žene se s kćerima balkanskih vladara i velmoža, izmedju kršćanskog i islamskog Balkana postoje društvene i krvne veze. Turski vladari poslije Muhameda II. imaju u svojim žilama gotovo više slavenske nego li turske krvi, a sam Sulejman Veliki čini se da je po majci Bošnjak. Talenti u turskom svijetu, bogatom, dinamičnom nalaze veće mogućnosti stvaranja nego u državama na periferiji turskog carstva. Turski vladari učvrstivši svoju vlast na Balkanu još prije pada Carigrada promiču nauku, sigurno koji taj mladi čovjek stiče obrazovanje na turskim i arapskim učilištima. Zna se da je već za vladanja Muhameda II. najslavniji turski pjesnik onoga vremena Adni bio kako priznaju turski izvori »Mahmud Hrvat«, koji je prema istraživanju dr. Safvet bega Bašagića poticao od roda Abogovića. Kao mlad sužanj dospio je u Carigrad, ušao u milost dvora, stekao naobrazbu sa sultanovićem poznijim Muhamedom II., koji kad posta vladar svoga druga uzvisuje do najviših političkih časti, čini velikim vezirom upravo u doba osvajanja Bosne; Mahmud Hrvat prigodom okupacije Bosne nastoji spasiti život kralja Stjepana Tomaševića i time stiče sultanovu nemilost. Osmanlijski sultani, nakon pada Carigrada preuzimlju uz političku mnogu tu društvenu baštinu Bizanta, pa i stvaranje koterija, spletkarstva na dvoru: kao žrtva jedne takve spletke Adni, Mahmud Hrvat gubi glavu. Pod nasljednikom Muhamedovim sultanom Bajazidom, čovjekom — kako veli istraživač turske povijesti Aleksije A. Olesnicki — miroljubiva karaktera, mekom, neodlučnom, koji se zanimao više za književna djela nego za ratna junačtva, predanoga gotovo bogumilskoj mistici i askezi, prezirući nepostojanosti i taštine ovoga lažljivoga prolaznog svijeta, čeznući za drugim mirom blažene vječne svijetlosti, dolazi do prvih vojničkih položaja u carstvu opet jedan Bošnjak, poznat pod svojim muslimanskim imenom kao Hadum Jakub, onaj vojskovodja, koji je porazio hrvatsku plemensku vojsku pod banom Derenčinom na Krbavskom polju. Taj Hadum Jakub druguje s Bajazidovim učiteljem matematičarom, astronomom, povjesnikom Mevlanom Mirem Čelebijom, a svoju pobjedu sam ovjekovječuje osebujnim ditirambom, u kojim se stihovima čudesno isprepliće gordost pobjede s duboko proćućenom skrušenošću i čovjekoljubljem. Nabrojivši bogat plijen, Hadum Jakub kliče:

Dat ću konja, odijelo i pružit ću ruku pomoćnicu,
čim vidim kojeg mu drago gazija (ratnog druga) u nesreći!

i malo dalje nastavlja:

Sve, što imam u ruci, razdat ću i raspoklanjati,
da ne mislite, da ja kupim zemaljska blaga!
Što treba čovjek skrbiti za blago,
kad mu ne može biti dio sreće veći, nego mu je odredjen odozgo!

Balkanski Slaven, Srbin porijetlom najveći je turski državnik XVI. stoljeća veliki vezir Mehmed paša Sokolović. U XVI. vijeku Osmanlijsko Carstvo kad je na zenitu svoje moći, stvarno je slavenska država, ako i ne po većini pučanstva a ono po eliti, po ličnostima svoga vodstva. Islamski svijet omogućio je slavenskom elementu dokazati svoje državničke sposobnosti. Ti slavenski vodje Osmanlijskoga Carstva ponosni su na svoje porijetlo, kako je zamijetio talijanski putnik M. A. Pigafetta u polovici XVI. vijeka; taj osjećaj sačuvao se uostalom u Bosni kod odličnika sve do austrijske okupacije, htjeli su da se o njima govori kao o »muslimanima« a ne »Turcima« — jer svi koji su vladali državom, vojnici i političari, pretežno nijesu bili roda turskoga — Turci su samo oni koji su Anadolci, potišteni rukotvorci i kopači, svakojaki ljudi, nimalo sposobni za vojsku. Istambulom dominiraju, naglasuje Pigafetta, sami kršćanski odmetnici; u Carigradu kod diplomatskih pregovora samo se službene izjave i odgovori izriču pomoću tumača na turskom jeziku, a razgovori i dogovori teku bez tumača u jeziku hrvatskome (ne 'i ragionamenti più particolari et di meno importanza, over in qualche digressione, che allhora senza dragomani in crovata lingua parlavano, la quale è familiare a tutti quasi i Turchi et specialmente agli huomini di guerra).

Silan morao je biti priliv slavenskoga življa u islamski svijet. Dovodio ih je onamo i sticaj prilika, i želja za pustolovinom, i mogućnost karijere, a sigurno i fascinantnost samoga islama i njegova opća naziranja i njegova primjena u životnoj praksi. Otajna je ta fascinantnost, teško ju je prozrijeti — privlači neke hrvatske ljude u XV. i XVI. vijeku jednako kao što je prije šest vjekova privlačila njihove pretke, koji su odlazili u islamsku Španiju. Jamačno je tu privlačivost jačao i duh vremena, u kojemu je živio posebice svijet Bosne prije pobjede osmanlijske vlasti. Islam sa svojim najčišćim monoteizmom, izrečenim u najjedno-

stavnijoj formuli — »nema Boga do Boga« — koja ne ostavlja nikakve sumnje, koja je svakom jasna, morao je donositi mir u ustreptale duše, rastočene vjerskim borbama. Islam ne pozna teoloških spekulacija ni dogmatičnih nadmetanja iz kojih se radjale hereze, ne potresa duše dramatizacijom napetosti pojma istočnog grijeha i otkupljenja, nema konačno klera, posrednika izmedju božanstva i vjernika, svaki vjernik u bogomolji neposredno dolazi u predodžbi u dodir s idejom božanstva. Koran nije teološka knjiga, već pravilnik zemaljskoga života. Katoličanstvo sa svojim kultom svetaca Bošnjanima činilo se očito novim mnogoboštvom, koji islamski monoteizam mora pobijati. Mehmed-beg gradeći poslije krbavske bitke od stečenoga plijena 1495. Burmali džamiju u Skoplju, daje oduška upravo tom shvaćanju govoreći u zadušbinskoj ploči: »sagradi ovaj hram za prinošenje molitve Bogu, gospodaru svjetova, zapovjednik gazija, koji vode svetu borbu protiv nevjernika i zatornik *krivovjeraca, koji ispovijedaju mnogoboštvo*...« Ima medju t. zv. poturicama naravski i slavohlepnih karijerista, kao što je bio Ahmed mladi Dalmatin, strastven i slavičan, koji je postao pod Sulejmanom pašom i vezirom, osvojio za Islam otok Rod, i konačno izgubio glavu kujući urotu želeći se proglasiti egipatskim sultanom, davši već iskovati u Kairu novac s natpisom: »Ahmed, sultan egipatski«. Ahmedovu bunu likvidira Ferhat-paša opet poturčenik, rodom Šibenčanin, muž sestre Sulejmanove. Ima mnoštvo Dalmatinaca u turskoj službi, bit će da se znatan broj onih, koji se borili protiv Venecije, sklanjali u Tursku da tamo nastave pod polumjesecom borbu protiv dušmana Mletaka. Tako je jedan seljački sin Nadinjanin iz okolice Vrane, Josip Mašković postao u osmanlijskoj službi Jusuf paša, slavan strateg, admiral i državnik, osvojivši 1645. od Mletčana tvrdjavu Kaneu na Kreti; turske kronike bilježe da je do konca života odisao žestokom mržnjom na Mletke. Značajan je slučaj Šibenčanina Murat-bega, koji je imao brata Don Jurja, natpopa u Šibeniku; braća su neprekidno općila, posjećivala se, pa je jednom takvom prilikom šibenski knez Balbi priredio sjajan doček Murat-begu kad je kao osmanlijski odličnik posjetio svoj rodni grad.

Na islam nije prelazilo samo plemstvo Bosne, ni prebjezi iz Dalmacije, na islam prelazi i veći dio plemstva u Slavoniji kad ona dolazi pod osmanlijsku vlast. Posljedica to je gradjanskoga rata u Hrvatskoj nakon bitke na Muhačkom polju, kad se hrvatsko političko vodstvo razdijelilo, jedan dio se opredijelivši za

Habsburge, a drugi za užitnika turskoga protektorata Zapolju. Heroji su uvijek u ljudskom rodu na rijetko posijani, ljudi u prvom redu žele sačuvati svoje tečevine, svoj život, svoju sigurnost. Plemstvo, koje u Slavoniji pristaje uz Zapolju poznavajući prilike, moć osmanlijsku i nemoć i slabu organizaciju habsburške pomoći točno je ocijenilo situaciju: pristanu li uz Ferdinanda sigurno će izgubiti sve, njihova zemlja postat će bojištem, priklon k Zapolji i Turcima značio je spasenje. To raspoloženje nije prevladalo samo medju plemstvom, nego ga je dijelilo i seljačtvo, kako to javlja zagrebački biskup Šimun kralju Ferdinandu. Razlozi za to držanje seljaka su jasni: turska vlast ih je u slučaju da se njoj podvrgnu puštala na miru, dok ih se s kršćanske strane gonilo i u vojsku i na ratna podavanja, na rabotu i uz to nametalo im teške poreze: osim toga u onom metežu seljaci su ubrzo uvidjeli da turska vojska nije drugojačija od kršćanske, u dugim borbama se mnogo ubijalo, kralo i haralo, a osobito seljačke glave i imutak, pa je želja bila prirodna u seljaka da se njihov kraj čim više odaleči od bojišta. Konačno 1536. osmanlijska vlast proglasuje slobodu seljačku prema plemićima, dakle ono što je tad, kao i u svako doba, moglo najviše djelovati na seljački živalj.

»Kad je seljak vidio da mu Turčin nosi oslobodjenje od omraženih plemića, prihvatio se objeručke Turaka i prelazio listom k njima. Na toj duševnoj podlozi porodila se dakako i želja da prelazi na muslimanstvo, pa je u takovim prilikama odbacilo svoju vjeru i primilo tursku samo u brodskoj Posavini više od četrdeset tisuća, a prelazio je narod na muslimanstvo i u sopljanskoj Podravini, a svakako prema tome i inače u srednjoj Slavoniji« (St. Pavičić: O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću. Rad, knj. 222.). Osmanlije su u svom zahvatu Slavonije štedili zemlje i plemića i seljaka, koji bi im prišli. Oko 1540. poturčila se je cijela porodica slavonskih mogućnika plemića Svetačkih, izručivši Turcima svoje tvrde gradove. Sigurno ozlojedjen jalovom pomoći s habsburške strane prilazi Turcima sedamdesetih godina XVI. vijeka čak i jedan zagrebački kanonik Franjo Filipović, (zagrebački kanonici moraju kao generali sami braniti u ono vrijeme svoje posjede uz tursku frontu); njegovu kanoničku kuriju, veli predaja, premazaše u znak sramote crnom bojom, odredivši kasnije zgradu za školovanje klera (»crna škola«); ali premda je proklet i izopćen iz crkve, sačuvao se ipak do naših dana spomen na Deli Popa u divot-kaležu njegovom, koji se čuva u riznici zagrebačke prvostolnice (vidi sl. br. 244).

Povijest je u svojim moralnim poukama uvijek lomila štap nad tim poturčenicima hrvatskoga roda, žigosala ih kao izdajice, krivokletnike, otpadnike, ljude bez načela, sebičnjake, sramotu narodne prošlosti. Sud taj — bez obzira na mogućnosti ljudske duše — jednostran je već zato, jer je učinak ljudskih djela u času njihovog nastanka redovno nedogledan. Stjepan Pavičić izučavajući na temelju studija govora u Slavoniji velike unutarnje seobe Hrvata u XVI. i XVII. stoljeću, nastale uslijed pritiska osmanlijske ekspanzije došao je do nenadanih rezultata, paradoksa historije: ti odmetnici, koji su spašavali svoju imovinu prišavši na tursku stranu, spasili su živote svojih podanika, pučanstvo svoje zemlje, i potomci toga pučanstva spasili su tu zemlju za narod. Jer u ostalim krajevima gdje su pojedini velikaši, pristaše Habsburga i Zapada ulazili u borbe, koje su stvarno većim dijelom morali voditi njihovi podanici, zemlja je poharana opustila, staro pučanstvo istrebljeno, na pustu zemlju naseljen je drugi, strani etnički sloj, ti krajevi u Slavoniji danas nijesu u hrvatskim rukama, prešli su u tudji posjed. Zaslugom odmetničtva velikaša kao što su bila bosanska poislamljena vlastela, kao što su bili Svetački (od plemena Mogorovića), koji su prema iskonskim tradicijama Hrvata čvrsto se držali sa svojom zemljom, svojom plemenščinom bez obzira na mijenu političkih granica, sačuvana je ta zemlja za hrvatstvo budućnosti.

Radikalne izmjene sistema uvijek su kobne po naraštaj, koji ih je morao preživjeti. Ali u svima novim sistemima, ma koliko bili kruti, ljudskost ublažuje načelne oštrine njihove, uskladjuje ih s ritmom života, čini podatnim ljudima. Islamskoj kulturi, ma koliko se činila okrutna u detaljima svakidašnjice, ne može se poreći čovjekoljublje. Jedan od glavnih stupova islama je darivanje milostinje, a svaka karitativnost ima za svoj temelj suosjećanje s bližnjim, ono što se danas naziva socijalnim osjećanjem. Ocjenjujući pak krutost Osmanlija prema protivnicima ne smije se zaboraviti da su običaji onoga vremena bili uopće kruti, da je svijet pod krstom kao i polumjesecom bio jednako okrutan, da je to bio vijek Macchiavellija i Cesare Borgia, da su se u tom istom vijeku kod nas i Zrinski i Erdödy, kaptol zagrebački i biskupi medjusobno okrivljavali da bezdušno taru kmete, da uslijed toga prijeti opasnost da će svi kmetovi odbjeći pred nepodnosivim nasiljem u »vlahe« ili u »Turke« i tako opustiti Hrvatska; sam Nikola Zrinski vlastoručno »brije glave« zarobljenima buntovnim kmetovima i reže im kečke, a idejni oponenti kao Savonarola svršavaju

na lomači. Nova vlast u Bosni, ne smije se poreći, donosi zemlji blagostanje, stvara kulturne tekovine, kakvih nije tu bilo od rimskih vremena. Spomenici te islamske renesanse Bosne još danas nam govore o altruističkom naziranju njezinih stvaraoca. Intenzivnija, misaonija i socijalnija je graditeljska djelatnost u Bosni nego s onu stranu hrvatske granice. Husrevbeg i Ferhadbeg daju biljeg bosanskoj zemlji, koji je do danas održala. Najbolji arhitekti, učenici i suradnici genijalnoga arhitekta Sinana dolaze u Bosnu, trasiraju ceste i grade gradjevine namijenjene — ne pojedincu mogućniku, kao u zapadnjačkoj Hrvatskoj, nego zajednici. Husrevbeg gradi divnu džamiju sred Sarajeva, ne samo kao bogomolju, nego kao središte nove kulture i nauke; gradi učione, medrese, snabdjevši ih fondovima, vakufima, koji se održaše do naših dneva (Vidi sl. br. 191.—198.). On gradi sarajevski bazar s prostranim hanovima kao središte privredne djelatnosti, gradi kupalište namijenjeno puku, stvar sasvim nepoznatu u tim dimenzijama u zapadnoj Europi; islamska vlast gradi ceste, mostove, koje do danas nije zatro zub vremena, dopremaju se iz stranih zemalja, poglavito iz Saske stručnjaci rudari da dadu nov polet rudarskoj industriji, zamrloj u glavnom poslije rimske vladavine, promiče se voćarstvo, nasadjuju nove vrste voćki, preobrazuje kulturna flora zemlje. Bogatstvo stečeno na četovanjima i milošću vladarskom dijeli se neimućnima gestom gospodske darežljivosti i proračunanošću solidne socijalne politike. Sve to objasnjuje zašto se Bosna za jednu generaciju osmanlijske vladavine pretvorila u tvrd bastion osmanlijske političke ekspanzije. Osmanlijska vladavina daje svijetu Bosne poslije dva vijeka kriza sigurnost i blagostanje. Zapisi senata Dubrovnika, koji je zapadna luka Bosne, svjedoče o intenzivnom i bogatom privrednom životu Bosne; Dubrovnik na svojoj balkanskoj trgovini osnovao je svoj ekonomski polet, koji se rapidno razvija upravo otkako su bosanska i humska zemlja došle pod tursku vladavinu. Dubrovčani pak bili su oprezni trgovci, koji su poslovali samo s partnerima velike kreditne sposobnosti. Narod se ne samo u Bosni nego i u Slavoniji saživio s turskim režimom i Antun Reljković kad dolazi u oslobodjenu Slavoniju sa svojom budnom radoznalošću ispituje tamošnji stari svijet kako je zapravo bilo »pod Turcima«. Neka stogodišnja baka mu ocrtava prilike, koje pomalo sliče na idilu; »Turci« i »kauri« lijepo se paze, posjećuju se, turska elita sama promiče društvenu harmoniju i mir. U jednom memoarskom djelu, zapisima roda Rakitića (Dr. J. Matasović: Sarod Rakitica. Narodna

Starina br. 6.) zabilježeno je o tom vremenu: »Svaku noch daje moralo po 12 Divojaka kaurski Ali Begovici na prelo odlaziti i oko poul nochi svakoverstni Pittah najidavshise Kuchibise svaka svojoj povratjale, i to mirno i sigurno, jer za Glavu Momkom turskim i Kaurskim bilo je kojoj god na Put statti! 2-go u Nimci imade jedan Ferman Czara Turskoga, koije na Priporuku Shain Alibega oko God. 1654. Nicsanom dao Dopushtenje iz Biograda na zimini, da mogu slobodno svoj zakon i viru tirati i obderžavati«. Sam Reljković u svom moralizatornom »Satiru« feačku ćud Slavonca, koju želi iskorijeniti, pripisuje isključivo osmanlijskom uticaju, otkrivajući opet neizravno sliku podnosivosti turskog režima u hrvatskim stranama:

Jer dok tako skupa pribivaše
turske kuće i krstjanske vaše,
dok se žene s bulama poznaše,
dok se dica s Turadma igraše,
dok se reko, zajedno vladaše,
dotle Turci zao izgled daše,
običaje lipe ostaviše,
a poganske pomalo primiše.
Kad se Turad skupe na divane,
ni vašima oni ne zabrane;
Kad Turkinje stanu igrat kolo
okrećuć se sve unaokolo,
i vaše se divojke ufate
jal kod Muje jal njegove Fate.

— — — — — — — — — — — —

Od onda je ašiluk postao,
zao izgled i hadet ostao;
od onda je ostalo psovanje,
prelo, kolo i ašikovanje . . .

Uz granice život naravski nije bio idila. Čarkanja ne prestaju ni onda kad oficijelno postoji mir izmedju Osmanlijskoga Carstva i susjednih država. Cijela je pruga zemlje uz granicu na ugaru, s pojedinačnim čardacima i utvrdama; nestalo je gospodskih naselja, u tom medjuprostoru živu samo seljaci, žrtve vječnih četovanja. Prepadi se vrše obostrano, nemaju većinom nikakav važni vojnički cilj — ti vojni pohodi pretvorili su se u jednu neobičnu privredu, od koje živu obe strane: pljačku i trgovinu sužnjevima. Sačuvano dopisivanje izmedju zapovjednika po-

graničnih četa s jedne i s druge strane, izvještaji komandanata pograničnih utvrda štajerskima i kranjskima staleškim saborima, ponešto memoarski zapisci uskrisuju nam taj život uz tursku granicu, katkad jarkim bojama produbljujući cijelu sliku. Juraj Križanić ocrtao je u jednom svojem spisu, pisanom u Rusiji, krajobraz hrvatsko-turske granice u XVII. vijeku: »V Hervatskoj zemlje vozdlje riek razsuti ljesi (šume), duboki, gusti i ljudi krepjet rubež siče (ovako): Sječu sotvarjajut v dilinje na mnogo versti, to est, sjekut i valjat ono drevie da s učini konjnikom neprohodnoe miesto, a pri onih sječah čordaki, zrjemnici ili stražnici siče: V zemlju vsadjet visokih berven dva desjet i veće, i na nih sogradjet kuću, a nej prečuvajut dva ili tri straža s piščalmi i z možarom. Ašče gdje počujut neprijatelja, vistrijeljet možar a drugaja stražnica to uslišav, vistrjelit i ona, a tretja tože, i inija rjedom s obje strani; i tako za eden čas budet vjedomo na 50 verst i dalje eže neprijatelj est v zemlje«. Takav sistem pogranične obrane bio je organiziran jamačno odmah nakon pada Bosne, jer Marino Sanudo 1499. bilježi još jednu potankost o sistemu pogranične doglasne službe. Uz pogranične stražare bile su naslagane gromače, lomače od suha drva, uvijek na povišim mjestima s kojih se prostire dalek vidik. Kad bi se primakao protivnik zapalile bi se lomače ili motke s košem gorivih tvari, da danju dimom a noću plamenom dadu glas o opasnosti. Cijela hrvatsko-turska granica bila je isprepletena mrežom takvih postaja, koje su se održale sve do XIX. vijeka; krajišnici su ih zvali »vitiljače« ili »smolenice«. Tim znakom uzbučene su male posade u tvrdim gradovima, a kasnije u graničarskim forticama, od kakvih je jedna, Zavalje, sačuvana još do danas nasuprot Bihaću sa svojim zidanim bedemom s puškarnicama, sićušnim bastionima za bočnu vatru (vidi sl. br. 20.). Marino Sanudo zabilježio je da je pomoću takve doglasne organizacije glas o prelazu turske konjice preko bosanske granice stigao od Zadarskih Kotara do Friaula u Istri za četiri ure; Zadrani su uredili takve lomače na nekim visokim vrhovima u Kotarima, zatim u kaštelu Sv. Mihajla, na Mulatu, a odatle je pruga toga primitivnog optičkog brzojava išla na Osor, Pulu, Rovinj, sve do Friaula.

Kod tih prepada plijeni se sve, prvo naravski ono što je najlakše, stoka, a onda ljudi. Sužnjeve se pomnjivo čuva, oni su zdrava valuta, kojom se izmjenjuju ili sužnjevi na drugoj strani ili se na njima zaradjuje otkup. Od plijena većinom živi ta pogranična vojska, i kršćanska i muslimanska, obični vojnici i njihovi

komandanti. Kranjski stališi, koji imaju nakon cetinskoga sabora dobrim dijelom dužnost izdržavati obranu hrvatsko-turske granice škrti su na novcu, mnogi tvrdi gradovi početkom XVI. vijeka padaju samo zato jer nije bilo sredstava za isplatu vojnika, za nabavu puščanoga praha. U naputku za službovanje Herbersteinovih konjanika iz 1684. točno se odredjuje, koliko vojnici moraju davati svojem komandantu od zahvaćenoga plijena; to podavanje u uputi se označuje kao »dar«, ali obvezatan: »Gosp. general, — veli se u naputku — sužnje i od čest dobitke, što za njegovu regaliju dostoji, za se reservira, kako ti i dare od plać. Ako li pako spodoban dar od koga junaka (običajni naslov vojnika) od dobre volje obećan prime (drugi koji oficir) suprot tomu ne govorimo ništar. Haramije, kada je koji plaću dobil, davali su za naš dar 12 ili po 16 forint. S kojimi mi nijedne pogodbe ili čine ne činimo, nego vojvoda ili oficir, pred kojim plaću dobi, ima nam na znanje dati. A komendant nema nijednoga inštalirat, niti pripuščat stražu čuvati, doklam s nami za dar ne spravi i od nas ordinaciju ne primi«. Ekonomski probitak prevladao je ideologiju borbe s Turcima, to naziranje preuzimlju svi. Najunosniji plijen svakako su ljudi. Kad je Juraj knez Zrinski 1582. razbio Sinan pašu zasužnjivši do 1300 Turaka, medju njima mnogo odličnika, zabilježio je anonimni pisac: »... z ovoga dobićka mnozi plemeniti ljudi i velika gospoda jesu bogata postala, poklam je samomu Zrinskomu Jurju veće od dvisto jezer dukatov hasne bilo«. Nikola Zrinski sa svojim podložnicima utanačuje 1544. poseban ugovor o podavanju dijela plijena: »Kad i kamo koli budu od nas zapovid imili, da imaju na četu ili na put priti, (put — četovanje), i ako li kada oteli pojti, da im mi imamo brašno dati i ča koli na putu dobidu šužan, konj, marhe male i velike, da imaju nam od vsega dobitka polovicu dati; tulikoje ako bi kada pošli na put ob svojem brašni, da nam imaju od svega dobitka mala i velika treti del dati«. U Farkašiću naselili su 1636. braća Vuk i Gabor Jelačić neke Petra, Košutu, Juricu, Cetina Rozgića »pod onakav red, da kada deset let mine, da onda od vsake hiže sako leto budu dužni dati jedan dukat, i kada im Bog sriću da sužnja dobiti, da ga imaju njim i njihovom ostanku dopeljati na zapitak. Ako dva sužnja dobe, njim jedan, a drugi gore imenovanim Jelačićem i njihovom ostanku; ako li šest, sedam, osam sužanj dobe, da si uzmu dva izmed njih, koji ih budu išli; konje to tokajše ...« A nekako u isto vrijeme vojvoda Babići, Petar i Tomek, obećaju zagrebačkom biskupu Vinkoviću »ako gospodin Bog da sreću do

seh dob, ter me gosp. Bog sužnji daruje, kako me je i poprvo, da do leto dan hoću kušati vaše gospodstvo s njim pohoditi i darovati«. Radi trgovine sa sužnjima ima u XVI. vijeku i zagrebački kaptol velikih okapanja, jer hasburški ratni povjerenici prigovaraju da od »dobitaka« (ljudskog plijena) što ga steku njihovi podanici u Turaka, uzimlje kaptol polovinu, trećinu, a katkad i svu vrijednost. Kaptol se brani od tih optužbi veleći da on ne daje za sužnja po glavi samo pet do dvanaest talira, kako ga se optužuje, već da četnici raspolažu i ucjenjuju sužnje po svojoj volji, a od njih kaptol ih samo kupuje. Nikola Zrinski-Čakovački plaćao je — prema podatcima jednoga suvremenog putopisca — svojim podložnikom na tursku glavu po talir, a velike nagrade za sužnjeve; u to doba imao je knez u svojim tamnicama zasužnjenih i po pet stotina odličnih turaka; 1661. jedna je zrinska četa uhvatila neku uglednu tursku gospodju, koja je nudila za otkup 60.000 talira, dok je Zrinski tražio tonu zlata. 1538. ban Nadaždi odredjuje službeni cjenik za sužnje pa se tako vojnicima za odrasloga sužnja davalo deset forinti, za dječake pet, za žene i djevojke opet pet forinti. U hvatanju i iskorišćivanju sužnjeva, što nije bio nikakav specijalitet samo Osmanlija, iživljuje se preko dva vijeka svakidašnjica područja historijskoga »predzidja kršćanstva«.

Neprestano kola korespondencija radi sužnjeva izmedju jedne i druge strane. Potresni dokumenti ljudi i vremena ta su pisma. Iz njih se razabire kako se ta trgovina usavršavala, kako se u njoj stvarale uzance, nepisani zakoni o postupku sa sužnjevima i načinu trgovine. Za ratnog sužnja vrijedi načelo »sužanj vaš, blago vaše«. Sužnjevi se čuvaju okovani u tamnicama, ali je običaj da se okivaju samo noću, o zori se puštaju iz tamnice, a nakon zapada sunca ponovno zatvaraju — pazi se na njihovo zdravstveno stanje, jer ako umre sužanj, izgubljen je otkup. Sužanj ako pobjegne radi zlostavljanja, onaj, koji ga je zarobio gubi pravo na otkup. Često se sužnje pušta na riječ da odu u svoj zavičaj preko granice i da sami donesu otkupninu — jamci su kod toga slučaja ili zasužnjeni drugovi ili »virna knjiga« kojega uglednijeg Osmanlije. Sužnji se otkupljuju ili u novcu ili u naravi; kršćanska gospoda rado primaju mjesto novaca sedlarske i uopće kožnate rukotvorine, kojima je očito tadašnja Hrvatska oskudijevala, odnosno nije imala tu robu u dobroj kvaliteti — remenarski i sedlarski zanat pak cvao je u Bosni. Iz te korespondencije o sužnjevima razabire se sav težak udes vascjeloga ta-

dašnjega pograničnog pučanstva, ali vidi se i duh, kojim su disali pisci tih pisama, svi ti kapetani, komandanti, begovi, generali, zagrebački kanonici-branitelji Siska i Dubice. I u tim pismima susreće se po koja ta pozitivna crta naličja novoga stanja Bosne. Pisma tih hrvatskih muslimana svjedoče često i o njihovoj narodnoj svijesti i o duhu viteštva u kojem ih je islam uzgojio. Katkad takvi pohod svršava viteškim megdanom, koji vojske mirno gledaju, o kojima se kasnije pjevaju pjesme. Tako 1596. bilježi Toma Juričić u svom kratkom ljetopisu (priopćio ga dr. o. Juraj Božitković u Narodnoj Starini br. 25) kako se »u jesen sikao na megdanu u Makarskoj vojvoda Ivan Vlatković iz Senja s Ametagom Cukarinovićem, ter Ivan Senjanin odsiče Cukarinoviću livu ruku za šakom, i ondi mu udilj pade na zemlju i odnese je Vlatković u Senj«. Na mahove bljesne iz te korespondencije koja ta zraka čovječnosti i samilosti obasjavši krute ćudi i njihovo vrijeme. Tisuće fragmenata hudih ljudskih udesa ostavilo je traga u tim neobičnim pismima, pisanima pretežno bosančicom u jedroj čistoj hrvaštini, rodnom jeziku tih bosanskih ratnika. S formulama barokne galanterije protkana su neka pisma, kao kad Hasan Cekić piše porkulabu Antolčiću: »Poštovanom vitezu, poklon i pozdravljenje, kako sinovcu na krajini«. Mikula Jurinić, kapetan sisački piše kapetanu bjelostijenskome glede otkupa sužnja Šabana, za kojega je zatražena cijena od 34 cekina, jedan poplun i par čizama: »Viteškomu i vsake poštene časti vrednomu Radaman agi, oficeru grada i krajine Belostene... da znate, kako smo prijeli vašu viru za našega sužnja Šabana... od novoga roka dajemo mu mesec dana... da ovako hodi i dugovanje svoje pronosi, da što brže cenu svoju isplati i veru vašu iskupi. S tem da ste zdravo u toj poštenoj Krajini«. Težak i nezavidan morao je biti prečesto usud poruka, jamaca, koji bi ostali u sužanjstvu čekajući na povratak onoga za kojeg jamče, a kojega često opet njegovi gospodari nijesu puštali. O takvoj jednoj drami govori pismo nekog sužnja Gabora, koji je ostao kao jamac u Turaka, dok je Antun Tušak, kanonik zagrebački i kapetan sisački očito branio povratniku iz sužanjstva, puštenom »na viru« da se vrati ili otkupi. Pismo, koje potiče iz 1641. pisano mješavinom čakavske ikavštine i kajkavske ekavštine puno je očaja pred neizvjesnošću: »Ja sirotek v velike nevolje budući prosim i molim vašu milost na kolina poklekši gori ruke podigši, krvave suze točeći, na ruke i noge padajući pred vašom milosti i zaklinaju i Bogom jedinim, i blaženum divicum Marijum, majkum božijum i svetci božjemi, nemojte

nevirnika poruka braniti... I to vašoj milosti na znanje dajem i prisižem se bogom jedinim i blaženum divicum Marijum, ako mi ga budete branili i mene budu Turci za njega jošče bili i ružili kako mi se groze, pošaljite vaša milosti sami nož, ja se hoću, tako mi ove zakletve, sam, na vseh vas dušu zaklati!« Kadkad sami Bošnjani interveniraju za sužnje kod njihovih kršćanskih gospodara, pa tako Ahmet, barjaktar Dubice grada piše Tomi Augustiću, kapetanu grada Siska i zagrebačkom kanoniku, tužeći se da kapitul svoje sužnjeve previsoko ucjenjuje: »Razumismo od vašega sužnja Jandre, da ga cinite hiljadu groša. Mi se zato čudimo vami; do sada je vaša tavnica i sužnji bili najpridniji, a sada su najstrašniji, zašto nepriličnu cinu na siromahe udarate. Takom cinom cineći, vira moja turska, da vam ne će nikad ni remena donesti, zašto ju nitko ne da, niti će za njega ući, jer je siromah, nigdi ništa nema«. A krajišnik kapetan Džafer-beg iz Bosanske Hrvatske, u jednom sporu piše vicebanu Berislaviću: »To nije junačko dugovanje i krajišno... nije to božji put ni pravica; valja da je u svojoj viri čovik stanovit!«

Početkom XVIII. vijeka ofenzivnost osmanlijske snage je sustala. Osmanlije, baštinici Bizanta, brže su dotrajali svoj vijek od svojih predšasnika; sustaje im i politički a i kulturni zamah, svako stvaralačtvo stagnira — agonija osmanlijskoga političkog i kulturnog organizma bit će duga. Tamo negdje oko 1720. sačuvalo se pismo bega Beširevića upravljeno komandantu Like Josipu Knezu Puciću, u kojem se veli: »Bismo davno otpisali vašemu gospodstvu, ali nismo mogli, jere nam je bio došao pašin ćehaja radi hirsoza (nitkova, lopova) i zločinaca i jesmo sviju povišali i posmakli ih, kie jeste god tužili. Tako i vi, gospodine, vaše hirsoze i zločince posmaknite i haka im dodjite, da krajinu umirimo, da se kolj ne čini veće, neka je svak miran i blagom na svojih kućih«. Poslije tri vijeka stara bojišta postaju sve tiša, odmakla su daleko od njih žarišta europskoga zbivanja i političkoga i kulturnoga, i kršćanska i muslimanska Hrvatska postaju manje više europski mrtvi prostor. Stoljetna kreševa istorodne braće pod tudjim barjacima iscrpile su im se snage, iznjurena zemlja teško će primati ideje i napone novih kulturnih epoha.

BORBA ZA NOVOG ČOVJEKA

Ekstaze, krajnja napetost osjećaja, ne mogu trajati vječno ni kod pojedinca ni kod društvenih zajednica. Kad zanos osjećaja sustane dolazi do riječi um. U životu ljudi poput valova nižu se naizmjence razdoblja zanosa i misaonosti.

Ekstaze vjerskih osjećaja pokrenule su križarske ratove, izrazile se u gotici, izrodile u feudalizmu. S pogledima ustremljenima k nadzemaljskom idealu podavio je čovjek svoju ličnu volju, predao se sasvim općenitosti; ta čovjek je tako neznatan, nemoćan i nevažan u svemiru poput zrnca pijeska u moru; na ovoj zemlji, koja je samo dolina suza, viša sila odredjuje mu pute u sreću koja nije od ovoga svijeta. Samo povjerivši se rukovodstvu vjere može postići pravi život u carstvu Božjem, — za taj idealni cilj podnosi sve u životu. Takav je bio ugodjaj i naziranje premoćne većine ljudi u ono razdoblje, koje povijest naziva sredovječjem.

Taj naziv naravski je moderan. Smislili su ga povjesnici kako bi točnije odredili razliku, koju su osjetili da postoji izmedju vjekova nakon pada antikne kulture i svojega vremena. Nakon XVI. vijeka, uvećavši svoje povjestno znanje ljudi su stekli osjećaj da im je svijet stare Grčke i Rima nekud bliži, razumljiviji od Europe kojoj je davao jedinstvo duha religiozni sistem kršćanstva. Razumije se, sve su te granice medju povjestnim razdobljima skroz fiktivne, kao što su fiktivne i krilatice o »mračnom sredovječju« i o »naprednosti novoga vijeka«. U svim epohama, pa tako i u sredovječju nalazimo sve ono što se smatra kulturom, profinjenost shvaćanja, intelektualnu veličinu, pravnu pronicavost kao i čiste konstruktivne sposobnosti. Sve što je bilo stvaralačko u europskim narodima moglo se je i u srednjem vijeku izažeti i pretočiti i u službi vjere i umjetnosti, znanosti i politici, a okrutnosti i progoni, orgije iskrivljenoga praznovjerja popratna su pojava svih historijskih razdoblja bez razlike.

Vjersko osjećanje kao zajedničko dobro premoćne većine davalo je biljeg kulturi sredovječja. Samo stopostotnih većina

nema, naročito ne može biti u svijetu duha, uz većinu uvijek postoji i manjina. U svim pak razdobljima te manjine su odlučno važne u kulturi kao i u politici; te manjine su nosioci budućnosti, pioniri novih naziranja i novih oblika života. Te manjine u početku su ograničene samo na nekoliko ljudi. Ali u tim pojedincima je onaj duh koji sumnja, koji ispituje sve vrednote ma koliko se činile stalnima i neprolaznima, koji ispitujući traži i želi stvoriti novo bolje.

U doba političkih oluja stvorenih narodnim seobama stvaraju se prvi samostani. U svijetu u kojem odlučuje u glavnom samo sila, u njih se sklanjaju ljudi duha; organizacija crkve prima te samostane i izgradjuje ih dalje kao tvrdjave vjere. Ali samostani su takodjer i čuvari kulturnih dobara staroga svijeta, oni spašavaju kontinuitet ljudske misli. I dalje njeguju misao. U kršćanskoj crkvi zapravo postoje dva područja: svjetovna crkva i samostani; svjetovno svećenstvo je izvršna vlast crkvene organizacije, samostani klijališta novih pokreta, koje svjetovno svećenstvo crkve katkad prima, katkad suzbija. Dok je vrhovna crkvena vlast prema političkim potrebama situacije čas fanatičan tradicionalista, koji uporno suzbija sve što je novo, čas je opet romantično liberalna primajući pod svoje nove reformne ideje i zanose, samostani živu svojim čisto duhovnim životom ne obzirući se na zemaljske stvari. U njima je duh slobodan na svoj način i — samostani su bogati revoltnim fermentima — iz samostana proizlazi i jedan Sv. Franjo Assiski i jedan tragični Girolamo Savonarola.

Redovnici sabiru i čuvaju dobra antikne civilizacije, stare spise, umnažaju ih prepisivanjem, proučavaju, komentiraju, nastoje svoje literarne simpatije iz poganskoga svijeta dovesti u sklad s mišlju kršćanskom. Dok vrhovi crkve postaju sve više domenom visokih stališa, moćnih rodova plemićkih — samostanski život čuva iskonsku kršćansku demokraciju u jednakosti sve samostanske braće, njima je dobro došao svatko bez obzira na porijetlo. Samostani su osim toga jedina škola u prvoj poli srednjega vijeka. Ljudi samostana po tome su u tjesnijoj vezi s najširim narodnim slojevima nego vrhunci crkvene organizacije; redovnici se u svim krajevima brzo nacionaliziraju, njima uspijeva jedinima izmiriti univerzalnost ideje crkve s narodnim osebujnostima; benediktinci na Krku, franjevci u Bosni, pavlini u Gornjoj Hrvatskoj postaju najgorljiviji čuvari narodnih tradicija, spasavaju katoličanstvo u hrvatskom svijetu. Oni postaju pravi učitelji vjere i narodnosti u najtežim časovima, jer su većinom iz naroda potekli i s njime očuvali najtjesniji dodir.

Učenici samostanskih škola saznaju za svijet antikne kulture, upoznavaju njegove ljude, njihovo mišljenje. I počinju voliti te davne ljude, njihove karaktere, njihove težnje, njihovu požrtvovnost. Žedno se bacaju ti učenici samostanskih škola u potragu za novim starim knjigama, žele čim više saznati o starom svijetu, njegovom načinu života; počinju proučavati stare spomenike, prepisivati stare natpise — uz idealno savršenoga kršćanina, kako ga opisuje svete legende, postepeno se radja još jedan idealan čovjek, antikni junak u kojemu se otkriva uzor ljudskoga savršenstva. I dok još većina ljudskoga društva živi u križarskim zanosima, u Italiji već mala četa ljudi stvara nov pokret novoga naziranja, kojemu je povijest dala ime humanizam. Od XIII. do XV. vijeka, naročito nakon pada Carigrada, kad se znatan broj grčkih učenjaka sklonio u sigurne zapadne strane donijevši sa sobom i svoje znanje i knjige, sakupljaju se spomenici antikne civilizacije, spisi staroga Rima i Helade, sve što je od njih preostalo.

Pomalo ti novi poznavaoci i sve brojniji obožavatelji starine počinju drugojačije misliti nego što su još mislili njihovi djedovi. Volja se oslobadja stega obamrlosti, počinje zavirkivati i preko granica, koje su se smatrale dopustivima po crkvenoj nauci, živući s duhom antike počinju shvaćati, da čovjek i njegov um nije sasvim nevažno zrnce pijeska u svemiru, da slobodnom svojom misli čovjek može postati gospodarem svoje sudbine; i ti ljudi, koji su izučili stare pisce postaju ponosni na svoje znanje, počinju spoznavati da je ljudski um jedini sudac istine, da jedini on može ocijeniti što je istina. S tom spoznajom uslijedio je veliki obrat — stekavši uvjerenje da ljudski um jedini može prosudjivati što je istina, posljednji humaniste a prvi renesanšani dolaze do zaključka da ljudska volja može i smije stvarati i pregradjivati zakone i običaje, mijenjati ih — čovjek se latio onoga, što je do tad bilo pridržano samo nadljudskim silama. Čovjek je konačno otkrio sebe, svoju ličnost, postao opet gospodarem i mjerilom svega, došao do uvjerenja da je čovjeku i njegovom životu mjesto i na zemlji. To vjerovanje u ličnost, njezinu snagu, koja može po svojoj volji urediti zemaljski život, stubokom mijenja sve: i odnos prema vjeri i prirodi, umjetnost i književnost, dnevni život kao i društvene odnose i političke norme. Sasvim drugim očima gledaju sad ljudi sebe i svijet oko sebe.

To preobraženje ljudskoga naziranja nije moglo mimoići hrvatski svijet. Jake su političke, trgovačke i osobne veze naročito izmedju hrvatskih gradova na moru i susjedne Italije. Iz Ita-

lije ili pak iz daljih zapadnih i sjevernih strana preko Italije dolaze i strani ljudi i strana roba. Dalmatinski gradovi svi od reda, čuvajući se opasnosti oligarhije, naimlju sebi strance za činovnike; iz stranog svijeta dolaze učitelji za mladež. Gradovi se medju sobom takmiče u gradjevnoj djelatnosti, vidljivom dokazu svoje moći, blagostanja i ugleda, pa pozivaju najvrstnije čuvene strane majstore-graditelje da im grade crkve i javne zgrade, — u neku ruku pozivanje stranih majstora pitanje je prestiža, jer ima i dobrih domaćih graditelja. Na nauke odlaze pojedinci u strani svijet. I svi ti ljudi postaju prirodno prenosnici stranih novih ideja, novih naziranja, koje hrvatska sredina prima i preradjuje po svojemu. Tek prostor tih uticaja i stvaranja u duhu novog vremena razmjerno je malen, ograničen na gradove uz more i donekle na unutrašnjost u domeni krčkih knezova Frankapana. Moguće je taj uticaj segnuo i dalje, vjerojatno bilo je tako za vladavine Matije Korvina, gorljivoga poklonika novog humanizma — no od toga ne ostaje skoro nikakav trag, sve ništi bliska osmanlijska vlast, koja postavlja granice uticaju zapadnoga humanizma i renesanse u hrvatskim stranama.

Rezultati novih naziranja ovise i od ličnosti njihovih prenosnika i općeg značaja ljudi i zemlje koji ih primaju. Pojava humanizma i renesanse u primorskim hrvatskim stranama, u pojedinim njihovim zonama djeluje stvaralački na sasvim različitim područjima. Prvi njihov vidljiv uticaj javlja se u graditeljskom umijeću u Šibeniku; u splitskoj zoni uticaj novoga nazora na svijet dolazi prvenstveno do izražaja u nauci i književnosti, dok na krajnjem hrvatskom jugu, u Dubrovniku, novo vrijeme daje biljeg svima ograncima političkoga stvaranja.

Uz Biograd na moru Šibenik je jedini grad na moru, kojemu su, koliko se zna, udarili temelj Hrvati. Samo Šibenik je doživio sretniji usud od nekadašnjega kraljevskoga Biograda; pridonio je tome nesumnjivo sam njegov položaj pri dnu zatona, koji se duboko usjekao u kopno, učinivši ga lakše obranivim s morske strane. Dok poslije Pacta conventa Zadar snosi svu težinu borbi s Venecijom, Šibenik donekle postaje užitnikom tih borbi; istina, i za nj se otimlju Venecija i hrvatsko-ugarski kraljevi, samo kad bude politička moć Zadra skršena, svršeno je i s njegovim ekonomskim blagostanjem; naprotiv Šibenik uza sve političke nedaće ima jednu prednost pred Zadrom, a to je čvrsta povezanost s velikim zaledjem, koje mu daje sveudilj nove sokove života. O bogatstvu Šibenika na izmaku sredovječja još danas rječito zbori

njegova katedrala. Pučanstvo Šibenika od vajkada je hrvatsko. Hrvatski ljudi zasnovali su gradnju šibenske katedrale, tri su naraštaja financirala njezino izgradjivanje, domaći ljudi izučeni u stranim radionicama stvarali je i dali svoj osebujan biljeg tom djelu.

U XIII. vijeku kad Zadar izdiše, oživljuje Šibenik. Nekadašnje strateško uporište hrvatskih vladara, tvrdi grad oko kojega se stvorila naselja, koncem XIII. vijeka dobiva biskupa stekavši time priznanje ravnopravnosti s ostalim gradovima dalmatinske Hrvatske. Već 1221. franjevci su osnovali u Šibeniku svoj samostan, koji je sigurno žarište prosvjete za cijeli kraj. Još danas se čuva tamo t. zv. »Šibenski kodeks« koji su prema tradiciji franjevci baštinili od nekadašnjega benediktinskog samostana Sv. Nikole »in littore postuque Sibicensi« i koji je kodeks pisan navodno još u X. vijeku. Taj kodeks je pjesmarica u kojoj je pijev zapisan neumama jer još note nijesu bile izumljene — svakako spomenik najstarije tradicije rimskoga crkvenog pjevanja u našim stranama. Nova biskupija treba novu crkvu, i kad na biskupsku stolicu dolazi 1402. domaći sin Bogdan Pušić, jamačno na njegov poticaj Šibenik prionjuje uz gradnju velike katedrale. Sredstva za gradnju namiću se od svega gradjanstva, raspisuje se poseban namet, gradski bilježnici dobivaju nalog da kod sastavljanja oporuka potsjete imućnike da se sjete i gradnje crkve, za gradjevni fond upotrebljuje se dio zaplijenjenoga imetka onih gradjana, koji su emigrirali dolaskom mletačke vlasti, a uz ovu aktivnost vlasti natječu se i pojedinci svojim prilozima; tako gradjanin Deša Jakovljev na svoj račun izgradjuje jednu kapelu katedrale, njegov primjer slijede drugi stičući pravo na obiteljsku grobnicu u novoj crkvi.

Stotinu godina trajala je gradnja toga spomenika, koji u sebi uskladjuje naziranja i ukus triju naraštaja vijeka, kad se naziranja i ukusi mijenjaju (vidi sl. br. 127.—132.). Tek 1431. počelo se sa samom gradnjom, koja je povjerena mletačkom majstoru Francescu di Giacomo; ali uz mletačke majstore rade već i domaći, kipar Andrija Budčić, Grubiša Slafčić i drugi. Deset godina gradi se crkva u stilu, koji je bio jedini poznat osnivaču, u stilu mletačke gotike, koja se iživljuje u bogatstvu slikovitoga dekora. Sve je puno, naročito portal, stupića, udubina, baldakina, iskićenih čipkastim ružicama, kuglicama — graditelj jednostavno presadjuje i slijepo nasljedjuje strane uzore. Nakon deset godina, 1441. dolazi do krize u gradnji; gradski odbor, koji je uprav-

ljao gradnjom mora konstatirati da se je učinilo mnogo pogre- šaka u samoj gradnji, a osim toga da su graditelji rasipali novac. Stoga se traži novog neimara i šibensko gradsko vijeće unajm- ljuje domaćeg sina, arhitekta i kipara Jurja, sina Matejevoga, rodom iz Zadra, koji je do tad radio u mletačkim radionicama. Majstor Juraj, koji je dobio po porijetlu nadimke Dalmatin, Ši- benčanin, sklapa ugovor sa Šibenikom na šest godina, obvezavši se da će uz honorar od stotinu i petnaest dukata godišnje voditi gradnju, dobavljati kamen, nadzirati gradnju, praviti nacrte i sam raditi kao kipar. »Majstor Juraj, kako veli prof. Ljubo Karaman, unosi u Dalmaciju zadnju fazu slikovite i kićene venecijanske gotike. Majstor Juraj je, s jedne strane, velik u fantastičnoj slo- bodi kojom, u svrhu slikovite dekoracije, postupa s baštinjenim gotičkim motivima. On nas, s druge strane, zapanjuje sposob- nošću intimnog usvajanja antiknih oblika u nekim svojim sta- tuama; a gotovo mu nema premca u smjelosti, kojom realistički prikazuje kretnju i gibanje... Kao kipar on vlada majstorski svojim zanatom: po duhovitim riječima jednog pisca, on katkad vadi s neobuzdanom snagom figure iz kamena sa par sumarnih poteza kao sjekirom usječenih, a katkad opet brižno dotjeruje svoje statue kao da su brušene i gladjene blanjom«.

Majstor Juraj umjetnik je stvaralac iz doba kad gotika za- mire a javlja se humanizam. On još gradi i stvara po naučenim predodžbama gotike, ali u to svoje stvaranje već unosi elemente novoga naziranja. Antika već je otkrivena, i majstor Juraj je dobro morao poznavati; on gradi u oblicima gotike, ali duša nje- gova nije više van ovoga svijeta, zorko njegovo oko gleda već oko sebe, otkrilo je prirodu, u njoj nalazi svoja najsnažnija umjetnička nadahnuća. Zasnivači katedrale su obični vještaci graditeljstva, Juraj je umjetnik; on smiono zasniva novu svo- dovnu konstrukciju svoda s velikim kamenim blokovima, stvara i na novo oblikuje cijeli prostor. Ali duh novoga vremena kod Jurja Šibenčanina najjače se izrazio u njegovoj plastici. Gradeći apsidu on je ukrašuje s nizom od sedamdeset i četiri čovječje glave (vidi sl. br. 128.), koje u prirodnoj veličini i u punoj plastici strše van vijenca poviše podnožja apsida. Te glave su radjene u tradiciji kapitela na duždevskoj palači u Mletcima, ali stvorene s novim osjećajem, novim naziranjem. Juraj se oslobadja u tim svojim kipovima svih uzora, svih tradicija škole i vremena — on vaja glave, koje vidi oko sebe, jamačno svoje radnike, kame- nare, poslugu zidara i slučajne znance; ima tu dalmatinskih Za-

goraca, mornara, tipova sa cijeloga Balkana koje je sigurno u Šibenik dovela pečalba; onda ima glava koje potsjećaju na klasične uzore, da li ih je Juraj vidio ili ne, tko će znati; on u njima stvara nov tip idealnoga čovjeka od ovoga svijeta. Te glave su portreji ljudi onoga vremena, kako ih je moglo zapaziti samo oko bogodanog umjetnika. I s pravom veli prof. Karaman »u ovim glavama rasne osebine Dalmatinca fiksirane su sa par pogodjenih udaraca dljeta s takvom snagom i sugestijom, kakve nema u našoj umjetničkoj produkciji do Meštrovićevih junaka«. Upravo te glave, te maske, najbolje nam svjedoče porijetlo majstorovo; izbilo je u djelu ono potsvjesno, proćućeno, što se ne može steći samo studijem — humanizmom oslobodjena duša jednoga našeg čovjeka otkrila se za vječnost u tim spomenicima.

Dalje gradeći katedralu majstor Juraj radi opet prema uzorima gotike unoseći u nju elemente svoga stvaralačtva. Rad njegov traje sve do 1446. nakon čega epidemija kuge prekida posao. On dalje radi i u Italiji i na Pagu gdje zasniva gradnju zidina novoga grada, ali radi prvenstveno kao poduzetnik i nadzornik posla. Pojedinosti obavljaju čini se njegovi učenici, kojih je očito skupio lijep broj; glavni pomoćnik mu je Šibenčanin Ivan Pribislavljić, koji mu pomaže kod gradnje katedrale u Šibeniku, te navodno djak Radmio, koji gradi župnu crkvu u Pagu (sl. br. 93.). Katedralu u Šibeniku završit će u punom zamahu mlade renesanse majstor Nikola Firentinac, djak Donatellov, koji stvara biser dalmatinske umjetnosti u kapeli bl. Ivana Ursinija u trogirskoj katedrali.

U XIV. i XV. vijeku nema više traga nekadašnjem latinaškom Splitu. Grad je sasvim pohrvaćen kad dolazi pod mletačku vlast, a i strane obitelji, koje se nastane u Splitu za dvije tri generacije osjećaju hrvatski, dapače i obitelji s ponosnim tradicijama, kao firentinska obitelj de Albertis prianja toliko hrvatskom življu, da su sve žene iz te porodice dobivale na krstu hrvatska imena, a neki članovi iste porodice posvetili se i knjizi hrvatskoj. Zapisnici o gradskim poslovima pišu se naravski tudjim jezikom, ali puni su hrvatskoga nazivlja; dijelovi nošnje spominju se uvijek pod hrvatskim nazivima, govori se tu o »pohervatiji« (vrsti halje), »goneli i gunjli (vrsti suknje), županu, županki, župarelli (nošnji od skrleta)«; Marulić u svojoj pjesmi »Spovid koludric od sedam smrtnih grihov« bilježi niz ženskih imena:

Gospa Goja, gospa Stanka,
I s Jelenkom gospa Anka,

Zana, Žuva, Mira, Mara,
Dobra, Draga, Vidra, Vara,
Agnesina, Slada, Ljuba,
Nikulina, Cvita, Gruba,
Paka Vlada, pak Dobrulja...

i mletački sindici Ivan Giustiniani i Angelo Dieda u svom izvještaju iz 1553. moraju konstatirati: »Svi Splićani živu po navadi i običaju slavenskom, te je njihov materinski jezik toli sladak i ljubak da drži prvenstvo u Dalmaciji isto kao narječje toskansko u Italiji, koje se može nazvati cvietom, te najljepšim i najboljim narječjem talijanskim. Istina je, da gradjani govore svi takodjer zapadnjačkim jezikom (lingua franca) i da se neki odijevaju po običaju talijanskom, ali gospoje ne govore drugim jezikom nego materinskim, premda neke od vlasteoskih kuća nose haljine po običaju talijanskom«. Dragocjen nam podatak ostaviše u svom izvještaju ta dvojica objektivnih Mletčana; otkrili su nam da su žene bile najvjerniji čuvari narodnoga jezika u gradovima, čuvarice tradicija, običaja, spasile ih od tudjih običaja. I veći dio svojega književnog stvaranja Marko Marulić učenjak europskoga glasa piše na materinskom jeziku, kako bi dao ženama dobre knjige.

Toma Arcidjakon svjedok je živih književnih tradicija Splita. Uz trgovinu promeću se i knjige i nove ideje, pogotovo kad većina mladih Splićana odlazi na nauke na staro sveučilište u Padovu, koja je kao i Split pod političkom vlašću Venecije, stiču tamo običajnu naobrazbu i primaju naravski i opća nova shvaćanja. Koncem XV. vijeka u Splitu je kolo intelektualaca koji slažu stihove i na latinskom i na talijanskom, a onda i na hrvatskom jeziku, valjda po uzoru onih pučkih pjevača, koje će kasnije kušat pedepsati Marulić, jer »pojeć hode, u leutu zvoneći; kripost pravu mimo hode, li u tom bludu steći«, jer su, kako je opet zabilježio Hektorović »našega strane jezika toli betežne i nelipom nepokojne ljubavi istrovane«, — vrela splitska mladost i onda je punim pregrštima uživala život.

Nema pobjede bez borbe. Humanizam, obožavanje antike u Italiji budi reakciju, jer su pod uticajem novih naziranja stale popuštati društvene stege, dapače i u redovima crkve. Staro i novo kao uvijek bije krut boj. U Firenci se diže protiv novih pojava snažan karakter Girolame Savonarole, koji sniva o osnivanju puritanske republike pod protektoratom Božjim: on traži pročišćenje običaja, promicanje javnog blagostanja, zahtijeva da

se privatni interesi podvrgnu interesima općenitosti, piše stihove protiv korupcije u crkvi, žigoše skandale papinskih izbora svoga vremena — traži poboljšanje ljudstva. Kasnije će protivnici revniteljstva strogoga dominikanskoga govornika proglasiti ga protivnikom umjetnosti, premda spašava knjižnicu Medićejaca od bijesa ulice, osuditi ga kao heretika na smrt, objesiti i spaliti, premda nije bio nikad protiv crkvenih dogmi — ali pod uticajem novih ideja obnovio se tu stari spor izmedju evandjeoskih istina i zbilje crkvene politike. Ta drama duha i načelnosti, intermezzo izmedju humanizma i renesanse, sama po sebi produkt novoga naziranja, nije mogla ostati bez odraza na hrvatski svijet, koji takodjer ćuti svu napetost izmedju novih ideja, pobjede individualizma u mediteranskom kulturnom krugu, kojemu takodjer pripada, i stvarnosti pred svojim pragom: neprekidnog rata s Turcima. Tom dramatičnom intermezzu europske kulture živ je neposredni svjedok jedan bjegunac iz Bosne, Juraj Dragišić, mlad franjevac iz Srebrenice, koji u humanističkom svijetu stiče slavu kao teolog i filozof pod imenom Georgius Benignus; odgojitelj je sinova Lorenza Medici, od kojih kasnije Giovanni postaje papom Leonom X., branitelj Pica della Mirandola, koji se osmionio izmiriti Platona i kršćanstvo, kasnije, jer brani Savonarolu, mora Dragišić u neku vrstu progonstva u Dubrovnik. Taj Bosanac Dragišić morao je osjetiti jednako kao i Marko Marulić Splićanin, takodjer učenjak svjetskoga glasa, kobnost neposrednih posljedica novoga naziranja. Humanizam kao svaka revolucija duha razara staro a dok se stvori novo medjuvrijeme vanjštinom je slično anarhiji.

1498. Girolamo Savonarola mučenik svoje ideje gine u Firenci, sam ne slutivši da je već i on po svojoj revolti čovjek novoga vremena, borbena individualnost, koja ne poznaje kompromisa kad se radi o uvjerenju. Taj je dogadjaj morao silno odjeknuti kod svih suvremenika koji su ga znali, slijedili sa simpatijama njegova nastojanja očekujući od njih uspjeh za stvar kršćanstva. Marko Marulić Splićanin sigurno je živo pratio djelatnost Savonarolinu, ta Savonarola bio je tad najistaknutija ličnost mediteranske Europe; osjećao je u njemu svoga duhovnog brata, gledao svijet i pojave oko sebe njegovim očima. I sličan im je bio tok života u mladosti. Savonarola u mladosti svojoj studira Sv. Tomu Akvinskoga i arapske komentare Platona, piše stihove, bavi se glazbom i crtanjem. Marulić na svojim studijama u Padovi uz znanost bavi se i slikarstvom i kiparstvom,

piše stihove, sa svojim retorskim pokušajem, pozdravnim govo-rom u čast dužda Nikole Marcella kad je došao posjetiti pado-vansku univerzu, pročuo se po cijeloj Italiji. Mladi Savonarola doživljuje tužan ljubavni roman radi kojega odlazi medju re-dovnike; predaja veli da je jedna potresna ljubavna zgoda do-nijela i Marulićevom životu velik obrat. Savonarola želi refor-mirati društvo svoje domovine, žudi za njezinim jedinstvom, osjeća potrebu narodne snage, jer primiče se opasnost strane intervencije iz Francuske; i Marulić strogi je cenzor društvenih običaja, kao i Savonarola na čistoj evandjeoskoj misli žudi uskla-diti ljudske odnošaje, i on hlepti za snagom, jer primiče se k Splitu opasnost turske intervencije. Za Marulića jamačno je Savonarola bio ideal, a ne dvor Medicija ni spletke oko papin-skoga izbora jednog Borgie.

Potres je za Marulića morala biti smrt Savonarolina. Poslije 1498. već u jesen života Marulić se grozničavo predaje književnoj djelatnosti, koja je sva jedna propaganda, jedna protestna akcija protiv novoga vremena renesanse, kojemu je kao žrtva pao fi-rentinski revnitelj-diktator. Savonarolinin sljedbenik uvidio je »ništavnost ovoga svijeta, obratio je sve svoje misli Bogu«. U kršćanskoj etici, preko koje novo vrijeme praktički prelazi, Ma-rulić vidi spasenje za ljudstvo, piše svoja najčuvenija latinska djela »De institutione bene vivende« i »Evangelistarium«, djela enciklopedijskoga značaja, koja doživljuju dvadeset izdanja samo u latinskom originalu, a prevedena su na talijanski, njemački, portugalski i francuski. Marulić pod stare dane samotan je luta-lac, uzalud tražeći život koji je već propao. Odlazi u samostan u Nečujam, ali i tamo doživljuje razočaranje i za samostanskim zidinama vlada život, koji je sasvim drugojačiji od onoga koji je očekivao. I tamo su »mores« popustili, i u svojim latinskim knji-gama »Quinquaginta parabolae« i »De humilitate et gloria Chri-sti«, kao i u hrvatskim stihovima šiba poroke svećenstva i redov-nika. U samostanu, veli on

U njem mnozi stoje, ne dušu da pasu,
ner put da razgoje, ter tilo raspasu.

Uzalud on dovikuje tima redovnicima:

Ki zbirate tance, redovnici moji
ter spivate kance, vi ste slipi voji.
Tance ne vodite, ne spivajte pismi
unesto hodite, a ne kako bisni.

Ne općite svite, oholost ke stiču
ali svilne kite, na grih ke potiču:
Postolce zentile, lipo izrezane,
košuljice bile, svilom priplitane.
Ne činite toga, ne kupite zlato
pravi božji sluge vazda mrze na to.
Nitkor na svit ni bil, ki je svitu služil,
da ni žalost iml, i pa se nj nj tužil.

Taj Marko Marulić, koji žali za europskim jedinstvom što ga je stvorio latinski jezik i crkva, uza sve to je izrazit nacionalista. Zanesen je kad mu prijatelj Dmine Papalić donosi kroniku popa Dukljanina, sam se odmah grozničavo laća njezinog prevodjenja na latinski. Polemizira s talijanskim učenjakom Jakovom Filipom iz Bergama, koji je ustvrdio da je Sv. Jeronim Talijan, dokazujući da je svetac bio naš čovjek Dalmatin. Dvije godine pred smrt, 1522., obraća se na papu pjesničkom poslanicom, u živim slikama opisujući jade i nevolje Dalmacije, koja može jedva obraniti svoje gradove; spominje tu ostanke negdašnje moćne kraljevine Hrvatske i turske provale u posavske i podravske krajeve — obuhvaća njegov duh cijeli hrvatski svijet; on proriče nove velike opasnosti, koje prijete zapadnoj civilizaciji, Ugarskoj, Mletačkoj i svoj Italiji od Turaka, zagovarajući slogu kršćana i moleći papu da umiri narode i potakne rat proti Turcima. Marulić prihvaća vapaj, koji je ječao iz svih hrvatskih duša. Iste te godine Bernardin Frankapan, star već 82 godine odlazi na njemački državni sabor u Nürnberg, gdje u latinskoj besjedi zbori isto što i Marulić u svojoj poslanici na papu: »Ja dodjoh pred vas, svijetli knezovi i slavna gospodo, da vam živom riječju navijestim, kolika pogibao prijeti od Turčina najprije Hrvatskoj, a zatim preko nje i vašim zemljama u susjedstvu Hrvatske, i da vas osobito na to potsjetim, da je Hrvatska štit i prag kršćanstva. Zato vas molim uime cijele Hrvatske, šta više uime svega kršćanstva, da već jednom pružite pomoć toj zemlji, koja, čemu nema drugdje primjera, sama odbija turske navale sve od onoga dana kad je Carigrad pao... Sa suznim očima vam spominjem, kako je taj divlji naš neprijatelj preko sto naših gradova što porušio, što osvojio i kako je u našoj zemlji počinio neizrecive okrutnosti, koje sam ja nesretnik na svoje oči gledao. Pomislite, koliki bi jadi nastali u kršćanskom svijetu, da Hrvatska po nesreći padne. I o tebi se radi kad susjedova kuća gori... Mi ne ćemo prosjačiti onako, kao što sam ja vidio u Rimu, da čine mnogi ugledni

muževi iz Grčke, Mezije, Srbije i Albanije. Ako nas ostavite bez pomoći, jedno će se dogoditi od ovoga: ili će Hrvati primiti turske ponude i tako se podložiti, ili će ostaviti svoju postojbinu te se radije potucati po svijetu od nemila do nedraga nego da dodju u ropstvo . . . « Jalovi su bili apeli tih elitnih hrvatskih ljudi i Frankapana i Marulića, isprazna je bila nada u pomoć zapada. Moguće je to osjetio i sam Marulić. Njegova pjesan »Judita« stvarno je pouka da se treba pouzdati u milost Božju i vlastitu snagu.

Marulić je bio stihotvorac, a manje pjesnik, poezija mu je rezultat erudicije a ne nadahnuća. Uostalom nije ni išao za arti= stičkim ciljevima. Marulić je učeni propagator, koji svoje misli želi učiniti čim pristupačnijima. Zato se laća stiha, pjesme, po uzoru »leutaša« koje je sam osudio. Sastavlja »Juditu«, kako sam veli, »neka ju budu razumiti i oni, ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke«, sastavlja je »versih harvacki«, namjenjuje knjigu hrvatskom svom narodu. Napisao je svoju pjesan »od rojen'ja Isukrstova u puti godišće prvo nakon tisuća i pet sat na dvadeset i dva dni misica aprila u Splitu gradu«. I veli dalje sam u pred= govoru: »Evo bo historiju tuj svedoh u versih po običaju način začinjavac i jošće po zakonu onih starih poet, kim ni zadovoljno počitati, kako im je dilo prošlo; da mnoge načine obkladaju, neka je vičnije onim, ki budu čtiti naslidujuć umitelnu sredbu raskošna kuhača, ki na gospockoj trpezi ne klade listo varene, ali pečene jistvine, da k tomu pridaje saprana i paprana i inih tacih stvari, da slaje bude onim, ki su prišli blagovati«. Iz tih uvodnih riječi razabire se da je i prije Marulića bilo pjesnika, kako on veli »začinjavac«, djela su im morala biti poznata jer ih Marulić uzima sebi za uzor, njih i stare klasične poete koje sam dobro zna. Svakako ne može se tu raditi o narodnoj, nego upravo o umjetnoj pjesmi — samo zatro joj se trag, i tako je Maruliću pripalo mjesto prvoga epskog pjesnika u hrvatskoj književnosti.

Marulićeva »Judita« štampana je u Mletcima 1521. (vidi sl. br. 138.) te je već u roku od dvije godine doživjela tri izdanja. Bila je aktuelna, jer svi su osjetili da se tu ne radi o borbi izme= dju Židova i Babilonaca, nego Hrvata i Osmanlija; uostalom na naslovnoj stranici trećega izdanja »Judite« bila je prikazana bitka izmedju kršćanske i turske vojske. »Judita« je prvenstveno kul= turno=historijski dokumenat svoga vremena, o njemu nam govori i o ličnosti pisca, njegovoj naobraženosti, načitanosti; pjesničke usporedbe slijedeće klasične uzore, sama povijest Judita i Holo=

ferne drži se točno biblijskoga pripovijedanja. Stihovi Judite su teški, ne polazi piscu za rukom hrvatski jezik utisnuti u zapadne pjesničke forme. Marulić je preteča, koji izravnava puteve onima, koji će doći — i kao stihotvorac i kao čovjek iz doba previranja nove jedne kulturno-historijske epohe.

DUBROVAČKA STVARNOST

Po predaji postanak Dubrovnika sličan je postanku Splita.
Kao što je Split nastao od bjegunaca razorene Salone koji su
se sklonili u Dioklecijanovu palaču, tako je Dubrovnik nastao
od bjegunaca iz helensko=rimskoga Epidauruma, koji su se u pa=
nične godine seoba naroda zaklonili na teže pristupačni krševiti
sitni poluotok gdje je moguće bila i neka vojnička utvrda. Tamo
gdje je danas dubrovački Stradun bila je uska močvarna uvala
mora, koja je liticu sigurala od kopna gdje se nastanili, prema
predaji, slavenski došljaci. Romani na teško osvojivoj litici i
Slaveni na kopnu prirodno se zbližuju. Ragusium, naselje staro=
sjedilaca i Dubrava, naselje slavensko stapaju se u XIII. vijeku
u zajedničku gradsku općinu Dubrovnik, koji osiguran morem i
brdom Srdjem živi u priličnoj zavjetrini od historijskih oluja.

Karakter kraja stvara bazu karaktera ljudi. Položaj Dubrov=
nika tako je siguran, da se njegovi stanovnici ne moraju baviti
vojničkim zanatom; okolni kraj je pretežno krševit, neplodniji
od okolice Epidauruma, zemlja ne može prehranjivati ljude. Pre=
ostaje samo more, ono jedino može hraniti stanovnike Dubrov=
nika i Dubrovčani postaju pomorci i trgovci. Iz zaledja se može
do Dubrovnika, ali u nj samo onda ako to Dubrovčani dopuste,
toliko su neosvojive njegove pozicije; kroz cijeli srednji vijek
s kopna nije zaprijetio Dubrovniku nijedan opasan osvajač —
nedaće su dolazile samo s mora kad su njime plovili saracenski
gusari; ljudi s kopna mogu doći u Dubrovnik samo kao prija=
telji, kao kupci. Dubrovnik je naročito u prvoj polovici srednjega
vijeka, kad je optimum blagostanja bio na južnijem i istočnijem
dijelu Mediterana, važna pomorsko=komercijalna točka. U to vri=
jeme Dubrovnik se afirmira, izgradjuje tip njegovih ljudi, stvara
njihovo naziranje, stiče iskustvo, sve ono što daje tradicije. Du=
brovnik je grad trgovaca, ekonomskih posrednika izmedju bizant=
skoga Istoka, Levanta i svoga bližeg i daljnjeg sjevernijega zale=
dja. Dubrovnik poslije svoga osnutka mijenja često tudje vrhov=
ničtvo, mletački, hrvatski, normanski suverenitet, ali najviše je

i čini se najradije pod suverenitetom Bizanta i on se najviše koristi tehničkom njegovom civilizacijom. S mora ga u prvo vrijeme štiti bizantska flota, a na kopnu Dubrovčani mile po starim trgovinskim cestama carstva i karavanskim putevima, koji su glavne komercijalne arterije Balkana daleko do u vladavinu Osmanlija. Prvi i dugo najvažniji artikl kojim Dubrovnik trguje sa zaledjem svakako je sol; za sol će Dubrovnik dobivati sve što mu treba za život plus sirovine, koje u glavnom dalje otprema; obrt, osim ljevačke vještine ne uzima u Dubrovniku većeg maha kao u Splitu, trgovina donosi sve potrebne fabrikate. Linijama karavanskih puteva intenzivno se širi dubrovačka trgovina na kopnu i osiguranje trgovine daje pravac vaskolikoj politici Dubrovnika kroz vjekove. Srpski, bugarski i turski krajevi posuti su malim kolonijama Dubrovčana; spominju se njihove kolonije u Carigradu, Kratovu, Ruse (Ruščuku), Silistriji, Babadagu, Isakčiju, Ismailu, Tulči, Benderu, na Ćelijama u Varni, Šumni, Sofiji, Pazardžiku, Odrinu, Plovdivu, u Brusi u Maloj Aziji, pa u Beogradu, Novom Pazaru, Prokuplju, Sarajevu i Skoplju; turskim je podanicima ideal steći dubrovačko državljanstvo, jer barjak Sv. Vlaha sigurna je zaštita. Dubrovnik se stoga uvijek dobro pazi sa svakom vladavinom koja drži u vlasti zaledje, stiče njezinu sklonost bilo dankom, bilo darovima, bilo trgovinskom protekcijom, jer o sigurnosti karavanskih puteva ovisio mu je život. Dubrovčani po tradicijama bizantinskima postaju vrstni organizatori karavanskoga prometa. Roba se tovari na mazge, magarce, kasnije u XV. i XVI. stoljeću i na deve importirane na Balkan iz Sirije; te životinje trgovci unajmljuju od »ponosnika« kako ih nazivlju dubrovački spisi; ti »ponosnici« su pretežno Vlasi a sam promet organiziran je tako da se na stanicama mijenjaju teretne životinje; na put odlaze trgovci s oružanom pratnjom i svim logorskim uredjajem za noćenje, jer tek pod kraj XIII. a početkom XIV. vijeka javljaju se gostionice obično u blizini vode ili bunara; gostioničari se nazivlju u dubrovačkim ispravama »stananji«, a po naravi stvari služe trgovcima-putnicima i s najrazličitijim informacijama, naravski informirajući katkad o kretanju karavana i razbojnike. Ratovi su uvijek ugrožavali trgovinu, stvarajući hajdučiju. Bilo je tako naročito u XIII. vijeku poslije križarskih vojni, kao i poslije sloma bizantske vlasti. Kasnije, pod osmanlijskom upravom, koja trgovini posvećuje veću pažnju nego zapadne vlasti (moguće je i tu jedan razlog da se Dubrovnik i osmanlijska vlast dobro razumjeli i podnosili), organizacija kara-

vanske trgovine još se usavršuje; osmanlijska uprava gradi hanove, u nesigurnim krajevima opasane zidovima kao prave tvrdjave; rasporedjeni su hanovi u daljinama, koje točno odgovaraju razmaku dnevnoga putovanja, pa su se karavane morale brinuti da do večeri stignu u han, jer se poslije toga vrata zatvarala i teško se tko puštao unutra. Ulaz je išao pored stražarnice, a dok je prema vani bio han osiguran zidovima, otvarale su se prostorije prema dvorištu. Na gornjem spratu spavali su putnici u malim sobama otvorenima prema hodniku, koji je bio presvodjen i išao naokolo zgrade prema dvorištu, gdje je bila česma. U prizemlju su bila skladišta za robu i zakloni za životinje. U hanovima bilo je točno odredjeno vrijeme ustajanja. Uz karavanu je uvijek išao i pisar, koji je zapisivao sve što su putnici odredjivali tokom puta, prigovore, štete. (Dr. A. Dabinović: Karavanski promet u našim krajevima u srednjem vijeku, »Obzor« 2. VIII. 1938.). Da osiguraju kopnenu trgovinu Dubrovčani sklapaju političke i trgovinske sporazume s gospodarima zaledja; čim se mijenja vlast u zaledju, Dubrovčani već uredjuju svoje poslovne odnošaje s novim gospodarima. Potrebno je tim više što postoji i konkurencija; nakon pada Bosne, Dubrovnik odmah sklapa s Turcima ugovor za trgovanje solju, na što osmanlijska vlast rado pristaje, jer je dubrovačka sol jeftinija nego mletačka iz Kotora i Risna. U običaju su u ono vrijeme i posebni poslovni odnosi s gospodarima zaledja, kod kojih ovi katkad nastupaju kao poslovni kompanjoni. Primjer takvoga poslovanja ugovor je bosanskoga kralja Stjepana Tomaša, istina ne s Dubrovnikom, nego s Trogirom, odnosno trogirskim knezom Ivanom. Kralj i knez osnivaju zajednički trgovački pothvat, danas bismo rekli društvenu tvrtku; svaka strana ulaže u posao 6000 dukata... »i da se ti dukati, — veli isprava kraljeva — imaju postaviti zajedno u općinu i držati pet godina od onoga vremena, kad se stavi zajedno i da timi pinezi ima tržiti na vse četiri strane, kuda mu bude bolje viditi i da ima staviti jedan stacun u Splitu, drugi u Hvojnici, treći u Jajcu, i da mu mi imamo dati kuće u naših mistih gdi mu bude potrjebovati i da mi rečeni gospodin kralj Tomaš imamo uzimati u tih stacunih to iseo nam bude potrjebno u našu kuću i za n'š dvor, a da mi imamo placati kako i inim trgovcem po ščo ih bude mogao kupovati, a da ti tr'zi i ta srebra imaju biti dobitija na poli i ščete česa bog obrani, a ščo bi ga koja škoda našla u našemu rusagu, da je naš razlog, izam turske

sile. Pisan na ljeta gospodnja 1449. mjeseca pr'vara 3 dan na Vranduku.«

Roba, kojom Dubrovnik trguje sa zaledjem je najrazličitija; uz sol, kasnije dolazi manufaktura, predmeti luksusa, a onda oružje i ratni materijal; dopremaju pak Dubrovčani iz svoga zaledja i otpremaju dalje vunu, drvo, stoku i — roblje. Bosanske krize čini se da su u velike pogodovale procvatu dubrovačke trgovine; Dubrovnik, uvijek neutralan, glavni je ratni dobavljač za zapadnu polu Balkana, naročito otkako je uvedeno u porabu ognjeno oružje. Prvi top, bombarda, za koji se zna da je dopremljen u Bosnu za kralja Tvrtka, načinjen je u Dubrovniku po zaključku vijeća umoljenijeh 22. IX. 1378. Dubrovčani se mnogo bavili metalurgijom, sami su trebali mnogo topova i za obranu grada i za oružanje svojih brodova; sam grad Dubrovnik ima 1378. sedam artiljerijskih postava, a svakim komandira poseban kapetan; sačuvana su i imena tih artilerijskih oficira dubrovačkih u XIV. vijeku, bili su to: Jakov Gundulić, Matej Djordjić, Vito Gučetić, Jakov Prodanelo, Šime Bunić, Valko Restić i Mihoč Menčetić. Dubrovnik fabricira i barut i njime trguje kao s vrlo skupocjenom robom; prodavaju barut Dubrovčani bosanskim kraljevima i — Turcima; 19. VII. 1463., za vrijeme osvajanja Bosne, vojskovodja Muhameda II. Mahmud paša, rodom Hrvat, iz Tabora kraj Lepenica naručuje iz Dubrovnika dva kantara sumpora i dva kantara salitre za pravljenje baruta. Dubrovčani dobavljaju za krajeve u svom zaledju i prve puške, jednostavne željezne cijevi s kukom, koja bi se uprla ili zapela o zid; iz prvih takvih pušaka izbacivala su se ne taneta nego strelice (vidi sl. br. 112.). Vještinu ljevanja kovina sačuvali su dubrovački majstori sve do daleko u novi vijek, u XVI. i XVIII. stoljeću dubrovački zvonolijevci rade u Senju i Vinodolu.

Još veću domišljatost i žilavost zahtijevala je trgovina na moru, gdje Dubrovnik mora snositi tešku utakmicu s Mletcima, utakmicu koja katkad svršava i s borbom, pljačkom cijelih imetaka. Još u XVI. vijeku Daniele Clario u jednom pismu Aldu Manuziju spominjući nesigurnost na moru poziva se na slučaj dvaju dubrovačkih brodova s teretom robe vrijednim nekih 60.000 zlatnika, koje da su zahvatile i opljačkale mletačke trireme. No u prkos svemu, i u prekomorskim krajevima Dubrovnik osniva kolonije, ima ih u Egiptu, a kako Lukarević tvrdi, naročito jaka dubrovačka kolonija bila je u Fezu.

Sve te prilike zajedno odredjuju karakter Dubrovčana, stvaraju njihovu trjeznoću i realnost, podatljivost i dosjetljivost, proračunanost i štedljivost, izgradjuje njihovu diplomatsku vještinu i odredjuje oblik njihovoga kulturnog stvaranja. Za Dubrovnik je i najtraljaviji i najskupocjeniji mir bolji i vredniji od najpobjedonosnijega rata. Životno iskustvo nadahnjuje Dubrovčane kad stvaraju lozinku svoga grada, koju klešu po odredbi senata poviše ulaza u tvrdju Sv. Lovrijenac, koji brani grad s morske strane: »Non bene pro toto libertas venditur auro« — Nije dobro prodati slobode za sve blago, — da održe slobodu svoga trgovanja, jer trgovina je sadržaj života Dubrovnika, moraju kroz vjekove utrošiti ogromne svote stečenog zlata. Za razliku od Splićana, koji imaju sklonosti za misaone znanosti, Dubrovčani bave se pretežno brojkama i praktičnim znanjem; sredovječni Dubrovnik nema smisla za poeziju, a ni njegovi potomci ne cijene pjesnika. Pjesma je dokolica, za nju samo pojedinci, mladost imaju vremena. Od umijeća, kao praktični ljudi, Dubrovčani, kad poslije pada Bosne njihov grad postaje bogat, kultiviraju graditeljstvo i slikarstvo; literatura tek počinje hvatati korijenje.

Kod gradnja ne štedi se novac. Sigurnost odredjuje sadržaj i oblik graditeljstva. Prva arhitektura kojoj Dubrovnik posvećuje sve svoje snage novca i duha jesu gradske utvrde; u XV. stoljeću gradski »miri« i kule onakvi su već kakve ih još danas gledamo (vidi sl. br. 166 i 124); divovski kameni blokovi sa svih strana visoko opasuju grad, u koji se može ući samo preko pomičnih mostova; kod vrata Pila još danas se vide žlijebovi za spuštanje i dizanje mosta preko jarka ispred vratiju. Najvrsnije graditelje svoga vremena unajmljuje Dubrovnik, može ih platiti, jer u XV. vijeku Dubrovnik bogat je grad od svojih trideset hiljada stanovnika, trgovačka flota mu broji oko tri stotine brodova, koji plove po cijelom Levantu i zapadnom Mediteranu. Po uzoru romanskih gradskih komuna Dubrovnik je organizirao svoju upravu; stanovništvo se dijeli na gradjane-plemiće i pučane; sva vlast je u rukama plemića-trgovaca, koji upravljaju sudbinom svoje male države preko tri vijeća; veliko vijeće u koje ulaze punoljetni plemići s navršenom 20, a kasnije 18 godinom stvara zakone i bira činovnike; vijeće umoljenijeh, kasnije senat, s promijenljivim brojem članova (od 45 do 61) uzetih izmedju starije vlastele, izdaje sve najvažnije naloge u unutrašnjoj i vanjskoj politici, te konačno malo vijeće, u kojemu su uz kneza još

11 senatora, koje izvršuje naredbe senata; simbol vlasti je knez, koji se mijenja svakog mjeseca — Dubrovčani se kao i gradjani ostalih gradova u hrvatskoj Dalmaciji boje lične vlasti, živu u aristokratskoj demokraciji. Prvi pisani statut Dubrovnika potiče iz godine 1272. Ali ti aristokrate snosljivi su gospodari puku, u njih je već istančan osjećaj za bližnjega, bez obzira na締 stališke razlike, nastoje pobjedjivati duševnu i materijalnu bijedu, osigurati svojim nuzljudima minimum sreće, postoji kod njih kao i kod islamskih upravnika Bosne u XVI. vijeku ono što se danas naziva socijalnom politikom. To nastojanje oko boljitka zajednice bez obzira na društvene stupnje nije jamačno samo posljedica nekih osjećaja, koliko interesa — mali-grad država ne podnosi unutrašnjih kriza, zato uklanja sve što bi moglo roditi nezadovoljstvom, što bi moglo škoditi zajednici. Zato se posvećuje velika pažnja higijenskim prilikama, preduvjet za suzbijanje epidemija; Dubrovnik prvi na zapadnom Balkanu ima svoju stalnu ljekarnu, gradi se velika bolnica, organizira nahodište, stvaraju humanitarne zaklade, dižu škole, izgradjuje vodovod. Vodovod gradi Onofrije dela Cava, dovevši 1438. vodu podzemno sa Šumena u grad; vodovodni uredjaj dug je osam kilometara, a pored svih terenskih poteškoća služi još i danas. Neposredno kraj gradskih vratiju postavio je Onofrije dvije monumentalne česme, koje još i danas stoje ne samo kao vrstno tehničko nego i kao vanredno umjetničko djelo. Onofrije dela Cava počinje graditi i današnji knežev dvor na mjestu staroga utvrdjenog kastela, koji je 1435. razoren eksplozijom barutane. Na dvoru (vidi sl. br. 123) rade uz njega kasnije majstor renesanse Firentinac Michelozzi i Juraj Dalmatin; rade naravski kao pomoćnici i domaći majstori, pa se spominje ime jednoga kipara Ratka Ivančića, koji je izradjivao neke kapitele Dvora, vratnice dvora izradjuje domaći drvorezbar Vukčić, česmicu u dvoru klesar Vladislav Bogojević a kamene klupe u trijemu dvora rade Vukac Bogosalić i Radoje Pribilović; na tim klupama sjedili su knez i malo vijeće gledajući različite priredbe pred dvorom, kasnije kazalištne predstave, koje su se sve priredjivale pod vedrim nebom. Sa svih strana svijeta dolaze u ono vrijeme u bogate dalmatinske gradove strani umjetnici i vještaci, ne samo iz Italije, nego i iz sjevernih strana; divnu katedralu u Korčuli (vidi sl. 121 i 122) zasnovao je navodno neki graditelj iz Beča.

Od svih hrvatskih gradova na moru Dubrovnik najintenzivnije prima uticaj humanizma. Uzrok je tome i osjećaj sigurnosti

i karakter njegovih stanovnika; nova shvaćanja ne stvaraju u Dubrovniku ni u koga dramatskih potresa duše kao u Splitu kod Marulića, prima ih se mirno, s razumijevanjem; racionalistima Dubrovčanima odgovarao je taj novi duh racionalnosti, koju propovijeda humanizam. Uz to aristokratski sistem po sebi ne nosi onaj potsvjesni otpor protiv isticanja individualnosti osim u politici, koji se ćuti u drugim hrvatskim krajevima gdje vjerojatno plemenske tradicije i shvaćanje mnogo priječe onakvu snažnu, katkad i bezobzirnu afirmaciju pojedinca, kakovu stvara renesansa. Dubrovčani osim toga kao praktični trgovci imaju urodjeno poštovanje za sve što je novo i naročito, što se smatra najboljim; dubrovačka vlastela unajmljuju najčuvenije učitelje svoga vremena, najpoznatije graditelje, nabavljaju slike najskupljih slikara. Kao trgovcima potrebna im je naobrazba pa dubrovački senat nastoji da mu djeca dobiju priliku te nauče barem onoliko, koliko je bilo potrebno za općenje s odgojenim zapadom. Promicanje školstva i prosvjete u starom Dubrovniku nije bio hir težnja pojedinih duhova nego dnevna životna potreba. Već 1455. po dubrovačkom zakonu samo pismen čovjek može služiti u državnoj službi. Praktičan momenat daje biljeg razdoblju humanizma u Dubrovniku.

Jedan od prvih ljudi europskoga glasa, kojega Dubrovnik unajmljuje u svoju službu je Ivan Ravenjanin, učenik Petrarcin; pogodio se 1384 služiti u Dubrovniku kao državni kancelar za plaću od 150 dukata, ali nije dugo izdržao na svom mjestu, 1387. odlazi u Mletke odakle je došao. S predrasudama humanista, koji su kao i Grci i Rimljani smatrali barbarskim vas svijet van Italije, teško se Ivan Ravenjanin snašao u Dubrovniku. U pismu jednom prijatelju otkriva nam i razloge i pruža vrijedne dokaze o dominaciji hrvatskog pučanstva grada. On veli: »Prije svega ima neugodnosti, što mene nitko ne razumije, a ni ja nikoga, pa treba sve raditi po tumaču... I to povećava dosadu, što kad oni ne znadu latinski, a ja ne znam barbarski, ne mogu ih opomenuti što mi treba«. U Dubrovniku onoga stoljeća talijanski jezik još je manje poznat, nije svakako u uporabi u dnevnom životu; pučanstvo doduše nije još sve poslavenjeno, ima starosjedilaca koji govore zasebnim jezikom, starim romanskim govorom, koji se razvio iz latinskoga pod uticajem domaćeg ilirskog govora; pedeset godina poslije Ivana iz Ravenne piše o tome njegov zemljak Filip de Diversis: »U svim vijećima i uredima govornici, odvjetnici, suci i parci gradjanskih i kaznenih parnica po ustanovama

zakona govore latinski, a ne slavenski; ali ne u našem talijanskom jeziku već u nekom drugom pučkom govoru njima osobitom, što se od nas latinaca ne može razumjeti, ako nijesi vičan nekoliko, dapače mnogo takvom govoru. Kruh zovu pen, oca tata, kuća kaže se cheza, činiti fachir, pa tako dalje, što sve čini govor nama nepoznatim«. Taj Filip de Diversis služio je u Dubrovniku kao učitelj. Senat učiteljima propisuje nastavnu osnovu, uz klasičnu provodi se i realna nastava; uči se kao i u drugim učilištima onoga vremena gramatika, retorika, logika i filozofija, ali učitelj Georgius Brugnolus iz Mantove prema naredbi senata od 29. I. 1453. ima učiti svoje učenike kako se pišu trgovačka pisma (letere missive de mercadanti), te trgovačku aritmetiku (fare tenir rasone el conto de mercantie). Škola se nalazila u gornjem spratu nekadašnje »domus armorum« na mjestu gdje je poznija Dogana, u dvorani s tri velika prozora. Tu je moglo stati do 160 učenika a pokućtvo je bilo: jedna katedra, tri klupe za knjige pa sjedala za učenike. Kasnije dolaze za učitelje i rodjeni Dubrovčani kao Marin Radonjić (1459.—1462.) zatim pjesnik i humanista Crijević te N. Gjončić, kojega je senat imenovao 1462. za učitelja pod uvjetom da u svečane dane predaje o kanoničkom pravu i gradskim statutima, drži neku vrstu pravno-političke škole, jer je, veli senat, »od velike potrebe rasvijetliti pamet onih, koji su na čelu državi i tumačiti naredbe i statute«. Uz glavnog učitelja u školi su i pomoćni, »repetitores«, te vjeroučitelj. Učitelji su dobro plaćeni, tu senat ne škrtari, pa da predobije učenoga Grka Demetrija Halkokondilasa za dubrovačku službu nudi mu plaću od 500 perpera. Ta pažnja za odgoj dovodi i do osnivanja knjižnica. Dubrovnik vrlo mnogo čita i stare klasične autore i pisce humanizma kao i najnovije talijanske knjige. A vjerojatno i manje literarne stvari, viteške i pustolovne romane kakvih je bilo i u Bizantu i na Zapadu. Dok Split daje teologe i filozofe, Dubrovnik radja u XV. vijeku učenjake ekzaktnih znanosti; proučavaju s interesom humanista sve što je u prirodi, pojave koje se tiču praktičnoga života Dubrovnika; Dubrovčanin Nikola Stjepanov Sagri Krivonosić piše knjigu »Razmatranja o razlikama plime i oseke zapadnoga oceana« (Raggionamenti sopra la varieta de flussi del mare oceano occidentale) a Benko Kotruljić izdaje znamenito djelo u svoje vrijeme »Četiri knjige o trgovini i savršenom trgovcu« (Della mercatura e del mercanto perfetto libri IV.). Goji se naravski i povijest i pravoznanstvo, sve što treba ljudima dnevnoga javnog života. Osebujno je stanovište Dubrov-

nika prema umjetnosti uopće. Kod arhitekture odlučuje u prvom redu praktični i prestižni momenat; stranim majstorima jamačno se prepušta da rade kako najbolje umiju, samo da zgrada bude što bogatija i suvremenija po svom obliku; arhitektura je svjedodžba u prvom redu blagostanja grada. A tako i slikarstvo. Dubrovnik, kao i ostali gradovi na moru, nabavlja jamačno najprije slike za crkvene potrebe kod majstora iz Italije. Ali već koncem XIV. vijeka javljaju se i domaći slikari. U Zadru se čuvala jedna slika, danas propala, koja je nosila oznaku godine 1399. i ime majstora Dujma, po imenu sudeći Splićanina; u isto vrijeme radi i jedan slikar Blaž, rodom iz Trogira; u šibeničkim arhivima spominju se imena domaćih slikara u početku XV. vijeka Nikole Vladanova, Lovre Mihetića, Dujma Vuškovića i sina mu Marinka, koji je umro negdje u turskom ropstvu 1473. Dubrovnik već sredinom XV. vijeka za svoja svetišta nabavlja pretežno djela domaćih majstora, tako se spominje domaći dubrovački slikar Matej Junčić godine 1452. a svetište zavjetne crkvice pomoraca »na Dančama« ukrasuje svojim djelom 1465. domaći slikar Lovro Marinov iz Kotora (vidi sl. br. 152 i 153).

U tim slikama Lovre Marinova čudesnom snagom umijeća zahvaćen je sav kompleksan duh staroga Dubrovnika. Iz slika Marinova izbija zasebna pozicija Dubrovnika u mediteranskom svijetu, ćutimo kako je bio sabirna točka svih strujanja i zapada i istoka i sjevera; stapa se u tim slikama i talijanski trecento i kulturna sfera Bizanta koji je već nestao, ali čije snage djeluju još preko groba u dušama ljudi, kojima je dao naobrazbu i naziranje, a ima u tim slikama i nešto iskonski originalnoga, nešto što je novo niklo oplodjeno stranim uticajima. Kao na bizantinskim ikonama stroge su konture likova, oštro se ističu na pozadini zavjetnoga metala. U hijeratičkoj, malo ukočenoj pozi stoji Sv. Stjepan, odjeven je u tamnu, gotovo korotnu ali elegantnu nošnju Italije onoga vremena. Samo taj mučenik-svetac nekud ne djeluje svetački, doimlje se poput suvremenog dubrovačkog vlasteoskog mladića; žensko mu je lice, bolećivo tužno, no u dubokim očima gori mu neka čudna, gotovo neprirodna strast, drijema žeravica svih mogućih ekstaza, i od ovoga i od onoga svijeta. Poza mu je istodobno smjerna i izazovna, kao nabijena suspregnutim zanosima. Takvo je moralo biti i vrijeme i opći njegov ugodjaj; privlači nebeska svetost, ali užite su već i radosti zemaljske. Slikar već ćuti toplu ljudsku put, daje igrom svijetla i sjene obrazima sveca baršunasto meku zavodljivost. Novi racionalizam još se boji

svoje racionalnosti. To je duh, kojim će tražiti u remetskoj osami smirenje za svu neobuzdanu temperamentnost svoje ličnosti, trapiti se, živjeti pustinjački, tražiti poput Vetranićevog »Piligrina« spoznaju u Bogu, žigosati svu taštinu velikoga svijeta, i istodobno kao redovnik prkositi i svojim starješinama i dubrovačkom senatu i oslobodjen svih spona tradicije graditi smione političke koncepcije koje mu pruža najbezobzirnija racionalnost, slaviti mudrost i slavu turskih sultana.

Dubrovnik gradi, urešuje svoje crkve slikama, promiče prosvjetu, ali slabo cijeni poeziju. Tu je doduše četa humanista na čelu s Ilijom Crijevićem Cervom, koji je zanesen antikom svoje ime Ilija izmijenio u Aelius nadodavši očevo ime Lampridius (hrvatski Lamprica). S 22 godine kao djak u Rimu govori u tamošnjoj akademiji i ubire pljesak prisutnih kardinala i ostalih gostiju, stiče pjesnički vijenac. Zaljubljen je u rimsko pjesničtvo, druguje s najistaknutijim humanistima, dopisuje s Aleksandrom Farnese, poznijim papom Pavlom II., firentinskim gonfalonierom Pierom Soderinijem, s porodicom Gonzaga. Pisanje tih humanista na latinskom Dubrovčani sigurno poštuju, jer piscima taj njihov rad donosi ugled i veze s najodličnijim ljudima stranoga svijeta. Ali teško osvaja teren književnost na domaćem jeziku, premda sam Cerva jadikuje kako je veliko čudo »što ni meni nije izašla iz običaja književnost i jezik latinski, koji se sada svud izradja u tolikoj navali ljudi, osobito kad mi nije domaći, već nov i unesen i drugdje naučen«, — hrvatski jezik pobjedjuje i u Dubrovniku kao i u ostalim gradovima na moru, kao i na otocima. Dok su humaniste i strani i domaći tumačili mladim Dubrovčanima staru učenost, nastojali ih oduševiti za ljepotu preciznost latinskoga izražaja, govorili im o slavnoj veličini Rima, praoca svih Dubrovčana, dokazivali da je jedino staro lijepo, ta ih je mladost jamačno slušala samo jednim uhom. Drugo je primalo drugu ljepotu, onu koju je pružao svakidašnji život u pjesmama okolice. Pristupačnija je ljudima morala biti pjesma u jeziku, koji nijesu morali učiti tek u školi, prirodnije je izražavala njihova ćućenja i misli, učili su taj jezik od svojih matera, slušali u kući, u polju od podanika, u tom jeziku su ti ljudi mislili. Taj slavenski elemenat, koji se nastanio nasuprot litici Ragusiuma, konačno je prevagnuo. Mladi neki vlasteočić, koji je u državnoj kancelariji učio umijeće uprave, za dokolice zapisao je negdje tamo oko 1421. pored službenoga akta ćirilicom stihove, do sad prve umjetne stihove na hrvatskom jeziku pronadjene na dubrovačkoj zemlji:

Sad sam ostavljen
srid morske pučine,
valovi moćno b'jen
dažd dojde s visine.
Kad dojdoh na kopno,
mnih da sam ...

Dalje neznani pjesnik nije uspio dopisati svoju pjesničku meditaciju — moguće je došao koji stariji prekinuvši njegova snatrenja, ili sam nije našao pogodnu rimu za daljnji stih pa je zlovoljan odbacio svoju pjesničku skicu i zaboravio. Ali tih nekoliko sačuvanih stihova sigurno niti su bili jedini u ono vrijeme, a niti prvi. Ipak taj pjesnički fragmenat važan je i interesantan; autor jamačno ima zamjerno književno obrazovanje, ima odredjen književni cilj: iz svoga materinjeg jezika nastoji stvoriti djelo skladno tudjem obliku; doživljaju samoće nastoji dat pjesničku sliku, pojačati blagoglasje jezika koje ćuti uhvativši ga u rime, tu je već puna svjestnost toga neznanoga pjesnika da mu je domaći jezik — kojega još prije trideset četrdeset godina Ivan Ravenjanin nazivlje barbarskim — sposoban takmičiti se kao instrumenat pjesničkoga stvaranja s jezicima starije kulturne tradicije. U toj težnji već je sadržan vas program književnih nastojanja Dubrovnika.

Pola vijeka kasnije taj program već je oživotvoren. Šiško Menčetić i Gjore Držić izvojštili su prvu pobjedu. Suvremenici ih se harno sjećaju još nekoliko decenija poslije njihove smrti, pa Dinko Ranjina spominjući svoje prethodnike veli da su »prvi naši spjevaoci« i »prva svitlos našega jezika« jer »ne htjedoše tudje zemlje uzorane i naredjene kopat, znajući, jer tko tudja pomaga, ki potrebe ne ima, sve gubi, što čini, a tko svoga potrebna i nevoljna ugleda, ne samo prid svojim, da nu još prid tudjim dobru čas dobiva, veleći se nemani: bolje je pri svojim i malo bit poznan, nego se prid tudjim neznano izgubit.« Ti prvi lirici Dubrovnika slijede u formi uzore stranih trubadura, ali ćute i svu draž i zrelost žive domaće riječi; i kad pjevaju u tudjim oblicima sveudilj se ćuti, kako imaju još i jedan drugi uzor: pjesmu naroda. Iz nje pretaču najljepše uporedbe, nastoje uhvatiti njezin ritam. Ranjina je sabrao pjesme Menčetića i Držića i njihovih drugih suvremenika, sastavio iz njih cijelu zbirku. Tu je zapisana i pjesmica:

NARODNA NOŠNJA IZ OKOLICE KNINA. CRTEŽI ZDENKE SERTIĆ.

Djevojka je podranila, ružicu je brala;
S bosiljkom ju razbirala, trudna je zaspala.
Nad njom poju dva slavica, djevojku su zvala:
»Ustan gori djevojčice, sanka ne zaspala!
Maglica se briegom krade, sad je na te pala;
cvitje hoće opaliti, koje si nabrala;
još te hoće privariti, ako nis dobrala
za vjenačce drobnu ružu i cvitja ostala«.
Djevojka se razbudila, slavicom se ozvala:
»A vi slavlji lužanini, velika vam hvala,
koji ste me razbudili, jurve bih zaspala,
razbiraje drobnu ružu i cvitja ostala.
Sinoć me je moja majka mladu hrabru dala,
prid kojih sam vas večerak svezanih ruk stala.
Ži mi majka, ži mi bratac, pri'e ga nisam znala,
niti sam mu rosnu travu prid konja metala,
razma sinoć. Mila majko, tebi budi hvala,
ka si meni djevojčici mlada hrabra dala!«

Književni povjesnici nagadjaju da je Gjore Držić ovu i nekoliko sličnih pjesama ili sam spjevao na narodnu ili je pak zabilježio iz naroda. Bilo kako bilo, te su pjesme dokaz dubokog zaronjavanja prvih znanih dubrovačkih pjesnika u pjesmu puka, svjedočanstvo koliko su osjetili i upoznali njezine vrednote i ljepote, koliko su morali osjećati narodno. Duh humanizma i renesanse ne stvara samo individualizam u pojedincu, nego jača i opću svijest o narodnoj individualnosti.

Nad svim tim naraštajem na početku XVI. vijeka u Dubrovniku dominira ličnost dum Mavre Vetranića Cavčića. Sin pučanske porodice — književnost na narodnom jeziku ujedinjuje vlastelu i pučane — rodjen oko 1486., rano stupa u red benediktinaca. No niti redovnička stega ne može više spriječiti kod ljudi novoga vremena da ne izbije punom snagom na javu sva njihova bujna ličnost sa svima svojim svijetlim i sjenama. Gord je taj redovnik, gori u njemu ista revniteljska vatra kao i u Savonaroli; i on sniva, ne o carstvu nebeskom kao redovnici sredovječja, već o dolasku zlatnog doba na zemlji; Vetranić je i sanjar ali i racionalista, zgoljni dubrovački sin, koji pronicavo prosudjuje ljude i prilike, ima o svemu i svima svoje mišljenje iskazujući ga bez sustezanja, ali koji se kod svojih konačnih zaključaka daje voditi samo od razbora. Razbor mu je vrhovni kriterij, za nj je spreman

ulaziti u sve borbe. U redu svakako slovi i kao strog i kao pametan čovjek i sigurno vrstan organizator. Njemu, premda još mladu, povjeravaju uredjenje samostana na Mljetu (vidi sl. br. 168.); tek vjerojatno nije mogao sa svojim idejama naći razumijevanja, iz čega se radja spor, koji svršava s tim da dum Mavar svojevoljno napušta samostan i odlazi u Italiju, radi koje ga nepokornosti senat za uvijek progoni iz republike kao buntovnika. Progonstvo nije dugo trajalo, Dubrovčani nijesu nepomirljiv svijet, dolazi pomilovanje i Vetranić se vraća u samostan na Lokrum, a poslije odlazi na školj Sv. Andrije, da se konačno smiri u samostanu Sv. Jakova kraj Dubrovnika.

Ta lutanja od samostana do samostana, konflikti s vlašću sigurno su posljedica Vetranićevog i temperamenta i naziranja. Politički dogadjaji-katastrofe redaju se jedna za drugom, a Vetranić reagira na njih jače nego što je to moguće katkad bilo pogodno upravljačima dubrovačke vanjske politike. Vetranić je suvremenik potpunoga sloma protuturske fronte: 1521. pada Beograd, 1522. pada Knin, 1526. bitka je na Muhačkom polju, 1541. pada Budim — svi ti neuspjesi kršćanstva snažno su se osjećali u Dubrovniku, koji je uopće prvorazredna seismografska postaja europske politike. Vetranić pak kao Dubrovčanin čovjek je s izradjenim smislom za politiku, ne onu dnevnu, koja gleda do sutra, već koji traži i želi naći u sadašnjosti čvrsta uporišta za budućnost ne samo jednoga malog grada-države, ni jednoga njegovog naraštaja, već cijele narodne cjeline. Marin Držić realno osjeća hrvatsku cjelokupnost, sudbinsku povezanost svih njezinih dijelova — toj cjelokupnosti on želi dati političku ideologiju u doba kad je cjelina gotovo sasvim razorena. I nije čudo da gorčina nagriza njegovu dušu, temperamentno on reagira na sva zbivanja; gleda kako svjetsko-političkoj oluji nema kraja, a u isto vrijeme gleda kako Dubrovnik, obogaćen ratom, uživa punim pregrštima život; ni epidemija kuge 1526., koja je poharala grad, očito nije ostavila dubljeg traga u mentalitetu svijeta. Cvate luksus, radja se lakomost, koju on gleda na svakom koraku i u politici i u dnevnom životu, spoznajući u njoj uzrok svih zala. Neugodan je jamačno Dubrovčanima Vetranić sa svojim filipikama protiv svih raskoši, koje su konačno takodjer unosan trgovački artikl, sav taj biser, zlato, grimiz, u koji se zaodijevaju vlastela i njihove gospoje. Dubrovnik živi životom bogatoga renesansnoga grada, koji ne zna šta bi od obilja — a Vetranić, žudeći »zlatno doba u kojemu ne će biti ni zlata, ni trgovine, gdje

će ljudi živjeti od ploda zemlje«, poput starozavjetskoga proroka kori svu tu raskoš mode:

»Najliše gdi žene sadanjijeh vremena
nose oplažene prsi i ramena
pod tužnijem skrlatom, biserom i svilom
vezeno sve zlatom i ostalijem tamnilom.
Čemu bijele rukavice
i od moska miris lijepi
ali voda od ružice,
čijem vas djaval takoj slijepi? . . .
Pokli tijelo golo i nago
bit će skoro ukopano,
što je kamenje toj pridrago
u prstenje ukovano? . . .
Što li prsi i ramena
takoj naga vi nosite,
do sred mišce oprašena,
pokli u zemlju pohodite?«

Nije samo dum Mavar u Dubrovniku, koji žigoše novu razbludnu modu, tako u neskladu s vremenom; i gore, na Kvarneru, tri godine poslije poraza hrvatske vojske na Krbavskom polju, glagoljaši ispovjednici dobivaju posebni nalog da kod ispovjedi pitaju griješnike: »Od obojanja i ako si kada nosil poli sebe musk ali zebet i ine stvari, ke lipo mirisaju . . . ako si se kadil kimi koli vonjami i ako si se umival takovim stvarimi, da lipo dišiš.« Ta pojava žudnje za luksuzom uostalom uvijek se javlja u razdoblje potresnih kriza, izmjene svih vrednota, kad je izgled u budućnost nemoguć; ljudi u svemu traže opojenost kako bi zaboravili stvarnost. Gnjevi se Vetranić gledajući sve to, jer dok se Dubrovnikom ore pokladne pjesme, koje pišu i pjevaju pojednako i vlastela i pučani, kao onaj skladni złatar Andrija Čubranović, koji je u svojoj maskerati »Jegjupka« (vidi sl. br. 146) stvorio dragocjenost kakva nije proizašla ni iz jedne druge draguljarnice, prije Corneillea, Cervantesa i Shakespearea postigao pjesničko savršenstvo hrvatskoga jezika, dok gospari u svojim vijećima pletu fine niti diplomatskog pletiva — Vetranić zna, govori, viče gluhima da se na svim stranama lije krv njegovoga naroda, da prijeti da će iskrvariti. Na domaku Splita bije se nejednaki boj oko Klisa; Petar Kružić vjeruje u pomoć Zapada; Vetranić

ne vjeruje; braničima Klisa, koje zove »o slavni Hrvati« proriče propast, jer će ih, veli, »izdati zli ljudi od krstjan«:

Vaj, drazi Klišani, ali vi ne znate,
što su zli krstjani, a u njih se uzdate!

Čudne naoko, upravo hulne riječi iz ustiju jednoga katoličkog redovnika, ali ostanak — dokaz potresnoga, tragičnog proživljavanja zbilje. Poslije svih nada, poslije svega što je bilo preostaje samo rezignacija:

A sad nie Kosova, a sad ni Krbave.
ni polja ravnoga ni hrvatske slave.

No dum Mavar nije čovjek rezignacije. On je čedo humanizma, priznaje razum, njegovu moć koja ogleda i raščinja smionom slobodom sve autoritete. Čovjek humanizma svagdje postavlja upitnik:

Despoti i kralji od Bosne što bjehu,
hercezi Sandalji, ki u slavi slovjehu,
vojvode, knezovi i ostala gospoda
i slavni banovi, gdje vam je sloboda? . . .
O slavni Hrvati, i vas li ognjen zmaj
do traga pomlati i da vam plačni vaj,
ter vaše gradove i kotar ostali
i slavne banove sve ognjem popali,
i vašoj državi, ku nogom poplesa,
nijednog ne ostavi hrabrenog viteza? . . .
O kruno ugarska, s nebesa poslana,
sva slava krstjanska i časti ufana
tko tvoju pohvalu i toli slavan glas
potlači u kalu s oružjem u zao čas?

I odmah Vetranić odgovara:

Ni car vas ne otjera, ni car vas ne dobi,
ner vaša nevjera takoj vas oznobi!

Svi ti stihovi i pjesni Vetranićeve, »Pjesanca slavi carevoj«, »Tužba grada Budima« zapravo su borbeni politički traktati jednoga hrabrog publiciste, koji se laća nezahvalne zadaće slijepima otvoriti oči. Ne zadovoljava se samo postaviti diagnozu krize kršćanske Europe, žudi prodrijeti na dno stvari, ispitati te iznijeti uzroke svih dogadjaja, ne žaca se postaviti i načeti cijeli

problem političke orijentacije Hrvata. U sebi je Vetranić obračunao sa Zapadom. Zapad za njega je nemoćan, jalovo je od njega iščekivati pomoć. Jetkoj kritici podvrgava i »Latinku gospoju«, u »Pjesanci moru« obara se na Mletke, žigoše krvoprolića »gospode krstjanske«, kritizira i samu »crkovnu plav«, koja je »kradena i plijenjena« od »crkovnijeh glava« — humanista Vetranić tu već zadire u atmosferu reformacije. A da bi sve to mogao izreći, Vetranić konačno prihvaća formulu oficijelne politike Dubrovnika: valja služiti »osmansko koljeno«. Je li to bilo zaista njegovo uvjerenje ili samo riješenje od nužde? Danas tko će znati. Nije moguće niti tako važno. Odlučno je da je Vetranić imao karaktera glasno pokrenuti to pitanje orijentacije. U tom je puna pobjeda individualnosti.

Smirenje nalazi Vetranić čini se samo u remeti, u pustinji, u neposrednom kontaktu s prirodom. U beskrajnim stihovima, teškima i glomaznima — Vetranić je kao i Marulić snažan mislilac ali slab stihotvorac — opisuje njezine ljepote, prosipljući neslućeno bogatstvo hrvatskoga nazivlja za svijet bilinstva i životinjstva. Vetranićevo otkriće prirode, u kojoj nalazi jedino čist kontakt s Božanstvom, nije pjesnička poza već iskren doživljaj. Poslije dugih vjekova sredovječja Priroda nije više čovjeku otajna, mrska sila iz koje valja bježati, već dio ljudskoga života, tješiteljica, darovateljica smirenja. Renesansa otkriva čovjeku Prirodu. Na tom otkriću ljudstvo gradi dalje sebi novi Kosmos.

TRI SVIJETLA U MRAKU

Arhitektonski spomenici približno su točni i vremenski i prostorni medjaši kulturnih epoha. Humanizam i renesansa prekinuli su životni razvitak gotike općenito u Europi. Ali dok prolazi njezino vrijeme u zapadnoj i srednjoj Europi, ona još živi dalje u prekovelebitskoj Hrvatskoj, održaje se tamo sve do konca XVII. vijeka. Geografske i političke prilike bile su razlog da je u toj Hrvatskoj ostao premoćan gotički nazor na svijet, dapače da se je i ojačao upravo u doba, kad već u dalmatinskoj Hrvatskoj renesansa daje svoje bogate plodove.

Politički je prekovelebitska kontinentalna Hrvatska nakon Pacta conventa sve tjesnije svezana sa Srednjom Europom. Političke veze jačaju se s društvenima i ekonomskima, a ove opet daju pravac kulturnim iživljavanjima. Plemenski tradicionalizam u jalovoj je borbi s feudalizmom, kojem pogoduju strani vladari i onda kad sami dolaze u sporove s moćnim feudalcima. Ljudevit I. iz dinastije Anjou skršio je plemenske feudalce Šubiće i Nelipiće, no nakon njegove snažne vladavine izbija pokret buntovnih feudalaca braće Horvata i Paližne priora Vranskoga, samo koji svršava potpunim slomom nakon petnaest godina hrvanja, poglavito uslijed promijenjenog položaja na Balkanu jačanjem osmanlijske snage. Sigismund, užitnik toga sloma, nastavlja politiku Ljudevita I. jačanja kraljevske lične moći, koja postaje središte cjelokupnoga društvenog i političkog života. Takva politika u Hrvatskoj može uspijevati samo slabljenjem jedinstva — po prviput se praktično primijenjuje formula »divide et impera«. Ljudevit I. je počeo, a Sigismund nastavio cijepanjem jedinstva hrvatskih snaga, jedinstva, koje i onako nije bilo dovršeno uslijed geografskih prilika; prikriva se i zatomljuje hrvatsko ime kao nosilac političke ideje, sve češće se upotrebljuje za kopnenu Hrvatsku oznaka »regnum Sclavoniae« koja dobiva i svoj posebni grb i time se kuša razoriti pravna baza na kojoj se prema Pacta conventa osnivao odnos Hrvata i Madžara.

U toj svojoj politici ugarski vladari nalaze potporu i u Hrvatskoj kod maloga svijeta, gradjana, malih plemića, jer prema njima

feudalna gospoda nastupaju prečesto kao silnici, pa je za taj mali svijet kraljevska vlast u dnevnom životu jedino spasenje. Mnogi plemeniti ljudi i silom i diktatom teških svojih ekonomskih prilika postaju i ratnici i sluge a katkad i kmetovi feudalaca. Krsto Frankapan piše 1527. za bana Ivana Karlovića da »uboge plemenite ljude poda se podbiti i sebri učiniti hote«. Nabusita su i bezobzirna ta feudalna gospoda, koja neprestano jačaju svoju ličnu i ekonomsku moć, koristeći se naročito čestim dinastičkim krizama kad pretendenti na krunu obasiplju svedjer novim povlasticama one koji su im pomagali do prijestolja, a zatiru protivnike. Do istrage vode se te borbe medju strankama, opći medjuljudski odnosi postaju sve grublji. Ljudski život malo vrijedi u XIV., XV. i XVI. vijeku. Jednaka su u svojoj nasilnosti i crkvena i svjetovna gospoda. Ivan Paližna, prior vranski lično strijelom ubija jednog političkog sužnja, koji se predao na dobroj vjeri, a 1505. tuži se samom papi, ne mogavši steći očito pravde u kralja, neki Benedikt Čitak, dvorski kapelan velmože Nikole Sekelja, da ga je taj velmoža osam dana držao u tamnici, onda ga dao baciti u šumu i odrezati mu spolovilo. Kralj Matija Korvin, držeći u Zagrebu veliki sud, prisiljen je iz ogluhe izricati radi najtežih nasilja kazne nekim istaknutim ljudima, medju ostalima i zagrebačkom biskupu Osvaldu (Osvaldum episcopum zagrabiensem ... violentem raptorem et defloratorem virginum). Nije stoga čudo da u svim političkim sukobima feudalaca s kraljevima i na isključivo političkom terenu i onda kad su ti feudalci stajali na braniku političkih prava Hrvatske, taj mali svijet uzima stranu kraljevske vlasti, da se puk sjeća zahvalno tih vladara-apsolutista, kao Matije Korvina, spominjući ga i u poslovici: »Pokle Kral Matijaš spi, nikakve pravice na svetu ni«. Karakteristično je da 1533. malo plemstvo moli kralja da podnipošto ne imenuje banom Hrvata-velikaša. Na socijalno-ekonomskoj bazi formirane su političke grupe, stranke i velikaška je po svojoj ekonomskoj moći prirodan protivnik interesa maloga plemstva, koje u svojim sporovima s velikašima želi stranca za arbitra. Onda dolazi osmanlijska opasnost. Borba za održanje jedina je aktuelnost, proždirući sav drugi interes i sve snage. Ta opasnost pojačava sredovječno naziranje gotike; pojedinac je zaista neznatan, preostaje mu jedino nada u pomoć viših sila, vjera da će na drugom svijetu biti bolje; individuum ne može doći do izražaja — uticaj humanizma i renesanse zastaje na granici kontinentalne Hrvatske.

Tu je razlog da ni u sredovječju, a ni kasnije sve do XVIII. vijeka kontinentalna Hrvatska ne radja ličnosti, koje bi davale biljeg svojemu vremenu, nastupile kao reformator, kao državnik-zakonodavac, koji će uskladiti ili barem pokušat uskladiti sa stvarnošću nove društvene i političke zahtjeve vremena, a još manje ima ličnosti koje bi naslutile i oćutile dolazak njihov i njihove ideje pokretnice. Sigurno mnogo su tu djelovale i tradicije plemenskoga sistema, gdje je sve barem formalno ovisilo o kolektivu: plemenu, župi, saboru — jedino od tih institucija mogu dolaziti virtuelne inicijative. I zato jaka ličnost kad se pojavi ili ponire ili ulazi u jalove borbe kao Krsto Frankapan i Vramec ili mora sklapati blijede kompromise. I zato kroz to cijelo vrijeme hrvatskoga sredovječja, hrvatske gotike strani svijet nam nameće reforme, odredjuje pravce i oblike iživljavanja; sve to, kad bi i bilo dobronamjerno, uslijed nepoznavanja hrvatskih mogućnosti i potreba, nepoznavanja sklonosti i unutrašnjega imperativa narodne cjeline, mora prije ili kasnije svršiti stvaranjem novih kritičnih problema. I uvijek pri tome vanjska sila reformatora odnosno nosioca novih ideja ruši brutalno stare hrvatske institucije a s njima, pored njihovih negativnosti i ono što je u njima stvaralačko — tako nestaju, prije nego što su dotrajale, stare plemenščine, prirodni društveni hrvatski uredjaj, njegovi pravni oblici i naziranja. Taj teritorij kopnene Hrvatske — izim domene krčkih knezova — u XIV. vijeku nepovoljno je područje za kulturno stvaranje; i kad se pojavi koja jaka ličnost spoznavši duh i znanje novog vremena, bježi iz skučenih prilika ove Hrvatske. Privlači te ličnosti naročito dvor Matije Korvina; Ivan Vitez iz Sredne u križevačkoj županiji postaje nosiocem ideja humanizma i renesanse u Ugarskoj; Vladislav Gereb-Vingradski, hrvatski plemić, osniva 1472. prvu tiskaru u Madžarskoj; iz samog Dubrovnika odlaze u Ugarsku humaniste Feliks Dubrovčanin i Petar Zamanjić, koji postaju kustosi korvinske biblioteke u Budimu.

Područje svijeta hrvatske gotike siže od velebitske kose na sjever i istok sve do Une i preko Save do Drave i Dunava, obasiže područje zvano kasnije Banska Hrvatska. I tu još u XV. i XVI. vijeku živi stil gotike doduše dobrim dijelom sigurno i kao naslijedjen, zaostao način gradjenja, ali i kao izraz općeg ugodjaja i naziranja, koje još nove ideje nijesu mogle izmijeniti, jer su teško prodirale u te krajeve, a još teže nailazile na odziv. Prilično je toga ostalo sačuvano, mnogo toga poznajemo po ostan-

cima razvalina, a mnogo pak znamo iz suvremenih dokumenata, svjedočanstava onih, koji su još imali zgode vidjeti razmjerno dobro sačuvane ostanke te arhitekture. Najznatnija gotička gradjevina u kopnenoj Hrvatskoj svakako je zagrebačka prvostolna crkva, započeta u romanskom stilu u XIII. vijeku, a izgradjivana postepeno u XIV. i XV. vijeku. Kao klasična gotička gradjevina središte je života cijeloga svoga okoliša, dominira moćno nad svim zemaljskim; kuće se skupile pod njezinu zaštitu (vidi sl. br. 232); tipično gotička je cijela njezina unutrašnja konstrukcija, gorostasni stupovi smiono se penju šiljatim lukovima podržavajući svodove; ugodjaj te crkve, koju su vjekovi izgradjivali svaki joj davši svoje najbolje, sačuvan je vjerno u sjajnom bakropisu dr. Branimira Šenoe (vidi sl. br. 236). U XVI. vijeku crkva biva utvrdjena, opasuju je visoka platna sa snažnim kulama, stvoren je arhitektonski ensemble crkve-tvrdjave, jedna od najvećih rijetkosti u srednjeeuropskoj arhitekturi, dokumenat prilika, naziranja i stvaranja vijekova, utjelovljenje burne prošlosti (vidi kolorirani prilog br. 2). U sakristiji, negdje u XIV. ili XV. vijeku bila je na zidu naslikana kompozicija »Posljednji Sud«; zid je prigodom nesretne restauracije crkve u XIX. stoljeću srušen i s njime slike; pojam o toj slici možemo steći iz male akvarelne kopije učinjene prije razorenja (vidi sl. br. 234). Tko je izradio tu kompoziciju danas ne možemo znati; u Zagrebu početkom XVI. vijeka boravi neki slikar Johannes Almannus, po pridjevku sudeći German, koji radi za Kaptol i koji je u velikoj milosti kod Ivaniša Korvina, moguće je on bio autor te slike; i u XIV. i u XV. vijeku zabilježen je u Zagrebu boravak nekolicine »malara«, »pictora«, pa se spominju neki Dominicus, Janslinus, Paulus, Albertus, Georgius, Nikolaus, Stephanus. Pretežno gotičan je i sav crkveni bogati pribor; biskup Luka (vidi sl. br. 183) velik je mecena crkve, svakako istančan organizatoran duh; od njega potiču najvrednije dragocjenosti riznice prvostolnice, njegov primjer nasljedjuju drugi mogućnici, koji tu skupljaju i svoje darove i dragocjenosti iz crkvi u krajevima ugroženima od Osmanlija (vidi sl. br. 239—250). I crkva Sv. Marka ima jako obilježje gotike; započeta kao trobrodna romanska bazilika dogradjena je u stilu gotike; ostanci njezinih fresko-slikarija (vidi sl. br. 89) vjerojatno iz XV. vijeka, sačuvani su danas u neznatnim fragmentima u zagrebačkom arheološkom muzeju; gotički je u svojoj osnovi i detaljima južni portal crkve (vidi sl. br. 209), sigurno najinteresantniji gradjevni i

umjetnički spomenik staroga Gradca; vjerojatno su to bile crkvene dveri za svečane zgode, namijenjene posjetima vladarskima; kralj Matija Korvin boravio je razmjerno dosta vremena u Zagrebu, jamačno je kroz ta divot-vrata ulazila u crkvu iz dvora kraljevska povorka, koja je na južnoj strani trga imala dovoljno mjesta da se smjesti i razvije; i u tom portalu vjekovi su naslagali svoje priloge; gotički su još neki kipovi iz kamena (vidi sl. br. 210) dostojanstveno-mirni u svom držanju; kasnije je vrijeme neke od njih moralo oštetiti, na njihovo mjesto postavljeni su u vrijeme baroka drugi kipovi apostola iz drveta, da vjerojatno po treći puta budu upotpunjeni statuama, koje je vajalo vrijeme gracioznoga nemirnog rokokoa. Nedaleko strogog smirenog Sv. Marka, koji drži razmotan svitak papira, u posljednjoj istočnoj niši gotovo u plesnom zamahu dvorjanina trepti divni Sv. Ivan — a vrijeme je svojom plemenitom patinom stopilo u jednu harmoniju sve te stilove.

Gotičke su u svojoj osnovi stara župna crkva u Belcu, bivša pavlinska crkva u Lepoglavi s divnim prozorima (vidi sl. br. 223), gotički su temelji i dijelovi staroga grada u Varaždinu, ljudi gotike sagradili su i ukrasili Medvedgrad, gdje su gradska crkva i dvorane bile ukrašene freskama, kako još navodi Krčelić u svom rukopisu »Vitae Canonicorum Zagrabiensium«; gotičko je svetište samostanske crkve u Remetama kraj Zagreba — na moćnim gotičkim stupovima počiva crkva u Glogovnici, gotika je gradila crkve i tvrde gradove u Slavoniji, veličina i ljepota kojih se može naslutiti u ostancima grada Ružice kod Orahovice — arhitektura gotike prodrla je duboko u Srijem do Iloka, gdje vojvode Iločki (vidi sl. br. 184) za vrijeme Matije Korvina u gotičkom ambijentu živu i umiru u renesansnom sjaju.

U hrvatskim krajevima, koji su došli pod vlast osmanlijsku, takodjer je cvala gotika. Početkom XVII. vijeka Stjepan Glavač od družbe Isusove, izradjujući svoj zemljovid putuje po svim hrvatskim krajevima, koji su tad oslobodjeni od turske vlasti i spominje, kako je u svoj okolici preko Kupe, sve do Zrinske i Petrove gore nalazio još mnogo tragova stare kulture, gradina, crkvi, voznih drumova, vinograda, polja. Sebastijan Glavinić, biskup senjski i modruški u svom spisu (Brevis et Compendiosa duorum Comitatuum Regni Croatiae Liccae et Corbaviae Descriptio) pisanom nakon posjeta tih krajeva, svjedoči kako je u ono doba bilo sačuvano još mnogo gradova i crkvenih gradjevina u Lici i Krbavi, koje su Osmanlije sačuvali i u dosta dobrom sta-

nju predali, dok su kasnije pod njemačko-vojničkom upravom, stranom iz pomanjkanja sredstava za uzdržavanje, stranom iz nehajnosti, uz mnogo stotina gradova hrvatske Krajine, sasvim propali. Sačuvani su još bili Perušić-grad, Budak, Široka kula, Belaj-grad, dijelom porušen, ali kako Glavinić veli da su mu »vrata i prozori tesanim kamenom veoma umjetno urešeni«, očito u gotičkom stilu, a za porušeni grad Kosinj veli Glavinić »da su negda u njem tiskani glagolski brevijari«. Isto je bilo i u Slavoniji. Tik do Daruvara nalazi se humak, gdje su se još prije par desetaka godina, kako svjedoči prof. Szabo, nalazile ruševine opatije Sv. Jelene de Poborje. Nijemac Taube, koji je u XVIII. vijeku putovao ovim krajevima, ostavio nam je u svom spisu »Beschreibung d. Königr. Slavonien, Leipzig 1777./78.« panegirički opis tih ruševina: »Jugozapadno od Drave vidi se drugi spomenik starih vremena, prekrasna, većim dijelom porušena palača, no sami odlomci svjedoče da je to bilo divot-djelo. Prizemlje je sasvim sačuvano, ali nutrinja je satrta budi od neprijatelja, budi od vremena. Razbijeni stupovi, ispucani svodovi, lukovi, vijenci, podnošci stupova i drugo viri tu iz zemlje, tamo leži u njoj, a grmlje krije veliki prostor, usred kojega se diže dvor. Pod kršem vire sa stijena slike ljudi, svi u redovničkom odijelu poput velemeštra templarskoga reda«. Templarima medjutim nije tu bilo ni traga. Još pred kojih četrdeset godina — navodi prof. Szabo u svojoj studiji o Daruvaru i okolici — stajala je ruševina crkve i utvrdjenoga samostana u Bijeloj. Sad je svega nestalo posvema: dijelovi majstorski klesanih pilona nalaze se po svinjcima u selu Bijeloj ... Tu gradjevinu su utemeljili silni Tiboldovići-Zemče-Svetački. Piller i Miternpacher opisuju 1782. crkvu i njezine bogate slikarije. Prema istoku bivaju ostanci gotike sve redji. U Požegi je održala gotičke dijelove samostanska crkva, u blizom Drenovcu stoji i danas posve sačuvana velika gotička kapela, u okolici Broda nekoliko gotičkih kapela na nekadašnjem posjedu Berislavića. Napose treba spomenuti gotičku kapelu sasvim neobična oblika, kapelu Sv. Duha na brdu Goilu kod Banove Jaruge, »dok medju najljepše gotičke kapele spada svakako ona Sv. Vuka u selu Vukovju kod Klenovnika« (Szabo).

Područje kojim vladaju krčki knezovi živi svojim zasebnim životom. Krčki knezovi veliki su mecene, po svojemu dvostrukom državljanstvu kao ugarski i mletački podanici, po svojim rodbinskim vezama spadaju u kulturni krug Venecije. Iz Venecije naimlju većinu graditelja za crkve, odanle donose umjetničke

predmete, kojima darivaju crkve na Krku i po Vinodolu. Ostanci toga mecenatstva su raskošne pokaznice u Ledenicama i Bribiru (vidi sl. br. 86 i 88), srebreni moćnik iz Bakra (vidi sl. br. 90), oltari u Omišlju, Vrbniku, Novome (vidi sl. br. 81, 94 i 106) te divni antependiji i pale na Krku i u Dobrinju (vidi sl. br. 105). Sve do zrinsko-frankopanske katastrofe 1671. naročito Frankapani bit će povezani s kulturom Gornje Italije, odupirati se instinktivno privlačivosti habsburškoga baroknog svijeta, posljedici političkih odnošaja. Posljednji Frankapan Krsto piše stihove i hrvatski i talijanski, gotovo svaka njegova manifestacija nosi jednu protubečku, protugermansku žaoku.

Jačanje kraljevske vlasti pod Anjouima i njihovim nasljednicima i sve bliža osmanlijska opasnost bijehu dvije sile, koje su uporno preobražavale društvene prilike u kopnenoj Hrvatskoj. Obranbeni, vojnički momenat odlučuje svime. Hrvatski pokret u XIV. vijeku bio je posljednji veliki nastup stare vojničke organizacije, kako ju je oblikovao feudalizam u svojemu punom naponu; feudalni mogućnici u svojoj akciji ratuju još sa svojim srodnicima i malim plemstvom, plemenskim vojskama koje su uzele njihovu stranu. Kad pokret bude likvidiran, pobjednik kralj Sigismund prvo provodi reorganizaciju stare plemensko-feudalne vojske. Kralj sebi uzima puno pravo mobilizacije, proglašenja ustanka, kralj postaje i vodja vojske; u Hrvatskoj je njegov zamjenik ban kao kapetan kraljevstva. Vojna snaga se organizira po banderijima. Kralj, kraljica, njihovi baruni, dvorski dostojanstvenici, prelati i neki povlašteni feudalci spadaju medju »banderiate«: »oni imaju pravo organizirati svoje čete koje vode pod svojom zastavom, ali pod kraljevim vrhovničtvom. Kraljev banderij broji 1000 konjanika (konjaničtvo još je uvijek glavna vrsta oružja), dok ostali broje 400 konjanika u pravilu, ali ima i većih. Ostala vlastela sa svojim »junacima« moraju vojevati pod zastavom županija, koje su tako i upravne i vojničke jedinice.

Pravo na svoj banderij imao je hrvatski ban, biskup zagrebački, prior vranski, knezovi Frankapani, Nelipići, Zrinski. Razvitak ratne tehnike, sve intenzivnije uvadjanje vatrenog oružja, djeluju ne samo na taktiku nego i na organizaciju vojske. Izdržavanje vojske postaje sve skuplja stvar, novo oružje traži velike investicije, importira se iz vana, za gotov novac, kojim u Hrvatskoj oskudijevaju često i najmoćniji, zahtijeva razmjerno dugotrajnu izobrazbu, vojevanje postaje zanat, kojemu se posvećuje dio potomaka starih plemena, ali u koji zanat sve više ulaze i inorodni

plaćenici. Kad pak osmanlijska vlast dolazi na granice kopnene Hrvatske, vojnički zanat postaje jedinim zvanjem pretežne većine hrvatskih plemenskih ljudi. Oni odlaze u vojničko zvanje, postaju konačno sami plaćenici jer postepeno vojnički zanat biva jedinim vrelom zarade. Sudbina je to odvijetaka starih plemena i u kopnenoj Hrvatskoj i u dalmatinskom Zagorju. Po tradiciji plemeniti ljudi jedino služe kao konjanici; služe tako i pod Habsburgima i pod Mletcima, hrvatske zemlje kroz slijedeća stoljeća postat će neiscrpljiv rezervoar ljudske vojničke snage. Pješadiju tvore većim dijelom strani plaćenici, Vlahi kao haramije, te unajmljeni slobodnjaci a postepeno kad pritisne nužda uslijed turskoga pritiska i seljaci-kmetovi, koji za staroga plemenskoga sistema uopće nijesu polazili na vojsku, jer je nošenje oružja, vojevanje, bilo privilegij plemenitih ljudi. Plemeniti čovjek vojuje na konju prvenstveno s kopljem i mačem. Koplje je sigurnije oružje, nije na dohvatu maču protivnikovom, a i rukovanje kopljem traži zamjernu uvježbanost; plemeniti čovjek na vojsku ne ide sam nego sa svojim podložnicima; svaki konjanik ima svojega slugu, koji je takodjer na konju, a pored sluge vodi u boj i »opravdu«, »dijete«, jamačno mladiće, koji su se na taj način upoznavali s vojničkim zanatom. Pratnja konjanikova vojuje pješice valjda s mačem i štitom, ali glavno oružje su joj čini se strijele i luk, kasnije puška; pratnja uz to brine se za prehranu, nosi prtljagu i zairu. Svoje podložnike feudalna gospoda su uvježbala u rukovanju lukovima, baleštrama i frankapanski podložnici u Vinodolu imaju posebna vježbališta za gadjanje iz baleštra, koji je prilično komplicirano oružje (vidi sl. br. 111.); vješti rukovanju baleštrom bili su oslobodjeni ostalih službi, kako se to razabire iz privilegija, koje knez Mikula Frankapan daje 1428. Bakranima. U slučaju potrebe i gospoda su se služila baleštrom pa se iz zagrebačkih spisa razabire da su u okršajima izmedju Kaptola i Graca kanonici Gerardus i Ladislav od Davoča 1442. ubili i ranili u boju više gradjana zagrebačkih »de balista propria manu«. Ta hrvatska vojska na izmaku sredovječja bila je očito po svojoj taktici konzervativna, nesavremena u opremi, svakako nedorasla modernije opremljenoj i bolje discipliniranoj osmanlijskoj sili; jamačno je tu i jedan od razloga poraza te plemenske vojske na Krbavskom polju, gdje je na hrvatskoj strani palo 13.000 ljudi.

Ekonomska snaga zemlje ne dopušta primjenu tečevina tadanje moderne ratne tehnike u većim razmjerima; tražeći tu ekonomsku potporu, koja će modernizirati hrvatsku vojnu snagu,

Hrvati se priklanjaju i Habsburgima i Veneciji, koji iskorišćuju hrvatski ljudski materijal. Već u XVI. vijeku vojska u kojoj služe hrvatski plemeniti ljudi podvrgnuta je stranim reglamanima, koji točno propisuju kako se imaju ljudi novačiti, kakva im mora biti oprema, kako će biti uredjena služba. Unutarnja organizacija pojedine čete prepuštena je njihovim vodjama, tu ostaje sistem, koji je jamačno ostao na snazi na temelju iskustava mongolskoga rata, a moguće još i iz starijih vremena; ostali su takodjer unutar čete i stari nazivi: obični vojnici nazivlju se »junacima« »siromašnim junacima«, a nad njima su »desetnici«, »zastavnici«, »satnici« i »vojvode«. U konjičkom reglamanu za hrvatske husare iz 1578. veli se: »sluge te lovasi vsi da ne budu mlada ditca, nego jaki ljudi za vsako viteško dugovanje, Sluge imaju najmanje panciri, u drugom paki vsi ščiti, sabjami ter šišaki spravni biti«.

Uvadjanjem vatrenoga oružja mijenja se i oprema i taktika hrvatske vojske, mijenja se i reglaman, po kojemu sad hrvatska kavalerija služi naročito u 30-godišnjem ratu; katkad je snaga te hrvatske konjice iznosila 12 do 20000, a katkad i do 30000 vojnika. Oklop i »šišak« (željezna kaciga) nemaju više svrhe, vatreno oružje ih probija, a od vojske traži se i velika pokretnost, oprema mora postati lakša. Odjeća im je bila modra ili škura dolama, crvena kabanica, crvene hlače, crvena kapa, kožnati ćemer, puška-karabin, dva samokresa, sablja ili handžar; pukovnija je brojila 1000 do 2000 momaka, a dijelila se na švadrone. Kod juriša ta bi kavalerija napredovala najprije dijagonalnom linijom na desno, paleći na protivnika lijevi samokres, zatim bi skrenula na lijevo paleći desni samokres, a onda opet desno i upravo paleći karabin. Kao konjanici Hrvati služe stalno u mletačkoj vojsci, na izmaku srednjega vijeka kao oklopnici, a poslije kao laka konjica. 1550. mletački providur Dalmacije javlja duždu, da su »svi ti ratnici takove vrste da se o njima može reći, da su zaista valjano opremljeni i naoružani a svaki kapetan njihov moći će po potrebi još dvjesta trista konjanika staviti na službu duždu, koji može biti uvjeren o vrsnoći tih ratnika«. Naimlju se Hrvati konjanici u svakakve moguće strane službe u XVIII. vijeku; stekli su dobar glas, a vojnički zanat jedini valjda znaju, a jamačno ih i jedini može prehraniti. Sin pjesnika Gundulića Gjivo bavi se novačenjem dalmatinskih Hrvata za račun austrijskoga cara, savojski knez Filiberto 1622. traži za svoju flotu dobrovoljce po našem Primorju, a tri godine kasnije kuša isto napuljski potkralj. Već 1520. još prije nego što

su Hrvati prihvatili vrhovničtvo Habsburga, kranjski staleži mole Ferdinanda neka prima što više Hrvata u vojsku, jer su »ritterliche Leute, denn ihre Personen seien wegen ihrer ritterlichen Männlichkeit vor Andern nützlich zu halten«, a francuski maršal Tavannes još prije 30-godišnjega rata upotrebljava kao stručni termin »pousser à la cravatte«, udariti srčano uzagrebce na uzdrmanu pješadiju (»charger à la tête, à la maniere des Croates« tumači Littré tu frazu). Uslijed općih prilika hrvatsko plemstvo postaje europskim pretorijancima; kod kuće ostaje na zemlji političko vodstvo, aristokracija većinom po milosti vladara, gradjani u malo gradova te seljak. Granica proti Turskoj, Velebit zatvaraju kontinentalnu Hrvatsku od zapadnih uticaja; sa sjevera pak dolazi sve jače uticaj habsburško-njemačkoga kulturnoga kruga.

Jednostavan je način života te većine hrvatskoga plemstva u XV. i XVI. stoljeću. Tečevine strane civilizacije, novi predmeti dnevnoga života dolaze u te domove većinom kao ratni plijen. Tek u zapadnim krajevima dolazi nešto trgovinom s područjem koje je u vlasti Venecije. Malu sliku dnevnoga života na tim plemićkim naseljima moguće je stvoriti iz jednoga dokumenta, u kojemu je plemić Ivan Bogadić iz Kašine pod kraj XVI. vijeka popisao imanje svoje matere. To imanje čine: »dvor veliki stobornicami obijen, hiža, komora; na nahižje išlo se po gradićih; pod hižom pivnica velika; štale slamom nakrite, kolnica, kotac za prasce; na drugoj strani komora za zemlje, gusinjak, obrh gusinjaka kurnjak (kokošinjak, kura = kokoš). Na desnoj strani kmetska hiža, polag hiže bili su hlivi (staje) dvorni; za hlivi bili su vrti kmetski i dvorni, a za njima zavrtnica i t. d.«. Plemić-gospodar i kmet živu očito manje više pojednako; gospodske kuće su samo nešto poveće, ali gradjene jamačno istom tehnikom i istim rasporedom; takvi drveni plemićki domovi sačuvani su do u XX. vijek u Turopolju i Zagorju (vidi sl. 267. i 268.), a tipovi seljačkih kuća nijesu se izmijenili mnogo ni do današnjih dana; sagradjene su iz pletera i dasaka omazanih zemljom, pokrivene slamom (vidi sl. br. 275. i 276.) ili pak kod imućnijih iz čvršće drvene gradje (vidi sl. br. 277.)

»Sreća junačka« uvijek je problematična ekonomska investicija. Rasap je ekonomski, uslijed toga i etički pa kulturni i socijalni. U naseljima plemenitih ljudi kao što je Bogadićevo moralo se i oskudno živjeti. Malo je tu bilo raskoši, svijet joj se odvikao, ne osjeća potrebe za nju i Juraj Habdelić još u XVIII. vijeku

zapaža kako »slovenska i hrvatska gospoda vekšu skrb drže na to, da dobre konje, hasnovito oružje kem veru kršćansku i domovinu brane, dobivaju i imaju, nego na opravu i cifranje... zameću«. Iz oporuke Antuna Gerecija iz Budačkoga, pisane pred rat 1566. razabiremo imovinsko stanje jednoga plemića-ratnika: ». . . pri gospod. Kislinu ima veće duga od pet sat dukat, što sam ja služil verno na strojarskoj službi služeći (u stroju, u vojsci)... skotje živine osamdeset glav, prasac sto i veće, sedam voznih kljusin, mojih konjev tri i veliki konj, a pet sukonjac...: a druga sprava — krvavom službom mojom sam stekal — dvanaest šišakov, jenno oklopje, štite ... šišake, svrgnuće i one sukonjace da vse ima prodati moja žena... Moje hlače i načeline da imaš hraniti mojim sinom... Škarici momu gospodinu i bratu, ostavljam jednu sabju rakovačkog dela...« Taj plemeniti Gereci svojom krvavom službom svakako je malo stekao; ali to su godine teške defenzive u hrvatskim stranama, kad je životni standart morao spasti na najnižu razinu. Poslije smrti Sulejmana Velikoga hrvatske vojske imaju više uspjeha u svojim lokalnim ratovima.

Pedeset godina kasnije neki St. Svastović u svojoj oporuci iz 1616. ostavlja već lijep broj dragocjenih predmeta, po svoj prilici većinom sve plijen stečen u ratovima; ostavlja medju ostalim: »Pokrivala s gjungjem nakićena, vlaške poculice zlatom i svilom protkane, druge opet zlatom i granatom, konjska načela srebrena i pozlaćena, handžare srebrene i pozlaćene, ženske pase pozlacene, srebrne sprave ili djela na sablje, srebrene planice i moći pozlaćene, srebrene ženske nožnice, podmiznice zlatne i gjungjene, pokrivala s kipi i gjungjem nakićena, srebrene bate, kupe srebrene i pozlaćene s pokrivalom, šube srebrenimi gumbi i t. d.«

Život u hrvatskim domovima još življe nam se otkriva iz dviju dokumenata, oporuke gospodje Jelene, sestre branitelja Klisa Petra Kružića i popisa predmeta, koje je gospodja Barbara, udova kneza Antuna Blagajskoga povjerila na čuvanje Gašparu plemenitom Peranskome. »Teštament« Jelene pisan je glagolicom 1541. i sadrži nabrojene predmete dnevne porabe jedne hrvatske velikašice onoga vremena. Susrećemo se u toj oporuci s nazivljem stvari, kojemu se danas već zatro trag, nekim običajima, svakako vrlo starima, kojima ne znamo više pravo značenje (ispijanje čaše molitvene). Riznica gospodje Jelene sigurno je bogatija od blaga njezinih suvremenica u kontinentalnoj Hrvatskoj — Kružić vodja senjskih uskoka ima prilike namaknuti sebi blaga talijanskoga i

turskog porijetla. Iz popisa pak predmeta, koje Barbara Blagajska daje u pohranu Peranskome vidi se mobilijar jedne porodice iz vremena na izmaku sredovječja, imutak stečen u klasično feudalno doba, uticaji mode i s kojih su strana dolazili; mogu se donekle naslutiti i higijenske prilike po razmjeru broja rublja prema ostalim odjevnim predmetima, uopće kućni uredjaj. Tu je razina kudikamo viša nego u malim plemićkim kućama gdje gospodari i kmetovi živu patrijarhalnim životom od svoje zemlje.

»Teštament« gospodje Jelene Kružićeve glasi doslovce:

»1541. m(e)seca pervara 27, kako ja gospoja Jelena učinih popisati, ča sam kamo založila ali dala ili za dlg dala.

Založila sam Moškonu jedan pas i škofiju za dukat 90 i 2. Ošće Margareti, hćeri mojej, pas i kupu za dukat 70. Ošće prodah ot srebra hotez Krštoforu, sinu momu, za dukatov 70, i da nima k njemu nijednoga nijedan dlgovanja za nj; ošće dah popu Ivanu Bateloviću kupi zakrovci i jednu sablju okovanu; ošće prodah škofiju Benecih za dukat 40; ošće dah knezu Ivanu Vidasiću škofiju i konja i veruge male zlate i suknju belu na cvite zlate; ošće dah Klarici sukno čvrljeno škrlatno i šubu lesičju le škrlatnu, ošće jednu kupu zakrovcem, ošće veruge turske srebrne i jedan prsten zlat i dukatov 30, ošće jedan sag; ošće dah Stjepanu Škofiju, kako se udrži u teštamentu, i zastavi ju u mane Kopisičić Petar za dukatov 100; i u tu istu škofiju držim za dlg moj, ki je mani dlžan Stepan sužnja pod dukatov 100, i na konja vranoga, koga mu dah, da na čem ide Kocjanaru, i ne dogna mi ga, nego ga posla domov v Bihać. Ošće dah Klarici kabanicu, čvrljene karižije, vzam od gospe je Margareti. Ošće dah 2 lanca srebrna miser Andreju kanceliru. Ošće dah mojej hćeri Annice povezaču bisernu i zaponca i jedne veruge zlate i jedan pehar molitveni i vsu postelju i kolajnu bisernu i poličnice biserne. I ošće dah mojej hćeri Margareti šubu zlatu. Ošće dah Magdaleni Kezerića suknju damaški na zelena. Ošće dah Klari Budišića pas ženski veliki srebrn i pozlaćen i zaletavac biseran i velike igle srebrne. Ošće dah Antonu Stepišiću, dah drevo pod dukat 50 i ošće dukat 50 gotovih; ošće dah le Antonu za drugu plav dukat 40, ku zgubi svoju plav. Ošće dah Bariši Kačiću sužnja pod trista dukat i rekoh mu vzeti ot toga dukatov sto za glavu pokojnoga brata, ča ju prnese na Trsat. I ošće mu rekoh dati od toga Jarkošu dukat 50, a ne znam, je li dal ali ne; od toga neprijah ni beča. I ošće jesu u kneza Jurja Gusića 2 sužnja moja Hanžija i Dorut. I ošće jesu u kneza

Ivana Vidasića 2 čaši srebrni na shrambi. Ošće dah popu Šimiću, opatu u Molstiri, dukatov 50 i troje kljuset.

Ošće je ovdi u gradu o bolti u škrinji 6 kup, a sedma je zapenjana u Margareti. Ošće je zdela umivalnica i vrč srebren i pet pladnjićev srebrnih i tri škofije i jedan tilac srebrn i sablja okovana srebrom i meč veliki i pas jedan srebrn. I ošće su 4 žlice srebrne. Ošće jesu 2 službanici k maši srebrne i mala zdelica srebrna i jedan kalež, a dva jesta na Trsati. I ošće je dana jedna škofija na Trsat i jedna sablja, i ošće zlata šuba s koli, i jošće 6 sagov le na Trsat. I ošće dah le na Trsat va ime škrilje i kapeli dukatov 60. I ošće jesu u bolti 2 halji i čoha pavunica svilom podstavljena i šuba črna belim kožicama podstavljena. I ošće je sagov 5.

I ja pop Mihovil, Sina rečeni, plovan lupovlavski, pisah verno i pravo, budući ispovednik, prošen, više rečene gospoje Jeleni. Kako slišah od ust njeje v nje velikoj nemoć«.

Drugom rukom pisano:

»Ovo je teštament gospe Jelene, sestri pokojnoga kneza Petra Kružića, ki sliši komesarom po imeni: Knez Nikola Jurišić, drugo gospodin, gospodin piškup pićanski, treto otac fra Petar miništar bosanski«.

Popis predmeta, pisan latinski koje je Barbara Blagajska dala na čuvanje Gašparu Peranskome veli:

»Spomenute stvari bile su u prvoj, talijanskim načinom obojadisanoj, dobro učvršćenoj škrinji: jedna ženska povijuša (vitta) ukrašena draguljima s krunom, te jednim dugoljastim hrvatskim ornamentom, ukrašenim takodjer draguljima. Zatim jedan nakit za glavu srednje vrste s draguljima. Nadalje tri velika nakita za djevojačke glave nazvane »parta« po ugarskom kroju s dragim kamenjem. Zatim jedna parta s draguljima po hrvatskom kroju. Zatim jedna ovratnica s dragim kamenjem, a spada košulji, takodjer s dva draguljima obložena nakita, koji spadaju rukavima rubače. Zatim dva nakita s dragim kamenjem dugačka pola prsta. Nadalje dva tanka plašta (pepla subtilia) otraga pri kraju svilom izvezena. Isto četiri tanke starije pregače. Isto jedna pregača od finoga platna. Isto podpuna jedna turska koprena i jedan stari bijeli plašt. Isto četiri jednostavna tanka bijela plašta. Isto deset debljih plašteva od jednostavna platna. Isto trinaest peškira od jednostavna platna. Isto sedam jednostavnih turskih pojasa nazvana tkanicze. Isto svežanj svile različite boje. Dvije hrvatske ženske rubače od tankoga platna. Isto jedna rubača platnena zla=

tom i svilom vezena. Jedna prevlaka vanjkuša od tafeta. Isto jedna prevlaka uzglavlja od debelog platna. Isto jednostavni nakiti za jednu košulju izvezeni zlatom i svilom. Isto jedna velika zavornica (frenum) ukrašena srebrom te pozlaćena. Zatim jedan srebreni pehar s dvanaest srebrenih žlica. Ženska torbica (bursa) jedna. Jednostavni ovratnik za košulju ukrašen svilom. Jedan jednostavni peškir. U maloj škatuljici tri dragulja spadajuća k prstenju. U maloj kutiji dugačkoj pedalj krunice od kristala s raznim sitnicama, pet pari noževa. Zatim srebrene ružice pozlaćene, spadaju k jednom pojasu, teže tri marke i deset i pol lota. Srebro izradjeno za nakit mača, teži 2 marke i 6 lota. Mali zlatni lanac, vagan zajedno s malim prstenom, teži 4 ug. forinta i 25 dinara. Malena dva rupca. Svežanj listova, 5 žrpstih srebrenih prstena s malim pandjom pardosana, 7 zlatnih krunaša, ugarskih šest. U različitom novcu 9 forinti računajući svaki forint pod 80 križara. Zatim križara 55. Zatim svežanj tankoga platna srednje vrste.

U drugoj škrinji, takodjer talijanskoj i oslikanoj, na jednoj strani polupanoj, bili su ovi predmeti: pet stolnjaka od običnog platna. Jedan stolnjak od finog platna, 21 ručnik od običnog platna, 5 staklenih čaša u jednoj košari, od kojih je jedna velika s pokrovcem, ostale malene. I oslikana škatulja puna raznim malenkostima i nekojim listovima, te popisom nekih predmeta. Dvije kamene zdjele, jedna veća, druga manja, Svežanj debelog platna. Jedan vrč.

U trećoj, običnoj i prostoj škrinji nadjeni su ovi predmeti: Osam jastuka s prevlakom od platna protkanog svilom. Jedna ženska košulja od debeloga platna. Svežanj debeloga platna. Dva turska priprosta pojasa modre boje. Osam seljačkih ručnika. Srednji svežanj obradjenog platna za ručnike. Tri peče od debeloga platna. Svežanj debeloga platna za vreće. Pehara većih i manjih devet. Četiri kamene zdjele, dva ćilima jedan srednji, a drugi priprosti i starinski.

U četvrtoj, jednostavnoj i seljačkoj nalaze se ove stvari: 25 stolnjaka od običnog platna. Potpuni komad crvenog baršuna protkanog zlatnim cvijećem. Dva pokrivača postelje od platna. Komad baršuna. Dvije kazule crvene od prostoga crvenog sukna sa svima pripacima. Jedno pokrivalo za žrtvenik, priprosto, dva jastuka, jedan svileni, drugi turski prosti. Ladica sa šest olovnih bočica«.

Iz toga popisa predmeta Barbare Blagajske razabire se zasebni hrvatski kroj nošnje, koji se odvajao od talijanske i nje-

mačke. U toj vjernosti staroj nošnji naravski ne smijemo tražiti neku sentimentalnu odanost k domaćemu, već posljedicu ekonomskih prilika: podložnici su davali i stvarali materijal, podložnici su plemenitoj gospodi davali i majstore, koji su radili prema skromnim uzorima; nabava strane odjeće bila bi velik nerazborit izdatak kraj skromnosti gotovine. Taj tip nošnje — vidimo je zabilježene na suvremenim portrejima Zrinskih i Frankapana (vidi sl. br. 213., 215., 216.) — u kojoj je oblik puceta još uvijek manje više isti kao na ukrasnim predmetima iz starohrvatskih grobova, održat će se sve do konca XVII. stoljeća. Samo najbogatiji imaju odjeću iz stranoga skupocjenoga materijala, ali jamačno skrojenu takodjer na hrvatski način. Nikola Zrinski-Sigetski, prije smrti odijeva se prema zapisu komornika Ferenca Črnka: »I učini donesti od atlasa siderijanskoga župicu (donju haljinu) i menten (gornju haljinu, obično s krznom) i reče vsim vitezom, ki bihu š njim: »Meni ni potribna sada teška halja, nego lahka, u koj se budem mogal bolje vrtiti«. I zapovida mu, da mu da klobuk od črna baršuna zlatom preman (optočen) na kom je našva od jementa (dijamanta), dragoga kaminja, a za švom drago perje črno čapljino »ča sam ja na mojoj svadbi nosil«. Već za Valvazora, koji dobro poznaje Hrvatsku, taj svijet je pomalo egzotičan; on pripovijeda kako je u Hrvatskoj samo plemiću dopušteno nositi šestoper ili buzdovan i suknenu crvenu kapu, kao što su samo plemići i konjanici nosili čizme; pero zataknuto za kapu ili klobuk bilo je dopušteno osim plemićima samo onome, koji je budi kojega neprijatelja posjekao i glavu mu kući donio. Juraj Križanić, sam odvijetak maloga plemića plaćenika-ratnika, razmišlja u Rusiji i o nošnji u svojoj domovini, kritizira je svojim reformatorskim nagonom, naročito čizme i opanke, halje i hlače, te čini neke dobre primjedbe: »Mi prodajemo mnogije kože inim narodom, a sami bosim hodim; hlači, ves narod nosit tjesni i dolgovatije, kotorie dlja tjesnosti skoro se razdirajut na koljeneh«; Križanić je u par redaka ostavio svjedočanstvo i o primitivnosti gospodarstva, naročito vinogradarstva: »U Hervatov sje ražaet premnogo vino, ali dlja previsokih gor i dlja nebitja plovnih riek nikamo neizvažaet. Hervati adda vinu priču imajut i veljet: nikoli sje tol mnogo vina neurodit da bismo ga ne ispili, i nikoli sje ga tol malo neurodit, da bi nam ga ne bilo dosta«. Vino je svakako važna životna namirnica i sredstvo prihoda i u gornjoj Hrvatskoj. Sadila se u glavnom neka rana vrst groždja na-

ročito u okolici Zagreba, jer su vinogradi već u mjesecu kolovozu, o »kraljevu« bili dobrani.

Političke prilike su osirotile zemlju. U srednjem vijeku trgovina je gradovima morala cvasti; krajevi gornje Hrvatske bili su posrednik-trgovac izmedju zapada i istoka, sjevera i juga, a glavni domaći artikli izvozne trgovine bili su žito i marva te kože; koža se izvozila dapače i u Francusku, gdje je prema pariškom statutu iz XV. vijeka zabilježena kao neka specijalna roba »le peour Exclavonasse«. Još 1527. Krsto Frankapan daje u jednom pismu trgovinske dispozicije: »... Ovo ćemo poslati v Benetke vse ča bolje marhe imamo ...« Pad Bosne i osmanlijska okupacija hrvatskih krajeva nije samo politički udarac nego i privredna katastrofa. Trgovina takodjer mora mijenjati orijentaciju; hrvatski sabor 1528. zabranjuje izvoz žita u krajeve pod osmanlijskom vlašću, ali dopušta izvoz u »Partes Alemanicas«, bečka vlada brani Hrvatima izvoz žita i u prekomorske zemlje, sabor se tome žestoko opire, jer ta zabrana nije vrijedila za Njemačku ni za Ugarsku, koje trguju i s Turcima. Spor svršava s kompromisom, da ostaje na snazi kraljevska zabrana izvoza hrvatskog žita u Italiju al ne i do mora; u tom sofizmu, kako zapaža dr. Josip Matasović, već je bio sazdan habsburški program da se hrvatska obala tako reći izvlasti. Pod takvim prilikama bilo je teško održavati ekonomsku bazu državnoga i društvenoga života; predavši se politički pod okrilje habsburške vlasti hrvatske zemlje postaju i njezinim monopolskim tržištem. Tek u XVII. vijeku rodovi Zrinskih i Frankapana kušaju svoj gospodarski život preobraziti, izmijeniti mu vojno-agrikulturnu bazu u obrtno-industrijsku; Zrinski iskorišćuju stare rudnike, bakra, željeza i soli, koju traže u zagrebačkoj Medvednici, osnivaju talionice, fabriciraju željeznu robu, imaju dapače u Zagrebu svoju detaljnu trgovinu; u Bosiljevu, a jamačno i na drugim mjestima, imaju razmjerno velike pilane, »žage« na vodeni pogon; iz našastara imanja, sastavljenoga prigodom zapljene imanja nakon urote vidi se da je uredjaj pilane bio nov i razmjerno velikog kapaciteta. Našastar daje prilično opširan opis te bosiljevačke drvne industrije: »Žlebi, novim žaganicama napravni, žaganicami med stupni ograjani... trupci za žaganice pripravni. Kolo u žlebu novo, obruča na kolu železna tri, velika pila, ka pili žaganice, u gradu prekovane velike pile dve dobre; čilica mala, s ku se velika pila oštri, rašpa; obruč narezan železom na gornjem kolu, koje drži vuje, (mjesto oje, rudo, latinski temo, sprava na pili), na vretenu dolnjem pod podom že-

ljezna obruča tri; kvaka željezna, štrekalj železan; klešče, s kojimi se zubci pile ravnaju, dreveni brvi, preslice, po čemu se stupci ali trupovi valjaju: oblić na četiri rede rezan; lajstrić debelih za postelju šest (na »postelji« leže trupci što redom dolaze pod pilu); batac željezni; voz stari, u čem se trupci vozaju«. Ekonomski momenat, taj pokušaj privredne emancipacije ostanaka hrvatske države, jamačno znatno djeluje na stvaranje bečke odluke da se bez traga zatru rodovi Zrinskih i Frankapana.

U mijeni vjekovnih političkih obrata sredovječja slobodni gradovi još su jedina stalnost. Osim njih postoje i drugi gradovi, naselja gradskog karaktera, varoši koje se razviše oko tvrdih gradova feudalaca. No njihova je sudbina uvijek povezana sa sudbinom gospode, a ta je vrlo promjenljiva; vrijeme ih gradi, vrijeme razgradjuje, pa je tako malo što ostalo na pr. od varoši Brinja i Modruša, važnih kulturnih i ekonomskih naselja. Slobodni kraljevski gradovi lasnije proživljuju sve dramatske krize, kroz koje su i oni morali proći u borbama medju feudalcima, borbama izmedju feudalaca i kraljevske vlasti, kao i u velikima političkim promjenama. Zagreb i Varaždin bili su takodjer pozornica gradjanskih ratova, ali uvijek su se održali. U glavnom ih spašava politika oportunizma, stoje redovno uz vladarsku stranku, u toj politici katkad i stradavaju, ali se održaju, jer su kao tržišta i sijelo produkcije potrebni svima. Stečene povlastice, koje prečesto moraju braniti krvlju, učiniše te slobodne gradove u kontinentalnoj Hrvatskoj malim oazama suvremene materijalne civilizacije. Kakogod se njihov upravni sistem ne razlikuje mnogo od slobodnih gradskih komuna u dalmatinskoj Hrvatskoj, život im je ipak drugojačiji i donosi druge rezultate. Stanovništvo tih gradova etnički nije tako čisto ni duhovno izgradjeno kao u dalmatinskim gradovima istoga vremena, a naravski i materijalne prilike sasvim su drugojačije. Kopnena trgovina slabije je razvijena nego pomorska, ne odbacuje tolike dobitke, ne stvara onako visok stupanj blagostanja kao u Šibeniku, Splitu ili Dubrovniku. Pučanstvo su mali trgovci i mali obrtnici s ograničenim tržištem. Etnički se pučanstvo stalno mijenja, jake su hrvatske asimilatorne snage, samo proces asimilacije nikad nije dovršen. Uz to ti gradovi u kopnenoj Hrvatskoj nemaju one stare baze tradicija ni iskustava kao gradovi u dalmatinskoj Hrvatskoj, a i snage njima protivne, presizanja feudalne gospode, veće su i dinamičnije, dok su snage njihovih zaštitnika, kraljeva, često slabe i neosjetljive. Ti slobodni gradovi u kopnenoj Hrvatskoj imaju ograničen horizont u kojemu

duhovne snage ne mogu naći zamaha. Pogledi njihovih stanovnika prikovani su stalno uz zemaljske stvari, vječno ih pritište diktat samoodržanja, to ih čini krajnjim konzervativcima koji s nepovjerenjem gledaju sve što je novo i neobično, jer konačno od svega novog obično im dolazilo uvijek samo zlo. U XVI. vijeku Vramec u svojoj »Kronici« (vidi sl. br. 150) ogorčeno jada se na zagrebačke gradjane kao neprijatelje učenih ljudi. Ali tupa je prema duhovnim pokretima svoga vremena uopće cijela današnja kontinentalna Hrvatska iz istih razloga; val renesanse nije do nje mogao doprijeti da razriješi snage duha, ta Hrvatska stoga ostaje ravnodušnom i neprijateljskom i prema pokušajima intenzivne propagande reformacije; svakidašnjica je puna teških neizvjesnosti koje sputavaju svaki pokret misli na više.

Ti slobodni gradovi najveća su ljudska naselja u ono vrijeme. Iz povjesnih dokumenata ne razabire se da postoje u ono doba veća sela sa svojom organizacijom. Posljedica bit će to hrvatskoga plemenskog sistema, njegovih tradicija i općih naziranja, koja stvaraju individualna naselja sred svoje zemlje; naselja su središta individualnoga posjeda, oko kojih se kupe samo najbliži. Ta naselja su razdaleko jedna od drugih, pojedinci se dapače klone važnijih komunikacionih linija jer po cestama i putevima dolazi obično samo opasnost protivnička. Svako naselje osim toga živi u nekoj vrsti autarhije, zadovoljava samo sve svoje potrebe. Na posjedima feudalne gospode ima kmetskih naselja, ali i ta slijede sistem pojedinačnih gospodarstava; kuće i gospodarske zgrade grade se u središtu zemlje, koja je povjerena jednom rodu za obradjivanje. Taj tip naseljivanja do danas se je sačuvao u svom obliku u Hrvatskom Zagorju, gdje su sela, zapravo pojedinačne skupine kuća razasute po cijelom kraju. Sela sa čvršćom organizacijom, skupom mnogo kuća na razmjerno malom području, nastaju tek u XVIII. vijeku u Slavoniji pod uticajem vojničke uprave, koja iz svojih organizacionih razloga zahtijeva da ljudi žive u velikim skupinama, kako bi ih se uvijek brzo moglo okupiti na vojničku službu. Gradovi su stoga jedine velike skupine ljudstva u srednjem i novijem vijeku, pa nužda nameće tima zajednicama da urede uzajamne odnošaje stanovnika, da stvaraju odluke u interesu skupnosti — ti gradovi drugim riječima moraju već onda da imaju ono što se danas zove komunalna politika. U koliko pak tu politiku ne stvaraju stanovnici gradova sami, diktira im je kraljevska vlast.

Upravna politika tih slobodnih gradova utvrdjena je povla-sticama koje im dadoše vladari proglasivši pojedina takva na-selja slobodnim kraljevskim gradovima. Statuti uprave ostaju u glavnom nepromijenjeni kroz vjekove. Pučanstvo se saživjelo sa svojim uredjajem, svojim pravicama ljubomorno pazeći da ih svi poštuju; stanovnici zagrebačkoga Gradca vode beskrajne pro-cese protiv svih pokušaja presizanja u njihova prava, a kad po-četkom XVII. stoljeća dolazi do pokušaja radikalne reforme gradskog statuta, pokušaja stvaranja oligarhijske vlade, plane pod vodstvom gradjanina Grgura Tepečića buna, kojom zgodom se pučanstvo plebiscitarno izjavljuje za stari, stvarno demo-kratski sistem. Ekonomska i društvena politika gradskih komuna podvrgnuta je promjenama, potrebe vremena stvaraju tu običaje i odredbe. Gradjani zagrebačkoga Gradca kao i njihovi susjedi, gradjani biskupskoga grada od reda su obrtnici, manjim dijelom trgovci. Pitanje novca i pitanje mjera za njih je od odlučne važ-nosti. S novcem u srednjem vijeku je teško; kursiraju većinom strane valute, njih se najradije prima jer domaći novac što ga kuju banovi, hercezi, predstavnici ugarsko-hrvatskih kraljeva u Hrvatskoj, te kraljevi prilično je nepouzdan; promjenljiv je sa-držaj plemenite kovi u novcu, prečesto sami izdavači novca sma-njuju mu stvarnu vrijednost, devalviraju ga sebi u korist, što naravski teško osjeća tadašnja privreda pogotovo u odnosu s ino-zemstvom, koje ne će primati loš novac; zato se radije trguje sa solidnijim, stranim novcem, koji uživa radi svoje solidnosti internacionalni ugled. U Hrvatskoj je već u srednjem vijeku u kolanju ponajviše talijanski mletački, pa firentinski novac. (Flo-rini, fiorini, forinte) a kasnije njemački, rajnski, dukati (rajnčki). Uz novac gradska uprava mora voditi stalan nadzor nad mje-rama; te su manje više takodjer promjenljive. Grad bdije nad solidnošću izmjere, čuva dobar glas svojih trgovaca, i gradjan-stvo mora plaćati posebnu daću »merčiju« za mjerenje i vaganje različite robe, koje se vrši kod velikih količina pod nadzorom vlasti. Mesari su čini se bili naročito na zlu glasu radi krivog va-ganja, pa su za njih ustanovljene posebne globe — kod trgovaca krivo mjerenje kažnjava se gubitkom vaskolike robe. Gradska vlast nadzire i kakvoću robe, i svakidašnjih živežnih namirnica i mirodija, koje su naročito skupa roba onoga vremena; početkom XV. vijeka zabilježen je u Zagrebu jedan veliki proces radi pa-tvaranja šafrana. Producenti su u stalnim sporovima s nadzornom vlasti. Upravo 1500. dolazi u Zagrebu do jednoga neobičnog slu-

čaja, vrste štrajka gradskih filjarki-hlebopečica; ogorčene mjerama vlasti one zaključuju da će obustaviti produkciju; gradsko vijeće odlučno nastupa protiv toga štrajka, obznanjuje da se ne bi usudile ne mijesiti kruha, zabranjuju se sva dogovaranja radi toga pokreta, koja se u buduće usprotivi vršiti svoj posao, platit će globu, jer je taj pokret, kako veli gradski zaključak »na sramotu grada«. Uz produciju prehranbene robe i odjevne u zagrebačkom Gradcu razvijeni su naročito obrti u vezi s transportom: uzdarski, remenarski, sedlarski — kolari su važna profesija, ima ih svagdje kao danas auto-mehaničarskih radiona. Za kralja Matije Korvina slijedi u životu obrta velika reforma; po srednjeeuropskom uzoru formiraju se cehovi, društva obrtnika iste branše; kralj Matija potvrdjuje 1466. prva cehovska pravila za krznare, uzdare, remenare, sedlare, i postolare. Cehovi imaju zadatak štititi interese pojedinih obrta, urediti odnošaje medju poslodavcima i namještenicima, reguliraju pitanje obrtne naobrazbe, a imaju i ekonomski zadatak: ograničavati proširenje obrta, čuvati interese poduzetnika koji već postoje. Morala je biti žestoka borba izmedju obrtnika i djetića, jer istodobno se sa stvaranjem cehova zabranjuje osnivanje djetićkih, pomoćničkih društava, u kojima bi se moglo nazrijeti zametak radničkih organizacija.

Radionica i dućan bili su jedna prostorija. Radionica se naziva »lopa«, mjesto je to gdje obrtnik ili trgovac radi i drži svoju robu. Bili su ti dućani svakako maleni, kad se već medju znatne dućane ubraja onaj gradski dućan, koji je bio dug sedam lakata ili riga, a širok četiri, te imao željezna vrata i jedan prozor. Dućan s dva prozora bijaše najveća rijetkost. Od starih dućana sačuvali su se tragovi u zagrebačkoj Kamenitoj ulici i pod Kamenitim vratima; bile su to male presvodjene izbe s vratima na luk, od kojih je jedno krilo i to desno sizalo do tla, i tuda se ulazi, dok je od drugoga ili lijevoga krila polovina, t. j. donji dio zazidan, pa na tom zidu obično izlagahu na malo onu vrst robe, koja se u dućanu prodavala. Štacuna ili dućana bilo je i drvenih, jamačno prigradjenih uz crkvu pred kojom se održavali sajmovi. Gradske dućane davala je u najam trgovcima i obrtnicima gradska općina, a gradjanske njihovi vlastnici, više od dvije forinte rijetko se plaćalo godišnji najam. Osim izraza štacun, štacunar postoje i termini »svodi i skladi«, kako navodi Križanić za »bolte« i za stovarišta robe (I. K. Tkalčić: Povjesni spomenici grada Zagreba 1903. IX). I na Kaptolu bili su slično uredjeni dućani. Već u XV. vijeku uz pojedinačne trgovce susrećemo i trgovačka društva, orga-

niziraju se družbe ad hoc, za obavljanje jednoga pojedinačnog posla. Stručnjak bi se jamačno udružio s kapitalistom, a bilo je i obratno; takav poslovni drug naziva se u zagrebačkim spisima »ketuš« (consocius vulgo ketus); tako je jedan ketuš u posao da- vao svoj podvoz, kola za dovoz bakra; 1495. neki gradjani za- jednički ulažu 50 forinti u jedan trgovački posao, uzevši Emerika Klečića »in socium vulgo kethws« Zagreb je razmjerno važna prometna točka, poglavito za morsku trgovinu; u Zagrebu svršava cesta, koja ide od Senja preko Modruša do Zagreba — Senj je izvozna luka sredovječnoga Zagreba, i stoga je razumljivo da je turska ofenziva morala kobno djelovati na ekonomski život Za- greba, koji je morao tražiti sebi nova tržišta i novu orijentaciju svoje trgovinske politike.

U svojem zakonodavstvu slobodni grad potpunoma je auto- noman. Ta autonomija dolazi poglavito do izražaja u njegovoj socijalnoj politici već stoga razloga jer je grad bio svijet za sebe odnošaje kojega nije moglo regulirati opće zakonodavstvo. U toj socijalnoj politici sredovječnoga grada dominiraju pitanja higi- jene, zdravstva i skrbi za nemoćnike. Uz političke opasnosti u gradu se naročito teško osjećale opasnosti epidemija, koje bi u gradu gdje ljudi živu na okupu teže harale nego u pokrajini gdje su ljudska naselja razasuta. Ta socijalna politika gradova za- mjerno je mjerilo stupnja kulture, koja predpostavlja osjećaj za- jedinstva, potrebu žrtvovanja interesa pojedinaca za cjelinu, pri- poznavanje prava na životni minimum i sigurnost svakoga i naj- skromnijega člana društva. Na području današnjega Zagreba već u XV. vijeku postoje četiri hospitala: gradski hospital kod ka- pele Blažene Djevice Marije, kaptolski hospital Sv. Elizabete, vlaškoulički sv. Antuna i leprozij Sv. Petra, sklonište za gubavce u Podgradju. Crkvena vlast nesumnjivo je inicijator tih institu- cija. Ti hospitali, kako veli povjesnik medicine u Hrvatskoj dr. Thaller, nisu imali prave medicinske funkcije. Oni su služili više kao institucije bogoslužne, da se darovima njima danima svojoj duši neka korist pribavi a ne da se izravno pomognu bolesnici. Ali tako nije bilo samo kod nas. »Dok u to vrijeme u Islamu ogromne bolnice služe liječenju bolestnika i studiju bolesti te iz njih dobivamo znatne naučne publikacije, na zapadu su bolnice za to da se njima služi Bogu. Samo tako možemo razumjeti činje- nicu, da uz 20 jutara zemlje hospital nema niti komadića rublja za bolestnike, i da ima svega jedan krevet«. Ti su hospitali bili čini se prvenstveno skloništa za nemoćnike, neka vrsta ubož-

nice; već »zlatna bula« propisuje sabirati novac za siromahe, tako sabrani novac po Tkalčićevom mišljenju, davao se za te hospitale. Liječnička služba pretežno se jamačno vršila van hospitala. Većinom se liječnici onoga vremena naravski bavili kirurgijom, a liječničku praksu, što je opet razumljivo, dobrim dijelom vrše svećenici, najobrazovaniji ljudi onih vremena, od kojih se neki kanda specijaliziraju za liječničtvo na stranim učilištima. Tako su u XV. vijeku u Zagrebu kanonici Mihalj i Makvard kao doktori medicine vršili liječničko zvanje, a znanje im se može donekle ocijeniti po medicinskim knjigama, koje su popisane u kaptolskom inventaru onoga vremena; tu se spominju Avicena, Albumetri Rasys liber, liber Serapionis, Joannes Damascenus, Ray Moisi, antidotarium Nicolai, liber Tegni, Ipocrates, Galienus, Isaak, liber oculorum Aliabas i dr. Dijelom su to rukopisne knjige i od neznanih po imenu pisaca. Ali i prije XV. vijeka ima tragova medicini u Zagrebu; već polovicom XIV. vijeka spominje se u Zagrebu phisicus Nicolaus, a kao cirologus (chirurgus) spominju se neki Ivan i Merklin, a navodi se i jedan ljekarnik, apotecarius Stefanus. Uz domaće liječnike-svećenike susreću se i liječnici stranci, sudeći po imenima kao Jakov, Jakmo (Giacomo) Cusisninus, Arnoldov sin, de magna Colonia (jamačno iz Kölna), Jacobus de Manthwa iz Mantove i drugi. U Dubrovniku ima liječnika iz Mletaka. Split u XV. vijeku posebice organizira liječničku službu, tamo vlast odredjuje liječničke honorare; ako obeća liječnik, da će izliječiti bolestnika, pa ovaj prizdravi, ali se opet razboli za nekoliko dana — manje od 15 dana — tad liječniku ne pripada nagrada, a ako ju je već primio, ima je vratiti. Liječničko zvanje vrši se prečesto uz koje drugo, na Korčuli je 1430. magister Joannes Luithecich ujedno kirurg i barbir, u Senju je 1295. liječnik Jacobus ujedno i javni bilježnik. Velikaši imaju svoje tjelesne liječnike, tako Mladen Šubić ima u XIV. vijeku svoga tjelesnoga liječnika Guilelma de Vergnano ili Verignano; kralj Ladislav dariva 1274. svojega tjelesnoga liječnika Gerarda s imanjem Trnava kod Zagreba. U Zadru dopušta duhovna vlast duvnama samostana Sv. Nikole da ih dva puta godišnje smije posjetiti liječnik i barbir. Van gradova i dvorova mogućnika svijet se liječi jamačno travama po stečenom iskustvu, onako kako se konačno liječi još i danas u zabačenim krajevima; odredba vinodolskoga zakona o »tvarnicama«, ženama koje truju ljude travama moguće ima svoj izvor upravo u zloporabi ili neuspjesima pučkih liječnika. S higijenskim pitanjima bavi se uopće velik dio

odredaba gradske uprave u Zagrebu. U XIV. vijeku ima Zagreb svoje stalno kupalište za uporabu gradjana; cestoredarstveni propisi s higijenskim ciljem vrlo su strogi; 1425. izdaju se odlučne odredbe da se smet i nečist ne smiju u buduće bacati na ulicu, a niti prljava lužnica ispuštati na cestu; grad se mora brinuti i za nahodčad, pa se jedan zaselak kraj grada naziva u XV. vijeku »Najdiš-grad«, jamačno se tamo ili djecu izlagalo ili smještalo nahodčad.

Od bitke na Krbavskom polju pa sve do konca XVI. vijeka Hrvatska je pozornica ili gradjanskih ratova ili etapa protuturske fronte. Rat rastače i ekonomsku snagu i društvene odnose. Ni u srednjem vijeku nijesu bili porezi ugodni, ali u obranbenim ratovima protiv Osmanlija porezi postaju nesnosni. U srednjem vijeku kraljevi obično davaju prihode od daća u zakup, Habsburgi uvode direktniji, stroži porezni sistem. Ratovi neprestano proždiru prihode, pa se uvodi kontribucija a tu svu snosi kmet, jer plemstvo i svećenstvo oprošteno je od plaćanja poreza.

Glavni porez u srednjem vijeku je t. zv. marturina, kunovina, porez, koji kmet plaća za uživanje zemlje; nekoć ga je plaćao u naravi u kožama kune, a poslije se taj naturalni porez pretvorio u novčani, pa se obično plaćalo 20 dinara banskih od jednoga kmetskog selišta ili jedna zlatna forinta od pet kmetskih dimnjaka. U XVI. vijeku za turskih ratova uvodi se izvanredna ratna daća, latinski zvana »dica« a hrvatski »riz« (od madžarske riječi resz t. j. dio). Raspisuje se prema potrebi, a raspis odredjuju staleži i redovi na saboru opet prema potrebi, samo hrvatski sabor u ime izvanredne ratne daće raspisuje polovicu svote, koju dopušta ugarski sabor. Od svakog ognjišta ili dima ubiralo se obično jedna forinta, dvije, a katkad i tri — da pod kraj XVI. vijeka ta svota dosegne i 38 forinti; porezi rastu kad i kmetovi moraju u rat i kad produkcija pada. Osim tih poreza bila je i t. zv. tridesetina (madžarski harminczad, odakle hrvatski naziv »harmica«) t. j. carina na uvezenu robu; od svake uvežene robe plaćao se trideseti dio njezine vrijednosti; porez je težak, a uz to ga prečesto i nezakonito ubiru, pa kmetovi kad se pobune medju svojim zahtjevima ističu i ukidanje tridesetine. Svi ti porezi išli su u kraljevsku blagajnu, dok se za potrebe kraljevine 1523. uveo porez od svakog ognjišta t. zv. dimnica, ogninščina. Njegova stopa nije stalna, odmjeruje se prema potrebama, a njime se namiruju troškovi izašiljanja zastupnika na sabor ili kralju, te plemićki suci. Crkvi je kmet plaćao desetinu od svoga godišnjeg uroža ja, koja

se počela odmjerivati poslije blagdana Sv. Stjepana a u roku od mjesec dana morala platiti; desetina se ubirala od žita, vina, meda, stoke, peradi i sličnog, a plaćala se ili u naravi ili u novcu. Ne⸗plaćenu desetinu utjeravala je civilna vlast. Osim tih poreza kralju, državi i crkvi kmet je morao davati još prinose svojoj zemaljskoj gospodi u novcu, naravi i radnoj snazi (tlaka); te duž⸗nosti kmetova prema zemaljskoj gospodi odredjene su u t. zv. urbarima, zbirkama, pravila i propisa, koje izdaju zemaljska go⸗spoda za kmetove. Tek za Marije Terezije 1756.—80. uredit će se jedinstveni urbar za sve hrvatske županije. Glavna daća kmet⸗ska zemaljskoj gospodi je t. zv. zemljarina, bir, devetina, uve⸗dena još od Ljudevita I. Anjoua, po kojoj kmet mora svojemu gospodaru davati devetinu prihoda; gospodar ne može kmeta osloboditi od toga podavanja, jer bi u tom slučaju devetinu ubrao kraljevski fisk; devetina je uvedena da se plemenitim ljudima osiguraju dohodci za vršenje vojne službe. Uz devetinu dolaze »darovi« kmetova gospodinu u naravi, obično tri puta godišnje: na Uskrs, na Božić, i o Stjepanju; ti darovi prvobitno dobrovoljni postali su poslije obvezatni; konačno tu su još radovi, odredjen je broj dana godišnje kad kmet mora svojom rukom i o svom trošku raditi za gospodara. Podavanja u naravi i radnoj snazi daju se ne samo zemaljskom gospodinu, već ih uživaju i njegovi ljudi, civilni i vojnički častnici. Na kmetu, njegovom radu počiva cijela politička i ekonomska snaga zemlje, »urbari« su najtočnija slika životnih prilika Hrvatske od XIV. stoljeća dalje.

Kmetovi zagrebačkoga kaptola moraju svakom članu kaptola orati kopati i sijati po dva dana u proljeće i jesen. Kmetovi grade i učvršćuju ribnjake, a kad se lovi riba moraju bar četiri kmeta biti na ribnjaku kroz cijelu noć, opskrbljeni svijetiljkama. O Bo⸗žiću kanonik dobiva od svakog kmeta voz drva, a na »kraljevo« kabao zobi; kmetovi žanju žito, spremaju ga i na svoj trošak do⸗premaju u Zagreb; kmetovi okapaju vinograde, nasadjuju kolce, čiste i vežu lozu; svaki kmet mora za vinograd izraditi dvjesta kolaca i dovesti ih u vinograd; kmetovi beru groždje, prešaju ga i vino dopremaju gospodaru. Iz modruškoga urbara iz 1486. razabire se da kmetovi moraju knezovima Frankapanima davati po tri va⸗gana pšenice, pet vagana zobi, tri voza drva, zatim o izvjestnim svetkovinama moraju donositi jaja, kruh, janjce, sir, kopune, kozliće; frankapanski kmetovi rade za svoje gospodare kao mor⸗nari, rudari, ribari, drvodjelje, bačvari, »strilari« — izvan slo⸗bodnih gradova kmetovi obavljaju svu obrtničku produkciju.

U novljanskom urbaru iz 1609. i 1653. odredjuje se: »kada se grad ali kaštel, ali kakovi turni, ali hiže u njem hote načinjati, dužni su kmetovi Novogradski na svaku fabriku, kad jim se zapovi, lesa, brvna, letve u gori posići i obdelati i daske tulikaše cipati, ča godar bi za fabriku grada, i dovesti obstunj (badava) prez nijedne plaće... Vinograd gradski, ki se zove Rupa, dužni su od starine delati, dok je tribi zasaditi, trsje u njem rizati, kopati, kolce pripravljati i staviti u njega, i vas teg, koj je potriban, davati mu prez plaća, a gospodin milostivi davati ne za dužnost, nego dobre volje svakomu težaku po jednu glavu kruha... To seno gradsko, kada je potreba, ter gospodski oficijal zapovi, dužni su u kaštel dovesti, ali je gospodin onde ali nij, prez nijedne plaće. Gospodinu milost dužni su tulikajše na tovorih nositi na Bosiljevo ribe, ulje, sukno i drugu marhu, ako bi potriba bila za dvor, ali za grad gospodinov, obstunj, prez plaće... Dužni su Novogradci po gospodskom poslu, kad njim se zapove, po moru kamo povesti, do Rike ali Trsta, ali u Senj i Rab, otoke i dalje, ako bi tribi, proiti ob svojemu strošku i pišice po gospodskom poslu, ali s listimi dužni su poriti, kamo jim se zapovi, obstunj. Od ovac ali koz, ča je od drobne živine, dužni su davati svako petnaesto, a crikvi deseto; koteri nima toliko, tako od svake glave beči se am. Od pčelcev tulikajše petnaisto u grad, a deseto popom... Od vinogradov do sih dob davali su petnaisto vidro ali spud gospodinu u grad, a deseto popom, ali po kih dob da su gradski vinogradi jako opustili, i ni verno težati hotili, ni petnaistoga vnogi pravo u grad ne daje, i za druge njihove nepokornosti i pregrihe gospodin milostivi hoće i zapovida, da od sada budu morali svaki deveto vidro ali spuda, ne petnaisto, u grad davati, a crkvi deseto, i da ta zakon i dužnost od sih dob bude...« Ozaljski urbar iz 1468. iz vremena dakle Petra Zrinskoga, odredjuje kao kmetske dužnosti medju ostalim: »Dužni su galge (vješala) načinjati, i osujenoga do galag sprovoditi, ali čuvati i lojtre k galgama držati. Dužni su bigu (svežanj) i konop držati na mučenju zločinca«. Dalje su kmeti dužni: »... kuhinju gospodina pomagati s guskama, purami, praščići, zajci, koliko je podobno... desetinu od vina... desetoga prasca... desetoga pčelca... voz sijena... desetinu pšenice, žita i zobi... O Božiću kopuna... grad zidati i popravljati... za grad drva voziti, cipati i vsa kojački lis delati i voziti«. Vladimir Mažuranić skupio je iz starih urbara sve nazive o prisilnim radovima i službama kmetova iz svih područja Hrvatske; broj tih dužnosti je upravo nepregledan — sve što se radilo, radio je

kmet. Kmet se bavi bačvarijom, barilarijom, bigu drži kad zločinca muče, mora branati, brati trsje, popravljati brvi, gate i moste, da djelo pješičko ići, na četu polaziti o svojemu brašnu, drva sjeći, cijepati snositi gospodinu, služiti kao drvodjela, dvoriti u gradu galge djelati, »foringu, foršpon« davati, glas, knjigu, pisma nositi, gnojiti zemlje gospodske, guske podskubljivati, hiže djelati, kobilami, konji napravljati konjike kad su u vojsci, na četi, konje za jahanje podavati, konjem služiti, kopati, baviti se kovačijom, čavle, podkove kovati, kositi sjenokoše, kragulju (lovačkom sokolu, jastrebu) koše plesti, lov loviti, mline i stupe napravljati, šančeve kopati oko grada, partik, parteku (prtljagu gospodsku) nositi i sprovoditi, plijen na pola dijeliti s gospodinom, vršiti straže, obavljati »podvorčiju« (službu u gradu), davati pogoniče za lov, poslenike podavati, povlačiti povoz, predivo podavati, prtiti snijeg, baviti se ptičarijom, puhe loviti, puteve popravljati, rezati vinograd, baviti se ribarijom, saraorstvo činiti (turski izraz, koji znači vršiti prisilne javne radnje), sijeno kositi, snopiti, nositi, spraviti-sjenokošu ogradjivati, sprovoditi, pratiti gospodina na put, na stanak, na spravišće, na vojsku, na četu, sužnje dopeljati gospodinu za zapitak (što ga kao nagradu, napojnicu, gospodin daje kmetu-vojniku) strijele izradjivati, utvrdjivati gradove, smok davati gospodskoj kuhinji, vojevati uz gospodina sabljom, batom, puškom, kopljem, štitom, mačem, strijelami i lukom, sve o svom brašnu, »jilišu«, — zatim vapno žgati, vino točiti vlastelinovo, vratar biti, vunu presti i t. d.

Taj sistem kmetstva čedo je europskoga feudalizma i suvremenici ga primali kao nešto prirodno, neminovno. Kao svaki sistem njegova praksa ovisila je od ljudi, koji ga provodili. Gospodar i kmet bili su tijesno povezani za zemlju i redovno je u interesu gospodara bilo da do kraja ne iscrpu snagu svojih kmetova; seljak-kmet davao je istina teške daće, ali davao ih je od onoga što je imao, kad nije imao seljak-kmet nije imao ni gospodar, jer novčanoga gospodarstva stvarno nije bilo. Feudalac je imao stoga interesa da seljak bude sposoban obradjivati zemlju, feudalac i kmet tvorili su jednu ekonomsku zajednicu. Ima slučajeva da su urbare, pravilnike o odnošaju gospodara i kmeta izradjivali ne gospoda, nego sami kmetovi. Takav je bio urbar griški što su ga izradili 1544. podložnici frankapanski; bila je to takodjer svoje vrste kodifikacija običajnoga prava, posljedica jedne krize; kmetovi ne mogući više podnositi zloporabe kneževoga upravitelja, koji je tražio od njih i ono što nijesu morali davati, pritužili su

se knezu, koji im je dopustio da sami urede svoje obveze. U uvodu griškoga urbara izneseni su svi prigovori kmetova, sačuvana trenutna slika njihovoga stanja: »Oče, ča godi e namislil i ča godi e otelm s tom nas je porablival prez sakoga zakona i prez spizi, gore nego robja i nego ednu živinu tako da smo dešperani; oda bismo neufali dočekati na skrito, ča esmo, dočekali, hvala budi gospodinu bogu, već del bi nas se razzašlo od službi k. m. (kneževe milosti). Oće tužimo se gospodi našoj, da nam se učini velika krivica od fratrov na Crikvenici za trg, ki e nih, da nam počeše vzimati trgovinu, ka ni bilo prvo nidare. Oće nas primora svoju sol goniti na Dubovac po krivici, ča nismo dužni. Oće, ča nam biše prvo odpuščeno od gospode treti del dohodka, on nam to ustegnu va to (ne)volno leto nam lane i sega lita, a kada nam gospodin bog vze vino i žito, tuču, da ne more ubogi pzk dale od nevole, proseć milosti od gospode milostive... (Lopašić: Hrvatski Urbar I.)

Kmetstvo se u Hrvatskoj afirmira s propadanjem plemenskoga sistema pod pritiskom pobjedničkoga feudalizma. Ljudevit I. Anjou iz vojničkih razloga pojačava nad seljacima vlast plemenite gospode, koja mu daju vojnički materijal. Od toga doba na dnevnom redu su seljačke bune. Seljak-kmet prihvatio je nov poredak kao neminovnost a buni se kad dodju godine nerodica i kad ga se tretira »gore nego robja i nego ednu živinu«. U drugoj polovici XVI. vijeka ekonomska snaga zemlje krajnje je iscrpljena uslijed turskih ratova i pojačanog poreznog pritiska. Slijedi neminovno: velika buna seljaka-kmetova u Hrvatskom Zagorju Matije Gubca za »staru pravdu«, koja je samo početak seljačkih pobuna; trajat će one kroz cijeli XVII. vijek prenijevši se i u polovicu XVIII. Teren za Gubčev ustanak pripremile su godine nerodice. Antun Vramec, suvremenik tih dogadjaja, zabilježio je lapidarno u svojoj »Kronici«: »Velik i ztrasen glad ie bil na Szlouenieh i po vzoi zemle i vnogo liudi pomre od glada ono vreme«. No i te nedaće seljak-kmet bio bi čini se snosio da nije bilo nasilja na najelementarnija prava ljudska, osjećaj za koje nije zamro bio ni u doba feudalizma. Nasilja nad kmetskim ženama i djevojkama dovode do eksplozije, jer na sve dotadanje pritužbe radi nasilja pravda je ostala gluha. Ostrogonski nadbiskup Antun Vrančić u pismu caru Maksimilijanu neposredno nakon likvidacije seljačke bune postavlja točnu dijagnozu njezinih uzroka: »... I doista milostivi gospodaru, ne jadikuju badava (kmetovi) radi toga (nasilja i nepravde). Jer kod nas postupaju gospoda bolje

s marvom nego li s podanicima. Kad ih od turskoga bijesa ne mogu zaštititi, onih ih istim načinom iscjedjuju i u ropstvo bacaju kao i sami Turci.« Seljaci su digli bunu »za staru pravicu«, jamačno misleći prvobitno pod time strogo održavanje zakona i utvrdjenog poretka, koji su zemaljska gospoda kršila i izigravala. Jedan vodja seljačkoga ustanka Ivan Svrač na preslušavanju u Ljubljani izjavio je da je njihova namjera bila da »dokinu daće i namete, da odstrane gospodu i da u Zagrebu osnuju svoju vladu, koja bi ubirala poreze i brinula se za obranu granice, jer se gospoda i onako ne brinu za granicu«.

Iz toga kratkog sudskog zapisnika otkriva se da seljačka buna 1573. pod Matijom Gubcom nije bila puka revolta očajnika, posljedica nesnosnih ekonomskih i društvenih prilika, nego revolucija s jednom idejom, naziranjem, programom. Iz iverja jada tih anonimnih primitivnih ljudi, razlomaka jednoga zasahlog društvenog sistema, niče jedna nova ideja, ideja nove pravde, misao, koja tek mora borbom postati od ovoga svijeta — tako je nečuvena, nova za suvremenike. Misao je to da svaki čovjek, i onaj na najnižoj ljestvici tadašnjega društvenog sustava ima pravo na život, pravo na svoje skromno mjesto na suncu. U mozgovima tih napaćenih kmetova radja se misao, u kojoj je već jezgra cijele ideologije francuske revolucije, misao o jednakopravnosti svih ljudi, misao da oni, koji plaćaju državni život imaju pravo kontrole nad državnim životom. U sterilnoj zoni Hrvatske izmedju sredovječja i novoga vijeka, skriveno od naobraženih slojeva u narodnom kolektivu radja se duh nove ideje, koja će revolucionarizirati svijet. Teška stvarnost radjala je taj pokret, ali cilj, koji pokret želi postići, koji označuje kao »staru pravdu« jamačno je potsvjesno živio u tim ljudima kao predodžba starih vremena sa svojim pravnim i društvenim poretkom, drugojačijim od onoga što ga stvorio feudalizam. U ciljevima seljačke bune obnavljaju se načela staroga hrvatskog plemenskog poretka, staroga hrvatskog prava, žude za njima kmeti dok su gospoda primila i prožela se s novim stranim uticajima. Ti buntovni hrvatski seljaci XVI. vijeka imaju svoj politički, socijalni i etički ideal, javljaju se kao obnovitelji tradicionalne kulturno-političke ideje stare hrvatske pravde. Bezobzirnom okrutnošću stari sistem likvidira seljačku bunu, ali ta nova manifestacija duha, ideja time nije zatrijeta. Već u slijedećoj generaciji, početkom XVII. vijeka, dolazi do triju seljačkih buna oko Kraljevca i Siska proti zagrebačkom kaptolu i grofu Mirku Erdödyju i to u Sisku pod vodstvom nekog Cesara Petra,

Skofjača iz Grede i Matije Culića iz Stupnja, kojega gospoda, kao i Matiju Gubca proglasuju »seljačkim kraljem«, kako bi iskonstruirala iz pokreta seljaka veleizdaju, denuncirala seljake kod krune. U Kraljevcu su vodje pokreta Tomo Kuzmić i Matijaš Dolenjak, dovedeni su u Zagreb gdje im je nakon torture odsječena glava na Kaptolskom trgu. Sisačka i posavska buna trajale su više godina; buna traje tako dugo radi sporova Zrinskih i Erdödyja, koji optužuje Zrinske da podupiru buntovnike, a jamačno i zato, jer se banska vlast žacala drastično nastupati protiv buntovnih kmetova radi blizine turske granice, bojeći se da se seljaci ne sjedine s Turcima; seljaci da su se već počeli na turski način nositi, tvrde pozniji istražni spisi. Sto godina poslije u seljačkoj buni u XVIII. vijeku na strani seljaka ima već i plemića (Domjanić), malo plemstvo zajedno sa seljacima-kmetovima ulazi u borbu protiv staleškog sistema, koji se sasvim prilagodio, ukopčao u sistem habsburškoga baroka, nov stil velikog gospodstva, koji daje svoj biljeg umjetnosti kao i društvu i politici, a koji u hrvatskim stranama, kao dijelu habsburškoga carstva, dobiva zasebno obilježje. Mračna je slika kopnene Hrvatske u sredovječju, koje uslijed osmanlijske opasnosti živi tu dulje nego drugdje. Novi pokreti europskoga duha mimoilaze taj hrvatski svijet koji je sa svojim sistemom, institucijama kao skamenjen, pružajući svojim ljudima uzak jednoličan škur horizont.

Tu nema kulturnog progresa. Jaka ličnost, izgradjen karakter ne može se tu razviti. Kad se pojavi, odlazi u strani svijet ili na Istok ili na Zapad ili ostavši tragično ponire u bezvremenskom ambijentu. Može se živjeti samo od danas na sutra i to ili kao ratnik ili kao pustolov, kao Aleksandar Ignjati Mikulić, gospodar Medvedgrada, »zlotvor i ubica, koji po svojim opačinama živo potsjeća na lik jednoga Cesare Borgia, koji odbjegavši u Turke da se ukloni pravdi i zakonu pogiba sam od ruke ubojničke u Bosni ispod gore Kozare« (Dr. A. Schneider: Slika Majke Božje Galaktorofuse iz kapele medvedgradske. Narodna Starina br. 23.). Zamire kod većine osjećaj narodne povezanosti, nestaje shvaćanja za kontinuitet zbivanja. Rijetke su ličnosti koje to ćute. Takva je ličnost Krsto Frankapan, odgojem i temperamentom čisto renesanšanin; u mladosti služi u stranom svijetu kao kondotjer, da se može biti s Venecijom, zatornikom krčke moći svoga roda. Upravo u tim tudjim službovanjima Krstovim ćuti se kako je morao osjećati sudbinsku povezanost, nedjeljivost prošlosti od budućnosti. Jamačno je najobrazovaniji hrvatski čovjek

svoga vremena i strateg i političar i mecena, uz to svjestan svoje narodne pripadnosti: svu svoju privatnu i političku korespondenciju vrši glagolicom na čakavskom narječju svoga rodnog kraja. Gordo on u svojim pismima ističe svoju karakternost, i svoju vjeru u vrednotu svoga naroda; »Da, ovo gnu Bogu hvalim, da mi je tuliko pameti dal, da još nisam nikomur ni suprot nikomu učinil, zač bi imil pred nikim pobignuti, ni se za moje delo pred dobrimi ljudi zasramiti«, a u drugom svom pismu veli: »... ako cesarova vojska pride pred ki kuli grad, ki mi držimo, ote poznati, da su dobri ljudi u gradih i da i on dite ni, čiji su gradi... da, to istono znaj... da mi smimo čekati tih vojsak samo slovinskim sebri, ki ako nimaju toliko šarih halj, kako vaše loncknehti, da zato ote svoju baščinu braniti...« Upravo zato jer je spoznao strani svijet i ljude svoga vremena ima smionosti da kao državnik potraži i nalazi novu orijentaciju svoga života. Krsto Frankapan, premda po svojoj obrazovanosti čisti zapadnjak, spoznaje kobnost priključka hrvatske budućnosti na zapadnjačke koncepcije. On, koji je služio kao strateg Habsburge, punom svojom ličnosti ulazi u borbu protiv habsburške orijentacije hrvatske politike, ima snage ploviti protiv struje, na ustuk Cetinskom saboru sazivlje svoj sabor u Dubravi, tuče se za svoju ideju i pod zagonetnim okolnostima, jamačno kao žrtva atentata, gine razmjerno mlad — Vramec, sigurno na temelju pouzdanih podataka, bilježi pola vijeka kasnije u svojoj »Kronici« da je »grof Christoff Frankopan vmorien pod Varasdinom«.

I sam Antun Vramec, zagrebački kanonik i prvi kroničar kontinentalne Hrvatske, drugojačije, ali ništa manje tragično plaća svoju individualnost u bezličnom milieu-u, svoju renesansnu borbenost za svoje ideje. Samovolja materijalne snage bila je dopustiva u toj kontinentalnoj Hrvatskoj pod uvjet pokornosti duhovne. Vramec misli svojom glavom, teži svoje misli drugima saopćavati, nema smisla za kompromise. Uvijek je u opoziciji i s poretkom i s ljudima. Kao većina svećenika svoga vremena i Vramec je oženjen, imat će i radi toga neprilika; ne može se kao župnik Sv. Marka u Zagrebu složiti sa svojim župljanima, koji se vječno parniče i bore s Kaptolom nemajući sigurno shvaćanja za Vramčeve ideje — ne će im Vramec toga moći oprostiti, za vječnost će karakterizirati u svojoj »Kronici« stanovnike Gradca: »Ali vezda je luctvo u njem nesložno i okorna i trda vrata, malo imajući gizdavi, vučenim i mudrim ludem neprijateli i protivnici jesu.« Vramec kao i Krsto Frankapan spoznaje sudbinsku povezanost

Hrvata, otkriva to u svojoj »Kronici«, u svojim glosama povjesnih činjenica otkrivajući svoj protunjemački, protuhabsburški žalac — to i pisanje na hrvatskom jeziku jamačno mu donosi optužbu da je heretik, pristaša reformacije, premda je bogobojazan sveće⸗nik, koji samo hoće na narodnom jeziku protumačiti svijetu Evan⸗djelje i njegove istine. U oskudnim prilikama, lišen svojih doho⸗daka Vramec umire u Varaždinu jer je htio da slobodan duh i razbor dodju do riječi u neduhovnom ambijentu. — Krsto Fran⸗kapan, Gubčev Pokret i Vramec, tri su svijetla u mraku, tri su tragične manifestacije istog duha hrvatske političke, društvene i intelektualne tradicije.

HEROJI HRVATSKE KULTURE

Dok Krsto Frankapan i Petar Kružić brane Jajce i Klis najvažnija uporišta hrvatske fronte braneći time i granicu zapadne kulture zadržavajući osmanlijsku ofenzivu, na njihove potresne vapaje i neprekidne molbe za pomoć dolazi sa Zapada napadaj na glavno uporište hrvatske kulture. Iskorišćuje se politička nemoć hrvatskog svijeta kako bi mu se oduzelo pravo na hrvatski jezik u bogoslužju, uništilo najjači organ narodnog prosvjećivanja.

Ofenziva protiv hrvatske prosvjete počinje odmah nakon pada Bosne, a vodi se u svoj hrvatskoj zemlji od Kvarnera do Dubrovnika. Nikola Kotoranin, modruški biskup od 1461.—1470., diplomata i filozof, autor niza političkih govora, poslanica ostavio nam je o tom fenomenu relevantan dokumenat iz kojega se razabire kako se smišljeno i uporno morala voditi agitacija protiv hrvatskoga bogoslužnog jezika u njegovoj dijecezi, stvarajući zabunu, smućujući i onako političkim dogadjajima već smućene duše nižega klera i pastve. Nikola Kotoranin prisiljen je upraviti svome svećenstvu biskupsku poslanicu u kojoj spomenuvši nevolje što ih sve trpe od osmanlijskih četovanja veli doslovce: »Da, ča je veća žalost, da se najde veće žestok i krudel obitelanin, neprijel, znanac i domaći moj, s nami kupno jide kruh, ki nevim ke oholosti ali smenosti duha nemilostivnoga nadahnut, imel e smesti misli i srca vaša, mir crkveni razlučne i običai crkveni nepravednu smenostju ispravlae, a ne ću reći smućne«, govoreći: »da oblast svetih služab našega jezika otečaskoga od cerkvi katoličanske ni potvrjena«, kako da bi on vsih naukov i naredab vere hristjanske ali svetih otac plni nauk držal. Da ni vsih stvari naukov v dunati i v doktrinah; ni samo knige gramatikov mogoše vsu mudrost ovoga svita imati: mnoge stvari udržaše za se meštri, ki se govore kožmografi, meštri ki se govore aštrolozi, ki se govore filožofi, izlagajući likare i zakonov učitele, od kih niedan v svoej meštrii gramatiku dopusti imjeti mesta, nego samo v govorenji, a vele manje v svetoga pisma knižnici, kih, ako bi taki koli e svetoga

pisma i taki čtac ali bi e čtal, ali bi e ljubeznivo procinil zaisto bi našal, da ono, ča e od svetih otac pozvoleno, ot toliko vikov nastojećim ljudem nareeno, niednih listov i niednih bul neidenoga novog potvrjenja ne potribne. A navadna e sveta rimska crikav vse nauke i naredbe vsih svetih navlastito presvetlih četirih doktorov svoih častno prieti i priemši stanovito braniti; i takoe mnogim crikvam po hrvatih i dalmacii običae i uredbe ot svetoga Eronima nareene, sveta mati rimska crikva est velečasno priela, i po niedno vrime ot nikogare ni v tom smetenja priela«. Iz te polemičke poslanice biskupa Mikule, koji se u svojoj obrani glagolice i hrvatskoga bogoslužja poziva i na Sv. Jeronima, osudjujući one koji s gramatikom traže krivdu u hrvatskim bogoslužnim knjigama, vidi se da je ta akcija bila dirigirana od viših crkvenih krugova, koji su stavljali vjeru u službu mletačke politike. Mlečani na svojim vojničkim pohodima po hrvatskim stranama nijesu nimalo vjerski-revniteljski raspoloženi, pljačkaju naprotiv u prvom redu bogatstva crkvena, kako je to zabilježio Šimun Klenović u svojoj kronici o mletačkom napadaju na Rijeku u listopadu 1509.: »Va toj rati važgaše Riku gospoda bnetačka, ormata njihova, i učiniše velik rasap i škodu ljudem i crikvam u trzoru i va urešenju crikvenom, v paramentih i križih i kaležih i va inom srebri pozlaćenom: .. i onda se učini veliko pogrjenje i posramljenje svetomu sakramentu crikvenom, mećući ga pod noge, kako i pogane ...« Visoki kler u Dalmaciji kroz cijeli XVI. vijek ogorčeno vojuje protiv glagolice i hrvatskoga jezika; akciju vodi splitski nadbiskup Bernardo Zani zajedno s humanistom Tomom Nigerom (vidi sl. br. 164); nadbiskup Zani odredjuje 1511. da nijedan svećenik splitske nadbiskupije ne smije tumačiti sveto pismo slavenskim jezikom, a nadbiskup Andrija Kornel godine 1535. — dvije godine prije pada Klisa i pogibije Kružićeve odredjuje da nijedan glagoljaš ne smije biti član kaptola ni svećeničkoga zbora stolne crkve Sv. Dujma, niti može uživati ikakav dio desetine, pogrepštine ili drugih dohodaka, niti mu se može podijeliti kapelanija, župa, ni svećeničko mjesto u samostanima Splita, Omiša, Šolte, Vranjica, Dilada, Kuka, Postrane, Lužana, Žrnovnice ni kod Sv. Stjepana pod Borovi, van ako bi ponestalo svećenika latinskoga obreda. Poslije pet stotina godina kao da su se vratila vremena Petra Kresimira i Dmitrije Zvonimira sa svom britkošću borbi latinaša i narodne stranke, pojava koja jarko otkriva svu težinu dileme tadašnjega hrvatskoga svijeta. Samo u prkos protivnosti crkvene visoke hijerarhije i političke

vlasti, koja nesumnjivo njome upravlja i koja je sigurno osjetila da nacionalno-kulturna emancipacija gradi temelje za političku neovisnost — taj nasrtaj nije mogao više uspjeti. Duh novoga vremena oslobodio je ličnost i misao i Marulić i njegovi sljedbenici sagradiše već u književnosti temelj novome kulturnom životu Hrvata.

Razasuti po sitnim oazama prosvjećenosti duž cijele istočne obale Jadrana živu ti prvi hrvatski intelektualci. Nijesu više samotni pojedinci na bezizglednoj mrtvoj straži. Tvore malu četu povezanu zajedinstvom osjećaja i naziranja, a i ličnim kontaktom. Oni su spoznali da u tadašnjim prilikama kulturno stvaranje može paralizirati političke nedaće, njima je manje više jasna već sudbinska povezanost svih tih rascjepkanih dijelova, da u prkos političkih granica i raznolikosti političkih uprava postoji, živi, stoji narod, kojemu jedinstvo daju jezik i tradicija. Grozničavo traže sve elemente koji svjedoče to jedinstvo, koji mogu poslužiti kao spona: Marulić zaneseno prima i prevodi kroniku popa Dukljanina, Vetranić analizira, nastoji proniknuti uzroke političkih zbivanja, a na Hvaru 1532. Vincent Pribojević čita u krugu prijatelja svoje latinsko djelo »De origine succesibusque Slavorum«, štampa ga kasnije u Veneciji prvi znanstveno dokazujući krvno srodstvo različitih ogranaka slavenskoga roda. Nova je to misao, nov korak naprijed, ideja, koja je bljesnula u pravi čas, u godinama najveće depresije i najporaznijega sloma stvarajući novu nadu. Suvremenici prihvaćaju tu ideju, i šesdeset godina poslije Pribojevićeve smrti Zlatarić u Dubrovniku žedno čita Pribojevićevo djelo, jamačno ga čita i Gundulić nadahnjujući se njime za svoju vjeru i uskrsnuće i pobjedu slavenskih naroda, koje vjerovanje smiono ispovijeda u svom »Osmanu«; čitaju toga Pribojevića i neknjiževnici, pa ga splitski pomorski kapetan Mallaspalli prevodi na talijanski za vrijeme jednog puta izmedju Genove i Dubrovnika, osjetivši potrebu da s tom novom idejom upozna strani svijet. Svi ti intelektualci medju sobom dopisuju, izmjenjuju misli i svi već manje više, premda od reda gojenci zapada, uporno, fascinirano svraćaju poglede na svoj neposredni životni krug, počinju spoznavati vrednote narodnog života, iz njega crpu nove misli i nadahnuća.

Sa svojim domaćim ambijentom moguće su najtjesnije povezani intelektualci na Hvaru, Hanibal Lucić i Petar Hektorović, moguće upravo zato jer je obojici renesansa dala najsnažniji biljeg i u temperamentu i karakteru i načinu i nazoru života.

Hvarski otok stoljećima živi pomalo izolirano, svojim životom, premda mijenja sve moguće suverenitete. Već u XII. vijeku otok je sasvim pohrvaćen; stari rodovi plemenitih Hrvata pod utica=jem tudjih uprava stvaraju na Hvaru aristokratsku vladavinu držeći u svojim rukama svu mjestnu političku vlast. U XV. i XVI. vijeku dah novog naziranja zahvaća i Hvar i čini se prva su posljedica afirmacije slobode duha i ličnosti političko=socijalne borbe izmedju aristokracije i pučana: hvarski puk je revolucio=naran, traži ravnopravnost s plemstvom i stvarno prvi na Sla=venskom Jugu stiče pobjedu početkom XVII. vijeka kad pučan=ske skupštine budu izravnane s vlasteoskim vijećima, kad u sve odbore kao ravnopravni članovi ulaze predstavnici i vlastele i puka. Te borbe dokaz su izgradjene političke svijesti, a ta se može javiti prvenstveno u prosvijećenom svijetu; jamačno nema velike razlike izmedju naobrazbe pučana i vlastele, što je opet shvatljivo na otoku, koji gotovo isključivo živi od pomorstva, gdje i pučani i aristokrate mogu živjeti samo od rada.

Svjedočanstvo razmjerno visokog općeg stupnja prosvjete na Hvaru je kult kazališta. Na Hvaru se vrlo rano intenzivnije no drugdje njeguju i na Hvaru su se najdulje održale izvedbe sredo=vječnih »misterija«, religioznih kazališnih predstava, koje je crkva za vrijeme križarskih ratova, moguće se ugledavši u bizant=ske primjere počela posebice kultivirati. Misteriji razvili su se naravski iz bogoslužnih obreda kao vidljiva živa tumačenja evan=djeoskih zgoda i svetačkoga života. Crkva na Hvaru organizira te predstave svakako po uzoru misterija u Italiji, ali nesumnjivo, kako bi se postigla svrha, izvodi ih na hrvatskom jeziku, prila=godjuje domaćem shvaćanju. Ta »prikazanja«, kako naški na=zivlju te misterije već prvi njihovi priredjivači i prevadjači, ne maju velike estetske vrijednosti, ali su dragocjen kulturno=histo=rijski i književni dokumenat. Po njima se saznaje ukus, nazira=nje i sklonosti onih za koje su ta »prikazanja« stvarana, a ta »prikazanja« su uz to postala s vremenom i sredstvom književ=noga i kazališnoga uzgoja i gledalaca i budućih pisaca=dramati=čara. Svakako nije slučaj da su se prvi dramatičar=umjetnik hrvat=ske književnosti, Hanibal Lucić i njegova drama »Robinja« po=javili upravo na Hvaru i da Hvar već u XVII. vijeku prvi na cije=lom Slavenskom Jugu gradi stalno kazalište, koje se, naravski pregradjeno, sačuvalo do naših dana (vidi sl. br. 177—178). »Samo dok su talijanske representancije, kako zapaža Armin Pavić, pi=sane za velikaške dvorove, naša skazanja pisana su za puk, ko=

jemu andjeo obično na koncu epiloga veli da mu je Bog nasporio polja i vinograde. Budući u takovu svrhu sastavljeno nije pjesniku trebalo birati visokih misli i odabrani pjesnički slog — tu se je radilo, da stvar bude narodu dovitljivija i da ga pjesnik čim jasnije uputi na spasonosnost vjerovanja u Boga, pa stoga i ne dolaze u tih versih nego posve obične riječi i misli...« Tu se na Hvaru sigurno prikazivala »Muka Spasitelja našega i mišterij vele lip i slavan od Isusa, kako je s križa snet, za tim u grob postavljen«, prikazanje zabilježeno glagolicom u jednoj redakciji iz 1556., ali sigurno po postanku svojemu mnogo starije; na Hvaru su nastala prikazanja »Od uzaštija na nebesa slavne divice Marije«, »Prikazanja slavnoga uskrsnutja Isukrstova«, pa »Prikazanje sv. Beatriće, Faustina i Simplićija bratje«, »Skazanje života sv. Guljelme kraljice ugarske« i »Život i muka sv. Ciprijana i Justine«, za koja se posljednja tri prikazanja zna da ih je napisao hrvatski vlastelin Gazarović.

Te se predstave obavljale pred crkvom, po podne ili pod veče, u prologu nekih opominje se gledaoce neka budu pažljivi i neka ne drijemlju, iz sasvim kratkih redateljskih uputa u tekstu razabire se da su se morale izvadjati s razmjerno zamršenim tehničkim pomagalima i da se vrlo velika pažnja posvećivala kostimu: pozornica morala je imati više spratova, najmanje tri, od kojih je gornji predstavljao nebo, srednji zemlju, a donji pakao; posebnim dizalima stvarala se iluzija uzlaska Bogorodice i Krista na Nebesa; da bude gledaocima čim zornije i osjetljivije prikazan pakao u pojedinim se prizorima palilo sumpor. U tekstu prikazanja točno se odredjuje kako moraju biti odjevene pojedine osobe, pogotovo one, koje glume simbole: »Vjera« je »opravna v modre svite veru izrezanu od harte držeći u ruci«; »Ufanje« »u žutoj sviti sunce na šćapi noseći, okolo njega vinac«; »Mudrost« »u ruzatni sviti noseći mirila v ruci«; »Jakost« »u sviti beli i va oklopi, stup noseći v rukah«; »Pravda« »v svitih belih noseći meč gol u rukah«; »Ljubav« »u sviti crljeni noseći srce prostrileno na šćapi, okolo njega vinac«; kao glumci nastupaju, sigurno pod vodstvom redatelja-svećenika, članovi bratovština, u prikazanjima sudjeluju zajedno puk i vlastela.

U hvarskom ambijentu bogatih kazališnih tradicija prirodan je korak od duhovnih prikazanja do umjetne svjetovne drame. U tridesetim godinama XVI. vijeka Hanibal Lucić napisa svoju dramu »Robinja« (vidi sl. br. 145), davši ujedno njome i novovjekoj europskoj dramatici prvi pokušaj drame svjetovno-roman-

tičnoga sadržaja. Tako odredjuju književni povjesnici mjesto i zamašaj Lucićevom djelu, no zamašitije je značenje toga djela za poznavanje kulturnog života Hrvata. Lucić je napisao igrokaz žive, britke aktuelnosti; polazna točka, pozadina cijele roman⸗tične radnje Lucićeve drame je hrvatska politička drama, koja se je krvavo odigrala na Krbavskom Polju 1493. Za Lucića na Hvaru slom je plemenske Hrvatske još poslije četiri desetljeća isto tako potresan doživljaj kao i za onoga novljanskoga ljeto⸗pisca, koji je glagolicom zabilježio sve vidljive mu i osjetljive posljedice toga poraza, — u prkos političkim granicama narodni organizam jedna je cjelina, u svima svojim djelovima jednako živom boli proživljuje se narodna nesreća. Aktuelnost zbivanja drame pojačavaju imena glavnih junaka, zvonka imena političkih rodova, aktuelna je za gledaoce sudbina »Robinje« jer to je usud tisuća hrvatskih žena koje obijaju različita tržišta roblja dok de⸗setci tisuća njihove svojte sa zamiranjem srca slijede njihove pute, priželjkujući riješenje, koje Lucić donosi u svojoj drami: spas u slobodnom Dubrovniku. Lucić, krut aristokrata, politički protivnik pučana, veleći da puk »dil razbora ne ima« pa zato treba da u posluh stoji obrazovanoj aristokraciji — sam je kao i rod mu stradao u pučkim revolucijama na Hvaru, — stvorio je djelo, koja je upravo puk najgorljivije prigrlio, jer su u drami progovorili osjećaji i želje narodne cjeline; još 1846. puk na Pagu prikazuje Lucićevu dramu kao pučki komad za vrijeme poklada.

Lucićev životni i pjesnički drug Petar Hektorović takodjer je koljenović aristokrata, vodja protupučke stranke. Samo on luči političke borbe od dnevnoga života, on veli za puk:

ki je zlo obučen i prost sasvima
bolje je neg oni, ki zakon pristupa,
o razumnom zvoni svude, kuda stupa.

Od svih hrvatskih intelektualaca Petar Hektorović najviše je prožet duhom renesanse, koji ga oslobadja od svih baština prošlih naziranja. Prožet je dubokom, iskrenom čovječnošću, za njega gube važnost razlike porijetla,締 stališke pregrade — Hektorović je utjelovljeno spoznanje najviše tečevine renesansne epohe: po⸗čitanja ljudskoga dostojanstva. Ribare svoje on naziva »prijate⸗ljima« i »braćom«. On razlikuje obrazovanost od mudrosti, koju ne traži samo u knjigama, nego u samom čovjeku i životu. U Hektorovićevom životu i djelu kao da se neprestano čuje jeka riječi, koje Pico della Mirandola stavlja u usta Stvoritelju u be⸗

sjedi Adamu: »Sred svijeta sam te stavio da se lakše ogledaš oko sebe i vidiš sve što je u njemu. Stvorio sam te kao biće ni isključivo nebesko ni zemaljsko, ni umrlo ni neumrlo, da uzmogneš sam sebe uobličiti i svladavati; možeš se izopačiti i postati zvjere i preporoditi se u biće slično Bogu. Zvjeri donose iz utrobe sve što im treba, viši su duhovi od početka ili malo zatim ono što će vječno ostati. Možeš se razvijati i rasti po slobodnoj volji, u sebi imaš klice za svakovrsni život«. Život prema Hektoroviću nije bio susretljiv: u mladosti proživljuje socijalne krize na rodnom otoku, a u starosti mora bježati s rodne grude pred turskom opasnosti osamnaest dana lutajući barkom po moru; na povratku nalazi razvaljeno i opustošeno kućno ognjište. Ali on počinje opet život iz nova i pored teških boljetica piše najsmirenije djelo hrvatske književnosti, idiličku pjesan »Ribanje i ribarsko prigovaranje« (vidi sl. br. 144) unijevši u nj svo svoje naziranje. Sve životne nedaće nijesu mogle narušiti njegove duhovne harmonije, sklada čovjeka s prirodom i životom, idealni dar renesansnoga doba. Hektorović je oživotvorio umijeće života kao njegov suvremenik u Padovi Luigi Cornaro jer je imao ono najveće što čovjek može steći u životu, kraljevstvo božje u sebi. Kako su vremena nesigurna Hektorović si gradi na Hvaru sigurno sklonište, utvrdjen dom, koji naziva »Tvrdalj« (vidi sl. br. 169) da ondje u času osmanlijske opasnosti zakloni sebe, ali i zaštiti gradjane. Tom svome zdanju posvećuje Hektorović čitav život, da ga učini čim ugodnijim i ljupkijim. Iz Hektorovićeve pjesničke korespondencije s Mavrom Vetranićem saznajemo etape gradnje, 1539. javljaju mu da je sagradio »polaču i dvor«, zasadio »gizdav perivoj«, uredio »golubinjak i odrine gizdave«, »tvrdi most i ribnjak« (vidi sl. br. 170). Vetranić mu šalje za perivoj klice dubrovačkih oleandra i čempresa. Živi s tim svojim gospodarstvom, cvijećem i vinogradom, pasija mu je očito ribarenje, a te fizičke užitke mijenja s duhovnima, čita, dopisuje s prijateljima-književnicima u Splitu i Dubrovniku i piše.

Renesansna talijanska književnost uzgojila je — ugledavši se u klasične idile — i posebnu vrstu »ecloga pescatoria« Po tom talijanskom uzoru Hektorović piše svoje »Ribanje i ribarsko prigovaranje«, ali odmah od prvoga stiha ostavljajući daleko za sobom talijanski uzor stvorivši djelo skroz samoniklo, jednu najoriginalnijih knjiga starije hrvatske književnosti. Pisao je tu svoju pjesan, stvarno pjesnički dnevnik o trodnevnom svom putovanju po moru s dvojicom pučana, ribarima Paskojem De-

beljim i »mladim i gizdavim« Nikolom Zetom, kao sedamdesetgodišnji starac — pisao ju je vedrinom svoje smirene duše, duhom istančanim za umjetničko uživanje svega lijepoga oko sebe. Zaboravljeni su već stari sporovi aristokrata s pučanima, on u svojim pratiocima ribarima gleda samo ljude ravne sebi po Bogu, opisuje njih i cijeli hvarski krajobraz, more i pećine, nebo i naselja, umijećem velikoga realiste, »pravom istinom«, ne »priloživ jednu rič najmanju«. Tri dana plove Hektorović i njegova dva ribara, čas plandujući čas ribareći, posjećujući uz put dobra prijatelja; život mornara i ribara zahvaćen je u toj pjesmi mikroskopskom potankošću, gleda sve to duh, koji se izoštrio za najsitnije detalje žića, preko kojih su još pred par decenija ljudi prolazili kao slijepi. I svaku sitnicu pjesnik opisuje s ljubavi, sve ga raduje, i manevri oko jedara, i zadirkivanja ribara, radošću sladokusca nabraja kako im je uspio jutarnji lov, kako su nalovili »zubataca, škrpina, komarača, salapa, črnorepa, vrana drozga, pika, pogara, šarka, trilja, arbuna«. A najviše uživa kad u dokolici, za bonace na moru, iščekujući da vjetar nadme jedra, da prikrate vrijeme, Nikola reče Paskoju:

Recimo po jednu, za vrime minuti,
bugaršćinu srednu, i za trud ne čuti,
da srpskim načinom, moj druže premili,
kako meu družinom, vazda smo činili.

I sad naizmjence Paskoje i Nikola pjevaju narodne pjesme. Paskoje pjeva pjesmu o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu, za njim Nikola pjesmu u Radosavu vojvodi Siverincu, i konačno zajedno još jednu pjesmu o »bratu Andrijašu«, dok poslije ručka klikoše »jedan niže držeć, drugi više pojuć«, »narodnu pisan«: »I kliče devojka«. Sve te pjesme Hektorović bilježi riječ po riječ, unosi, spoznajući njihovu ljepotu, u svoju pjesan zabilježivši im i napjev, i koji je Franjo Kuhač prenio u suvremene kajde, tako da u njima imamo sačuvati najstariji hrvatski način pjevanja (vidi str. 333 i 334). Hektorović, zabilježivši u svom »Ribanju« četiri narodne pjesme jamačno je u posljednji čas osujetio da vrijeme nepopravivo ne zazidje vidik u starinu hrvatske književnosti. Pjesme, koje je on zabilježio svakako su već u njegovo vrijeme stare stotinu i više godina, po junacima o kojima pjevaju — Kraljeviću Marku i njegovom bratu Andrijašu — može se zaključiti da su nastale najranije početkom XV. vijeka. Ali važnije od sujeta — stari motivi u književnosti obnavljaju se u novim

djelima — njihov je oblik, način pjevanja, struktura, njihov pjesnički izražaj, ti su svakako stariji od XV. vijeka; u toj su pjesničkoj formi jamačno bile ispjevane sve stare hrvatske epske pjesme, pjesničke kronike, moguće i one kojima se pop Dukljanin služio za svoju kroniku. U njima se ćuti patina vremena — u Hektorovićevo vrijeme taj pjesnički izražaj već je na izdisaju, potiskuju ga sasvim zapadnjački književni oblici i lakši, ali jednoličniji istočni deseterac.

Paskoje i Nikola, Hektorovićevi pjevači nazivlju te pjesme »bugaršticama«, pjevaju ih »srpskim načinom«. Kao bugarštice primila ih je književna povijest. Ali danas nauka je već s time na čistu, da taj drevni naziv »bugarštica« nema nikakve veze ni s Bugarskom, ni s bugarskim jezikom, ni oblikom bugarskih pjesama. Naziv im je očito stvorila sklonost naroda za oblikovanje novih riječi. Vladimir Mažuranić, koji je imao ne samo golemo znanje nego i istančano shvaćanje za psihologiju jezične tvorbe našega naroda, iznio je vrlo uvjerljivu hipotezu o tome, kako je mogao nastati naziv »bugarštica« i njezini jezični odvojci. Ključ mu za tu hipotezu daje jedna hrvatska listina, koju je 1462. u Klisu izdao ban Pavao Spirančić; listina bila je pisana glagolicom ili hrvatsko-bosanskom ćirilicom, koja je svakidnevno pismo hrvatskih strana od XII. vijeka dalje kao što je glagolica ostala pismom dnevnoga života u sjevernijim hrvatskim krajevima; već 1185. piše kanonik crkve splitske na Braču ispravu za kneza Brečka ćirilicom. Koji će biti razlog tome dvojstvu narodnog pisma u hrvatskim zemljama danas je teško dokučiti; moguće je to posljedica što su južna Dalmacija i Bosna imale tjesnije komercijalne veze s istočnima srpskim krajevima gdje isključivo vlada ćirilica. Spomenutu listinu bana Spirančića prevodi i pre-

Vojevoda Radosav.

Adagio molto 𝅗𝅥 = 50 *cresc.*

mf
Ka-da mi se Ra-do-sa-ve vo-je-vo-da o-di-lja-še

f *p*
od svo-je-ga gra-da div-no-ga, div-no-ga

cresc.

sfz p mf

Si - ve - ri - na, često mi se Ra - do - sav na

sfz p

Si - ve - rin ob - zi - ra - še. Te - re to mi o - va - ko

cresc.

f pp f p

bi - lu gra-du be - si - ja - še: »O - vo mi te o-stav-ljam,

sfz p f

bi - li gra-de Si-ve - ri - ne moj divni gra - de,

cresc. dim.

p f

ne znam veće, vijuli te, ne znam ve - će vi - diš li me.«

I kliče divojka.

Andante ♩ = 69

mf

I kli-če di - voj-ka, po-kli- - če di-

cresc.

sfz p mf

voj - ka, još kliče di - vojka mla - da mi

cresc.

f

te re gizda - va, mlada te re gizdava sa brig bi-la divojka Dunaja.

pisuje na čuvanje kninski kaptol, te u prepisu latinskom napominje da je izvornik pisan »in littera et lingua bulgarica«. Vladimir Mažuranić ističe, kako ovdje »bulgarica« nipošto ne znači bugarski jezik ili pismo, nego da je pisac u Kninu očito zamijenio glasove »b« i »v«, da se stvarno ima zapis čitati »in littera et lingua vulgarica« t. j. u pismu i jeziku pučkom, vulgarnom kao opreci jeziku latinskom. Jamačno su Romani u primorskim gradovima i hrvatske pjesme nazivali pjesmama »vulgarica«, s vremenom moguće sami mijanjeli taj naziv u »bulgarica«, smatrajući te pjesme sasvim ispravno svojinom cijele slavenske skupine što živi od njih na istok sve do Bugarske. Konačno je valjda i sam narod prihvatio taj naziv, izdjelavši iz »bulgarica« bugaršticu. Ima takodjer hipoteza da taj naziv dolazi od riječi bugariti, koja je u nekim krajevima identična s riječi tugovati — a turobni, tragični ugodjaj provejava zaista sve te stare pjesme nastale većinom iz zgoda nedaća i narodnih i ličnih.

Za Hektorovićevoga vremena svakako je i način pjevanja tih pjesama bio drugojačiji od pjevanja novijih pučkih pjesama, nastalih pod uticajem crkvene poezije i romanskih jezika, a sigurno je da te pjesme i taj način pjevanja nijesu nastali na otocima, koji su pohrvaćeni posljednji od svih tadašnjih hrvatskih zemalja, nego na kopnu, u življu koji je tamo od davnine. Te pjesme došle su na otoke s istoka, zato valjda i pjevači vele da ih pjevaju na »srpski način«. Od davnine se u južnim krajevima političke Hrvatske izmjenjuju i miješaju srpsko i hrvatsko ime, koje se shvaća genetički a ne politički, pa i Tomislav, prvi hrvatski kralj poziva na splitski sabor »Chroatorum et Serborum proceres«, a Zonaras i Scylitzes, dva drevna bizantinska povjestnika kažu isto, svaki svojim riječima: jedan veli: »narod Hrvata, koji neki zovu Srbima«, a drugi »srpski narod, koji nazivlju i Hrvatima«. S kopna, iz krajišta turskoga, iz Bosne mogle su doći te pjesme, složene i pjevane na prastari način. O junacima i velikašima zbore te pjesme, junačkim megdanima, trkama konja, zveketu mačeva — skulpture na bosanskim stećcima doimlju se kao ilustracije tih zgoda, motivi kojih su jamačno stariji i od samih imena junaka: imena novih aktuelnih junaka kalamila se na prastara pjesnička doživljavanja. Na tim pjesmama leži težak mračan ugodjaj sredovječja, uvijek se u njima ćuti prisutnost Smrti, Usuda, s kojim ljudi biju vječni boj — slutnja Fatuma prožela je cijelu baladu o Radosavu Siverincu i spoznaja da pojedinac ne može izmaći svojoj Kobi:

Kada mi se Radosave vojevoda odiljaše
Od svojega grada, divnoga Siverina,
Često mi se Radosav na Siverin obziraše,
Tere to mi ovako belu gradu besijaše:
»Ovo mi te ostavljam, beli grade Siverine,
Moj divni grade!

Neznam, veće viju li te, neznam, veće vidiš li me.«
Sva je tada družina brze konje ustegnula,
Tere stavši Radosava družina uprašaše:
»Jeda nam si, vojevodo, zle bilige ke vidio?
Opeta se zavratimo ka gradu Siverinu.«
A on mi se junakom tihim mukom ujimaše,
Radosave,

Udri je ostrogami junačkoga dobra konja,
Tere to mi odjizdi prid junaci crnom gorom.
I kada je bio sridi one crne gore,
Padnuo je Radosave s družinom vince piti,
Da prvo to biše stražice razredio,
Istom straža pripade k Radosavu vojevodi,
Siverincu:

»Da ti je u znanje, naju mili gospodine,
Ovo ti se brode turske kiridžije karavane,
Neka to jih pojdemo junaci razjagmiti.«
Radosav mi stražici vojevoda odbesidi:
»Nemojte jih poništo, družino, razjagmiti,
Da isto jim vazmite jedno brime dobra vina,
Junaci, braćo!

Lipo jim ga vazmite, i dobro jim ga platite!«
Lipo ga su vezali, i lipo ga su platili.
I kada su padnuli junaci vince piti;
Druga straža pripade k Radosavu Siverincu:
»Zlo si vince popio, Radosave vojevodo,
Na te se je spravio Vladko, Udbinski vojevoda,
Siverine!«

Brzo mi su junaci brze konje pohitali
Tere mi su poseli junačke dobre konje;
Radosav mi nemože svoga konja uhvatiti,
Zašto mu se brz konj biše po livadi razigrao.

UKRAS S »POCULICE« IZ OKOLICE SV. IVAN ŽABNO.

UKRAS S »PEČE« IZ OKOLICE SISKA, CRTEŽI ZDENKE SERTIĆ.

Za njim to mi potičući vojevoda klikovaše:
»Stani jure, konju, stani jure, brzi konju,
Aj davori konju!

Stani jure, brzi konju, da bi, konju, zaginuo,
Kakono je meni tebe cića zaginuti!«
Kada mi ga nemože Radosave sustignuti;
Poklopio se je svojih šćitkom perenim,
Tere mi je otišao za družinom bez konjica
Svojom svitlom sabljicom, s vitim kopjem na ramenku,
Siverinče,

Za njim se je uputio Vladko, Udbinski vojevoda,
Na svojemu vitez Vladko junačkom dobro konju;
I kada mi Radosava Siverinca sustizaše,
Smirio ga bješe meju pleća udariti,
Položivši vito kopje brzu konju meju uši.
Već mi se je Radosave junački izvrnuo,
Vojevoda

Tere to mu vito kopje na peren sćitak prija,
Naperen ga šćitak prija, a sabljicom ga obsiče.
Stavši to mi vitez Vladko Radosavu uzbesedi:
»Oto sam te kušao, Radosave Siverinče,
Bi li mi se umio pri potribi isvrnuti;
A sada ti vera budi, Radosave, Vladkova,
Viteško kopje,

Da te hoću prid družinom vojevodom postaviti.
Odmetni to od sebe tvoje junačko oružje,
Neka da se meju sobom junaci pozdravimo!
Radosav mi odpasa svoju sablju junačku,
K njemu mi je pristupio Vladko, Udbinski vojvoda,
Tere mu je pričeo bele ruke vezati,
Siverincu,

A sam ga je odveo na svoje divne dvorove;
K njemu su se kupile sve devojke i neviste,
I one mlajahne, družino, udovice,
Tere to mi Radosavu Siverincu klikovahu:
»Aj davori, davori, Radosave Siverine,
Mnozimi ti nam si crno ruho postavio,
Vojevodo!

Već to mi je hotila nika srića Vladkova,
Da te je junaka na veri privario
I njegova t' bi ljubovca crno ruho pronosila.«
Tuj mi se je Radosavu na Vladka razžalilo,
Tere to mu junaku iz glasa klikovaše;
»Neverna ti, Vladko, vera i neverna ti ljubovca,
Viteže Vladko!

Kada ga je začuo vitez Vladko klikujući,
Vele t' se je na njega vojevoda razgnjivao,
Tere mi je dozvao one svoje verne sluge,
Kojim to je pridao Radosava Siverinca,
Tere ga je poslao junaka zagubiti.
A sada mi i vazda dobra srića s tobom budi,
Naš gospodaru!

I zdravo nam svuda hodi, i veselo domom dojdi.

Nastale su te pjesme i pjevale se jamačno na dvorovima velikaša onako, kako će to još poslije stotinu godina opisati Juraj Križanić bilježeći kako se takve ili slične pjesme pjevaju po hrvatskima vojničkim logorima: »Vidio sam kako kod gozdbe sjedjahu plemići i častnici, a njima za ledjima stajahu vojnici, koji su pjevali hvalospjeve predjima. Sve pak te pjesme sadržavahu slavu Marka Kraljevića, Miloša Kobilića i drugih junaka«. Od pjesama, koje je zabilježio Hektorović vjerojatno još je starija jedna starohrvatska iz Dalmacije o nekom knezu Nikoli, ornamentirana sa stalnim pripjevom: »Davori mi, Davori!« i »Hoja, Lero, Dolerije, Lero Silerijane ... « U samom tekstu svih tih pjesama ćuti se pjev, ponavljaju se stihovi i riječi onako kako se ponavljala melodija i njezin ritam, teče neusiljeno pjesnička riječ u skladu s dahom jezika, slobodnije no u svima tadanjima umjetnim stihovima, gradjenima po zakonu tudjega jezika.

Pedeset godina kasnije Juraj Baraković, pjesnik »Vile Slovinkinje« tmurnoga pjesničko-političkoga dnevnika, bilježi takodjer u zadarskoj okolici jednu pjesmu spjevanu u obliku bugarštice, pjesmu o »Majci Margariti«, jamačno najljepši spomenik stare hrvatske književnosti, po svojim artističkim vrednotama jednako reprezentativnu umjetninu kao što su Buvinina vrata, Radovanov portal, slike Pavla Marinova, djelo u kojoj je najjače došao do izražaja pjesnički sklad drevne hrvaštine:

Cvilu to mi cviljaše drobna ptica lastovica,
Ona mala ptica;

Cvilu to mi cviljaše drobna ptica lastovica,
Ona cvilu cviljaše Zadru gradu na pridvratju.
Ona mala ptica,

Ona cvilu cviljaše Zadru gradu na pridvratju.
Biše mi se cvileći drobna ptica zakasnila,
Ona mala ptica,

Biše mi se cvileći mala ptica zakasnila,
Ter ju biše pustilo žarko sunce na zapadu;
Onu malu pticu,

Ter ju biše pustilo žarko sunce na zapadu,
A biše ju zaskočio sjajni misec na istoku,
Onu malu pticu,

A biše ju zaskočio sjajni misec na istoku:
Ali ono nebiše drobna ptica lastovica,
Ona mala ptica,

Ali ono nebiše drobna ptica lastovica,
Neg mi ono biše bila stara majka Ivanova,
Majka Margarita,

Neg mi ono biše bila stara majka Ivanova,
Ona majka klikovaše sinka svoga i brajenka,
Majka Margarita,

Ona majka klikovaše sinka svoga i brajenka,
Na nju mi je našetala bila vila planinkinja,
Ona bila vila,

Na nju mi je našetala bila vila planinkinja,
Ter mi side bila vila staroj majci besiditi,
Majci Margariti,

Ter mi side bila vila staroj majci besiditi,
Ča mi tako cviluješ, stara majko Ivanova,
Majka Margarito?

Ča mi tako cviluješ, stara majko Ivanova?
Koja ti je nevolja grozne suze prolivati,
Majko Margarito?

Koja ti je nevolja grozne suze prolivati?
Side to mi stara majka biloj vili besiditi:
Majka Margarita,

Side to mi stara majka biloj vili besiditi:
Ostav' me se, bila vilo, jadi te se ostavili,
Planinkinjo vilo!

Ostav' me se, bila vilo, jadi te se ostavili!
Dvi su meni ljute rane na mojemu željnom srdcu,
Planinkinjo vilo!

Dvi su meni ljute rane na mojemu željnom srdcu,
Obe su mi jadovi ljute rane otrovane,
Planinkinjo vilo!

Obe su mi jadovi, ljute rane otrovane.
I svih nemogu jadna majka priboliti,
Posestrimo vilo!

I svojih nemogu jadna majka priboliti.
A ove su ljute rane na mojemu željnom srdcu.
Posestrimo vilo!

A ove su ljute rane na mojemu željnom srdcu:
Ja t' sam majka imila mlada Petra braca moga,
Posestrimo vilo!

Ja t' sam majka imila mlada Petra braca moga,
I Ivana hranila mila sinka od srdašca,
Jedno malo dite,

A Ivana hranila mila sinka od srdašca,
I kad sam jih jadna bila do vitežtva dohranila,
Posestrimo vilo!

I kad sam jih jadna bila do vitežtva dohranila,
Po njih mi je svitla zora od istoka poručila,
Posestrimo vilo!

Po njih mi je svitla zora od istoka poručila,
Obih sam jih jadna majka svitloj zori odpravila,
Majka Margarita,

Obih sam jih jadna majka svitloj zori odpravila,
Da li evo neznadem za njih smrti ni života,
Vilo posestrimo!

Da li evo neznadem za njih smrti ni života,
Neg su mi se zli bilizi jadni majci ukazali,
Majki Margariti,

Neg su mi se zli bilizi jadni majci ukazali;
Gdi se gavran vijaše nad merli od Zadra grada,
Ona crna ptica,

Gdi se gavran vijaše nad merli od Zadra grada,
A bihu mu crna pera sva od krvi ustrapana,
Onoj crnoj ptici,

A bihu mu crna pera sva od krvi ustrapana,
Sila sam ga jadna majka kumiti i bratimiti,
Onu kobnu pticu,

Sila sam ga jadna majka kumiti i bratimiti:
Kaži meni, gavrane, te bilige do istine,
Ptice zlokobnice,

Kaži meni, gavrane, te bilige do istine,
A ja ti se jadna majka virom mojom obituju,
Moj crni gavranče,

A ja ti se jadna majka virom mojom obituju,
Da ti hoću trudna pera sva suzami prohladiti,
Ptice zlokobnice,

Da ti hoću trudna pera sva suzami prohladiti,
Da li ne hti na mene huda ptica ni gledati,
Ona huda ptica,

Da li ne hti na mene huda ptica ni gledati,
Nego ti mi odleti u planinu crnu goru,
Ona huda ptica,

Nego ti mi odleti u planinu crnu goru,
Mene majku ostavi grozne suze prolijući,
Majku Margaritu,

Mene majku ostavi grozne suze prolijući,
Side to mi bila vila staroj majci besiditi,
Planinkinja vila,

Side to mi bila vila staroj majci besiditi;
Ovo ću te, stara majko, radi boga uprašati,
Majko Margarito,

Ovo ću te, stara majko, radi boga uprašati:
Ako bi ti obadva turske uze dopadnuli,
Majko Margarito,

Ako bi ti obadva turske uze dopadnuli,
Kojom bi jih ti spenzom iz tamnice izkupila,
Majko Margarito,

Kojom bi jih ti spenzom iz tamnice izkupila?
Side to mi stara majka biloj vili besiditi,
Majka Margarita,

Side to mi stara majka biloj vidi besiditi:
Ako su mi, bila vilo, turske uze dostignuli,
Posestrimo vilo,

Ako su mi, bila vilo, turske uze dostignuli,
Lasno ću jih jadna majka iz tamnice izkupiti,
Posestrimo vilo,

Lasno ću jih jadna majka iz tamnice izkupiti:
Za braca ću mojega dati moju rusu glavu,
Posestrimo vilo,

Za braca ću mojega dati moju rusu glavu,
A za sinka Ivana živim ognjem izgoriti,
Za to malo dite,

A za sinka Ivana živim ognjem izgoriti,
Sila mi je bila vila staroj majci besiditi,
Majci Margariti,

Sila mi je bila vila staroj majci besiditi:
Nisu ti jih, stara majko, turske uze dopadnule,
Starice neboga,

Nisu ti jih, stara majko, turske uze dopadnule,
Da li ću ti istinu, jadna majko, povidati,
Starice neboga,

Da li ću ti istinu, stara majko, povidati:
Braca ti je obljubila mlada moma Grkinjica,
Majko Margarito,

Braca ti je obljubila mlada moma Grkinjica,
Ter ti ga je napojila mrzle vode zabitljive,
Starice neboga,

Ter ti ga je napojila mrzle vode zabitljive,
Da se nigdar od tebe sestre svoje nespomene,
Majko Margarito,

Da se nigdar od tebe sestre svoje nespomene,
A kada si od sebe sinka svoga odpravila,
Ono malo dite,

A kad si od sebe sinka svoga odpravila,
Onda se je u tebi srdašce okamenilo,
Starice neboga,

Onda se je u tebi srdašce okamenilo:
Jer kada mi on dojde u primorje valovito,
Ono malo dite,

Jer kada mi on dojde u primorje valovito,
Na njega se namiri lipa Cvite primorkinja,
Na to mlado dite,

Na njega se namiri lipa Cvite primorkinja,
Ona venac vijaše od primoga vilovita,
Mlada primorkinja,

Ona venac vijaše od primoga vilovita,
Ondi mi se oni bihu očicami sagledali,
Mladi i gizdavi,

Ondi mi se oni bihu očicami sagledali,
Očicami sagledali, a srdašci saljubili,
Mladi i gizdavi,

Očicami sagledali, a srdašci saljubili:
Biše mi ga lipa Cvite onim vencem okrunila,
Ono mlado dite,

Biše mi ga lipa Cvite onim vencem okrunila,
Da se nigdar, nikadare k tebi majci nezavrati,
Starice neboga,

Da se nigdar, nikadare k tebi majci nezavrati.
Cvili, majko, i žali i prolivaj grozne suze,
I da ti se nikadare od suz lišca ne osuše,
Majko Margarito,

I da ti se nikadare od suz lišca ne osuše,
Nit' ćeš brata dozvati, nit ćeš sinka dočekati,
Starice neboga,

Nit' ćeš braca dozvati nit' ćeš sinka dočekati.

Ti spasitelji stare hrvatske narodne književnosti kao Hektorović i Baraković heroji su kulture, kako je to točno zapazio Ivan Kukuljević veleći: »Jer kako bi danas stajao naš jezik, da nismo imali one, za nas neumrle radioce na književnom polju, koji nam prvi dokazaše bogatstvo našega jezika«. To otkriće narodnoga pjesničtva, spoznaja njegovih vrednota moguće je najpozitivniji i najveći rezultat uticaja renesanse na hrvatski kulturni život. Samo uzgojeni u naziranju renesanse mogli su ti intelektualci svrnuti pogled oko sebe, zapaziti život narodni, osjetiti njegovu samobitnost, a konačno samo ljudi, koji su postali duhovni uz to promiču i crkvena i strana politička vlast. Teška je to bila borba za koju je trebalo mnogo značajnosti. Barakovićeva vila Hrvatica jada se »zač jazik slovinski vas nauk od skula promini u rimski«, a Petar Zoranić, suvremenik Hektorovićev odvijetak staroga hrvatskog plemena Tetačića, koje se udomilo u drevnom Ninu, pisac stvarno prvoga hrvatskoga romana gdje opet političku hudi usud hrvatskoga naroda tvori misao vodilju, pripominje na usta svoje vile Hrvatice: »Znam, da Hrvat mojih ne jedan ali dva, da mnozi mudri i naučeni jesu, ki sebe i jazik svoj zadovoljno pohvaliti, proslaviti i naresiti umili bi; da vidi mi se, da se manom pačeli sobom sramuju i stide, i prem ako ki poje ali žiše, u jini tuj jazik piše i poje; da jino ni, znaj, neg nepomnja od kriposti. Tako pak malovridnost u narav se stvori, i jedan drugoga gledajući svi praznuju i tašćine«.

U Dalmaciji pod mletačkom upravom u XVII. i XVIII. vijeku postepeno će ta umjetna književnost zamirati. No Hektorović i njegovi drugovi izvršili su svoju misiju: otkrili su novom pokoljenju umjetnost narodnoga jezika, predali je novim naraštajima zajedno s njezinom idejom kulturnoga zajedinstva. U Dubrovniku, u djelima Marina Držića i Gjive Gundulića živa narodna riječ izvojštit će neprolaznu pobjedu.

PRVA HIMNA SLOBODI

Prema predaji historijskom datumu 12. X. 1492., kad su Kolumbo i njegovi mornari prvi puta ugledali kopno Novoga Svijeta prisustvovalo je i nekoliko dalmatinskih Hrvata. Ta predaja nije nimalo nevjerojatna. Kolumbo je mornare za svoju ekspediciju, koja se činila opasnom i najvećim pustolovima, skupio s brda i dola, bilo ih je svih mogućih narodnosti iz svih zemalja Mediterana, a tad kao i danas bilo je sigurno naših pomoraca u potrazi za poslom po svima morskim pristaništima. Ni Kolumbo sam a još manje njegovi mornari nijesu ni slutili, da se je toga dana 12. X. 1492. zbio najdalekosežniji dogadjaj za posljednjih hiljadu godina. Tek u proljeće 1493. saznala je Europa da nije bez uspjeha prošlo Kolumbovo putovanje, za koje je svakako vladao velik interes u svima pomorsko-trgovačkim centrima Sredozemnoga Mora. Vijesti o uspjehu Kolumbovoga putovanja iščekivale se tu s velikim strepnjama, jer se znalo — ta on je svima pomorskim vlastima nudio svoj pothvat — da je krenuo pronaći nov put do Indije i Dalekoga Istoka, do onih čudesnih, malo poznatih strana odakle je dolazila najtraženija i najunosnija roba onoga doba: mirodije. Zna se da je na glas o Kolumbovom uspješnom povratku nastala na mletačkom tržištu velika nesigurnost, pad svih cijena i vrednota; za jedan mah ukazale se najcrnje perspektive: čim je pronadjen preko zapada nov put do mirodijskih zemalja, cijeloj mletačkoj trgovini upućenoj na veze s istokom nema više opstanka. S trgovinom pak stoji i pada i politička moć Venecije.

Sigurno su i Dubrovčani uzbudjeno hvatali informacije o tom dogadjaju o kojemu se govorilo u svima mediteranskim lukama, a sigurno je i njima odlanulo, kad se napokon saznalo da je Kolumbo pronašao neku necivilizirану, slabo nastanjenu zemlju gdje nema ni producenata mirodija ni trgovine. Život Dubrovnika kao i cijele istočne pole Sredozemnoga Mora tekao je uz običajne promjene, političke zapletaje i povremene epidemije i druge elementarne nedaće nepromijenjeno dalje još pedeset godina. Ali onda se, za suvremenike prilično neočekivano, počele postepeno sve

poraznije osjećati posljedice dana 12. X. 1492., koji je kao jedna najvećih revolucija donio čovječanstvu i sasvim nove neslućene mogućnosti iživljavanja ali i nove jade. Uvijek je to tako: da nekome svane, mora drugome omrknuti. Užitnik otkrića Novoga Svijeta bila je prvo Španija, stradalnici gospodari dotadašnje svjetske trgovine iz zapadne pole Mediterana: Venecija, Genova i Dubrovnik. Kroz par desetljeća preobrazio se je uslijed otkrića Novoga Svijeta cijeli dotadašnji privredni poredak; bilo je kao da su sve vode iznenada promijenile pravac svoga toka, sigurno malo je ljudi moglo dokučiti šta se je zapravo zbilo. A zaista se okrenuo cijeli tok svjetske trgovine za 180 stupnjeva: Zapad postaje izvor bogatstva, k njemu se otvaraju nove staze, dok stari puti trgovanja s Istokom sve više obamiru. Pomaknulo se težište i bogatstva i politike Europe i cijeloga svijeta. Prva posljedica toga bila je velika europska privredna kriza, koju se tim teže snosilo i pobijalo, jer su njezini pravi uzroci bili vidljivi rijetko kojemu suvremeniku i jer ljudi teško mijenjaju svoje predodžbe o svijetu, naročito kad je izmijenjen nepogodan njihovim interesima, osjećanjima i shvaćanjima, a još se teže prilagodjuju novim nepovoljnijim prilikama. Čovjek istina ne živi samo o hljebu; ali bez hljeba nema ni onoga drugog, višeg života. O problemu hljeba ovisi uspon, trajanje, snaga, oblik i konačno pad jedne kulturne epohe. Revolucija stvorena otkrićem Amerike već svojim neposrednim posljedicama u prvoj polovici XVI. vijeka djelovala je na kulturu Europe, pa i sićušnoga njezinog hrvatskog sektora. A djeluje još i danas.

Istina, nijesu se obistinile bojazni tadašnjih trgovaca s Levantom da će Kolumbovo otkriće prouzročiti revoluciju na tržištu mirodija, koje u ono doba traži cijeli svijet kao sredstva za čuvanje mesa, glavne tadašnje ljudske hrane, ali Novi Svijet stao je uskoro dobavljati nekim članovima Staroga Svijeta tvari, koje su bile još opasnije po ravnotežu europske privrede nego što bi bio eventualni dumping na tržištu mirodija. Ta tvar bilo je srebro. Iste one godine kad je Kolumbo pošao na svoje prvo putovanje, Španija je tek stekla svoje čvrste granice, likvidiravši posljednje ostanke maurske vlasti. Ta država, koja do konca XV. vijeka nije značila mnogo ni u europskoj politici ni u europskoj privredi, preko noći postaje prva bijela svjetska velevlast, postaje najbogatija država u Europi. Dragocjeni metal teče iz Amerike u španjolske blagajne, ulazi u europsku valutnu cirkulaciju. Mijenja se sad vaskolik karakter privrednoga života Europe i sva njegova

tehnika: u europski život ulazi kao nov faktor kapitalizam, promet kapitala, a ne više promet robe odredjivat će njegove promjene. Prve ekonomske posljedice toga prirodno su neminovne: oborena je vrijednost srebru, a po tome i novcu, dok cijene svemu ostalome naglo i trajno skaču. Državne financije svih mediteranskih država, time moraju se poremetiti, zapadaju u tešku krizu; promjena cijena djeluje na opseg trgovine koja pada, a s njome padaju i državni prihodi; ekonomske krize stvaraju pak društvene potrese. Ta europska privredna kriza XVI. vijeka djelovala je i na hrvatski život, a u prvom redu na primorske krajeve, pred svima pako na Dubrovnik, koji je prilično važan čimbenik u mediteranskoj trgovini. Ta privredna kriza dovodi do promjena u njegovoj društvenoj strukturi, što se pak moralo osjetiti i u kulturnom životu Dubrovnika u najodlučnijem razdoblju njegovoga života.

Do pedesetih godina XVI. vijeka, kad se u Dubrovniku počinju osjećati prvi udarci krize, uživa on ekonomsku konjunkturu, koja je posljedica prilagodljivosti njegovih upravljača novom političkom stanju stvorenom afirmacijom osmanlijske velevlasti na Balkanu u XV. vijeku. Dubrovnik prvi umije sebi izraditi u Istambulu povlastice za trgovanje na Levantu. Kad se pak Španija javlja na Mediteranu kao najjača politička vlast, umješni dubrovački gospari-trgovci znaju i s novim mogućnikom uskladiti svoju politiku. Laviranje izmedju Turske i Španije nije lako za Dubrovnik, a postaje gotovo tragično kad se Španija Karla V. stavlja 1538. na čelo protuosmanlijske koalicije kršćanskih vlasti, kad se sklapa Liga Španije, Venecije, pape i Austrije koja namjerava upravo na moru zadati Osmanlijskom carstvu odlučan udarac. Na istočnoj poli Mediterana zastaje svaka trgovina, Ligina flota napada dapače Lopud, teritorij Dubrovnika — u kršćanskoj koaliciji Venecija vječno denuncira, naravski iz poslovnih razloga, Dubrovčane kao pritajene ortake Islama, kao izdajice kršćanstva — popalivši mjesto, zarobivši pučanstvo, muško porazmjestivši po galijama, žene prodavši u roblje, tako da dubrovačka vlada u pritužbi papi mora s gorčinom konstatirati da čak i Turci bolje postupaju s njezinima podanicima od papinskih vojnika. Ligina vojska blokira Dubrovnik, koji izmedju dvije fronte ne može biti drugo van neutralan a stanje se tek donekle popravlja kad se kršćanska Liga počela raspadati poslije svojih vojničkih neuspjeha, premda Venecija i njezini tadašnji saveznici uskoci i dalje hvataju dubrovačke brodove pod izlikom ratnog kontra-

banda, stvarno pak da unište trgovinu svoga takmaca s Levan⸗tom. Pomorska trgovina tih godina je opasna stvar, ali baš zato i unosna. Tek valja joj se sav posvetiti, snositi ne samo ekonom⸗ski, nego i životni riziko. Tu se krije uzrok društvene preobrazbe Dubrovnika XVI. vijeka: plemstvo sve se manje može baviti ta⸗kvom vrsti pomorske trgovine, kad putovanja traju prečesto duge mjesece; plemstvo je sve više zaokupljeno vodstvom unutrašnje i vanjske politike republike, koja tih godina zahtijeva stalan nad⸗zor i diplomatsku akciju; jamačno ni samom pak karakteru go⸗spara nijesu odgovarali takvi poslovi; plemstvo nije bilo ratničko, u krvi mu nije nasrtljivost — najunosnija trgovina prelazi tako u domenu dubrovačkih pučana, dobrim dijelom odvjetaka rat⸗ničkih došljaka iz neretljanskih i humskih krajeva. Stekavši velika bogatstva bit će oni pod kraj XVI. vijeka i dalje često i odlučan faktor kulturnoga života.

Sve do velike ekonomske krize u drugoj polovici vijeka du⸗brovački svijet živi svojim starim utrenicima od posljednjih de⸗cenija XV. vijeka. Grad⸗država i njegov živalj su bogati i vole pokazati i užiti svoje bogatstvo. Gradi se istina u novom slogu, troši se na javne gradjevine, ali po običaju i odgoju uvijek trijezno i sa svima rezervama opreza; vidi se to kod gradnje renesansne crkve Sv. Spasa, (vidi sl. br. 126.) sagradjene u ime zavjeta Du⸗brovčana iza jakog potresa 1520.; tradicija veli da su gradju za crkvu nosile na svojim ledjima dubrovačke gospodje kao izvr⸗šenje zavjeta; bit će da je osnovu za crkvu izradio Nikola Firen⸗tinac, koji dovršuje gradnju šibenske katedrale; pročelje crkve Sv. Spasa varijanta je pročelja šibenske katedrale; gradnju te crkve rukovodio je poseban odbor plemića, u koji su ušli Daniel Resti, Damjan Menčetić i Junije Sorkočević, a uz oprezan nadzor stajala je samo 2500 dukata, razmjerno mala svota, kad se u isto vrijeme procjenjuje izgubljeni teret dviju dubrovačkih galija na 60.000 dukata; glava Spasiteljeva u donjem dijelu luka začudo potsjeća na autoportre Albrechta Dürera.

Imućnici darivaju crkve slikama; posla za slikare ima mnogo i slikar Nikola Božidarević, domaći sin, vjerojatno s otoka Lo⸗puda, stalno boravi u Dubrovniku, stvorivši skromnu, ali origi⸗nalnu dubrovačku slikarsku školu. Vjerojatno su više zahtjevi donatora nego njegovo umjetničko naziranje dali biljeg njegovom umjetničkom djelu. Dr. Karaman primjenjuje na Božidarevića oznaku pridanu talijanskim slikarima braći Crivelli, da je »Bi⸗zantinac zalutao u punu renesansu«. Božidarevićeve slike, naročito

njegovo ponajbolje i najznačajnije djelo, triptih u crkvi na Dančama (vidi sl. br. 156.) bliješte upotrebom zlata u pozadini, na haljinama i svetačkim aureolama — očito su donatori zahtijevali da i njihovi darovi progovore o njihovom zlatu. Sam Božidarević poznaje tehniku umijeća svoga vremena, točno perspektivno risanje, umije stvarati harmoniju prelaza svijetla i sjena, u njemu je renesansni realizam — ali po svoj prilici ambijenat za koji radi ne želi novotarija, traži djela u tradicijama svetačkih ikona. Tek u detaljima uspije Božidareviću dati maha svojima sklonostima k realizmu; u svoje tradicionalističke kompozicije unosi pomnjiva zapažanja svakidašnjice: njegov Sv. Vlaho dobiva u ruke kartografski precizan model grada Dubrovnika (vidi sl. br. 166.), Božidarević stavlja na platno točnu sliku suvremene dubrovačke galije (vidi sl. br. 174.).

Kasnije, u drugoj polovici XVI. vijeka nestaje domaćih slikarskih škola i u Dalmaciji i u Dubrovniku. Nabavljaju se slike stranih umjetnika, poziva ih se da ukrasuju i crkvene i svjetovne gradjevine. Tako dubrovački biskup Lodovico Beccadelli, prijatelj Michelangelov, daje za svoju vilu na otoku Šipanu izraditi slikaru Don Pellegrino Brocardu — kad se zadržao u Dubrovniku na povratku iz Egipta gdje je crtao piramide i kopirao stare natpise — veliku sliku koja je predstavljala grupu slavnih ljudi medju ostalima njegove prijatelje kardinala Contarinija, Pietra Bemba, Girolama Fracastoro, Jacopo Sannazaro i Michelangela, koji je, kako piše sam Beccadelli, »kao živ, kao da će sad progovoriti«. Domaći slikari pak odlaze na studije u tudje umjetničke škole, stiču tamo vanredne uspjehe, kao Šibenčanin Andrija Medulić, sitnoslikar Julijo Klović rodom iz Grižana u Hrvatskom Primorju, ali njihova su djela namijenjena stranom svijetu njihovi stvaraoci samo su još imenom vezani s narodom iz kojega su nikli. Pa kad se ti pojedinci kao Vlaho Držić (vidi sl. br. 157.) vrate u rodni kraj i tamo rade, njihova djela nose premoćno biljeg tudjega školskog ambijenta. Vlaho Držić učio je slikarstvo u Veneciji, dospio u krug Tizianov, Bruccioli u svojim dijalozima spominje uz učenjaka Ivana Nalješkovića, ličnog prijatelja Tiziana i Pietra Aretinca i Vlahu Držića. Dubrovčani su se sa svojima mletačkim prijateljima sastajali na intelektualne diskusije prema modi onoga vremena u Orto di San Giorgio; tamo raspravljaju o »naravi angjela«, o fenomenima kao snijeg, tuča, o kometima, o umjetnosti, prijateljstvu; uzrujavaju se radi nekakvih redovnika, koji su im svojim dolaskom smeli razgovor. Bruccioli, koji je sam

bio optužen radi simpatija prema protestantizmu pa su mu knjige bile stavljene na indeks kao heretične, navodi u svojim dijalozima jedno pismo, koje je Pietro Aretino pisao Vlahu Držiću zahvaljujući mu na kožnatoj kutiji za češljeve, koju je umjetnik tako divno kolorirao da je »njegovim umijećem materijal pretvoren u drago kamenje«; Aretinac govori po svom običaju, u samim superlativima o Držićevom »čudesnom djelu«, koje da je toliko da je po njegovom mišljenju »sama škrtost ganuta pa više cijeni vaše lončiće s bojama nego srebrene plitice drugih«. Iz toga pisma Aretinčevoga konačno saznajemo da je Vlaho Držić prvobitno došao u Veneciju kao trgovac, jer Aretinac uvjerava Držića da je njegov neuspjeh u trgovačkim poslovima bio poslan samim Bogom kako bi napustio banalan posao i »posvetio se slavnome«. Pohvale Aretinčeve nijesu bile samo laskanje Držiću; njegova slika kod Dominikanaca u Dubrovniku svjedoči zaista o europskoj visokoj razini umjetnosti Vlaha Držića.

Trgovina daje biljeg cjelokupnom javnom i privatnom životu Dubrovčana, potiskujući sve ostale pozive. Ona daje u prvom redu biljeg dubrovačkoj politici, koja je sva i uvijek u službi trgovine. Bogatstvo Dubrovnika u prvoj polovici XVI. vijeka prvenstveno je rezultat rafinirane trgovinske politike, a tek u drugom redu posljedica smionih, spekulativnih poteza pojedinaca; ovi će doći do izražaja tek u vremenima krize kad sve ovisi o ličnoj inicijativi. Sve diplomatske misije i izaslanstva u vezi su s nekim trgovačkim poslom. Težište trgovine je Levant, odanle se doprema prvenstveno žito, kože, lan i kolonijalna roba, koja dolazi karavanskim putevima iz Azije; na Istok pak se iz zapadnih zemalja doprema manufaktura, sapun, ulje, a naročito tekstil. Dubrovnik mnogo trguje s engleskim suknom. Dubrovački trgovci koriste se 1557. za svoje poslove i susretljivošću svojega biskupa Beccadellija; Beccadelli piše engleskom kardinalu Reginaldu Poleu moleći ga za intervenciju kod engleskih vlasti za zaplijenjeni veliki tovar sukna; u British Museumu čuva se originalna molba Nikole Marinova Gučetića-Gozze tadašnjemu ministru financija Engleske, kojom Gozze moli da mu se povrati kovčeg od 45 funti težine mletačkoga zlata i srebra, koji je za njega stigao iz Hamburga i u Londonu bio zaplijenjen jer nije bio ocarinjen. Pod konac XVI. vijeka boravi u Londonu jedan Pavle Gundulić, kojega je talijanski pisac G. S. Gargana ovjekovječio u svojoj knjizi »Scapigliatura Italiana a Londra sotto Elisabetta e Giacomo I« (Bećarluk talijanski u Londonu za Elizabete i Jakova I.). Pisac tu

priča o nekolikim mladim »Talijanima« veseljacima u Londonu, crta četiri lakomislena bećara na prvom mjestu dubrovačkoga trgovca Pavla Gundulića. Načela, po kojima su ti veseljaci živovali u »veseloj staroj Engleskoj«, pisac ovako iznosi: »Raditi, ali ne previše, i zabavljati se što je više moguće; potpomagati i sklapati poslove pa polaziti krčme i javne kuće; naćuliti uši da čuju političke vijesti, što su gradom išle, i skupljati glasine o skandaloznim zgodama, a sve to prožeto namjerom, da imadu mira od svoje savjesti, vršeći, makar i s nekom opasnošću, vanjske obrede katoličkoga vjerozakona«. Pavao Gundulić stupio je u Londonu u najznamenitiju tadašnju »talijansku« trgovačku kuću gospara Nikole Gučetića, istoga onoga koji se obraća na engleskoga ministra financija radi zaplijenjene neocarinjene pošiljke zlata i srebra. Hrvatski shakespeareolog dr. V. Krišković mišljenja je da se je taj Pavao Gundulić poznavao sa Shakespeareom, sastajao s njim u tadašnjoj čuvenoj londonskoj krčmi k »Slonu« i da je posljedica toga poznanstva da se jedan čin Shakespeareove komedije »Noć sv. Triju Kralja« odigrava u »Iliriji« i da se u komediji neprestano spominje krčma k »Slonu«. Dubrovnik je uopće dobro mjesto za trgovinu i strancima, koje se želi predobiti za službovanje u Dubrovniku, obećaje se prilika za dobru nuzgrednu zaradu trgovanjem. Tako Giambattista Amalteo piše 26. X. 1560. Nascibene Nascimbeniju pozivajući ga da dodje u Dubrovnik preuzeti službu profesora i razloživši mu financijske uvjete, slavi dubrovački kraj, »vrsnoću zraka i najdelikatnijega mesa, vina, riba i voća«, pa mu naročito naglasuje, kako će imat prilike baviti se trgovinom, kako će moći ulagati novac u poslove s Levantom, Španijom i Engleskom: »Lako možete to činiti preko otaca vaših učenika i bez ikakve brige i bojazni da bi to moglo smetati vašim studijama. Mjesto je častno, budući je lektor prvi učitelj i ima pod sobom dvojicu, voljen je, slavljen i mažen od sviju. Živi u republici slobodnoj, uglednoj, sigurnoj, punoj mira i tišine, gdje se krepost priznaje i vrlo cijeni... Očekuje se od vas da ćete predavati i čitati autore, koje najviše volite i zadavati zadatke svojim učenicima. Bit će dovoljno dva sata prije podne i dva popodne, dapače moguće i manje. Tako ćete imati vremena da se bavite svojim najmilijim studijama. Ne ćete morati ni previše raditi pripravljajući se za svoja predavanja iz bojazni da bi vas mogao tkogod prekoriti za vašu nebrižnost. Naprotiv, moći ćete ići iz kreveta u školu bez bojazni da će vam ikad itko prigovoriti bude li katkad vaše predavanje površno. Naći ćete vrlo ugodno

prijateljstvo i Dubrovčana i stranih plemića i njihovu briljantnu konverzaciju... A što da vam pišem o samim gosparima? Njihova ljubaznost, velikodušnost, veličajnost i milostivost kanda nemaju granica... Imat ćete mnogo festivala, kakvih se ne nalazi ni u Italiji, mnogo sajmova i preko mjesec dana praznika u vrijeme berbe; ljeti možete opet uživati u kojoj vili i baviti se lovom i ribarenjem na kojem lijepom mjestu, ako ikad poželite takvu zabavu...«

Dubrovački arhivi, naročito sudski, ispravljaju tu sliku o dobroćudnosti i skladnosti dubrovačkoga svijeta, svodeći je na normalnu ljudsku razinu. Sigurno, Dubrovčani su znali fascinirati strance, pa sam Beccadelli, koji je dolazio u svoju biskupiju u Dubrovnik s osjećajem kao da odlazi u progonstvo, zavolio je grad i ljude, da mu se kasnije teško dijeliti s njima. U svakidašnjem svojemu životu dubrovačka vlastela prečesto su napržice, nasilnici, svadljivci, razbijači; Dinko Ranjina, pjesnik, koji je nasljedujući i prevodeći tadašnju modernu liriku uspio izgladiti jezik, suptilizirati ga, učinit podatnim instrumentatom za svako izražavanje i književno stvaranje, koji je u svojim pjesmama otmen gospodin profinjenih osjećaja, u životu, naročito u mladjim godinama vječno ima okapanja sa sudovima radi svojih ekscesa, bije pučanske žene, sud ga sudi jer je pronevjerio prijateljima neke novce, prilično veliku svotu od 836 škuda, počinja neko zlodjelo — spisi ne vele koje vrste — radi kojega malo vijeće izdaje odredbu-potjernicu ovlašćujući dvojicu senatora da uhite Dinka Ranjinu, dapače da mogu ubiti njega i sve one, koji bi se htjeli oprijeti uhićenju. Za svoga boravka u Italiji uspijeva mu da bude primljen medju vitezove Sv. Stjepana, s tim odlikovanjem nastoji uspostaviti svoj pokolebani ugled u domovini: medjutim par godina kasnije Ranjina je brisan iz reda vitezova, jer nije održao preuzetih obveza. Savko Bobaljević, lirski pjesnik i pisac satira na talijanskom jeziku, u kojima sam sebe prikazuje kao smirenoga mudraca filozofa, »kojemu su uspomene sve i koji nema nikakvih ambicija, pa ni one da ističe svoju mudrost« (Jean Dayre: Dubrovačke studije, Zagreb 1938.) cijelim je svojim životom oprečan svojemu književnom djelu. Već je u svojoj šesnaestoj godini radi jednog oružanog napadaja osudjen na globu od 800 zlatnih dukata i šest mjeseci zatvora; par godina kasnije dopada opet zatvora radi nekog krvavog sukoba pred kneževim dvorom — i kasnije u zrelim godinama vodi se protiv njega istraga radi zloporaba u državnoj službi. A Marin

Držić, komediograf, nakon burne mladosti, nesvršenih studija, vječnih novčanih neprilika zapliće se u opasnu, premda naivnu urotničku pustolovinu, koja bi ga jamačno stajala i glave da nije medjutim umro u Veneciji. Držić je zasnovao ništa više ni manje da provede državni udar u Dubrovniku protiv aristokratske vladavine pomoću firentinskoga kneza Cosima Medicija, koji bi preuzeo vlast nad Dubrovnikom i uveo demokratsku vladavinu.

Osnova za taj udar sigurno se nije rodila samo u glavi veseljaka pisca komedija, on je vjerojatno bio samo govornik grupe ljudi, kojima je dozlogrdila politika senata; privredna kriza već se teško osjećala, sve teža bila je ruka vlasti koja je nastoji pobijati, a uz to je upravo te godine 1566. turska vlast na svom vrhuncu, takodjer jamačno pritišćući duhove. U svom pismu knezu Cosimu Držić, koji je u svojim komedijama pronicavo izrešetao slabosti svojih sugradjana, s jetkom satirom izriče kritiku momentanoga političkog stanja i sistema Dubrovnika. »Dvadeset obezoružanih i ludih nakaza (malo vijeće), veli on u pismu, tiranizira pobožno pučanstvo. Njihova škrtost učinila ih je smiješnima u očima svih vladara; njihovi slabo plaćeni i nespretni poslanici u inozemstvu donose tako bezvrijedne darove, da gotovo vrijedjaju one, kojima su namijenjeni; njihovi dopisi ne stižu nikad na vrijeme. Zbog svoje nesposobnosti, koja je ravna njihovoj plašljivosti, ne znadu se snaći u kritičnim časovima: kad Turci prijete, oni znadu samo plakati kao ženice i, ne nalazeći drugoga izlaza, pripremaju im ključeve grada za predaju. A pošto mine pogibelj, smišljaju, kako će opremiti brodovlje, kao da njime moraju prevesti na druge obale cijelo gradsko pučanstvo... Jesu li bar zadovoljni zbog kršćanskih uspjeha? Ne! Neprestano pod mörom bezrazložnoga straha te iz pretjeranoga opreza postavljaju toliko poteškoća svojim sugradjanima, kako bi im onemogućili, da se bore na brodovlju katoličkih vladara, koji će doći da unište dubrovačku mornaricu, koja je izvor dobrobiti Republike, iako oni sami nisu ništa pridonijeli njezinu razvoju. I u nutarnjim poslovima, osobito u pravnoj administraciji, jednako su nesposobni i pakostni: suci su kratkovidni i surovi, koji iz nesmotrenog popuštanja prelaze u neopravdanu strogost, koji puštaju da im nametnu presude silnici sama vlastela...« — iz cijeloga pisma Držićevoga ječi nezadovoljstvo pučanina, koji zaista teško snose vladavinu malog kruga povlaštenih, a uz to i nesposobnih plemića; novi sloj, jak intelektualno i ekonomski u pokretu je očito protiv tradicionalne birokracije.

Ti politički planovi Marina Držića naličje su njegovoga vidljivog života, pisca raspojasanih, temperamentnih komedija, u kojima je — prije Shakespearea i Molierea — uhvatio komiku svoga vremena i ljudi i običaja, sačuvao i u tipovima i u situacijama i u jeziku jedinstvenim realizmom sliku renesansnoga Dubrovnika, tada malog europskog mikrokozma. Svaka je satira nikla iz kritike nezadovoljnika, a dubrovački svijet grohotom se smijući izvedbama Držićevih komedija, nije jamačno osjetio koliko se ozbiljni društveni kritičar krije u autoru, kako se iz tih šala sipa nova snaga, koja će postepeno rastočiti staru vlast, da je uskoro preuzmu u svoje ruke novi ljudi. Ljudi su se smijali pustolovinama naivnoga seljaka Stanca s kojim mladi gospari pred Onufrijevom česmom zbijaju svoje vragolije ne osjetivši da Držić svim svojim srcem stoji zapravo na strani jadnoga seljaka; uživali su u pustolovinama Dunda Maroje, staroga škrtice, u kojemu Držić žigoše dobar dio stare dubrovačke generacije. I dalje Držić šiba u svojim komedijama društvena zala Dubrovnika — u »Arkulinu« običaj ženidbe na silu, u »Tripče od Utolče« kolebljivost bračne vjernosti. Erotička lirika dubrovačkih stihotvoraca, prelazeći katkad i u prostu lascivnost, svjedoči da pustolovine Držićevih junaka i junakinja nijesu konvencionalne kopije talijanskih junaka, već — kao istinski teater — vjerno zrcalo ljudi svoga vremena. Odatle jamačno i njihov toliki uspjeh.

Dok dubrovački puk uživa u Držićevom ismijavanju slabosti svojih gospodara i sugradjana, privredna kriza već je u punom jeku. Moguće senat upravo zato podnosi Držićeva teaterska zadirkivanja, jer konačno treba puku dati neku razbibrigu da zaboravi tešku zbilju. Državno vodstvo ima velikih briga. Krizu, koja je nastala padom vrijednosti novca a porastom cijena robe, vlast nastoji, — kao i u Europi XX. vijeka, — najprije suzbijati fiskalnim mjerama: da povisi državne prihode, koji se stalno smanjuju, vlada udara nove visoke takse na sve dubrovačke brodove, koji plove izmedju stranih luka, a u slučaju da prevoze stranu robu, ta se nova taksa još udvostručuje; istodobno se daju carinske olakšice kako bi se čim više služili dubrovačkom lukom; uvode se 1554. neke trošarine na vino, odredjuje prisilna kupovina soli, koja je državni monopol; u državnom gospodarstvu uvodi se stroga štednja, obustavlja sva investiciona politika, prestaju sve javne gradnje i uvodi stroga kontrola u državnom računovodstvu; Dubrovčanima se zabranjuje trgovanje u društvu sa strancima kako ne bi varali kod carina. Ali te mjere naravski

nijesu mogle sustaviti krize. Dubrovnik od vajkada uvozi žito za svoju prehranu, a cijene žita su za posljednjih pedeset godina poskočile četvero do peterostruko. Samo dva artikla nijesu poskupila: vino i meso, a to su jedini produkti dubrovačkoga kraja. Uslijed toga dolazi do katastrofe kod dubrovačkoga seljačtva — seljak ostaje bez novca, ne može plaćati svojih podavanja, senat je 1588. prisiljen proglasiti moratorij za seljačke dugove; te mjere za zaštitu seljaka u Konavlu, Primorju i Pelješcu neprestano se moraju produljivati jer dolaze uz to još i godine nerodice, uslijed kojih su još porasli seljački dugovi. Uz seljaka stradavaju i državni činovnici; njihov se broj smanjuje a jednako i prihodi, sve iz razloga državne štednje. Kupovna snaga pučanstva pada, a s njom i trgovina. Niz starih trgovačkih kuća ide u stečaj, mnogi vlasteoski privrednici moraju radi duga u zatvor, cijele porodice propadaju — ekonomska kriza radja društvenu. Sklapanje braka u komercijalnom ambijentu dubrovačkom, bio je uvijek pomalo trgovački posao; djevojke se nijesu mogle udavati bez miraza, često bi veći dio očevine odlazio za miraz kćeri. Financijska kriza stvara krizu brakova — vlada mora odredjivati maksimum miraza, ali još uvijek ostaje pretičak neudatih djevojaka, koje su na teret obiteljima i državi, koja ne može više dopuštati radi miraza cijepanje preostalih imanja. Neudate djevojke stoga odlaze u samostane, ovi sve više postaju neka socijalna a manje vjerska institucija. U doba velike ekonomske krize postoji u Dubrovniku osam ženskih samostana, s neko tri do četiri stotine redovnica — i država preuzima nadzor nad samostanima i mora se brinuti za njihovo materijalno stanje (dr. Jorije Tadić: Stari Dubrovčani u borbi s ekonomskom krizom. Božićnji broj »Politike« 1938.).

Baza blagostanja Dubrovnika bila je njegova mornarica. Dubrovnik najviše živi od zarade svoje flote na prevoznini za tudji račun. Iz žitorodnih zemalja, a to je tad u prvom redu Levant, Mala Azija, prevoze dubrovački brodovi žito i za republiku i za zapadne države, poglavito Španiju. U političkoj krizi mediteranskoga područja, pojačanoj ekonomskom krizom plovidba postaje sve teža i riskantnija. I sve više mjesto vlastele bave se njome pučani, živalj s Lopuda i Šipana. Postepeno se od pomorskih kapetana, koji plove i za tudji, a sve češće za svoj račun, stvara nova gradjanska aristokracija, medju kojom su najistaknutije porodice Krivonosevića sa Šipana, koji će se kasnije zvati de Stephanis, najuspješniji odvijetak kojih stiče trgovačku slavu pod

nadimkom Skočibuha, onda Primoevići, Nalješkovići, Zuzorići, Zlatarići i drugi. Taj gradjanski elemenat snalazi se u vremenima krize, nije zaokupljen direktno političkim poslovima republike i može se sasvim posvetiti trgovini. U taj krug ulazi ženitbom s jednom Krivonosevićkom mladi pomorac s Lopuda Miho Pracatović. Slučaj njegovoga života zorno ilustrira sve faze velike ekonomske krize Dubrovnika u drugoj polovici XVI. vijeka sa svima njezinima društvenim odrazima. Taj Miho Pracatović, sam praktični pomorac bio je pronicav, stvaralački duh koji je znao pronaći novu tehniku privrednoga poslovanja a ta je jedina vodila k uspjehu. On je shvatio bitnost velike promjene u svjetskom gospodarstvu i prema njoj prilagodjivao svoj rad. Isprva sam plovi, bilo za račun svoj, bilo za tudj račun, bilo za račun države. Čini se da mu u godinama napetosti izmedju kršćanske Lige i Osmanlijskoga carstva uspjelo postati žitnim dobavljačem Španije, da unatoč rata tursko žito dovozi španjolskim lukama. Stekavši kapital on ga dijelom ulaže u nove brodove, a dijelom u nov posao, koji se tek počeo razvijati u ona nesigurna vremena: posao osiguranja brodskoga tovara. Pracatović vanredno se razumije u investicionu politiku; svoje investicije uvijek mijenja prema prilikama, ne zastaje predugo u jednoj vrsti posla: uz brodarstvo bavi se osiguranjem, stečene kapitale opet ulaže u kupovanje nekretnina, kuća, poljskih imanja, podjeljuje zajmove privatnicima, a uz to se i sam bavi trgovinom, krcajući žito, kože, lan iz Levanta za zapadne luke u Dubrovniku pak sam trgujući tekstilom. Stvarno je sav svoj kapital rasporedio u najrazličitije poslove tako da bi uvijek mogao — bez obzira na političke i ekonomske obrate — barem dio investicija ostati siguran. S tim svojim poslovima stiče Miho Pracatović ogromno bogatstvo, postaje jednim od prvih modernih kapitalista novovjeke Europe. Od tako razgranjenog poslovanja i velikih zaliha kapitala do bankovnoga posla samo je jedan i to sasvim prirodan korak. Pod kraj XVI. vijeka, zadržavajući manje više svu svoju dotadašnju poslovnu organizaciju Miho Pracatović lično sam se bavi najviše bankarstvom. Pracatović ima svoje poslovne prijatelje diljem cijeloga Mediterana, u Rimu, Napulju, Veneciji, Madridu, Carigradu — i on medju prvim uvodi u promet sistem računskoga obračunavanja putem doznaka a ne gotovine — njegovom organizacijom služi se konačno i sama republika, on postaje njezinim bankarem. Pracatović nije radio sam nego sa svojom rodbinom, naročito onom iz doma Krivonosevića, gdje je i stekao svoje

trgovačko znanje i rutinu. Po Pracatoviću i njegovom krugu cijelo novo gradjanstvo dolazi u životu Dubrovnika do jačeg izražaja. Novac odlučuje u novom vremenu, a vlastela ne mogu ići više uporedo s bogatim gradjanima, ostaju vezana za svoju zemlju, skučeni u svojim prihodima i u svom radu — sve više zaostajući za prvom modernom buržoazijom. Istina i neka vlastela kušaju ići njihovim tragom, ali stradavaju i radi oskudice financijskih sredstava a valjda i zato jer se, navikli na tradicionalne oblike trgovine, ne mogu se uživjeti u krute forme novoga spekulativnog poslovanja — postepeno postaju dužnici novih bogataša, koji pomalo preuzimaju i imanja nekadašnje vlastele. Gospari drže još formalno političku vlast, koja već osjeća u svojoj moći pritisak ličnoga kapitala.

Ta nova buržoazija, smiona, poletna djeluje stvaralački u dubrovačkom svijetu. Vice Skočibuha, rodjak Pracatovićev nastoji slijediti stope firentinskih Medicija, čovjek je opsežne naobrazbe, mecena, graditelj najljepših svjetovnih gradjevina u Dubrovniku XVI. vijeka. Miho Pracatović čini se nije dospio do tolike naobrazbe, moguće nije imao vremena zaokupljen poslovima baviti se svjetovnim stvarima; nije valjda ni mario za nj smatrajući je gosparskim plandovanjem. Pracatović nije više renesanšanin — nova kulturna epoha baroka počela se postepeno osjećati u Dubrovniku. Nosioci novoga naziranja su Isusovci, koji dolaze u Dubrovnik kao učitelji, odgojitelji, kao borci protiv reformacije. Krize su učinile svoje u raspoloženju duhovnom, svijet je u nevolji iživio renesansnu pustopašnost i vjeru u svemoć čovjeka — barok vraća ljude k vjerskom skrušenju. Isusovci, majstori duša, otkrivaju ljudima grijeh, za zala novog doba nameću pokajanje. Duh toga baroknoga skrušenja morao je zahvatiti Mihu Pracatovića, svjedoče njegove oporuke u kojima vaskolik svoj ogromni imutak, prema današnjoj procjeni u vrijednosti od neko tri i pola miljuna zlatnih dinara, ostavlja republici u karitativne svrhe. Ogromni kapitali ne stiču se naglo altruističkim metodama, i moguće je Pracatović u jesen svoga života htio u pokajanju na ovaj način iskupiti grijehe svoga poslovanja. U republici svakako je ličnost Pracatovićeva bila legendarna; još danas puk o njemu priča priče. A posebnu značajku fizionomiji Dubrovnika daje činjenica, da jedini čovjek, kojemu je republika postavila spomenik (vidi sl. br. 172.) nije bio ni državnik ni pjesnik, nego trgovac i bankar Miho Pracatović.

Premda je trgovac bio najugledniji i dominantan stališ Dubrovnika, dok pjesnik-književnik nije društveno tako reći postojao, jer se pjesnikovanje smatralo u glavnom razbibrigom, pisanje stihova bilo pomalo stvar mode, kao u cijeloj mediteranskoj kulturnoj zoni, stvar dobrih manira kao i sviranje u lutnju, ples, mačevanje, priredjivanje zabava i predstava — ipak je do naših dana suvremenu slavu trgovca i bankara Mihe Pracatovića zasjenio pjesnik Ivan Gundulić. Duhovno stvaranje nadživljuje materijalno.

Trinaest godina nakon Pracatovićeve smrti — Gunduliću bilo je tad već trideset godina — piše on prvo svoje veliko djelo »Suze sina razmetnoga« (1622.). Gjivo Gundulić svojim pjesničkim radom nije u svojih suvremenika — u skladu s tradicijama dubrovačke sredine — stekao nikakav ugled, nikakav viši društveni položaj. Naprotiv, upravo zato jer je čini se sam vrlo cijenio svoj književni rad, imao je u životu prilično neprilika. Trijeznim svojim sugradjanima jamačno se pomalo činio neozbiljnim radi svojega intenzivnog pjesnikovanja. Premda odvijetak stare gosparske porodice ne postizava u republici viših položaja, obnosio je samo u dva navrata dužnost kneza u Konavlu, čast, koja nije mnogo značila. Nešto su tome morale pridonijeti i materijalne prilike njegove porodice, koje su u godinama krize i društvene preobrazbe jamačno rastrovane. Gundulić sam bavi se pjesništvom, služi po dužnosti kao činovnik republike, za poslove i sanaciju svoga imovinskog stanja očito mu nije ostalo mnogo vremena. No upravo radi tih subjektivnih nepovoljnih prilika u kojima je živio Gjivo Gundulić, njegovo djelo dobiva tim veću vrijednost — nastalo je u borbi, u prkos ambijentu, po onom nesavladivom nagonu pravog pjesnika, kao njegova životna potreba, izražaj.

Tri velika djela — uz nekoliko manjih — ostavio je Gjivo Gundulić: svežnjić misaone lirike »Suze sina razmetnoga« (moguće već naslov toga djela otkriva pogled u lični udes pjesnikov, kojega su suvremenici vjerojatno ocjenjivali kao nesolidnoga, razmetnoga sina koji pjeva pjesme mjesto da se brine za svoju očevinu?), pastirsku igru »Dubravku« i epos »Osman«, na koji je starija hrvatska književna povijest nalijepila etiketu »romantični epos«.

»Suze sina razmetnoga« nastale su oko 1622., »Dubravka« je prviput izvedena pred kneževim dvorom 1628., a na »Osmanu« radio je pjesnik čini se sve do svoje smrti 1638. Ako se ne uoče

te godine Gundulićevoga književnog stvaranja, značenje njegovoga djela ne može biti sasvim razumljivo. Velike historijske sile, kujući sudbinu pojedinaca, oblikuju i pjesnička djela. Kad se Gundulić rodio 1589., osmanlijska opasnost prešla je već svoj zenit. Bitka kod Lepanta 1571. simptom je opadanja osmanlijske moći, simptom, koji sigurno nije ostao nezapažen kod politički školovanih Dubrovčana. No poslije toga triumfa, u doba prvog Gundulićevoga djetinjstva umire 1598. Filip II. i španjolskoj moći, u kojoj su suvremenici gledali najjači instrumenat za borbu protiv Osmanlija, dolazi kraj. Djelovalo je to sigurno na Dubrovnik, koji mora zatomljivati svoje političke nade. Kad Gundulić dozrije, stupa u javan život, kršćanski svijet ulazi u novu krizu: počinje 30-godišnji rat, odgodivši u neizvjesnost obračun s Osmanlijama. Teška razočaranja doživljavali su suvremenici, britko ćuteći promjenljivost historijskoga zbivanja. Nade i razočaranja se izmjenjuju, sve manje se ćuti stalnost, doba je to velikih previranja, stvaranja ideoloških fronta u srcu Europe. Ti politički dogadjaji djeluju na Gundulića, svjedoče to njegova djela. Izmedju žudnje za pobjedom i klonućem razočaranja njiše se njihalo njegovoga osjećanja, njegovih doživljavanja. Na tren dobivaju njegovi stihovi prodornost aktuelnih političkih kritika, žestokih reakcija, kao prije pola vijeka kod Vetranića, ćuti se da pjesnik — a svaki pravi pjesnik osjetljiv je nerv savjesti svoga doba koji prvi reagira na zbivanja — traži barem za se lično izlaz iz mučne opće atmosfere. U »Suzama sina razmetnoga« Gundulić je filozof historije svoga vremena, svoga grada, svoga naroda cjelokupnost kojega ćuti i spoznaje. On se zaklanja u rezignaciju, gledajući triumf zla nastoji se utješiti njegovom prolaznošću. On, mladić od trideset godina, veliča smrt, jer ona likvidira i najveću silu, jer su i najsilovitiji režimi njoj podvrgnuti jednako kao i pojedinac. »Jednaka je smrt svima«, gotovo zlurado dovikuje svom vremenu:

Gdi oni ki se od svih ljudi
dobitnici oglasiše?
Gdi li uzmožni kih požudi
krug malahan vas svit biše,
i ostali nebrojeni?
Svi su u laktu zemlje zbjeni.
Gdi su istočna carstva stara,
gdi gospodstvo od Rimljana?
Svi pod plugom, kijem svit hara,

od bremena su uzorana;
jes kod njegda svijetom vlada,
a ne zna mu se ime sada!
Mru kraljevstva, mru gradovi,
i njih plemstvo trava krije...

A isti taj motiv prolaznosti tvori ouverturu, daje smisao »Osmanu« u stihovima:

Kolo od sreće uokoli
vrteći se ne pristaje:
tko bi gori, eto je doli,
a tko doli, gori ostaje.
Sad vrh sablje kruna visi,
sad vrh krune sablja pada,
sad na carstvo rob se uzvisi,
a tko car bi, rob je sada.
Proz nesreće sreća iznosi,
iz krvi se kruna crpe,
a oni kijeh se boje mnozi
strah od mnozijeh i oni trpe...

Gundulićev »Osman« sigurno ima vanjske značajke »romantičnog eposa«. Pjesniku je kao tehnički uzor stajao Tassov »Oslobodjeni Jeruzalem«. Ali zato ni za Gudulića ni za njegove suvremenike »Osman« nije bio nikakav romantični epos, nego živa aktuelna kronika u pjesničkom obliku, u koju je autor unio svoj nazor na svijet, svoje poglede na suvremene političke dogadjaje, svoje ideale, svoje vizije, svoju koncepciju riješenja t. zv. istočnoga pitanja, pitanja sudbine hrvatske narodne sveukupnosti i slavenstva, — »Osman« je aktuelan politički program.

U doba depresije radi inertnosti, rastrovanosti, nemoći zapadnoga svijeta prema osmanlijskom dinamizmu kojemu se na daleko ne vidi oslobodilački protivnik — iznenada dolazi vijest o velikoj pobjedi poljske vojske pod predvodničtvom kraljevića Vladislava nad turskom armadom pod komandom sultana Osmana kod Hoćima 1621. Bilo je to u kolovozu te godine. Lako je zamisliti, kako je ta vijest odjeknula u srcima svih onih, koji željkovahu preokret. A kad je u svibnju 1622. došla još vijest da je pobunjena vojska u Istambulu ubila Osmana — za sve političke idealiste bijaše to neprijeporan dokaz, da se osmanlijska vlast raspada, da je kucnuo čas oslobodjenja. Gundulić je još 1620. namjeravao prevesti Tassov epos i kako veli u predgovoru svojih

»Pjesni pokornih kralja Davida« naresiti ga »čestitijem imenom privedre krune kralja poljačkoga«. Gundulić u tim godištima europske krize još prije hoćimske pobjede polaže svu svoju vjeru u oslobodjenje u slavensku Poljsku. Kad se pak njegove nade stale obistinjavati, dogadjaji ga inspiriraju: mjesto prevoda Tassa, kojim je htio »svemu našem slovinskom narodu« dati primjer potreban nasljedovanja, epopeju minule borbe krsta i polumjeseca, daje pjesan pobjedničke zbilje. Dvije godine nakon Hoćima pobjednik Vladislav na putu u Rim zadržaje se u Dubrovniku, stanuje u kući roda Gundulića; ta je zgoda morala pojačati pjesnikov rad na njegovom životnom djelu.

»Osman« nije štampan za života pjesnikova. Nema ni dva pjevanja; moguće su bila napisana pa izgubljena, moguće uopće nijesu napisana. Senat dubrovački sigurno nije mogao biti oduševljen s Gundulićevim »Osmanom«, koji — zna se — za pjesnikova života kruži u prijepisima, pogotovo bi pak republici bilo neugodno štampano izdanje, nikako joj ne bi išlo u račun da upravo iz Dubrovnika dodje agitaciona, propagandistička pjesan protiv susjeda još uvijek moćnoga. Dubrovački diplomate zaista su postavili točnije nego pjesnik dijagnozu tadašnje europske političke situacije. Hoćim doduše znači novu etapnu točku opadanja istambulske moći, samo tempo toga propadanja nije bio tako brz kako je Gundulić očekivao. Za službeni Dubrovnik bilo je važno ni najmanjom sitnicom ne probuditi neraspoloženja Visoke Porte protiv sebe — na kocki bile bi u tom slučaju u najmanju ruku trgovinske pozicije Dubrovnika na Balkanu.

I u »Suzama sina razmetnoga« i u »Osmanu« Gundulić je najsnažnija umjetnička ličnost Dubrovnika. Umjetnost nije imitacija života, već sam život zahvaćen, oblikovan na novo stvaralačkom ličnosti. S tim pogledom valja pristupiti k trećem Gundulićevom djelu, pastirskoj igri »Dubravci«. Materijal književnoga umjetničkog stvaranja je jezik. I jezik živi, razvija se, dozrijeva i jednom prije ili kasnije mre kao sve na svijetu. Vidljive su etape razvitka hrvatskoga književnog jezika, može se slijedit, kako se on obogaćuje, proširuje, izoštruje od bašćanske ploče, tekstova hrvatskih pravnih spomenika, starih bugarštica do Dubrovčana — čuje se kako postaje izrazitiji, sve skladniji oblikom, melodiozniji zvukom da upravo u Gundulićevoj »Dubravci«, sretnoj sintezi pučke i umjetne poezije postigne do tad svoju najveću savršenost izraza, eleganciju oblika, bogatstvo nijansa — Gundulić u »Dubravci« dokazuje da njegov narod ima, da si je stvorio sa-

vršen instrumenat izražavanja, po svemu ravnopravan jezicima najkulturnijih naroda zapada. I danas taj je jezik živ, svakome razumljiv, zanosno lijep. Trebalo je pronaći mramor i broncu da se mogu pojaviti Fidije i Michelangelo; potreban je savršen jezik da se može izraziti veliki pjesnik — taj jezični materijal prvi otkriva Gundulić i predaje ga u svojim djelima budućim naraštajima.

1628. pred kneževim dvorom prvi puta odigrana je »Dubravka«. Postanak toga djela prožetog ugodjajem sreće, zadovoljstva, postignutih ideala razumljiv je kad se zna da ga je Gundulić pisao u dane svojih zaruka i vjenčanja. Blaženstvo te idile dalo je njegovom stvaralačtvu nov polet, neslućen zamah — i bliski i daleki svijet gleda kao nikad dosele. Novim intenzitetom ćuti rodnu zemlju, njezine ljepote, tradicije. Iz potsvijesti izbiše oplemenjene radosti narodne drevnine, prastari pripjevi »Hoja, Lero, Dolerije«, uskrsnuše na nov život. Na Lapadu, na zapadnoj njegovoj strani danas još stoji barokni ljetnikovac s grbom Gundulića (vidi sl. br. 171.) sred bogatog parka paoma, čempresa, lovorika; pod toplim suncem vonj vrijesa i rutvice miješa se sa slanim mirisom mora. Moguće je tu Gundulić proživio svoju ljubav, zamislio svoju »Dubravku«. Sigurno Gundulićeva idilička Dubravka tu još i danas živi, čini se svak čas može iza kojega džbuna iskočiti ludi satir, u ljetnoj tišini nehotice se čeka kad će jeknuti frula pastijera. U »Dubravci« Gundulić daje sebe svega, ideal svoga nazora na svijet, ideal jednakosti, sreće, mira, iznosi kao program socijalnu i duhovnu harmoniju, koju može osigurati i ujamčiti samo sloboda. I ćuti se, da nijesu samo riječi, već istinski velik doživljaj stihovi, koje pjesnik u završnom prizoru stavlja u usta starom redovniku:

Sad, nebo usliši, usliš'te bogovi,
što u glas najviši na dan vas molju ovi;
i ti ka iz ruka svih primi darove
proz ma usta od puka svega čuj molbe ove:
Eto vile prigizdave
zlatne prame cvijetkom rese,
a goranin divji izljeze
s vijencem bornim oko glave.
Eto pastijer sred livada
pod sviroku pjeva svoju;
eto u miru i pokoju
dva najljepša ljubav sklada.

Dubrava ova slavna svudi
opet zelen svu je primila,
opeta se razgojila
u pokoju ki svak žudi.
Bez oblaka u vedrini
vrhu nje se nebo kaže,
tihi vjetric u njoj draže
zorne hladke čuti čini.
Skladni puci, mirna sela,
travna polja, doba ugodna,
pune njive, dubja plodna,
rojne čele, stada cijela,
Tim pospješno, moji mili
ki resite ove strane,
u slobodi slatkoj stane
čim ste u miru obljubili,
u jedinstvu, u ljubavi
neka draži dan izlazi,
ovdi našim skladnim glasi
sloboda se draga slavi!

Poslije trista i nekoliko godina nakon prve izvedbe, »Dubravka« je opet izvedena na istom mjestu. I od te obnove na svom mjestu postanka Gundulićev ideal uskrisio se na nov snažan život, osvojio sve krajeve hrvatskoga življa, »Dubravka« je primljena kao najsretniji izražaj hrvatskoga kulturnoga, političkog, društvenog uopće životnog ideala. Gundulićeva »Dubravka«, prva himna slobodi u europskoj literaturi, postala je kod Hrvata svojinom bogatog i ubogog, grada i sela, vežući ih i izmirujući. Kao molitvena himna naroda, kao njegov Confiteor vibriraju uvijek novom snagom nerazornoga ideala Gundulićevi stihovi:

»O lijepa, o draga, o slatka slobodo,
dar u kom sva blaga višnji nam bog je do;
uzroče istini od naše sve slave,
uresu jedini od ove Dubrave.
Sva srebra, sva zlata, svi ljudski životi
ne mogu bit plata tvoj čistoj ljepoti!

S Gundulićem Dubrovnik je ispunio svoju misiju u životnom razvoju hrvatskog naroda.

U početku XVII. vijeka već je sve vidljivija agonija dubrovačke republike, Dubrovnik kao i Venecija dolaze u ekonomski

manje više mrtvi prostor — revolucija započeta 12. X. 1492. otkrićem Amerike dovršuje svoju preobrazbu svjetske privrede i po tome kulturnoga života svijeta. Potres, od kojega je Dubrovnik postradao 1667., kakogod bio teška nesreća, ne bi bio mogao — kako se to konvencionalno spominje — uništiti njegovoga blagostanja i uloge, da već nijesu bili na izdisaju. Potresna katastrofa stvarno je pomladila Dubrovnik, likvidirala latentni spor novih bogataša-pučana i starih aristokratskih rodova, poslije potresa i novi gospari po bogatstvu ulaze u senat. No to nije više moglo vratiti Dubrovniku nekadašnji životni elan. Već je u nastanku nov moderni nacionalizam, on po prirodi stvari konačno mora apsorbirati sićušnu republiku, koja je u novom vremenu izgubila svoj raison d'être, svoju funkciju, ali koja je doigravši svoju ulogu stekla svoj historijski spomen snagom uma a ne silom pesnice.

PRVA OFENZIVA BAROKA

»Nade revolucionaraca uvijek se izjalovljuju — ali zato je ipak vjera u djelotvornost revolucije poticaj za sadašnji život, poticaj za djelatnost i misao. Kušajući oživotvoriti iluzorne ci≠ ljeve revolucije ljudi živu intenzivnije, misle, rade i pate pojača≠ nom energijom — posljedica je da stvaraju novu zbilju, nesum≠ njivo vrlo različitu od one, koju su se nadali stvoriti, ali to je nuzgredno — važno je da je stvoreno novo. Nove zbilje radjaju nove nade i vjerovanja u onima, koji živu sred njih, a nove nade i vjere potiču ljude da intenzivnije žive i stvaraju opet nove zbilje«, — taj zapažaj engleskoga književnika≠mislioca Aldousa Huxleya točno odgovara sudbini humanizma i renesanse, koji zajedno tvore prvu europsku revoluciju. Jer revolucije nijesu barikade, krvoprolića ni gradjanski ratovi već obrati u naziranju, shvaćanju odnosa čovjeka prema svijetu. Renesansa, kao i poslije francuska revolucija koja je pozno čedo njezinoga duha, žudi oživotvoriti u svijetu vladavinu razbora. Razbor veli da čovjeku ništa ljudsko ne smije biti strano, razbor nastoji izmiriti čovjeka s prirodom; žudnja za harmonijom u srži je svih nastojanja ljudi renesanse, i u likovnoj umjetnosti i u graditeljstvu, književnosti i znanosti. Poslije nemira gotike renesansa u arhitekturi traži staloženost i mirnoću, prima i obnavlja ravne linije antike, mislioci renesanse ispitujući tajne prirode hlepte pronaći umijeće života čovjeka, koji treba da bude mjerilo i gospodar svega. Ali — ljudsko društvo nije homogeno, a ljudska bića pripadaju različitim duhov≠ nim vrstama. Renesansa oslobadja ljudsku volju, ali istodobno i samovolju, harmonija prelazi u disharmoničnu anarhiju, mjesto vlasti razbora sve snažnije izbijaju instinkti raskorlačeni uzima≠ jući maha, mjesto skladne mirne sreće — toga cilja svih revo≠ lucija — slijede osvajalački ratovi, stvaraju se u srcu Europe ideološke fronte, uz vječni sukob Istoka i Zapada u obliku krćan≠ stva i islama, obnavlja se u sporu katoličanstva i reformacije spor europskoga Sjevera i Juga, romanskoga Mediterana i germanskog Srednjeeuropejstva i ljudstvo upoznaje opet nakon kratke stanke sve popratne pojave takvih sukoba: fanatizam, nasilje, krvopro≠

lića, epidemije, razaranja. Ponovno se potvrdilo da su kratko⸗
trajna razdoblja idealnoga »zlatnog vijeka« kulturnoga stvaranja:
kao što je epoha cvata Periklove Atene trajala svega neko dva⸗
deset godina, tako i pobjedonosni zamah renesanse traje svega
neka tri decenija — kao da je u ljudsku narav usadjen istočni
grijeh da ne može dugo podnositi vladavinu razbora.

Nov nemir, ali drugojačiji od nemira gotike, ponovno za⸗
hvaća ljude; nije to više nemir ekstaza duša koje teže za nadze⸗
maljskim, to je nemir uzbudjenih i premorenih nerva; renesansa
odvikla je čovjeka gledati u nebesa, od vrhunaravnih snaga tra⸗
žiti spas; nemir porenesansnoga razdoblja, koje je dobilo naziv
baroka, nemir je od ovoga svijeta — i nemajući vjere u nadze⸗
maljsko traži se spas i sigurnost kod moćnih zemaljskih gospo⸗
dara. Taj nemir baroka, kad je volja sustala, izgubivši izdržlji⸗
vost, samo se poigrava, lomi, prenaredjuje oblike renesanse, i u
arhitekturi, i u likovnoj umjetnosti i u naziranju. Barok je, moglo
bi se reći, recidiva gotike, samo dok u naziranju gotike dominira
božanstvo, u baroknom gledanju na mjesto Boga dolazi »veliki
gospodin«, on postaje izvor i uvir svega: i duhovne i materijalne
moći — nad njim nema više nikoga, u prvom redu za njega sa⸗
moga, kao što bijaše vjera, božanstvo u doba gotike. »Velik go⸗
spodin« postaje apsolutan. Taj obrat u misli i odnošaju ljudi mi⸗
jenja sve. Mirne linije renesanse u baroku se povijaju, prigi⸗
baju, kao i ljudi i njihove volje pred »velikim gospodinom«. Taj
»veliki gospodin« prisvaja sebi božanska prava, a svijet, saživivši
se s time, počinje i Boga zamišljati sebi kao »velikoga gospodina«.
Gotika je stvorila desetke tisuća redovnika i redovnica, barok
stvara dvorjane i balet; crkva prestaje biti mjestom duhovnoga
snatrenja, gdje sve uzdiže srce u nedokučivo, crkve se pretva⸗
raju u gospodske dvorove pune šarenila, zlata i sjaja; oltar nije
više žrtveni⸗stol nego luksusno prijestolje pred kojim se vrše
obredi po propisima dvorske etikete; sve je sračunato na to kako
će se čim snažnije zabliještiti čovjeka, pokoriti ga ne uvjerenjem
ideje već vidljivom moći bogatstvom, koje pod uticajem priliva
plemenitih metala iz nove Amerike, stvarajući prvi kapitalizam
ljudima imponira više nego ideja, više nego i fizička snaga.

I opet, kao u doba gotike, elita duhova kuša pobjeći iz svijeta.
Nanovo oživljuju samostani. Anarhija duša, koju je stvorila hi⸗
pertrofija renesansnoga individualizma, radja novu reakciju.
Ignjacije Loyola osniva sasvim nov red, drugojačiji od sredo⸗
vječnih redova. Kao bivši vojnik daje on organizaciji reda i

njegovim metodama rada vojničko obilježje, najstrožu disciplinu poslušnosti; no renesansa nije bila uzalud, i nov isusovački red prima u se baštinu renesansnoga naziranja: priznaje dušu pojedinca, njezinu individualnost, na nju — a ne bezlične mase — teži prvenstveno djelovati; prima isto u baštinu tečevine renesansne umjetnosti, ali daje im svoj biljeg; prima i renesansnu znanost, koja je otkrila prirodu, nastavlja je istraživati, primjenjivati njezine tečevine ali sve na veću slavu Božju. Nosi još jednu veliku promjenu za vjerski život: težeći za jedinstvom i smirenjem duša u crkvi novi red priznaje individualnosti narodne, prilagodjuje se njihovim osebujnostima; dalje ne vojuje a priori protiv nove tehnike, prima uopće sve nove manifestacije života, ništa ljudskog nije mu strano. Članovi reda ne zatvaraju se u svoje ćelije nego idu u svijet, u njemu žive, jer u njemu vide pravu arenu gdje se treba voditi borba za novoga Božjeg čovjeka.

Naglo se mijenja naziranje svijeta. Šesdeset godina je distanca izmedju renesansnoga skeptika-racionaliste Montaignea i baroknoga matematika-mistika Blaise Pascala, kojemu je konačna težnja »Oubly du monde et de tout, hormis Dieu« (zaborav svijeta i svega, osim Boga), ali koji istodobno izračunava težinu zraka, pronalazi račun vjerojatnosti, hidrauličku prešu. t. zv. Pascalov trokut. Egzaktna znanost i vjera protivnice u razdoblju gotike, u baroku idu uporedo. Dok se renesansa iživljavala u vizuelnoj umjetnosti za umjetnost i u erudiciji — barok sav je zatravljen triumfom spekulativnih znanosti: matematike, filozofije, znanstvena istraživanja dolaze na prvo mjesto — žudnja za znanjem zahvaća naročito one slojeve, koji su dosele bili isključeni od znanosti. Tu se stvaraju nove mogućnosti, gomilaju nove energije, koje će se postepeno skupljati u rezervoar odakle će izbiti snage novoga pokreta revolucija, najprije u Engleskoj, a onda u Francuskoj. Likovna umjetnost u razdoblje baroka nije više kao za renesanse sama sebi svrhom, gubi svoju izvjestnu hedonističku značajku, sve više ulazi u službu duha svoga vremena: slavi moć vladara i gospode, duhovne i svjetovne, postaje u biti svojoj, bez obzira na estetske vrednote, sredstvom propagande. I politici, kao svemu, daje barok svoje obilježje: sputavaju se energije volje i radja se pokorna rezignacija; i najumniji politički ljudi baroka primaju postojeći poredak ne za to jer smatraju da je pravedan ili zato jer su uvjereni da ljude čini sretnima, već jednostavno zato jer postoji, i jer sa svojom umor-

nošću volje drže da ni drugi poredak ne bi bio pravedniji, niti ljude učinio sretnijima.

Kao sva europska duhovna strujanja tako se i barok osjetio najprije u hrvatskim primorskim stranama. I tu arhitektura prva odaje medjaše toga strujanja. Kako su za ta područja XVII. i XVIII. vijek vremena ekonomske stagnacije i depresije — težište trgovine, izvor njihovog blagostanja, pomaklo se na zapad — gradilo se razmjerno malo, mnogo manje nego prijašnjih stoljeća, pa od arhitektonskih spomenika ima samo Dubrovnik tri barokne crkve: »Gospu«, Sv. Vlaha i Isusovačku crkvu, koja je svojim pročeljem jedna najljepših tvorevina baroka u mediteranskom području; te tri crkve gradjene su u obnovljenom Dubrovniku poslije velikoga potresa. Nastavu u Dubrovniku preuzimlju isusovci i njihov odgoj daje barokni biljeg književnicima posljednje epohe dubrovačke književnosti, od kojih su najznačajnija imena Djora Palmotića i Ignjata Djordjića — samo nakon potresa u Dubrovniku književni rad malakše, a pogotovo zanimanje za narodnu književnost: nove škole po prirodi svojoj bude više interes za talijanski i latinski jezik i njihove literature; življe se svijet bavi znanošću: povijesti, arheologijom, sakupljanjem spisa, jezikoslovljem. Dubrovački literati po talijanskom uzoru osnivaju vrstu književničkoga društva, »Akademiju dangubnijeh« (Accademia degli Oziosi) gdje se sastaju na čitanje svojih pjesničkih, u glavnom slabih proizvoda, ali se bave i naukom, daju poticaj za sastavljanje riječnika i gramatika. Dubrovačka isusovačka škola sigurno je na visini svoga vremena, isusovci, vrstni psiholozi, otkrivaju talente i šalju ih u svijet: iz te škole izlazi Rugjer Bošković, redovnik i matematičar, astronom, fizičar, tehničar, filozof, član londonskoga učenog društva, po kojemu naš narod daje svoj veliki prilog novoj europskoj znanosti što niče u doba baroka.

U dalmatinskoj Hrvatskoj pod vladavinom Venecije vidljiv, svakidašnji život teče po starim formulama. Osmanlijska ofenzivnost na svojoj sjeverozapadnoj fronti zaustavljena je u bitci pod Siskom 1593.; Venecija postepeno gubi svoj velevlastni položaj. Rezultat tih dviju promjena: dalmatinska Hrvatska postaje politički neinteresantna provincija, sve više zabačena, gdje se živi kao jučer ne toliko po svjestnom konzervativizmu, koliko po zakonu ustrajnosti. Gradovi živu u svojim uskim horizontima od ostanaka nekadašnjega bogatstva, njihovi patriciji i pučani, katkad iz materijalne nužde, katkad po nemiru krvi, odlaze u tudje

službe, većinom naravski u venecijanske, ali neki i u hrvatske i u austrijske. Duhovna revnivost malakše; Split književnosti osim Marulića uopće ne daje izrazitije ličnosti, naročito lijepa književnost nije domena splitskoga svijeta; tek pod konac XVII. vijeka splitski gradski sudac, Jerolim Kavanjin, kao penzionirac, vjerojatno iz dokonosti, piše po opsegu najveći epos na hrvatskom jeziku »Povist vangelska bogatoga a nesrećna Epulouna i ubogoga a čestitoga Lazara«, čudnu enciklopediju svoga znanja iz kršćanske moralke, Sv. Pisma, povijesti Južnih Slavena uopće, a napose dalmatinskih gradova i dalmatinskih ličnosti. Korčulanski vlastelin Petar Kanavelić pjeva političke prigodnice medju ostalima poljskom kralju Janu Sobjeskome, osloboditelju Beča, piše crkvena prikazanja, prevodi s talijanskoga i slaže epos o životu Sv. Ivana Ursina, biskupa trogirskoga. Zadranin Brne Karnarutić, zadarski patricij služio je kao vojnik u Hrvatskoj, i to u službi Nikole Zrinskoga-Sigetskoga, a poslije kao mletački činovnik. Piše prvi epos u hrvatskoj književnosti »Vazetje Sigeta grada«, pjesnički bez vrijednosti, ali živu kroniku tadašnjice, nastalu pod neposrednim dojmom sigetskoga dogadjaja, svjedočanstvo osjećanja sudbinske povezanosti narodne. Ali svi ti ljudi, i potomci gordih patricija i pučana — *služe*, služe strane gospodare. Služba odredjuje njihov život i odnos ličnosti prema životu. Svi su već nesvjesno zauzeli svaki svoje mjesto na novoj ljestvici barokne hijerarhije, a pogledi su im upravljeni gore, ne u slobodne visine, nego na visinu gospodara, bilo ličnog ili juridičkog, od kojega im ovisi sudbina.

Dalmatinsko selo gdje živu potomci starih hrvatskih plemena izmiješani s došljacima i prebjezima iz Bosne i Hercegovine u to je vrijeme poglavito majdan ljudskoga materijala, koji služi većinom kao vojnik pod mletačkom zastavom ili u samoj Veneciji, ili se daje unajmiti u vojničke službe drugih država, a ono što je preostalo na domu vojuje kao krajišnik protiv svoje poislamljene braće, dok pučanstvo otočja služi u mletačkoj mornarici. Vrijeme ništi ostanke stare uljudbe, razina materijalne civilizacije pada sve niže; ekonomski iznjureni svijet pada u primitivnost. Mletačkoj upravi odgovara to iz vojničkih razloga; slabo prohodan, neciviliziran kraj obranbena je barijera svoje vrste, a neukost i neosviještenost čini te ljude poslušnima vojnicima. Franjevci su i tu kao i u susjednoj Bosni na mrtvoj straži kulture brinući se da taj narod ne izgubi posljednji kontakt s vjerom, koja ih stvarno jedino veže sa svijetom i nazira-

njem njihovih gospodara. Mletački upravni činovnici konti i kan-celari sjede u gradovima, rijetko zalaze u provinciju, a narod de facto uživa neku svoju bizarnu samoupravu. U selima vladaju kao mjestni upravnici i vojnički starješine domaći »harambaše«; porezi nijesu prestrogi, Venecija proračunano ne želi pretjeranim porezima ogorčavati svijeta, a konačno i zemlja je siromašna, ne može mnogo dati, osim poreza u krvi.

Ali duhovno taj svijet dalmatinskog sela nije mrtav. Naprotiv. U svojoj izoliranosti stanovnik dalmatinskoga Zagorja, pogotovo zato jer je četovanje na dalmatinsko-bosanskoj granici slabije nego na gornjo-hrvatskom kordunu, nepomućeno ćuti tradicije, živi s njima, slobodno, jer doseg Zapada tu se gotovo ni ne ćuti. Može mirno snivati svoje snove. Siromašan je, primitivan, lišen vlasti, ali sjećanja minule slave živa su, čuvaju se u pjesmi i izgradjuju u herojski, gospodski feudalni ideal; u tom ambijentu kao da još uvijek živi duh Kronike popa Dukljanina, pred očima toga svijeta prolaze u povorci kraljevi, banovi, knezovi, obnavljaju se njihovi megdani, od te pjesničke povijesti živi duh toga naroda. Ali uz te vizije prošlosti ipak tu je i stvarnost mletačke vlasti, katkad ti mjestni harambaše dodju do mletačkoga providura, u njemu gledaju mogućnika, padaju mu do koljena, ljube ga u ruke, svi manje više, čak i potomci nekadašnjih prkosnih borbenih Kačića. A s onu stranu granice, manje više istim životom živi i svijet pod barjakom polumjeseca. I tamo se opijevaju vizije od megdana i sevdaha, tamo u hrvatskoj Dalmaciji pod sultanovim suverenitetom nastaje čudesan biser pjesme o »Hasanaginici«, koju pjevaju i slušaju jednako muslimani i djauri, i koja će živjeti još dalje kad će granice već davno biti izmijenjene.

Zaostroški franjevački samostan tu je kulturan centar svoje vrste. U mnogo čemu drugojačiji od onih gradskih. Ti fratri daju Bogu što je Božje, caru što je carevo, samo — Bog je visoko, a car daleko i živi se po svojemu. Katkad i u tih fratara, sve od reda domaćih sinova, koji se osjećaju jedno sa svojom braćom u Sv. Franji s onu stranu istočne granice u Bosni, i pored toga što su se prilagodili novoj hijerarhiji, što u »privedrom duždu mletačkome« vide Bogom postavljenu vrhovnu vlast, koja odredjuje njihovu tjelesnu i duševnu sudbinu i u koju se ne smije dirati ni mislima, planu katkad čudna, za barokno doba upravo heretična shvaćanja. Baština krvi odupire se tom novom svijetu baroka, koji baca sjenu sve do zabačene Dalmacije, buni se osje-

ćaj za stara prava, drevna naziranja, traži drugojačiji poredak u svijetu. Tako fratar Filip Grabovac rodom iz Vrlike piše knjigu »Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga«, sastavlja u osmercu i desetercu zbirku romantičnih sredovječnih priča, nabožnih razmatranja i političko-historijskih kronika. Samo u to bezazleno štivo upleo je i nekoliko smionih misli i nepokornih zapažanja: pjeva o staroj slavi Dalmacije, ali odmah uz to spominje i tadašnje njezino mrtvilo, tvrdi da je sad »nevirnici gaze«, da je Dalmacija u sužanjstvu, da je uopće »svaka rdja gazi«, dok hrvatski narod gine i prolijeva krv za tudju korist:

Kad kralj oće da kog srve
Tad Hrvate meće prve,
A dobitak kad se dili,
Tad pitaju gdi ste bili...,

ideje, koje nikako ne odgovaraju naziranju baroknoga vremena. Grabovac je skupo platio tu svoju revoltu renesansne neovisnosti mišljenja: u okovima ga dopremaju u Veneciju, tri godine trune u tamnici dok ga konačno smrt ne oslobadja tamnovanja.

Grabovčev tragični primjer sigurno drži na pameti njegov mladji redovnički drug fra Andrija Kačić Miošić kad deset godina kasnije 1757. izdaje svoj »Razgovor ugodni naroda slovinskoga«. On je mnogo oprezniji i političniji; on načelno ne kritizira vlasti, za svaku je dapače izmudrio poseban epiteton ornans: mletačkoga dužda naziva »privedrim«, sultana »carem čestitim«, a austrijanskoga cara »svitlim cesarom«. Mudar je »starac Milovan«, jer on je svoju knjigu vizije stare slave namijenio »siromasima težacima i čobanima, koji latinski ne znadu« — bez obzira na slučajne tadašnje političke granice.

Po svojoj životnoj taktici i temperamentu Kačić je svakako čovjek baroka i njegovoga dnevnog osjećanja. On je erudita, piše povijest točno po vrelima, na koja se uvijek poziva; proučio je domaće i strane kroničare i povjesnike, a čudno mu se srce užgalo od spisa jednog pisca iz Gornje Hrvatske, Pavla Vitezovića, koji piše onako, kako i njemu, dalmatinskom fratru, duša govori: da je sav taj živalj pod različitim vladanjima jedno, da se treba opet naći skupa. To treba da saznaju, ne mudroznanci, učeni ljudi, nego upravo oni, kojih se to tiče. Piše Kačić zato svoju knjigu u narodnom slogu, desetercu, služi se ukrasima narodne pjesme, e bi samo njegovo djelo postalo pristupačnije narodu. Ideja je važna jer je vječna, oblike samo daje vrijeme. U detaljima svi ti

Kačićevi kraljevi, banovi i vojvode junaci su prožeti baroknom galanterijom, puni titula, kićene riječi; jasno se to zapaža, ako se uporedi na pr. govor Radosava Siverinca iz stare bugarštice s porukama i deklamacijama Kačićevoga Zrinovića-bana. No pored svih tih vanjština fra Andrija Kačić sve je već drugo samo ne barokni čovjek. Pojava načelno shvatljiva, jer ni epohe ni ljudi nijesu statični ni uniformni.

Starac Milovan je fratar i Kačić. Red mu je uzgojio kulturu srca, a svjestnost staroga roda dala ponos i unutarnje, moguće sasvim potsvjesno osjećanje za vrednote i sudbinu naroda. Polovicom XVIII. vijeka već se izgubili u vremenu odvijetci starih hrvatskih plemena. Svako novo stoljeće briše spomen na jedan rod prvobitnih dvanaest plemena; ruše se tragično kao gordi stari hrastovi, koje samo bezvremenska sila može oboriti. U političkom potresu, koji mijenja oblik cijeloga Balkana nestaje vojvoda Hrvoje, jedan od posljednjih roda Svačića; u dalekom Baselu nasilno umire kao buntovnik duha ninanjin, krajinski nadbiskup Andrija, jedan od posljednjih Jamometića; u Bečkom Novom Mjestu izdišu posljednji Šubići i knezovi Krčki; Mogorovići se razdrobili, postali u posljednjoj grani na silu kmeti da onda u obnovljenom rodu Tomašića zamru tek u XX. vijeku. Silnom nekad, borbenom rodu Kačića kao da je Usud namijenio da u »starcu Milovanu«, skromnom fratru snagom duha iskupi grijehe i zablude temeljnih hrvatskih rodova, pokrene duh, koji će okupiti opet razasutu njihovu baštinu. Kačić praktički prvi rješava stožerni problem hrvatskoga života, problem hrvatskoga jedinstva i zajedinstva sudbine. Kačić je praktički dokazao koliko ima opravdanja u zapažaju Paul Valerya, da je »povijest najopasniji produkt što ga je stvorila kemija duha«, jer »izazivlje snove, opaja narode, drži otvorenima stare rane«. On je svu prošlost, koja obasiže vas narod hrvatski od Dunava i Drave do krajnjega jadranskoga juga pretočio u uzbudljivu pjesmu, koja radja samosvijest, heroizam, ponos, i tu svoju povijest-pjesmu namijenio ne intelektualcu, već narodu u potpunom smislu riječi, njemu daje knjigu njegove sudbine kako bi je spoznao i preobličio. Zato jer se on gordi koljenović u duhu Sv. Franje snizio na razinu onih najbrojnijih najskromnijih, jer gleda sve narodno zbivanje iz njihove perspektive, sve razlike što ih u tom narodu stvoriše nanosi stranih sila, za njega ne postoje. Ono što bolno muči Vetranića, ono što Pribojević mora tek znanstveno dokazivati, a što se Gundulić usudjuje tek snivati, za fra Andriju to je aksiom,

istina, koju ne treba dokazivati — bez obzira na provincijalizme, političke granice, kulturne uticaje, vladavinske sisteme, mi smo jedno, nedjeljivo jedno, i u tu se krije sva životna snaga za budućnost. Fra Andrija Kačić vidi tu snagu, zna da su prohujali Avari, Mongoli, da je nestalo velevlasti Karla Velikoga i Bizanta, a taj narod ipak je ostao — ima nade da će preživjeti i svoje sadašnje strane gospodare. Fra Andrija se ne obraća na učene ljude, moguće da ih i nije previše volio, svakako im nije pripisivao onu važnost koju si sami uzimlju; on govori direktno narodu. Tu je već gesta jedne nove revolucionarnosti, u hrvatskoj prošlosti prva spoznaja tko je i gdje je narod. I ta se njegova knjiga čita, čita je i misli o čitanom onaj, kojemu je namijenjena — narod. Kačić je po onoj evandjeoskoj »mudar kao zmija a bezazlen kao golub«, i zato postizava ono za što je morao Grabovac mučenički izdahnuti u tamnici.

Kačić je prvi veliki praktički prosvjetitelj u hrvatskom narodu, on mu daje sumu znanja o njegovoj prošlosti, daje mu osjetiti poslije toliko stoljeća dvoumice, čvrsto tlo pod nogama, jer mu ujedno daje i sumu njegovih ćućenja, naziranja, ideala političkog i društvenog života, on najstariji koljenović u dalmatinskoj Hrvatskoj, obnavlja narodu njegove vjekovne tradicije, stvara narodnu enciklopediju.

Na toj riječi »enciklopedija« valja se zaustaviti. Kad fra Andrija Kačić piše i izdaje svoj »Razgovor ugodni naroda slovinskoga«, izašli su već u Parizu prvi sveščići Enciklopedije, sume tadašnjega znanja, već se stvara instrumenat prosvjetiteljstva kod najširih narodnih slojeva, kuje se duhovno oružje francuske revolucije, oružje znanja. Starac Milovan, poklonik i proučavatelj Duns Scota, dok se s guslam skitaše od Skadra do Zadra, od Mostara do Kotora, sigurno nema ni pojma o djelovanju francuskih prosvjetitelja. Ali svako vrijeme ima svoje ideje, koje niču svagdje, samo već prema pojedinoj političkoj i kulturnoj klimi vanjštinom drugojačije. Kačić je kao i enciklopediste imao izgradjeno osjećanje za narod, u njemu traži izvore svih političkih snaga, on je prvi praktični propagator ideje modernog nacionalizma. Kroz cijelo njegovo djelo ćuti se živ osjećaj za ljudsku pravdu, koja treba da izjednači ljude i narode, on pjeva o plemenitim feudalnim junacima, ali im daje obilježje i težnje narodne i cijepi u narod dvije velike misli, koje narod čine kulturnim: potrebu žrtve i snosljivost. Junaci njegovoga »Razgovora« ginu, ali čitalac i slušač shvaćaju da je njihova smrt bila

potrebna žrtva u korist zajednice. Uz to on, katolički fratar, govori samo pohvalno o »hrišćanima«, upozorava, kako ne valja o njima zboriti zlo samo zato jer su drugog obreda, jer za njega su oni »od našega mnogočastnoga i slavnog jezika i naroda«. Kačić prenosi političke i kulturne tradicije Hrvata u XIX. stoljeće. Po njem će preporoditelji prvo upoznati prošlost svoga naroda. Po Kačiću narod stiče lijek, postaje imun za ofenzivu baroknog duha. Gledat će dalje svojim očima, sudit po svojim shvaćanjima.

HRVATI UPOZNAJU ZNAČENJE RIJEČI »MORATI«

Hrvatska kroz cijelo XVI. stoljeće sve do sisačke pobjede bana Tome Bakača Erdödyja (vidi sl. br. 187) nad Hasan-pašinom vojskom 1593., kojom je bitkom konačno zaustavljena osmanlijska ofenziva protiv ostanaka hrvatskoga državnog teritorija, nalik je na velik vojnički logor u vječnom komešanju i pokretu. U tom stogodišnjem ratu dobrim se dijelom izmijenilo pučanstvo u gradovima i vangradskim naseljima. Najveće etničke promjene zbivaju se prirodno u krajevima koji su bojište; izginulo je tu staro hrvatsko stanovništvo, odvijetci plemena, koji su još preostali, odlaze ili u strane vojničke službe ili smioniji i pokretniji u emigraciju kao Juraj Križanić ili se u sigurnijim krajevima stavljaju pod zaštitu tamošnjih mogućnika, dobrim dijelom postajući njihovi podložnici; na pusta selišta, nova obranbena uporišta, habsburška vlast, kao i Zrinski i Frankapani u svojoj domeni, naseljuje čete prebjega, većinom Vlaha i Srba, a dolaze i Nijemci i Slovenci, ili kao vojnici ili kao kramari i obrtnici, običajna pratnja svih vojski. Od tih promjena u glavnom ostaje sačuvan trokut Hrvatskoga Zagorja i sitne slobodne općine maloga plemstva, kao turopoljska, draganićka, kalnička. Inter armae silent Musae. O kakvom kulturnom životu cjeline ne može biti govora — tu je zastao korak vremena. Tek osamljenim pojedincima kao što su bili Antun Vramec pa biskup Drašković, koji sniva i o papinskoj tiari, siže pogled dalje od neposredne okoline. Sam prosjek života spao je ispod razine XV. vijeka. Stoga se tu jamačno najdulje u Europi zadržala gotika i sa svojim naziranjem i s oblicima života, ali i ta u jednoj ukočenoj, dekadentnoj formi.

Suvremenici su shvatili zamašaj sisačke pobjede. Par godina kasnije, moguće stalno kroz neko razdoblje, slavi se obljetnica sisačke pobjede u Zagrebu alegorijskom kazalištnom predstavom koja se izvodi vjerojatno na Markovom trgu, pred južnim portalom crkve. Aranžeri su te predstave oci isusovci, red koji je spoznao propagandističko-odgojnu vrijednost kazališta. Došli

su oni u Zagreb 1607., dobili dopuštenje da osnuju javnu gimnaziju za svjetovnjake, koja već 1609. ima 260 učenika. Ali to nije prva škola ove vrste u Hrvatskoj; još 1503. oci pavlini u svom samostanu u Lepoglavi (vidi sl. br. 223) osnivaju prvu gimnaziju za odgoj svojega redovničkoga podmlatka, primajući od 1583. na obuku i svjetovnjake. S tima kazališnim predstavama u Zagrebu u slavu sisačke pobjede u neku ruku barok objavljuje vidljivo svoj dolazak u Hrvatsku.

Riječ »morati« jedna je najmladjih riječi u hrvatskom jeziku. Javlja se prvi puta u XVI. vijeku. Svi je stariji hrvatski jezični dokumenti ne bilježe — sam pojam »morati« kroz osam stotina godina bio je očito nepoznat hrvatskom svijetu. Postoji riječ »potriba«, postoji riječ »nužda«; njihovo značenje, njihov pojam su jasni i razumljivi, odgovaraju i vremenu i vjekovnom naziranju narodnom; nuždu i potribu stvaraju sticaj prilika, više sile, koje su izvan dosega ljudske moći i stoga im se hrvatski ljudi prilagodjuju, primaju ih kao pravorjek, ili nastoje ukloniti one sile, koje ih stvaraju; ali uvijek im je razumljivo logično zbivanje potrebe i nužde. Drugojačije je s »morati«; »morati« je diktat volje pojedinca, diktat koji ne mora poznavati ni proisteći iz nužde i potrebe. I tome se odupire cijelo bivstvo hrvatskih ljudi, svo njihovo tradicionalno naziranje, sav njihov uredjaj. Taj »morati« je već duh jednoga novog vremena, novog naziranja, koji dolazi iz vanjskoga svijeta. Javlja se riječ »morati« tek polovicom XVI. vijeka kad se radja barok. »Morati« je srž baroka, njegove hijerarhije s diktatom »velikoga gospodina«.

Pojava toga baroknoga »morati«, koji donosi habsburška vlast, radja otporom čim samo za zeru popušta osmanlijska opasnost. Već su seljačke bune druge polovice XVI. vijeka uza sve materijalne i moralne svoje uzroke takodjer i instinktivna revolta protiv toga »morati«. Feudalizam hrvatski pobunit će se protiv duhovnoga diktata baroka kasnije, tek za sto godina — jer i na nj će, samo kasnije, novo naziranje protegnuti svoj pritisak.

Habsburška vlast i barok nedjeljivo su se saživjeli. Rod, koji — za razliku od francuskih apsolutista — nije dao nijednu ličnost duha, nijednoga vladara-državnika ni stratega, jačao se, održavao i širio svoju moć pomoću sistema, koji je stvorio barokni nazor na svijet. Habsburško je vladarsko prijestolje na vrhuncu barokne političke i socijalne piramide, stvorene pokornošću, rodjenom iz straha i osjećaja nemoći, umrtvljene volje, izrodjenim po-

štovanjem spram »velikoga gospodina«, koji konačno postaje bezličan, pretvara se u princip neprikosnovene vlasti. Protiv toga sistema jedini zametak pokušaja otpora pruža zrinsko-frankapanska urota.

Kao u svakoj političkoj akciji, tako su i u zrinsko-frankapanskoj uroti, izvori bili najrazličitiji: igrao je tu zamjernu ulogu i povrijedjen prestiž feudalaca gordih na svoje porijetlo i moć, presizanje habsburških generala na Krajini, ekonomske borbe, nezadovoljstvo s vanjskom politikom bečke carske vlade, koja nakon pobjede kod Sv. Gotthárda sklapa nepovoljan mir sa sultanom na račun interesa i nada hrvatskih i ugarskih feudalaca, ali duh, koji je sve te momente povezao i dao im dinamiku bio je duh revolte svih hrvatskih tradicija protiv baroknoga duha habsburškoga sistema. Sukobili su se barokno habsburško nijemstvo i duh hrvatskih tradicija. Glavni akteri urote Nikola i Petar Zrinski (vidi sl. br. 213, 215 i 216) i Krsto Frankapan i sestra mu Katarina svi su intelektualci, književnici, i iz njihovih djela i zrinske »Adrijanskoga mora sirene« i Frankapanovoga »Gartlica« i Katarinine »Sibile« izbija duh posvema stran baroknome shvaćanju dvorjanske pokornosti; u tim ličnostima bukti posljednji zakašnjeli plamen renesansne afirmacije slobode ličnosti i — neukrotiva instinktivna otpornost, upravo mržnja protiv habsburškoga nijemstva. U jednom trenutku urotnici se oslobadjaju i posljednjih spona koje im je nametnulo vrijeme, naobrazba, način života već ponešto natrunjen baroknom civilizacijom, i onda uskrisuje u njima stara misao roda Šubića za emancipacijom, pokušaj stvaranja nove političke orijentacije: kušaju se odriješiti od centralnoeuropskog kruga, osloboditi njegove privlačivosti, traže opet staro tradicionalno uporište u zaledju drevnih hrvatskih zemalja, spremni su oživotvoriti prijetnju Bernardina Frankapana njemačkom državnom saboru od prije podrug stoljeća, o kojoj su hrvatski ljudi u XVI. vijeku sigurno još čestoput razmišljali: primiti osmanlijske ponude. Krsto Frankapan već sanja o tome kako će kad »naše hrvatske kape s čalmama pomešamo a da kriljaki (njemačkih vojnika) budu frkati po zraku« — onda u posljednji čas zastaju. Precjenili su svoju snagu, a i moć osmanlijsku, koja poslije njihove pogibije doživljuje katastrofu pod Bečom, — i oni su već nagriženi barokom. Premda je u njima živa spoznaja »viruj Nimcu ka i suncu zimsku«, volja im ne može izdržati napor napetosti te odluke. I vrijeme i društvo bilo je već jače od njih, sa svojim naziranjem,

više revoltom srca i instinkta nego razuma i volje, urotnici su sa svojim koncepcijama u Hrvatskoj XVII. vijeka veliki samot= nici. Tek neznatan dio plemstva iz njihove neposredne domene, ljudi ovisnih o njima labavo idu s njima; ostalo plemstvo zatrav= ljeno je već sjajem moći bečkoga carstva, žudi užiti njegovu milost — a tu su još i redovne pojave ljudskih slabosti; bogati i moćni ne bude ljubavi već zavist, njihov pad radja zluradošću. Carski Beč zadovoljava se uništenjem zrinskoga i frankapanskog roda; uz carsku kuću ne trpe se ni poludinasti, kakvi su bili urot= nici. Njihove pristaše habsburška vlast pušta na miru, znajući da će ih krvavi primjer Bečkoga Novog Mjesta držati u zaptu. Bogate nagrade pak stiču oni, koji su ostali vjerni caru: Oršići, Patačići, dok su Erdödy, stari takmaci Zrinskih izvukli lavlji dio plijena. Barokna Hrvatska pozdravila je slom zrinsko=frankapan= ske urote. I za stotinu i pedeset budućih godina njihovo se ime tako reći ne će smjet spominjati već iz barokne reverencije prema habsburškoj dinastiji. Još 1851., kako svjedoči Kukuljević, kad je Društvo za povjesnicu i starine jugoslavenske uputilo molbu zagrebačkom biskupu Hauliku da mu odstupi zrinsko=frankapan= ske spomenike, dobilo je odgovor u kojem Haulik poručuje kako ima »sasvim malo zanimivu sbirku pečatah« te veli dalje doslovce: »... no zahtjevane slike, koje se u biskupskom Archivu nalaze ustupiti ne mogu, stranom, jer su te slike u Inventaru meni po c. kr. komori predane, stranom opet, jer mislim, da nebi ni meni, ni sl. Družtvu služilo na slavu, kad bi slike muževah, koji su rad nevjernosti svoje pram vis. austrianskom domu i povjestnici obće poznati javnosti, htio ja predati, a sl. Družtvo primiti; i svakako će bolje biti, ak te slike, koje i onako nisu od nikakove umjetne vrednosti i nadalje u tami ostanu...«

Dvanaest godina poslije zrinsko=frankapanske katastrofe 1683. turska vojska poražena je pod Bečom; šesnaestgodišnji rat svršava 1699. mirom u Srijemskim Karlovcima, po kojemu Turska izgubi cijelu Ugarsku osim Banata, dio Hrvatske do Une i juž= noga Velebita, te Slavoniju osim jugoistočnoga Srijema, dok habs= burški saveznik Venecija zadobiva Knin, Sinj i Vrgorac, pa se odsele i na ove i u geografskom smislu čisto hrvatske predjele protegne ime Dalmacija. Osmanlijska opasnost za sjeverne i za= padne hrvatske zemlje time nesta za uvijek, dogadjaj odlučan za novo razdoblje kulturnoga života Hrvata.

Nestankom osmanlijske opasnosti tvrdi gradovi na strate= gijskim povisicama gube svoj raison d'être — ljudi napuštaju

stegu njihovih zidina. Tvrdi gradovi napušteni prepušteni su vremenu koje ih pretvara u razvaline, a pod njima grade se novi udobni gospodski dvorovi (vidi sl. br. 257, 269). Crkve-utvrde, koje je kao i tvrde gradove sagradila u Hrvatskoj većinom gotika takodjer gube ubrzo svoju funkciju, pregradjuju se i ukrašuju prema zahtjevu novoga vremena — barok sa svojim shvaćanjem i svojim oblicima pobjednički osvaja Hrvatsku na svima linijama. Sve se naglo mijenja: i arhitektura i likovna umjetnost, društvo i njegovi oblici, njegova shvaćanja i ciljevi, ekonomski život kao i književnost.

Nijedna europska kulturna epoha nije ni tako duboko zadrla u život Hrvata kao barok. Ni romanika, koju nosi crkva srednjovječja, ni gotika koju nameće feudalna vlast nije toliko preobličila duhovnu fizionomiju Hrvata kao barok; i duhovno i materijalno iscrpljeni hrvatski svijet prima barok bez otpora. Dok se u dalmatinskoj Hrvatskoj barok zadržao samo na površini ne mogavši izmijeniti snagu volje, koju je oslobodila renesansa, u kopnenoj Hrvatskoj barok na novo oblikuje duše, daje im svoj ritam, nameće svoje težnje, — do u XX. vijek zadržat će se snage toga baroknog uticaja. Snaga volje se koči, a do bolećivosti razvija osjećajnost, koju zanosi glorifikacija arealnoga. Cijeli hrvatski kosmos izgradjuje se po strogoj baroknoj hijerarhiji. Vladar u Beču sunce je oko kojega se sve vrti, do u Hrvatsku prodire dekorativni sjaj centralne vlasti. I taj sjaj fascinira ljude, sve hlepti ogrijati se na milosti vlasti, koja se raspodjeljuje na nosioce cijeloga mehanizma, sve do najsitnijega svoga ljudskog šarafa; i u posljednjem panduru živi tračak veličanstva moći vladarskog veličanstva. Ljudi uopće ne znače ništa i njihova ličnost se gubi, ostaje samo čin, uniforma, zlatni oficirski portepe ili naslov. Sve priznaje bez pogovora tu silu, koja je prečesto bez materijalne i intelektualne snage, sve joj se nesvjesno divi — dapače onda kad mu je protivna. Svatko se po mogućnosti čim zgodnije prilagodjuje toj moći, žudi postati njezinim makar i malim sudionikom odnošaju prema dolje, svak želi postati »veliki gospodin« prema onome koji je niži od njega — do u XX. vijek hrvatski će se život zatravljen barokom odvijati po pravilniku dvorskih ceremonija, ljudi će se i plemstvo i gradjanstvo odijevati u slikovite kostime, uživati, nalaziti zadovoljstvo u maskeradi ispraznoga blještavila. Barok veliča njegovo graditeljstvo i slikarstvo; i privatne kuće i crkva žele se pretvoriti u salone, imitaciju sjaja carskoga dvora. Dvorjanska služba je ideal društveni,

dvorjanskim manirama kao u taktu novih baroknih plesova uz duboke naklone nastupaju i ljudi i kipovi svetaca po crkvama. Crkvena unutrašnjost puna je zlata i živih boja, daje im se oblik kraljevskih dvorana, i skromnim malim seoskim kapelama slikari nastoje proširiti prostor, stvoriti dojam majestetičnosti, ali skroz zemaljske. (Vidi sl. br. 228.—231., 256.). I politički život stiče barokni stil. Habsburška vlast stvorena je ne vojničkim osvajanjima ili diplomatskom vještinom, već paktovima, uzajamnim ugovorima, pravnim utanačenjima. Politika postaje mješavinom pravnoga procesa i dvorske spletke. Lišena volje i materijalne snage hrvatska politika postaje pravni proces kojemu je cilj sačuvati i obraniti pojedine članke pojedinih ugovora, za hrvatske političare uzgojene baroknim shvaćanjem jedan pismeni ugovor postaje važniji od vlastite snage u pogodnoj situaciji. Život dvora odvija se po strogim pravilima kodeksa časti baroknoga viteštva — i političke borbe počinju se, kao i cijeli društveni život, podvrgavati tima pravilima. Barokni svijet ima svoju metodiku političkoga stvaranja, svoje uzance, i ljudi su tako odgojeni da nitko ni ne pomišlja na to da ih prekrši; postoje finte, koje su i u politici zabranjene jednako kao i kod mačevanja, s njima se uopće ne računa u borbi, stvara se lakovjernost — katkad, naročito u odlučnim časovima u doba krize, takvo povjerenje u »viteštvo« protivnika donosi i teška razočaranja. Prirodno, barok daje svoj biljeg plemstvu i gradjanstvu — seljačtvo ostaje manje više netaknuto, premda barok tu i tamo umije naći sebi puta i do njegovoga života, inspirirajući njegovu umjetnost, vezivo, narodnu nošnju.

Sam rat za oslobodjenje zahvaćenih dijelova hrvatske zemlje od osmanlijskoga gospodstva hrvatski svijet zanosno pozdravlja. Ali ubrzo dolazi do razočaranja, koje je tim teže što se vjerovalo da će novo oslobodjeni krajevi biti vraćeni majci zemlji; no oslobodjena područja podvrgnuta su vlasti dvorske komore, a na opustošene zemlje naseljeni novi elementi, zemlje dane u vlast stranoj aristokraciji. Poslije karlovačkoga mira austrijska vlast daje 1702. popisivati oslobodjenu zemlju; no popisivanje vrši se tendenciozno; namjerice se uvijek stavlja pitanje da li se zna za predturskoga gospodara pojedinog teritorija a dakako da je na to pitanje slijedio negativni odgovor, uslijed toga komora raspolaže sa starim hrvatskim posjedima pa ih od reda dijeli tudjincima. U Lici dolazi do žestokih sukoba izmedju starosjedilaca i novih naseljenika, domaći svijet povrijedjen je u svojemu prastarom pravnom shvaćanju o ošastnoj zemlji, koja ima pripasti

ljudima plemena, a ne strancima. Tako se već 1713. Brinjani tuže senjskom kapetanu veleći: »Pokle su se Brinje naselile u velikih rati i strahu turskomu... vavike mi Hrvati jesmo glave gubili za obranu svete vere kršćanske i vazda mi sami vas konfin čuvali i stražili jesmo, u komu je konfinu bil ovi disputani Veliki Glibo= dol, koga smo mi orali, kosili, držali, dokle pred četerdesetmi leti jednih sto kuć vlaških je iz Turak pod krilo cesarsko uskočilo. Te su Vlahe gospoda naselila i u Dabrih i u Glibodolu, ča mi za tada, budući nas manje nego sada za polovicu i da krajina jača bude, jesmo dopustili bili. Pred petnajstimi leti je prošlo iz Dabra od tih Vlahov već okolo 70 kuć, tako da jih sada ni nego 30 kuć, tih trejset kuć jesu sve odašaste zemlje svojim velikimi dari od gospode dobili...« i dalje se tuže ovi Brinjani da sad na nji= hovu štetu uživa tih trideset kuća sve ono što je prije uživalo stotinu kuća. A ovakvih incidenata bila je sila. Još je najmirnije bilo u onima krajevima Like gdje je sad ono pučanstvo, koje je primilo islam dolaskom osmanlijske vlasti, vratilo na katoličan= stvo; Marko Mesić priveo je na pr. natrag u katoličanstvo cijelu okolicu Perušića, kuće Šabanovića, Musića, Asića, Plišića, Čanića, Krekovića, Murgića, Domazetovića, Karića, Milkovića, Mirko= vića, Kasumovića, Turića, Engića, Sabića, Bulića, Zenkovića, He= ćimovića — tu su imovinske prilike ostale nepromijenjene, ali gdjegod je komora provodila novo napučivanje slijede teške eko= nomsko=socijalne krize, koje svršavaju s time da se pobunila go= tovo čitava Lika i Krbava. Vrhovni senjski kapetan grof Coronini i njegov adjutant barun Ramschüssel, pošavši izviditi uzroke bune, budu u ribničkoj crkvi na otočiću sred rijeke Like pred samim oltarom ubijeni od razjarenoga naroda, jer puk ne će ni da čuje za njemačke činovnike i tudjinsku upravu. Tek kad ko= mora predaje novo oslobodjene krajeve Upravi Vojne Krajine, surova disciplina lomi otpor.

Teži još zapletaji rodili se u Slavoniji, koja dolazi takodjer pod vojnu upravu. Pod turskom vlašću seljak je bio u toliko slo= bodan što nije potpadao pod vojničku službu, u koliko je plaćao harač, mogao je živjeti po svojemu; zato se je i raja najbolje odr= žala, jer nije ratovala. Habsburška vojna vlast toga slobodnog se= ljaka pretvara u stalnoga vojnog obvezanika. Vlast mu u naj= strožem baroknom shvaćanju odredjuje vaskolik život. Likvidi= raju se individualna naselja i stvaraju graničarska sela, kako bi pučanstvo bilo uvijek na okupu, radi lake mobilizacije. Iz eko= nomskih i organizatornih uzroka stvaraju se zadruge, koje dobi=

vaju stvarno vojničku disciplinu. Zadruga ni u najsitnijem detalju ne smije mijenjati svoj način života. Graničar gubi slobodu izbora zvanja, a naravski ne smije se ni seliti, a budno oko vojničke vlasti, za koju je sav taj svijet samo vojnički materijal, upliće se i u najintimniji život obiteljski; graničarska vlast pomno pazi nad populacijom »za uzderžati mnoštvo svita u granici«; na liječničke preglede ne idu samo muški nego i žene — u sistemu zadruga zbog lakšeg radjanja djece habsburška vojna uprava našla je odmjenu za kasarnu. Kazne su surove, batina se i šiba i muško i žensko, staro i mlado. Ali nesumnjivo čini se zamjerno dosta i za materijalno blagostanje, higijenu — razumije se, ne iz altruističkih, humanih razloga, nego da se materijalnim napretkom jača vojna sprema Granice.

Poslije svakog oduševljenja dolazi mamurluk. Oni, koji su najoduševljenije pristajali uz bečku carsku politiku, upoznaju sad naličje habsburške vlasti. Jedan od takvih oduševljenika bio je Pavao Ritter-Vitezović, odvijetak pohrvaćene njemačke porodice iz Alzacije, pjesnik, bakrorezac, vojnik, političar, govornik, historik, književnik, štampar, nakladnik, prosvjetitelj, uopće enciklopedistički duh, sasvim izuzetna pojava u hrvatskom ambijentu XVII. vijeka, čovjek velikih ideja, prvi organizator kulturnoga stvaranja u Hrvatskoj, koji se samo pojavio prije svoga vremena i tako doživio sudbinu onoga koji vapije u pustinji. Otkako je u Zagrebu osnovana stalna gimnazija osjetila se potreba štamparije; prvu štampariju organiziraju isusovci, ali kako im je organizacija bila slaba, sabor odlučuje da se njihova štamparija preuzme kao zemaljska tiskara i povjerava je Vitezoviću kao upravitelju. Vitezović organizira prvi sistematsko izdavanje hrvatskih knjiga, i to namijenjenih puku, kroči utrenicima, koje su u Hrvatskoj prokrčili isusovci počevši izdavati — na ustuk propagandi reformacije, dakle iz vjersko-političkih razloga — knjige za puk na kajkavskom narječju, koje u XVI. vijeku počinje prevladavati nad čakavštinom, jamačno kao ogranak starog govora panonskih Slavena. On štampa svoju »Kroniku aliti spomen vsega svita vikov« (1696.), upotpunivši i razradivši staru Vramčevu »Kroniku«, izdaje svoje aktuelne političke pjesme, vrstu novina o suvremenim ratnim dogadjajima, izdaje prve hrvatske kolendare, pučke knjige s obiljem uputa za gospodarski rad i sretan život, piše latinsko-hrvatski riječnik, koji ostaje u rukopisu, snuje napisati i izdati enciklopedijsko djelo »De aris et focis Illyriorum«, (O žrtvenicima i ognjištima Ilira), opis i povijest svih hrvatskih

zemalja a 1700. izdaje svoje najznamenitije djelo »Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno caesare«, politički spis, koji je optimista Vitezović namijenio kao neku vrst spomenice habsburškom dvoru za rješavanje hrvatskog pitanja nakon oslobodjenja hrvatskih zemalja od osmanlijske vlasti u smislu hrvatskih prava i težnja. On tu dokazuje hrvatski karakter Istre, Dalmacije, uže Hrvatske, Slavonije, zapadne Ugarske i »planinske Hrvatske« (t. j. slovenskih zemalja), Bosne, Hercegovine, Srbije, Makedonije i Bugarske, potrebu njihovog zajedinstva koje treba oživotvoriti — vjeruje barokni Vitezović — moć habsburške dinastije. S tim svojim spisom Vitezović je prvi moderni ideolog hrvatske politike — na njegovim koncepcijama gradit će se svi budući hrvatski politički programi, Vitezovićeve vizije, tada utopije, nadahnut će prvo Kačića, koji će najviše praktički poraditi na njihovom ispunjenju. Na njegovoj ideji temelji se hrvatski ilirski narodni preporod XIX. vijeka, u Vitezoviću je ukorjenjen moderni hrvatski nacionalizam. Ali Vitezovićev spis ima i europsko-politički zamašaj — prvi je prijedlog za riješenje istočnoga, balkanskog pitanja. Baroknom Beču jamačno se Vitezovićeva razlaganja morala činiti neozbiljnim tlapnjama, ali budućnost je pokazala da su utopije najživotvornija hrana čovječanstva; habsburški barokni Beč prešao je na dnevni red preko Vitezovićevih predloga — hrvatsko i istočno pitanje ostaju za nj otvoreno, nespoznato, postaju njegova kob.

Vitezović prvi proučava i pokreće reformu hrvatskoga pravopisa, kao vidovit kulturni organizator spoznaje da je to neophodan instrumenat za buduće stvaranje. Samo Vitezović prolazi neshvaćen kroz svoje vrijeme, koje ne može podnijeti ni tempa njegovih ideja ni tempa njegove djelatnosti. Društveni uspjesi mu stvaraju neprijatelje, guši se u procesima nastalima radi carske darovnice, kojom mu je podijeljeno plemićko imanje Šćitarjevo još za vrijeme života njegovoga dotadanjega, ali umobolnoga vlastnika grofa Ivanovića. Car je svojom darovnicom povrijedio pravne hrvatske osjećaje, borbu protiv Vitezovića prihvaća Kaptol i Isusovci, kivni na njega jer ga smatraju krivcem što im je oduzeta štamparija, a moguće su i s izvjestnom ljubomorom pratili njegov prosvjetiteljski rad koji se razvijao izvan dosega njihove kontrole.

Vitezović je govorio gluhima, kao što su gluhim ušima bili upravljeni frankapansko-zrinski apeli za buntovnu emancipaciju hrvatske sudbine od barokne penetracije, gluhima je zborio i

njihov duhovni brat Juraj Križanić. Svi ti hrvatski ljudi, moguće manje razborom a više instinktom, koji je prečesto kao šapat iskustava baštine prošlih naraštaja pouzdaniji provodić, ćute aktuelnost problematike hrvatskoga života u izmjeni dviju kulturnih epoha. U stvari je misao vodilja i zrinsko-frankapanskih urotnika i Križanića i Vitezovića jedna te ista: svi oni spoznaju da su jedno svi ti ogranci naroda, rascjepani političkima i kulturnim granicama, da skupa spadaju i da o njihovom zajedinstvu ovisi njihov opstanak. Svi oni spoznaju da treba taj narod skupiti i kulturno spremiti za novo doba, svi oni teže ubrzati tok zbivanja, svi traže nove pute novih orijentacija. Urotnici žele odriješiti hrvatski život od centralno-europskoga kruga, ma i pod cijenu vazalstva sultanu iskupiti imperativ historije: okupiti u jedno sve hrvatske zemlje, stvoriti bazu za čim neodvisnije političko-kulturno iživljavanje. Križanić, odvijetak staroga plemenitog roda Nebljusa iz župe Klokočke, luta od Rima do Sibira zatravljen sa svojom koncepcijom sveslavenstva u kojemu on vidi polugu koja će pokrenuti odluku, jedini spas za svoj narod, dok Vitezović u novoj europskoj političkoj orijentaciji računa postići hrvatsku sveukupnost pod zaštitom habsburškom. I za sve te vizionare kobna je točka Beč, žarište novoga baroknog strujanja; stvarno bore se protiv njega i svi u njemu nalaze svoje skončanje: Zrinski i Frankapan na stratištu, Križanić kao anonimni član vojske Jana Sobieskoga pod Bečom, a Vitezović koji vjeruje Beču, tražeći tamo pravdu, umire 1713. sudbinom hrvatskoga intelektualca kao ubogar, osirotjeli prognanik. Posljednja uporišta otpora hrvatskoga duha protiv baroka su oborena.

Ljude svakidašnjice ne more problemi o političkoj i kulturnoj orijentaciji, oni ne ćute sudbonosnost zbivanja i za njih je život pun uzbudljive lijepe svrhe. Poraz turski pod Bečom i pobjedonosna ofenziva u hrvatskim zemljama otvaraju pojedincima neslućene mogućnosti. Svaki je rat konjunktura za izvjestan postotak društva i to društvo, užitnici novog stanja sad počinju život uživati punim gutljajima nakon tolikih nesigurnosti XVII. vijeka. Nov život tako je privlačiv već svojim komforom, dnevnim sitnicama, svime čega još jučer nije bilo.

Već polovicom XVII. vijeka, kad se opazilo da je osmanlijska ofenzivnost zaustavljena, pomalo se mijenja tradicionalna struktura hrvatskoga društva. Od carske vlasti traži se milost, po bečkom uzoru teži se urediti život. Jamačno se to najjače za-

IVAN GENERALIĆ: POVRATAK S PAŠE.

paža u kostimu. Uvijek je promjena u nošnji znak promjene u naziranju. Po promjenama u nošnji u Hrvatskoj XVII. stoljeća najpouzdanije se može slijediti pobjedonosno nastupanje baroka. Ta se pojava ne zapaža samo u kopnenoj Hrvatskoj, nego i u Dalmaciji. Kavanjin opisuje kako se u drugoj polovici XVII. vijeka Hrvati odmetnuše od stare nošnje: »Svit je išo naopako, Hrvat živi jurve nimški« pak im je sad »sviona dostegnica (vrsta hlača) zlatom sva našvena«. U gornjoj Hrvatskoj promjena je još drastičnija. Dok muškarci kroz cijeli vijek zadržavaju svoju staru nošnju, kroj i boja koja nam je sačuvana u suvremenim portrejima (vidi sl. br. 215, 216, 221, 222.) te u nošnji likova na slikama Bernardina Bobića (vidi sl. br. 238, te kolorirane priloge br. 3. i br. 4.), kao svagdje glavni su nosioci promjene nošnje žene. Ta se muška nošnja nije mnogo mijenjala kroz posljednje vijekove u dnevnom životu, u XVII. pak vijeku se ustalila jer je postala i nošnjom za vojsku otkako je razvitak vatrenoga oružja učinio suvišnim oklop, odnosno smanjio njegovu upotrebu. U primorskim stranama uticaj zapadnjačke nošnje osjeća se jače, što je posljedica i većih ekonomskih mogućnosti i razmjerno jakog gradjanskog tipa života u sigurnosti i udobnosti. Do XVII. vijeka kroj ženske nošnje sačuvao je renesansne oblike; boje tkiva bile su tipizirane, modra i zelena. Svi viši, pa i srednji slojevi otimali su se nositi barem djelomično t. zv. svileno sukno, koje je u srednjem vijeku, naročito brokat, bilo rezervirano za crkvenu porabu — tek poslije križarskih ratova svila prodire i u profani svijet, dapače i medju gradjanske slojeve. Barok donosi uz kroj i novu modu boje — dominira ljubičasto. Hrvatska u XVII. vijeku ima i prvu poznatu diktatorku mode Isabellu Rosinu groficu Erdödy, rodjenu groficu Gallen, ženu bana Nikole, profitera sloma zrinsko-frankapanske urote. Grofica Isabella lansira u hrvatskom plemenitaškom i gradjanskom društvu nove krojeve, nove tkanine, koje se dobavljaju iz Beča, iz Italije, dapače i iz Francuske. Pojava nove pomodne nošnje izazivlje zamjerne socijalne i ekonomske krize. Prvo u krojačkom cehu; »horvacki saboli« krojači, koji su šivali odjeću prema tradicionalnom kroju dolaze u krizu, raste broj »nemških sabola«, koji rade varošku odjeću za gradjane, a naročita konjunktura nastaje za t. zv. ženske sabole, krojače ženskih haljina. Luksus se razvija unatoč ekonomski teških vremena, jer je i privreda u krizi, i ona se mora na novo orijentirati. Taj luksus se najjače ističe upravo u nošnji: i u najtegobnijim časovima ljudi misle samo na to kako

će se što ljepše odjeti. Gdja »Anna Beddegovich, pokoinoga Gosz. Domianicha Janusa osztaviena vdova« piše zagrebačkom trgovcu Milpacheru u dane turskoga sloma pod Bečom interesantno pismo, koje nije bez komike: »Zdravie y vszako dobro od Gdina Boga selem V. M. Pred Turchinom na naglom besechi moi szin iz Becha, zmed drugoga zsvoga dugovania y menten zymski tamo ieszt osztavil, y nemoguchi ga tako na berzom od onuda dobiti, morammu za vszaki dan drugoga napravliati. Nego ako Vaša miloszt imate cherliene karmasinszke farbe padovana, proszim V M dami materiu... y czenu povechte. Takaisse dami oznanite imate li sute szvile, koiabi bila na gumbe, y snore toga mentena, ov tieden iazbih szama tamo dosla, kupila i napraviti nachinila. Ztem V. M. Goz. Bogh dugo vu dobrom sivi y obdresi. Zelina 10 8 bris 1683.« Dapače i duhovni ljudi brinu brigu za svoju nošnju pa u prosincu 1693. zagrebački franjevac Sigismundus Papiga u jednom pismu istom trgovcu Milpacheru traži od njega dva lakta sukna mariša, a za uzvrat će se on siromah redovnik sjetiti kramarove intencije u nekoliko svetih misa; pismo je trgovac uvrstio medju svoje narudžbenice. (Dr. J. Matasović: Knez Lenard. Kaptoloma Zagrebečkoga Kramar. Narodna Starina, br. 28.).

Upravo pak u ono vrijeme bila je oskudica u novcu općenita u Europi, a u Hrvatskoj sigurno ponajveća. I najmoćnija vlastela kao Zrinski prisiljeni su za svaku veću potrebu zalagati zemlje, sela, gradove da steknu koju stotinu forinti gotovine; prihodi od sužnjeva sve su manji, a zemlja pak malo vrijedi uslijed ratne neizvjesnosti — a sva se roba uvozi iz inozemstva uz veoma skupe cijene. Manija za luksuzom morala je poprimiti tako opasne razmjere, da se je sam sabor stao baviti tom pojavom, pa je 1694. zaključio obrazovati posebno povjerenstvo za živež i robu, koje onda u siječnju 1695. izdaje odredbe protiv luksuza, doslovce veleći: »Ustanoviše gospoda kraljevstva, da je poradi poprimljenoga raskošnog odijela, osobito u nižim slojevima ljudi, naročito po varošima, a i izvan varoši, poskupila roba i da je porasao izvoz novca iz kraljevine. I da se tome doskoči ovime se odredjuje, da u varošima muškarci i žene, koji ne spadaju magistratu (potonjima se ostavlja na volju odijevanje prema preimućtvu stališa) i to da ostali prisežnici općine, a izvan grada neplemići, nose odijela iz engleskoga sukna sa svilenim čipkama, mentene s podstavom od lisičjega ili janjećega sukna. Žene pak suknje od istoga sukna ili sukna različitog »Kronrasa« isto sa

svilenim čipkama i pucetima, te cipele po starom kroju od kordovana (vidi sl. br. 180). Niži pako i obični gradjani te plemeniti slobodnjaci izvan grada imaju se odijevati u obično sukno, »kopentuh, mariš, septuh«, s podstavom od jagnjećega krzna optočenog lisičjim krznom. Ženske imadu nositi odjeću od sukna »kronras«, »rasseta« i slično; mentene od istoga sukna, a cipele jake, zvane »vudušva«. Dopušteni su na mentenima i jednostavni gajtani i puceta gumbarske izradbe. Za služavke odredjuje se ruho od »mazalana« ili »kerentuha«, proste cipele, menteni od sukna »mariš« ili od prostijega sukna, kako hoće. Takovima i jednostavnim gradjankama odrešito se zabranjuje nositi perjanice pod prijetnjom kazne da im se one oduzmu na ulici ili trgu. Za točno izvršenje jamčit će podžupani i gradska poglavarstva pod prijetnjom kazne da izgube svoju čast« (E. Laszowski: Odredbe za Hrvatsku s pogledom na odijevanje g. 1695. »Jut. List« Zagreb, 26. VI. 1922.).

Kad je sabor stvarao tu svoju odluku obrat u društvu bio je već dubok. Svjedočanstvo o tim društvenim promjenama, naziranju ljudi, težnjom za bogaćenjem ostavio nam je marljivi isusovac Juraj Habdelić, najplodniji kajkavski pisac XVII. vijeka u svojim propovijedima i ogromnoj svojoj knjizi »Pervi oca našega Adama greh« (1674.) u kojem je htio prikazati i objasniti »porušenje nature človečanske« u grijehu — i stvorio ogledalo hrvatskoga javnog i privatnog života svoga vremena. Sve teži uspeti se barem za jednu ljestvicu na više u baroknoj hijerarhiji, jer svaki uspon znači i povećanje životne lagodnosti. Habdelić revniteljski najžešće pedepše upravo te skorojeviće, te nove ratne bogataše. Njegove filipike razotkrivaju hrvatsko društvo XVII. vijeka u svoj reliefnosti, utvrdjuju sile i težnje iz njegovoga svakidašnjega života a koje ga najjače pokreću:

»... ne govorim toliko za mužake, — grmi Habdelić, — doklam su u muškom stališu, ni za siromahe, doklam se s siromaštvom bore, ni za mendikuše dijake, doklam im se masneša sreća ne nasmeje, nego za onoga govorim, ki se z nevole skupa i z muža postane gospon, z plemenitašića slobodni gospodin, ali grof ili herceg, z dijačića ali vu svetskom stališu ali cirkvenom častnik kakov povekši. O kak je neterem zmegj oveh teško vgoditi. Ali zverina (divljač) je prešla, ali ptice diše, ali ribe ne su friške, ali kruh ne bel, ali vino ne čisto, jako, žmahno, ali jestvine su prestare, nesu dobro kuhane, ne su začinjene... Ako muž i kuliko obogati, darovčenicu (suknena jednostavna odjeća) zahiti, vu ple-

menito se sukno opravi, ob tom hodi da armaleš (plemićki list) od kralja dobi, plemenit človek postane. Kuliko je teh takoveh v našem orsagu plemenitašićev, ketir kajgoder imaju, vse mora plemenito biti: plemenita hiža, plemenit vinograd, plemenito polje, plemenit plot, plemenit grm, plemenit vol kem vozi, plemenita kola ako i potrena, na keh gnoj vozi, plemenit pes ki mu pri hiži straži... Ako kramara, ki je v početku svoje kramarije iglice, kopče, salaksije, šila, piščala etc. prodaval sreča dostigne, bogatoga včini, ne želi li da ga se za gospona drži i zovu ženu gospu, sine gospodičiče, kčeri gospodične? Ako li ga gdo na manje preštimava, napuhne se i nos obesi kot puran«. I baroknu devotnost, uljudnost (kupuju se i popularno pisane knjige, koje uče bonton) koja prelazi u servilnost, koja stvara beznačajnost, dobri Habdelić najbezobzirnije žigoše: »Z nečistimi su nečisti, z kurveši kurveši, s pijanci pijanci, z razbojniki razbojniki, ar svoju volju i življenje obračaju na vsaku priliku, kot veternica na krovu obraća se kam goder veter puhne. Tak su nestalni dvoransko ono smetje, prilizavci, ki kajgoder gospodin pohvali pohvale, kad kudi kude. Ako gospodin reče: konj je osel, osel je oroslan, oroslan je muha, muha je pistranga etc., prilizavec na toplom taki potvrdi: tak je gospodine Vaše Gospodstvo, pravo govorite. To su vrtirepi«. I sve mračnija biva Habdelićeva slika tadašnjega hrvatskoga društva: »Krivica se vnogom čini po velikeh goščenje, navlastito ako gušče krat bivaju. Duge čini ki tak obilno gosti. Ako ga prijatel opomene, da se ne zadužava, otresne se na njega rekući: kaj je koga za moje duge skrb, vem ih on ne bude plačal. Opomene ga ključar, šafar, dvorski: vina, žitka, sena, zobi eto nestaje. Reče mu: skrbete kak znate, tomu je biti. Ako nestane sena, ako zobi, ako vina etc. — vem ga, veli, kmeti imaju, naj se od kmetov zeme, ali na kvartere naj sluge s konji i domači i siromaški idu. Tot siromahi kmeti plačati moraju, i negda tad da onem katanicam vgoditi ne mogu, ki kot kebri u protuletju gingavo po drevju listje vse hote pojesti i potrošiti. A megjtentoga dojdu krajači, mesari, kovači, špoljari etc. dugo potrebuju, kaj im se odgovori? Ne sad vreme tomu, potlam pridete... Tuliko je vina potrošeno, tuliko kruha, tuliko mesa, tuliko začina, tuliko penez. Vnogo je potrošeno. Adda moji sluge koja družina, i vi ubogi petljari, potanje budete stali, ja vam ne znam kaj. Mošnja je jako zpražnjena, v pivnice i šafarnice veliko je pomannkanje, adda i mošnju i šafarnicu i pivnicu bolje bude zapirati. Ključar na menše falate meso do te dobe davaj na kuhinju, vina pomanje

slugam i družine, petljarom nikaj, mogu se oni vode napiti. Ako bi gdo stranski došal, i njemu kruto opšpotal.

Ako bi onda došal, gda mene ne v gradu ili na dvoru, nikaj ne pripravljaj, spričaj se, da ne gospodina onde, ali kam drugam, megjtem toga otidi, doklam i takov gost nezvani otide. Ar ti drugač ne čini, ar s tvojem nadomestiš, ako kaj potrošiš, družine je kelešica dosti, po svetkah se more čigera ali zavrelice dati. Zato ako hote bolje stati, naj v lugu, lozah, na polju, natepu na čije marše. Toga ja ne zmišljam, nego znam stanovito da se tak pripečuje, psari, katančići, lovasiči, tot gda su v dvoreh, tot gda su s konji na trave, tu meštriju preveć znaju. Znaju negda i njihovi gospodari te ne mare. Ne mare kaj siromah muž zdihava, vraguje, preklinja, gde krmče, živinče etc. te gospodske kobilice ražaju, seku, peku, žeru. Ne maraju gda vboga vdovica javče, narekuje, kak da bi je dete vmrlo, gda jedino krmče zgubi i s krmčetom svoju tanku hranicu. Čul sam ja takova narekuvanja z velikum srca mojega žalostjum, gda nevoljnem pomoči nesem mogel... Sluge imaš, imaš lovase, kočiše, feletare (Vorreiter!), katančiče: hrani je, plačaj je iz tvojega...«

Kao Habdelić tako je i Vitezović bolno osjećao tu baroknu društvenu mijenu koja razara karaktere: mjesto očekivanoga progresa dolazi perverzija preostalih spašenih vrednota. Nestaju i stare hrvatske brade, a modu brijanja Vitezović smatra efemiziranjem. Taj progres ići će još dalje u XVIII. vijeku — hrvatski život viših slojeva sasvim se prilagodjuje životu habsburških provincija; nestaje drevne plemićke nošnje naročito otkad se za marijaterezijanskih nasljednih ratova reorganizira vojska i uvodi carski mundir, nove prilike potiskuju i oblike narodne nošnje — nestaju i mnogi specijalni zanati — uz modu i nove mores dolazi i opasna ekonomska nova strana sila, trgovci poglavito iz susjednih austrijskih nasljednih zemalja, Štajerske i Kranjske. Ova migracija (ostanci koje se sačuvali u nekim prezimenima u Hrvatskoj kao Kranjc, Kranjčić, Kranjčec) opasna je u toliko što dovodi u Hrvatsku ekonomski relativno jake strane elemente, kojima se hrvatski svijet, financijski iscrpljen i zaostao teško suprotstavlja; naseljuju se ti elementi u većim mjestima i gradovima i daju im prolazno tudji etnički karakter, no konačno obično podliježu slavenskoj asimilacionoj snazi. Uostalom već je Vitezović pronicavo zapazio i dokučio neslućen zamašaj financijskih i ekonomskih momenata za hrvatsku budućnost primijetivši kako habsburška vlast pogoduje tima stranim naseljenicima navlastito u

novooslobodjenim krajevima i u području Vojne Krajine: u Karlovcu primjerice vojne vlasti pogoduju naseljivanju došljaka čak iz Saske i Rajnskih Krajeva. Vitezović 1659. zabrinut za etničku budućnost hrvatskih zemalja stavlja stoga interesantan prijedlog zagrebačkom biskupu Seliščeviću »da bi bilo najbolje, kad bi (Hrvati) od republike u Genovi zatražili zajam, kojim bi mogli one strane (pounske koje je gradačka komora prisvojila nakon reokupacije) otkupiti i za vremena domovini i našem pravu utjeloviti u obranu od Štajeraca, koji u Pounju grabe vlast i imanja«. Ali takav je apel morao propasti — većina hrvatskoga svijeta, onoga koji tvori politički narod, koji ima odlučivati, izmoreno i otupjelo njegovo potomstvo traži samo lični mir, lično blagostanje i uživanje. Dok Vitezović muči ideološke, političke i političko-ekonomske muke, 24. X. 1693. u Vidovcu, u novom dvoru Baltazara Patačića osnovana je »Pinta«, gospodsko društvo za razonodu u vinopijskim megdanima: vino, a ne ideja, postaje motor društvenoga života, pa Ivan Kukuljević, ocjenjujući anakreontsku poeziju, sabranu u zapisnicima »Pinte«, ni poslije stotinu i pedeset godina nije se mogao suspreći sarkastičke kritike: »Ovi Patačićevi epigrami jasno su zrcalo tadašnjih aristokrata, koji se u isto vrijeme, kad duhoviti sin Jelene Zrinske-Rakocijeve, a unuk Petra Zrinskoga, u Ugarskoj iz nova barjak slobode podignu, kod kuće zabavljahu pintom i čuturom, a mač samo onda trgnuše, kad njihova imanja bijahu u opasnosti budi od Turaka, budi od ugarskih buntovnika.«

Barok je recidiva gotike i kao što se u razdoblju gotike za sve nedaće i zla u životu, nespojive s naukom vjere o Višoj Promisli i Dobroti okrivljivalo djavla, tako je i barok naročito u germanskom srednjeeuropskom krugu, nemoćan riješiti mnoge probleme svoga vremena, uskrisio do neslućene intenzivnosti kult djavola. Tu se najbolje može slijediti uticaj oblika krajobraza i klime na čovjeka i njegovo kulturno iživljavanje. Srednjeeuropski goroviti krajevi, puni gustih šuma, s obiljem magle i tmurnih dana kao da zamagljuju i smućuju misao, koja postaje teška, u vječnom je hrvanju sa samom sobom i sa svijetom oko sebe. Fantazija postaje bolećivo uzbudljiva sputavajući razbor, ljudi većinom moraju živjeti u zatvorenim prostorijama, povlače se u se, nepovjerljivi su, malo pristupačni — nema tu lakoće i bistrine, misao nije tu onako stvarna kao u romanskoga svijeta, koji u svojoj toploj klimi živi većinom društveno izvan kuće, kojemu je trg pod vedrim nebom drugi dom. Srednji vijek je

iskonstruirao djavola — i ta konstrukcija prelazi i u novi vijek. Za ljude sjevera djavao je otajna sila, za potomke Latina ugursuz, veseli svat, katkad zlobnik, ali s kojim čovjek uvijek može izaći na kraj. Borbu gotičkoga čovjeka sa djavlom, borbu koja ima u gotici metafizičko obilježje preuzima germanski barok u cijelosti i preobličuje u zaseban fantastičan pravni sistem, kojim kroti ljudske duše, drži u stezi pučanstvo, njegovom pomoći rješava psihologijske napetosti svoga vremena nastale pod uticajem idejnih, društvenih i ekonomskih kriza. Taj kult djavla povezan s pobijanjem vještica mračna je sjena barokne epohe, koja istodobno daje prve pionire egzaktnih znanosti i njihova otkrića, Newtona, Toricellija i njegov barometar, Guerickeov stroj za elektriziranje, Papinov parni lonac, prve aeronautičke teorije, kojima daje svoj prilog i Hrvat, Šibenčanin Fausto Vrančić. Kult djavola i manija progona vještica nošeni baroknim valom zahvaćaju i hrvatske krajeve. Značajno je svakako da ta psihoza progona vještica zahvaća maha u onim hrvatskim krajevima gdje je najjači uticaj germanski; u dalmatinskoj Hrvatskoj slučajevi sistematskih progona vještica razmjerno su rijetki, a u zagorskim krajevima Dalmacije gdje su se najviše očuvala tradicionalna hrvatska naziranja uopće ih nema kao ni u krajevima gdje je vladao islam.

Čim je čovjek stekao pojam o neumrlosti duše pojavila se je i težnja stvoriti vezu sa zagrobnim vrhunaravnim svijetom. Sve primitivne kulture poznaju posebne ljude, koji se grade posrednicima izmedju ljudi i vrhunaravnih sila — kod primitivnih naroda oni su žreci, gataoci sudbine, svećenici. Prvi zadatak kršćanskoga apostolata bilo je pobijanje uticaja tih žreca i vještaca. Proces kristijanizacije teče sporo, a narodi čvrsto se lijepe za stara svoja vjerovanja, pogotovo kad im novi vjerovjesnici nijesu mogli uvjerljivo objasniti sve pojave, koje se narodu čine nadnaravnima. Osim toga ti gataoci, žreci i vještci sticali su od svojih starijih izvjestna znanja i iskustva prvenstveno medicinskoga karaktera, kao i psihološka iskustva, jamačno su sa svojim znanjem, poznavanjem trava, čaranjima, koja su stvarno bila postupci liječenja, pomagali i tamo gdje bi zagovori propovjednika nove vjere kršćanske zatajili. Danas medicina proučavajući pučka liječenja, koja su manje više sva ostanak nekadašnjih čarolija i bajanja, utvrdila je u njima prečesto vanredne medicinske postupke i lijekove. Duhovna i svjetovna vlast već od prvoga sredovječja nastoji satrijeti te i ostale tragove poganstva,

ostanke kojih još danas nalazimo u pučkim predajama, pleso⸗vima, pjesmicama⸗gatalicama, pripjevima i rečenicama iz kojih se vidi kako je narod, do nedavno još seljački svijet, pitao svoju fantaziju bajkama o vilenjacima, vilama, čarolijama svake vrste. U pradavna vremena se bajalo kao i danas, čovjeka privlači otajni svijet, svak žudi spoznati budućnost. Crkva uz pomoć svjetovne vlasti pobija svako bajanje, sve čarolije. Onda dolazi gotička kon⸗strukcija djavla; sad se na nj vežu svi stari pučki običaji, ostanci praznovjerja — progone kao zločini i protiv vjere i svjetovne vlasti. Ali, koliko se razabire iz dokumenata, kroz prvu polu sre⸗dovječja, sve do svršetka križarskih ratova svo to bajanje u Hrvatskoj, dok je njezino središte na jugu, ne progoni se suviše strogo niti mu se pripisuje prevelika važnost. Svakako se još u XIII. vijeku u hrvatskim zemljama ne osjeća nužda drakonski progoniti čarobnjake i vještice, dok se istodobno već u statutima madžarskih gradova gdje živi izmiješano madžarsko i njemačko pučanstvo nalazi ustanova da se vještci i vještice imaju spaljivati. U XV. vijeku te se pojave već strože prosudjuju — i u Hrvatskoj progone se vještice, zakoni predvidjaju već za njih kazne spalji⸗vanja, ali duh hrvatskoga prava i tu znatno odmaže: i u slučaje⸗vima optužbe radi čaranja dolazi do primjene ustanova rotnog prisizanja, prisegom znanaca može se optuženik osloboditi svih posljedica kazne; najčešće ti procesi svršavaju s globom — kao kod većine tadašnjih sudskih postupaka, globe su glavni izvor fi⸗nancija tadašnjih gradskih komuna. Tek pod kraj XV. vijeka do⸗lazi u Srednjoj Europi do obrata u postupku protiv vještica; inkvi⸗zitori Institoris i Sprenger izdaju u Kölnu 1489. spis »Malleus ma⸗leficatorum« (malj za vještice) s točnim propisima za provedbu postupka protiv vještica i svojim kobnim uputama za pronala⸗ženje vještica, sve na bazi torture. Uzalud isusovci, u crkvenom životu baštinici renesansnoga racionalizma preko svoga člana Friedricha grofa Speea, najvećega njemačkoga katoličkog lirika XVII. vijeka vojuju protiv manije proganjanja vještica — psihoza zahvaća cijeli srednjeeuropski svijet. Praznovjerje se pobija praznovjerjem, ludilo vremena postaje strahotom jer postaje organizirana sila, kojoj se nitko ne smije suprotstaviti — razbor je proskribiran, jer razbora se boji barokna vlast osjećajući u njemu svoga smrtnoga protivnika.

Odmah u XVI. vijeku ćuti se i u Hrvatskoj, naročito u gra⸗dovima uticaj toga novog postupnika protiv vještica; u XVIII. vijeku, kad barok dosiže svoj vrhunac, progon vještica upravo

daje biljeg dnevnom životu. Nikad ni u antiki, kad je žena sasvim bespravna, položaj žene nije uslijed manije traženja vještica tako tragičan kao neposredno pola vijeka prije početka francuske revolucije. Od optužbe da je vještica sigurna nije ni jedna žena bilo kojega mu drago stališa. Kao prije dva vijeka borba protiv heretika tako je sad borba protiv vještica splet praznovjerja i zlobe, najpogodnija arena za lične obračune, osvete, strasti. Vladimir Mažuranić, načevši znanstveno tu bolestnu pojavu, dovevši u vezu stara narodna vjerovanja o vrhunaravnim silama i običaje s protuvještičkom psihozom, primjećuje: »Koliko je toga moralo biti u ono doba, kako je to moralo nukati osobito žensku čeljad, da ide u to tajinstveno »vražje kolo«. Bez muških doduše nema »spravišća«, »višća«, »vlhve«; ali svakako je broj ženskih glava pretežan. Zovu se one svakako, ali nisu jednake ćudi. Ima ih opakih, koje si utvaraju, da umiju zlo tvoriti, pa ga i tvore; one su tvarnice, trovilice, zatiru plod u utrobi, za novac vare otrovne napitke, da nanesu smrt ili bolest. Ima ih koje traže putenu naslada u noćnih »stancih«, razdražujući živce tajinstvenimi simboli i obredi službe, namijenjene »hudom duhu«, »djavlu«, kasnije »vragu« zvanom. Ima ih, koje se same opajaju otrovom, pak u bolestnom snu misle, da lete, da opće s »djavlom«, te pod mukama skrušeno sve svoje tlapnje i prividjenja fantazije pripovijedaju sujevjerne, te su možda upotrebile kakav nedužni pučki lijek, a poradi opadanja opakih susjedskih jezika gube glavu na stratištu. Razabire se iz tih žalosnih, ali prezanimljivih dokumenata ljudskoga bezumja, da je katkad neoprezno izuštena riječ ili prijetnja dovoljna bila da se nesretnica dovede na mučila pa zatim na lomaču«.

Vještice su krive za sve, i za zle lične udese i opće nesreće, za sve što ljudi ne mogu razumjeti. Braniti pak vještice značilo je na se navoditi sumnju za čarolije. Valvasor jedan najumnijih ljudi svoga vremena, racionalista, rezignirano tako svjedoči: »Prošaste 1686. godine spaljeno je u okolici Zagreba vrlo mnogo vještica i čarovnica, i konačno su seljaci postali tako ogorčeni na te djavoljske službenice, da čim bi jedna drugu optužila, smjesta bi je sami hvatali i bez provedenoga ni duhovnog ni svjetovnog postupka, odvodili na lomaču i spaljivali. Uzrok pak koji je doveo seljake do tolikoga bjesnila bijaše nerodica pretprošle godine 1685. koju da su te čarovnice i vještice prouzročile prema njihovom vlastitom priznanju, i sad moraju svi oni seljaci, koji su se zaboravili kod takvih nerazboritih postupaka, činiti pokoru u

ovom mjesecu svibnju, pa u izvjestne dane nekoliko sati u crkvi klečeći moliti. Još u ovaj čas kad to zapisujem sjedi uhićen neki mlinar optužen da je naročito veliki majstor vještica, ali do sad nije htio ništa priznati...« Iz spisa o sudbenim raspravama vidi se da nije bilo područja ljudskoga života gdje svijet u svojoj zaslijepljenosti ne bi znao pronaći uticaj vještice. Iz dokume= nata XIV. i XV. vijeka razabire se da se kod progona vještica radilo o običajnim slučajevima praznovjerja a i običnom krimi= nalu. 1475. priznala je u Zagrebu neka Jelena Rogačica da je kupala svoju rodjakinju Lucu u vodi »hudim korijenjem zači= njenoj« i to zato, da Lucu njezin muž uzljubi i da je više toliko ne tuče; iste godine neka Jalža, žena »oružnika« priznala je da je nekim napitkom htjela otrovati svoga muža jer ju je zlostav= ljao; godinu dana kasnije vodi se postupak protiv neke Marga= rite, žene Jurja Zobaja, optužene da je dala Nikoli Šporaru i svome mužu Jurju popiti pauka, kako bi umrli.

No nakon što je proglašen »Malleus maleficarum« predodžbe o vješticama postaju cijeli jedan pomnjivo izgradjen sistem. Vještice se dijele u tri reda: one tuču prave pušući u mijeh vražji, iz kojega oblaci nastaju, bajaju »tuča bila, tuča buš«; neke pripovijedaju na mukama da se pri tome služe pepelom od lomače, na kojoj su vještice bile sažgane, a i pepelom, koji se pari »na kvaterni petek«; one »baju« nad tim pepelom, »šen= tavaju«, »liljkaju« (kano liljak ili šišmiš trepeću) a uz to biju u bubanj; mažu se »mastju« da polete; različito pripovijedaju kako se ta mast pravi; neke vele da je od crnoga svinjskoga »lajna«, da treba tome djetećega mesa, a treba, da se pravi od masti juhe »obarnica« zvane; opisuju točno kako mlijeko »prejimlju« od tudjih krava, kako usjevima »cviet uzimlju«. One su kadre čuda tvoriti; svjedoci potvrdjuju, da su vidjeli, gdje se »prevrgla psom« neka Jela Kovačićka. Naročito umiju vještci i vještice »vračiti«; tako vrače na pr. bolesti od žuči bolestnika »ominajuć kučinama« govoreći pri tome: »Bežete, bežete, vi pogane žuči, suhe i sirove, kakove ste godi, pojte s toga sela«; na mukama odaju, da je dobra obrana protiv vještica bilje: »ruta, velestin, božje drvce, opih, veliki koren i česan«. Zanimljiv je slučaj za= grebačke kramarice Cindekovice u XVIII. vijeku; jamačno je bila dobra trgovkinja, kojoj je posao išao od ruke; konkurencija, da joj napakosti, optuži je da je vještica, veleći: »Ar Cindeko= vica vsakojačko zločesto vino na friškom more dražu cenu pro= davati i svedok i ovnogo bolše lošum cenum ne more prodati...

Kada Cindekovica z svojum kramum van na sajem ide, da ju vu bisage zmeče i onak z bisagami čes kopaniu skače, iz zroka toga da bole trži, kakoti na občinsko znanje na vsakom sejmu Cindekovica svoju robu najbole trži i prodaje, akoprem od drugeh takoveh kramarof robe nikaj bolše ni vredneše nema... Ja znam da ti vraga vu žežu nosiš, i da vsigdar bole tržiš nego vsi mi drugi kramari, pusti ga med nas da končemari jednu vuru, da i mi drugi tržimo ne samo ti...«

Erotika pruža jamačno najčvršću polugu konstruktorima svijeta vještica. Sa svojom ekstazom mistika naziru griješno u svemu što je u vezi s puti i bolećiva njihova fantazija stvara cijeli jedan izobličeni kosmos. U svima procesima protiv vještica glavna je optužba da one opće s djavolom, odatle da im je njihova zlokobna, vrhunaravna moć — i golema većina optuženica na mukama priznaju sve što im podmeće optužba, potvrdjuju da puteno opće s djavolom i na samu i na »spravišćah«; vele da dolazi k njima u različitom obličju, često u vidu poznata mladića. U tim priznanjima često se zrcali vaskolik ceremoniozni barokni svijet, njegov sjaj, bogatstvo, kojim su svi jednako zatravljeni i u svojim snovima; neka Barbara Dugan 1742. na mukama govori kako se »vrag peklenski«, u »svetloj opravi hrvackoj opravljen kojega zvale jesu gosponom« vozi kao neki barokni grandseigneur sa »šestemi črnimi konji s hintovom... peljal ih je galgam, kak se u Vrhovce ide na križoputje; gda bi bila k Janine lese došla, da ju preimenovani gospon kakti s jednum iglicum pri spravi sunul je« — i sad suci traže znamenku, »vražji pečat«, naravski običan madež, koji onda krvnik izrezuje da vještici oduzme tako njezinu djavolsku moć; Barbarina drugarica, neka Helena Ptičekovka takodjer je stavljena na muke, jer i ona ima jedan madež; na pitanja odakle joj je najprije veli: »da nikak znat ne more, od kuda bi bila tu pečat dobila, i da čisto nikaj nezna«; ali nakon obnovljene torture: »poveda... da je vrag peklenski noćno vreme s njum živel, i da je onda onu pečat njoj postavil, kada je s njinu živel i svoj barat imal«; trećoj u tom društvu Heleni Miherić izrezao je krvnik vražji pečat ispod desne dojke; pitana na muci odgovara: »Hudić koj je bil v zelenoj opravi, kojega zvale jesu Matićkom, piti donesel je i njoj jednu malu kaferku dal, kada takaj pod desnu stranu sesca vrag ju je vbol i zapečatil je«; četvrtoj Margareti Dedovki krvnik »jednu vražju pečat produkuval je, koju s pod pazuha desne ruke izrezal je«, uzalud je nesretnica odgovarala »da to nije

pečat vražja nego zlamenka«. Optuženice na mukama tvrde da se sastaju u kolo, dolijećući sa svih strana oko djavla, i vještci i vještice, na Kleku, Medvedu, Okiću, nad Vrapčem, ali i na »križoputju« pod vješalima. Tu je svagdje veliko veselje kao na crkvenom godu, skaču i plešu, piju i goste se. Jedna veli, da ju je pokojni njezin muž uveo u vražje kolo, jer da je i on bio »copernik«, druge se izgovaraju na nagovor svojih poznatih; vele kad koja prvi puta stupi medju copernice, biju je ostale »živimi kačami« (zmijama); djavao, hudić gosti ih, prevrgne se često u psa crne dlake, u mačka, u muhu, opći spolno u prilici psa sa copernicama; kad nagazi čovjek u njihovo kolo, »taki ga poje=du« i najveći čovjek »stane u njihovu zdjelu«; taru i melju pe=čene mrtvačke kosti, to im je sredstvo da »uzmu« čovjeka, ko=jega hoće da začaraju, one umiju »navrći« bolesti, na pr. zimljicu, ali mogu i »odčiniti« začarana bolestnika.

Prirodno je da »vještice« u stisci nastoje prikazati se kako su zavedene, tek nedavno primljene u kolo kao novakinje niskoga reda. Iz jednoga procesa protiv vještica koji se vodio u Turo=polju razabire se njihova hijerarhija, takodjer odraz baroknoga hijeratičkoga društva; jedna žena na muci pripovijeda da su ostale postavile nju za »kapetanicu«, a neku Kuševićku da su imenovale »vojvodicom«; vrag im je bio »zastavnik«, a zvao se Matić; u toj turopoljskoj coprnjačkoj »kompaniji« bio je »ka=petan« neki Čelić, a zastavnik neki Dautović; na mukama vele da su počinjale silne štete blagu i usjevima, vadile srce ljudima, ženama i djeci, i tako se gostile — jedna od njih priznaje da je glavom bila »sokačica«; druge su bile »velikašice«; vrhu svih vještica u Hrvatskoj »kakti obrštarica« bila je gospodja udova Agustićka; vele da su kod svojih gozdbi pravile gibanice velike kao cijelo Turopolje, jedna priznaje da je sama pomagala mije=siti tu gibanicu; jedna opet kaže za neku svoju družicu da je bila »dekla« vještica, kad su one na »Mlačkoj tratini« pojele srce nekog osamgodišnjega dječaka Petra; tvrde da je svake godine bilo »vražje generalsko svih coprnic i coprnjakov spravišće« i tamo, veli jedna, da je vidjela »vražju lepotu«; vrag da je držao »prodečtvo« veleći im: »Hodite sa svemi vragi i zlo činite na jedan kraj, a ja s drugemi na drugi kraj«.

Rjedji su slučajevi da muški dolaze pred sud radi čarolija. Takav se jedan slučaj dogodio 1729. u Varaždinu proti nekom Mikici Dolovčaku, koji je optužen da si je htio nabaviti posve=

ćenu hostiju potrebnu za čaranjem, po kojemu bi postao neranjiv od udarca sablje ili puščanoga taneta. Sličan slučaj raspravlja se u Zagrebu 1738.; tu je na mukama priznao neki vojnik Nikola Miljković da je za rata sa Španijom nabavio si u gradu »Genevi« više dijelova hostije, posvetio mu ju je neki pop, koji je bio osudjen na galiju pa s galije pobjegao; i Miljković se htio tom čarolijom učiniti neranjivim.

»Iz izvora, — kako veli Vladimir Mažuranić — jasno se vidi, kako se svagdje radi koje o iznudjenih sugeriranih priznanja, a koje o pojavih ekstaze, koji se radjaju katkad iz strastvenih pobuda i tvrda vjerovanja u istinitost pučke predaje o vrhunaravnom uticanju demonskih sila, a katkad su očito posve patološke naravi. Potonjih slučajeva ima bez sumnje vrlo mnogo. Na stotine raznih varijanata nesretnice te izmišljaju, sad na muci, sad s mučila skinute. Najpogubnije je pak, što pod pritiskom sudaca okrivljuju svoje susjede, te tako jedna coprnica za sobom u propast povlači, kadkad i od zlobe, susjedne poznate ženske. Ovakove nakazne sne bolne fantazije i izmišljotine izmučenih baba presudjuju gotovo neposredno do pred francezku revoluciju učeni sudci pod nadzorom i uz povladjivanje svjetskih i duhovnih oblasti«. Tek intervencijom vladavine Marije Terezije obustavljaju se progoni vještica, sve parnice u postupku imaju se predložiti kraljici da ih ona dostavi na pregled učenim ljudima; osude se ne smiju izvršivati dok ne stigne kraljevska potvrda, a 1758. konačno je kraljevskim otpisom zabranjen u Hrvatskoj svaki progon vještica. Bilo je krajnje vrijeme; »puk je bio već podivljao; nerodica, tuča, mraz. svaka nevolja dovela je kmete, robovanjem materijalno uništene a umno i duševno zapuštene, do zdvojnosti. Za sve zlo tražili su odmazdu na nesretnih staricah, sumnjivih kao bajalice i copernice. Seljaci su ih sami lovili, mučili i sažizali« (Vl. Mažuranić: Prinosi). To linčovanje copernica traje stotinu godina i bilo je već toliko skandalozno da je biskup Martin Borković još 1683. uoči varaždinske županijske skupštine pozvao velikog župana grofa Emerika Erdödyja da uvede redovni sud za vještice. U Hrvatskom Zagorju u Belcu, u dvije godine 1742.—1743. sažgano je samo u tamošnjoj župi jedanaest »copernica«, a u isto vrijeme tamo se već gradila zavjetna divot-crkva, izumrlih hrvatskih plemićkih obitelji, jedinstven primjer barokne umjetnosti u Hrvatskoj. Ali svaka kulturna epoha ima ovakve svoje tragične kontraste: profinjena umjetnost baroka i progoni vještica isto su takve potresne suprotnosti kao u

XX. vijeku oficijelna socijalna higijena i napredak i domišljatost ratne tehnike.

Politički život u Hrvatskoj, njegovi oblici takodjer se mije=njaju pod uticajem baroka. Plemenitih rodova u glavnom je ne=stalo, na mjesto plemenitih ljudi od pamtivijeka dolaze novi ple=menitaši, koji plemstvo stiču na dar od kralja za svoju službu, upravnu ili vojničku, pretežno svijet postaje bez poznavanja i osjećaja za tradicije. Politički ljudi gube vezu s prošlošću. Ogleda se to najbolje u jednom karakterističnom detalju. Kad je godine 1688. umro protonotar Zakmardy, koji je po dužnosti svojoj imao čuvati arhiv kraljevstva, u njegovoj ostavštini pronadjene su samo tri knjige saborskih zapisaka — druge su raznijeli različiti ljudi. Prirodno je da je uslijed toga lakše bilo provesti neke po=litičke reforme, sve u skladu s jačanjem carske vlasti a slablje=njem starih tradicionalnih ustavnih prava. Prije nego što je hrvatski sabor na Cetinu izabrao Habsburga za vladara, Hrvat=ska je politički još uvijek živjela na temelju odnošaja stvorenih s Pacta conventa — imala je juridički samo zajedničkoga kralja s Ugarskom i Hrvatska uopće nije izašiljala nikakvih svojih za=stupnika na ugarski sabor; tamo su odlazili i to tek od polovice XV. vijeka samo predstavnici Slavonije. Kad su uslijed osman=lijske ekspanzije izgubljeni jugozapadni hrvatski krajevi, a Dal=macija potpala pod Veneciju, ostanci sredovječnoga sabora Hrvatske udružiše se sa saborom Slavonije, i taj je sabor iza=šiljao redovno u Budim svoje izaslanike, koji se nazivlju »so=lemnes oratores«; od XVIII. vijeka sabor šalje tri izaslanika i to dvojicu u donju ili stalešku kuću, a jednoga u velikašku; ali još uvijek se i na zajedničkom saboru brižljivo čuva politička individualnost Hrvatske vidljivim načinom: hrvatski zastupnici: ne sjede za stolovima s ugarskim zastupnicima, nego u pročelju, na desno od predsjednika; tako je ostalo sve do 1848.; prijedloge i želje hrvatskih izaslanika zajednički sabor mogao je prihvatiti, ali nije mogao zabaciti — to je pravo pripadalo samo kralju; samo onaj zakon stvoren na saboru u Budimu, na koji su pristali i hrvatski zastupnici, vrijedio je i za Hrvatsku.

Barok je nosio jačanje kraljevske vlasti i dvora. Habsburgi nastoje centralizirati vlast i vodstvo u državi, a to jednako zga=dja Ugre kao i Hrvate. Samo ni u Ugarskoj ni u Hrvatskoj nema više političke jedinstvenosti, što je posljedica društvene dife=rencijacije; velikaši se pretvoriše u dvorjanike, aristokracija ve=ćinom je orijentirana prema Beču, a toj politici suprotno je malo

plemstvo i iz prirodjene konzervativnosti a i zato, jer je načelno protiv velikaša. I kad 1756. dolazi do velike upravne reforme, provedene u Hrvatskoj po ugarskom uzoru, ta reforma je kompromis — malo plemstvo spašava svoje pravice, ali pod kontrolom velikaša, pouzdanika kraljevske vlasti.

Ta reforma u Hrvatskoj briše i posljednja sjećanja na nekadašnji plemenski sustav, makar donekle održaje njegovu formu. Hrvatska se po toj reformi dijeli na županije; na čelu svake županije stoji odsele veliki župan, ali ne izabran, već imenovan od kralja i to iz redova velikaša; poslovima županije stvarno upravlja podžupan sa činovničtvom koje se bira na tri godine na velikoj županijskoj skupštini zvanoj restauracija; podžupan i činovnici mogu biti samo plemići dotične županije; županije se dijele na okružja, a ova na kotare; okružjima stoje na čelu veliki suci, a kotarevima mali suci, oni su istodobno i upravnici i sudbena vlast. Županije na svojim velikim skupštinama biraju zastupnike, obično dvojicu, za hrvatski sabor, a tim zastupnicima daju i obvezatne instrukcije za politički saborski rad — županije po svojem političkom karakteru, uz činjenicu da su istodobno i upravna vlast, koja izvršuje saborske zaključke, postaju tako bedem ustavnosti, za vrijeme reforma Josipa II. županije uskraćuju posluh i kraljevskim odredbama jer su neustavne — samo i svi ti politički časnici sve više postaju plaćeni kraljevski činovnici.

I do te reforme došlo je sticajem prilika, iskorišćene su nesloge medju hrvatskim ljudima, nesloge koje su posljedica društvene mijene izmedju dviju epoha. Novo barokno naziranje formira i nove političke grupacije, koje se zajedno natječu za milost dvora, tražeći od njega pravorijek. Baltazar Krčelić u svojima je memoarskim »Annuama« s prilično zlobe, ali čini se stvarno prilično istinito ocrtao tadašnje društvene prilike u Hrvatskoj, žučljivu borbu izmedju plemstva i velikaša, borbu, koja se medjutim nije vodila za ideje, nego isključivo iz egoističnih razloga. Velikaši drže faktično vlast nad zemljom u svojim rukama, koristeći se njome za svoje materijalne probitke, državne financije su uslijed toga u potpunoj deruti. Namjestnik banski je 24-godišnji neiskusni Adam Baćani, faktičnu vlast u zemlji imaju podban Ivan Rauch, protonotar Adam Najšić, varaždinski podžupan Josip Rafaj i zemaljski blagajnik Ivan Bužan; Krčelić naziva tu četvoricu »bogovima Hrvatske«, koji neograničeno vladaju svijetom imajući pred očima poglavito svoju korist. Protiv njihove vladavine formira se opozicija maloga

plemstva na čelu s advokatima Ladislavom Lukavskim i Benediktom Krajačićem. Kad je došlo do seljačke bune, u kojoj su sudjelovali i plemići Domjanići na strani seljaka, vlast je organizirala kaznenu ekspediciju, ali kroteći ne samo buntovne kmetove nego poharavši i mnoga plemićka dobra, opljačkavši dapače i dobro zagrebačkih isusovaca — sve što se je zaplijenilo plemićka je vojska podijelila medju se. Opozicija to iskorišćuje, lete u Beč prijave i denuncijacije; iz Beča dolazi posebna istražna komisija — posljedica svega bijaše pad »bogova« i diktirani novi urbarijalni poredak, prva velika reformna akcija u korist seljačtva — hrvatski politički svijet odsele gubi svaku političku inicijativu: jer misao stagnira, a neprimjetljivo već kroči i njegova ekonomska propast. Taj proces propadanja trajat će okruglo stotinu godina.

Politička klonulost i duhovna ukočenost nijesu bili jedini, ali svakako su znatni razlozi ekonomske dekadanse hrvatskoga života u prelazu iz primitivnoga sredovječnoga gospodarstva u moderni kapitalizam. Ljudi su previše neuki i sebični da bi se mogli snaći u novom vremenu u interesu zajednice. Pokušaji naći izlaza, prilagoditi se novim prilikama došli su pojedinačno tek onda kad je bilo kasno. Ekonomsku dramu sredovječne Hrvatske, — hrvatsko sredovječje traje faktično do 1848. — pospješivao je prirodno sam barokni sistem, koji Habsburgi uporno podržavaju ćuteći u njemu snage svoga opstanka. Plemstvo je oprošteno od daća i harmice, koristi se tima ekonomskim pogodnostima, još početkom XVIII. vijeka na štetu državne cjeline obilno se bavi eksportom stoke i prirodnih plodina, većinom u Ptuj, Radgonu i Trst. Stari trgovački put koji je vezao Zagreb sa Senjom preko Modruša zahirio je uslijed ratova, i Križanić spominje još 1665. da je tu promet slab »ježe tamo dljaradi stermih gor i dlja neplovnih rik nikakovaže prejezda ni torgovstva, i inorodnih ljudi malo prihodit«. Onda novi ratovi opet privlače hrvatske ljude u vojsku, a kad se prilike stišavaju ekonomski slaba zemlja ne može se prilagoditi prilikama. Habsburška vlast pako sve intenzivnije intervenira u trgovinske poslove u Hrvatskoj dirigirajući joj njezine pravce prema svojim interesima, brani trgovanje s inozemstvom, s njemačkim krajevima, gdje su hrvatski izvoznici dobivali kredite, brani se opet trgovanje s Turskom, sve u nastojanju učiniti austrijske nasljedne države monopolnim tržištem za hrvatske zemlje. Kasnije dapače se kuša osnovati po uzoru engleske Istočno-indijske kompanije jedno

slično društvo u Trstu godine 1750. pod imenom »Levante-Compagnie« s austrijskim i nizozemskim kapitalom, u kojemu si i sam car rezervira dionice; društvo je imalo namjeru steći monopol za izvoznu trgovinu iz Hrvatske i Ugarske; osnovana su i skladišta za tu kompaniju u Trstu, a u Livornu i Londonu poslovnice. To društvo glavni je poticaj da se u Hrvatskoj počinju graditi ceste za vezu s morem. Novi ratovi su medjutim osujetili razvitak toga društva, koje bi konačno od Hrvatske učinilo koloniju svoje vrste.

Degeneraciju hrvatske uprave i njezinu inertnost prema aktuelnim pitanjima i političkima i ekonomskima zapažali su pojedini intelektualci i sasvim je ispravno objašnjavali. Krčelić u svojima »Noticiae praeliminares« primjerice veli: »Uslijed zanemarivanja dobrih i koristnih nauka držim da se to zlo rodilo. Hranili smo se metafizičkim sitnišem, a ni misliti se nije smjelo na nauke o državi, politici, vojničkim, gospodarskim prilikama i uopće o javnom pravu; propovijedalo se da su to heretičke stvari. Tako danas i za našeg sjećanja. Bilo je dovoljno poznavanje obične gramatike, da se zna govoriti, prepirati i vikati u pitanjima o predmetima, koje ne razumijemo. Dapače mnogi drže, da biće i vrijednost kreposti stoji baš u lukavštini tako, da se mnogi ne stide javno se pohvaliti, kako su drugoga prevarili, pa se ponose svojim zlobnim i sramotnim djelom. To je plod skolastičkih mudrolija. Ne ćemo uzeti za konjara čovjeka, koji ne pozna konje, niti za ovčara čovjeka, koji ne pozna ovaca, niti za vinogradara čovjeka, koji nije vidio loze, a traži se, da držimo najboljim vladarima one, koji se nikad nijesu bavili onim naukama, koje nas jedine uče, kako se vlada ljudima i kako se vrše javne službe«.

Zahireloj prosvjeti i njezinom krivom sistemu Krčelić zajedno s nekolicinom obrazovanijih duhova pripisuje razloge svih slabosti Hrvatske svoga vremena. Za turskih opasnosti prosvjetni život morao je biti skučen, ali kad je osmanlijska ofenziva potisnuta, propušten je čas da se prosvjetne prilike promijene. U cijeloj kontinentalnoj Hrvatskoj postoje samo dva centra prosvijećenosti: Zagreb, odnosno točnije crkveni Zagreb i pavlinski samostan u Lepoglavi; isusovački red još koncem XVII. vijeka osniva gimnazije u Požegi (1698.), Varaždinu (1678.) i Osijeku (1766.); karakter akademije, gdje se obučava filozofija i teologija ima pavlinsko učilište u Lepoglavi, koje dapače podjeljuje od 1674. doktorske stepene, dok isusovačko učilište u Zagrebu

dobiva stepen akademije već 1671. — tek ni u isusovačkoj ni u pavlinskoj akademiji nijesu se predavale pravne nauke, najpo= trebnije za javni život zemlje — hrvatski djaci studiraju u Beču, Grazu, Bologni, Padovi i Krakovu; tek 1769. osnovana je u Va= raždinu prva javna škola »za političke i kameralne nauke«, koja se već 1773. preselila u Zagreb i koja je zametak hrvatskoga sveučilišta.

Zagrebački biskupski grad s prvostolnom crkvom kulturna je oaza, koja se visoko uzvisuje nad kulturnu razinu tadašnje Hrvatske; zagrebački biskupi, svi porijetlom plemići ili velikaši, od reda ljudi koji stekoše najbolju naobrazbu svoga vremena na stranim učilištima promicatelji su nada sve umjetnosti — tek krug njihovoga djelovanja vrlo je ograničen, već preko u Gradcu njihov uticaj čini se sustaje. U skladu s težnjama crkve za što dostojnijom reprezentacijom, težnjom koja se za vrijeme baroka još potencira, zagrebački biskupi i kaptol, premda katkad u za= vadi, mecene su umjetnika, intelektualaca, umjetnoga obrta. Bo= gatstvo zbirke zagrebačke riznice njihovo je djelo (vidi sl. br. 239—254). Zagrebačka biskupija na predlog Vitezovićev nabavlja za svoju biblioteku grafičku zbirku Valvasorovu, biskup Petar Petretić osniva u Zagrebu za porabu prvostolne crkve posebnu školu za umjetno vezivo, a za vrijeme kulturnoga biskupa Alek= sandra Mikulića=Brokunjevečkoga zagrebačka prvostolnica do= biva najreprezentativnije djelo baroka u Hrvatskoj, divot=oltar Sv. Ladislava što ga stvoriše zajedno drvorezbari kipar Ivan Ko= mersteiner i slikar, zagrebački sin Bernardo Bobić — oltar, koji je uslijed neshvaćanja budućih pokoljenja morao proći kroz cijelu kulturno=jadnu odisejadu da se tek u najnovije doba, za= slugom prof. Gjure Szaboa, koji ga otkriva zabačena, oštećena u jednoj seoskoj suši, smiri u zagrebačkom muzeju za umjetnost i umjetni obrt (vidi sl. br. 237 i 238, te kolorirane priloge br. 3 i 4).

Taj Bernardo Bobić, ličnost i djela kojega se tek u posljed= nje vrijeme počelo istraživati (vidi Željko Jiroušek: Bernardo Bobić, hrvatski slikar baroka, »Jut. List«, Zagreb, 3. I. 1939.) najveći je hrvatski slikar do XVIII. stoljeća. Za njega se samo zna da je domaći čovjek, ugovor o izvedbi divot=oltara Sv. Ladi= slava iz 1688. naziva ga »pictor et civis Areae Nostrae Capitu= laris«, sin je jamačno nekoga kaptolskog gradjanina. Kako je postao slikar, tko je otkrio njegov talenat, šta je sve stvorio — sve je to neotkriven roman njegovoga života. Ali ostavio nam je

svoja djela, i ta govore vrlo rječito, odaju sve što o njemu treba znati. Iz njih se vidi da je Bobić svakako morao studirati slikarstvo u Italiji, vjerojatno u Veneciji — uticaj majstora mletačkoga slikarstva zapaža se u kompoziciji njegovih slika kao i u koloritu, koji sav pjeva u toploj crvenoj boji; vidio je i proučavao svakako djela Tiziana, Tintoretta, Palma ml.; svršio je dobru školu, majstorski svladava tehniku, siguran je u crtežu, nadahnuo se duhom talijanskoga baroknog slikarstva — umije dati svojim djelima biljeg svoga vremena, izvjesnu teatralnu patetiku, ali koja ne djeluje usiljeno, majstor je u karakteriziranju geste svojih junaka. Istinski velik slikar taj je Bernardo Bobić, pun invencioznoga stvaralačtva, snažan u izražaju; artista koji očito nije svoje slike intelektualno koncipirao, nijesu one rezultat dugotrajne, mukotrpne rabote — smiono zahvaća kistom direktno na dasku, koja uz to gotovo nikako nije apretirana za posao — sigurnim potezima kista kreira, uživa u bojama kojima stvara vrhovnu slikarsku iluziju života. Radio je svakako brzo slijedeći inspiraciju, a kad je djelo iživio, čini se da se nije više mnogo za nj brinuo: detalji su ostali nedovršeni, slika nije ni čestito prevučena zaštitnim slojem pokosti. Premda su Bobićeva djela rezultat školovanja u stranom svijetu, ipak ima u njima nešto domaćega, i to ne samo na površini, u kostimu, kojim je zaodjeo svoje junake pomnjivo slikajući nošnju svoga vremena, već u unutrašnjosti, u njihovoj duhovnosti; sve fizionomije na njegovim slikama djeluju kao pronicavi portreji domaćih ljudi, uspijeva mu izraziti tip hrvatskih ljudi XVII. stoljeća. Živi Hrvati baroka gledaju nas iz njegovih slika: duge brčine, lubanje dugoljaste, malo kose, bademaste oči otkrivaju tragove nekadašnje prkosnosti, obličje roda, koji još nije shvatio pojma riječi »morati«; ali zato geste, pozicije tijela, pogledi — sve već zbori o tome da je pokornost prema »velikom gospodinu« savila šije naraštaja tih ljudi. Davna vremena osnutka zagrebačke biskupije slika Bernardo Bobić, ali jamačno suvremenicima bile su te njegove slike krcate aluzijama na suvremene dogadjaje: kad Bobić slika svoje slike u punom je jeku protuosmanlijska ofenziva, Turci bježe kao na slici Kumani, hrvatska vlastela u poklonstvu pred Ladislavom pokazuju na starodrevne grbove trojednoga kraljevstva — i iz te Bobićeve slike vrišti Vitezovićeva politička ideja potrebe cjelokupnosti hrvatskih zemalja. Poslije Buvine i Radovana Bernardo Bobić je najveći likovni umjetnik hrvatske prošlosti.

Romantičan lepoglavski samostan pod Ivančicom, u zaklonu strmoga humka gdje se nekoć dizao ponosni sredovječni grad još danas — premda arhitektonski iskvaren koncem prošloga stoljeća — sačuvao je nešto od plemenite patine, koju su mu vjekovi nanijeli. Smiono se penju šiljati gotički prozori, harmonizirajući sa čisto baroknim obličjem crkve. Ta hrvatska barokna arhitektura, kao i niz baroknih gradjevina po Hrvatskom Zagorju čudesno se uskladili s oblikom mekoga povijenog krajobraza; barok tu ne djeluje kao tudji nanos, nekud odgovara oblicima ove zemlje. Presadili ga i uzgojili domaći sinovi — pavlinski red klasičan je red hrvatskoga plemstva. Stoljećima ti lepoglavski pavlini više od svih hrvatskih ljudi živu s narodom, osjećaju njegove potrebe, služe mu kao kulturni provodići. Pavlinski red centar je i utemeljitelj modernoga školstva; pavlinska akademija namijenjena je doduše samo filozofiji i teologiji, ali cijeli samostan je velika škola; tu se kultivira nada sve umjetni obrt: vezenje čipaka, koje su pavlini tu uveli, naravski u crkvene svrhe, nadahnulo je umjetnost pučkoga veziva u cijelom okolišnjem kraju. Pavlini su dobri meštri — uče praktičnim zanatima svoju braću, a po njoj i profane ljude. Kultivira se svaka umjetnost i znanost — lepoglavski pavlini kao Belostenec bave se filologijom, sastavljaju riječnike, u XVII. vijeku intenzivno njeguju glazbu, sastavljaju svoju »Pavlinsku pjesmaricu«, zbirku hrvatskih nabožnih pjesama, sabravši jamačno sve stare popijevke, još iz XVI. stoljeća.

Iz lepoglavskoga samostana, koji je sudeći po spašenom skromnom blagu bio mali umjetni i umjetno-obrtni muzej svoga vremena (vidi sl. br. 224.—227.) potekao je pavlin-slikar Ivan Ranger, uz Bernardina Bobića drugi veliki artista hrvatskoga baroka. Po prezimenu zaključujući bio je njemačkoga porijetla, navodno iz Tirola, ali je moguće bio već pohrvaćeni sin kojega doseljenika iz njemačkih strana; u lepoglavskom samostanu u premoćnoj većini bili su svakako Hrvati, dobrim dijelom sinovi plemenitih rodova, samostan je disao isključivo hrvatskim duhom, osim u crkvenim obredima jezik dnevnoga života u Lepoglavi bio je hrvatski. U tom hrvatskom milieu-u našao se taj Ranger, po svoj prilici tu je odgojen, jamačno mu je tu i otkriven talenat, red ga je valjda i poslao na slikarske studije u strani svijet. Kao što se malo ili ništa ne zna o privatnom životu Bernardina Bobića, tako se ne znaju ni potankosti života Ivana Rangera. Rodio se 1700., godine kad je Bobić već moguće prestao raditi,

a doživio je pedeset i tri godine. O životu mu dovoljno govore djela. Kao i Bobić sigurno je studirao slikarstvo u Italiji; gdje, teško je reći, vjerojatno je prokrstario cijelu Italiju, čini se — sudeći po nekim detaljima u njegovim djelima — da je bio u Rimu, da je tamo vidio Michelangelove freske u Sikstinskoj ka=peli, njegov »Posljednji sud«; prikazujući u crkvi u Belcu u po=bočnoj kapeli kamenovanje Sv. Stjepana Ranger slika jedan muškarački akt, robustan, dinamičan, sav od ovoga svijeta — ćuti se tu jeka akorda, Michelangelove umjetnosti.

Bernardo Bobić je svjetovnjak, koji slika pretežno, zaklju=čujući po onome što je ostalo sačuvano od njegovih slika, XX. historijske kompozicije prilagodjene crkvenoj porabi. Bobić je svjetovnjak=artista po duši. Njegov Sv. Ladislav na divot=oltaru za zagrebačku prvostolnicu, nema u sebi zapravo ništa svetač=koga, u svih tih sačuvanih osam oltarskih slika Ladislav je samo kralj, pun vladalačkoga dostojanstva, u gesti, držanju, obličju čovjek, koji utjelovljuje ideju vladarstva. Bernardo Bobić umjet=nik je realista, koji se niti za jedan trenutak ne dijeli od zemlje, upravo uživa u prikazivanju svega zemaljskoga, u kostimu, u odrazima svijetla, u bljesku oružja, u prikazivanju zemaljskoga rada u slici gradnje zagrebačke prvostolnice, gdje ljude postavlja na skele poput nemirnih mravaca, nabacivši samo taj motiv gradnje, ali zahvativši ga rijetkim osjećajem za pulsiranje života; gotovo kao da se iz daljine čuje lupa batova klesarskih i tesar=skih ječeći sve do dalekoga horizonta purpurnog predvečerja (vidi kolorirani prilog br. 3). Ivan Ranger skroz je čovjek crkve, u svakom potezu njegovoga kista ćuti se duh samostanskoga od=goja koji ga je oblikovao; on nije samo slikar, nego i učen teolog koji u svojim slikarskim kompozicijama nastoji zahvatiti i dati vjersko=transcedentno. Svi njegovi likovi nijesu od ovoga svijeta, djeluju kao pokušaj realiziranja apstraktnih simbola vjere, a kad i donosi zemaljske ljude kao roba=mučitelja u prizoru kameno=vanja Sv. Stjepana slika ga čini se upravo zato tako realistički (Ranger je svakako dobro svršio slikarsku školu, i on ima kao i Bobić oštro oko za ljudsku zbilju, po sklonosti je i on realista, koji samo suspreže, podavljuje tu svoju sklonost) da bi pojačao ugodjaj nadzemaljskoga kojim obavija, prožimlje svoje svetačke likove. Nerealno su blistave i sočne boje plašteva Rangerovih crkvenih starješina pred Jagnjetom s knjigom sa sedam pečata u velikoj kompoziciji Apokalipse na pjevalištu samostanske crkve u Lepoglavi (vidi kolorirani prilog br. 5). U postavu i po=

kretima tih svetih otaca ćuti se ekstaza skrušenosti, kojom je istinski morao živjeti taj slikar-svećenik: sve arealno privlači toga čovjeka, koji čita Apokalipsu, u zmaju, kojega obara nadzemaljska pojava Sv. Jurja u fresko slici u Purgi (vidi sl. br. 230.) ćuti se strava čovjeka onoga vremena pred otajnim svijetom, ista ona strava, koja je radjala jezive predodžbe o svijetu vještica. Ivan Ranger čovjek je svoga vremena, baroknoga vidokruga, najjači svjedok njegove pobjede u hrvatskoj zemlji.

Svu sugestivnu izrazitost umijeća svoga i svoga vremena Ranger je najviše otkrio radom u novoj župnoj crkvi u Belcu u Hrvatskom Zagorju. Postanak te crkve, umjetnički najvrednijega spomenika baroka u Hrvatskoj, prilično je objašnjen. Ta crkva djelo je kolektiva, zajednički napor najistaknutijih rodova plemstva Hrvatskoga Zagorja, dok je organizator gradnje, čini se intelektualni začetnik i nadzornik cijeloga posla bio onaj isti Adam Najšić, protonotar, kojega Krčelić broji medju pakostne »bogove« tadašnje hrvatske politike, a koji je stekao još glas najvećega vinopije kraljevstva (primus potator regni). Belečka crkva, gdje je u nadstropnoj slikariji Ranger ovjekovječio i Najšićev lik, otkriva nam naličje te ličnosti, koju su suvremenici toliko napadali. Sigurno je morao biti čovjek jakih kvaliteta, konačno nikad šuše ne privlače gromove, a belečka crkva svjedoči da taj Najšić ipak nije bio samo spletkar i vinski megdandžija. Markantno njegovo lice na Rangerovom fresku, sigurno autentičan portre, odaje čovjeka u kojemu neobuzdano kipti duh spreman na sve, sigurno je bio velik sebičnjak, jer to lice odaje i rafiniranog uživaoca, koji je nalazio naslade i u gozdbi, ali i u umjetnosti. Ako je zaista bio Najšić inicijator i nadzornik gradnje belečke crkve, morao je biti čovjek istančanog ukusa, jedan rijetkih stvaralaca i ljudi volje u Hrvatskoj dobe rokokoa, toga posljednjega izdanka baroka. Glavni mecene gradnje crkve u Belcu bili su posljednji odvijetci plemićkih rodova, Čikulina, Gotala, Vojkovića, oni, da se ne zatre spomen imenu njihovog roda, darivaju zadušbinske oltare postavljaju na njih svoje grbove. Ta crkva u Belcu, još snažnije nego crkva sv. Katarine u Zagrebu (vidi sl. br. 256.) govori o sjaju barokne umjetnosti, svjedoči o impresivnosti te umjetnosti na ljude, impresivnosti koja još ni danas nije izgubila svoje snage. Ranger sa svojim slikarijama proširuje prostor, pretvara crkvu u dvoranu bogate raskoši. Oltari blliješte u zlatu, likovi svetaca kao da plešu neki zanosni poklonstveni ples pred Najvišim Mogućnikom. Sva su lica uzbudjena, ta uzbudjenost

morala je zarazno se prenositi na gledaoce; slike u arhitektonskim medaljonima prikazuju navještenje Marijino, Pohod Jelisave, Ro=djenje Kristovo, poklon Sv. Triju Kralja, obrezovanje, bijeg u Egipat — sav taj sveti svijet lebdi u zanosu, ali gracioznom, u skladu s ceremonioznim tonom carskoga dvora. Crkva dočarava puku sjaj gospodskih dvorova, da ga prvenstveno njime, kad je ponestalo snage idejnoga uvjeravanja, savlada, upokori i da ga kroz odnos prema Bogu učini užitnikom barem jednoga naj=skromnijega dijela gospodskoga svoga vremena. I dika nebeska morala je stoga poprimiti barokni biljeg.

Crkva u Belcu dovršena je u glavnome 1743; poslije te godine dovršavaju se još i pozlaćuju neki oltari. Svoj slikarski rad u Purgi svršava Ivan Ranger 1753. — tri godine kasnije umire. Njegova djela znače zenit barokne epohe u Hrvatskoj — poslije tih godišta počinje postepeni, iz početka jedva zamjetljivi pad baroknoga života. Tih je godina već u punom jeku reformatorska akcija vladavine Marije Terezije; mijenja se sistem uprave u Hrvatskoj, donošenjem urbarskoga zakona na novu bazu stavljaju se odnosi izmedju gospodara i kmeta, obustavljaju se progoni vještica — tankoćutno uho može već čuti korak novoga vre=mena koje se približuje, premda je još uvijek pročelje epohe na oko solidnije nego ikad prije. Ali tako to uvijek biva u historij=skim mijenama; pročelja, vanjština jednoga razdoblja najdulje se drži.

Nove reforme politički narod hrvatski prima bez pogovora, bez otpora, jer ti stališi i redovi, koji tvore politički narod bez ideje su, bez volje i inicijative; kad u posljednjem deceniju vijeka dolazi do njihove revolte protiv reformatorskih nastojanja Josipa II., ta revolta hrvatskih staleža bila je dobrim dijelom otpor kon=zervativizma ne po ideji već po nepokretnosti, a takodjer i refleks pokreta madžarske aristokracije, koju hrvatski ljudi slijede uslijed društveno=političkih veza.

Samo kod rijetkih pojedinaca može se naći izvjestno osjeća=nje za problematiku koju donosi novo vrijeme. Takav jedan izu=zetak je Ivan Patačić od Zajezde — moguće zato jer je kroz po=sjede obitelji Patačić tekla prva stalna poštanska veza Hrvatske sa sjevernim krajevima, koja veza donosi ne samo novu robu nego i nova shvaćanja — koji 1769. utemeljuje u Vrbovcu prvu stalnu školu za kmetsku djecu obojega spola, darivajući je zemlji=štem za uzdržavanjem školnika. Drugojačije ljudi su živjeli iz dana u dan. Adam grof Oršić u svojima memoarima, pisanima po=

četkom XIX. vijeka na završetku napoleonskih ratova obuhvatio je osvrtnim pogledom doba svoje mladosti i muževnosti, dao stvarnu, detaljima bogatu sliku hrvatskoga društva u posljednjima desetljećima pune vladavine barokne epohe, — ostanci svakidašnjice toga vremena, sačuvani u muzejima, ilustriraju pričanja toga bistroga, razboritog memorijaliste (vidi sl. br. 295.—314.).

Odmah na početku svojih zapisaka, sjećajući se svoga djetinstva Adam Oršić baca jak pramen svijetla na prosvjetne prilike u Hrvatskoj prve polovice XVIII. vijeka, koje je Krčelić onako žučljivo žigosao. U Zagrebu je svršio »šest škola«, gdje mu je kao kućni učitelj bio pridijeljen neki graničar, grub čovjek, odan pijanstvu; nije mi mogao dati nikakvu naobrazbu, jer je sam nije imao; onda sam pošao u Krems na filozofiju.

»Za vrijeme moga života — crta prof. Oršić život svoga društva, velikaškoga i plemićkog ambijenta — mnogo šta se promijenilo u Hrvatskoj u pogledu običaja i navika. Društva, redute i komedije poznavali su samo oni Hrvati, koji su bili u Grazu i Beču. Nitko nije zimi radi zabave odlazio u grad. Veselo se slavila godovna, imendani i rodjendani. Kavaliri i imućni plemići pozivali su svoje susjede, da se cijele noći plesalo uz dvije gusle i jednu cimbalu. Gdje je kuća bila premalena za mnogo gostiju, spavali bi muškarci skupa u jednoj velikoj sobi na slami, žene dvije po dvije u jednom krevetu; danju se rijetko kartalo, već se igrale male igre. Na stol je dolazilo dobrih i mnogo mesnih jela, torte i paštete bile su najotmenija jela; za stolom se dugo sjedilo i pilo u zdravlje svakoga. — Nije bilo trgovanja stokom, žitkom i vinom, ali i malo gotova novca. Župnik, koji je ostavio 200 forinti, bio je bogat čovjek. Sve je bilo jeftino, nije se znalo za luksus. Jedan je provizor imao godišnje 30 forinti plaće, pri tom je dobro živio. Podžupani i asesori zadovoljavali su se naslovom »sceptabilis«, svak se odijevao kako je mogao, ali dobrim suknom, jer tad se moglo dobiti fine holandeske, francuske i engleske tkanine lakat po najviše 4 forinte 30. Ukras bogatih žena sastojao se iz jedne stajaće haljine od jake svilene tkanine i prema imetku od jedne dragocjenosti za svečane zgode; plemićke djevojke zadovoljavale se haljinom iz platna ili pamuka; crna pregača iz tafta bila je već svetkovinski ukras. Žene su malo što znale osim onoga što je u molitveniku; medju sobom razgovarale su o kućnom gospodarstvu, svojoj djeci i služinčadi. Kako su samo obrazovaniji Hrvati znali njemački, općenito se govorilo hrvatski ili latinski.

Luksus muškaraca se sastojao iz lijepih pušaka, jahaćih konja i jahaće opreme, samo je zagrebački biskup imao jedino »Nobl-kočiju«, drugojačije ekipaže nijesu bile poznate, ipak vozile su se uglednije dame i kavaliri na šest konja, imali i po dva »hajduka«.

U Hrvatskoj bilo je mnogo cesta, mostova i mitnica. Ali te su ceste i mostovi bili vrlo loši, nigdje nije bilo ni jedne gradjene ceste; većina je muškaraca i žena morala jašiti, zato je kasnije hrvatski consilium dao ukinuti većinu mostova i mitnica i brigu za njihov opravak, skupa s gradnjom, predao županijama. Liječnika i kirurga bilo je malo, zagrebački kaptol imao je jednoga gradskog medicusa, ostale su liječili nekoliko regimentskih kirurga, franciškani, onda apotekari; i većina kuća imala je malu zalihu medicina i upotrebljavalo se različita kućna sredstva. Kasnije za vremena Marije Terezije dobile su županije medicuse i kirurge. Krumpir nije bio poznat, donijela ga je i počela saditi vojska za vrijeme sedmogodišnjega rata. Isto tako je vojska donijela iz Saske i Šlezije u Hrvatsku nepoznatu spolnu bolest, Voltaireove knjige, a s njima došlo je u zemlju i nekoliko slobodnih zidara. To društvo kasnije je kod svih staleža vrlo jako primljeno, ali kako je sad u Francuskoj ukinut jakobinski klub, ima sad u Hrvatskoj manje slobodnih zidara.

Oko g. 1770. počeo se u Hrvatskoj širiti poguban luksus, koji je nadmašivao snage; naročito u Varaždinu, gdje je bilo sjedište banskoga vijeća, vidjelo se sjajne ekipaže najnovijega načina, stolno srebro, prekrasne livreje, tekliće, francuske kuhare. Ekselencije, magnifici i žene dali su dobavljati iz Beča skupe mode, održavala se prava ukočena društva, jednom riječi Varaždin je bio mali Beč. Taj luksus je prelazio snage naroda i mnogi se, naročito Franjo Patačić, tako upropastio, da su zaplijenjena dobra njegova i njegove žene. Kad je Varaždin pogorio, preneseno je i bansko vijeće u Zagreb, onda za godinu dana ukinuto, ali tragovi oholosti i luksusa su ostali. Plemstvo se umnožilo, čime je postalo i slabije imutkom; ali svak, i vice-sudac i gospoštijski inspektor dalje se nazivlju »spectabilis«. Svatko hoće posjećivati i redute i kazalište, svak hoće držati si ekipaže, svak mladić, bez službe ili imetka, lijepo odjeven, malo poštuje starije ili više ljude po činu, ali većina imaju malo imutka ili znanja, a ako je takav mladić u službi neznalica, ipak hoće imati veći čin i uvijek se šepiri; odatle nastaju prevare, a katkad i kradje. Izdatci na metrese takodjer nijesu neznatni. Ženski se luksus takodjer popeo na najviše; od vremena na vrijeme naručuju se najnovije i najskuplje uresne

stvari, danas više nije moguće razlučiti sobaricu, komorkinju ili gradjansku ženu od prve dame. Lijepe djevojke imaju vrelo prihoda, a ljubavnik mora snositi troškove luksusa, za što biva vjerno nagradjen. Općenito žensko brbljanje radi samo o modi, točno se promatraju haljine svake; nakon godinu dana još se zna kakav je ova ili ona, ovom ili onom zgodom nosila nakit, točno ga se kritizira, katkad se vode diskursi o teatru i redutama, najmanje se brinu za djecu i kućanstvo. Ima sad i mnoštvo učenih ili problematičnih žena, koje tako unesrećuju svoju obitelj; ali uskoro će nestašica novca drugojačije poskočiti i mlada će gospoda uslijed neimaštine životnih sredstava moljakati za niske službe. Plemići s malim imanjem rado će postati vojnici, svećenici ili i upravitelji kod imućnijih. Djevojka će rado tražiti službe, odijevati se prema svojem stališu i imutku, a naročito kad jednom bude ukinut ugarski ustav i plemstvo izgubi svoj imunitet, onda će oskudica srušiti luksus i oholi ili lijeni ljudi tražit će kruha u industriji.

Za moje vrijeme medicina je preživjela velike promjene, nekad se sve bolesti posmatralo s jednoga gledišta, naime nastojalo se odkloniti sve uzroke bolestima purgativima i puštanjem krvi. Browen je pronašao nov sistem, on jednostavno nastoji ojačati tijelo, dopušta purgative i puštanje krvi samo u krajnjim slučajevima; star i nov sistem u krivo vrijeme primijenjen mnoge je ljude odveo u grob. Pronašlo se cijepljenje kozica, kod nekih s dobrim, kod nekih s lošim uspjehom. Ugarski Consilium Locumtenentiale doduše je to preporučio, ali županije postupaju, kao u svemu, mlohavo i zato još uvijek mnogo djece umire od kozica. Medicina čini se još uvijek nije našla postojan sistem, ali kirurgija je, naročito prigodom ratova, daleko uznapredovala. Od nekoliko godina je harala t. zv. epidemijska nervna groznica, pobivši u europskim državama mnogo, naročito mladog svijeta. Za posljednjih godina, kad su ljudi u ratu vidjeli različite zemlje, kao i čitanjem različitih knjiga, kultura je porasla, ali običaji i moral jako su popustili. Slabo se poštuje starost, predpostavljene, skupa s vjerom, svak mladji ili niži smatra se jednakim starijem i predpostavljenom, plemstvo mrzi magnate, prezire svećenike, ali voli novac; to su posljedice lošeg odgoja, iz kojega je nastala općepogubna oholost. Mladi velikaši i imućniji plemići sakupljaju malo znanja, moraju u svojim stvarima siromašnije slojeve za skupe novce pozivati za savjet, a ti ih često najgrublje varaju i jer ta klasa ljudi dobro vidi da je neophodno potrebna neukim bogatašima, ohola je i prezire imućne. Broj advokata tako je velik da

će uskoro nadmašiti broj procesa; taj pakostni ljudski soj traži zaradu, huška podložnika protiv gospodara, zabrinut je za zaradu, stoga se laća varanja. Kod sudova većinom sjede siromašniji ljudi, i za to katkad ne ide najbolje s pravdom. Kod zemaljskih i županijskih kongregacija više vrijedi onaj, koji je drzak i koji ima jak zvučan glas, premda katkad nadrobi kojekakvih gluposti. On stvara općenito raspoloženje, ali većinom govore mladi ljudi, ma koliko imali malo iskustva. Premda je gostoljubivost u Hrvatskoj znatno popustila, još se većinom drži u Zagorju...

Uz tu tmurnu sliku života aristokracije, plemstva i gradjanstva kako je crta konzervativni, ali pametni Oršić, život seljaka bio je još teži. Obličje zemlje sporo se mijenja — još do u XIX. vijek na Odri u Turopolju kraj Turopoljskoga Luga postoje živa seljačka naselja na sojenicama — samo mjestimični tragovi starorimskih kanala, kojima je nekoć kraj, kao i u Lonjskom polju, bio melioriran govorili su da je ta zemlja nekoć u pradavna vremena davala više ploda — samo svijet je zaboravio kako ga se stiče. Niže uz Savu, oko Trebarjeva, grade si seljaci nastanbe neobičnom tehnikom primitivaca: sasjekli bi velike i stare hrastove tako da bi im se krošnje splele medjusobno, a onda bi tako isprepletenu krošnju nabacali najprije blatom izmiješanom slamom, a kad bi se od takvoga blata načinila kora zasuli bi je onda još debelom naslagom zemlje, kakva bi se našla pri ruci; ostavili bi tek dva tri otvora, nanosili unutar hrastove krošnje šušnja, trave i suvaraka, pa onda zapalili a kad bi drvo izgorjelo ona kora bi se ispekla, pa bi se na taj način dobila umjetna, ispečena špilja, koju bi trebalo iz nutra samo dobro izgladiti i već bi služila kao ljudsko obitavalište. Život seljaka, svejedno bio on plemeniti brat ili kmet, u kopnenoj Hrvatskoj velika je muka. Slobodna općina Cvetkovićka u parnici s gospoštijom kerestinačkom daje 1774. pregledan iskaz o svojim prilikama, po kojemu se može prilično vjerno ocijeniti taj život kao i zadovoljstvo toga svijeta s razmjerno niskim standardom života »Zemlje naše gda se nagnoje — veli se u tom iskazu, — koje na mesta čisto nizinasta nisu, sredno rodovita jesu. Senokoš za našu potreboću imamo dosta, seno dobro i pitovno, ottavu iz nih ne dobivamo, kajti kesno okolo Trojakov gaimo i okoli Velike Maše kosimo. Stvari naše prodajemo vu Karlovcu 4 vure od nas dalko. Pašu imamo na gore spomenuteh naše senokošah od protuletja do Trojakov, potlam pako po kositbe od Velike Maše, do terde zime, zato i ottave nimamo. Vodu imamo vu vekivečnom potoku, koj čez naše selo teče. Derva za ogenj i stanje

potrebno vu našem obćinskom lugu hrastova i za druga imamo, koj lug od nas dalko ni, i 300 okolo rali velik je, vu gori rečenom lugu imamo zadovolnu žirovınu. Desetine od ništa ne dajemo. Tersja imamo i vuru daleko, kadi dobra vina rode, od kojih da= jemo gornicu, desetinu, kopune, herg i spisni groš. Meline imamo na domaćem potoku, strajnski pako od nas dalko nisu vu ko te= rejmi takaj mleti moremo. Imamo zadovolno izbiranje župana, 12 stareših, fiškuša i od mirajućih succesiu i prodavanje. Zemlje naše, koje po nizini stoje, jesu tak teškoga della, a da 8 voli tri puta orati moramo, potopu takaj i meglam poveržena.«

Tek ratovi bi za godine ništili skromni imutak sela. Za novog rata protiv Turske pod Josipom II. Hrvatska je materijalno utu= čena. Grof Oršić u svojim memoarima priča, kako je »seljak usli= jed podvoza i drugih nepogodnih stvari skrajnje stiješnjen; gubio je kod podvoza svoje konje i stoku, konačno mu je ova još za= ražena, pa je nakon toga uslijedila opća stočna zaraza, ja sam, koji to pišem, — veli Oršić, — izgubio sam u deset dana deve= deset i šest komada najljepše švajcarske rase. Po cestama ležala je ljeti djelomice carska, djelomice privatna rogata marva i konji krepani, i nije bilo dovoljno marve za obradjivanje zemlje, zemlju se većinom kopalo i tako sijalo žito. Strašna nerodna godina pro= uzrokovala je velik glad, tako da su seljaci pekli kruh iz drvne kore i kukuruznoga klipa i nadjeni su mnogi i njihova djeca mrtvi od glada na cestama, po šumama i pašnjacima. Josip je dao do= premiti žito iz Sicilije, poduprijevši, premda kasno, ipak donekle narod: zemljarinska koncesija još je uvijek trajala, oduzimljući gospoštiji novca i žita, pa ova nije mogla poduprijeti svoje pod= ložnike uslijed čega su zajedno dospjeli u tužne prilike. »Standart života naroda u Hrvatskoj — uz primorske gradove, poglavito Senj gdje se jedino u Hrvatskoj stvara snažan gradjanski sloj, s izgradjenim tradicijama, načinom života i mentalitetom gradjan= stva — razmjerno je još najviši u slavonskim dijelovima Vojne Krajine. U zapisima graničarske obitelji Rakitića iz okolice Siki= revaca spominje se kako je njihova kuća imala oko 1788. »priko stoh Glavah govedah, po trideset kravah dojechih, kao u kojem spailuku da ne spominjem pun Thor kozah i smocsile skoro pola Sella Odvishkom«; samo za to zamjerno materijalno blagostanje graničar daje nevjerojatan danak u krvi. Memorijal seljačke kuće Rakitića i tu pruža potresno svjedočanstvo: »Mallo kadaje Vik a i pol Vika proshlo brez Ratta. Godine 1702.—1711.—1741. biloje Okresha predosta: koje na Spanjula, koje na Francuza svih pet

Didovah odmarshiraloje u Italiu i na Rajnu. Djed Andra i Djed Jakob poginulisu, a ostalih podolazilisu s mlogimi Seljanih, koje sam ja isti oko godine 1783. upamtio sgurite kao Serpove, talijanski kao i nashki govoreche... Izmarshirao je najprie I-vi Antun i poginuo u Niederlandu. pod Littichom. II. Jakob, i umerho u Nimacskoi. III. Bazilia i poginio u Schweizerskoj pod Munderthalom. IV. Luka i umerho u Peshte. V. Andria, i poginio pod Aspern... Dicza jucserashna nahodashese po Magjarskoj dugoj i shirokoj Njemacskoj, Francuskoj, po Italie do Mora, napatishese dosta...« U slavonskim krajevima Hrvatske uslijed razmjernoga blagostanja osjeća se i potreba za kulturom više nego u srcu kopnene Hrvatske; zagrebačka štamparija u drugoj polovici XVIII. vijeka pretežno najviše štampa knjiga pisaca iz Slavonije, namijenjene tamošnjem puku; to su od reda knjige nabožna sadržaja, djela domaćih svećenika i redovnika Ivana Velikanovića, Antuna Kanižlića, Josipa Pavičevića, a pučkom pak knjigom postao je »Satir iliti divji čovik« prosvjetitelja-graničarskog oficira Matije Antuna Reljković, jurišajući protiv praznovjerja i predrasuda, pozivajući se na zdrav ljudski razum, ističući potrebu prosvjete najširih slojeva naroda. Kao zarobljenik u Frankfurtu na Odri naučio je njemački i francuski i upoznao prosvjetiteljsku literaturu na jednom i na drugom jeziku, Reljković je čisti i jedini izdanak zapadnjačkoga prosvjetiteljskoga duha toga likvidatora barokne moći. U Dalmaciji pako torbari raznose knjige, za koje je knjižarski centar još početkom XVIII. vijeka »u butigi Bartula Occhi, Knjigara na rivi od Harvatov«. Tu se još uvijek prodaju »Historia od Rabigne Anibala Lucia«, »Historia od Udovice Judite i Olopherna«, »Historia od Vazetya Szigeta grada«, »Nauk karšćanski ili Dottrina mala i velika«, »Život Svetih«, koji je najskuplja knjiga; ta djela kupuje svijet gradova u dalmatinskoj Hrvatskoj, dok puk još uvijek očito čita glagolicu. 1779. barem neki Keljević u Zadru, jamačno prodavalac knjiga javlja fratru Buljanu u Sinj da je prema njegovoj poruci predao ocu Vinku Vidoviću iz Korčule, koji je tad bio učitelj moralke u glagoljaškom sjemeništu Zmajevićevom, 24 egzemplara šćaveta »po šest petića komad«.

Politički umrtvljene volje, ekonomski krajnje iznjuren, neuk dočekuje hrvatski svijet veliki obrat u politici i kulturi Europe: Francusku revoluciju.

D U H K O J I S P A S A V A

Deklaracijom o pravima čovjeka i gradjanina, njihovom misli=vodiljom: »sloboda se sastoji u tome da se smije činiti sve što ne škodi drugome «, francuska je revolucija već u kolovozu 1789. izvršila svoju historijsku misiju dovevši do pobjede nov nazor na svijet, postavivši na nove temelje odnošaje medju lju=dima i narodima. Vojske republike, a kasnije carstva, pronose svijetom nauku novog evandjelja kojemu isključivo zahvaljuju svoje prve uspjehe. Samo, kao uvijek, vojske nijesu najpogodniji nosioci novih vjerovanja.

Razmjerno je teško ma i približno ustanoviti kako su ideje francuske revolucije prodirale u hrvatski svijet, kako su kod njega odjeknule, tko ih je zapravo primao. Sačuvana dokumen=tarna gradja prikazuje prvenstveno mišljenje i raspoloženje onih, koji su bili protivni idejama revolucije: vlasti, velikaša, plemstva, crkvenih ljudi, svih onih za koje nov poredak nosi siguran gu=bitak životne baze, slom njihovih interesa. Revolucija progla=šuje slobodu i jednakost, političku i društvenu, a uspjeh tih ideja znači u dnevnom životu gubitak staleških povlastica, ukidanje kmetstva, prije ili poslije dolazak na vlast do tad podvlaštenih novih društvenih slojeva. Aristokracija, plemstvo i crkva i u Hrvatskoj moraju biti protivnici novih ideja, već po nagonu samoodržanja. S njima ide i ono plemstvo, većinom potomci ostanaka starih plemena, koje živi seljačkim životom, kojemu nov poredak stvarno ne bi promijenio životnih uvjeta; ali to malo plemstvo, šljivari, plemenite općine, uzgojeno je u sjećanju na svoju nekadašnju odlučnu ulogu u državi, gordo je na svoje poli=tičke prerogative, svoje »pravice«, premda mu one pružaju po=sljednjih decenija slabe i političke i ekonomske probitke — i to seljačko plemstvo osjeća se staleški solidarnim s velikašima i starim poretkom. Gradjanstvo, koje je svagdje stvarni užitnik novoga stanja, u Hrvatskoj je sasvim pasivno prema idejama re=volucije i novom poretku što ga ona donosi. Pučanstvo hrvatskih gradova u stalnoj je mijeni, malo povoljnima općim ekonomskim

prilikama nije moglo steći onakvoga bogatstva od koga mogu živjeti generacije, koje stvaraju tradicije gradjanstva; većinom su to mali ljudi, obrtnici, mali trgovci, dok slobodna zvanja, u koliko ih trpi stari poredak, u rukama su prolaznih stranaca. Uz to su općine slobodnih gradova od davnine uživale zamjernu municipalnu slobodu, njihovi stanovnici neizravno imali su i svoja politička prava, po svojim predstavnicima u hrvatskom saboru bili takodjer jedan, makar i skroman dio »stališa i redova« — nove revolucionarne parole kod njih već zato slabije djeluju. Odlučno je bilo da je dvjestagodišnja vladavina baroka ucijepila u gradjanstvu devotnu pokornost prema svim autoritetima, prosvjetna njegova razina vrlo je niska, bez viših je duhovnih potreba, ne teži za novim vidicima. Gradovi sa svojim stanovništvom jednako su tvrdinje krajnjega konzervativizma kao i plemićki dvorovi.

Dolaze do hrvatskoga svijeta glasi o novim svjetskim dogadjajima. Samo većina pučanstva ne može im ocijeniti doseg, premda mu sigurno uzbudjuju misli i osjećaje. Kao uvijek kod prvih osjeta velikih historijskih struja ljudi se prvenstveno zaustavljaju na vanjskim pojavama, na površini dogadjaja, bizarnostima, simbolima novoga, primaju ih više kao stvar mode, omalovažujući prelaze doskočicama preko njih. Ideju, jezgru zbivanja malo tko spoznaje. Kronika je na pr. zabilježila da se na izmaku XVIII stoljeća u Zagrebu na jednom plesu pojavila neka maska kao guillotina, a kad je neki krajiški oficir, sigurno platonički entuzijasta revolucije, pokušao u Zagrebu na Markovom trgu zasaditi »drvo slobode«, ne veli se da je imao radi toga nekih većih neprilika, (da je bio drastično kažnjen sigurno bi to bilo pribilježeno), spominje se tek da je reakcija na tu revolucionarnu gestu bila antijakobinska prodika oca Albertusa iz reda kapucina »zur heilsamer Belehrung des deutschen Bürgers in Agram« — nije se očito vjerovalo da bi francuski dogadjaji mogli imati dubljeg utjecaja na život u Hrvatskoj.

Ali kad francuska vlast zahvaća Dalmaciju, kad konačno pod nju potpadaju i prekosavski krajevi Hrvatske, slika se mijenja: apatija i ruganje pretvaraju se u stravu i mržnju, a Hrvatska postaje prilično važno središte proturevolucionarne propagande. Po živoj djelatnosti te propagande može se zaključiti da se je djelovanje francuskih naziranja moralo osjetiti u hrvatskom svijetu, pogotovo pak da je glas o tome kako Francuzi ukidaju kmetstvo, govore da su svi ljudi jednaki i da imaju jednaka prava morao prodrijeti do seljaka, buditi u njima zadrijemala sjećanja na nji-

hovu »staru pravdu«. Kronika rabskoga plemića Jakova Galzigne pruža o tome malo svjedočanstvo; tamošnja vlastela imala su neprilike sa svojim kmetovima još prije dolaska Francuza, kmeti su se ponadali, stali glasno govoriti o tome kako će postati slobodni kad dodju Francuzi, na što ih gospoda uvjeravala kako će sve ostati kao i prije: koji je gospodin, bit će i poslije, a koji je bio koza, bit će koza (koza — lokalni nadimak za kmeta). Slično je moralo biti i u banskoj Hrvatskoj, pogotovo kad je desno od Save bilo sve pod Francuzima, koji su sigurno već iz vojničko-političkih razloga kušali djelovati na podanike austrijskoga cara. O toj propagandi govori sačuvana pjesmica na kajkavskom narječju, koja se sigurno širila medju seljačtvom, na pučku objasnjujući ideje revolucije:

Ovak Francuz sam govori,
za to noć i dan se bori,
da potare gospoščinu
i utvrdi sloboščinu:
grofi, popi, plemeniti,
da se mogu skoreniti,
da broj ljudeh bude dvoji:
samo dobrih i zločestih . . .

na koju je pjesmu kajkavski poeta i pisac komedija i izdavač kalendara Tito Brezovački odgovorio 1801. u svom »Novom kolendaru« drugom agitacionom pjesmom »Horvat Horvatom horvatski govori 1801.«, dokazujući kako jednakosti nema u prirodi, kako francuska sloboda donosi ljudima samo zlo; ali iz Miklaušićeve proturevolucionarne pjesme takodjer se razabire da je moralo biti simpatizera revolucionih ideja, naravski medju pukom, koji, veli Miklaušić,

V srcu ovak su veleli:
»Da b' Francuzi došli simo,
mi jedino to želimo.
Nam bu onda vsem skup bolje,
onda bumo naše volje,
onda bumo vsi jednaki,
gospon bude zmed nas vsaki.
Mi slobodni vsi budemo
kmeti više ne budemo
nit na delo, nit na tlaku
otpuste na štivru vsaku . . .

Poslije dva i više vjekova i najširi narodni slojevi počeli su opet češće čuti riječ »sloboda«, »sloboščina«, svakako stali razmišljati o njoj, njezinom sadržaju. Iz agitacionih i protuagitacionih dokumenata vidi se šta je za te slojeve uključivao pojam slobode: konačno ukidanje kmetskih odnošaja i sticanje zemlje, ukidanje tlake, štibre, vidi se da su shvatili srž novoga poretka, da je on odgovarao i u Hrvatskoj težnjama njihovima, da sloboda nije bila za njih samo zvonka riječ nego vrlo realan sadržaj. I zato su morale biti jalove sve proturevolucionarne propagandne krilatice o »jakovljevcima i žudijama«, koji hoće podjarmiti svijet. Ti najširi slojevi naroda, kmeti, seljaci primaju ideje o novom poretku, u koliko do njih dopru, primaju ih više s instinktom nego razumom; nemaju ni znanja ni snage da svoje želje realiziraju. Samo te misli odsele ne zamiru, tim više što su reforme Josipa II. dale im zamah: 25. VIII. 1785. Josip II. je dokinuo već ideju kmetstva, dao kmetima pravo slobodne seobe i sklapanja braka bez odobrenja zemaljskoga gospodina, pravo biranja zvanja i slobodnoga raspolaganja s pokretnom imovinom — tek nije im ta Josipova reforma dala bazu za nov život, nije im dala vlastničtvo nad zemljom koju obradjuju, ta reforma dovela je seljake do obećane zemlje, pokazala im je, ali ih nije u nju uvela.

Hrvatski politički svijet protivnik je revolucije i njezinih ideja, ali duh vremena djeluje postepeno. Grof Oršić, koji je u svojima zapiscima najprije sasvim lakonički kao uzgredice pribilježio najvažnije francuske dogadjaje, početkom novoga stoljeća mora konstatirati neke promjene; spominje kako je naročito »mladje svećenstvo sad slobodnije od predrasuda, pa tako djeluje i na priprosti puk, ali kod obojih ima još puno toga što treba popraviti«. Na svećenstvo djeluje svakako biskup Maksimilijan Vrhovac, nekadašnji konjanički kapetan, koji je doduše kao zamjenik banske časti jedan od stožera službene protufrancuske propagande, ali kojemu lično mnoge nove ideje nijesu sasvim strane, koji nada sve ima osjećaj za narodne kulturne vrednote, smatrajući ih srži narodnosti; on prvi daje u kontinentalnoj Hrvatskoj poticaj za sabiranje jezičnog blaga pučkih pjesama, starih knjiga.

Plemstvo sudjeluje u stališkoj vojsci koja operira protiv Francuza po hrvatskim krajevima. Na pr. arhiv slobodne općine Cvetković bilježi da su Cvetkovići »vu vremene generalske insurectie suproti neprijatelu Francuzu« dali 30 vojnika, koji su slu-

žili u »Adeliche Turopoljer Insurektions Infanterie, Obrist Graf Nadazdische Battalion« pod komandom kapetana Michael v. Witkovich von Civile« — ali taj ratni napor ne bi bio po hrvatski svijet naročito tegoban da dvadesetgodišnje ratovanje nije dovelo do potpunoga ekonomskoga sloma u svim hrvatskim krajevima bez razlike na suverenitet. Ekonomska kriza prouzročila je da su i oni krajevi, koji su bili pod Francuzima, nakon njihovoga uzmaka iskrenom radošću pozdravljali austrijsku vlast, vjerujući da će im uz mir donijeti i blagostanje mira. Francuska vlast u hrvatskim zemljama bila je vojnička, imala je svoje lice i naličje, pučanstvo ju je teško ćutilo jer su za francuski režim hrvatski krajevi bili prvenstveno nov rezervoar ratnoga materijala, i ljudskoga i stvarnoga; graničar je izmijenio samo mundir, a nevojnički svijet pod ekonomskim pritiskom nije zapažao razlike izmedju mletačke, austrijske i francuske vladavine — zato je kratkotrajna francuska vladavina uz neke tehničke tečevine, poglavito ceste, ostavila kod širokih masa više nepovoljan nego povoljan trag. Za francusku vlast oduševili se samo pojedinci-inteligenti.

Prve godine napoleonskih ratova čini se da su donijele prolaznu konjunkturu, kojom se koriste neki obrazovaniji aristokrate kušajući udariti prve temelje industrije u Hrvatskoj, traže novu orijentaciju svojega gospodarstva. Samo dugotrajan rat upropastio je te pokušaje. Oršić pripovijeda da je grof Vojkffy osnovao početkom XIX. vijeka u Krapini tvornicu zemljanoga posudja s osrednjim uspjehom, a poslije pokrenuo i tvornicu koža. Kultura svile, piše Oršić 1813. uvedena u Hrvatskoj posljednjih trideset godina vrlo je uznapredovala naročito u varaždinskoj granici, ali je sad napuštena uslijed ratova. »Od rudnika bio je bakreni u Samoboru, ali kako je taj dio Hrvatske pripao Francuskoj Iliriji, takodjer je zapušten. Kod Radoboja nadjen je bogat rudnik sumpora, tu se marljivo radi. U Stubici, u selu Szlanipotok tekla je slana voda, komora je poslala rudare, ali sad je sve, ne zna se da li hotice ili iz neznanja, zasipano i uništeno. Silno su zapuštene tvornice djelomice uslijed nestašice potrebne potpore, djelomice uslijed nestašice novca i potrebnih ljudi ... Uslijed epidemičkih bolesti i čestog novačenja pučanstvo je posljednjih godina jako opalo. Nestašica novca je općenita. Sve se je moralo skučiti. Seljak mora poslije devalvacije Banco-Zettela pet puta toliko kontribucije plaćati koliko je plaćao prije dvije godine ... « Poslije napoleonskih ratova stanje Hrvatske krajnje

je nepovoljno i u društvenom i u ekonomskom pogledu; plemstvo stvarno siromašno živi u primitivnim prilikama, većinom u tradicijama »Pinte«. Nijemac Martens je negdje pod kraj drugoga a početkom trećeg decenija XIX. stoljeća na putu iz Stuttgarta u Veneciju, boraveći u Rogatcu, zaželio vidjeti koji hrvatski plemićki dvorac, pa je prešao preko Sutle i posjetio imanje »Vučja gorica« vlastničtvo porodice Krizmanić. »Kamen most, — pripovijeda njemački putopisac — poveo me je tu preko njemačke granice i pošao sam mirno prema zgradi na maloj povisici. Na brežuljku opazio sam prve Hrvate, dva pastirska dječaka na povratku kući. Kroz jednostavna drvena vrata ušao sam u prostrano dvorište, gdje se na južnoj strani po hrvatskom običaju nalazila kuhinja kao posebna zgrada, mala četverouglasta kućica s velikim dimnjakom. Na sjevernoj strani bila je zgrada za stanovanje, sličnija seljačkoj kući nego plemićkom domu, jednospratna, pred ulazom mali natkriveni prolaz na drvenim stubovima, za kućom dugačka drvena zgrada sa stajama, sušama i sl.« Unutrašnjost kuće bila je kud i kamo otmenija od vanjštine, jer kad je stupio unutra veli da je našao »prostranu sobu, sa skladnim uredjajem, neobičan kontrast vanjštini, koja je tako malo obećavala«. U sobi našao je »prilično brojno, naobraženo društvo gospode i žena za dugačkim stolom s mnogo vinskih čaša«. Predstavivši se domaćini, morao je »sjesti kraj njega i sudjelovati u razgovoru s društvom, koje je medju sobom doduše govorilo hrvatski, ali je bilo tako obazrivo da sa mnom razgovara i njemački. — Samo se po sebi razumije da su mi marljivo nazdravljali. Hrvatski je običaj kod svakoga »Bog schivi« do kraja iskapiti svoju čašu, a kako je bilo prilično mnogo gostiju, čekalo me je prilično mnogo »Bog schivi«. Na sreću su čaše iz ljubeznoga obzira spram toga običaja prilično malene, vino čisto i nepatvoreno i pri tome laganije nego većina neckarskih vina, ugodno, kiselkasto, svijetlo žuto piće slično rajnskom vinu. »Tudji gost se brzo snašao u nepoznatom društvu; nakon što je s prijaznim »Bog schivi Horwatha« ispio čašu, zabava se nesmetano nastavila. »Sad je postalo sve veselije i pilo se u zdravlje stranoga gosta, drugih gostiju i sveca-zaštitnika Sv. Ivana, bez da bi itko prekršio granice priličja, koje je nametala prisutnost žena.« Do kasno u veče ostalo je društvo na okupu. »Oko desete ure razišlo se je naše društvo. Naš nas je dobri kućedomaćina otpratio još do mosta, gdje je na hrvatskoj granici ispražnjeno još nekoliko boca u zdravlje »der edlen Horwathen«. Seljačtvo živi opet kao

da nikad nije bilo nikakve deklaracije o pravima čovjeka i gra= djanina. Pridigao se posljednjih četrdeset godina samo Zagreb. Njegovom usponu pripomogla je prvo požarna katastrofa Va= raždina, kad se banska konferencija, a s njom i vlast preselila u Zagreb, a svakako i napoleonski ratovi; kao pogranično mjesto pogodno je za trgovinu, ovamo se naseljuju u to vrijeme podu= zetni trgovci Grci=emigranti; grade se nove kuće tih bogatih trgo= vaca, još u stilu jednostavnoga baroka, s dugačkim presvodjenim zidanim skladištima (vidi sl. br. 273) a pojedini aristokrate, otkako je Zagreb postao središte političkoga života, počinju u Zagrebu graditi svoje palače. Došao je tih godina u Zagreb iz Češke ta= lentirani mladi graditelj Bartol Felbinger, koji u toj novoj gra= djevnoj konjunkturi gradi i za aristokraciju, grofove Draškoviće, i za ratne bogataše=dobavljače kao što je bio Dömöterffy, palače i domove u klasicističkom jednostavnom stilu, stilu, koji je ba= ština epohe revolucije — i daje novu karakterističnu fizionomiju zagrebačkoj arhitekturi (vidi sl. br. 271, 272.).

Od vladavine Josipa II. dalje, hrvatski politički svijet traži sigurnost od pritiska habsburškoga centralizma i germanizacije u savezu i naslonu na Madžare. Samo Madžari poslije napoleonskih ratova postizavaju svoj narodni preporod, nov madžarski nacio= nalizam postaje dinamičan i ekspanzivan i hrvatska politika dolazi u koban položaj izmedju dviju opasnosti. Zato je prisiljena na defenzivu, očajno bezizglednu jer za sobom ima ekonomski slabu, duhovno zahirilu, društveno nejedinstvenu zemlju. Hrvatska po= litika na početku XIX. vijeka šaka je ljudi, koji mogu premoć= noj, organiziranoj sili protivnika suprotstaviti prividno ništa ili vrlo malo. Hrvati nemaju svoje zavjetne misli, koja bi hranila i držala u stalnoj budnosti osvetne osjećaje narodnih masa, ne= maju misli utjelovljene u jednom dogadjaju kao što je kod Srba zavjetna misao kosovska; nemaju svetih mjesta, koja bi privla= čila i bodrila svojim historijskim sadržajem misao cijeloga na= roda, nema legendarne ličnosti u kojoj bi narod gledao utjelov= ljenje svoga duha i svojih težnja; spomen na stare kraljeve je izblijedio, njihova su imena bez sadržaja. Ali oni imaju nešto: to je politička misao o kontinuitetu hrvatske državnosti sa svo= jim postulatom okupljanja svih hrvatskih ogranaka u jednu juri= dičku, državnu cjelinu, a stvarnost te misli utjelovljenja je u pojmu »hrvatskoga prava«. Ta misao, djelo ne pojedinca nego baština cjeline, izdržala je sve političke i društvene oluje, nje= zina iskra nikad nije dogorjela, predavali je pojedinci uvijek iz

nova novim naraštajima — ta misao starih prava, »Iura municipalia« jedino je oružje hrvatske politike. Na nju pozivajući se hrvatski sabor ponovno traži okupljanje svih hrvatskih zemalja, konkretno ujedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine s banskom Hrvatskom. Samo ta hrvatska zavjetna misao je apstraktna, snaga njezina može se izraziti samo onda ako je svi članovi naroda spoznaju, shvate, prihvate — takva apstraktna misao, koju je teško učiniti vidljivom, opipljivom za cijeli narod, traži visoku kulturnu razinu cjeline. Potreban je tu nov instrumenat koji će tu baštinu hrvatske drevnine oživotvoriti, stari je dotrajao. Hrvatska je poslije napoleonskih ratova kulturno groblje i točna je konstatacija mladoga klerika Pavla Stoosa uoči 1831.:

vre i svoj jezik zabit Horvati
hote ter drugi narod postati.

Kao što se svako sjeme u različitima klimatskim pojasevima drugojačije razvija i donosi drugojačiji plod, tako i ideje različito kliju, različito se razvijaju u različitima političko-društvenim klimama. Sjeme ideja francuske revolucije, misao o pravima čovjeka, dakle i naroda trebalo je četerdeset i pet godina da proklije u hrvatskom svijetu. Nije mogao uspjeti Antun Mihanović 1815. sa svojom brošurom »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku«, bez odziva je ostao 1818. poziv Jurja Šporera na izdavanje novina u narodnom jeziku; političko-društvena klima u Hrvatskoj nije tad još bila pogodna za te ideje. Tek druga generacija u Hrvatskoj poslije francuske revolucije prima politički rezultat francuske revolucije: obnovljeni nacionalizam i demokraciju i spoznaje da je demokracija jedino djelotvorno sredstvo za riješenje vaskolike hrvatske političke i kulturne problematike. Drugojačije nije moglo biti: samo s demokracijom, koja oslobadja podvlaštene narodne slojeve i privodi ih na aktivan politički i kulturni rad, moglo je drevno »hrvatsko pravo« oživjeti u dušama ljudi, postati stvarnost, i onda s probudjenim narodom organizirati otpor i protiv bečkoga centralizma i germanizacije, kao i protiv madžarskoga hegemonizma. Samo tako je stara ideja hrvatskoga prava mogla dobiti nov realan sadržaj, jedino ovim putem moglo se u ideju narodnosti ukopčati sve društvene slojeve. Samo je demokracija mogla dati nova sredstva i nove metode za rješavanje vjekovnih kulturnih problema hrvatskoga života.

Dva čovjeka s malom četom mladih ljudi, tek svršenih djaka izvršuju to, stvaraju obrat u hrvatskom političkom i kulturnom životu. Ljudevit Gaj, genijalni realizator hrvatske idejne baštine kuje instrumente za novo stvaranje, provodi novu organizaciju živih snaga, Janko grof Drašković uskladivši misao hrvatskih tradicija s političkim mislima novoga vremena, izradjuje nov hrvatski politički i kulturni program — njihovi prijatelji i sumišljenici grozničavom djelatnošću laćaju se rada da postave okvire za nov kulturni i politički rad. Ljudevit Gaj, moguće upravo zato jer je bio stranog porijetla, bez sentimentalnosti ruši stare pregrade, koje su dijelile pojedine narodne ogranke — odredjuje kao primarni instrumenat modernoga kulturnoga stvaranja jedno narječje za cjelinu, stvara mu jedan pravopis, jednostavan, precizan kakva je bila stara glagolica, daje hrvatskoj cjelini jedan književni jezik kao najjaču vezu. Gaj, taj čovjek rijetko istančanoga instinkta za mogućnosti i vrednote narodne duše ćuti takodjer potrebu da tim rascjepkanim narodnim ograncima valja dati osjećaj snage, makar ona bila samo iluzija a ne realnost. Sam oskudno poznavajući hrvatsku povijest, koja u njegove dane još traži svoga uskrisitelja, smiono on gradi svoju konstrukciu drevne ilirske slave, ugradjuje je u džinovsku koncepciju sveslavenstva. Potrebno je kraj realne slabosti stvoriti pouzdanje, osjećaj da u nejednakoj borbi ipak nijesmo sami. I ta konstrukcija pružat će hrvatskom životu potporu u čestim budućim kritičnim časovima, katkad stvarati i opasne iluzije, ali pomoći da se život proživi i skupe opet nove snage.

Sugestivnoj Gajevoj političko-kulturnoj viziji daje Janko Drašković realne mogućnosti. U svom spisu »Disertatia iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom« Drašković formulira praktičan politički, kulturni i ekonomski program. On je propovjednik demokracije, istupa za jednakost stališa veleći da je »plemenit samo onaj kojega čini plemenuju«, zahtijeva političku demokraciju u ustavnosti, kulturnu demokraciju u općoj narodnoj obvezatnoj nastavi, vjersku tolerantnost, reorganizaciju ekonomskih prilika, i naravno, narodnu cjelokupnost.

Draškovićevim vezama uspijeva oživotvoriti Gajevu ideju o izdavanju novina (vidi sl. br. 351, 352). Po njima tek vizije i programi mogu postati djelo, obnova narodnosti, bez koje je narod, kako veli njihov motto »tijelo bez kosti«. Pomoću novina, koje podupire lični kontakt hipnotičke Gajeve osobe, preporoditelji, tih dvadesetak mladih ljudi, revolucioniziraju cijelu Hrvatsku.

Gaj, rodjeni agitator, neumorno smišlja nova sredstva propa-gande — ishitruje pjesme budnice, dovikujući drijemežnom svi-jetu »Još Hrvatska ni propala«!, konstruira grbove, lansira novu nošnju kao oznaku narodnosti, narodnu surku, koja će za dece-nije preživjeti ilirizam (vidi sl. br. 349), provodi u djelo inicija-tive Draškovićeve za organiziranje narodnih prosvjetnih društa-va — neumoran duhovni motor Gajev u roku od deset godina stvara temelje institucija narodne kulture samo na taj način što zna stvarati »domorodce«, uvjeriti ih o potrebi žrtve, probuditi u njima elan za kulturno stvaranje. Te institucije stvaraju se dobrovoljnim prinosima, narod sam si sve stvara, bez pomoći, naprotiv uz otpor vlasti; osniva se tako narodna čitaonica u Za-grebu, osnivaju po njezinom uzoru čitaonice kao središta druš-tvene djelatnosti u ostalim gradovima; čitaonica u Zagrebu po-staje rodnicom svih ostalih kulturnih zavoda: »Matice«, »Muze-ja«, »Gospodarskoga društva«, »Kazališta«, banka.

Premda je Gajeva uloga u hrvatskom narodnom preporodu najvidljivija, preporod nije djelo samo njegovo, već djelo zajed-nice cijeloga naraštaja, a uspjeh njihov bijaše u tome što su uspjeli intuitivno uskladiti hrvatske tradicije s duhom vremena, u prvom redu stvoriti temelj za rješavanje vjekovnoga problema kulturne orijentacije Hrvata. Kulturna i politička orijentacija preporoditelja formalno je zapadnjačka. U Zapadu, njegovim političkim idejama, njihovoj formulaciji traže i nalaze uzore; preporoditelji spoznaju da se je kroz hiljadu godina hrvatski život priključio zapadu, ali takodjer spoznaju da se ne smije uto-piti u njemu; za to mu daje sam Zapad poticaje i primjere. Ro-mantika, čedo prosvjetiteljstva i velike revolucije vraća narode k izvorima njihove samobitnosti kultivirajući historiju, filologiju, otkrivajući pute do narodne pjesme, prožimljući sve filozofijom idealizma. U hrvatskom ambijentu to naziranje vodi svim sna-gama k narodnosti. Godišta Gajeve »Danice« sve do njezinoga izdisaja obiluju, uz pjesničko-jezična vježbanja prilozima posve-ćenima isključivo narodnoj prošlosti i narodnim običajima. Ta vjera u narodnost, to glorificiranje narodnosti stvara zdravu protutežu okretu prema zapadu — daje pravac k traženju novih staza. Jer preporoditelji stvaraju najprije narodnost, onda će tek oni početi, a njihovi nasljednici nastavit otkrivati sam narod. No drugojačije nije moglo biti, trebalo je žuriti, političke prilike ni-jesu dopuštale zatezanja. Valjalo je najprije stvoriti narodnost,

odgojiti njezine predvodnike, stvoriti inteligenciju narodnu — onda tek je moguć stvaran rad na budjenju narodnom.

Teški su ti puti do naroda, osebujnosti njegovoga duha, do njegove kulture naročito za te ljude uzgojene sve od reda u stranim kulturama. Od svih preporoditelja prvi je osjetio, osluhnuo njegov iskonski izražaj glazbenik Vatroslav Lisinski, jamačno za to jer je glazba najuniverzalnije sredstvo ljudskoga izražavanja. U svojoj drugoj operi »Porinu«, dovršenoj 1851., (dok je prvu svoju operu »Ljubav i Zloba« svršio već 1846.) (vidi sl. br. 348), u zborovima Lisinski je pred ljudima svoga vremena u spoznaji vrednote narodne kulture, na narodnoj popijevci nalazi on nadahnuće za svoje umjetničko stvaranje, — u tim zborovima donio je nepatvorenu jeku narodnoga pjevanja s ravnica i planina, otkrio bogatstvo njegovoga samostalnoga izražaja. Ivan Mažuranić traži i nalazi duh narodnoga pjesničkoga stvaranja kroz studij dubrovačke stare knjige, Vraz, najkritičniji književni duh ilirske epohe, premda velik poklonik zapada, nasljedovatelj stranih književnih oblika žudi spoznati narodni izraz, sam bilježi narodne pjesme i popijevke. Mihanović pak pjevajući svoju »Horvatsku domovinu«, veže u njoj prošlost s vječnošću hrvatskom, pjeva kao ideal narodne duše idilu radnog naroda skladnog sa zemljom, glorificira misao mira — misao završnih stihova Gundulićeve »Dubravke« u »Lijepoj našoj« uskrisuje u novom obliku. A sav taj pionirski rad vrši se u skučenim prilikama, »narod« na koji preporoditelji mogu apelirati, koji moraju tek stvoriti sebi, broji svega nekoliko stotina ljudi. Gajeve »Novine« štampaju se svega u par stotina primjeraka, najveću nakladu od svih pisaca-preporoditelja postizava Dragutin Rakovac sa svojom političkom broširom »Mali katekizam za velike ljude« — svega hiljadu komada. Pa ipak, od 1830. do 1848. hrvatski život pokrenuo se brže i dalje naprijed nego posljednjih nekoliko stotina godina, dobio odredjen pravac za budućnost.

Europsku krizu 1848. dočekao je narod idejno već spreman. Oživotvoreni kulturni polet dao je i političke snage. 1848. izbijaju vidljivo na površinu klice, koje su u Hrvatskoj niknule iz sjemena velike revolucije. Adolfo Veber-Tkalčević već u travnju 1848. mora konstatirati u »Danici« govoreći o raspoloženju hrvatskih ljudi: »Franceska im je sloboda omilila, te se šetju po njezinih cvijetjem od slobode posutih livadah«, a »Danica« u svojemu stihotvorskom dijelu sva odzvanja zvucima koji su izravna jeka »Marseljeze«:

Neima već gose — neima već kmeta!
Hurra! ma bratjo, narodna četa;
Svi smo jednaki — slobodni muži,
Jedan nek drugomu desnicu pruži.

Sloboda, bratstvo, jednakost sveta,
Za to se bori narodna četa;
Iz vriela toga svetog izvira
Temelj viečite sloge i mira,

a mladi Ante Starčević, kruti realista, borbeno dovikuje u »Da⸗nici« svima protivnicima nove demokracije:

A što garču vrane i gavrani,
Ono viču dosadnja gospoda
Koja su nas derat pomagala.

Uzalud su garkale »vrane i gavrani«, demokratska misao pre⸗poroditelja oživotvorila se na svim linijama, dala dvije velike te⸗čevine: konačno oslobodjenje kmetova i najčišći demokratski izborni zakon za sabor 1848., po kojemu je narod prvi puta po⸗slije dugih vjekova postao aktivnim suradnikom na svojoj sud⸗bini, postao svjestan sebe — sve što se je poslije dogodilo nije više moglo uništiti ove tečevine: njima je dan konačni oblik i metodama i tehnici hrvatskoga javnog života.

Zato političke nedaće 1848., za razliku od udaraca što ih je hrvatski svijet zadobio u prošlim vijekovima, nijesu pokolebale ni orijentaciju kulturnoga života koju su mu dali preporoditelji. Makar pritisak habsburškoga apsolutizma biva neslućeno velik, ideje ne može podaviti, niti izbrisati rezultate dvadeset prepo⸗rodnih godina. Kakogod bile godine apsolutizma kobne, imale su tu povoljnu posljedicu, da se zemlja našla na ugaru, na od⸗moru, da staloži svoju duhovnu revoluciju, raskrči mrtve i pri⸗kupi nove žive snage. Bilo je to potrebno jer je revolucija 1848. sa svojim najvažnijim uspjehom, konačnom likvidacijom kmet⸗stva, iz temelja preobrazila društvene snage hrvatskoga svijeta. S pozornice historije odlazi stališ plemstva, nestale su njegove političke, ekonomske i društvene prednosti. Odlazi naglo, nespre⸗man, odatle razmjerno mukotrpne ekonomske krize, od kojih pate i dojučerašnja zemaljska gospoda kao i dojučerašnji kme⸗tovi. Seljak postaje politički slobodan, ali ekonomski nije mu

ništa dano za nov život, svoje političko oslobodjenje ne može iskoristiti.

Ulogu, koju je dosele kao politički vodstveni faktor imalo plemstvo, preuzima inteligencija. Gradjanstvo i poslije 1848. živi manje više kao što je živjelo prije 1848.; živi se patrijarhalnim načinom života, uticaj baroknoga naziranja tu je još osjetljiv, tek iza 1860. zapazit će se tu promjena — zahvatit će prvenstveno gradjanstvo ideje novog hrvatskog nacionalizma, koji na razvalinama ilirskih snova — u politici odlučuje uvijek samo uspjeh — stvara Ante Starčević.

Za vrijeme apsolutizma politika mora mirovati, ljudi se povlače u radne kabinete — i tu dalje djeluje motor duha preporoditeljskoga. U okvirima, koje su postavili preporoditelji počinje se razvijati snažan znanstveni rad. Dominira ličnost Ivana Kukuljevića, u njemu novo hrvatsko doba stiče svoga prvoga velikog kulturnog organizatora. Neumoran radnik stvara čudesa — gotovo poput manijaka sakuplja ostanke prošlosti, putuje uzduž i popreko po cijeloj hrvatskoj zemlji, gomila historijski materijal — po prvi puta moguće je na temelju materijala što ga je Kukuljević sabrao obuhvatiti jednim pogledom prošlost Hrvata, političku, kulturnu i društvenu, osjetiti ideju njihovoga razvitka. Kukuljevićev rad daje biljeg hrvatskom životu za vaskolik XIX. vijek — Kukuljević s Račkim i Smičiklasom otkrivaju knjige hrvatske sudbine, iz prošlosti uskrisuju nove snage za nove političke akcije — i kad 1860. poslije sloma apsolutizma na novo dolazi do riječi narodna politika, upirući se na Kukuljevićev rad može osnovano ponoviti stari zahtjev za sveukupnošću hrvatskih zemalja.

Kukuljevićev historizam formira Račkoga, preko njega djeluje na Strossmayera, drugog velikog organizatora hrvatske kulture i — Augusta Šenou. Strossmayer daje Hrvatskoj svoga vremena obilježje svojim geslom »prosvjetom k slobodi«, a još više ličnom vjernošću svome geslu na djelu: mecenatskom rukom daje sredstva i poticaj da se nastavi gradnja na temeljima koje su postavili preporoditelji: stvara u prvom redu Jugoslavensku Akademiju, stvara sveučilište, galeriju — u prkos stranoj vlasti; kad se odlučio u Djakovu graditi katedralu, austro-ugarska vlast mu i to želi spriječiti pozivajući se na mišljenje vojnih stručnjaka, koji vele da se iz strateških razloga ne smije dopustiti gradnja visoke crkve — tad je još Sava granica izmedju habsburškoga i osmanlijskog carstva. Kao i ilirski naraštaj, intenzivno osjeća-

jući opasnost političkoga i kulturnog pritiska habsburškoga nijemstva i madžarstva, gradi Strossmayer s Račkim južnoslavensku koncepciju okupljanja svih Južnih Slavena s Hrvatima kao središtem, i on osjeća sveslavenski, sam zanesen sveslavenskim vizionarstvom Petra Preradovića, priželjkuje preporod Slavena, u kojima gleda sudbinom odredjene izmiritelje Zapada i Istoka. Strossmayer zna da Hrvati po svom malo zavidnom političkom položaju ne mogu postati točkom privlačivosti za ostale Južne Slavene, zato je njegova zamisao učiniti ih kulturno jakima i bogatima, na taj način morat će steći predvodničtvo medju njima. A u to isto vrijeme dok Strossmayer gradi svoje kulturno-političke osnove, August Šenoa obavlja rad, koji nije ništa manje, ako nije i više zamašit. Šenoa sa svojim književnim djelima u prvom redu uspjeva stvoriti ono pred čim su morali zastati »Ilirci«, stvara književnu publiku, čini knjigu dnevnom potrebom narodnom; Šenoina djela predstavljaju nov instrumenat na radu narodnoga preporoda — Šenoa, odvijetak češke pohrvaćene porodice — stvara sintezu hrvatskoga tipa, donosi prvi lik hrvatskoga čovjeka, koji je jednako razumljiv i Hrvatu iz Posavine i Dalmacije, Like i Bosne, svak osjeća u njegovim junacima, njihovim naziranjima, njihovim idealima dio sebe. I on propovijeda domoljublje, karakternost — on prelazi preko ostanaka posljednjih granica medju staležima: njegov hrvatski čovjek je i u likovima hrvatskih feudalaca, i u njegovim ponosnim gradjanima i u seljaku-mučeniku Matiji Gubcu. Hrvatskom čovjeku kakvoga je vjekovima stvarala tradicija Šenoin genij udahnjuje dušu.

Kad Šenoa umire dolazi epoha khuenovštine. Politička Hrvatska bori opet nezavidnu očajnu borbu, a hrvatski kulturni život, pritisnut politikom traži nove orijentacije. Ipak naraštaj odgojen Šenoinim duhom ima snage otporne. Magično djeluju na hrvatske ljude čas zapadni uzori, čas baština slavenskih koncepcija; jer je političko djelovanje skučeno, moguć je zamah ličnosti samo u literaturi, već prema sklonostima ta literatura nasljeduje sad francuski, sad ruski realizam, da konačno, na prelomu stoljeća, kad je politička stvarnost najteža, prihvati parole modernizma o posvemašnjoj slobodi umjetničkoga stvaranja. Režim s izvjestnom blagohotnošću gleda ta književno-kulturna eksperimentiranja, vjerujući da će ona vezati izvjestan dio snaga koji bi se iživljavao u politici, dapače režim sam promiče artističko-prosvjetni život; Iso Kršnjavi, khuenovski šef bogoštovlja i nastave utemeljuje i gradi niz prosvjetnih zavoda, snabdijeva ih

obilatim materijalnim dohotcima, omogućuje tako razvitak nove likovne umjetnosti Hrvata, gradi se kazalište, obrtna škola — mladi ljudi odlaze u strana središta na nauke, većinom u Njemačku. Ta graditeljska djelatnost Kršnjavoga ima i svoje naličje; predavši je posvema u ruke Nijemcu Hermannu Bolleu, neplodnom duhu, niz starih historijsko-umjetničkih spomenika nestaje za navijek. Snažni su u to doba i književni i umjetnički i društveni strani uticaji koji formiraju misao inteligencije i dijela gradjanstva — oni poprimaju sve oblike zapadnjačtva Srednje Europe.

Za sva ta desetljeća od ilirskoga preporoda pa do konca XIX. vijeka nije još uvijek uspjelo oživotvoriti glavni cilj preporodne misli: jedinstvo naroda, političko tim manje, jer nije bilo još ni društvenoga ni duhovnoga. Mjesto plemstva političkim narodom postali su inteligencija i gradjanstvo, predstavljajući jedva desetinu naroda; narod-seljak ima teoretski politička prava, ali u dnevnom životu je bespravan; dok je sav rad na progresu posvećen gradjanstvu i inteligenciji, seljak manje više živi kao i pred stotinu godina, mjesto starih kmetskih podavanja plaća porez, koji je često teži od nekadašnje tlake, daje danak u krvi, vlast i ljudi grada dolaze k njemu s obećanjima samo uoči izbora, nakon kojih od obećanja malo što ostaje. Zakonodavstvo druge polovice XIX. vijeka, uzgojeno u duhu zapada, unosi u seljački svijet pojmove o individualnom vlastničtvu, u latentnom siromaštvu seljački posjed se atomizira, seljak proleterizira, odlazi u Ameriku, a dobrim dijelom najplodnije zemlje prelaze u ruke tudjina. Svijet gradjanstva i svijet inteligencije, te svijet sela dva su različita kontinenta, koji se ne poznaju. Ne da nema volje, ali grad se odvikao od načina kako će se približiti seljačkom svom sunarodnjaku, kako će ga upoznati, dok seljak, navikao da iz grada, od gospode dolazi samo zlo, povlači se u se, postaje nepovjerljiv prema svakome. Tek u povremenim seljačkim bunama kad politički pritisak postane tako nesnosan da je i gradski svijet zamukao, selo daje od sebe glasa, pali tudjinske stijegove, goni predstavnike vlasti.

1898. dr. Ante Radić objelodanjuje svoju »Osnovu za sabiranje i proučavanje gradje o narodnom životu«. Taj spis u kulturnoj prošlosti Hrvata zauzima isto onako odlučno mjesto kao Gajeva »Kratka osnova Horvatsko-slavonskoga Pravopisanja« iz 1830. Ukazala je ta knjižica praktičan put kako grad, gradjanstvo i inteligencija, mogu doći do naroda i spoznati ga. Sam Ante

Radić pokazuje kako se njegova metoda primjenjuje, na toj ideji radja se nova politička stranka, koja će dovršiti preporod, učiniti seljaka ne samo pasivnim nego aktivnim političkim faktorom, koji starom hrvatskom pravu daje nov suvremen socijalan sadržaj — ali donijeti i nov obrat cijele kulturne orijentacije Hrvata — obrat k narodu, njegovim tradicijama, njegovom duhu. S tim povratkom k narodu likvidiraju se traženja priključaka na zapadni svijet; on ostaje učiteljem za materijalnu civilizaciju, ali duhovni uticaj njegov nova orijentacija otklanja.

Ta misao povratka narodu, otkako su otkriveni puti do njega, preobrazuje cijeli hrvatski život. Otkriva se nov, nepoznati svijet, koji je sačuvao svoju životnu snagu, svoju osebujnost, svoj značaj, koji tvori hrvatstvo, ono po čemu se ono razlikuje od ostalih naroda. Otkriva se to vječno hrvatstvo u narodnoj popijevci, narodnoj nošnji (vidi sl. br. 327—345), narodnim običajima, vjerovanjima, pravnim shvaćanjima, ono ukazuje vjekovnu bitnost naroda, koja se sačuvala u selima, potisnuta ali nesvladana od stranih uticaja. Iz seljačkoga naroda dolazi veliki umjetnik Meštrović koji uskrisuje i obnavlja stare oblike drevnoga hrvatskog likovnog izražaja, vaja velike junake duha narodne prošlosti (vidi sl. br. 361.—366.). I kazalište se inspirira na otkriću hrvatskih narodnih likovnih motiva u svom dekoru (vidi sl. br. 358.—399.), traži svoj narodni izražaj gluma kao i slikarstvo, koje otkriva hrvatski pejsaž (Branko Šenoa, Kovačević, Crnčić, Babić), arhitektura obnavlja stare hrvatske gradjevinske oblike (vidi sl. br. 353, 355, 363.), konačno sam narod preko svojih pojedinaca (vidi kolorirani prilog br. 8.) u novim likovnim kreacijama varira boje i oblike svoga drevnog veziva kao tumač svoga ugodjaja.

Učinjen je tek prvi korak povratka k prirodi, povratka k narodu. To otkriće narodne snage njegove kulture vraća osjećaj čvrstoga tla pod nogama u dane velikih kriza i preobrazba svijeta. Kroz hiljadu i dvjesta godina sve moguće historijske oluje nijesu ga mogle uništiti — nestala su velika carstva a taj duh hrvatskoga naroda izražen u njegovoj kulturi je ostao, svedjer novim naraštajima dajući nove antejske snage čvrst temelj i pouzdan putokaz za rješavanje svih životnih pitanja. I samo po duhu te kulture Hrvati mogu sačuvati svoje ma i skromno, ali neotudjivo mjesto na suncu. Jer sve je prolazno, samo Duh-Stvaralac ostaje. I samo po njemu narodi žive.

Još je tu. — Na tvrdoj sìki
Jošte leži nasukana.
Osamstoto minu ljeto
Što je mlate sa svih strana.

Što je lome i drmaju
Burni vali i oluje.
Slomila se, prignula se,
Na p'jesku je — al još tu je!

Vladimir Nazor: Zvonimirova lađa.

P O P I S I O P I S S L I K A

1. Krstionica kneza Višeslava, jednom u Ninu, a danas u Mlecima (oko g. 800.). Foto dr. Ljubo Karaman.

2. Crkva Sv. Križa u Ninu, koju je dao sagraditi župan Godeslav, najstarija sačuvana starohrvatska gradjevina (oko g. 800.). Foto dr. Ljubo Karaman.

3. Bivša crkva Sv. Donata na Krku iz starohrvatskog doba, vjerojatno iz IX. vijeka. Foto prof. Gjuro Szabo.

4. Bivša crkva Sv. Krševana na Krku iz starohrvatskog doba, vjerojatno iz IX. vijeka. Foto prof. Gjuro Szabo.

5. Glagolska natpisna ploča sa spomenom kralja Zvonimira iz crkve Sv. Lucije u Juran-dvoru kod Baške na otoku Krku (oko g. 1100.), danas pohranjena u Zagrebu u Jugoslavenskoj Akademiji. Foto Drago Šegina.

6. Iskopine kraljevskoga samostana Sv. Mojsije u Solinu. X.—XI. vijek. Foto dr. Ljubo Karaman.

7. Ostanci starohrvatske crkve Sv. Petra u »Gradini« u Solinu kraj Splita, gdje se prema mišljenju don Frane Bulića god. 1076. krunio za kralja Dimitrije Zvonimir. Foto dr. Ljubo Karaman.

8. Starohrvatski grobovi na Majdanu kod Splita. IX.—X. vijek. Foto dr. Ljubo Karaman.

9. Iskopine turnjačnice, tijeska za dobivanje ulja iz maslina, u Docima u Kaštel Gomilici. Moguće još iz rimskih vremena. Foto dr. Ljubo Karaman.

10. Natpis kneza Trpimira iz Rižinica izmedju Solina i Klisa. Oko godine 852. Danas u splitskom muzeju. Foto dr. Ljubo Karaman.

11. Ulomci pleterne ornamentike iz crkve u Biskupiji kod Knina. XI. vijek. Kninski muzej. Fotoarhiv kninskog muzeja.

12. Natpis kneza Muncimira iz Sv. Luke u Uzdolju. Oko g. 895. Kninski muzej. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

13. Trokutni zabat s Gospinim likom iz biskupske katedrale Sv. Marije u Biskupiji kod Knina. XI. vijek. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

14. Vrh ciborija iz katedrale Sv. Marije u Biskupiji kod Knina. XI. vijek. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

15. Ulomak plastike iz katedrale Sv. Marije u Biskupiji kod Knina prikazujući nekog svećenika ili sveca u svećeničkom ruhu. XI. vijek. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

16.—17. Fragmenti pleterne skulpture iz crkve Sv. Marije u Biskupijama kod Knina. XI. vijek. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

18. Ikonostas u crkvi Sv. Martina iznad Porta Aurea u Splitu iz starohrvatskoga vremena. X.—XI. vijek. Foto dr. Ljubo Karaman.

19. Unutrašnjost bazilike sv. Barbare u Trogiru. IX. vijek. Foto dr. Ljubo Karaman.

20. Ciborij iz dvorske crkve kneza Trpimira Sv. Narte u Bijaćima. IX. vijek. Uspostavljen sa otkopanim fragmentima. Danas u zbirci društva »Bihaća« pri arheološkom muzeju u Splitu. Foto dr. Ljubo Karaman.

21. Lik hrvatskoga vladara iz krstionice prvostolnice u Splitu. XI. vijek. Prema mišljenju dra. Ljube Karamana lik prikazuje kralja Petra Krešimira. Foto dr. Ljubo Karaman.

22. Natpis na pročelju sarkofaga hrvatske kraljice Jelene (g. 976.) iz crkve na Gospinom otoku u Solinu. Danas u splitskom muzeju. Foto dr. Ljubo Karaman.

23. Crkva Sv. Petra u Priku kod Omiša, u kojoj je kralj Slavac god. 1074.—1075., prema sačuvanoj povelji, presudio spor oko neke zemlje. Foto dr. Ljubo Karaman.

24. Krstionica u Splitu s likom hrvatskoga vladara, a u pozadini vidi se sarkofag nadbiskupa Ivana Ravenjanina i sarkofag Zvonimirovoga prijatelja nadbiskupa Lovra. X.—XI. vijek. Foto dr. Ljubo Karaman.

25. Crkva Sv. Vida kod Dobrinja na Krku. Oko godine 1100. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

26. Crkva Sv. Lucije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku. Foto prof. Gjuro Szabo.

27. »Mira«, razvaline benediktinskoga samostana kod Omišlja na otoku Krku. X.—XI. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

28. Lik hrvatskoga dostojanstvenika s ogradne ploče crkvenoga namještaja u crkvi Sv. Marije u Biskupiji. Oko god. 1087. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

29. Fresko-slika zetskoga vladara u crkvici Sv. Mihajla u Stonu (oko g. 1100.). Foto dr. Ljubo Karaman.

30. Lubanja s dijademom oko čela iz starohrvatskoga groba u Biskupiji. IX.—X. vijek. Danas u kninskom muzeju.. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

31. Ostanci tkanina iz starohrvatskih grobova iz okolice Knina. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

32. Starohrvatski mačevi. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

33. Starohrvatski mač i heraldički znak ljiljana isklesan na pokrovcu sarkofaga iz Biskupije kod Knina. XI. vijek. Pokrovac danas je uzidan u istočni zid nove zavjetne crkve u Biskupiji, sagradjene god. 1938. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

34. Ostruge iz starohrvatskoga doba. Danas u muzeju u Kninu. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

35. Ostruge hrvatskoga odličnika iz druge polovice IX. vijeka, nadjene u Biskupiji. Ostruge su iz bronce i pozlaćene. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

36. Uresne pločice nadjene u groblju u Biskupiji. Potječu iz VII. do IX. vijeka, vjerojatno su uvezene iz panonskih krajeva. Danas u kninskome muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

37. Metalni ukras za tkanine iz starohrvatskih grobova. X.—XI. vijek. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

38. Ostanci tkanina s metalnim ukrasom iz starohrvatskih grobova. X.—XI. vijek. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskog muzeja.

39. Zemljane posude u muzeju u Kninu. Posude sa cik=cak i valovitim uresom iskopane su u starohrvatskim grobovima. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

40. Bizantski zlatni novac iz starohrvatskih grobova iz okolice Knina. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

41. Koštani predmeti iz starohrvatskih grobova nadjeni u okolici Knina. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskog muzeja.

42. Orudje i bojne sjekire iz starohrvatskih grobova iz okolice Knina. Danas u kninskom muzeju. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

43. Naušnice iz starohrvatskih grobova. Danas u muzeju u Kninu. Fotoarhiv muzeja u Kninu.

44. Prstenje i ženski ukrasni predmeti iz starohrvatskih grobova. Danas u muzeju u Kninu. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

45.—48. Tipovi starohrvatskih naušnica, danas u muzeju u Kninu. Fotoarhiv kninskoga muzeja.

49. Emailne pločice s likovima apostola. Prema tradiciji dar kralja Kolomana biskupskoj crkvi u Rabu. XII. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

50. Platneni oplećak (humerale) bl. Augustina Kažotića. XIV. vijek. Danas u riznici zagrebačke prvostolne crkve. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

51. Diptihon iz slonove kosti s osam prikaza iz života Isusova. XI. ili naj= kasnije XII. vijek. Danas u riznici zagrebačke prvostolne crkve. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

52. Svetohranište iz stolne crkve u Senju izradjeno u kamenu. Vjerojatno XI. ili XIV. vijek, moguće preneseno iz koje starije crkve. Fotoarhiv Jugosla= venske Akademije u Zagrebu.

53. Križ iz župne crkve Sv. Petra i Sv. Pavla u Bribiru. Srebro, dobro pozlaćeno, ures na uglovima narodni ures poput zvijezde; u srijedi oko Jaganjca Božjega naopako urezano sa svih 4 strana krsta: († ISTE CROCIS FECIT MILO= NIE IN ONOREM SCTE MARIE. RELIGIE SUNT STE MARIE). Na podnošku križa, koji je noviji urezano je uokrug glagolicom: »Bješe na to vrjeme Jurko Andričić kaštald 1491.« XIII—XV. vijek. Fotoarhiv Jugosla= venske akademije u Zagrebu.

54.—55. Vrata prvostolne crkve u Splitu. Rad majstora Buvine. 1214. godine. Foto dr. Ljubo Karaman.

56.—57. Portal majstora Radovana na ulazu katedrale u Trogiru. 1240.—1251. Foto dr. Ljubo Karaman.

58. Moćnik Sv. Kristofora iz prvostolne crkve u Rabu. XIII. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

59. Reliefni prikaz »Dobroga Pastira« iz bazilike u Zenici u Bosni. XI. ili XII. vijek. Danas u Zemaljskom Muzeju u Sarajevu. Foto R. Rotter-Progonski.

60. Natpis bana Kulina iz Muhašinovića kraj Visokoga. XII. vijek. Danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Foto R. Rotter-Progonski.

61. »Kolo« na stećku iz Nekuka kod Stoca. Danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Foto R. Rotter-Progonski.

62. Pročelje stećka iz Donje Zgošće. Danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Foto Vejsil Ćurčić.

63. Desna strana stećka iz Donje Zgošće. Danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Foto Vejsil Ćurčić.

64. Lijeva strana i začelje stećka iz Donje Zgošće. Danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Foto Vejsil Ćurčić.

65. Natpis Dabiživa Draškovića u Kalesiji u Bosni. Danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Foto R. Rotter-Progonski.

66. Pročelje stećka Radoje Miloradovića u Vojvodini kod Stoca. Foto R. Rotter-Progonski.

67. Skulptura kovača Grubača na stećku Vukca u Boljunima. Danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Foto R. Rotter-Progonski.

68. Vuk i vučica na stećku iz Vojvodine kod Stoca. Foto R. Rotter-Progonski.

69.—70. Velika nekropola u Radimlju kod Stoca. Foto Vejsil Ćurčić.

71. Grobna ploča nepoznatoga franjevca u crkvi Sv. Franje u Senju. Primjer lokalne primitivne umjetnosti. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

72. Minijature s glagolskim fragmentom iz biblioteke samostana Sv. Eufemije na Rabu. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

73. Uvez sredovječne crkvene knjige XIV. vijek. Iz riznice zagrebačke prvostolnice. Fotoarhiv konzervatoskoga ureda u Zagrebu.

74. Minijature s notama i biblioteke samostana Sv. Eufemije na Rabu. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

75. Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru. XII. vijek. Foto dr. Ljubo Karaman.

76. Kninska tvrdjava, u pozaditi Kosovo polje. Foto prof. Gjuro Szabo.

77. Unutrašnjost crkve Sv. Petra u Draži na Rabu, oko g. 1060., jedina danas sačuvana ranoromanična bazilika iz starohrvatskog doba. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

78. Unutrašnjost prvostolnice u Rabu. XII. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

79. Pročelje crkve u Omišlju na Krku. XII. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

80. Ostanci templarske crkve u Topuskom XIII. vijek. Standlov snimak iz 70-tih godina XIX. stoljeća. Fotozbirka prof. Gjuro Szabo.

81. Frankopanski oltar u Omišlju. XV. vijek. Plastika u drvu, kolorirana. Foto prof. Gjuro Szabo.

82. Gotičko-barokni dio oltara iz crkve u Remetincu kod Novoga Marofa oko g. 1470. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

83.—84. Detalji oltara iz crkve iz Remetinca. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

85. Glavni oltar iz Sv. Lucije iz Baške. XVI. vijek. Danas u Trstu. Fotozbirka prof. Gjuro Szabo.

86. Ledenička pokaznica. Prije polovice XV. vijeka. Dar kneževske porodice Frankapana. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

87. Pečat zagrebačkoga kaptola. Vjerojatno XV. vijek. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

88. Bribirska pokaznica. Kombinacija gotike i renesanse. Vjerojatno izradjena u Veneciji pod kraj XV. ili početkom XVI. vijeka. Dar kneževske porodice Frankapana. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

89. Ostanci fresko-slikarija iz crkve Sv. Marka u Zagrebu. Vjerojatno iz XV. vijeka. Danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

90. Srebreni moćnik iz Bakra. XVI. vijek. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

91. Sv. Kajo iz riznice splitske prvostolnice XIV. vijek. Fotozbirka Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

92. Nepoznata svetica iz riznice splitske prvostolnice. XIV. vijek. Fotozbirka Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

93. Crkva u starom gradu Pagu. XV. vijek. Fotozbirka prof. Gjuro Szabo.

94. Žrtvenik Blažene Gospe Ružarice u crkvi Sv. Ivana u Vrbniku. Dar Ivana VII. kneza Krčkoga. Vjerojatno iz g. 1477. Prema predaji, gospodin i gospodja u svečanim plemićkim odijelima XV. vijeka pri dnu slike portreji su kneza Ivana i knjeginje Elizabete, rodjene Maurocena. Fotozbirka prof. Gjuro Szabo.

95. Grad Krk. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

96. Vrbnik na Krku. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

97. Grad Brinje oko g. 1650. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

98. Razvaline Brinja godine 1895. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

99. Gotička crkva u Moroviću prije restauracije. XIV. vijek. Fotozbirka prof. Gjuro Szabo.

100. Gotički drveni relief iz stare mrtvačnice u Novome. XVI. vijek. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

101. Rabski zvonici. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

102. Stari Rab. Slika u crkvi Sv. Antuna na Rabu. XIII. vijek. Fotozbirka prof. Gjure Szabo.

103. Slika i kip na glavnom oltaru u crkvi Sv. Antuna na Rabu. Fotoarhiv Jugo=slavenske Akademije u Zagrebu.

104. Raspeti Krist iz franjevačkoga samostana u Kampori na Rabu. Kasno gotička radnja. XV. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

105. Dobrinjski antependij. Vezivo XIV.—XV. vijeka. Danas u Italiji. Foto=zbirka Jugoslavenske Akademije.

106. Gotički Pieta iz župne crkve u Driveniku u Vinodolu. Fotoarhiv Jugo=slavenske Akademije.

107. Drveni relief iz crkve Sv. Barbare u Šibeniku. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

108. Sv. Trojstvo iz Senja. Nekoć na groblju Sv. Petra, danas u stolnoj crkvi u Senju. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

109. Tri sredovječne kacige. XIII.—XVI. vijek. Zemaljski muzej u Sarajevu. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

110. Grupa sredovječnih mačeva. XII.—XV. vijek. Zemaljski muzej u Sarajevu.

111. Sredovječni luk nadjen u Krapini. Danas u arheološkom muzeju u Zagrebu. Fotozbirka prof. Gjuro Szabo.

112. Sredovječni topuzi, puške i negve. XIII.—XV. vijek. Zemaljski muzej u Sarajevu.

113. Sredovječni oklop iz Bosanske Gradiške. Zemaljski Muzej u Sarajevu.

114. Sakanski kaput turskih vojnika s dva reda velikih tučenih ploča. Izradjen iz kože. XVI.—XVII. vijek. Zemaljski muzej u Sarajevu. Foto R. Rotter=Progonski.

115. Grupa »slavenskih mačeva«, kakvim je bila naoružana tjelesna straža mletačkih duždeva. XIII. vijek. Zemaljski muzej u Sarajevu. Foto R. Rotter=Progonski.

116. Sredovječna oružarnica u gradu Trakošćanu. Fotoarhiv »Svijeta«, Zagreb.

117. Sredovječno željezno orudje, brave, kantari, okovi. Zemaljski muzej u Sarajevu. Foto R. Rotter=Progonski.

118. Vojvoda splitski Hrvoje. Minijatura iz njegovoga glagolskog misala. XV. vijek. Hrvojev misal je svakako izradjen u Splitu, jer je na jednoj slici misala reproduciran karakterističan zvonik sv. Duje. Navodno ga je izradio neki pop Butko. Za turske najezde dospio je u ruke sultana. Danas se ne zna gdje se nalazi i u čijem je posjedu. Foto dr. Ljubo Karaman.

119. Grobna ploča kneginje Izote, žene kneza Stjepana II. Frankapana u crkvi sv. Franje u Senju. XV. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

120. Katarina Kosača, navodno portre posljednje bosanske kraljice. Djelo tali=janskoga umjetnika. XV. vijek. Foto R. Rotter=Progonski.

121. Katedrala u Korčuli. XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

122. Skulpture na katedrali u Korčuli. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

123. Knežev dvor u Dubrovniku. XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

124. Dubrovački »miri«. XIV.—XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

125. Portal franjevačke crkve u Badiji. XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

126. Crkva Sv. Spasa u Dubrovniku. XVI. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

127. Katedrala u Šibeniku. XV. vijek. Foto dr. Ljubo Karaman.

128. Maske sa šibenske katedrale. Foto dr. Branko Kojić.

129. Porta šibenske katedrale. XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

130. Vrata katedrale u Šibeniku. XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

131. Krstionica katedrale u Šibeniku. XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

132. Svod krstionice u Šibeniku. XV. vijek. Fotoarhiv Svijeta, Zagreb.

133. Grobna ploča Nikole Albertija u Splitu. XV. vijek. Fotoarhiv Jugosla=venske Akademije.

134. Grobna ploča poljičkoga junaka Žarka Dražojevića u Splitu. XV. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

135. Srebrene korice evandjelja iz riznice splitske prvostolnice. Fotoarhiv Ju=goslavenske Akademije.

136. Grobna ploča modruškoga biskupa Kristofora u Novome. XV. vijek. Fo=toarhiv Jugoslavenske Akademije.

137. Palica biskupa modruškoga. XV. vijek. Danas u Novome. Fotozbirka Ju=goslavenske Akademije.

138. Naslovna stranica Marulićeve »Judite«. Fotozbirka Mirka Breyera.

139. Nadgrobna ploča Marka Marulića. XVI. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

140. Stranica hrvatskoga glagolskog misala iz godine 1483. Danas u sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Fotozbirka Mirka Breyera.

141. Stranica bosanskoga ćirilskog molitvenika iz godine 1512. Fotozbirka Mirka Breyera.

142. Naslovna stranica hrvatskog glagolskog misala iz godine 1528. Fotozbirka Mirka Breyera.

143. Drvorezi iz hrvatskog glagolskoga evandjelja iz godine 1543. Fotozbirka Mirka Breyera.

144. Naslovna stranica Hektorovićevoga »Ribanja i ribarskog prigovaranja«, štampanog u Veneciji 1568. kod Gianfrancesco Camotio. Fotozbirka Mirka Breyera.

145. Naslovna stranica Lucićeve »Robinje«, štampane u Veneciji 1589. kod Ambrosio Mazolleto detto Garbin. Fotozbirka Mirka Breyera.

146. Naslovna stranica Čubranovićeve »Jegjupke«, štampane u Veneciji 1599. kod Altobello Salicato. Fotozbirka Mirka Breyera.

147. Naslovna stranica Zlatarićeve »Elektre«, štampane u Veneciji 1597. kod Aldusa. Fotozbirka Mirka Breyera.

148. Naslovna stranica »Stumačenja od svetih«, hrvatskih evandjelja i epistola, štampano u Veneciji 1543. kod Fratelli Nicolini de Sabio za Melchiora Sessa. Fotozbirka Mirko Breyer.

149. Naslovna stranica Verböczyjevoga »Decretuma«, štampanoga u zrinskoj tiskari u Nedelišću Rudolfa Hoffhaltera godine 1574. Fotozbirka Mirka Breyera.

150. Naslovna stranica Vramčeve »Kronike«, štampane u Ljubljani 1578. kod Hansa Mannela. Fotozbirka Mirka Breyera.

151. Naslovna stranica Vrančićevoga »Dictionariuma«, štampanoga u Veneciji 1595. kod Nikole Morettusa. Fotozbirka Mirka Breyera.

152. Lovro Marinov: Triptih iz crkve Svete Marije na Dančama u Dubrovniku iz godine 1465. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

153. Lovro Marinov: Sv. Stjepan, detalj iz triptiha iz crkve Sv. Marije na Dančama u Dubrovniku, iz godine 1465. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

154. Raspeti Krist, djelo nepoznatoga majstora iz godine oko 1500. u sakristiji zagrebačke prvostolne crkve. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

155. Bogorodica sa svecima, djelo nepoznatoga krčkog majstora iz XVI. vijeka u župnoj crkvi Sv. Trojstva u Baški Novoj. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

156. Nikola Božidarević: Triptih iz crkve Sv. Marije na Dančama u Dubrovniku iz godine 1517. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

157. Blaž Držić: Bogorodica s donatorom i Sv. Vlahom. XVI. stoljeće. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

158. Pročelje crkve Sv. Franje u Senju s grbovima Frankapana i Ivana Lenkovića iz godine 1558. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

159. Renesansno »lavlje dvorište« u Senju iz XV. vijeka. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

160. Portal katedrale u Senju. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

161. Jacopo Palma mladji: »Pranje nogu«. XVI. vijek. Slika u župnoj crkvi u Bribiru. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

162. Unutrašnjost zavjetne crkve na Trsatu. Foto prof. Gjuro Szabo.

163. Trsatski relikvijarij despotice Barbare Frankapan. XV. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

164. Lorenzo Lotto: Portre biskupa Tome Nigera iz godine 1527. Samostan u Poljudu. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

165. »Posljednja večera«, slika u refektoriju samostana u Poljudu. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

166. Model grada Dubrovnika u XVI. vijeku. Isječak iz slike Nikole Božidarevića. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

167. Glavni oltar u crkvi »Gospe od Šunja« na Lopudu. U pozadini lopudski zaton. XVI. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

168. Samostan Sv. Marije na Mljetu. Fotoarhiv »Svijeta«.

169. Hektorovićev »Tvrdalj« na Hvaru. XVI. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

170. Ribnjak pjesnika Hektorovića. XVI. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

171. Ljetnikovac obitelji Gundulić na Lapadu.

172. Spomenik Mihe Pracatovića u kneževom dvoru u Dubrovniku. XVII. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

173. Model dubrovačke galije. Fotoarhiv Jadranske Straže.

174. Dubrovačka galija u detalju slike Nikole Božidarevića. XVI. vijek. Foto arhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

175. Split u minijaturi matrikole bratovštine Sv. Dujma iz godine 1687. Foto arhiv Jugoslavenske Akademije.

176. Kapitel Onofria della Cava odredjen za knežev dvor u Dubrovniku iz godine oko 1450., danas u vili Caboga u Rijeci Dubrovačkoj. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

177.—178. Staro kazalište na Hvaru. Foto Aleksandar Freudenreich.

179. Renesansni krevet iz frankapanskoga grada u Bosiljevu. XVI. vijek, danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

180. Renesansne i barokne cipele iz Senja. XVI. i XVIII. vijek. Renesansna cipela, venecijanski kroj, nadjena 1854. godine zazidana opekama u zidu kuće obitelji Vranić u Senju. Vel. 26 cm. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

181. Mužar od željeza u obliku majmuna koji jede jabuku. XVI. stoljeće. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

182. Pećnjak od gline, zeleno ocakljen s reliefnom slikom andjela. XIV.—XV. vijek. Iskopan kod Čazme. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

183. Nadgrobna ploča zagrebačkoga biskupa Luke. XVI. vijek. Danas u Arheo-loškom muzeju u Zagrebu. Foto prof. Gjuro Szabo.

184. Nadgrobna ploča Lovre Iločkoga. XV. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

185. Nadgrobna ploča Franje Tahija u Stubici. XVI. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

186. Grobne ploče senjskih vojvoda. Senj, crkva Sv. Franje. Fotoarhiv Jugo-slavenske Akademije u Zagrebu.

187. Grobna ploča Tome Bakača-Erdödyja u zagrebačkoj katedrali. XVI. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

188. Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević. XV. vijek. Slika nepoznatoga mletačkoga majstora. Slika potječe iz staroga franjevačkog samostana u Sutjesci u Bosni. Po tradiciji donatorov lik pred Kristom prikazuje po-sljednjega bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Slika se nalazi u Stross-mayerovoj galeriji slika u Zagrebu. Foto R. Rotter-Progonski.

189. Hrvojev grb na kuli u Jajcu. Fotoarhiv »Svijeta«.

190. Zidine jajačkoga grada.

191. Husrevbegova džamija u Sarajevu. XVI. vijek. Foto R. Rotter-Progonski.

192. Unutrašnjost Husrevbegove džamije u Sarajevu. XVI. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

193. Husrevbegovo pučko kupalište. XVI. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

194. Dvorište Husrevbegove medrese. XVI. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

195. Ferhadbegova džamija u Banja Luci. XVI. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

196. Šedrvan u Banja Luci. XVI. vijek. Fotoarhiv »Svijeta«.

197. Dvorac i kula ljubuških kapetana. Fotoarhiv »Svijeta«.

198. Strop u Ćemalović-kuli. Fotoarhiv »Svijeta«.

199. Unutrašnjost senjske katedrale. Foto prof. Gjuro Szabo.

200. Grobnica senjskih biskupa. XVII. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

201. Nehaj-grad kraj Senja. XVI. vijek. Foto prof. Gjuro Szabo.

202. Grbovi Nehaj-grada. Foto prof. Gjuro Szabo.

203. Glava Bogorodice iz franjevačkoga samostana na Košljunu. Domaći rad. XVII. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

204. Glava Sv. Josipa iz franjevačkoga samostana na Košljunu. Domaći rad. XVII. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

205. Klupe iz stolne crkve u Krku. XVII. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Aka-demije.

206. Barokni stolac iz stolne crkve u Krku. XVII. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

207. »Skidanje s križa«. Fresko-slika nepoznatoga majstora u grobnoj kapeli u Driveniku iz konca XVII. ili početka XVIII. vijeka. Fotoarhiv Jugosla-venske Akademije.

208. »Parisov sud«, djelo nepoznatoga majstora u Vili Šorgo u Rijeci Dubro-vačkoj. XVIII. vijek. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

209. Južni portal crkve Sv. Marka u Zagrebu. XV.—XVIII. vijeka. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

210. Detalj iz južnoga portala crkve Sv. Marka u Zagrebu. Fotoarhiv Jugosla-venske Akademije u Zagrebu.

211. Dva barokna kipa, nekoć u crkvi Sv. Marka u Zagrebu. Danas Gradski muzej u Zagrebu. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

212. Pobjeda Petra Zrinskoga nad Turcima kod Otočca 1663. Suvremena slika.

213. Pogibija Nikole Zrinskoga 1664. Suvremeni letak.

214. Grad Ozalj. Foto prof. Gjuro Szabo.

215. Krsto Frankapan. Slika iz suvremenoga letka.

216. Petar Zrinski. Slika iz suvremenoga letka.

217. Naslovna stranica Petra Zrinskoga »Adrianskoga mora Sirena«. Danas u sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

218. Rukopis Katarine Zrinske.

219. Alegorička fresko-slika iz zrinskoga dvora u Čakovcu. XVII. vijek. Foto arhiv »Svijeta«.

220. Slika galerije, slika u nekom vlasteoskom dvorcu. Rad nepoznatoga francu-skoga ili nizozemskoga majstora. XVII. stoljeće. Prema tradiciji potiče iz jednoga zrinskoga grada. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

221.—222. Fragmenti skulpture iz zrinskoga dvora u Čakovcu. Fotoarhiv »Svijeta«.

223. Lepoglavski samostan. Skica prof. dr. Branka Šenoe.

224. Unutrašnjost crkve u Lepoglavi. Foto prof. Gjuro Szabo.

225. Ulaz u lepoglavsku crkvu. Foto prof. Gjuro Szabo.

226. Kožnate tapete iz lepoglavskoga samostana. Oko 1700. Porijeklom iz Cor-dove u Španiji, nekoć u lepoglavskom samostanu, danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

227. Slika veza sa cvijećem. Uljena boja na drvu. Rad nepoznatoga Pavlina iz Lepoglave u XVIII. stoljeću. Iz Veternice na Ivančici, danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

228. Unutrašnjost nove župne crkve u Belcu. XVIII. stoljeće. Foto prof. Gjuro Szabo.

229. Fresko-slikarija Ivana Rangera na stropu crkve u Belcu. XVIII. stoljeće. Foto prof. Gjuro Szabo.

230. Fresko-slike Ivana Rangera u Purgi u Hrvatskom Zagorju. XVIII. stoljeće. Foto prof. Gjuro Szabo.

231. Unutrašnjost crkve u Cerju Tužnom. XVIII. stoljeće. Foto prof. Gjuro Szabo.

232. Stara katedrala u Zagrebu. Fotografija I. Standla iz 70-tih godina. XIX. stoljeća. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

233. Portal stare katedrale u Zagrebu. Fotografija I. Standla iz 70-tih godina XIX. stoljeća. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

234. Fresko-slikarije nekoć u sakristiji zagrebačke katedrale. Slike su uništene prigodom restauracije katedrale u 80-tim godinama XIX. vijeka. Fotoarhiv prif. Gjuro Szabo.

235. Stara katedrala na fresko-slici u franjevačkom samostanu u Zagrebu. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

236. Unutrašnjost stare katedrale u Zagrebu. Bakropis prof. dr. Branka Šenoe.

237. Oltar Sv. Ladislava nekoć u zagrebačkoj katedrali. Djelo zagrebačkoga drvorezca i kipara Ivana Komersteinera i slikara Bernarda Bobića iz godine 1690. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

238. Bernardo Bobić: Hrvatski velikaši pred kraljem Ladislavom i Jelenom Lijepom. Slika s krilnoga oltara Sv. Ladislava nekoć u zagrebačkoj katedrali. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije u Zagrebu.

239. Emailna sličica, mletački rad, dar biskupa Luke iz g. 1582. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu

240.—241. Križ biskupa Luke. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

242. Kalež čazmanskoga kaptola. Kalež je dopremljen 1552. u Zagreb u riznicu katedrale da ne pane u ruke Turcima. Fotoarhiv konzervatorskoga muzeja u Zagrebu.

243. Križ biskupa Marcelina. Navodno iz godine 1137. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

244. Kalež »Deli Popa«, kanonika Ivana Filipovića iz godine 1567. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga muzeja u Zagrebu.

245. Kadionica iz ostavštine biskupa Stankovačkija, spominje se u inventaru riznice 1582. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda.

246. Kotlić, dar biskupa Luke. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

247. Renesansna kadionica, moguće dar biskupa Šimuna Erdödya iz g. 1517.—1543. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda.

248. Najstarija mitra iz zagrebačke riznice. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

249. Kazula iz damasta s mletačkim vezivom. Oko 1400. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga muzeja u Zagrebu.

250. Kazula biskupa Osvalda Thusa (1466.—1499.) srednji dio iz XV. vijeka, ostalo iz doba baroka. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

251. Kazula biskupa Selišćevića (1694.—1703.). Ornamentika u bijeloj svili izvezena srebrom i zlatom. Riznica zagrebačke katedrale. Fotoarhiv konzervatorskoga ureda u Zagrebu.

252. Kip svetice baroknoga oltara nekoć u zagrebačkoj katedrali, danas Gradski muzej u Zagrebu. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

253.—254. Andjelčići iz bijeloga mramora, nekoć na oltaru Sv. Luke, podignutom u zagrebačkoj katedrali 1703 g. Danas u Muzeju za umjetnosti i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

255. Propovjed Sv. Ivana. Djelo Francesca Rottmanna u župnoj crkvi Sv. Marije u Zagrebu iz g. 1772. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

256. Barokna unutrašnjost crkve Sv. Katarine u Zagrebu iz XVIII. vijeka. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

257. Dvorište dvora Veliki Tabor u Hrvatskom Zagorju. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

258. Tipična ulica zagrebačkoga gornjeg grada iz početka XIX. vijeka. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

259. T. zv. Rauchova palača u Zagrebu. Polovica XVIII. vijeka. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

260. Nekadašnja kaptolska vijećnica u Zagrebu. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

261. T. zv. Patačićeva kula u Zagrebu, srušena u 30-godinama XX. vijeka. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

262. Grobnice u crkvi Sv. Marije u Zagrebu. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

263. Grb plemenite općine Turopolje. Fotoarhiv »Svijeta«.

264. Ulaz u turopoljski grad Lukavec. Fotoarhiv »Svijeta«.

265. Lijeva strana lukavečkoga grada u Turopolju. Fotoarhiv »Svijeta«.

266. Turopoljski »štuk«, stari top, poznat iz Šenoine novele »Turopoljski top«. Fotoarhiv »Svijeta«.

267. Turopoljska plemićka kurija Kurilovec. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

268. »Škarićevo«, plemićka kurija iz Hrvatskoga Zagorja. Crtež prof. Ljube Babića.

269. Lobor, dvor grofova Keglevića u Hrvatskom Zagorju. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

270. Ljetnikovac Ljudevita Gaja u Mirogoju kraj Zagreba. Polovica XIX. sto≈ljeća. Kad je protiv Gaja za vrijeme apsolutizma povedena istraga radi veleizdaje, u optužbi se spominjalo da je svoj ljetnikovac dao izgraditi u »bosanskom stilu« i da se je tu krišom dao kruniti za kralja Ilira. Foto≈arhiv prof. Gjuro Szabo.

271. »Dvorana«, narodni dom hrvatskih preporoditelja. Palaču je sagradio Bartol Felbinger za grofa Karla Draškovića. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

272. Palača Jelačić, nekoć palača baruna Magdalenića, koju je pregradio polo≈vicom XIX. vijeka Bartol Felbinger. Fotoarhiv prof. Gjuro Szabo.

273. Dvorište jedne zagrebačke trgovačke kuće iz početka XIX. vijeka.

274. Zagorska klijet s prastarom »prešom«. Okolica Zlatara.

275.—276. Dvije najstarije seljačke kuće iz Stupnika kraj Zagreba. Hrvatsko selo u svim krajevima, prema raspoloživom materijalu svoga kraja gradi danas još jednako svoje domove kao i u prošlim vijekovima. Foto Tošo Dabac.

277. Seljačka kuća iz Oborova u Hrvatskoj Posavini. Foto Tošo Dabac.

278. Muslimanska kuća iz okolice Kladuše. Fotoarhiv »Svijeta«.

279. Predvorje samostana sa šeihovskim grobom iz Sarajeva. Fotoarhiv »Svijeta«.

280. Tip stare graničarske utvrde. Zavalje iznad Bihaća.

281. Tip dalmatinske varošice. Zlarin. Fotoarhiv »Svijeta«.

282. Bosanska planinska kuća. Fotoarhiv »Svijeta«.

283. Seljačka kuća iz Hercegovine. Fotoarhiv »Svijeta«.

284. Natkrovlje zdenca od kovanoga željeza, izgradjeno tehnikom XVII. stoljeća g. 1717. nekoć u dvorištu pavlinskoga samostana u Remetama. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

285. Kovani ključevi od XV. do XVIII. vijeka. Prvi na slici nadjen u Blaguši medju ostancima samostana, gotika XIV.—XV. stoljeća. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

286. Madona s Isusom. Domaći rad iz kapelice plemićkoga dvorca u Sv. Heleni kod Sv. Ivana Zeline 1689. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

287.—288. Crkveni križevi iz doba baroka iz Samobora i Pešćenice kotar Leke-nik). Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

289. Propelo iz župne crkve u Samoboru. Pučki rad iz XVIII. stoljeća. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

290. Ikona Bogorodice iz Novigrada u Dalmaciji. XV. vijek. Okvir narodni rad kasnijega vremena. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

291. Ciborij iz pozlaćenoga bakra. Kasnogotički rad XVII. stoljeća. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

292. Raspelo iz kristala s kipićima iz zlata. Nekoć u riznici zagrebačke katedrale, danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

293. Slika Sv. Ane iz župne crkve u Samoboru. Domaći rad oko godine 1600. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

294. Putni kovčeg iz drva, presvučen jelenjom kožom, okovan željeznim okovima XVII. stoljeće. Nabavljen u Sv. Nedelji, a potiče navodno iz Ozlja. Dugačak 90, širok 41, a visok 36 cm. Danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

295. Putni kovčeg iz drva, presvučen smedjom kožom, okovan željeznim okovima, a ornamentiran žutom svilom. Iznutra presvučen platnenom tapetom na kojoj su rukom štampani ukrasi; XVIII. stoljeće. Navodno iz Plaškoga, kamo je dospio u XVIII. stoljeću navodno iz Sedmogradske. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

296. Poštanska trublja, kojom su se služili poštovodje; »Službovnik za poštovozača« izdan od poštanskoga ravnateljstva u Zagrebu Nikoli Kušincu 1869; kubura postiljonske kordunske pošte. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

297. Košarica od srebra za klupko kod pletenja i naprstak od kositra. Početak XIX. vijeka. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

298. »Bajs«, instrumenat seoskih glazbenika. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

299. Šah s kutijom u obliku knjige. Kutija od drva, obložena smedjom kožom, figure iz slonove kosti. Druga polovica XVIII. stoljeća. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

300. Rog za barut, od jelenjega roga. Iz godine 1664., navodno iz zrinske ostavštine. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

301.—302. Vrčevi iz kositra iz Varaždina. Polovica XVIII. stoljeća. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

303. Posuda za grijanje kreveta t. zv. scaldaletto, od bakra. Početak XIX stoljeća. U posudu se stavlja žeravica. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

304. Jedala. XVII.—XIX. vijek. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

305. Sat i ujedno svijetiljka na ulje iz kositra i stakla. XVIII. stoljeće? Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

306. Lukijenar, svijetiljka na ulje, od mjedi. Na lančićima su pera za čišćenje i zvonasti potuhivač. Iz Dalmacije, početak XIX. stoljeća. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv muzeja za umjetni obrt u Zagrebu.

307. Peć od gline, bijelo ocakljena. Iz grada Ozlja. XVIII. stoljeće. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

308. Komoda od drva s intarzijama, djelomično iz slonove kosti. Oko god. 1700. nabavljena navodno iz Genove za Trogir. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

309. Kamin od gline, cijelo ocakljen sa smjedjim nacakljenim uresima. Iz grada Ozlja. Izradjen u doba Marije Terezije, u drugoj polovici XVIII. vijeka Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

310. Tabernakul ormar intarzijama. Na vratima gornjeg dijela intarziran grb plemićke porodice Škerlec iz Turopolja; nad njima slova SSDL t. j. Sigismund Škerlecz de Lomnica; Odozdo urezana g. 1713. Muzej za umjetnost i i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

311. Ormar u baroknom stilu XVIII. stoljeća. Iz dvorca Bisag, nekadašnjega vlasničtva grofova Draškovića. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

312. Pokućtvo u empire stilu od mahagonija s brončanim, mjedenim i pozlaćenim brončanim uresima. Stolci Chippendale stila iz vremena oko 1750. od svijetlo-smedjega drva s rezbarijama. Ostali predmeti iz početka XIX. vijeka. Soba navodno iz ostavštine biskupa Maksimilijana Vrhovca. Peć od gline bijelo ocakljena s reliefnim likom Merkura. Iz neke kurije zagrebačkoga kaptola. Izradjena početkom XIX. vijeka u klasicističkom stilu. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

313. Čaša iz XVII. stoljeća iz porodice Bedeković-Modić u Donjoj Lomnici u Turopolju. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

314. Vrč iz kamenine, žućkasto-bijelo ocakljen, sprijeda žuto polje sa tamno-ljubičastim natpisom: MISLI BRATE KAKO CHESS PITI DA SE NE POLIESS. Proizvod neke gornjotalijanske tvornice, vjerojatno iz druge polovice XVIII. stoljeća. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv Muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

315. Portre Jurja Lenkovića ml. XVIII. vijek. Senj, gradska vijećnica. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

316. Portre Klare Vukdragović, senjske patricijke, sestre pjesnika Mateše Kuhačevića. Senj, gradska vijećnica. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

317. Portre Emerika Jurja Erdödyja, slika iz crkve Sv. Ksavera kraj Zagreba iz god. 1736. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

318. Portre Franjice Marković, udate Kraguje. Početak XIX. vijeka. Zbirka dr. J. Markovića, Sušak. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

319. Portre Urše Markovićke, rodjene Rubinić. Početak XIX. vijeka. Zbirka dr. J. Markovića. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

320. Porodica brodograditelja Natala Randića iz Kostrene, 1856. Sušak, gradski muzej. Fotoarhiv Jugoslavenske Akademije.

321. Otvorenje ceste preko Velebita s prikazom narodne nošnje iz Like i Sjeverne Dalmacije. Početak XIX. vijeka. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

322. Suknja iz Lyonskoga srebrenog brokata iz prve polovice XVIII. stoljeća s otoka Korčule. Muzej za umjetnost i umjetni obrt. Fotoarhiv muzeja za umjetnost i umjetni obrt.

323. Kroj seljačke haljine iz okolice Bistre u Hrvatskom Zagorju. Crtež prof. Zdenke Sertić.

324. Ornamentika tekstila iz okolice Bistre u Hrvatskom Zagorju. Crtež prof. Zdenke Sertić.

325. Snašica iz Stupnika kraj Zagreba. Foto Tošo Dabac.

326. Seljačka djevojka iz okolice Jaske. Foto Tošo Dabac.

327. Seljačka nošnja iz Šestina kraj Zagreba. Foto Drago Šegina.

328. Šestinčanke plešu. Foto Tošo Dabac.

329. Hrvatski seljaci pred crkvom u Remetama. Foto Tošo Dabac.

330. Seljaci iz Posavskih Bregi plešu. Foto Tošo Dabac.

331. Narodna nošnja iz Vrlike u sjevernoj Dalmaciji. Foto Tošo Dabac.

332. Seljaci iz Vrlike. Foto Tošo Dabac.

333. Seljanka iz Vrlike. Foto Tošo Dabac.

334. Seljanka s »kinčom« iz Ladimirevaca. Foto Tošo Dabac.

335. Narodna nošnja iz Dobrinja na Krku. Fotoarhiv »Svijet«.

PRILOZI U BOJAMA

1. Dio freska na svodu sakristije zagrebačke prvostolne crkve. XIII.—XIV. vijek. Kopirao Zlatko Prica. Kopiju u temperi poklonio nakladni zavod »Binoza — Svjetski pisci« Gradskom muzeju u Zagrebu.

2. Dr. Branimir Šenoa: Stara zagrebačka katedrala. Uljena slika u velikoj dvorani Gradskog Podruma u Zagrebu.

3. Bernardo Bobić: Kralj Ladislav razmatra planove za gradnju zagrebačke prvostolne crkve. Ulje na drvu. Dio divot-oltara nekoć u zagrebačkoj katedrali, danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. XVII. vijek.

4. Bernardo Bobić: Kralj Ladislav daje monstrancu prvome zagrebačkom biskupu Duhu. Ulje na drvu. Dio divot-oltara nekoć u zagrebačkoj katedrali, danas u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. XVII. vijek.

5. Ivan Ranger: Starci apokalipse pred Jagnjetom s knjigom sa sedam pečata. Fresko-slika na pjevalištu samostanske crkve u Lepoglavi. Uljena kopija dra. Branimira Šenoe u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

6. Hrvatska narodna nošnja iz okolice Knina. Akvarel prof. Zdenke Sertić.

7. Hrvatsko narodno vezivo s peče iz okolice Siska. Akvarel prof. Z. Sertić.

8. Ivan Generalić: Povratak s paše. Tempera na staklu. Muzej za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

Ova knjiga, prvi pokušaj dati manje više suvislu sliku kulture Hrvata, njezine bitnosti i njezinih životnih smjernica, nema znan-stvenih pretenzija. Napisana je lih u informativnu svrhu za čim veći krug čitalaca. Na okup je sabrano samo najmarkantnije iz bogatih rezultata hrvatske povjesne znanosti, objelodanjenih u znanstvenim publikacijama, pa uslijed toga moguće manje pristu-pačnih širim slojevima čitalaca.

Radi toga jer pisac nije slijedio znanstvene ciljeve, odlučio je ne navesti iscrpivo literaturu, kojom se služio. A služio se djelima i raspravama svih naših starijih i novijih učenjaka-povjestnika od Kukuljevića preko Račkoga, Smičiklasa i Klaića do Šišića, Haupt-mana, istraživača književne i kulturne povijesti Jagića, Medinija, Vodnika, Fanceva, Torbarine, Szabe, Karamana, Kniewalda, Ma-tasovića, Šidaka. Naročito mnogo koristio se pisac veličajnim djelom podpredsjednika Jugoslavenske Akademije dr. Vladimira Mažuranića, njegovim jedinstvenim »Prinosima za hrvatski pravno-povjesni riječnik«, tim dragocjenim kompasom za pisanje naše buduće društvene i kulturne povijesti. U tekstu navedeni su izvori citata rasprava različitih naših trudbenika kulturne povi-jesti, objelodanjenih u časopisima.

Pisca su naročito zadužili dragocjenim savjetom i nesebičnom aktivnom pomoći koliko kod sabiranja gradiva, toli prikupljanju ilustracionoga materijala gg. prof. Ljubo Babić, dr. Ivan Bach, dr. Josip Badalić, dr. Slavko Batušić, Mirko Breyer, Vejsil Ćurčić, dr. Milan Ćurčin, dr. Ivan Esih, dr. Stjepan Gunjača, Željko Jiroušek, dr. Ljubo Karaman, Vl. Rotter-Progonski, Zlatko Prica, prof. Zdenka Sertić, dr. Artur Schneider, prof. Gjuro Szabo, dr.

Branimir Šenoa, Dragutin Šegina, prof. Ivo Šrepl i dr. Vladimir Tkalčić, kojima pisac na ovom mjestu izriče iskrenu zahvalnost. Pogotovo je pisac zahvalan gg. direktorima muzeja i kustosima: g. dr. Stjepanu Gunjači, kustosu Hrvatskog Muzeja u Kninu, prof. Ljubi Karamanu, kustosu Muzeja u Splitu, dr. Arturu Schneideru, direktoru Strossmayerove Galerije Slika i direktoru fotoarhiva Jugoslavenske Akademije, prof. Gjuri Szabo, direktoru Gradskoga Muzeja u Zagrebu i dr. Vladimiru Tkalčiću, direktoru Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, koji su mu stavili na raspolaganje bogate zbirke fotografija institucija povjerenih njihovoj upravi. Posebno je pisac haran prof. Gjuri Szabi, koji ga je na radu bodrio i podsticao ga svojim bogatim znanjem i iskustvom.

S A D R Ž A J

Strana

KULTURA HRVATA KROZ 1000 GODINA

NAPISAO:

JOSIP HORVAT

IZDAO:

ANTE VELZEK
Zagreb, Bulićeva 12

Uvez:

po nacrtu OLGE HÖCKER, nastavnice
Umjetničke akademije u Zagrebu

Štampa
i svi ostali tehnički radovi:

Ateljei grafičkog poduzeća: „Tipografija" d. d.
Zagreb

1. KRSTIONICA KNEZA VIŠESLAVA, NEKOĆ U NINU, DANAS U MLETCIMA. OKO GODINE 800.

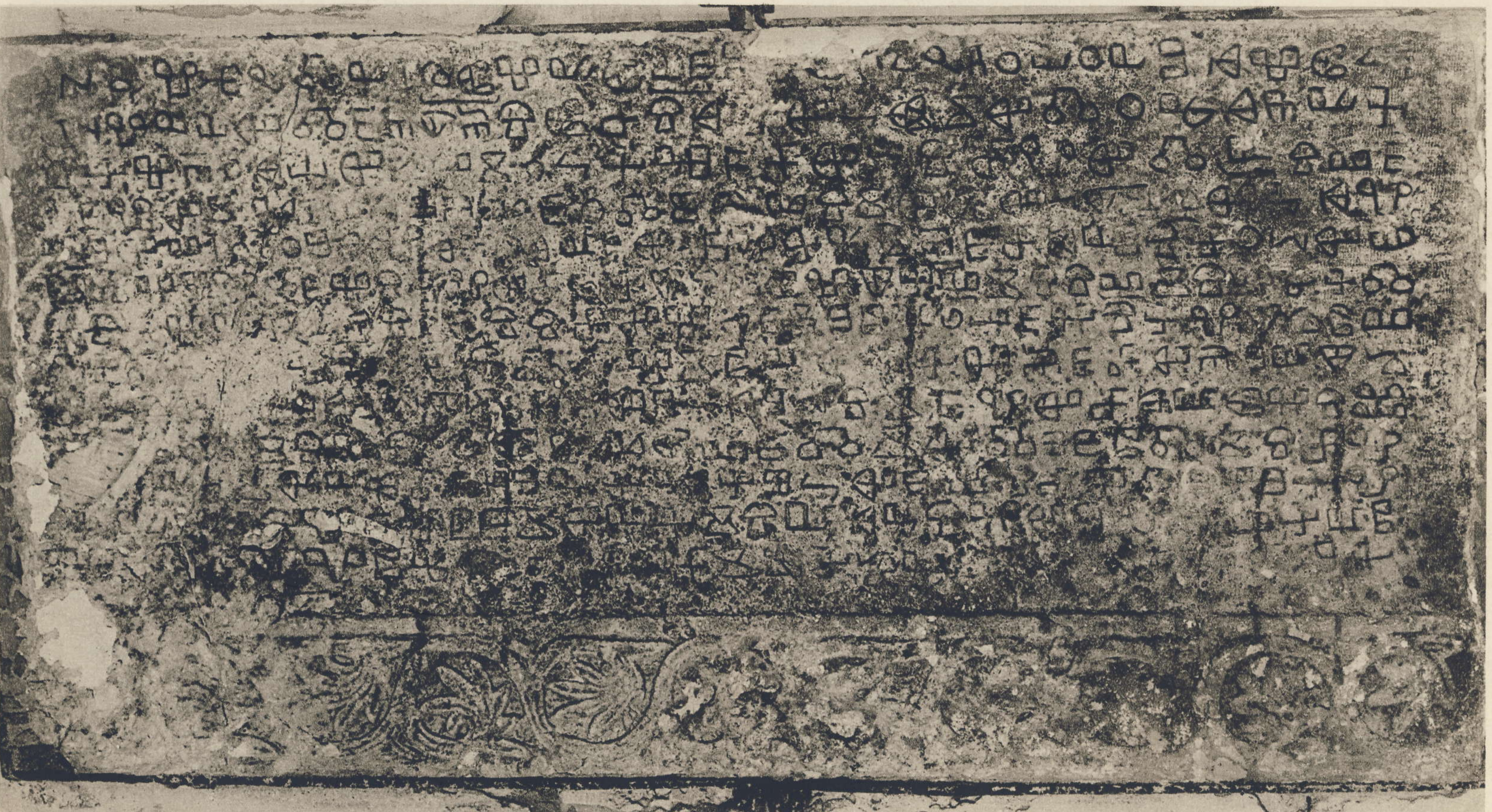

2. CRKVA SV. KRIŽA U NINU, NAJSTARIJA SAČUVANA STAROHRVATSKA GRADJEVINA. OKO GODINE 800.

3. BIVŠA CRKVA SV. DONATA NA KRKU. OKO GODINE 800.

4. BIVŠA CRKVA SV. KRŠEVANA NA KRKU. OKO GODINE 800.

5. BAŠČANSKA PLOČA. OKO GODINE 1100.

6. ISKOPINE KRALJEVSKOG SAMOSTANA SV. MOJSIJE U SOLINU.

7. OSTANCI STAROHRVATSKE CRKVE U SOLINSKOJ GRADINI. XI. VIJEK.

8. STAROHRVATSKI GROBOVI NA MAJDANU KOD SOLINA.

9. ISKOPINE TURNJAČNICE U DOCIMA U KAŠTEL GOMILICI.

10. NATPIS KNEZA TRPIMIRA IZ RIŽINICA. OKO GODINE 852.

11. ULOMCI PLETERNE ORNAMENTIKE IZ CRKVE U BISKUPIJI.

12. NATPIS KNEZA MUNCIMIRA IZ SV. LUKE U UZDOLJU. OKO GODINE 895.

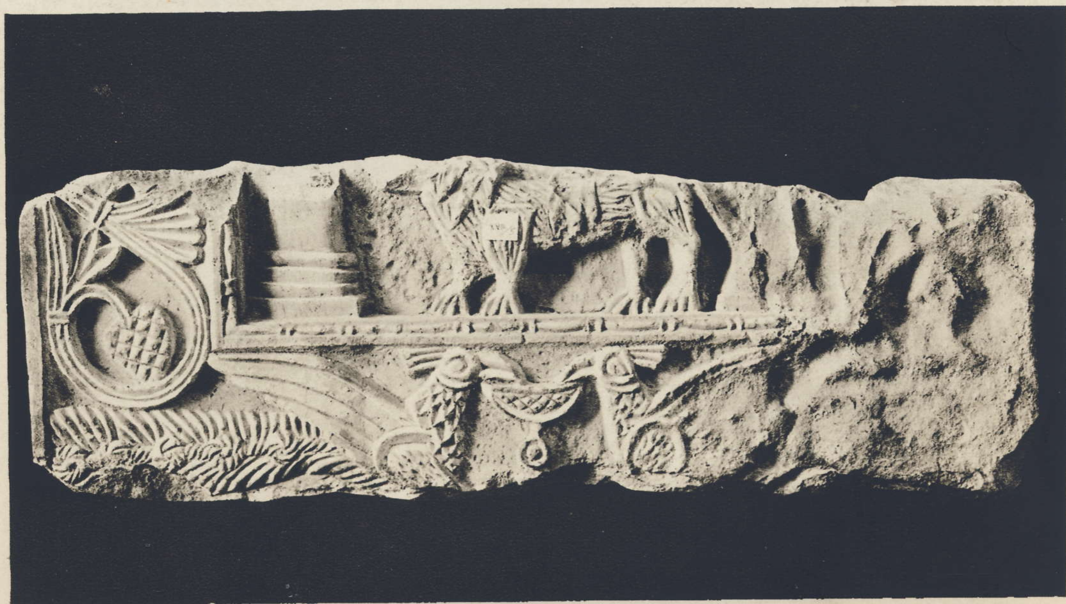

13. TROKUTNI ZABAT S GOSPINIM LIKOM IZ KATEDRALE U BISKUPIJI. XI. VIJEK.

14. VRH CIBORIJA IZ KATEDRALE U BISKUPIJI.

15. ULOMAK PLASTIKE IZ KATEDRALE U BISKUPIJI.

16—17. ULOMCI IZ KATEDRALE U BISKUPIJI.

18. IKONOSTAS CRKVE SV. MARTINA IZNAD PORTA AUREA U SPLITU. X. VIJEK.

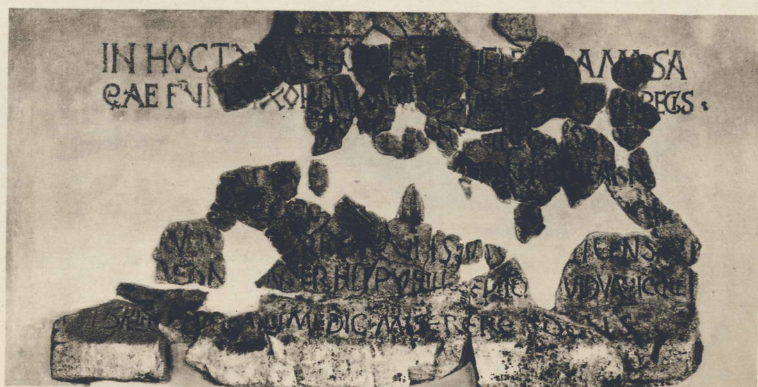

19. UNUTRAŠNJOST BAZILIKE SV. BARBARE U TROGIRU.

20. CIBORIJ IZ KNEŽEVSKE CRKVE U BIAĆIMA. IX. VIJEK.

21. LIK HRVATSKOG VLADARA U KRSTIONICI PRVOSTOLNICE U SPLITU. XI. VIJEK.

22. NADGROBNA PLOČA KRALJICE JELENE.

23. CRKVA SV. PETRA U PRIKU KOD OMIŠA. XI. VIJEK.

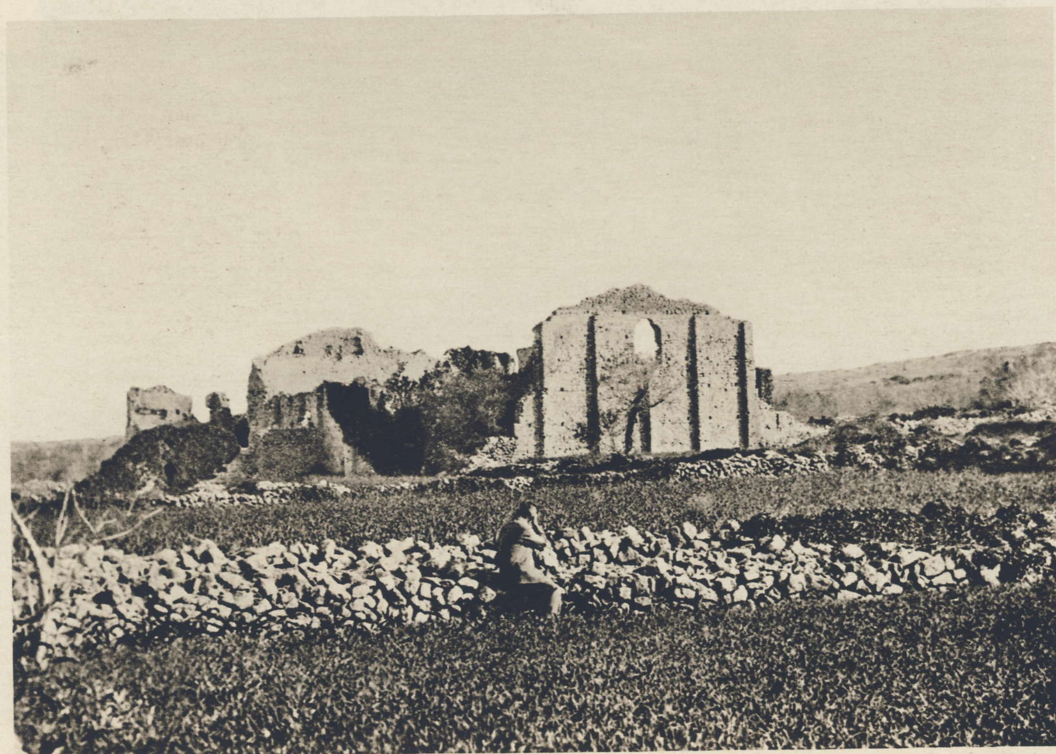
24. KRSTIONICA U SPLITU S LIKOM HRVATSKOGA VLADARA. U POZADINI SARKOFAZI NADBISKUPA IVANA RAVENJANINA I NADBISKUPA LOVRE, PRIJATELJA KRALJA ZVONIMIRA.

25. CRKVA SV. VIDA KOD DOBRINJA NA KRKU. OKO GODINE 1100.

26. CRKVA SV. LUCIJE U JURANDVORU KOD BAŠKE NA OTOKU KRKU.

27. »MIRA«, RAZVALINE BENEDIKTINSKOGA SAMOSTANA KOD OMIŠA NA KRKU.

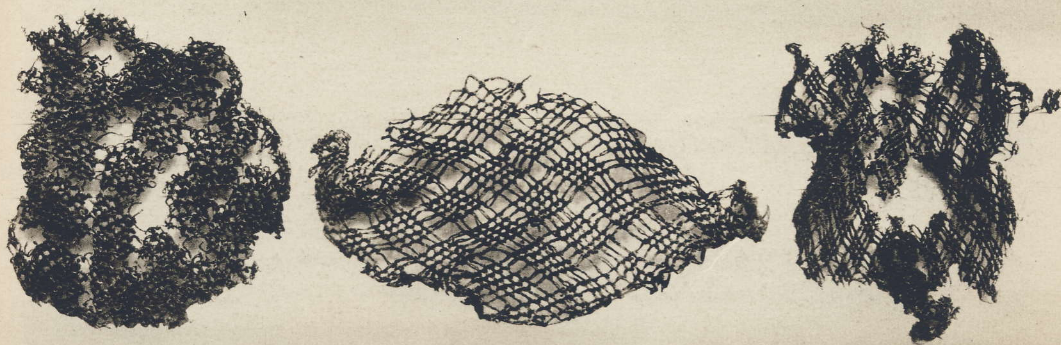

28. LIK HRVATSKOGA DOSTOJANSTVENIKA S OGRADNE PLOČE CRKVENOG NAMJEŠTAJA U BISKUPIJI. OKO GODINE 1078.

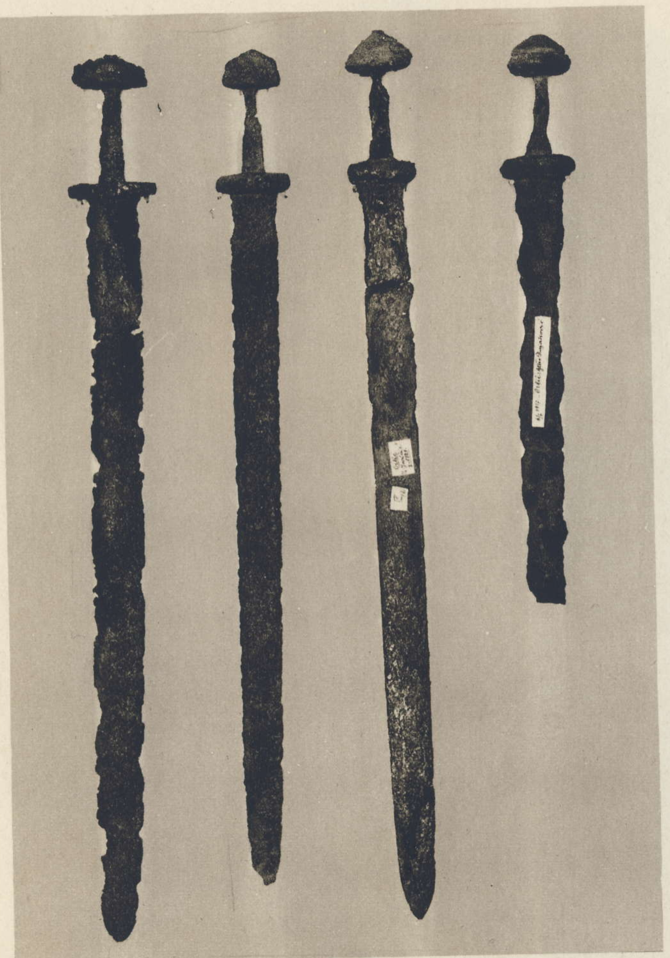

29. FRESKO-SLIKA VLADARA U CRKVICI SV. MIHAJLA U STONU.
OKO GODINE 1100.

30. LUBANJA S DIADEMOM IZ STAROHRVATSKOGA GROBA U BISKUPIJI.

31. OSTANCI TKANINA IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

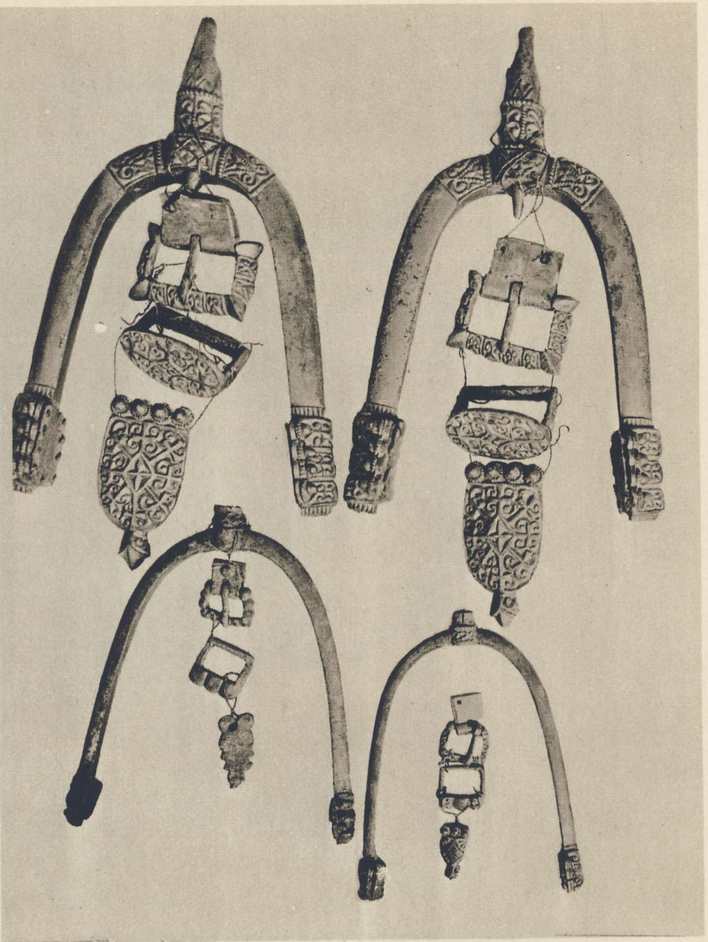
32. STAROHRVATSKI MAČEVI.

33. STAROHRVATSKI MAČ NA POKROVCU SARKOFAGA U BISKUPIJI.

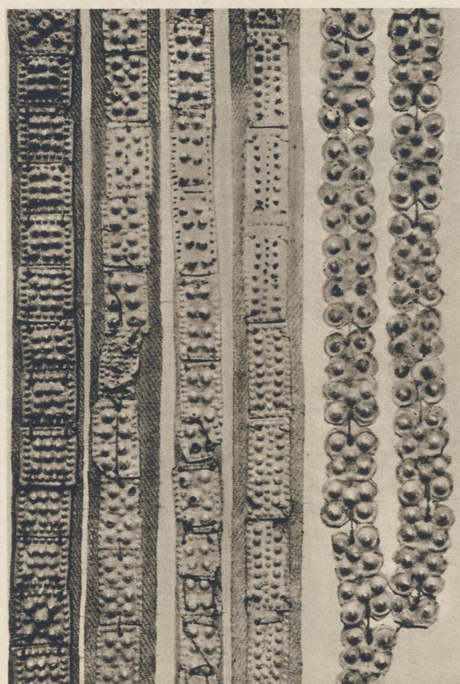
34. OSTRUGE IZ STAROHRVATSKOG DOBA.

35. OSTRUGE HRVATSKOGA ODLIČNIKA IZ DRUGE POLOVICE IX. VIJEKA, NADJENE U BISKUPIJI.

36. URESNE PLOČICE NADJENE NA GROBLJU U BISKUPIJI.

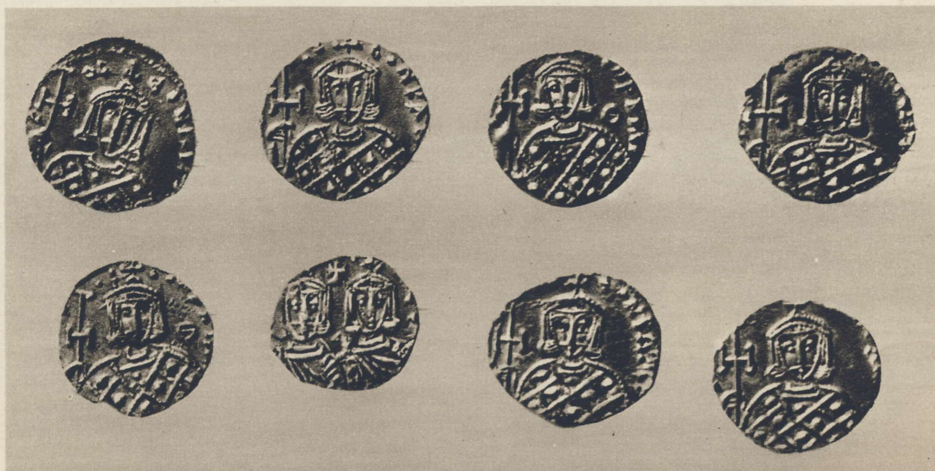

37. METALNI UKRAS ZA TKANINE IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

38. OSTANCI TKANINA S METALNIM UKRASOM IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

39. ZEMLJANE POSUDE IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

40. BIZANTSKI ZLATNI NOVAC NADJEN U STAROHRVATSKIM GROBOVIMA.

41. KOŠTANI PREDMETI IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

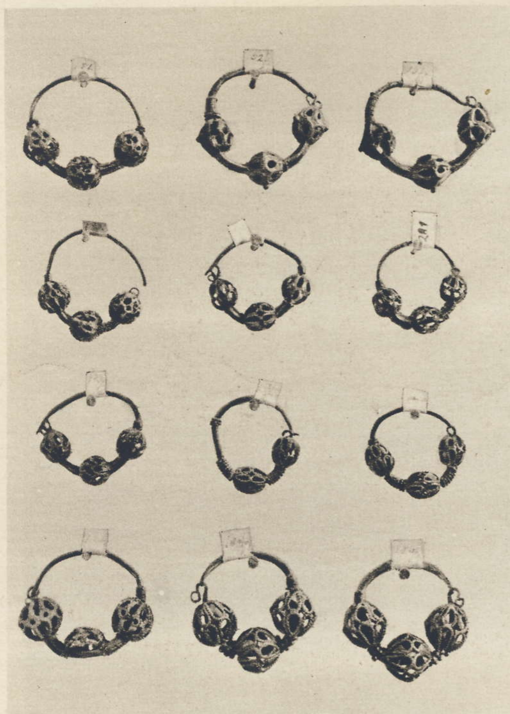
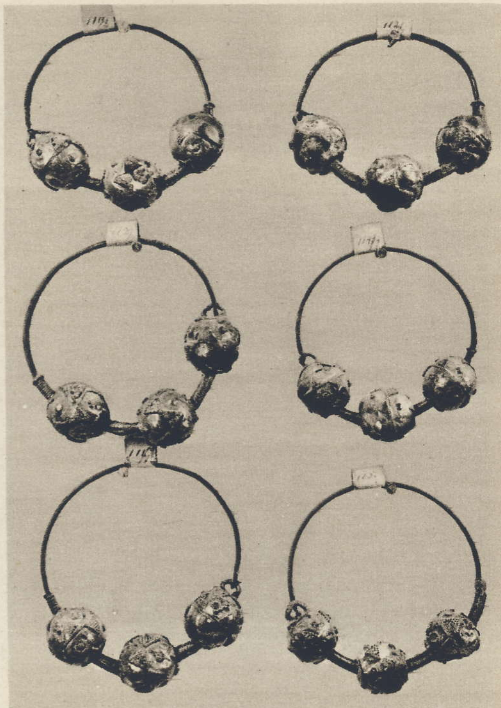
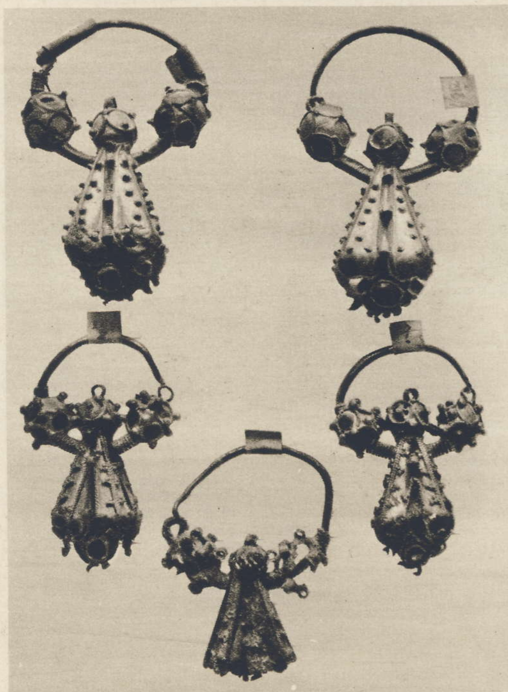
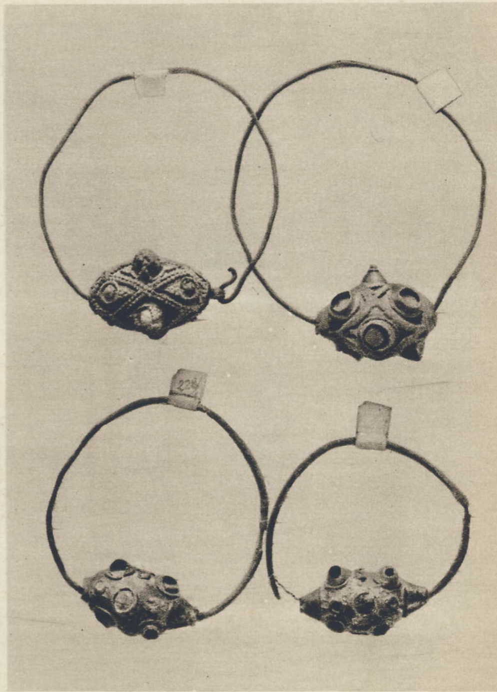
42. ORUDJE I BOJNE SJEKIRE IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

43. NAUŠNICE IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

44. PRSTENJE I ŽENSKI URES IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA.

45—49. TIPOVI STAROHRVATSKIH NAUŠNICA.

49. EMAILNE PLOČICE, DAR KRALJA KOLOMANA PRVOSTOLNICI U RABU. XII. VIJEK.

50. VEZIVO S HUMERALA BISKUPA BL. KAŽOTIĆA IZ RIZNICE PRVOSTOLNICE U ZAGREBU. XIII. VIJEK.

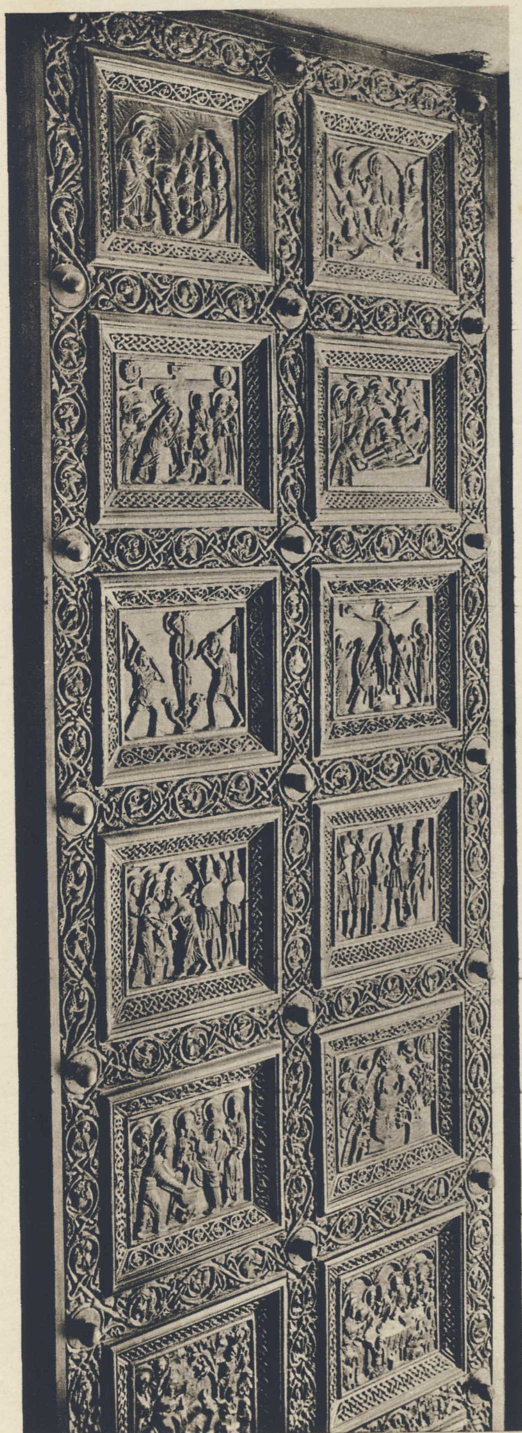
51. DIPTIHON OD SLONOVE KOSTI IZ RIZNICE PRVOSTOLNICE U ZAGREBU.
XI. VIJEK.

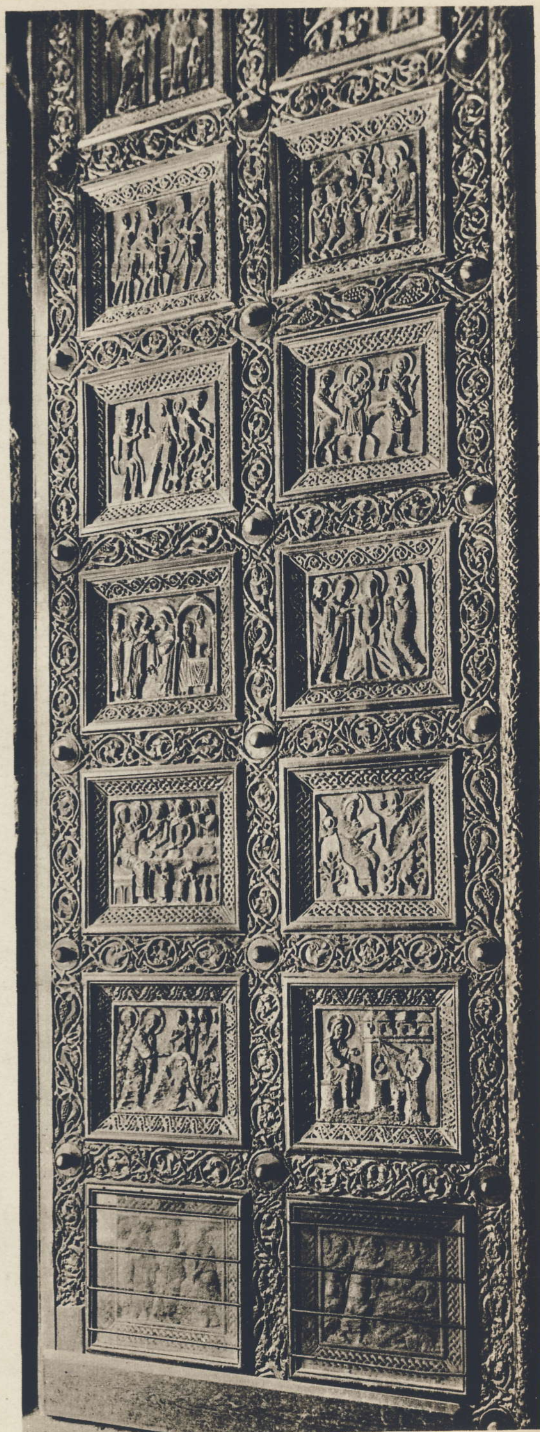

52. SVETOHRANIŠTE IZ SENJSKE STOLNE CRKVE. XI. VIJEK.

53. ZLATNI KRIŽ IZ ŽUPNE CRKVE U BRIBIRU. XIII. VIJEK.

54—55. BUVININA VRATA IZ SPLITSKE PRVOSTOLNE CRKVE. GODINE 1214.

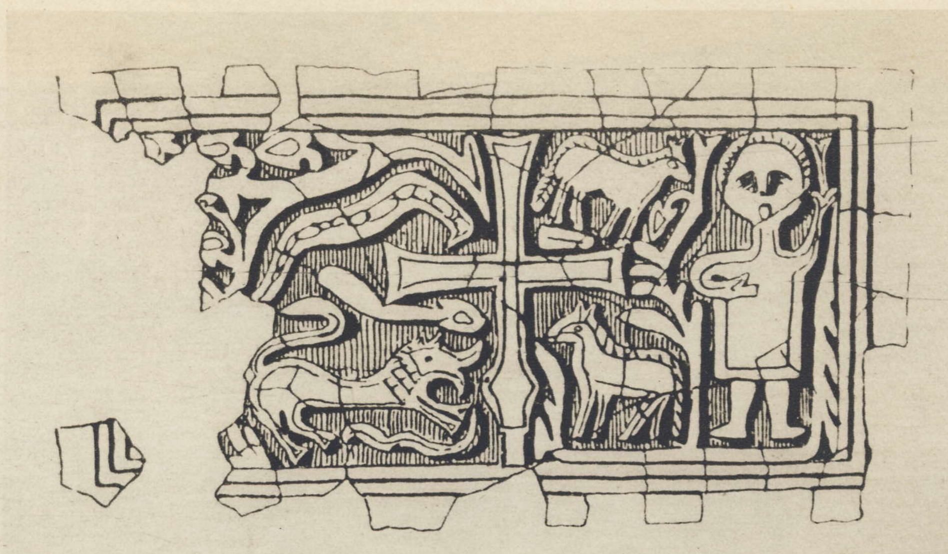

56—57. PORTAL MAJSTORA RADOVANA U TROGIRU. XIII. VIJEK.

58. MOĆNIK SV. KRISTOFORA IZ PRVOSTOLNE CRKVE U RABU. XIII. VIJEK.

59. RELIEFNI PRIKAZ »DOBROGA PASTIRA« IZ BAZILIKE U ZENICI.
XI. ILI XII. VIJEK.

60. NATPIS BANA KULINA IZ MUHAŠINOVIĆA, VISOKO. XII. VIJEK.

61. »KOLO« NA STEĆKU U NEKUKU KOD STOCA.

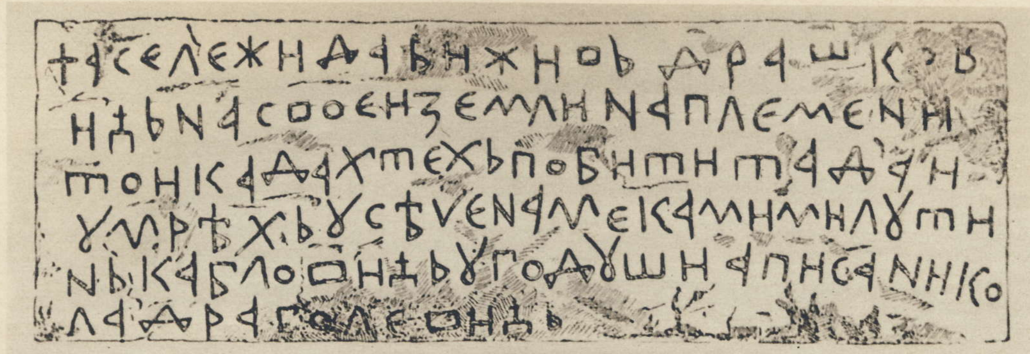
62. PROČELJE STEĆKA IZ DONJE ZGOŠĆE.

63. DESNA STRANA STEĆKA IZ DONJE ZGOŠĆE.

64. LIJEVA STRANA I ZAČELJE STEĆKA IZ DONJE ZGOŠĆE.

65. NATPIS DABIŽIVA DRAŠKOVIĆA U KALESIJI.

66. PROČELJE STEĆKA RADOJE MILO-RADOVIĆA U VOJVODINI KOD STOCA

67. SKULPTURA KOVAČA GRUBAČA NA STEĆKU VUKCA U BOLJUNIMA.

68. VUK I VUČICA NA STEĆKU U VOJVODINI KOD STOCA.

69—70. VELIKA NEKROPOLA U RADIMLJU KOD STOCA.
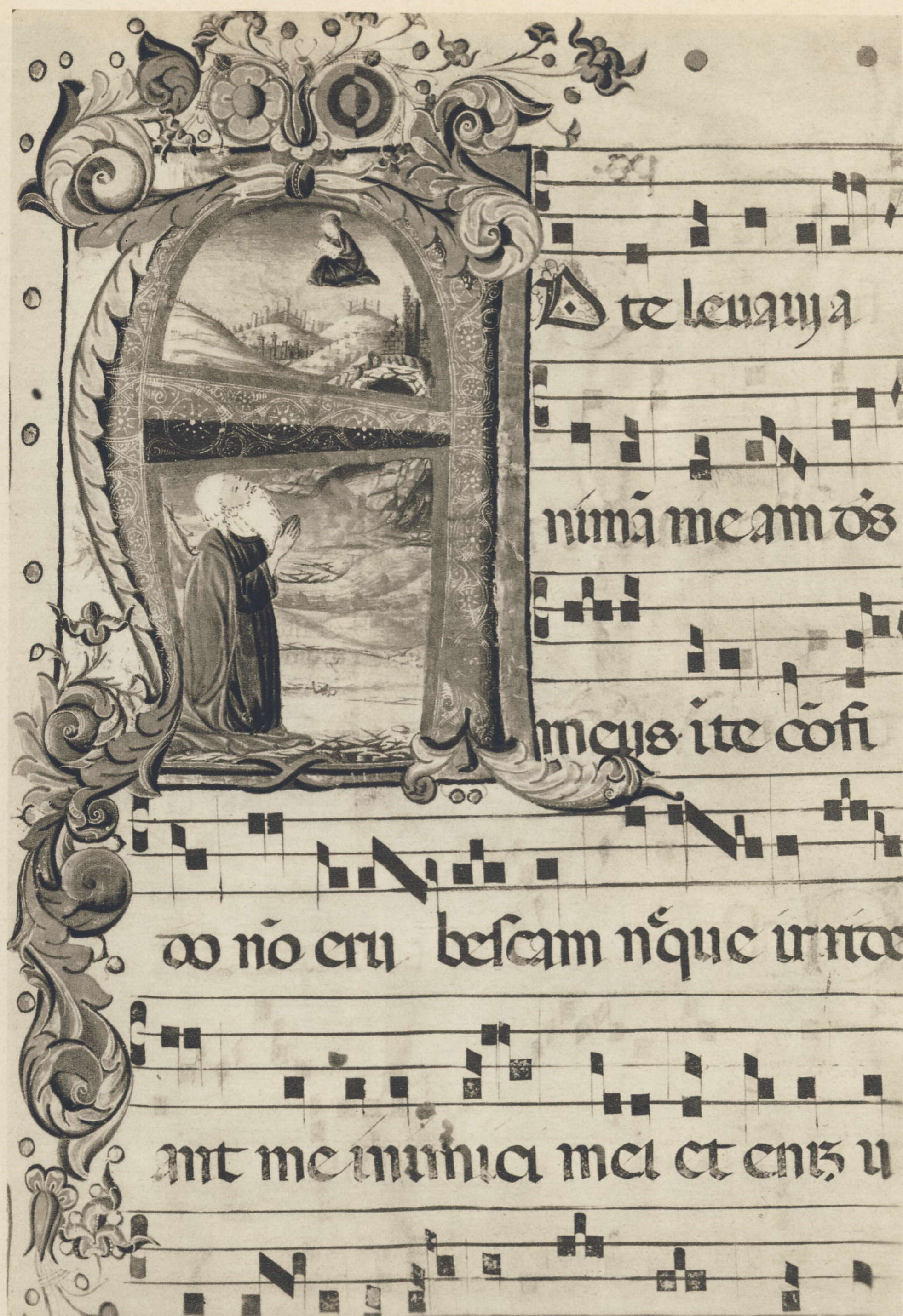

71. GROBNA PLOČA NEPOZNATA FRANJEVCA U CRKVI SV. FRANJE U SENJU.

72. MINIJATURE S GLAGOLSKIM FRAGMENTOM IZ BIBLIOTEKE SAMOSTANA SV. EUFEMIJE NA RABU.

73. UVEZ SREDOVJEČNE KNJIGE IZ RIZNICE ZAGREBAČKE PRVOSTOLNICE.

74 MINIJATURE S NOTAMA IZ KNJIŽNICE SAMOSTANA SV. EUFEMIJE NA RABU.

75. KATEDRALA SV. TRIPUNA U KOTORU. XII. VIJEK.

76. KNINSKA TVRDJAVA. U POZADINI KOSOVO POLJE.

77. UNUTRAŠNJOST CRKVE SV. PETRA U DRAZI NA RABU.

78. UNUTRAŠNJOST PRVOSTOLNICE NA RABU.

79. PROČELJE CRKVE U OMIŠLJU NA KRKU.

80. OSTANCI TEMPLARSKE CRKVE U TOPUSKOM.

81. FRANKOPANSKI OLTAR U OMIŠLJU.

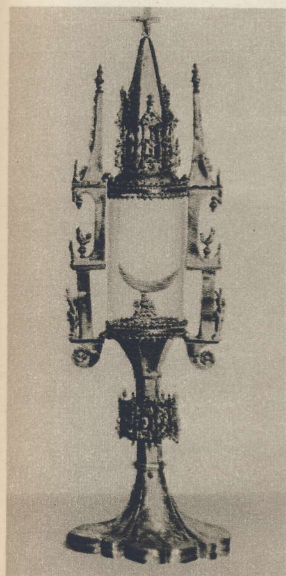
82. GOTIČKO-BAROKNI OLTAR IZ CRKVE U REMETINCU KOD NOVOG MAROFA.

83—84. DETALJI OLTARA IZ CRKVE U REMETINCU.

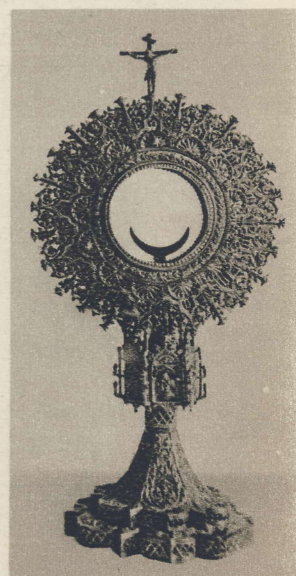
85. GLAVNI OLTAR IZ SV. LUCIJE U BAŠKI XIV. VIJEK. DANAS U TRSTU.

86. LEDENIČKA POKAZNICA XV. VIJEK.

87. PEČAT ZAGREBAČKOGA KAPTOLA.

88. BRIBIRSKA POKAZNICA XV./XVI VIJEK.

89. OSTANCI FRESKO-SLIKARIJA IZ CRKVE SV. MARKA U ZAGREBU. XV. VIJEK.

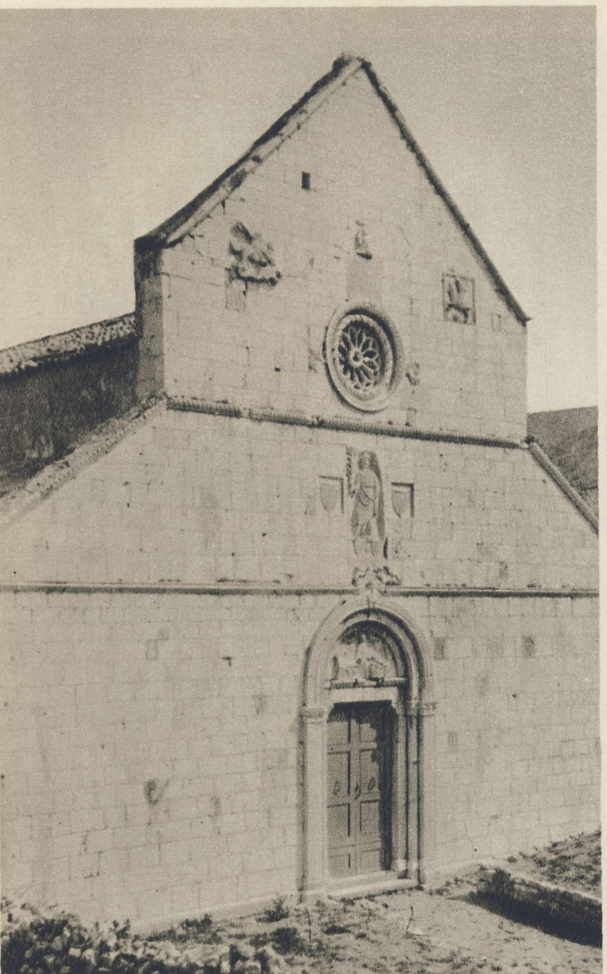
90. SREBRENI MOĆNIK IZ BAKRA.

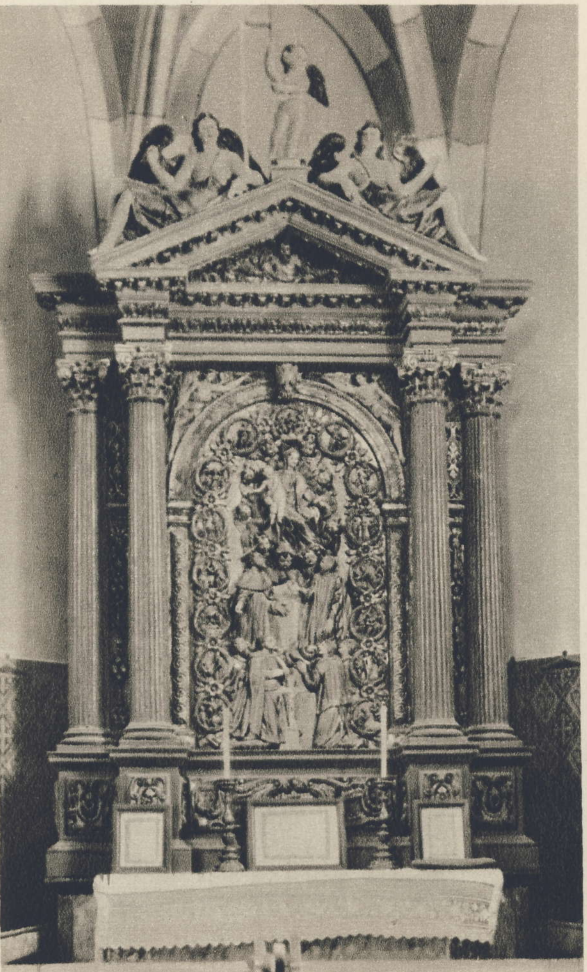
91. SV. KAJO IZ RIZNICE U SPLITU

92. NEPOZNATA SVETICA IZ RIZNICE U SPLITU.

93. CRKVA U STAROM GRADU PAGU.

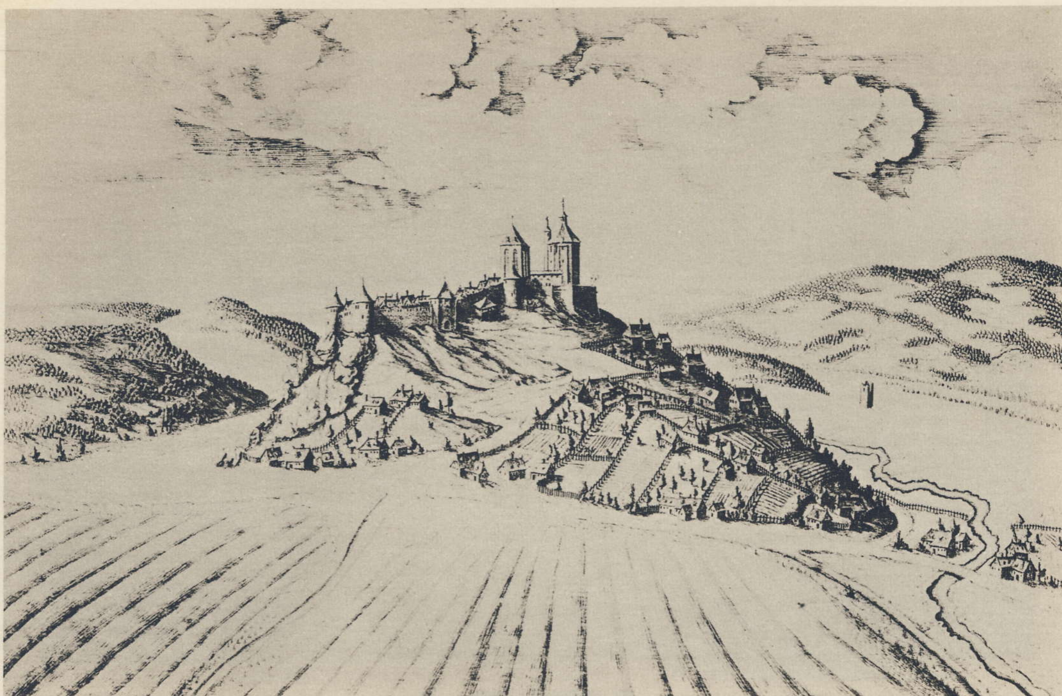
94. FRANKOPANSKI OLTAR U VRBNIKU
XV. VIJEK.

95. GRAD KRK.

96. VRBNIK NA KRKU.

97. GRAD BRINJE OKO 1650.

98. RAZVALINE BRINJA GODINE 1895.

99. GOTIČKA CRKVA U MOROVIĆU.

100. GOTIČKI DRVENI RELIEF IZ STARE MRTVAČNICE U NOVOME.

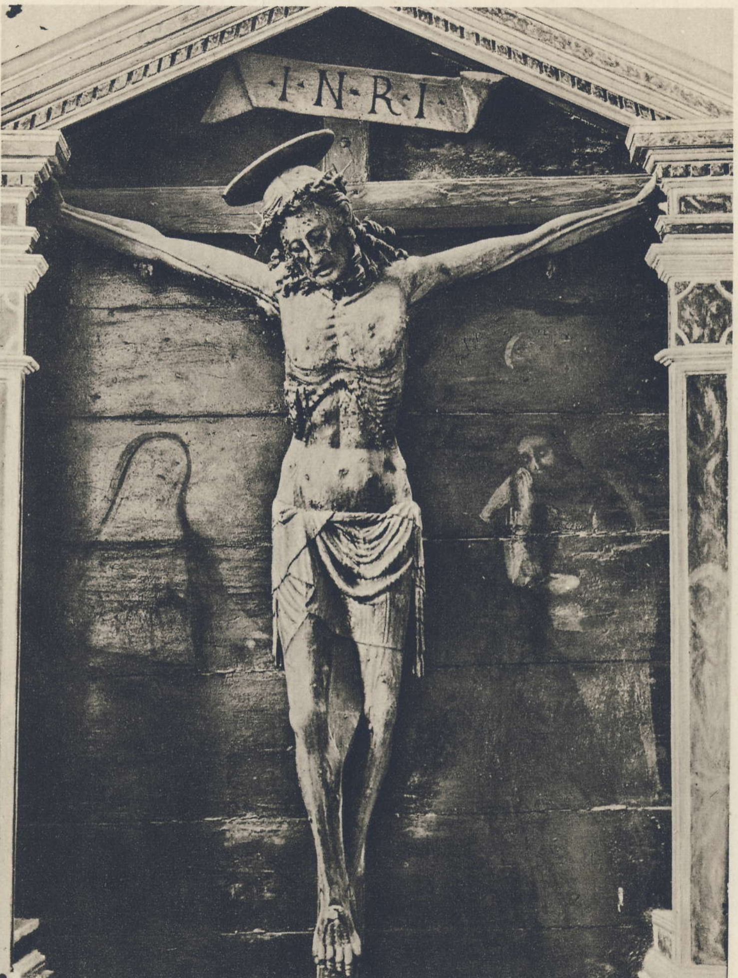
101. RABSKI ZVONICI.

102. STARI RAB.

103. SLIKA I KIP NA GLAVNOM OLTARU U CRKVI SV. ANTUNA NA RABU.

104. RASPETI KRIST U CRKVI SV. EUFEMIJE NA RABU

105. DOBRINJSKI ANTENPEDIJ. VEZIVO XIV.—XV. VIJEKA.

106. GOTIČKA PIETA IZ ŽUPNE CRKVE U DRIVENIKU.

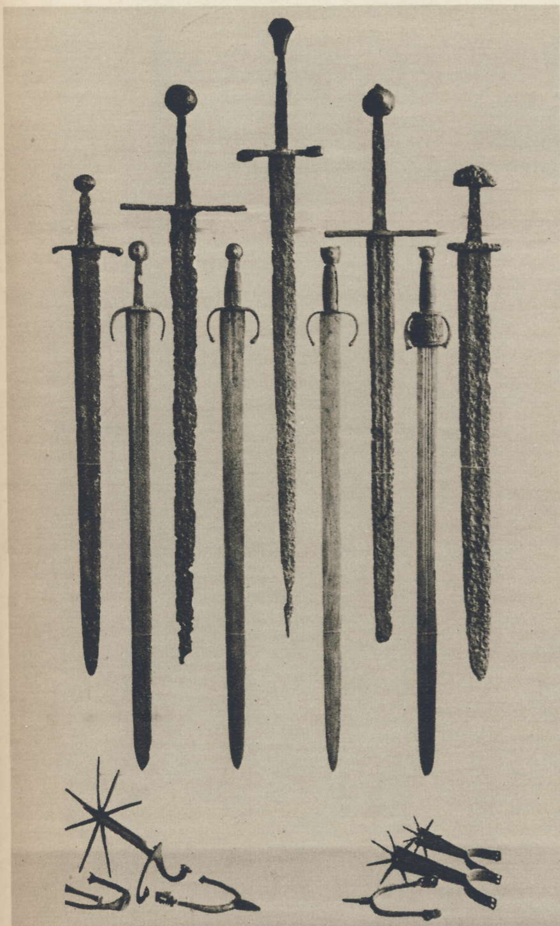

107. DRVENI RELIEF IZ CRKVE SV. BARBARE U ŠIBENIKU.

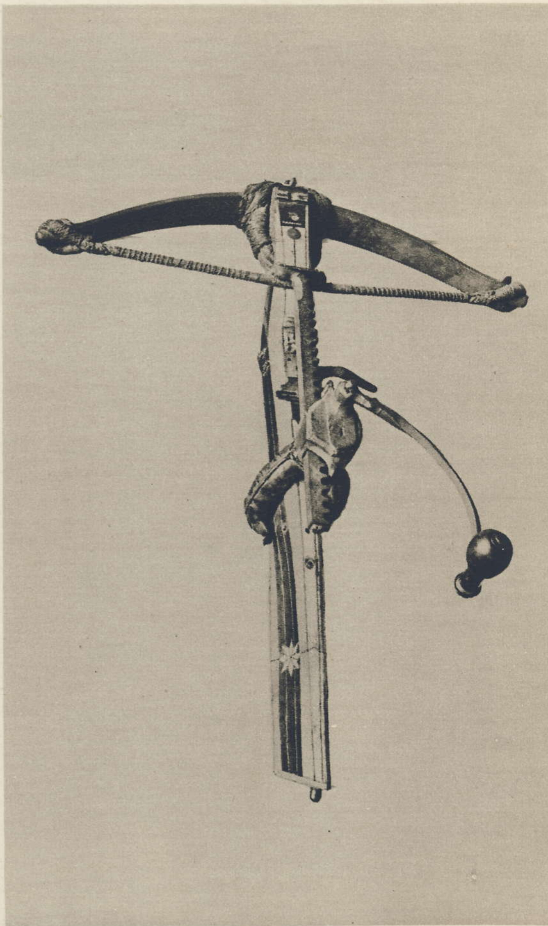
108. SV. TROJSTVO IZ SENJA.

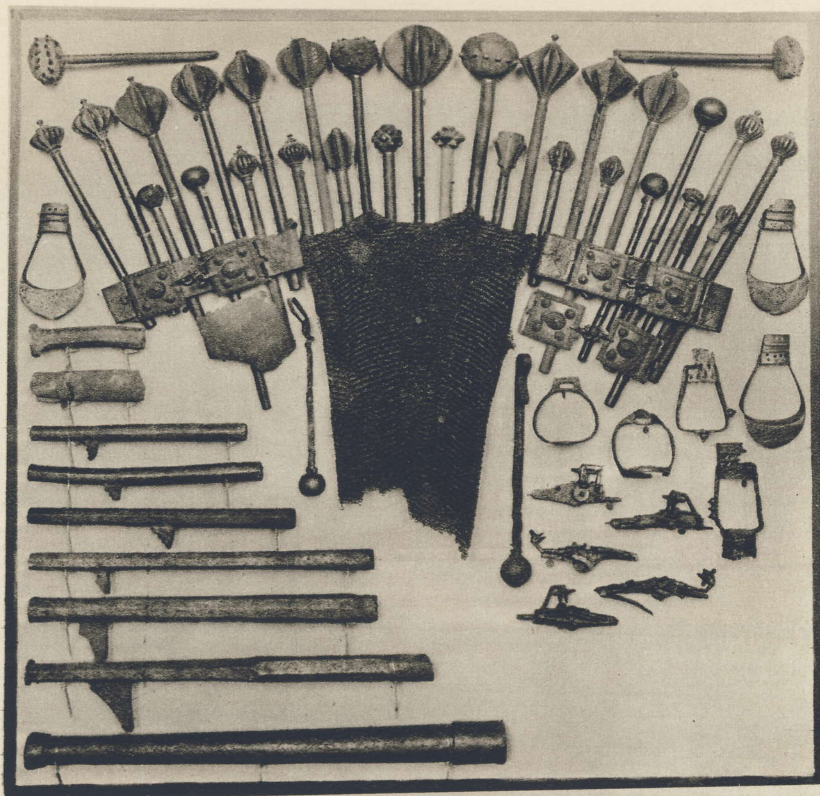
109. TRI SREDOVJEČNE KACIGE. XIII—XVI. VIJEK.

110. GRUPA SREDOVJEČNIH MAČEVA. XII.—XV. VIJEK.

111. SREDOVJEČNI LUK, NADJEN U KRAPINI.

112 SREDOVJEČNI TOPUZI, PUŠKE I NEGVE. XIII.—XV. VIJEK.

113. SREDOVJEČNI OKLOP.

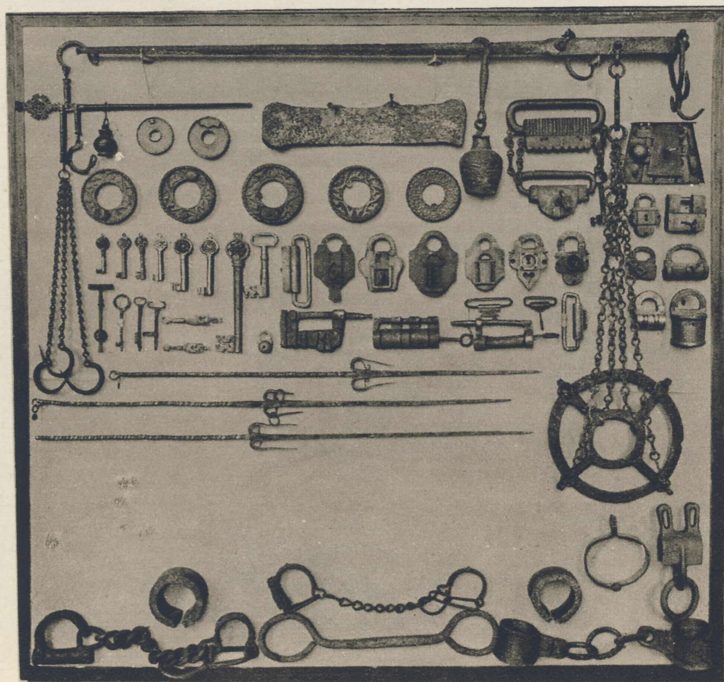

114. SAKANSKI KAPUT TURSKIH VOJNIKA. XII.—XVII. VIJEK.

115. GRUPA »SLOVJENSKIH« MAČEVA, ORUŽJE TJELESNE STRAŽE MLETAČKOGA DUŽDA. XVII. VIJEK.

116. SREDOVJEČNA ORUŽARNICA U GRADU TRAKOŠĆANU.

117. SREDOVJEČNO ŽELJEZNO ORUDJE.

118. VOJVODA SPLITSKI HRVOJE. MINIJATURA IZ NJEGOVOGA GLAGOLSKOG MISALA. XV. VIJEK.

119. GROBNA PLOČA IZOTE FRANKAPAN U CRKVI SV. FRANJE U SENJU. XV. VIJEK.

120. KATARINA KOSAČA, POSLJEDNJA BOSANSKA KRALJICA. XV. VIJEK.

121. KATEDRALA U KORČULI. XV. VIJEK.

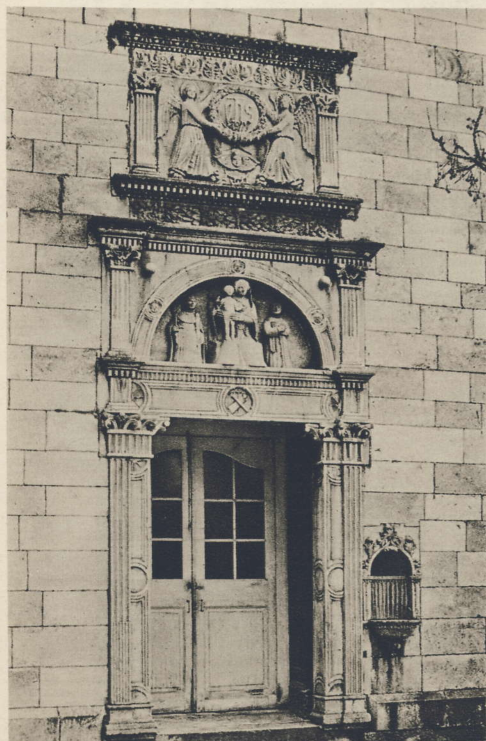
122. SKULPTURE NA KATEDRALI U KORČULI.

123. KNEŽEV DVOR U DUBROVNIKU. XV. VIJEK.

124. DUBROVAČKI »MIRI«.

125. PORTAL FRANJEVAČKE CRKVE U BADIJI. XV. VIJEK.

126. CRKVA SV. SPASA U DUBROVNIKU. XV. VIJEK.

127. KATEDRALA U ŠIBENIKU. XV. VIJEK.

128. MASKE SA ŠIBENIČKE KATEDRALE.

129. PORTAL ŠIBENIČKE KATEDRALE.

130. VRATA KATEDRALE U ŠIBENIKU.

131. KRSTIONICA KATEDRALE U ŠIBENIKU.

132. SVOD KRSTIONICE KATEDRALE U ŠIBENIKU.

133. GROBNA PLOČA NIKOLE ALBERTIJA U SPLITU.

134. GROBNA PLOČA ŽARKA DRAŽOJEVIĆA U SPLITU.

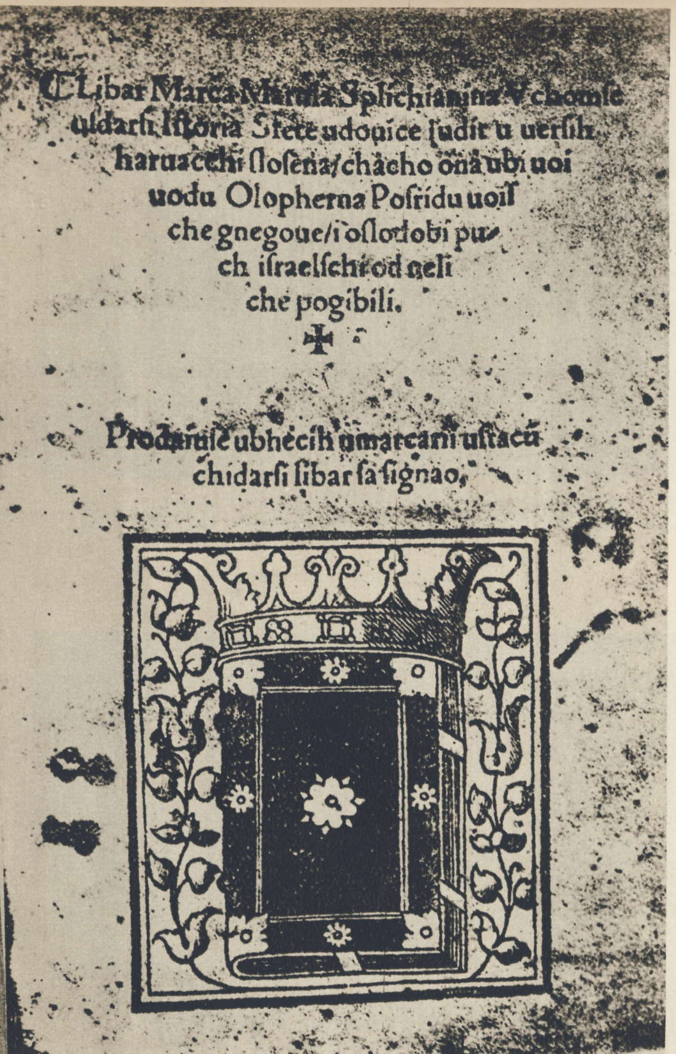
135. SREBRENE KORICE EVANDJELJA IZ SPLITSKE RIZNICE

136. GROBNA PLOČA MODRUŠKOGA BISKUPA KRISTOFORA U NOVOME.

137. PALICA BISKUPA MODRUŠKOGA.

Libar Marca Marula Splichianina V chomse
uldarsi istoria Sfete udouice Iudit u uersih
haruacchi slosena/chacho ona ubi uoi
uodu Olopherna Posridu uoiſ
che gnegoue/i osslobodi pu
ch israelschi od ueli
che pogibili.

Prodauise ubnecih umarcani ustacu
chidarsi libar sa signao,

138 NASLOVNA STRANICA MARULIĆEVE »JUDITE«.

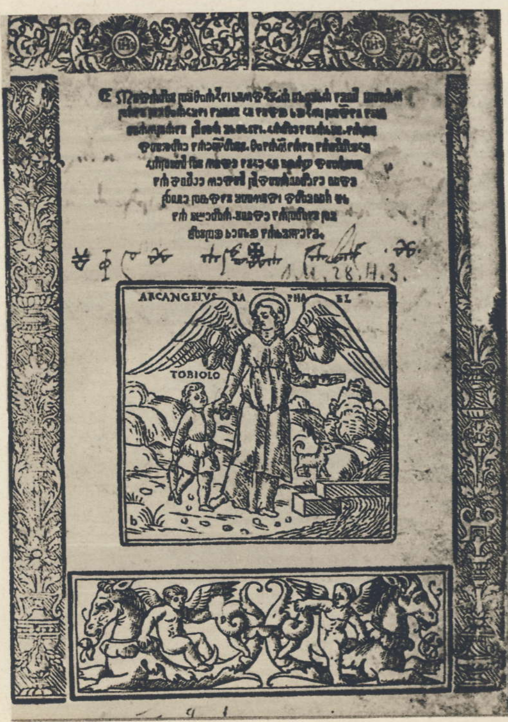

139. NADGROBNA PLOČA MARKA MARULIĆA.

140. STRANICA HRVATSKOGA GLAGOLSKOG MISALA IZ G. 1483.

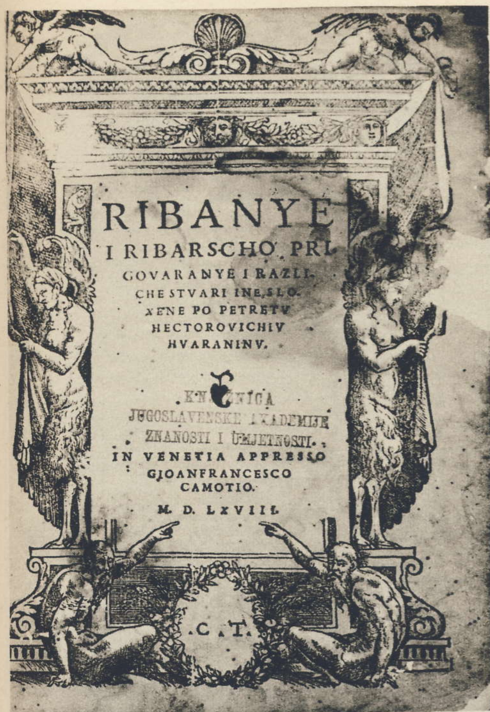
141 STRANICA BOSANSKOG ĆIRILSKOG MOLITVENIKA IZ G. 1512.

142. NASLOVNA STRANICA HRVATSKOG GLAGOLSKOG MISALA IZ G. 1528.

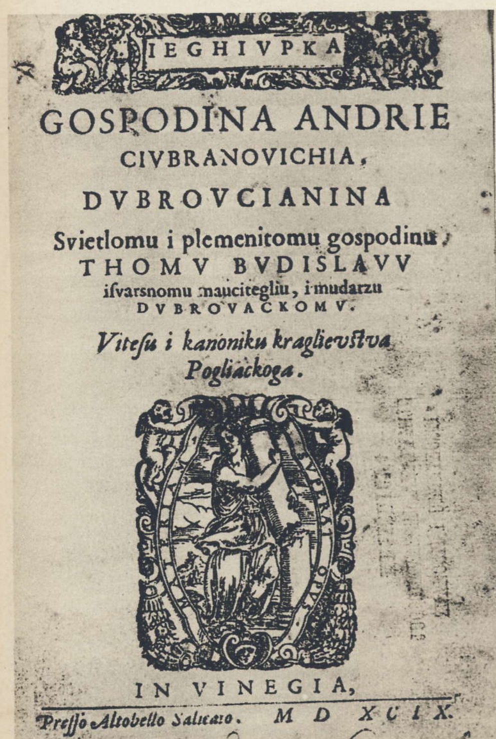
143. DRVOREZI IZ HRVATSKOGA GLAGOLSKOG EVANDJELJA IZ G. 1543.

RIBANYE
I RIBARSCHO PRI-
GOVARANYE I RAZLI-
CHE STVARI INE SLO-
XENE PO PETRETV
HECTOROVICHIV
HVARANINV.
KNJIGA
JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI.
IN VENETIA APPRESSO
GIOANFRANCESCO
CAMOTIO.
M. D. LXVIII.
.C.T.

144. NASLOVNA STRANICA HEKTOROVIĆEVOGA »RIBANJA« (1568.)

RVBIGNA
GOSPODINA
HANIBALLA
Lucia huar
ſchoga
vlaſtelina.
In Venetia ad inſtantia
di Ambroſio Mazolle-
to detto Garbin. 1585.

145. NASLOVNA STRANICA LUCIĆEVE »ROBINJE« (1585.).

IEGHIVPKA
GOSPODINA ANDRIE
CIVBRANOVICHIA,
DVBROVCIANINA
Svietlomu i plemenitomu gospodinu
THOMV BVDISLAVV
iſvarsnomu nauciteglju, i mudarzu
DVBROVACKOMV.
Viteſu i kanoniku kraglievſtva
Pogliackoga.
IN VINEGIA,
Preſſo Altobello Salicato. M D XCIX.

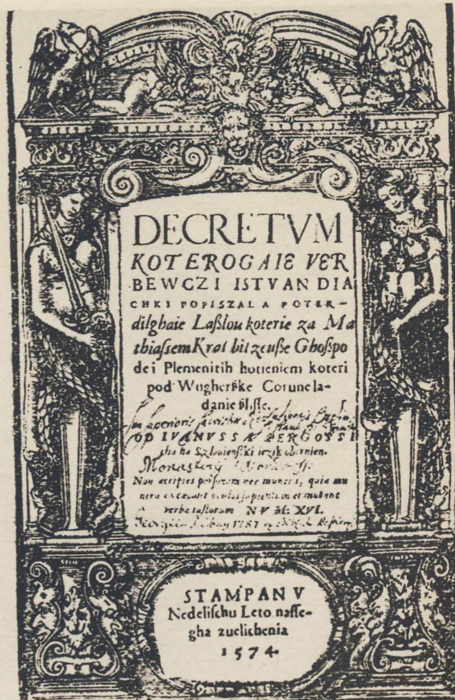
146. NASLOVNA STRANICA ČUBRANOVIĆEVE »JEGJUPKE« (1599.).

ELEKTRA TRAGEDIA.
GLIVBMIR PRIPOVIES PASTIRSKA.
I GLIVBAV, I SMART PIRAMA, I TISBE.
Iſ vechie tugieh iesikà ù Harvackij isloxene.
K'tomusu pristavgliene nikoliko Piesni ù Smart od razlizieh.
PO DOMINKV SLATARICHIV.
V' BNEZIEH, PO ALDV.
CIƆ. IƆ. XCVII.

147. NASLOVNA STRANICA ZLATARIĆEVE »ELEKTRE« (1597.).

STVMACENIA OD SVETICH
pisano y Evangelgi novo pri
stampanich y pri ul genich
inelichom pomgnom.
IN VINEGIA.

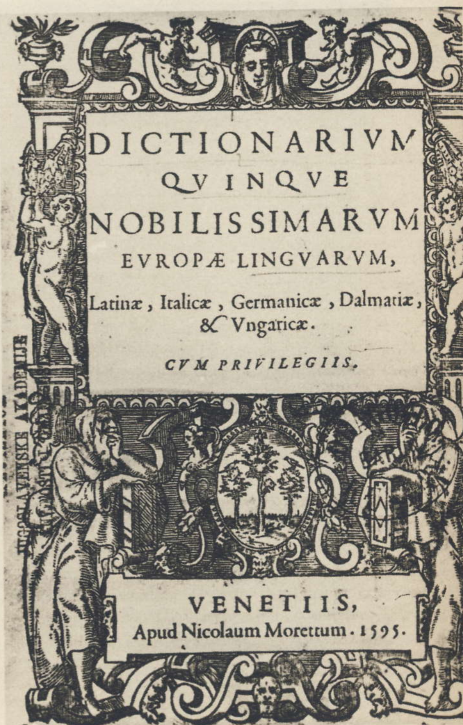
148. NASLOVNA STRANICA
»STUMAČENIJA OD SVETIH« (1543.).

DECRETVM
KOTEROGA IE VER
BEWCZI ISTVAN DIA
CHKI POPISZAL A POTER-
dilghaie Laßlou koterie za Ma
thiaßem Kral bil zeuße Ghoſpo
dei Plemenitih hotieniem koteri
pod Wugherßke Corune la-
danie ßiſſe.
OD IVANVSSA PERGOSSI
STAMPAN V
Nedeliſchu Leto naſſe-
gha zuelichenia
1574.

149. NASLOVNA STRANICA
VERBÖCZYJEVOGA »DECRETUMA« (1574.).

Kronika
VEZDA
ZNOVICH ZPRAV-
liena Kratka Szlouenzkim ie-
zikom po D. Antolu Pope
Vramcze Kanouniku Za-
grebechkom.
Stampane v Lublane
Manline, leto.
M. D. LXXVIII.

150. NASLOVNA STRANICA
VRAMČEVE »KRONIKE« (1578.).

DICTIONARIVM
QVINQVE
NOBILISSIMARVM
EVROPÆ LINGVARVM,
Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ,
& Vngaricæ.
CVM PRIVILEGIIS.
VENETIIS,
Apud Nicolaum Morettum. 1595.

151. NASLOVNA STRANICA
VRANČIĆEVOGA »DICTIONARIUMA«
(1595.).

152. LOVRO MARINOV: TRIPTIH IZ CRKVE SV. MARIJE NA DANČAMA U DUBROVNIKU (1465.).

153. LOVRO MARINOV: SV. STJEPAN, DETALJ IZ TRIPTIHA IZ CRKVE SV. MARIJE NA DANČAMA U DUBROVNIKU (1465.).

154. RASPETI KRIST, DJELO NEPOZNATOGA MAJSTORA U SAKRISTIJI ZAGREBAČKE PRVOSTOLNICE (OKO 1500.).

155. BOGORODICA SA SVECIMA, DJELO NEPOZNATOGA KRČKOG MAJSTORA U CRKVI SV. TROJSTVA U BAŠKI NOVOJ (XVI. VIJEK).

156. NIKOLA BOŽIDAREVIĆ: TRIPTIH IZ CRKVE SV. MARIJE NA DANČAMA U DUBROVNIKU (1517.).

157. BLAŽ DRŽIĆ: BOGORODICA S DONATOROM I SV. VLAHOM (XVI. VIJEK).

158. PROČELJE CRKVE SV. FRANJE U SENJU S GRBOVIMA FRANKAPANA I LENKOVIĆA (1552.).

159. RENESANSNO LAVLJE DVORIŠTE U SENJU (XV. VIJEK).

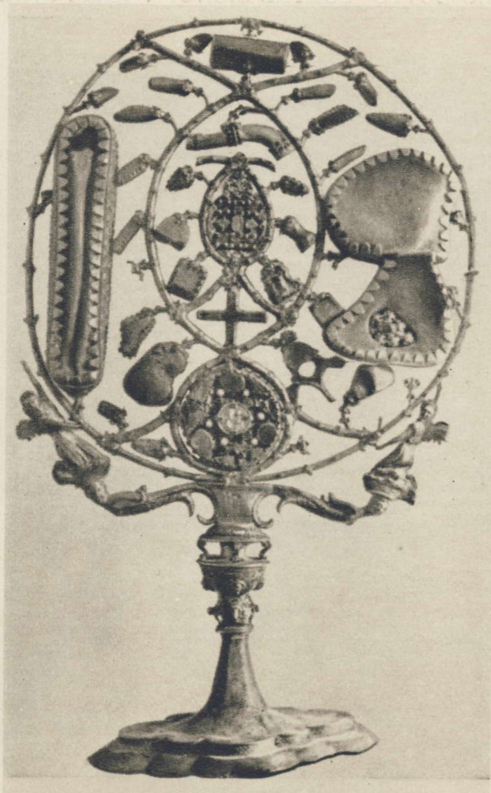
160. PORTAL KATEDRALE U SENJU.

161. JACOPO PALMA MLADJI: »PRANJE NOGU« U ŽUPNOJ CRKVI U BRIBIRU (XVI. VIJEK).

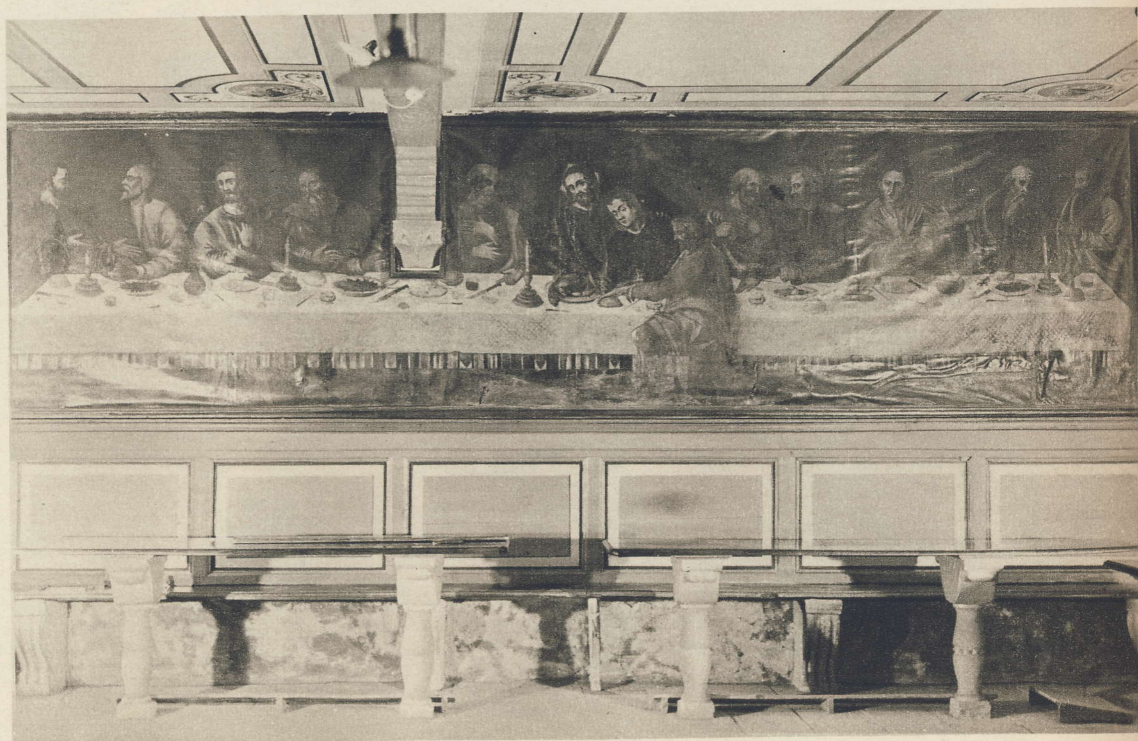
162. UNUTRAŠNJOST CRKVE NA TRSATU.

163. TRSATSKI RELIKVIJAR DESPOTICE BARBARE FRANKAPAN (XV. VIJEK).

164. LORENZO LOTTO: PORTRE BISKUPA TOME NIGERA (1527.).

165. REFEKTORIJ SAMOSTANA U POLJUDU S KOMPOZICIJOM »POSLJEDNJA VEČERA« (XVI. VIJEK).

166. MODEL GRADA DUBROVNIKA. FRAGMENAT SLIKE NIKOLE BOŽIDAREVIĆA (XVI. VIJEK).

167. OLTAR U CRKVI »GOSPE OD ŠUNJA« NA LOPUDU. U POZADINI LOPUDSKI ZATON (XVI. VIJEK).

168. SAMOSTAN SV. MARIJE NA MLJETU.

169. HEKTOROVIĆEV »TVRDALJ« NA HVARU (XVI. VIJEK).

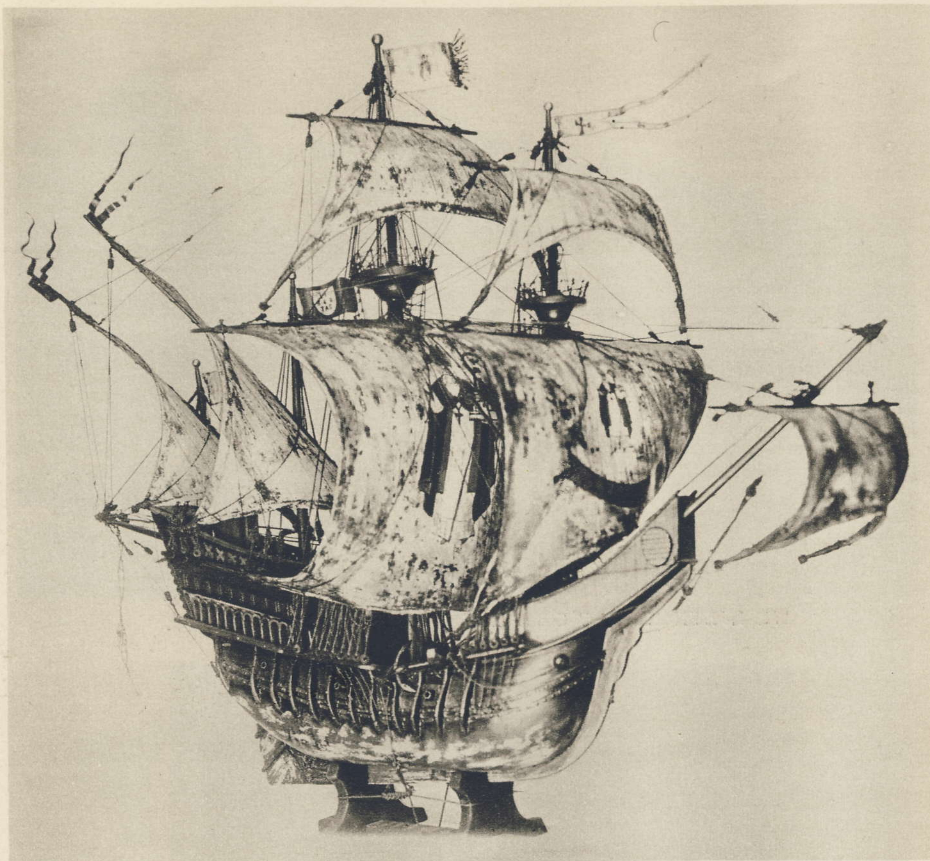
170. RIBNJAK PJESNIKA HEKTOROVIĆA (XVI. VIJEK).

171. LJETNIKOVAC OBITELJI GUNDULIĆ NA LAPADU.

172. SPOMENIK MIHE PRACATA U KNEŽEVOM DVORU U DUBROVNIKU (XVII. VIJEK).

173. MODEL DUBROVAČKE GALIJE.

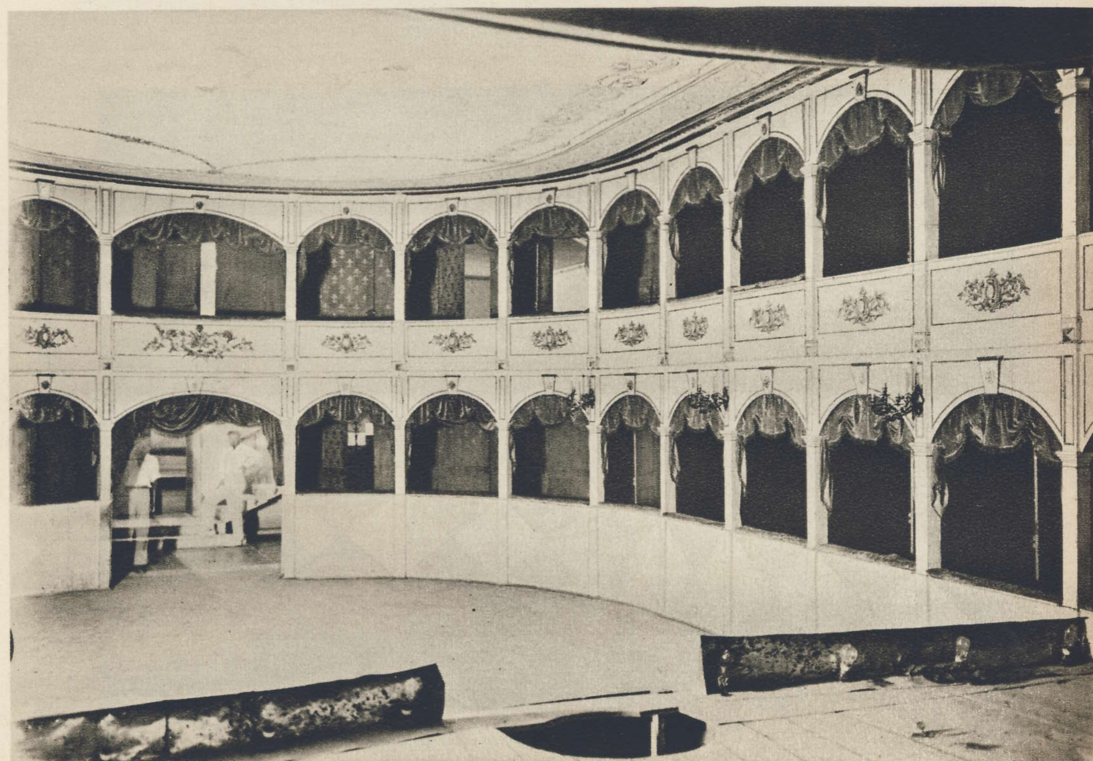
174. DUBROVAČKA GALIJA U DETALJU SLIKE NIKOLE BOŽIDAREVIĆA (XVI. V.).

175. SPLIT U MINIJATURI MATRIKOLE BRATOVŠTINE SV. DUJMA (1687.).

176. »SALAMONOV SUD« KAPITEL ONOFRIA DELLA CAVA ODREDJEN ZA KNEŽEV DVOR U DUBROVNIKU (1450.). DANAS U VILI CABOGA U RIJECI DUBROVAČKOJ.

177.—178. STARO KAZALIŠTE NA HVARU.

179. RENESANSNI KREVET IZ FRANKAPANSKOGA GRADA U BOSILJEVU (XVI. VIJEK).

180. RENESANSNE I BAROKNE CIPELE IZ SENJA (XVI. I XVIII. VIJEK).

181. MUŽAR U OBLIKU MAJMUNA KOJI JEDE JABUKU (XVI. VIJEK).

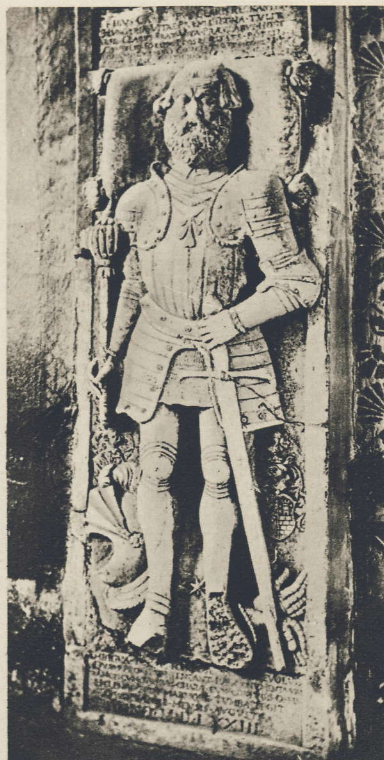
182. PEĆNJAK IZ GLINE NADJEN KOD ČAZME (XIV.—XV. VIJEK).

183. NADGROBNA PLOČA ZAGREBAČKOGA BISKUPA LUKE (XVI. VIJEK).

184. NADGROBNA PLOČA LOVRE ILOČKOGA (XV. VIJEK).

185. NADGROBNA PLOČA FRANJE TAHIJA U STUBICI (XVI. VIJEK).

186. GROBNE PLOČE SENJSKIH VOJVODA.

187. GROBNA PLOČA TOME BAKAČA-ERDÖDYJA
U ZAGREBAČKOJ KATEDRALI (XVII. VIJEK).

188. POSLJEDNJI BOSANSKI KRALJ STJEPAN TOMAŠEVIĆ (XV. VIJEK).

189. HRVOJEV GRB NA KULI U JAJCU.

190. ZIDINE GRADA JAJCA.

191. HUSREVBEGOVA DŽAMIJA U SARAJEVU (XVI. VIJEK).

192. UNUTRAŠNJOST HUSREVBEGOVE DŽAMIJE.

193. HUSREVBEGOVO PUČKO KUPALIŠTE U SARAJEVU (XVI. VIJEK).

194. DVORIŠTE HUSREVBEGOVE MEDRESE U SARAJEVU (XVI. VIJEK).

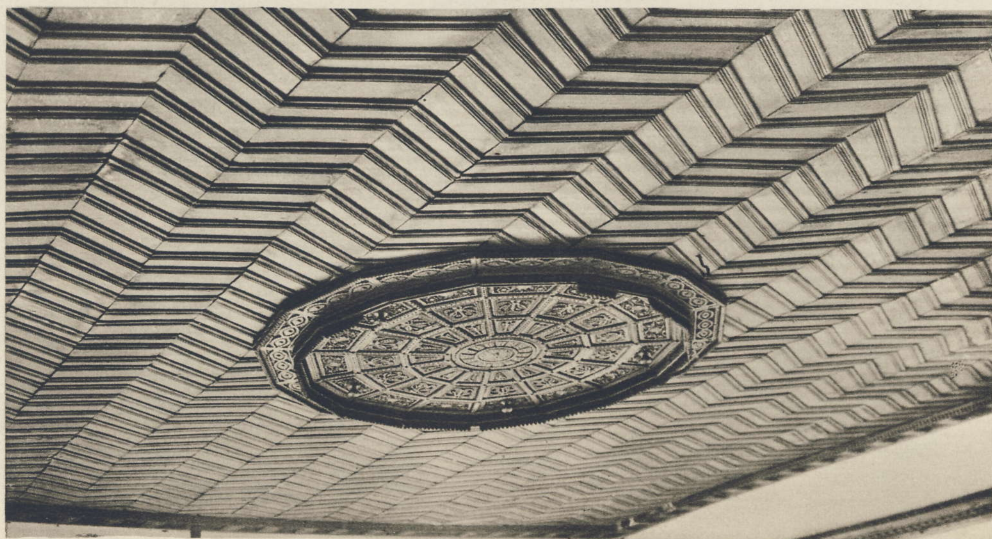
195. FERHADBEGOVA DŽAMIJA U BANJOJ LUCI (XVI. VIJEK)

196. ŠEDRVAN U BANJOJ LUCI.

197. DVORAC I KULA LJUBUŠKIH KAPETANA.

198. STROP U ČEMALOVIĆ-KULI.

199. UNUTRAŠNJOST SENJSKE KATEDRALE

200. GROBNICA SENJSKIH BISKUPA

201. NEHAJ-GRAD KOD SENJA (XVI VIJEK)

202. GRBOVI NAD PORTALOM NEHAJ-GRADA.

203. GLAVA BOGORODICE IZ FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA NA KOŠLJUNU.

204. GLAVA SV. JOSIPA IZ FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA NA KOŠLJUNU.

205. KLUPA IZ STOLNE CRKVE U KRKU (XVII. VIJEK).

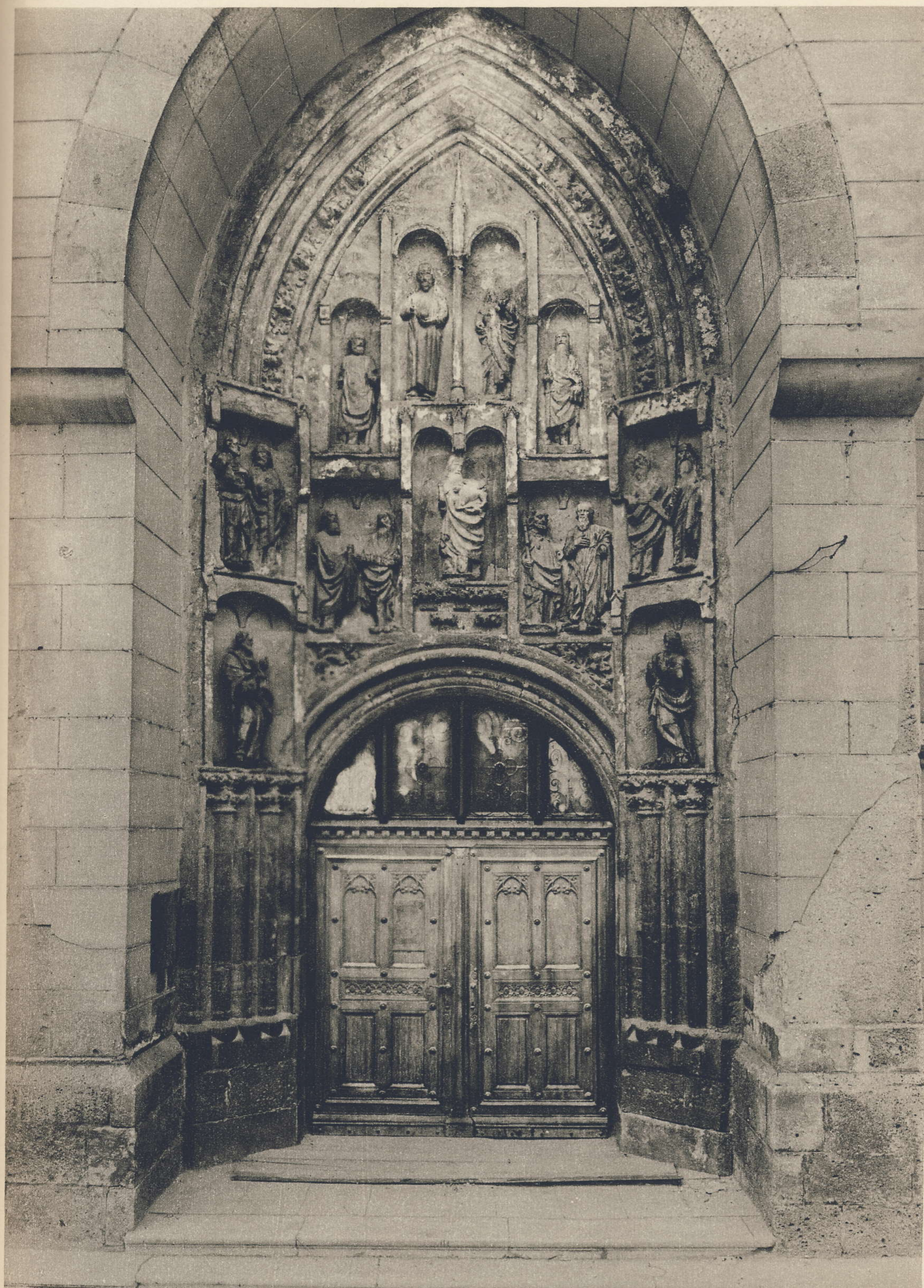
206. BAROKNI STOLAC IZ STOLNE CRKVE U KRKU (XVII. VIJEK).

207. »SKIDANJE S KRIŽA«, FRESKO SLIKA U GROBNOJ KAPELI U DRIVENIKU (KONAC XVII. ILI POČETAK XVIII. VIJEKA).

208. »PARISOV SUD«. FRESKO SLIKA U VILI SORGO U RIJECI DUBROVAČKOJ.

209. JUŽNI PORTAL CRKVE SV. MARKA U ZAGREBU (XV.—XVIII. VIJEK).

210. DETALJ IZ JUŽNOG PORTALA CRKVE SV. MARKA U ZAGREBU.

211. DVA BAROKNA KIPA NEKOĆ U CRKVI SV. MARKA U ZAGREBU.

212. POBJEDA PETRA ZRINSKOGA NAD TURCIMA KOD OTOČCA 1663. SUVREMENA SLIKA.

213. POGIBIJA NIKOLE ZRINSKOGA 1664. SUVREMENI LETAK.

214. GRAD OZALJ.

215. KRSTO FRANKAPAN.

216. PETAR ZRINSKI.

ADRIANSZKOGA
MORA
SYRENA.
GROFF ZRINSZKI
PETAR.

STAMPANA ù BENECZIH.
Pri Zamarij Turrinu. Leta M.DC.LX.

Dopuſcheniem Obchinſzkim.

217. NASLOVNA STRANICA »ADRIJANSKOGA MORA SIRENE« PETRA ZRINSKOGA.

218. RUKOPIS KATARINE ZRINSKE.

219. ALEGORIČKA FRESKO-SLIKA IZ ZRINSKOGA DVORA U ČAKOVCU.

220. SLIKA GALERIJE SLIKA. RAD NEPOZNATOG NIZOZEMSKOG MAJSTORA. XVIII. VIJEK. PREMA TRADICIJI IZ ZRINSKE OSTAVŠTINE.

221.—222. FRAGMENTI SKULPTURA IZ ZRINSKOGA GRADA U ČAKOVCU.

223. LEPOGLAVSKI SAMOSTAN. PO SLICI PROF. Dr. BRANIMIRA ŠENOE.

224. UNUTRAŠNJOST CRKVE U LEPOGLAVI.

225. ULAZ U LEPOGLAVSKU CRKVU.

226. KOŽNATE TAPETE IZ LEPOGLAVE (XVIII. VIJEK).

227. SLIKA CVIJEĆA I VOĆA. RAD NEPOZNATOG PAVLINA U LEPOGLAVI (XVIII. VIJEK.)

228. UNUTRAŠNJOST CRKVE HRVATSKOGA PLEMSTVA U BELCU (XVIII. VIJEK).

229. FRESKI IVANA RANGERA NA STROPU CRKVE U BELCU.

230. FRESKI IVANA RANGERA U CRKVI U PURGI.

231. UNUTRAŠNJOST CRKVE U CERJU TUŽNOM (XVIII. VIJEK).

232. STARA KATEDRALA U ZAGREBU.

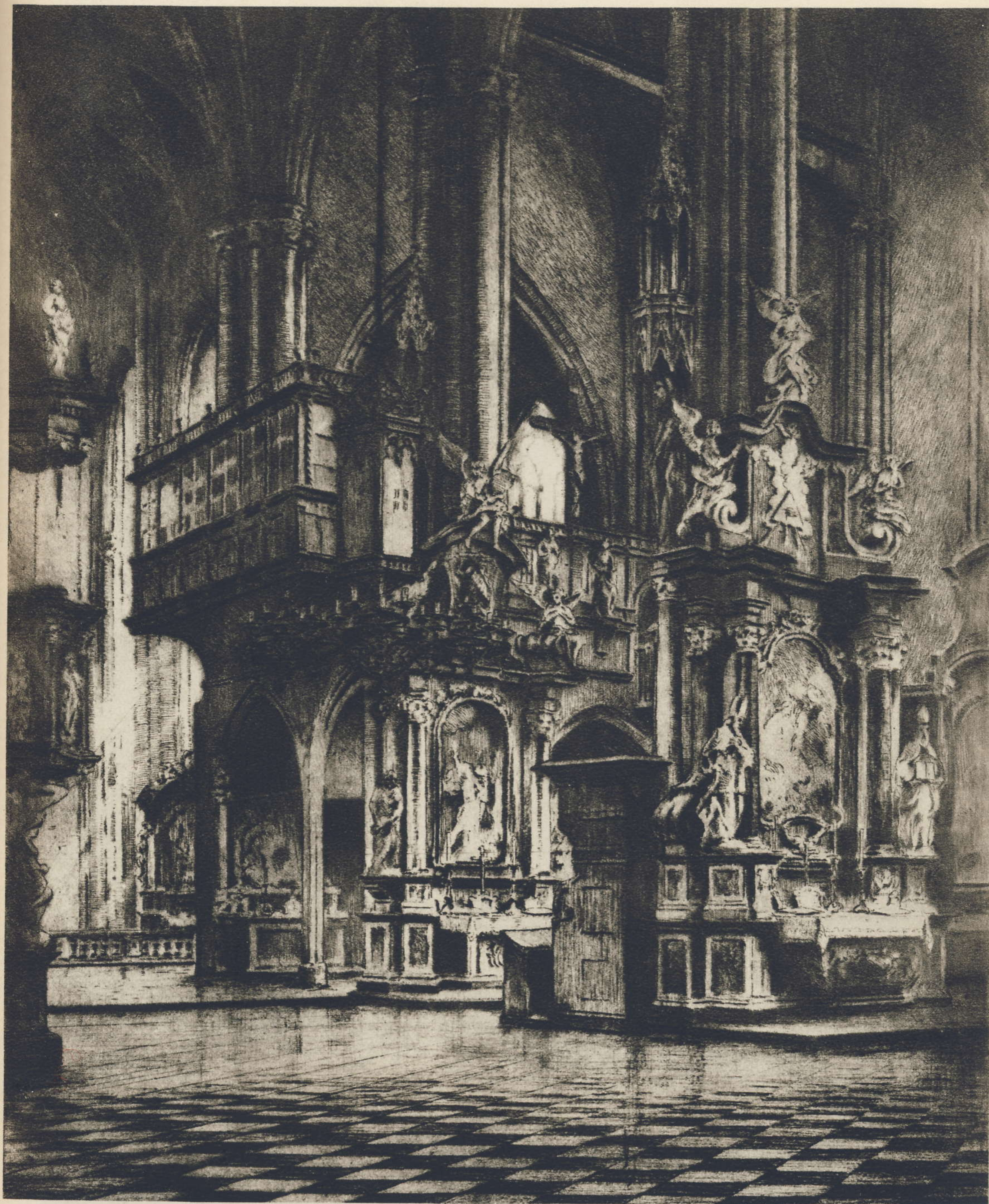
233. PORTAL STARE KATEDRALE U ZAGREBU.

234. FRESKI NEKAD U RIZNICI ZAGREBAČKE KATEDRALE.

235. STARA ZAGREBAČKA KATEDRALA NA FRESKO-SLICI U FRANJEVAČKOM SAMOSTANU U ZAGREBU.

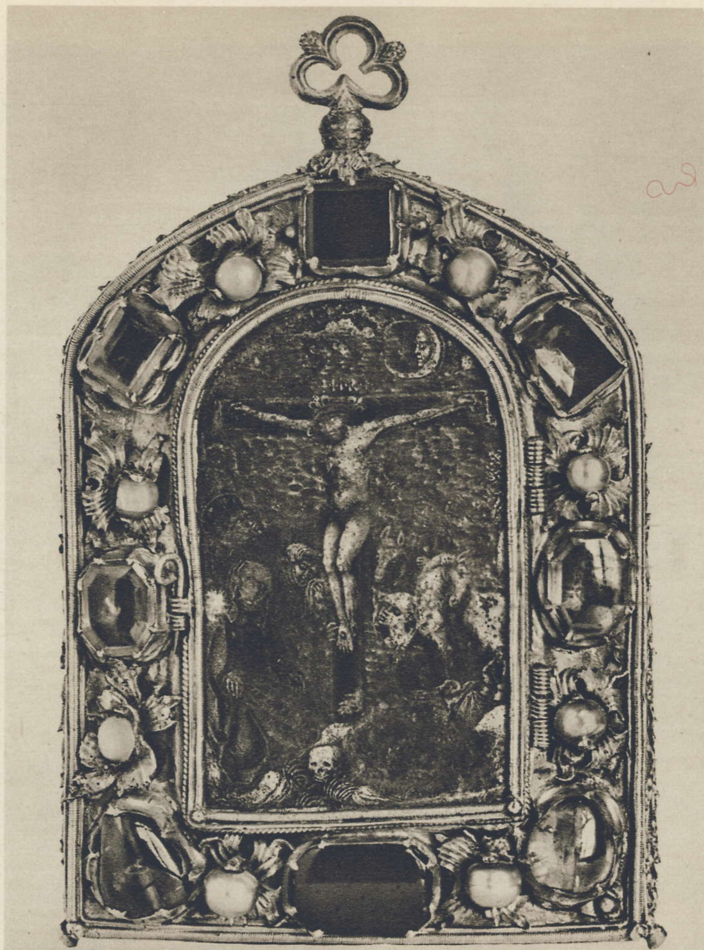
236. UNUTRAŠNJOST STARE KATEDRALE U ZAGREBU.
BAKROPIS PROF. Dr. BRANIMIRA ŠENOE.

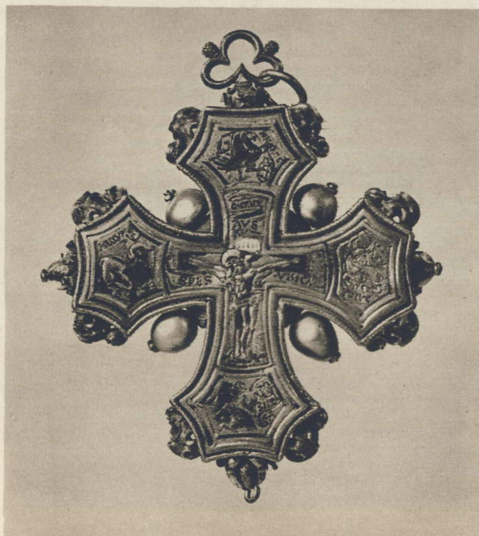
237. OLTAR SV. LADISLAVA, NEKAD U ZAGREBAČKOJ KATEDRALI. DJELO ZAGREBAČKOGA DRVOREZCA I KIPARA IVANA KOMERSTEINERA I SLIKARA BERNARDA BOBIĆA (1690.). DANAS U MUZEJU ZA UMJETNOST I UMJETNI OBRT U ZAGREBU.

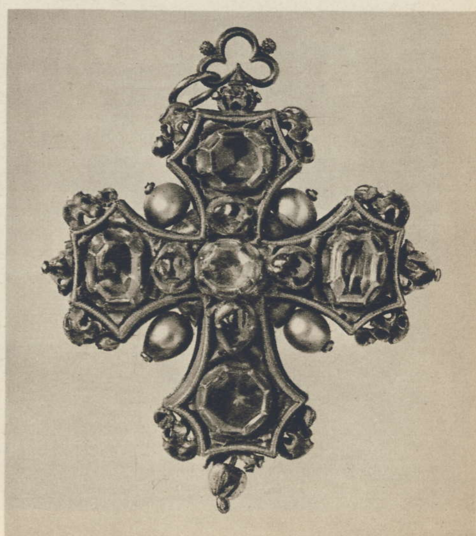

238. BERNARDO BOBIĆ: HRVATSKI VELIKAŠI PRED KRALJEM LADISLAVOM I JELENOM LEPOM. SLIKA S KRILNOG OLTARA SV. LADISLAVA, NEKOĆ U ZAGREBAČKOJ PRVOSTOLNICI (1691.).

239. EMAILNA SLIČICA, MLETAČKI RAD, DAR BISKUPA LUKE (1582.). RIZNICA ZAGREBAČKE PRVOSTOLNICE.

240.—241. KRIŽ BISKUPA LUKE, IZ ZAGREBAČKE RIZNICE.

242. KRIŽ ČAZMANSKOG KAPTOLA (1552.).

243. KRIŽ BISKUPA MARCELINA (NAVODNO 1137.).

244. KALEŽ »DELI POPA«, KANONIKA FILIPOVIĆA (1567.)

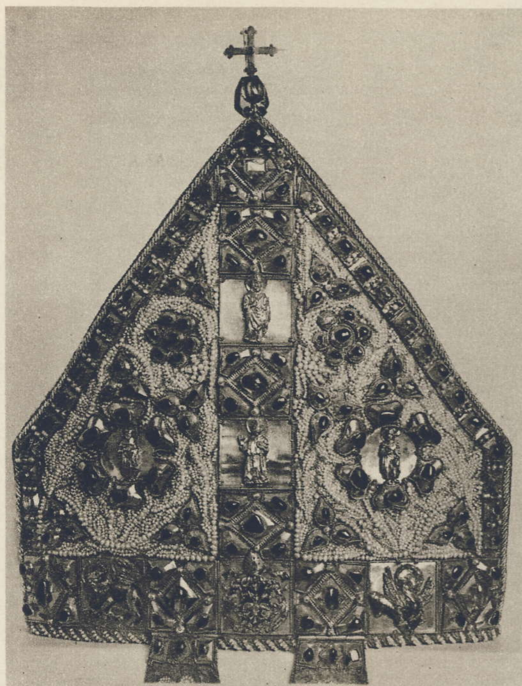
245. GOTIČKA KADIONICA BISKUPA STANKOVAČKIJA (1582.).

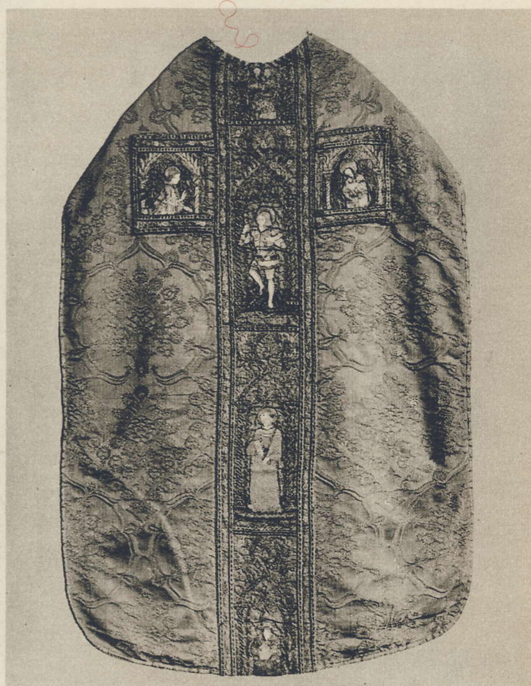
246. KOTLIĆ, DAR BISKUPA LUKE.

247. RENESANSNA KADIONICA (XVI. V.).

248. NAJSTARIJA MITRA IZ ZAGREBAČKE RIZNICE.

249. KAZULA IZ DAMASTA (OKO 1400.).

250. KAZULA BISKUPA OSVALDA THUSA (XV. VIJEK).

251. KAZULA BISKUPA SELIŠČEVIĆA (XVII. VIJEK).

252. KIP SVETICE S BAROKNOG OLTARA (XVIII. VIJEK). NEKOĆ U ZAGREBAČKOJ KATEDRALI.

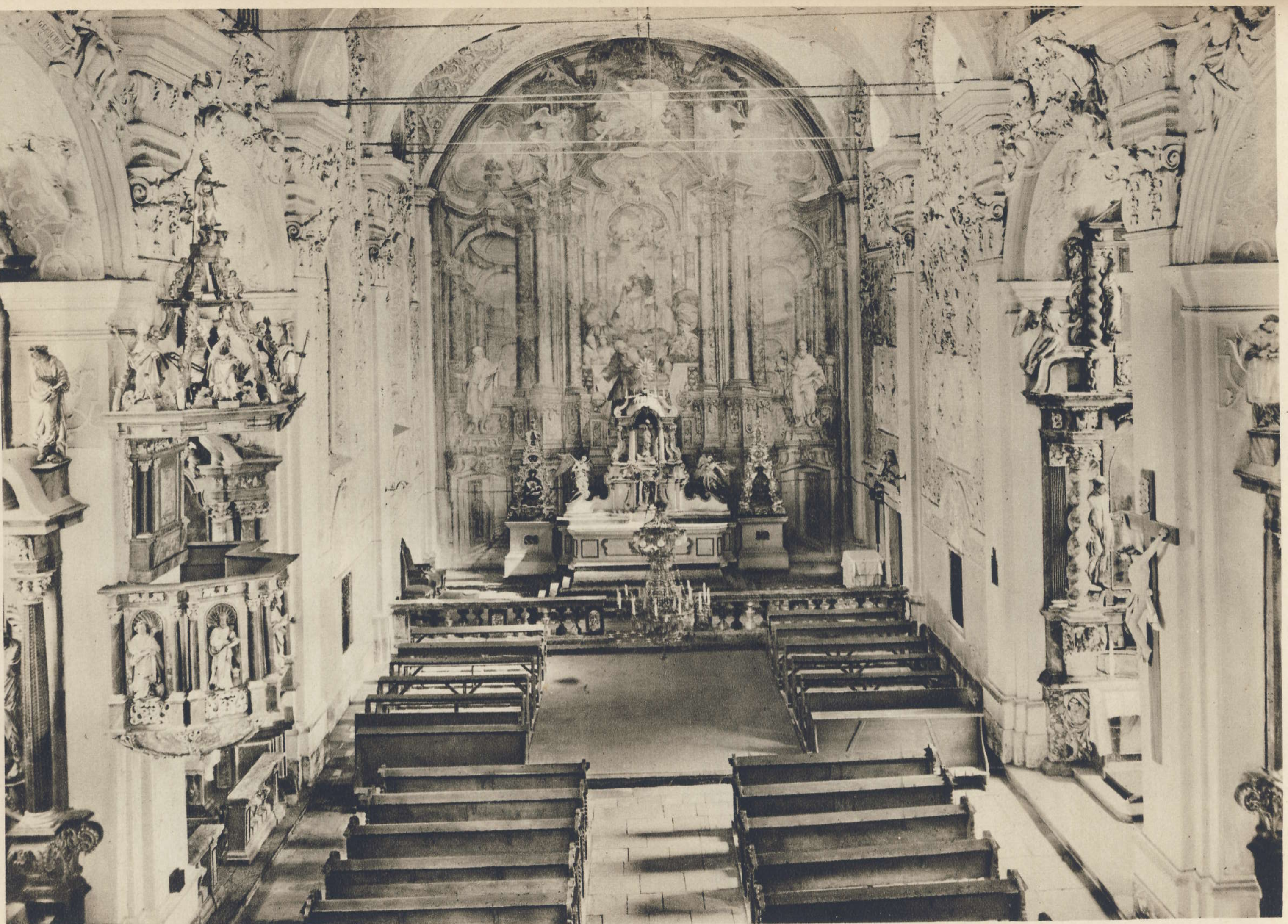

253.—254. ANGJELČIĆI IZ BIJELOG MRAMORA S GRBOVIMA (1703.). NEKOĆ U ZAGREBAČKOJ KATEDRALI.

255. PROPOVIJED SV. IVANA. DJELO FRANCESCA ROTTMANA U CRKVI SV. MARIJE U ZAGREBU (1772.).

256 UNUTRAŠNJOST CRKVE SV. KATARINE U ZAGREBU (XVIII VIJEK)

257. DVORIŠTE DVORA VELIKI TABOR.

258. TIPIČNA ZAGREBAČKA ULICA IZ POČETKA XIX. VIJEKA.

259. T. ZV. RAUCHOVA PALAČA U ZAGREBU (XVIII. VIJEK).

260. NEKADAŠNJA »KAPTOLSKA VIJEĆNICA« U ZAGREBU.

261 NEKADAŠNJA PATAČIĆEVA KULA
U ZAGREBU.

262. GROBNICE U CRKVI SV. MARIJE U ZAGREBU.

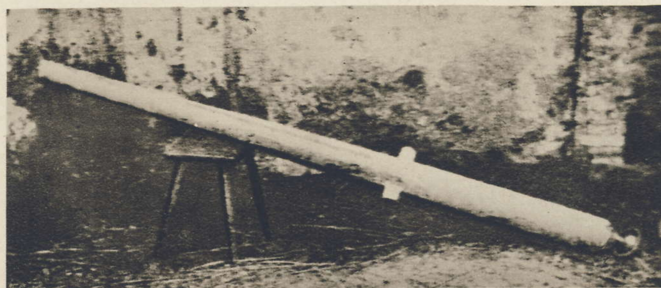
163. GRB PLEMENITE OPĆINE TUROPOLJE.

264. ULAZ U TUROPOLJSKI GRAD LUKAVEC.

265. LIJEVA STRANA LUKAVEČKOGA GRADA.

266. TUROPOLJSKI »ŠTUK«.

267. TUROPOLJSKA PLEMIĆKA KURIJA KURILOVEC.

268. »SKARIĆEVO«, PLEMIĆKA KURIJA IZ HRVATSKOG ZAGORJA. CRTEŽ. PROF. LJUBE BABIĆA.

269. LOBOR, DVOR GROFOVA KEGLEVIĆA U HRVATSKOM ZAGORJU.

270. KUĆA LJUDEVITA GAJA NA MIROGOJU KRAJ ZAGREBA.

271. »DVORANA«, NARODNI DOM HRVAT. PREPORODITELJA (XIX. VIJEK). DJELO BARTOLA FELBINGERA.

272. PALAČA JELAČIĆ U ZAGREBU, DJELO BARTOLA FELBINGERA.

273. DVORIŠTE ZAGREBAČKE TRGOVAČKE KUĆE. POČETAK XIX. V.

274. ZAGORSKA KLIJET S PRASTAROM »PREŠOM«

275.—76. DVIJE STARE SELJAČKE KUĆE IZ STUPNIKA KOD ZAGREBA.

277. SELJAČKE KUĆE U OBOROVU (POSAVINA).

278. MUSLIMANSKE KUĆE IZ OKOLICE KLADUŠE.

279. PREDVORJE SAMOSTANA SA ŠEIHOVSKIM GROBOM IZ SARAJEVA

280. TIP STARE GRANIČARSKE UTVRDE (ZAVALJE)

281. TIP DALMATINSKE VAROŠICE (ZLARIN).

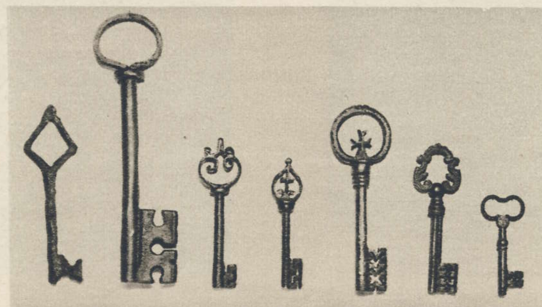

282. BOSANSKA PLANINSKA KUĆA.

283. SELJAČKA KUĆA IZ HERCEGOVINE.

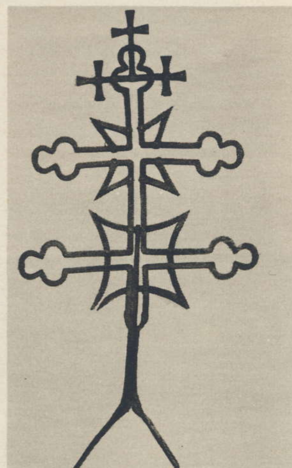
284. KOVANI ZDENAC, NEKOČ U SAMOSTANU REMETE KOD ZAGREBA.

285. KLJUČEVI (XV.—XVIII. VIJEK).

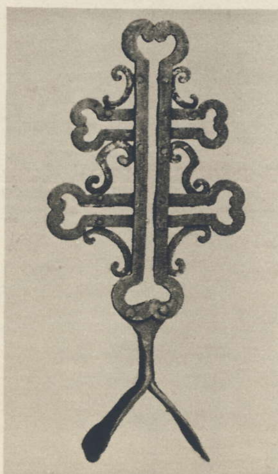
286. MADONA IZ KAPELICE PLEMIĆKOG DVORA U SV. HELENI (1689.).

288. CRKVENI KRIŽ (XVIII. VIJEK).

289. PROPELO IZ SAMOBORA. PUČKI RAD (XVIII. VIJEK).

287. CRKVENI KRIŽ (XVIII. VIJEK).

290. BOGORODICA IZ NOVIGRADA (XV. VIJEK).

291. CIBORIJ IZ BAKRA
(XVIII. VIJEK).

292. PROPELO IZ
KRISTALA.

293. SV. ANA IZ SAMOBORA
(OKO 1600.).

294. PUTNI KOVČEG, NAVODNO IZ ZRINSKE OSTAVŠTINE (XVII. VIJEK).

295. PUTNI KOVČEG, NAVODNO IZ SEDMOGRADSKE, ZAOSTAO U PLAŠKOME (XVIII. VIJEK).

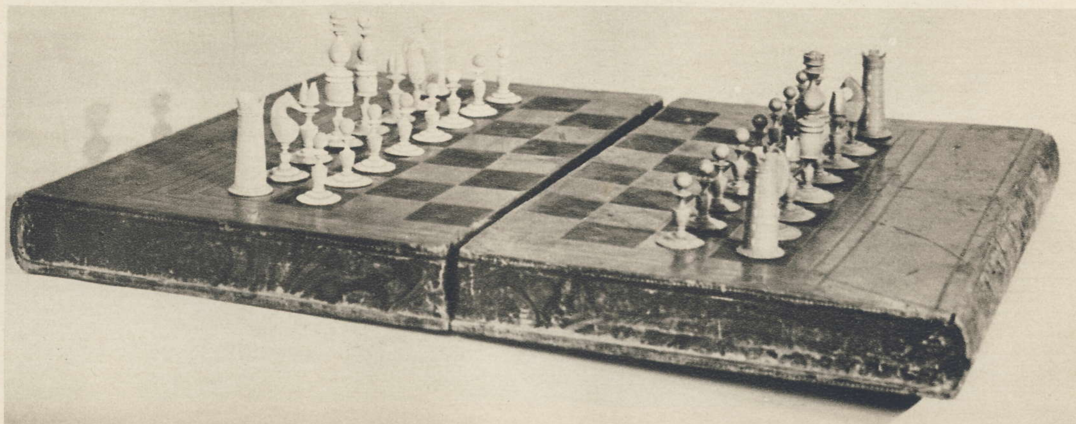

297. KOŠARICA ZA KLUPKO PLETIVA. (POČETAK XIX. V.)

296. POŠTANSKI ROG, »SLUŽBOVNIK ZA POŠTOVOZAČA« I KUBURA. (POČETAK XIX. VIJEKA.)

298. »BAJS«, INSTRUMENAT SEOSKIH MUZIKAŠA

299. ŠAH S KUTIJOM U OBLIKU KNJIGE (XVIII. VIJEK).

300. ROG ZA BARUT, ZRINSKA OSTAVŠTINA (1664.).

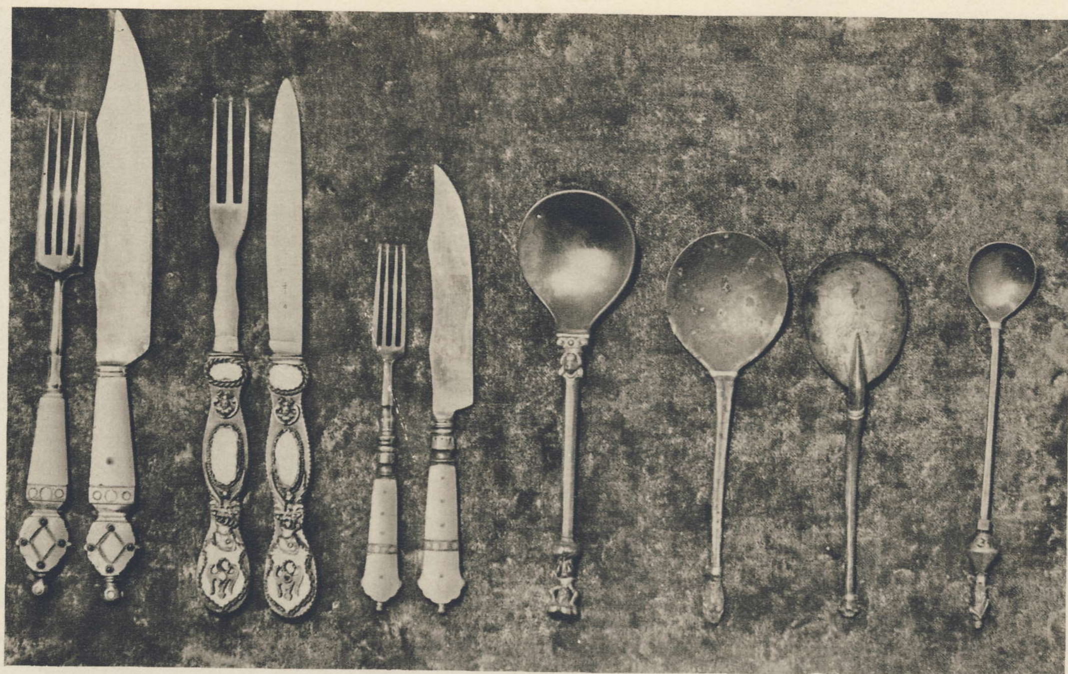

301.—302. VRČEVI IZ KOSITRA (XVIII. VIJEK).

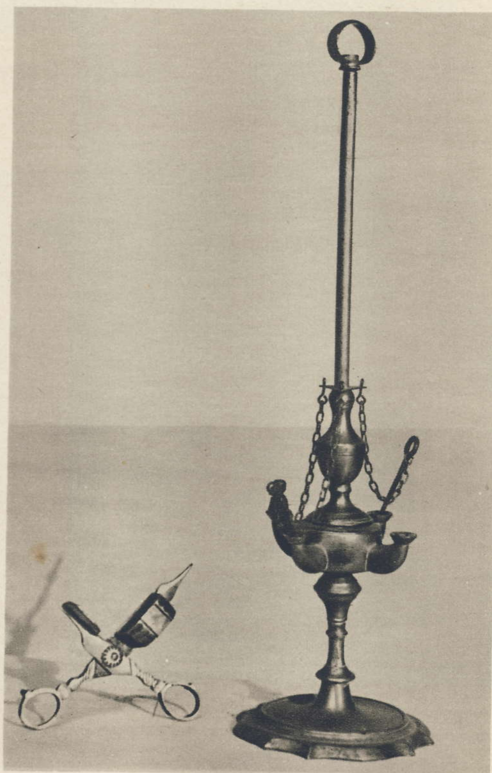
303. POSUDA ZA GRIJANJE KREVETA (POČETAK XIX. VIJEKA).

304. JEDALA (XVII.—XIX. VIJEKA).

305. SAT I SVIJETILJKA NA ULJE (XVIII. VIJEK).

306. LUKIJENAR IZ DALMACIJE (POČETAK XIX. VIJEKA).

307. GLINENA PEĆ IZ OZLJA (XVIII. V.)

308. KOMODA IZ TROGIRA (XVIII. V.)

309. KAMIN IZ OZLJA (XVIII. V.).

310. TABERNAKL-ORMAR IZ PORODICE SKERLECZ DE LOMNICA (XVIII. VIJEK).

311. ORMAR IZ BISAGA, DVORA GROFOVA DRAŠKOVIĆ (XVIII. V.).

312. SOBA U EMPIRE-STILU. NAVODNO VLASNIŠTVO BISKUPA MAKSIMILIJANA VRHOVCA.

313. ČAŠA IZ PORODICE BEDEKOVIĆ-MRDIĆ IZ TUROPOLJA (XVII. VIJEK).

314. VRČ S HRVATSKIM NATPISOM (XVIII. VIJEK).

315. SENJANIN JURAJ SENKOVIĆ ML. (XVIII. VIJEK).

316. SENJSKA PATRICIJKA KLARA VUDRAGOVIĆ (XVIII VIJEK).

317. EMERIK GROF ERDÖDY, SLIKA IZ CRKVE SV. FRANJE KSAVERSKOGA U ZAGREBU (1736.).

318. SENJSKA PATRICIJKA FRANJICA MARKOVIĆ.

319. SENJSKA PATRICIJKA URŠA MARKOVIĆ.

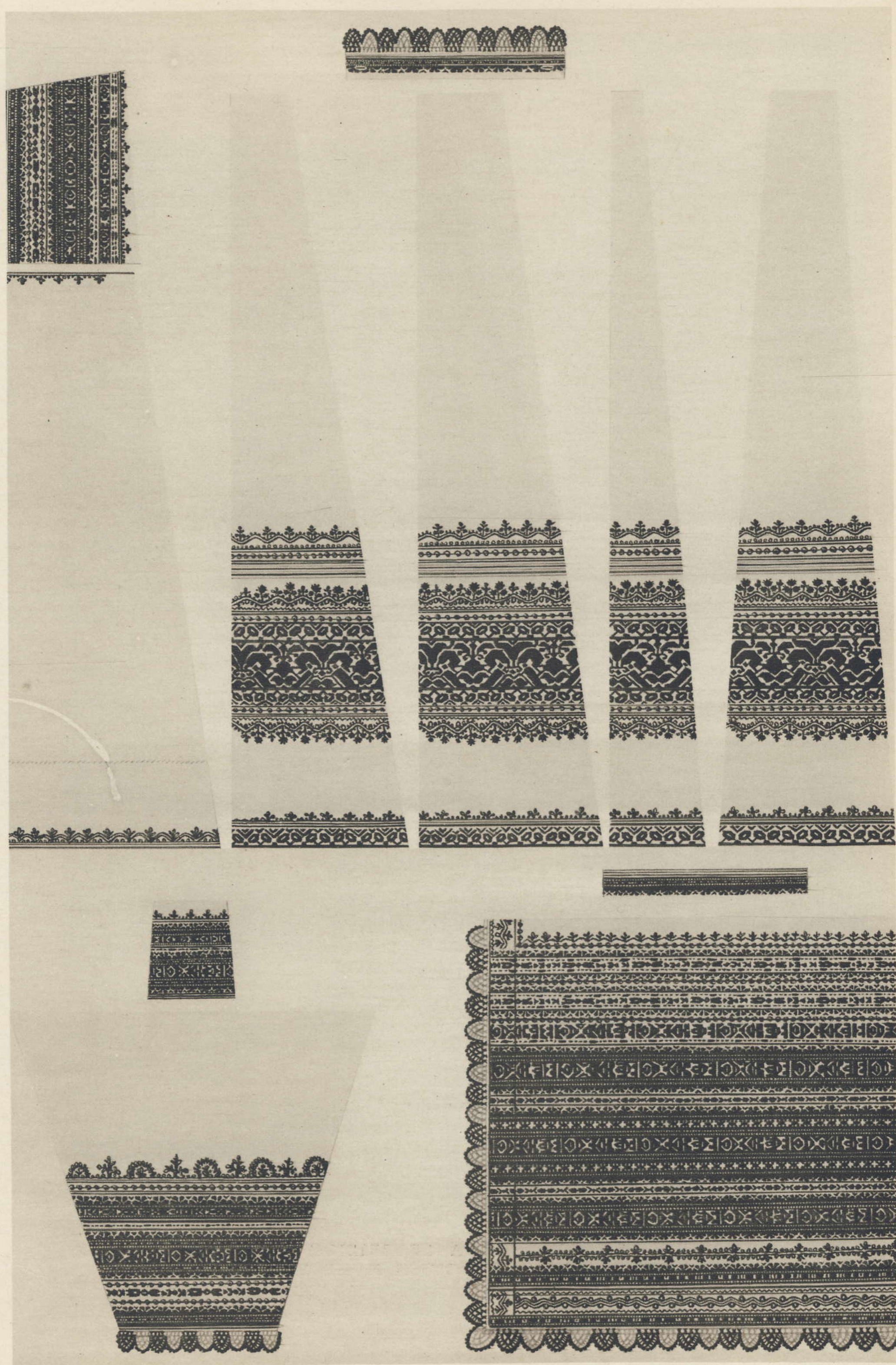
320. PORODICA BRODOGRADITELJA NATALA RANDIĆA IZ KOSTRENE (1856.).

321, OTVORENJE CESTE PREKO HALANA MALOG U VELEBITU 1832.

322. SUKNJA IZ LYONSKOGA SREBRENOG BROKATA IZ KORČULE. (PRVA POLOVICA XVIII. VIJEKA.).

323. KROJ SELJAČKE NOŠNJE IZ OKOLICE BISTRE.

324. ORNAMENTIKA TKIVA IZ OKOLICE BISTRE.

325. SNAŠICA IZ STUPNIKA KRAJ ZAGREBA.

326. SELJAČKA DJEVOJKA IZ OKOLICE JASKE.

327. SELJAČKA NOŠNJA IZ ŠESTINA KRAJ ZAGREBA.

328. ŠESTINČANKE PLEŠU.

329. HRVATSKI SELJACI PRED CRKVOM U REMETAMA.

330. SELJACI IZ POSAVSKIH BREGA PLEŠU.

331. NARODNA NOŠNJA IZ OKOLICE VRLIKE.

332. SELJACI IZ OKOLICE VRLIKE.

333. SELJANKA IZ VRLIKE.

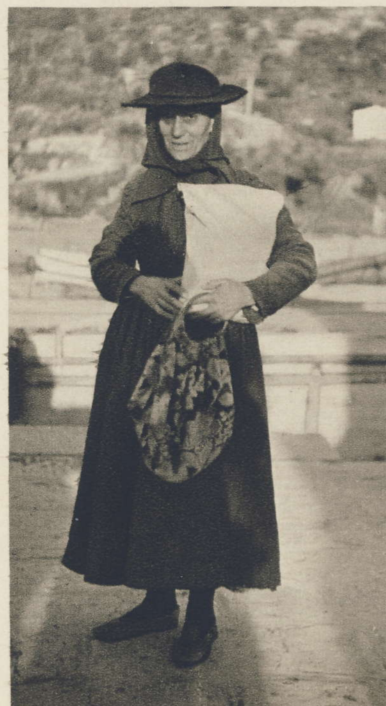
334. SELJANKA IZ LADIMIREVACA S »KINČOM«.

335. DJEVOJKE IZ DOBRINJA.

336. DJEVOJKE IZ OMIŠLJA.

337. STARICA IZ KRKA.

338. NARODNA NOŠNJA IZ OKOLICE ŠIBENIKA.

339. DJEVOJKE IZ POLJICA.

340. SINJSKI ALKARI.

341. SELJACI IZ ŽUPE DUBROVAČKE.

342. BOKELJI.

343. HRVATSKI SELJAK.

344. PAZARNI DAN U BOSNI.

345. HODŽE NA PAZARU.

346. STARO KAZALIŠTE U ZAGREBU.

347. UNUTRAŠNJOST STAROGA ZAGREBAČKOG KAZALIŠTA, REKONSTRUKCIJA ALEKSANDRA FREUDENREICHA.

348. STRANICE PARTITURE OPERE »PORIN« OD VATROSLAVA LISINSKOGA.

349. ČASNIŠTVO ŽUPANIJE VARAŽDINSKE DIJELOM U SURKAMA, 70-GODINE XIX. STOLJEĆA.

350. SIESTA ZAGREBAČKIH GRADJANKI U 70 GODINAMA XIX. VIJEKA.

NOVINE HORVATZKE.

TECHAJ I. *Dana 6. Proszincza 1835.* BROJ 1.

Iz Zagreba. Dan 30. meszecza Grudna l. 1834 zaradi obchinzke y nenavadne radozti, z kojum nam je oszvenul, oszebujnoga zpomenka je vreden. Y zato z izpiszom veszelya nashega Horvatzke Novine radovolyno zapochimlyemo. Ov najmre dan Nyih Excellenczia Gozpodin *Alexander Alagorich*, Biskup Zagrebechki y Kralyevzki Chazti Banzke Nameztnik szvetechno obszlusaval je petdeszeto leto mashnichtva szvojega. K ovoj szvetechnozti vre podvecher dana 29. ob 6 vuri najpervich z velikem zvonom vu ztolnoj czirkvi, y zatem ze zkupzvonenyem po vszeh czirkvah znamenye je dano; izti vecher kaszneshe szledela je pri Nyih Excellenczii Gozpodinu Biskupu musika pred gradom po bandi ovde lesechega domorodnoga Regimenta *B. Radosherich* zpelyana. — Dan pako szvetechnozti ob 10 vuri vszi zvoni varasha vjavili sze jeszu, y vesz *Clerus* z Gozpodini Kanoniki ishel je pred Nyih Excellencziu, kojega z prosheczium vu czirkvu dopelyashe; vugodno szada oglaszi sze perviput novi velike czene czevnik ili orgule, y onda z musikum ovdeshnyega zkladnoglasznozti drustva pochela sze je masha z popevkum: *„Hodi duh szveti“* i.t.d. Pri ovoj meshi bila je vnosina obodvojega zpola, vszakoga ztalisha y reda nazochna, koju je velichanztvo N o v o m a s h n o g a P a z t i r a vu prahu poniznozti pred Vszamoguchem zkrushenoga vu zasganu pobosnozt poztavilo, y na lyubav proti miloztivnomu ovomu domovine Zavetniku genulo, kotera vre prez toga gorucha lyubav josh bolye ochituvala sze je, da ovdeshnyega Szl. Kaptoloma G. Kanoniki, za iztinzko szvoje y szercheno nagnenye izkazati, na vszu pri oltaru dvorbu do zadnyega noshenya szvechnyakov y kadilnicze Nyih Excellenczii Preizvishenomu Gozpodinu N o v o m a s h n i k u milovolyno alduvali sze jeszu; koja oszebujna pelda vnogem zaizto lyubavi szuzu z oka je zvabila. Kad bi sze zadnyich mesha med szlosnem puczanyem vojakov Cz. Kr. Divizie Regimenta gorerechenoga, ter Szlob. Kr. Varasha y Kaptoloma z velikum paradum na Kaptolomzkom piaczu poztavlyeneh Purgarov, y med germenyem musarov z popevkum: *„Tebe Bose hvalimo“* dokonchala: Preizvisheni Gozpodin Biskup, kakgoder doshavshi, tak y odiduchi blagoszlov delil, y med *Clerom* vu redu z jedne y z druge ztrani ztojechem od vszeh redov y ztalishev Gozpode zprevodyen vu grad povernul sze je, obraduvan z veszelem pozdravlyenyem vszega puka, koj Nyemu z jezero glaszmi: *„Bog siri“* nepreztancze vikal je.

Ob dveh vurah popoldan veliki v gradu dersani szu bili ztoli vu treh palachah, pri kojoj priliki, poklamkak G. Kanonik *Josef Schroll* doleszledeche vugodno govorenye na Nyih Excellencziu y oztale zvishene Gozte bi bil zrekel, Preizvisheni Gozpodin Biskup od szvoje ztrani lyublyeno sze zahvalechi, najpredi Nyih Velichanztvu Szvetlomu Czeszaru y Kralyu, zatem Szvetloj Czeszariczi, mladomu Kralyu y vszemu najvishehemu Auztrianzkomu Rodu preszlavnu zdraviczu je napil, koju vszi szlosno z neprietergnyenem: *Virat* potverdishe, doklam proti Otczu y Ladavczu lyubavi puna szerdcza vu popevku *„Bose siri Franyu Czara“* bi sze bila zlejala.

Zatem zdravicza pila sze je za Nyih Excellencziu Gozpodina Biskupa, da Mu Otecz nebezki josche vnoga leta za obchinzko dobro y na haszen szvete vere vu naruchaju Horvatov presiveti dopuzti. — Potlam napitnicze y zdravicze za nazochne y nenazochne domovine chuvare, branitelye y vsze zadnyich verne domorodcze poleg ztarohorvatzkoga obichaja: *„Bog sivi“* zpite y po naski zpevane szu bile.

Navecher bil je gornyi y dolnyi varash po dobrovolynozti ztanovnikov na znamenye prestimavanya te szvetechnozti povszud razszvechen.

351. PRVI BROJ »NOVINA HORVATSKIH«.

D A N I C Z A

Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka.

Techaj I. Dana 10. Proszincza 1835. Br. 1.

Narod prez narodnozti
Je telo prez kozti.
Prirechje horvatzko.

D A N I C Z A.

Z daniczum
Szelyan v zemlyu plug zabode,
Y razrese drachne plode;
Da sze ztęrni z nye podignu,
Pune lati k zemlyi prignu
Z daniczum.

Z daniczum
Divojchicze brusze szerpe,
Zterni senyu, sznope verpe;
Da hambari puni budu,
Kada szever ztiszne grudu
Z daniczum.

Z daniczum
Tergovacz u ladju ztaje,
Y odbrodi v dalke kraje;
Da obilnozt tam poztavi,
Gde sze zto sziroticz vjavi
Z daniczum.

Z daniczum
Junak chila vrancza hrani,
Gleda na vsze szveta ztrani:
Jel' sze jug il szever lyuti,
Zahod ili izhod muti
Z daniczum.

Z DANICZUM.
Zbudimo sze y poszlujmo,
Szlosnim korakom putujmo;
Da nam ono nepogine,
Shto je nashe od ztarine,
Z daniczum.

Dragutin Rakovec.

GRANICI I DANICI.

Skupishe se jata sokolóvah
Talianskih kod bilih gradóvah;
Svoja siva razastershe krila,
Ter letishe u gnjizda premila.

Nisu ono jata sokolóvah;
Vech su ono csete vitezóvah:
Horvatjánah na glasu junákah,
Austrianskih po izbor vojákah.

Radecki ih general odpusti,
Slavni vitez ljubljeno izusti:
„Zapovid sam carsku zadobio,
Domu vashem' da bi vas pustio.

Sritno poshli hrabrení junaci
Horvatjani po izbor vojaci;
Jer ste Caru vazda virni bili,
Hod'te, zdravjica se nanosili!“

Josh jih hvale diesni generali;
Recsej, Geppert, Pirquet i ostáli;
Da su vjernost pokazali Caru,
Pradidovah svojih krjepost staru.

Generalom tada zahvalishe,
I svim, koji dobro im xelishe:
„Bog poxivi svitla Franju Cara,
Koi nam darova takvog' dara!“

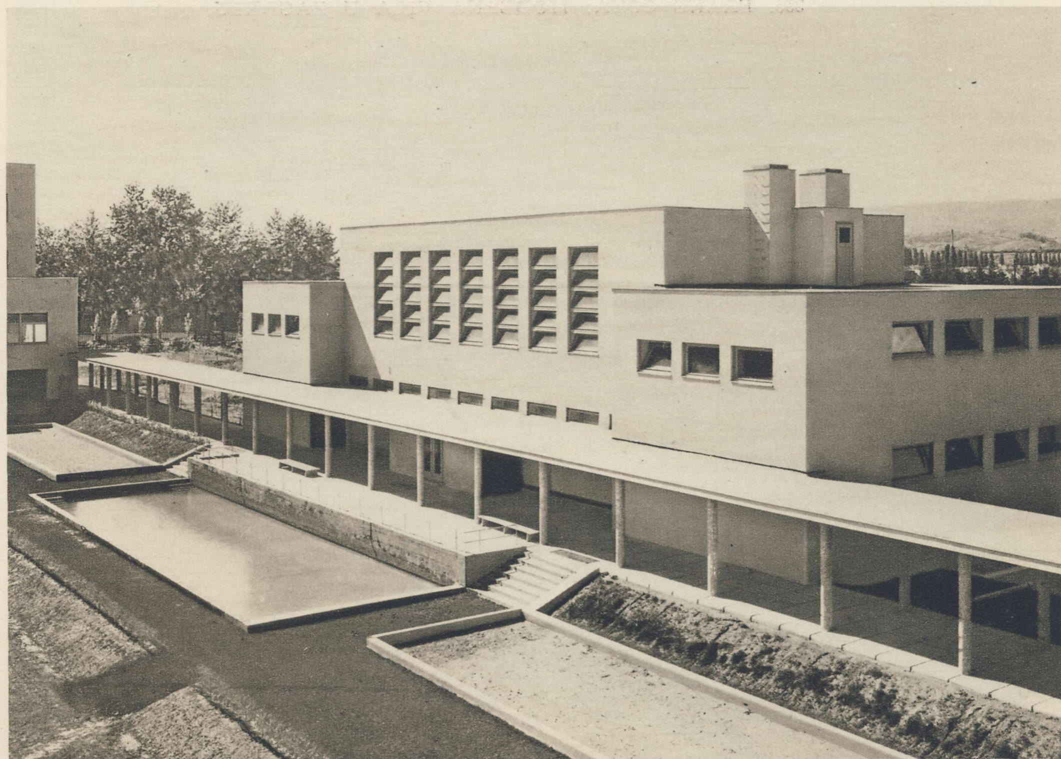
Ter se dile put Horvatske drage,
Senju bilom' dodjoshe na prage;
Oxegovich Imbro sad njih dicsi,
Slavni biskup veli njima ricsi:
„Zdravo doshli dragi domorodci,
Rata sini, blagog mira otci!
Jer ste domu vavjek virni bili,
Zato vam se blagoslov podili.“

S ovakovi lipi blagoslovi
Nadareni nashi sokolovi,

352. PRVI BROJ »DANICZE HORVATZKE, SLAVONZKE Y DALMATINZKE«.

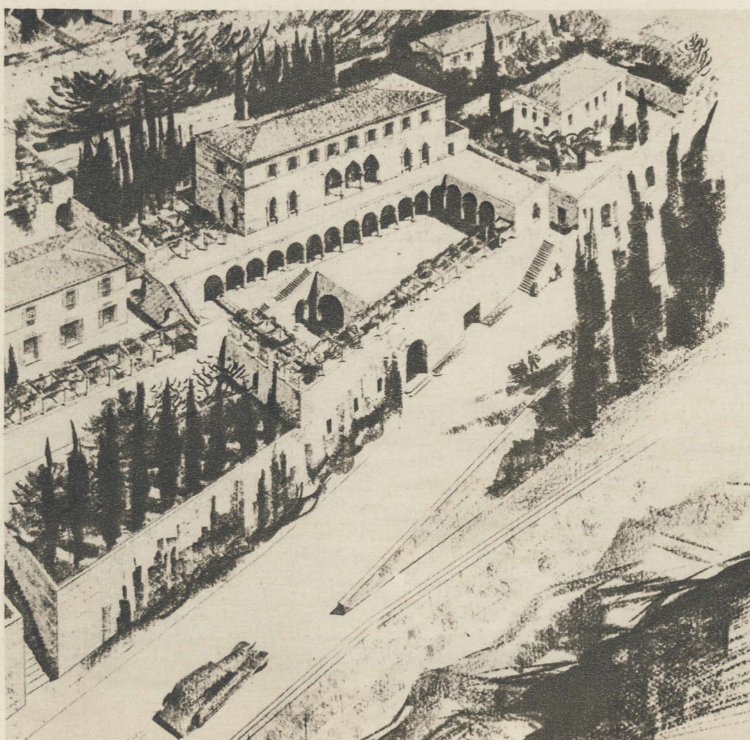
353. VIKTOR KOVAČIĆ: CRKVA SV. BLAŽA U ZAGREBU.

354. IVAN ZEMLJAK: GIMNASTIČKA ZGRADA U ZAGREBU.

355. FRANE COTA: MODERNA VILA U ZAGREBU.

356. H. BILINIĆ I L. HORVAT: PROJEKT VILE ZA DUBROVNIK.

357. STJEPAN PLANIĆ: NAPRETKOVA ZGRADA U ZAGREBU.

358. MAKSIMILIJAN VANKA: INSCENACIJA ZA BARANOVIĆEV BALET »LICITARSKO SRCE«.

359. LJUBO BABIĆ: INSCENACIJA ZA KOMEDIJU TITUŠA BREZOVAČKOGA: »DIOGENEŠ ILI SLUGA DVEH ZGUBLENEH BRATOV«.

360. JOZA KLJAKOVIĆ: FRESKI U OBNOVLJENOJ CRKVI SV. MARKA U ZAGREBU.

361. IVAN MEŠTROVIĆ: DOMAGOJEVI STRIJELCI.

362. IVAN MEŠTROVIĆ: GRGUR NINSKI.

363. IVAN MEŠTROVIĆ: CRKVA U BISKUPIJI KOD KNINA.

364. IVAN MEŠTROVIĆ-JOZA KLJAKOVIĆ: UNUTRAŠNJOST CRKVE U BISKUPIJI.

365. IVAN MEŠTROVIĆ: PIETA.

366. IVAN MEŠTROVIĆ: POVIJEST HRVATA.